

Γυναίκες στην πορφύρα

ΗΓΕΜΟΝΕΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΙΝ

ΩΚΕΑΝΙΔΑ

Τρεις γυναίκες που πρωταγωνιστούν σε μια απ' τις πιο ζωντανές και κρίσιμες περιόδους της Βυζαντινής Ιστορίας, ένα μωσαϊκό που το συνθέτουν η δίψα για εξουσία, οι έρωτες, οι ραδιουργίες, οι γάμοι συμφέροντος και οι θεολογικές έριδες. Είναι ο Η' αιώνας, η εποχή της Εικονομαχίας, όταν στη Δύση κυβερνά ο Καρλομάγνος και στην Ανατολή ο Χαρούν Αλ-Ρασίντ.

Η καθεμιά τους φόρεσε την πορφύρα, το σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας, με τον τρόπο της. Η Ειρήνη έβαλε να τυφλώσουν τον γιο της για να εξασφαλίσει την εξουσία. Η εγγονή της Ευφροσύνη επέστρεψε απ' την εξορία για να νομιμοποιήσει τον εικονομάχο καταχραστή του θρόνου. Η νύφη της Θεοδώρα ήταν αυτή που κατάφερε να αποκαταστήσει τις εικόνες.

*Και ό κυκεών δίσταται
μη κινεόμενος.*

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, *Περί τοῦ παντός.*

ISBN 960-410-277-X

9789604102778

Η Τζούντιθ Χέριν σπούδασε Ιστορία στα πανεπιστήμια του Cambridge και του Birmingham στο οποίο και εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή· εργάστηκε επίσης στην Αθήνα, στο Παρίσι και το Μόναχο και διαδέχτηκε τον Stanley J. Seeger, καθηγητή της Βυζαντινής-Ιστορίας στο Princeton, προτού αναλάβει τη θέση που διατηρεί και σήμερα στο King's. Έγινε κυρίως γνωστή για το βιβλίο της *The Formation of Christendom* (Λονδίνο 1989), αλλά έχει επίσης στο ενεργητικό της πολλές δημοσιεύσεις για τη βυζαντινή αρχαιολογία και άλλα θέματα. Στην παρούσα φάση τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα κινούνται γύρω από τις γυναίκες στο Βυζάντιο και τη σχέση του Βυζαντίου με το Ισλάμ και τη Δύση. Είναι διευθύντρια στο Centre for Hellenic Studies, του King's College του Λονδίνου.

Στο εξώφυλλο:

Λεπτομέρειες από εικόνες της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά
(© R. Sheridan/Ancient Art & Architecture Collection)

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Vivid

9 — ΚΥΚΕΩΝ — 9

Διεύθυνση σειράς
Τάκης Θεοδωρόπουλος

Τζούντιθ Χέριν
Γυναίκες στην πορφύρα

ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΙΝ

Γυναίκες στην πορφύρα

Ηγεμόνες του Μεσαιωνικού Βυζαντίου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΛΕΞΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΩΚΕΑΝΙΔΑ

ΑΘΗΝΑ * 2002

Τίτλος πρωτοτύπου:
Judith Herrin, *Women in Purple*

© 2001, Judith Herrin
© 2001, για την ελληνική γλώσσα
Εκδόσεις Ωκεανίδα ΑΕ
Σολωμού 25, 106 82 Αθήνα, τηλ. 210.38.27.341
Πλάτωνος 17, 546 31 Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310.231.800
e-mail: oceanida@internet.gr

ISBN 960-410-277-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
Εισαγωγή	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ ΕΙΡΗΝΗ: Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ	116
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ: ΜΙΑ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΓΕΝΝΗΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΠΟΡΦΥΡΑ	268
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΘΕΟΔΩΡΑ: Η ΝΥΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑ	373
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	477
Πηγές και σημειώσεις	513
Ευρετήριο κυρίων ονομάτων	593
Ευρετήριο τόπων	603
Εικόνες	609

*Για την Eleanor,
την πιο καλή μητέρα*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΘΕΛΩ ΝΑ ΑΡΧΙΣΩ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩΝΤΑΣ ΕΚΕΙΝΟΥΣ ΠΟΥ ΜΕ ΣΤΗ-
ριξαν διαρκώς όσο έγραφα τις *Γυναίκες στην πορφύρα*:
την Portia, την Tamara και τον Anthony, την Eleanor· το πα-
θιασμένο ενδιαφέρον τους για την Ιστορία ενέπνευσε και το
δικό μου. Τους εκφράζω τη βαθιά μου εκτίμηση για την πα-
ντοειδή βοήθειά τους όλα αυτά τα χρόνια και πάνω απ' όλα
για την ανοχή τους.

Οι συνάδελφοί μου στο King's College London μου πρό-
σφεραν ουσιαστική βοήθεια με τη μορφή μιας εξαμηνιαίας κα-
θηγητικής άδειας, η οποία παρατάθηκε με μια επιχορήγηση
από το Διοικητικό Συμβούλιο των Arts and Humanities της
Βρετανικής Ακαδημίας, φτάνοντας τους επτά μήνες συνολι-
κά. Αυτή η υλική συμπαράσταση επαυξήθηκε μέσω του «Pro-
gram of Hellenic Studies and the Department of History» στο
Princeton, το οποίο με προσκάλεσε για έξι εβδομάδες την
άνοιξη του 1999. Η ώθηση που δίνει στον καθένα ο συναρπα-
στικός του περίγυρος και οι πηγές της Βιβλιοθήκης Firestone
έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του πρώτου ημίσεος
του παρόντος βιβλίου. Για τη βοήθειά τους σε αρκετές περι-
πτώσεις θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τους Δημήτρη
Γόντικα, Phil Nord, Claire Mylonas και Judith Hansen.

Στο King's οι συνάδελφοί μου με ενθάρρυναν με κριτικά
σχόλια και χρήσιμες παραπομπές. Διάφορες παραλλαγές του
κεφαλαίου για την Ειρήνη και πολλές άλλες ιδέες δοκιμάζο-
νταν τους επόμενους μήνες μπροστά σε ποικίλα κοινά. Μερι-
κές φορές, ερωτήσεις και αμφισβητήσεις που μου τέθηκαν

από άγνωστα σε μένα πρόσωπα με ανάγκασαν να ξανασκεφτώ αυτά που είχα ετοιμάσει. Είμαι ιδιαίτέρως ευγνώμων σε όλους τους, γιατί η διαφωνία τους σε αυτό το στάδιο με γλίτωσε αναμφίβολα από ορισμένα σφάλματα και με έκανε να αποφύγω κάποιες βεβιασμένες ερμηνείες αμφιλεγόμενων αποσπασμάτων των πηγών.

Νιώθω λοιπόν πολύ ευτυχής που μου δίνεται η ευκαιρία να ευχαριστήσω τους παρακάτω φίλους και συναδέλφους οι οποίοι με προσκάλεσαν να μιλήσω, συχνά σε πολύ όμορφα περιβάλλοντα, και με τη γενναιοδωρη φιλοξενία τους συντέλεσαν στη βελτίωση αυτού του βιβλίου με πολλούς τρόπους: τον Κώστα Κωνσταντινίδη στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων, τη Διονυσία Μισσίου, στη Θεσσαλονίκη, τον David Blackman, Διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, την Kari Børresen και το Norwegian Research Council για τις συνεδρίες του προγράμματος «Gender Models in Formative Christianity and Islam» που έλαβαν χώρα στο Όσλο, στη Ρώμη και τη Φλωρεντία, τον John Matthews και το Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Yale, την Claudia Rapp και το Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου της California, Los Angeles, και το Σεμινάριο Βυζαντινών και Σύγχρονων Ελληνικών στο King's College London.

Προς το τέλος, δύο προσκλήσεις μου επέτρεψαν να επισκεφτώ το Παρίσι και το Μόναχο, όπου είχα σπουδάσει τη δεκαετία του '70. Η επιστροφή στο Collège de France και το Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie μου προκάλεσε κάποια συγκίνηση, ενώ παράλληλα ξεσήκωσε ζωηρές αναμνήσεις των σεμιναρίων που διηύθυναν οι καθηγητές Paul Lemerle και Hans-Georg Beck. Με ιδιαίτερη ευχαρίστηση αναγνωρίζω το χρέος μου απέναντι σε αυτά τα εξέχοντα κέντρα βυζαντινής έρευνας που διευθύνονται από τόσο σημαντικούς διδασκάλους και παράλληλα είμαι ευγνώμων στους συνεχιστές τους έργου τους. Τον Ιούλιο του 1999, ο καθηγητής Armin Hohlweg κανόνισε το ταξίδι μου στο Μόναχο· θα

ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Franz Tinnefeld για τη βοήθειά του σχετικά με αυτό, καθώς και για μια υπέροχη βραδιά στο Pasing. Τον Νοέμβριο του 2000, ο καθηγητής Gilbert Dagron φρόντισε να περάσω μια ιδιαιτέρως ευχάριστη εβδομάδα στο Παρίσι, όπου οι εγκαταστάσεις του Collège de France και η τόσο γενναϊόδωρη φιλοξενία του ομόρφυναν το ταξίδι μου.

Επιπλέον, πολλοί ανώνυμοι κριτικοί, μαθητές και συνάδελφοι στο Princeton και στο Λονδίνο συζήτησαν μαζί μου κάποια δύσκολα ζητήματα με εξαιρετικά παραγωγικό και υποβοηθητικό τρόπο. Νιώθω προνόμιό μου ότι δούλεψα τις Γυναίκες στην πορφύρα με τη συντροφιά τους, συχνά παρακινούμενη από τις ερωτήσεις τους. Χωρίς τις ικανότητες στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές των ειδικών της KCL Wendy Pank και Harold Short, το κείμενό μου θα είχε χαθεί περισσότερες από μία φορές. Με βοήθησαν επίσης πολλοί βιβλιοθηκάριοι και το προσωπικό της Βρετανικής Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης του Warburg Institute στο University of London, η εξυπηρητικότητα των οποίων δίκαια κρίνεται παροιμιώδης. Συνάδελφοι της εκδοτικής ομάδας της επιθεώρησης *Past and Present* με επηρέασαν αποφασιστικά στο άρθρο μου «The Imperial Feminine in Byzantium»: τους ευχαριστώ για την άδειά τους να μεταχειριστώ μερικά από τα επιχειρήματά τους.

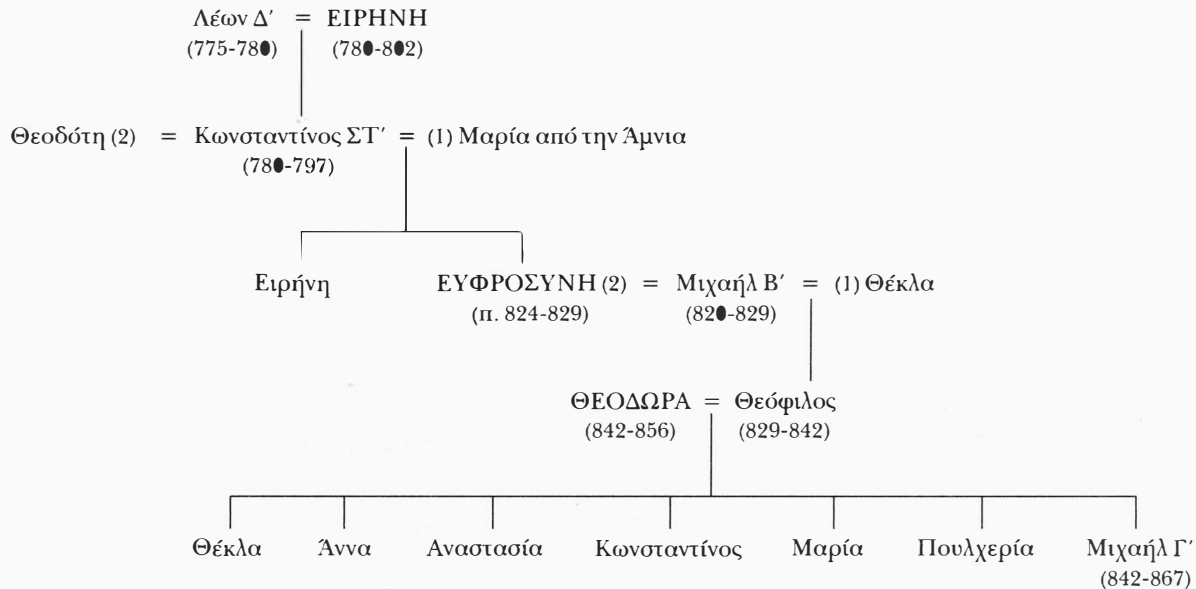
Για τις εκδόσεις που δεν ήταν διαθέσιμες στην Αγγλία, συνάδελφοι από το εξωτερικό συμπλήρωσαν τα κενά: ο Ralph-Johannes Lilie μου παραχώρησε ευγενικά ένα αντίγραφο δοκιμίου πριν από την κυκλοφορία των τόμων που μέλλουν να εκδοθούν με θέμα: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. η Χριστίνα Αγγελίδη, ο Jeffrey-Michael Featherstone, η Θάλεια Γκούμα-Peterson, η Manuela Marín, η Cécile Morrisson, η Jinty Nelson, η Charlotte Roueché και η Μαρία Βασιλάκη μοιράστηκαν τις έρευνές τους μαζί μου. Για τις βιβλιογραφικές αναφορές και την πρακτική βοήθεια στα τελικά στάδια γραφής, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Celia Chazelle, τη Scar-

lett Freund, την Άννα Καρτσώνη, την Claudia Rapp, τον Teo Ruiz, τη Margaret Trenchard-Smith και τη Mona Zaki. Για τη βοήθειά τους στην εικονογράφηση είμαι εξαιρετικά ευγνώμων στον Χαράλαμπο Μπακιρτζή, τον Christ Entwistle, την Helen Evans, την Ευρυδίκη Γεωργαντέλλη και τον Andrew Burnett.

Οι φίλοι μου πρόσφεραν μια ακόμη πολύ σημαντική υπηρεσία διαβάζοντας ολόκληρο το χειρόγραφο και τα σχόλια των Anthony Barnett, Tamara Barnett-Herrin, Hugh Brody και Eleanor Herrin με οδήγησαν σε πολλές αναθεωρήσεις των προσχεδίων. Στο πέρασμα των χρόνων οι προκλητικές ερωτήσεις του Anthony με υποχρέωσαν να εξετάσω τις ευρύτερες συνέπειες συγκεκριμένων επιχειρημάτων· τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για την επιμονή και τη γενναιοδωρία του. Όλα τα λάθη που παραμένουν στο κείμενο είναι δικά μου. Σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής η ατζέντισσά μου Georgina Capel και ο εκδότης μου Anthony Cheetham μου παραστάθηκαν και με ενθάρρυναν ολόψυχα. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω τον επιμελητή μου στον εκδοτικό οίκο Weidenfeld & Nicolson, τον Benjamin Buchan, και την Jane Birkett για την άρτια διόρθωση του κειμένου.

ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΠΙΝ, Μάρτιος 2001

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΡΦΥΡΑ

Κωνσταντινούπολις

Τείχη του Λέοντος Ε'
Εκκλησία της Παναγίας των Βλαχερνών

Βλαχερναι

■ Άγιος Παντελεήμων

■ Τα Πικριδιού

Άγιος Μάμας

ΓΑΛΑΤΑ / ΠΕΡΑ

Κεράτιος κόλπος

Βόσπορος

ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΘΕΩΔΟΣΙΑΝΑ ΤΕΙΧΗ

Πύλη της Αδριανούπολης

Δεξαμενή του Αετίου

Δεξαμενή του Άσπαρ

Πύλη του Πέμπτου

Πύλη Αγ. Ρωμανού

Εκκλησία Αγίων Αποστόλων

Μαυσωλείο του Κωνσταντίνου
Μαυσωλείο του Ιουστινιανού

■ Μνασείον του Ουάλεντος

■ Αγία Πολυεύκτος

■ Καλεντέρχανε

■ Αγορά του Θεοδοσίου (Ταύροι)

■ Νεώρειον

■ Προσφόριον

Πύλη Πολυανδρίου

Δεξαμενή του Μοκίου

■ Αγορά του Αρκαδίου

■ Μέση Οδός

■ Σιταποθήκες

■ Ακρόπολις

■ Εκκλησία της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής

Πύλη της Ζωοδόχου Πηγής

■ Αγορά του Βοός

■ Αμαστριανόν

■ Ανάκτορο Ελευθερίου

■ Σιταποθήκες

■ Σύγκλητος

■ Χαλκοπρατεία

■ Αγία Ειρήνη και Πατριάρχειο Αυγουστίειον

■ Αγορά του Κωνσταντίνου

■ Μίλιον

■ Ζεύξιππος

■ Λιμνή Θεοδοσίου

■ Λιμνή Ιουλιανού

■ Καλή Πύλη

■ Μεγάλο Παλάτιο

Πύλη Ευλόκερκος

■ Θαλάσσια τείχη

■ Θαλάσσια τείχη

■ Άγιος Ιωάννης του Στουδίου

Θάλασσα του Μαρμαρά

0 1 km

Μαρκέλλες

Βέροια-Ειρηνούπολις

Μαύρη Θάλασσα

Σινώπη

Φιλιππούπολις

Άμαστρις

ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑ

Βερζινίκια

Κωνσταντινούπολις

Ιέρεια

Κλαυδιούπολις

Θεσσαλονίκη

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

Λέσβος

Αιγαίο Πέλαγος

ΕΛΛΑΣ

Θερμοπύλαι

Αθήνα

Κόρινθος

Άργος

Μονεμβασία

Τα ταξίδια της Ειρήνης και της Θεοδώρας στην Κωνσταντινούπολη

--- Το ταξίδι της Ειρήνης (769)

- · - Το ταξίδι της Θεοδώρας (830)

Μεσόγειος Θάλασσα

0 100 200 km

Ο βυζαντινός κόσμος κατά τον Η' και Θ' αιώνα

Τα θέματα με πύλας στοιχεία

Copyright 1994s, Nov 2009

0 10 20 30 40 50 km

Μαύρη Θάλασσα

ΜΑΚΡΑ ΤΕΙΧΗ

Σηλυμβρία

Ραιδεστός

Πέρινθος
Ηράκλεια

Ρήγιον

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ

Χαλκηδών

Πρώτη

Πρίγκιπος

Ακρωτήριο Ακρίτας

Νικομήδεια

Θάλασσα του Μαρμαρά

Προκόννησος

Πύλαι

Κιβωτός

Βιθυνία

Πηγαί

Κύζικος

Αφουσία

Μέγας Αγρός

Μεδίκιον

Νίκαια

Η Θάλασσα του Μαρμαρά

Προύσα

Ατρόα

Λίμνη Απολλωνίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΟΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ Η΄ ΑΙΩΝΑ, ΤΟ 787 Μ.Χ., ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ πολόκληρης της χριστιανοσύνης συγκεντρώθηκαν στην περιτειχισμένη πόλη Νίκαια, που σήμερα ονομάζεται Ιζνίκ, στη Βορειοδυτική Τουρκία. Σκοπός τους ήταν ο τερματισμός της εικονομαχίας, της καταστροφής των αγίων εικόνων, και η αποκατάσταση των ιερών εικονισμάτων στην αρμόζουσα λατρευτική τους θέση. Συνολικά 365 επίσκοποι, ανάμεσα στους οποίους δύο παπικοί λεγάτοι και εκπρόσωποι όλων των άλλων σημαντικών πατριαρχείων –της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας και της Ιερουσαλήμ–, καθώς και 132 μοναχοί παρευρέθησαν στη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Ύστερα από επτά συνεδριάσεις, όλοι οι συμμετέχοντες μεταφέρθηκαν ογδόντα χιλιόμετρα δυτικά, διέσχισαν τον Βόσπορο και έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, ώστε οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου να διαπιστώσουν αυτοπροσώπως τη θριαμβευτική κατάληξη της Συνόδου. Οι σύνεδροι παρουσιάστηκαν εν σώματι στο αυτοκρατορικό Ανάκτορο της Μαγναύρας, στις 14 Νοεμβρίου του 787. Σύμφωνα με τα πρακτικά της Συνόδου:

Ο Πατριάρχης παρέλαβε τη Διακήρυξη της Πίστεως και μαζί με όλους τους συνοδικούς παρακάλεσε τους αυτοκράτορες να τη σφραγίσουν με τις ιερές υπογραφές τους. Η μεγαλοπρεπής και θεοσεβεστάτη αυτοκράτειρα παρέλαβε το έγγραφο και το υπέγραψε· κατόπιν το έδωσε στον γιο της και συν-αυτοκράτορα για να το υπογράψει κι αυτός με τη σειρά του ...

Η αυτοκράτειρα ήταν η Ειρήνη, η οποία κυβερνούσε εν ονόματι του ανήλικου γιου της επί επτά συνεχή χρόνια.

Και τότε όλοι οι επίσκοποι επευφήμησαν με μια φωνή τους αυτοκράτορες με τα ακόλουθα λόγια: «Πολύχρονοι να είναι οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος και Ειρήνη, η μητέρα του· πολύχρονοι να είναι οι Ορθόδοξοι αυτοκράτορες, πολύχρονοι να είναι οι νικηφόροι αυτοκράτορες, πολύχρονοι να είναι οι ειρηνοποιοί αυτοκράτορες. Είθε η μνήμη του νέου Κωνσταντίνου και της νέας Ελένης να μείνει στους αιώνες! Κύριε, φύλαττε την αυτοκρατορία τους! Χάρισέ τους ειρηνική ζωή! Στήριξε την κυριαρχία τους! Ω, ουράνιε πατέρα, φύλαττε τους κυβερνήτες της γης». Ύστερα οι αυτοκράτορες διέταξαν να αναγνωσθούν μεγαλοφώνως τα κείμενα των Πατέρων που είχαν γίνει αποδεκτά και είχαν υπογραφεί στην τέταρτη συνεδρίαση της Νικαίας ... Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της Συνόδου.

Τα παραπάνω δοξαστικά λόγια παρομοιάζουν τη χήρα αυτοκράτειρα και τον δεκαεξάχρονο γιο της με τον Κωνσταντίνο Α', τον πρώτο Ρωμαίο αυτοκράτορα που ασπάστηκε τον χριστιανισμό, και τη μητέρα του Ελένη, η οποία στις αρχές του Δ' αιώνα είχε ανακαλύψει τον Τίμιο Σταυρό (το τίμιο ξύλο, στο οποίο είχαν σταυρώσει τον Ιησού). Ο νέος Κωνσταντίνος και η νέα Ελένη αγιοποιήθηκαν από την Ορθόδοξη Εκκλησία και η μνήμη τους εορτάζεται κάθε χρόνο στις 18 Αυγούστου. Όπως ο Κωνσταντίνος Α' είχε προεδρεύσει στην Α' Οικουμενική Σύνοδο το 325, η οποία επίσης είχε διεξαχθεί στη Νίκαια, η Ειρήνη προήδρευσε στην τελική συνεδρίαση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, για να τονίσει τον ηγετικό της ρόλο στην υπόθεση της αναστήλωσης των εικόνων. Ωστόσο ήταν γυναίκα. Είχε παντρευτεί έναν αυτοκράτορα και ασκούσε την εξουσία σαν άνδρας ηγεμόνας ως την ενηλικίωση του γιου της.

Όταν ο τελευταίος ενηλικιώθηκε και αποπειράθηκε να κυβερνήσει μόνος του, η Ειρήνη διεκδίκησε και τελικά απέκτησε τον ολοκληρωτικό έλεγχο της Αυτοκρατορίας.

Είκοσι οκτώ χρόνια αργότερα η προσπάθεια της Ειρήνης για την αποκατάσταση των εικόνων έμελλε να αποτύχει. Όμως η εγγονή της Ευφροσύνη επέπρωτο να παίξει ρόλο-κλειδί όταν ο προγονός της Θεόφιλος, στα δεκαέξι του περίπου, έφτασε σε ηλικία γάμου. Ο ρόλος της μητέρας τής επέβαλλε να βοηθήσει τον γιο της να διαλέξει νύφη. Ανάμεσα στις επτά υποψήφιες, ο Θεόφιλος επέλεξε τη Θεοδώρα και «... μπροστά σε όλη τη Σύγκλητο της πρόσφερε ένα χρυσό δαχτυλίδι, εχέγγυο της αυτοκρατορικής μνηστείας. Αμέσως μετά, οι κυρίες επί των τιμών της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης ... την παρέλαβαν και τη φρόντισαν με την κοσμιότητα, τη σεμνότητα και τον σεβασμό που της οφείλονταν. Ύστερα από είκοσι δύο μέρες, η προαναφερθείσα Θεοδώρα στέφθηκε μαζί με τον αυτοκράτορα Θεόφιλο ... στον παναγιότατο και σεβασμιότατο ναό του Αγίου Στεφάνου του Πρωτομάρτυρος στο Ανάκτορο της Δάφνης».

Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 842, ο Θεόφιλος πέθανε σε ηλικία είκοσι εννέα ετών, αφήνοντας χήρα τη Θεοδώρα με τον δίχρονο γιο τους Μιχαήλ. Εκείνη αποφάσισε να υπερασπιστεί τα δικαιώματα του γιου της στον θρόνο του πατέρα του. Όταν την επέκρινε ένας ασκητής, ο Συμεών, ο οποίος είχε καταδιωχθεί από τον Θεόφιλο, του απάντησε: «Αφού πιστεύεις για μένα όσα λες, φύγε μακριά μου. Γιατί σκοπεύω να κυβερνήσω με πυγμή, όπως διδάχτηκα από τον άνδρα και σύζυγό μου. Θα το διαπιστώσεις». Μέσα σ' έναν χρόνο η Θεοδώρα αποκατέστησε τη λατρεία των εικόνων. Η Θεοδώρα τιμάται ως αγία γι' αυτή της την πράξη, η οποία εορτάζεται έως τις μέρες μας ως ο Θρίαμβος της Ορθοδοξίας. Με αυτόν τον τρόπο η νύφη της εγγονής τής Ειρήνης απεκατέστησε για μιαν ακόμη φορά σε περίοπτη θέση τις ιερές εικόνες του Βυζαντίου. Παράλληλα διατήρησε τον έλεγχο της αυτοκρα-

τορικής εξουσίας τα επόμενα δώδεκα χρόνια, ωστόσο ο γιος της Μιχαήλ ενηλικιώθηκε και άρχισε να βασιλεύει για λογαριασμό του.

Αυτές οι τρεις χήρες άσκησαν αυτοκρατορική εξουσία και άλλαξαν τον ρου της ιστορίας της Αυτοκρατορίας προσχεδιασμένα, με συνέπεια και αποφασιστικότητα. Η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα άσκησαν την εξουσία και την επιρροή τους στο Βυζάντιο το τελευταίο τέταρτο του Η' και το πρώτο μισό του Θ' αιώνα ως σύζυγοι αυτοκρατόρων: του Λέοντα Δ' (775-780), του Μιχαήλ Β' (820-829) και του Θεόφιλου (829-842) αντίστοιχα. Δεν είναι μόνο ότι προσωπικά υποστήριξαν την εικονολατρία. Πρώτα η Ειρήνη και κατόπιν, οριστικά, η Θεοδώρα αποκατέστησαν τη λατρεία των εικόνων ύστερα από δύο περιόδους επίσημων διωγμών. Η Ευφροσύνη, με τη σειρά της, έπαιξε κρίσιμο ρόλο ως σύνδεσμος των δύο άλλων γυναικών. Η συνεισφορά της είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί διατήρησε το αίσθημα του καθήκοντος που επιτάσσει το αυτοκρατορικό αξίωμα και ανέλαβε κάτω από αντίξοες συνθήκες τις ευθύνες της απέναντι στη δυναστεία. Εγγονή μιας εξαιρετικά επιτυχημένης αυτοκράτειρας και μέλλουσα πεθερά μιας άλλης, η Ευφροσύνη αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο μιας ανεπανάληπτης σειράς γυναικείας πρωτοκαθεδρίας. Ο ρόλος της ανάμεσα στις δύο διάσημες για τα εικονολατρικά τους αισθήματα αυτοκράτειρες είναι ακόμη πιο σημαντικός, επειδή μέχρι σήμερα παρέμεινε σχεδόν άγνωστος. Οι πηγές της εποχής της δεν αναγνώριζαν τη συμβολή της και σπάνια της δόθηκε η δέουσα προσοχή στις ιστορικές αναλύσεις.

Ο γάμος τους με μέλη της κυβερνώσας δυναστείας επέτρεψε σε αυτές τις γυναίκες να αποκτήσουν ιδιαίτερη σχέση με την εξόχως διαβρωτική εξουσία των ηγεμόνων του Βυζαντίου, αρχικά μέσω των συζύγων τους και αργότερα μέσω των γιων τους. Ως χήρες εξακολούθησαν να φορούν την αυτοκρατορική πορφύρα και επινόησαν πρόσθετους τρόπους για να επηρεάζουν τις εξελίξεις. Δεν ήταν μόνες στην προσπάθειά

τους, αρκετοί ήταν οι άνδρες που τις βοήθησαν. Στην πραγματικότητα αποκατέστησαν μια βαθιά πατριαρχική τάξη πραγμάτων και οι ίδιες αποδείχτηκαν πιστοί τοποτηρητές της. Ωστόσο ο συνδυασμός των επιτευγμάτων τους ανέδειξε την εύστοχη χρήση του αυτοκρατορικού πλούτου, τις πολιτικές τους δεξιότητες και τη σταθερή τους στράτευση στη διαφύλαξη του λατρευτικού ρόλου των χριστιανικών εικόνων. Δεν φαίνεται να υπάρχει παρόμοιο ιστορικό αντίστοιχο, όπου γυναίκες από τρεις διαδοχικές γενεές αναλαμβάνουν την ηγεσία μιας κίνησης με ξεκάθαρη ταυτότητα και πετυχαίνουν, παρά τις προβλέψεις περί του αντιθέτου, τον σκοπό τους.

Το Βυζάντιο είναι διάσημο για τις αυτοκράτειρές του. Ο κλασικός κόσμος έχει να επιδείξει ελάχιστες αντάξιές τους, αν εξαιρέσουμε την Κλεοπάτρα και την Αгриππίνα· ο ισλαμικός κόσμος καμία. Οι Βόλσκοι υπό την Καμίλα και οι αρχαίοι Βρετανοί υπό τη Βουδίκκα θριάμβευσαν κατά των Ρωμαίων, προκαλώντας εντυπώσεις χωρίς όμως απτά αποτελέσματα. Αργότερα, εδώ κι εκεί στη μεσαιωνική ιστορία, ανακαλύπτουμε δυναμικές βασίλισσες, οι οποίες συχνά φαίνεται να εμπνέονται από όσα τις δίδαξαν οι Βυζαντινές. Στην πρώιμη νεότερη ιστορία προσωπικότητες όπως η Ελισάβετ Α΄ ήταν οι εξαιρέσεις. Όμως στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, από την Ελένη τον Δ΄ αιώνα έως τη Ζωή, η οποία ανέδειξε τέσσερις άνδρες στο αυτοκρατορικό αξίωμα τον ΙΑ΄ αιώνα, χωρίς να ξεχνάμε το κορίτσι του Ιπποδρόμου που γοήτευσε τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό τον ΣΤ΄ αιώνα, η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βρίθει από αυτοκράτειρες που ακτινοβολούν στις σελίδες της. Οι τρεις αυτοκράτειρες του Η΄ και του Θ΄ αιώνα ανακάλυψαν τα πρότυπα που τις ενέπνευσαν σε ιστορίες της Ύστερης Αρχαιότητας.

Η πιο γνωστή απ' αυτές ήταν ίσως η ιστορία στην οποία εμπλέκεται η πρώτη Θεοδώρα, εκείνη που έγινε σύζυγος του Ιουστινιανού: αφορά τον ρόλο που έπαιξε στην απόφαση του αυτοκράτορα να μην εγκαταλείψει την πρωτεύουσα της Αυ-

τοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, στη διάρκεια των ταρχών του 532. Ενώσω οι συγκεντρωμένοι στασιαστές έψαλλαν στον Ιππόδρομο το σύνθημά τους («Νίκα! Νίκα!»), στο ανάκτορο συνεδρίαζε το πολεμικό συμβούλιο για να διαμορφώσει τη στάση του επίσημου κράτους· σ' αυτιά των στρατηγών έφταναν οι κραυγές του πλήθους που απειλούσε την εξουσία του αυτοκράτορα. Η αυτοκράτειρα έκανε ένα βήμα μπροστά και απέρριψε κάθε ιδέα φυγής: «Είθε να μην αποχωριστώ ποτέ ετούτη την πορφύρα, είθε να μη ζήσω για να ιδώ την ημέρα που οι άνθρωποι θα με συναντούν χωρίς να με προσφωνούν Δέσποινα ... Αν, τώρα, επιθυμείτε να σωθείτε, ω αυτοκράτωρ, δεν είναι τόσο δύσκολο. Έχουμε αρκετά πλούτη, η θάλασσα είναι δίπλα μας και τα καράβια περιμένουν ... Όσο για μένα, συμφωνώ με κείνο το αρχαίο ρητό που λέει πως ο θρόνος είναι καλό σάβανο». Έστερα απ' αυτή τη δήλωση, ο Ιουστινιανός αποφάσισε να μείνει και διέταξε τους στρατηγούς του να πατάξουν τη στάση εξαντλώντας τη σκληρότητά τους. Αυτή η Θεοδώρα έγινε επίσης γνωστή γιατί υποστήριζε αποφασιστικά συγκεκριμένες πολιτικές, ήταν μια γυναίκα με απόψεις και χρησιμοποιούσε τις δυνατότητες που της παρείχε το αυτοκρατορικό αξίωμα για ιδιοτελείς σκοπούς, μια ισχυρή προσωπικότητα που δεν ορρωδούσε προκειμένου να επιβάλει τη γνώμη της. Είναι ξεκάθαρο ότι δεν διέθετε αυτοκρατορικά διαπιστευτήρια: προτού ο Ιουστινιανός αλλάξει τον νόμο για να την παντρευτεί, κέρδιζε τα προς το ζην ως μίμος που διασκέδαζε το κοινό με τα δημοφιλή της νούμερα στο ιπποδρόμιο. Πράγματι, ορισμένοι συγγραφείς του ΣΤ' αιώνα την καταδικάζουν απερίφραστα ως κοινή πόρνη.

Παρ' όλα αυτά, η αυτοκρατορική της εικόνα είναι αποτυπωμένη σ' ένα από τα πλέον περίφημα βυζαντινά ψηφιδωτά. Στον ναό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβένα, που αποπερατώθηκε το 547, η Θεοδώρα απεικονίζεται φορώντας την επίσημη ενδυμασία του αξιώματός της και κρατάει ένα δισκοπό-

τηρο, προσφορά στην εκκλησία, στον επίσκοπό της και τον προστάτη άγίο της· τη συνοδεύουν κυρίες επί των τιμών που φορούν εξαίσια μεταξωτά ενδύματα και κομψά υποδήματα. Έχουν καλυμμένα τα κεφάλια, όπως το απαιτούσε η σεμνότυφη τεχνοτροπία της εποχής, αλλά τα πρόσωπά τους δεν είναι σκεπασμένα. Η τοιχογραφία της Θεοδώρας βρίσκεται αντικριστά με μια ανάλογη εικόνα του Ιουστινιανού: τον περιστοιχίζουν αυλικοί και στρατιώτες μαζί με τον επίσκοπο που είχε παραγγείλει τα συγκεκριμένα αυτοκρατορικά πορτραίτα. Τα ψηφιδωτά της Ραβένας δεν αποτελούν μόνο μια εξαίσια απεικόνιση του αυτοκρατορικού ζεύγους, το οποίο σημειωτέον δεν είχε επισκεφτεί ποτέ την πόλη· μας αποκαλύπτουν ταυτόχρονα πόσο αισθητή ήταν στη Βόρειο Ιταλία η εξουσία του αυτοκράτορα και της αυτοκράτειρας της μακρινής Κωνσταντινούπολης. Είτε τα συγκεκριμένα ψηφιδωτά ήταν επίσημα πορτραίτα είτε φιλοτεχνήθηκαν σύμφωνα με μια στερεότυπη αντίληψη της μορφής του αυτοκρατορικού ζεύγους, ο συνδυασμός της πορφύρας, του χρυσού και των κοσμημάτων ανακαλεί τη μεγαλοπρέπεια των επισήμων ενδυμασιών όπως η αντιλαμβάνονταν τον ΣΤ΄ αιώνα (βλ. εικόνα 2).

Από το ψηφιδωτό της Ραβένας, καθώς και από άλλες πιο τυπικές εικόνες αυτοκρατορισμών, γνωρίζουμε ότι τον Η΄ και τον Θ΄ αιώνα εξακολούθουσαν να φορούν τα ίδια επίσημα βασιλικά εμβλήματα, τα εντυπωσιακά στέμματα με τα κρεμαστά μεγάλα μαργαριτάρια, και να κρατούν το σκήπτρο και την υδρόγειο σφαίρα του αξιώματός τους. Τα υψηλά αξιώματα συνοδεύονταν από ενδυμασίες με επάλληλα στρώματα μεταξωτών υφασμάτων κεντημένων με χρυσές και ασημένιες κλωστές και διακοσμημένων με άφθονες πολύτιμες πέτρες. Το πορφυρό χρώμα κυριαρχούσε, και στην περίπτωση της Θεοδώρας στον ποδόγυρο του πορφυρού μανδύα της ήταν κεντημένη η εικόνα των Τριών Μάγων που καταφθάνουν με τα δώρα τους στη γέννηση του Χριστού. Ως σύζυγος του αυτοκράτορα η αυτοκράτειρα ήταν «ντυμένη στην πορφύρα», χρώ-

μα που παραδοσιακά συνδέεται με την υψηλή κοινωνική θέση. Η παρασκευή της πορφυρής βαφής απαιτούσε πολύ μόχθο –για πρώτη ύλη χρησιμοποιούσαν ένα μικρό οστρακόδερμο–, γι' αυτό και ήταν πανάκριβη. Βέβαια χρησιμοποιούσαν και πιο κοινές βαφές από λουλάκι και ερυθρόδανο σαν απομιμήσεις, ωστόσο το πορφυρό χρώμα έμεινε άρρηκτα συνδεδεμένο με την αυτοκρατορική οικογένεια. Τα βαμμένα με πορφύρα μεταξωτά ήταν οι επίσημες ενδυμασίες που φορούσαν οι ηγεμόνες στις διάφορες τελετές. Ο πορφυρίτης, ο αντίστοιχος πολύτιμος λίθος, χρησιμοποιείτο για τις αυτοκρατορικές προτομές και τις αυτοκρατορικές σαρκοφάγους. Επί αιώνες οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες κατέφευγαν σε παρόμοιες μεθόδους για να αναδείξουν την επιβλητικότητα του ηγεμόνα και της συζύγου του, για να συνδέσουν τον αυτοκράτορα με τον ήλιο. Στο Βυζάντιο οι βασιλικές ενδυμασίες, στις οποίες περιλαμβάνονταν και τα ερυθρά πέδιλα –ένα ακόμη προνόμιο του αυτοκρατορικού ζεύγους–, ήταν σχεδιασμένες για να ενισχύουν αυτή την ακτινοβολία, η οποία τόσο συχνά σχολιάζεται από τους επισκέπτες της αυτοκρατορικής Αυλής. Πολλές φορές μάλιστα στις επίσημες τελετές, όπου συγκεκριμένα χρώματα ενισχυμένα με χρυσό, ασήμι και πολύτιμους λίθους υποδήλωναν τη θέση του κάθε αυλικού στην ιεραρχία, η αυτοκράτειρα επισκίαζε σε λάμψη ακόμη και τον σύντροφό της.

Ωστόσο, παρά τις ενδείξεις που παρέχουν οι παραστάσεις των ψηφιδωτών, είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η συγκεκριμένη συνεισφορά της Ειρήνης, της Ευφροσύνης και της Θεοδώρας στα πολιτικά δρώμενα της εποχής τους. Η παρέμβαση της συζύγου του Ιουστινιανού κατά τη διάρκεια της Στάσης του Νίκα παραμένει ένα μοναδικό παράδειγμα. Στην περίπτωση των γυναικών ηγεμόνων, το ζήτημα της δυνατότητας αυτοτελούς δράσης παρουσιάζεται ιδιαιτέρως οξυμένο. Στο αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης, που αποτελούσε κληρονομιά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ανώνυμοι διοικητικοί

υπάλληλοι ήσαν υπεύθυνοι για τη λειτουργία του: την είσπραξη των φόρων, την πληρωμή του στρατού και την κάλυψη των εξόδων της Αυλής που ήσαν εξαιρετικά υψηλά. Μια απέραντη ιεραρχία δημοσίων υπαλλήλων, που προσλαμβάνονταν με βάση τα ισχύοντα μορφωτικά κριτήρια, τηρούσαν αρχεία σε τριπλότυπα, σημειώνοντας και την παραμικρή ανωμαλία, το πιο ελάχιστο έλλειμμα. Καταμερισμένη σε διάφορα υπουργεία, επιφορτισμένα με την εξωτερική πολιτική, τις εσωτερικές υποθέσεις, τα στρατιωτικά και τα ναυτικά ζητήματα, μια υπολογίσιμη αριθμητικά γραφειοκρατία συντηρούσε τον κυβερνητικό μηχανισμό, ανεξάρτητα από το πρόσωπο που ασκούσε τη συγκεκριμένη στιγμή την εξουσία. Πολλοί υπάλληλοι εργάζονταν είτε στο αυτοκρατορικό ανάκτορο είτε σε κοντινά γραφεία, συγκεντρωμένα στην καρδιά της πρωτεύουσας. Όσοι στέλνονταν στις επαρχίες για τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της κυβέρνησης, μετατίθονταν σε τακτά διαστήματα από τη μία περιοχή στην άλλη, ώστε να μην αποκτούν τοπική ισχύ. Στο πλαίσιο ενός τόσο ανεπτυγμένου διοικητικού συστήματος, πόση ατομική επιρροή μπορούσε άραγε να ασκήσει ηγεμόνας, άνδρας ή γυναίκα;

Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες ήταν επιφορτισμένοι με δύο ειδικές πτυχές του κυβερνητικού έργου: όφειλαν να οδηγούν τα στρατεύματα στις μάχες και ήταν αναγκασμένοι να επιτελούν ορισμένα καθήκοντα ως κεφαλή της Εκκλησίας. Ωστόσο πάντοτε υπήρχαν ηγεμόνες της «πολυθρόνας», όπως ο Ιουστινιανός, ο οποίος χρησιμοποιούσε ικανότατους στρατηγούς, σαν τον Βελισάριο και τον Ναρσή, για να φέρει εις πέρας τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Έτσι οι γυναίκες ηγεμόνες δεν μειονεκτούσαν εντελώς απ' αυτή την άποψη· είχαν τη δυνατότητα και αυτές να χρησιμοποιούν στρατηγούς για να οδηγήσουν τις στρατιές τους στις μάχες. Όμως όσον αφορά τα της Εκκλησίας, μια γυναίκα ηγεμόνας θεωρείτο κατά κανόνα αναρμόδια λόγω του φύλου της: οι γυναίκες δεν μπορούσαν να γίνουν ιερείς και δεν τους επιτρεπόταν η είσοδος στο ιερό

γύρω απ' την Αγία Τράπεζα. Επομένως, οι γυναίκες ηγεμόνες όφειλαν να επινοήσουν νεωτερικές μεθόδους συνεργασίας με τον πατριάρχη, ο οποίος, ως εκκλησιαστικός ηγέτης, μπορούσε να είναι περισσότερο ή λιγότερο βολικός.

Ποιος έδινε, για παράδειγμα, τις διαταγές για μια νέα στρατιωτική πρωτοβουλία; Φυσικά παρόμοια ζητήματα τα συζητούσαν στην αυτοκρατορική Αυλή, συχνά στην ολομέλεια της Συγκλήτου, και οι αποφάσεις λαμβάνονταν με βάση τις εισηγήσεις των πλέον έμπειρων συμβούλων. Παράλληλα συνεκτιμούσαν τις σχετικές πληροφορίες που συλλέγονταν από ένα ανεπτυγμένο δίκτυο κατασκόπων. Στο μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε, οι πολεμικές ενέργειες του Βυζαντίου ήταν περισσότερο αμυντικής παρά επιθετικής μορφής. Οι εισβολές των αραβικών δυνάμεων στα εδάφη της Αυτοκρατορίας καθόριζαν τη στρατιωτική δράση των Βυζαντινών. Έτσι η εξάρτηση μιας γυναίκας ηγεμόνας από τους εμπειροπόλεμους στρατηγούς ίσως να μην είχε και τόση σημασία.

Σε άλλους τομείς όπως η διπλωματία, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις και η εκκλησιαστική πολιτική, οι βυζαντινές χρονογραφίες καταγράφουν τις αυτοκρατορικές αποφάσεις με αυστηρά ουδέτερους όρους: «Ο αυτοκράτορας απέστειλε πρεσβεία στους Άραβες», για παράδειγμα. Όμως πίσω απ' αυτές τις μονότονες αναφορές, μπορούμε να επιχειρήσουμε την ανασύσταση της διαδικασίας με την οποία έπαιρναν παρόμοιες αποφάσεις. Ο ηγεμόνας με τους συμβούλους του αναζητούν τον καλύτερο τρόπο χειρισμού μιας διαπραγματεύσεως με τον χαλίφη· πρέπει να επιλέξουν τους κατάλληλους πρεσβευτές (χρησιμοποιούνται εξίσου λαϊκοί και εκκλησιαστικοί), να διαλέξουν τα αρμόζοντα δώρα, να οργανώσουν τη στρατιωτική συνοδεία και να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα χρήματα για την αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων στη διάρκεια του ταξιδιού. Σε πολλά από τα παραπάνω, ο ηγεμόνας μπορεί να έχει λόγο – να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες ενός έμπιστου συμ-

βούλου του ως επικεφαλής της αντιπροσωπείας, να επιμείνει ότι το βασικό δώρο πρέπει να είναι ένα τόπι μετάξι και όχι κάποιο χειρόγραφο, και πάει λέγοντας. Συνήθως οι λεπτομέρειες αυτού του τύπου δεν καταγράφονται· οι ιστορικές πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι οι υπουργοί και οι υφιστάμενοί τους φροντίζουν για τα πάντα. Όμως είναι ξεκάθαρο πως κάποιοι ηγεμόνες είναι πιο ικανοί να διεκπεραιώσουν αυτά ειδικά τα κυβερνητικά καθήκοντα απ' ό,τι άλλοι.

Σύμφωνα με τους άνδρες ιστορικούς που γράφουν γι' αυτές, οι αυτοκράτειρες είναι πολύ λιγότερο προικισμένες να κυβερνούν απ' όσο οι αυτοκράτορες. Ως γυναίκες πάσχουν από έμφυτες αδυναμίες, σωματικές όσο και ηθικές· δεν έχουν εμπειρία και γνώση της πολιτικής κι έτσι δεν κρίνονται ικανές να ασκούν θετική επίδραση σε παρόμοια θέματα. Θεωρείται ότι εξαιτίας της φύσης τους εξαρτώνται ακόμη περισσότερο απ' όσο οι άνδρες ηγεμόνες από τις συμβουλές των έμπιστων υπηρετών τους και των έμπειρων διοικητικών υπαλλήλων. Πιστεύεται μάλιστα πως είναι ιδιαιτέρως εξαρτημένες από τους ευνούχους, τους αυλικούς που έχουν άμεση πρόσβαση στα διαμερίσματα των γυναικών στα βασιλικά ανάκτορα. Και όταν τα πράγματα εξελίσσονται άσχημα, παρ' όλ' αυτά, οι γυναίκες φορτώνονται περισσότερη ευθύνη απ' όση αναλογεί στο μερίδιό τους. Αν και αρκετοί άνδρες ηγεμόνες εξαρτώνται εξίσου από τους ευνούχους τους, οι γυναίκες είναι συχνά τα θύματα στη διαδικασία της ιστορικής παρερμηνείας. Οι ιστορικές πηγές αναγνωρίζουν στους άνδρες πολύ μεγαλύτερη επιρροή στη διακυβέρνηση απ' όσο στις γυναίκες. Τα στερεότυπα σε σχέση με το φύλο ανθούσαν στο Βυζάντιο και είναι προφανή στον ιστορικό κανόνα.

Πράγματι, στα θρησκευτικά ζητήματα και στα θέματα ορισμού της ορθής πίστης, οι άνδρες ηγεμόνες άλλοτε εξυμνούνται ως προστάτες της Ορθοδοξίας και άλλοτε χρεώνονται για την εμμονή τους σε ανάρμοστες πρακτικές και αιρετικές απόψεις, γεγονός που σχετίζεται με την υποτιθέμενη

δυνατότητά τους να κατανοούν είτε να παρερμηνεύουν τη θεολογία. Αντιθέτως, τεκμαίρεται ότι οι γυναίκες είναι ανίκανες να παρακολουθήσουν τα πολύπλοκα θεολογικά επιχειρήματα, ενώ έχουν τυφλή πίστη στα αναπαραστατικά λατρευτικά βοηθήματα, όπως οι ιερές εικόνες. Σε αυτόν τον τομέα, όπως άλλωστε και σε άλλους, οι σχολιαστές και όσοι καταγράφουν τα γεγονότα, που φυσικά είναι άνδρες, κυριαρχούνται από εναργέστατες προκαταλήψεις. Για παράδειγμα, ιδού πώς ο Ιγνάτιος ο ιεροδιάκονος υπενθυμίζει τον ρόλο της αυτοκράτειρας στην Οικουμενική Σύνοδο του 787: «Η Ειρήνη ήταν μια απλή γυναίκα, η οποία όμως διέθετε αγάπη για τον Θεό και σταθερή πίστη, αν όντως είναι σωστό να ονομάζεται γυναίκα αυτή που υπερέρασε ακόμη και τους άνδρες σε ευλάβεια και κατανόηση· διότι ήταν όργανο του Θεού στην αγάπη Του και στο έλεός Του για την ανθρωπότητα». Όσο και αν η πρόθεση του ιεροδιακόνου είναι επαινετική, οι παραδοχές που υποκρύπτει ο έπαινος δεν είναι διόλου κολακευτικές για τις γυναίκες.

Και όντως, είναι ακριβώς στο πεδίο της θρησκευτικής πρακτικής όπου οι τρεις αυτοκράτειρες, τις οποίες μελετούμε στο παρόν βιβλίο, εφάρμοσαν καινοφανείς πολιτικές. Επέμειναν στην απόρριψη αυτού που θεωρούσαν νεωτερισμό – την κατάργηση των ιερών εικόνων την οποία είχαν επιβάλει οι άνδρες συγγενείς τους. Η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα άλλαξαν βαθιά τον ρου της Ιστορίας, εξασφαλίζοντας την ανατροπή της επίσημης εικονομαχίας και αναστηλώνοντας τις εικόνες στη λατρευτική τους θέση. Η τέχνη, και όχι μόνον αυτή, του Βυζαντίου, του Ισλάμ και της Δύσης θα ήταν διαφορετική, ενδεχομένως και τελείως διαφορετική, χωρίς αυτές τις τρεις γυναίκες. Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν για να χειραγωγήσουν τις αυλικές φατρίες, να παρακάμψουν επιδέξια τους εικονομάχους συμβούλους τους και θεολόγους, καθώς και η επιμονή τους, όλα αντικατοπτρίζουν τη θέλησή τους να δράσουν αυτοβούλως, να αναπτύξουν πρωτοβουλίες και να επιβά-

λουν τις αποφάσεις τους με όλη τη δύναμη που διέθεταν ως πανίσχυροι ηγεμόνες. Όμως πρώτα πρέπει να εντάξουμε την ιστορία του κατορθώματός τους στο πλαίσιο του Βυζαντίου του Η' αιώνα.

Η Κωνσταντινούπολη και ο κόσμος του Βυζαντίου

ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ, Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ Μεσογείου, που αποτελούσε εδώ και καιρό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, άλλαξε δραματικά χάρη στην ίδρυση μιας καινούργιας πρωτεύουσας. Το 330, στην τοποθεσία της αρχαίας ελληνικής αποικίας του Βυζαντίου η οποία δεσπόζει στον Βόσπορο, το στενό που χωρίζει την Ευρώπη από την Ασία, ο Κωνσταντίνος Α' εγκαινίασε την πόλη που πήρε το όνομά του. Η Κωνσταντινούπολη ήταν επίσης γνωστή από την αρχή και σαν Νέα Ρώμη, όνομα που υποδείκνυε τον ρόλο της ως ανατολικής πρωτεύουσας ισοδύναμης με την Παλαιά Ρώμη στις όχθες του Τίβερη. Έμελλε να επιζήσει περισσότερο από την προκάτοχό της ως κέντρο στο οποίο οδηγούσαν όλοι οι ρωμαϊκοί δρόμοι και όλες οι θαλάσσιες οδοί, αλλά και ως έδρα της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, για περισσότερο από χίλια χρόνια, μέχρι το 1453. Εξακολούθησε να αυτοπροσδιορίζεται ως πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι πολίτες της οποίας ήταν Ρωμαίοι (Ρωμιοί στα ελληνικά). Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας καμάρωναν να ονομάζονται Βυζαντινοί (από το όνομα της αρχαίας αποικίας), ονομασία που επιφύλασσαν αποκλειστικά για τους εαυτούς τους. Κατά τον χριστιανικό Μεσαίωνα, η πόλη

του Κωνσταντίνου ήταν η μεγαλύτερη, πλουσιότερη και πιο όμορφη μητρόπολη του τότε γνωστού κόσμου.

Ωστόσο, αυτή η εξέλιξη δεν ήταν διόλου αναπόφευκτη. Η Κωνσταντινούπολη δεν ήταν παρά ένα αχανές εργοτάξιο όσο ζούσε ο ιδρυτής της. Οι γιοι του Κωνσταντίνου Α΄ και οι πιο μακρινοί συγγενείς του, οι οποίοι κυβέρνησαν το ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας, κάλλιστα θα μπορούσαν να είχαν προτιμήσει τα ήδη καθιερωμένα αστικά κέντρα αυτοκρατορικής διακυβέρνησης: τη Νικομήδεια, την οποία είχε ανοικοδομήσει και εξωραΐσει ο Διοκλητιανός στα τέλη του Γ΄ αιώνα, ή την Αντιόχεια, την οποία προτιμούσε ο Ιουλιανός. Ωστόσο ορισμένοι παράγοντες εξασφάλισαν μετά το δεύτερο τέταρτο του Ε΄ αιώνα την εξέχουσα θέση της Κωνσταντινούπολης, η οποία ήδη αναφερόταν ως «Βασιλεύουσα» ή «αυτοκρατορική πόλη».

Ο πρώτος εξ αυτών έγκειται στη γεωγραφική της θέση. Επιλέγοντας αυτή την τριγωνική χερσόνησο, οι αρχαίοι Έλληνες από τα Μέγαρα διάλεξαν έναν εντυπωσιακό βράχο που έλεγχε το ναυτικό πέρασμα ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και στο Αιγαίο. Ήταν μια τοποθεσία που μπορούσαν να την υπερασπίζονται εύκολα, ενώ παράλληλα διέθετε λιμάνι με βαθιά νερά σε έναν όρμο που τον ονόμασαν Κεράτιο κόλπο· το λιμάνι προστατευόταν με μια σιδερένια αλυσίδα που την κρεμούσαν ανάμεσα στην πόλη και την περιοχή στα βόρεια η οποία αργότερα ονομάστηκε Γαλατάς ή Πέρα. Αυτό ήταν κάτι που επέτρεπε στα πλοία να αγκυροβολούν και να ξεφορτώνουν με ασφάλεια στο βόρειο άκρο της πόλης, γεγονός που ενθάρρυνε την ανάπτυξη τόσο του θαλάσσιου εμπορίου, όσο και των ναυπηγικών και επισκευαστικών εργασιών. Μέ-

σα σε λίγες γενιές μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, οι αυτοκράτορες εκμεταλλεύθηκαν τη στρατηγική της θέσης και επέβαλαν δασμούς σε όλα τα φορτία που μεταφέρονταν μέσω της θαλάσσιας οδού του Βοσπόρου. Η ναυτική δεξιότητα και η εμπειρία των Βυζαντινών στα νερά του Βοσπόρου, με τα επικίνδυνα υποθαλάσσια ρεύματά του, ήταν εγγυήσεις για τον έλεγχο που ασκούσε η πόλη στη στενή υδάτινη λωρίδα και συνέτειναν στη μετατροπή της Κωνσταντινούπολης σε διεθνή εμπορικό λιμένα.

Οι χερσαίες και οι θαλάσσιες οδοί, που συνέκλιναν εξίσου στην Κωνσταντινούπολη, κατέκλυζαν με απέραντη ποικιλία αγαθών τις αγορές της πόλης. Μπαχαρικά, πιπέρι, ελεφαντόδοντο, πολύτιμοι λίθοι και θυμιάματα έφταναν από την Ανατολή μέσω της Ερυθράς Θαλάσσης και της Αιγύπτου· γούνες, κεχριμπάρι, χρυσάφι και γρανάτης από τον Βορρά· μετάξι, κοσμήματα και πορσελάνες μεταφέρονταν διά της χερσαίας οδού από την Κίνα, η οποία αποκατέστησε επαφές με το Βυζάντιο τον Ζ' αιώνα· τέλος, παστά ψάρια, κρασί, εξαιρετικής ποιότητας κεραμικά και λυχνάρια εισάγονταν από τη Δυτική Μεσόγειο. Όλη αυτή την οικονομική δραστηριότητα την ενθάρρυνε η απόφαση του Κωνσταντίνου να μεταφέρει αποθέματα σιτηρών από την Αίγυπτο για να θρέψει τον πληθυσμό της καινούργιας του πρωτεύουσας, κατά τα πρότυπα της Παλαιάς Ρώμης. Επίλεκτοι κάτοικοι της πόλης σιτίζονταν δωρεάν με ψωμί ζυμωμένο από το υψηλής ποιότητας σιτάρι που καλλιεργούνταν στην κοιλάδα του Νείλου. Όταν ολοκληρώθηκε η κατασκευή του Ιπποδρόμου, του επίκεντρου της δημόσιας ψυχαγωγίας, και καθιερώθηκαν οι αρματοδρομίες και οι ιπποδρομίες, η ρωμαϊκή

παράδοση του δωρεάν άρτου και θεαμάτων προσέλκυσε με τη σειρά της, και πολύ σύντομα, νέα στρώματα πληθυσμού.

Ένας δεύτερος παράγοντας ενίσχυε την αυτοκρατορική διάσταση της πόλης: η μεγαλοπρέπεια και η πολυτέλεια των δημοσίων κτηρίων που σχεδιάστηκαν όπως ταίριαζε σε μια πρωτεύουσα, είχαν ωστόσο προσαρμοστεί στη μορφολογία των λόφων του αρχαίου Βυζαντίου που δέσποζαν με την υπέροχη θέα τους στη Θάλασσα του Μαρμαρά προς τον νότο και στον Βόσπορο προς τον βορρά. Η Κωνσταντινούπολη εξαπλώθηκε με παραδοσιακό τρόπο, με ένα λαμπρό ανάκτορο κοντά στον Ιππόδρομο (που εν μέρει τον είχε ήδη κατασκευάσει ο Σεπτίμιος Σεβήρος), μεγάλες λεωφόρους με κιονοστοιχίες οι οποίες συνέδεαν τα δημόσια κτήρια και τα μνημεία που είχαν ανεγερθεί σε ανάμνηση ιστορικών γεγονότων. Αμιλλόμενοι μεταξύ τους, ο ένας μετά τον άλλον οι αυτοκράτορες άφησαν τα σημάδια τους στην αναπτυσσόμενη πρωτεύουσα, οικοδομώντας αναμνηστικές στήλες που έφεραν στην κορυφή τους αυτοκρατορικά αγάλματα, κτίζοντας αψίδες θριάμβου και πολυτελή δημόσια λουτρά, αγορές, φόρα και ξενώνες. Παράλληλα δεν αγνόησαν την παραδοσιακή διακόσμηση των αρχαίων πόλεων με διάσημα έργα της κλασικής τέχνης: μια τεράστια ορειχάλκινη Αθηνά μεταφέρθηκε από την Αθήνα και τέσσερα επίχρυσα ορειχάλκινα άλογα, που πιστεύεται ότι μεταφέρθηκαν από τη Χίο, τοποθετήθηκαν πάνω από την είσοδο του Ιπποδρόμου. (Μετά το 1204 τα λαφυραγώγησαν οι Ενετοί, για να τα τοποθετήσουν στην πρόσοψη της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου.) Μέσα στον στίβο, στην κεντρική διακλάδωση που χώριζε την πίστα σε διαδρόμους, ένας Ηρακλής, έργο του

Λύσιππου, η δελφική στήλη με το περιελισσόμενο φίδι κι ένας οβελίσκος από την Αίγυπτο, που πάνω του ήταν καταγραμμένη μια στρατιωτική νίκη στα ιερογλυφικά, προστέθηκαν πλάι σε άλλα διάσημα μνημεία.

Πολλοί δημόσιοι χώροι στη νέα πρωτεύουσα πήραν το όνομά τους από τα διακεκριμένα αυτοκρατορικά αγάλματα που τους διακοσμούσαν: η Αγορά του Κωνσταντίνου από ένα μνημειακό άγαλμα του ιδρυτή της πόλης στην κορυφή μιας κολόνας από πορφυρίτη. Το άγαλμα είχε ένα ακτινωτό στέμμα, γι' αυτό τον λόγο οι κάτοικοι της πρωτεύουσας έλεγαν πως αναπαριστούσε αρχικά τον Απόλλωνα και πως ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος το είχε χρησιμοποιήσει για λογαριασμό του για να επιβραβιώσει με αυτόν τον τρόπο την προσωπική του αφοσίωση στον θεό Ήλιο. Παρομοίως, το Αυγουστείον όφειλε το όνομά του σ' ένα άγαλμα της περίφημης αυγούστας Ελένης, της μητέρας του Κωνσταντίνου, καθώς και στα αγάλματα μερικών άλλων αυτοκρατόρων και αυτοκρατορισσών. Άλλωστε πολλά αρχαία αγάλματα που παρίσταναν θεούς και θεές κοσμούσαν το κέντρο της πόλης: ο Δίας, η Ήρα, η Αφροδίτη, ενώ ο ήλιος και η σελήνη αντιπροσωπεύονταν από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη. Στην ακρόπολη του αρχαίου Βυζαντίου ναοί αφιερωμένοι στη Ρέα, τη μητέρα των θεών, και την Τύχη παρέμειναν ως είχαν με τις οικείες αναπαραστάσεις αυτών των σημαντικών θεοτήτων. Αγάλματα των Μουσών και πολλών άλλων λιγότερο γνωστών εγχώριων θεών κοσμούσαν τα σταυροδρόμια και τους δημόσιους χώρους. Στα μέσα του ΣΤ' αιώνα, όταν ο αυτοκράτορας αποφάσισε να τα διανείμει σε άλλες περιφέρειες, μόνο από το κέντρο της πόλης απομακρύνθηκαν περισσότερα από τετρακόσια έργα της κλασικής τέχνης.

Βέβαια, επειδή η Κωνσταντινούπολη ήταν από την ίδρυσή της και χριστιανική πόλη, ο Κωνσταντίνος φρόντισε να οικοδομήσει έναν ναό αφιερωμένο στους αγίους Αποστόλους, όπου και τοποθετήθηκαν τα ιερά λείψανα των αγίων Ανδρέα και Λουκά. Αυτό το καινούργιο χαρακτηριστικό, τον τρίτο παράγοντα που ευνόησε την ανάπτυξη της πόλης, το τόνισε κατασκευάζοντας το αυτοκρατορικό μαυσωλείο προσαρτημένο στον προαναφερθέντα ναό, εκεί που ο αυτοκράτορας επέλεξε να ταφεί μετά τον θάνατό του. Υιοθετώντας τη χριστιανική μορφή ταφής σε σαρκοφάγο, αντί για τη ρωμαϊκή παράδοση της αποτέφρωσης, ο ιδρυτής της πόλης δημιούργησε ένα σημαντικό προηγούμενο. Συγκίνησε όλους τους απογόνους του και πολλούς άλλους ηγεμόνες, που αργότερα διάλεξαν να ταφούν και αυτοί στην ίδια ροτόντα. Οι αυτοκράτορες εξακολούθησαν να υποστηρίζουν το κτίσιμο χριστιανικών εκκλησιών και ο καθένας προσπαθούσε να ξεπεράσει τον προκάτοχό του σε μεγαλοπρέπεια και πολυτελή διακόσμηση. Η επέκταση των χριστιανικών μνημείων υπήρξε πρωτοφανής. Στο πέρασμα των αιώνων οι αυτοκράτορες, καθώς και πολλοί άρχοντες, αφιέρωναν τα πλούτη τους στη συλλογή των ιερών λειψάνων των σημαντικότερων Χριστιανών αγίων, τα οποία στέγαζαν κατόπιν στις εκκλησίες που οικοδομούσαν. Έκτιζαν επίσης ιδρύματα χριστιανικής αγαθοεργίας, τα οποία συχνά ήταν αφιερωμένα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία: μοναστήρια, πτωχοκομεία, ξενώνες, ορφανοτροφεία, γηροκομεία, νεκροταφεία για τους ξένους. Σταδιακά τα χριστιανικά κτήρια υπερίσχυσαν παραγκωνίζοντας τα κλασικά μνημεία όπως τη Σύγκλητο, το Νομισματοκοπείο και τον Ιππόδρομο, που όλα τους ήταν διακοσμημένα με αρχαία α-

γάλματα. Αυτά που εμείς σήμερα ξεχωρίζουμε σε ιερά και σε κοσμικά συνυπήρχαν δημιουργώντας μια πρωτοφανή αφθονία.

Σύντομα η Κωνσταντινούπολη ξεπέρασε τα όρια που είχε σχεδιάσει ο Κωνσταντίνος Α΄. Στα χρόνια του Θεοδοσίου Β΄ (408-450), μια τεράστια έκταση που εκτεινόταν πέρα από το αρχικό τείχος περιτειχίστηκε διπλασιάζοντας σχεδόν το μέγεθος της πόλης. Η νέα τριπλή οχυρωματική γραμμή που κατασκευάστηκε είναι ακόμη και σήμερα το πρώτο τμήμα της αρχαίας Κωνσταντινούπολης, το οποίο εντυπωσιάζει τον επισκέπτη που φτάνει από τη στεριά. Σηματοδοτεί το επίτευγμα των κτιτόρων του Ε΄ αιώνα: ο ογκώδης προστατευτικός περίβολος που κατασκεύασαν άντεξε πολλές πολιορκίες και κράτησε μακριά όλους τους εχθρούς μέχρι το 1204. Κατά μήκος της ακτής του Μαρμαρά και του Κεράτιου κόλπου, αμυντικές οχυρώσεις ενώνονταν με τα χερσαία τείχη περιβάλλοντας έτσι όλη την περιοχή της νέας πόλης. Τα χερσαία τείχη δεν υπέστησαν αλλαγές, εκτός από την ισχυροποίηση των οχυρών θέσεων γύρω από τον ναό των Βλαχερνών στα βορειοδυτικά, που έγινε μαζί με την ενίσχυση των θαλάσσιων τειχών. Μέσα στον περίβολο κατασκευάστηκαν σιταποθήκες και δεξαμενές, μερικές σκεπαστές και άλλες ανοιχτές, που διασφάλιζαν την επάρκεια σιτηρών και νερού για τον αυξανόμενο πληθυσμό. Ο αυτοκράτορας Ουάλης (364-378) είχε ήδη συνδέσει την πόλη με τα δάση στα βορειοδυτικά, κατασκευάζοντας ένα μεγάλο υδραγωγείο το οποίο τροφοδοτούσε με νερό τις ανάγκες των κατοίκων για πλύσιμο, μαγείρεμα και αγροκαλλιέργειες. Πρόσθετα λιμάνια δημιουργήθηκαν για την εκφόρτωση ζώων και τροφίμων. Η Κωνσταντινούπολη έγινε σύντομα

διάσημη τόσο για την ανυπέβλητη οχύρωσή της, όσο και για την ικανότητά της να συντηρεί την καθημερινή ζωή εντός των τειχών ακόμη και υπό καθεστώς πολιορκίας.

Μέσα στην πόλη το οικοδόμημα που ακόμη και σήμερα δεσπόζει στον ορίζοντα είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας. Κτίστηκε με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού μετά την πυρκαγιά που προξένησε το εξεγερμένο πλήθος στο κέντρο της πόλης στη διάρκεια της Στάσης του Νίκα, το 532. Πέντε χρόνια αργότερα, στα θυρανοϊξιά της, ήταν η μεγαλύτερη εκκλησία του τότε γνωστού κόσμου· φωτιζόταν από πολυάριθμα παράθυρα που βρίσκονταν στον πελώριο τρούλο (31 μέτρα διάμετρος), ο οποίος έχει ύψος 55 μέτρα. Μέχρι το 1547, οπότε ο Μπραμάντε και ο Μιχαήλ Άγγελος ύψωσαν τον τρούλο του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, αυτή η οροφή ήταν μοναδική. Για αιώνες προκαλούσε δέος και θαυμασμό στους επισκέπτες της. Ακόμη και σήμερα, το κολοσσιαίο της μέγεθος και ο όγκος της εντυπωσιάζουν με τη δύναμή τους. Απ' αυτή την άποψη αντικατοπτρίζει την επιθυμία του ιδρυτή της να ξεπεράσει τον Σολομώντα και να κατασκευάσει ένα μνημείο μεγαλύτερο και μεγαλοπρεπέστερο από οποιοδήποτε άλλο. Η φιλοδοξία του Ιουστινιανού βρήκε το ταίρι της στην τεχνική επιδεξιότητα δύο μαθηματικών, του Ανθέμιου από τις Τράλλεις και του Ισίδωρου από τη Μίλητο, οι οποίοι σχεδίασαν το οικοδόμημα. Τα σχέδιά τους δεν εμπόδισαν τον τρούλο να καταρρεύσει κάμποσες φορές, όμως πάντοτε επισκευαζόταν. Με τις ενισχυμένες της αντηρίδες, η Αγία Σοφία άντεξε σεισμούς και εισβολές. Η αρχιτεκτονική της αποτέλεσε το πρότυπο για τα μεγάλα τζαμιά της Ιστανμπούλ, που σήμερα απηχούν το μεγαλείο της.

Τον ΣΤ΄ αιώνα ο χαρακτήρας της πόλης είχε εδραιωθεί: ήταν μια κοσμοπολίτικη μητρόπολις, μια μεγαλούπολη σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις και η έδρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής κυβέρνησης που εξουσίαζε την Ανατολική Μεσόγειο. Τα τείχη της την προστάτευαν αποτελεσματικά και σύμβολό της ήταν η Αγία Σοφία. Την κυβερνούσε το ανάκτορο, το οποίο καταλάμβανε μια μεγάλη έκταση ανάμεσα στην ακτή και στον Ιππόδρομο. Αυτό το Μέγα Παλάτιο είχε επεκταθεί σταδιακά από τα αρχικά οικοδομήματα του Κωνσταντίνου Α΄ (το Ανάκτορο της Δάφνης, το Αυγουστείον, τη βασιλική εκκλησία και τα κτίσματα για τη φρουρά), τα οποία είχαν σχεδιαστεί σύμφωνα με το πρότυπο της Παλαιάς Ρώμης. Συνδέονταν με τον Ιππόδρομο με τον ίδιο τρόπο που ο Παλατίνος λόφος συνδεόταν με το Circus Maximus στη Ρώμη. Σχεδόν όλοι οι αυτοκράτορες πρόσθεταν τα δικά τους κτίσματα. Στα τέλη του Ζ΄ αιώνα, ο Ιουστινιανός Β΄ περιτείχισε όλη την περιοχή του Μεγάλου Παλατίου και εκπλήρωσε τα φιλόδοξα σχέδιά του για ένα καινούργιο ανάκτορο, την Αίθουσα του Χρυσοτρίκλινου, το οποίο εξασφάλιζε ακόμη περισσότερα καταλύματα για την αυτοκρατορική οικογένεια. Ο Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) επιβεβαίωσε τη σπουδαιότητα του Χρυσοτρίκλινου προσθέτοντας μια καινούργια εκκλησία αφιερωμένη στη Μητέρα του Θεού, στον Φάρο (πρόκειται για τον φανό που οδηγούσε τα πλοία στο λιμάνι του ανακτόρου). Στα μέσα του Η΄ αιώνα ετούτη η τεράστια περιοχή περιέκλειε μια ολόκληρη σειρά κτηρίων: κατοικίες, αίθουσες συμποσίων και εορτών, εκκλησίες, κυβερνητικά γραφεία, στρατώνες, αρχαιοφυλάκεια· όλα συνδέονταν με κήπους, δενδροστοιχίες, στοές, διαδρόμους και σκεπαστές διόδους, μερικές εκ των

οποίων ήταν κρυφές, όλα κομψά σχεδιασμένα ώστε να εκμεταλλεύονται στο έπακρο τη φυσική κλίση του εδάφους.

Στην κορυφή της πλαγιάς βρισκόταν ο Ιππόδρομος, ο ομφαλός της πόλης, όπου διεξάγονταν αρματοδρομίες και ιπποδρομίες, αθλητικοί αγώνες και θεατρικές παραστάσεις. Με τις αρματοδρομίες δεν παθιαζόταν μόνον ο λαός της Κωνσταντινούπολης αλλά και οι ηγεμόνες της, οι οποίοι κάποιες φορές συμμετείχαν προσωπικά σε αυτές. Στον Ιππόδρομο ηρωοποιούνταν οι αθλητές και οι θρίαμβοί τους δοξάζονταν με μνημεία που ανεγείρονταν μέσα στον αγωνιστικό χώρο. Έτσι, τον ΣΤ΄ αιώνα, ο Πορφύριος τιμήθηκε με ένα γλυπτό που τον παρίστανε να νικά σε μια αρματοδρομία οδηγώντας το τέθριππό του. Αυτή η δημόσια ψυχαγωγία οργανωνόταν από τους Βένετους και τους Πράσινους, δύο ομάδες αξιωματούχων που αναγνωρίζονταν από τα χρώματα των ρούχων τους. Διοργάνωναν τα σχετικά με τις αρματοδρομίες και παράλληλα γυμναστικές επιδείξεις, αγώνες πάλης και τις δημοφιλέστατες παραστάσεις μίμων που αφηγούνταν γνωστές ιστορίες με μουσική συνοδεία, συχνά και με χορό. Ήδη από τον καιρό του Κωνσταντίνου, οι αγώνες μεταξύ μονομάχων όσο και ανάμεσα σε άγρια θηρία και ελαφρά οπλισμένους σκλάβους, αιχμάλωτους και διωκόμενους Χριστιανούς είχαν καταργηθεί ως ανάρμοστες μορφές ψυχαγωγίας.

Όπως και στην αρχαία Ρώμη, ο Ιππόδρομος χρησιμοποιείτο επίσης για τις νικηφόρες παρελάσεις και άλλες αυτοκρατορικές τελετές. Από το αυτοκρατορικό θεωρείο (κάθισμα), ένα μεγάλο μπαλκόνι που είχε πρόσβαση στο ανάκτορο, ο αυτοκράτορας χαιρετούσε τα συγκεντρωμέ-

να πλήθη. Οι συγκλητικοί κάθονταν σε μαρμάρινα έδρανα και οι υπόλοιποι σε ξύλινες κερκίδες. Για να διευκολύνεται η πρόσβαση, το βασιλικό θεωρείο συνδεόταν με το ανάκτορο με μια εσωτερική σκάλα. Ο Ιουστινιανός Β΄ διασφάλισε την απευθείας σύνδεση ανάμεσα στο κτηριακό συγκρότημα του Χρυσοτρίκλινου και στον Ιππόδρομο μέσω μιας μακριάς σκεπαστής οδού. Αυτή η οδός είχε ζωτική σημασία, επειδή ο Ιππόδρομος ήταν σημαντικός τόπος συγκέντρωσης για την πόλη. Μάλιστα σε περιόδους αναταραχής ήταν το κεντρικό σημείο όπου μαζεύονταν τα πλήθη για να διαμαρτυρηθούν, να απαιτήσουν αλλαγές, να στασιάσουν, ακόμη και να επιτεθούν κατά των ηγεμόνων τους. Όμως σε περιόδους ομαλότητας η σκεπαστή οδός έφερνε τους αυτοκράτορες και τους αυλικούς τους στο αυτοκρατορικό θεωρείο που δέσποζε στη γραμμή τερματισμού των αρματοδρομιών, απ' όπου και επέπτευαν τους αγώνες. Απ' αυτή την προνομιούχο θέση επευφημούσαν τους θριαμβευτές αρματοηλάτες, αποσύρονταν στο ανάκτορο στο μεσοδιάστημα ανάμεσα στα αγωνίσματα και επανεμφανίζονταν με διαφορετικές ενδυμασίες για να στεφανώσουν τους νικητές.

Τον αυτοκράτορα τον προστάτευε από το περιβάλλον της πόλης μια παρεμφερής ιδιωτική οδός, που του επέτρεπε να επισκέπτεται την Αγία Σοφία χωρίς να εξέρχεται από το ανάκτορο. Ένας μακρύς, υπερυψωμένος πεζόδρομος που διέσχιζε παραπλεύρως το Αυγουστείον και μέρος της εκκλησίας που συνδεόταν με το Πατριαρχείο εξασφάλιζε στους ηγεμόνες την πρόσβαση στο υπερώο της νοτιοδυτικής γωνιάς που προοριζόταν για την αποκλειστική τους χρήση. Ο ίδιος δρόμος παρείχε ασφαλή σύνδεση με τον πατριάρχη, το ανάκτορο του οποίου συνόρευε

με τον μητροπολιτικό ναό σε εκείνο ακριβώς το σημείο. Ο πατριάρχης μπορούσε επίσης να χρησιμοποιεί τον ίδιο δρόμο για να επισκέπτεται το αυτοκρατορικό ανάκτορο. Έτσι η κεντρική διοίκηση της Αυτοκρατορίας λειτουργούσε ως επί το πλείστον μέσα στο Μέγα Παλάτιο· η αυτοκρατορική Αυλή, το εκκλησιαστικό κέντρο, η βασική εστία λατρείας κι ένας από τους σημαντικότερους τόπους δημοσίων συγκεντρώσεων των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης συνδέονταν μεταξύ τους. Η υπόλοιπη πόλη, που εκτεινόταν μέχρι τα τείχη στα δυτικά, διαιρούνταν σε δεκατρείς περιφέρειες και περιβαλλόταν χαρακτηριστικά από επτά λόφους, στο πρότυπο της αρχαίας Ρώμης. Οι διάφορες περιοχές συνδέονταν με φαρδείς δρόμους πλαισιωμένους με στοές γεμάτες καταστήματα, οι οποίοι κατά διαστήματα διακόπτονταν από αψίδες θριάμβου, ευρύχωρες πλατείες με δημόσια κτήρια, κρήνες, αγορές και κήπους – με δυο λόγια όλα τα χαρακτηριστικά της κλασικής πόλης. Στην καρδιά αυτής της νεόκτιστης πρωτεύουσας, βαθιά μες στο ανάκτορο, βρισκόταν η αυτοκρατορική Αυλή.

☞ Το τυπικό της Αυλής ☜

Η Αυλή της Κωνσταντινούπολης συνδύαζε τρία διαφορετικά στοιχεία: κατ' αρχάς υπήρχε η παραδοσιακή ρωμαϊκή ιεραρχία με τις τάξεις των ακολούθων, άλλοι εκ των οποίων είχαν ειδικά καθήκοντα και άλλοι τιμητικές υπηρεσίες· δεύτερο στοιχείο ήταν το τυπικό της περσικής Αυλής, οι τελετουργικές ενδυμασίες και η χρησιμο-

ποίηση ευνούχων η οποία γενικεύθηκε από τον Διοκλητιανό στα τέλη του Γ' αιώνα· και τέλος η συνεχώς αυξανόμενη χριστιανική επιρροή, η οποία προσάρμοζε το φυσικό σκηνικό της βασιλικής Αυλής ώστε να προσομοιάζει στην αντίστοιχη επουράνια. Σύμφωνα με την ανάλυση που εγκαινίασε ο επίσκοπος Ευσέβιος όσο ζούσε ακόμη ο Κωνσταντίνος Α', ο αυτοκράτορας ήταν ο αντιπρόσωπος του Θεού και υπηρετούσε ως επίτροπός του επί της γης. Κυβερνούσε την Αυτοκρατορία με θεϊκή εξουσιοδότηση και αυτό το κατόρθωνε μόνο με τη βοήθεια του Θεού. Τα αυτοκρατορικά τελετουργικά της υποδοχής, της ακρόασης και της κρίσης αναπτύχθηκαν σύμφωνα με αυτό το πρότυπο, το οποίο ενίσχυε συνεχώς την εξουσία του ηγεμόνα που λατρευόταν σαν θεός, αυξάνοντας την απόσταση ανάμεσα σε αυτόν και σε όποιο πρόσωπο στεκόταν απέναντι στην αυτοκρατορική του παρουσία. Ο αυτοκράτορας καθόταν σ' έναν υπερυψωμένο θρόνο και οι επισκέπτες επιδίδονταν στην «προσκύνηση» ενώπιόν του (ακουμπούσαν το μέτωπό τους στο δάπεδο). Σε αυτήν τη σκηνοθετημένη αναπαράσταση του Δικαστηρίου της Τελικής Κρίσης, η αυτοκράτειρα έπαιζε τον ρόλο της Παρθένου Μαρίας. Ως Θεοτόκος, μητέρα του Θεού, η Μαρία ήταν ο ισχυρότερος διαμεσολαβητής στο επουράνιο δικαστήριο, ρόλο τον οποίο μιμήθηκαν με επιτυχία πολλές αυτοκρατορικές σύζυγοι στη βυζαντινή Αυλή.

Υπήρχε επίσης μια πολύ πρακτική πλευρά της αυλικής ζωής· αφορούσε τις πολυάριθμες υπηρεσίες που περιέβαλλαν το αυτοκρατορικό ζεύγος. Η Αυλή προμήθευε τον μηχανισμό της διακυβέρνησης και ήταν ο τόπος των πιο σημαντικών αποφάσεων. Όταν ο αυτοκράτορας χρειαζόταν κάποια συμβουλή, συγκαλούσε τη Σύγκλητο, η

οποία συνεδρίαζε ύστερα από δική του απαίτηση αφού δεν αποτελούσε πλέον ανεξάρτητο βουλευτικό σώμα· ο διορισμός, η υποδοχή και οι συνεντεύξεις με τους πρέσβεις λάμβαναν χώρα εντός της Αυλής· όλες οι επίσημες απονομές βραβείων και τα συμπόσια γίνονταν εκεί· το μεγαλύτερο μέρος του κυβερνητικού έργου διεκπεραιωνόταν από υπηρεσίες εντεταγμένες στην Αυλή και η αυτοκρατορική οικογένεια, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών και όλων των υπηρετών, κατοικούσε εντός των τειχών της. Με το πέρασμα των αιώνων αναπτύχτηκε μια ακόμη όψη της αυλικής ζωής, ένα ετήσιο εορτολόγιο που τελούνταν από τον αυτοκράτορα και μέλη της Αυλής: εορτασμός των σημαντικών ημερομηνιών (γενέθλια, επείτειοι, ιδίως της ίδρυσης της πόλης), εκκλησιαστικοί εορτασμοί και παραδοσιακές δραστηριότητες συνδεδεμένες με την αυτοκρατορική αγαθοεργία – διανομή δωρεάν τροφής, ρουχισμού, χρημάτων και άλλων δωρεών. Πολλές απ' αυτές τις λειτουργίες ελάμβαναν χώρα μες στο Μέγα Παλάτιο και αφορούσαν μονάχα τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και τους επισήμους της Αυλής. Όμως άλλες δραστηριότητες, όπως η επιθεώρηση των σιταποθηκών, οδηγούσαν τον αυτοκράτορα έξω απ' τα τείχη του ανακτόρου.

Η γλώσσα που μιλούσαν στην Αυλή ήταν κατά κανόνα τα ελληνικά. Παρότι το Βυζάντιο υπήρξε ανέκαθεν ελληνική πόλη, ο Κωνσταντίνος Α΄ χρησιμοποιούσε στη νέα του πρωτεύουσα μόνο τα λατινικά που είχε διδαχτεί στην Ιλλυρία και τη Δύση. Στα μέσα του ΣΤ΄ αιώνα, η ελληνική είχε γίνει η επίσημη γλώσσα της κυβέρνησης, μια εξέλιξη η οποία συμβολίζεται από τη γλωσσική ιστορία του Αστικού Κώδικα του Ιουστινιανού. Αν και αρχικά συ-

ντάχτηκε στα λατινικά, την παραδοσιακή γλώσσα του ρωμαϊκού δικαίου, ωστόσο μεταφράστηκε στα ελληνικά αμέσως μετά τη δημοσίευσή του το 534. Οι μεταγενέστεροι νόμοι εκδίδονταν στα ελληνικά. Μολονότι οι νομικές σχολές και ορισμένοι αυλικοί ποιητές εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν τα λατινικά και τα στρατιωτικά παραγγέλματα καθώς και μερικοί τελετουργικοί χαιρετισμοί δεν έπαψαν να εκφέρονται με αυτόν τον παραδοσιακό τρόπο, η ελληνική γλώσσα είχε κυριαρχήσει στους περισσότερους τομείς. Τα ελληνικά ήταν η καθομιλουμένη στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης και στις εκκλησιαστικές λειτουργίες, η γλώσσα που καταλάβαιναν όλοι. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν συχνά μια πολύ πιο λόγια και δυσνόητη μορφή ελληνικών, η οποία είχε πρότυπό της την καθομιλουμένη αττική διάλεκτο της Αθήνας τον Ε΄ π.Χ. αιώνα, επιδιώκοντας να επιδείξουν τις γνώσεις που κατείχαν για το παρελθόν. Αντίθετα, το τρέχον ιδιόλεκτο («κοινή») επέτρεπε σε όλα τα μέλη της αυτοκρατορικής Αυλής να συμμετέχουν στη γλώσσα της κυβέρνησης, της χριστιανικής πίστης και της καθημερινής συνομιλίας.

Ως εκ τούτου η αντίθεση με την κυριαρχία της λατινικής στη Δύση ήταν έντονη. Εκεί, τα λατινικά παρέμειναν μια λόγια κλασική γλώσσα, ενώ οι ρωμανικές διάλεκτοι αναπτύχθηκαν στις μεσαιωνικές τους παραλλαγές των γαλλικών, των ισπανικών και των ιταλικών. Μορφωμένος σήμαινε να κατέχεις τη λατινική, μία δεξιότητα που συν τω χρόνω περιορίστηκε στους κληρικούς, στους μοναχούς και στα μέλη της κοινωνικής ελίτ. Η λατινική δέσποζε στη ζωή της Εκκλησίας, πράγμα που σήμαινε ότι η λειτουργία σταδιακά γινόταν όλο και λιγότε-

ρο κατανοητή σε εκείνους που μιλούσαν αγγλοσαξονικά, παλαιά γερμανικά, προβηγγιανά ή καταλανικά. Και επειδή η Δυτική Εκκλησία είχε αποδεχθεί την άποψη ότι τρεις μόνον γλώσσες ήταν ιερές – η εβραϊκή, η ελληνική και η λατινική –, κατήγγελλε τη χρήση της κοινής στην άσκηση της χριστιανικής λατρείας. Οι προσευχές για να είναι αποτελεσματικές έπρεπε να εκφέρονται σε μία από τις τρεις αρχαίες γλώσσες. Αυτός ο περιορισμός τελικά απέκλεισε τη μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της Δύσης από την εκκλησιαστική ζωή, ενώ παράλληλα ανύψωσε τον ρόλο των κληρικών και των μοναχών που κατείχαν τη λατινική. Δημιούργησε ένα χάσμα ανάμεσα στους μορφωμένους και στον λαό. Στην Ανατολή, ωστόσο, δεν συνέβη κάτι ανάλογο. Από τη στιγμή που η καθομιλουμένη ελληνική έγινε η *lingua franca* της βυζαντινής Αυλής αλλά και του συνόλου της Αυτοκρατορίας, οι αμόρφωτοι, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και οι γυναίκες, είχαν πρόσβαση στο γλωσσικό ιδίωμα τόσο της Εκκλησίας όσο και του κράτους.

☞ Το τρίτο φύλο ☞

Μέσα στο ανάκτορο μια ιεραρχία από «αγένειους άνδρες», οι ευνούχοι, διαχειριζόταν την τελετουργική ζωή της Αυλής με επικεφαλής τον προϊστάμενο του ιερού κοιτώνος, τον πραιπόσιτο.* Αυτοί οι ακρωτηριασμένοι αρσε-

* praeipositos: στην κυριολεξία σημαίνει «ο τοποθετημένος» επί τύπου. (Σ.τ.Μ.)

νικοί θεωρούνταν ιδιαίτέρως αξιόπιστοι, επειδή η κατάσταση τους τους υποχρέωνε να μη δεσμεύονται από τα συνήθη συμφέροντα των στενών οικογενειακών σχέσεων και της δημιουργίας απογόνων. Η Αυλή της Κωνσταντινούπολης διέθετε μεγάλο αριθμό θέσεων για ευνούχους, δημιουργώντας έτσι μια ομάδα αγένειων ανδρών που ξεχώριζαν από όλους τους υπόλοιπους γενειοφόρους αξιωματούχους. Σε μια κοινωνία όπου η ενηλικίωση του άρρενος σηματοδευόταν από την ύπαρξη γενειάδας, η τριχοφυΐα ήταν μόνο ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά που διαχώριζαν τους φυσιολογικούς από τους ευνουχισμένους άνδρες. Ανάλογα με την ηλικία που γινόταν η επέμβαση, μερικοί ευνούχοι διατηρούσαν τις ψιλές φωνές, τα ξανθά μαλλιά και το απαλό δέρμα της παιδικής ηλικίας, ενώ συχνά αποκτούσαν πολύ μακριά μέλη. Όσοι ευνουχίζονταν μετά την ενηλικίωσή τους διατηρούσαν τα αρσενικά χαρακτηριστικά τους. Ευνούχοι και των δύο κατηγοριών χρησιμοποιούνταν στην προσωπική υπηρεσία των ηγεμόνων και ήταν επιφορτισμένοι με συγκεκριμένες αρμοδιότητες για την ιματιοθήκη και το υπνοδωμάτιο του αυτοκράτορα, καθώς και για τον γυναικωνίτη των ανακτόρων. Δεδομένου ότι ο ευνουχισμός ήταν παράνομος στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας, δεξαμενή άντλησης ευνούχων αποτελούσαν οι υπόδουλοι άνδρες τους οποίους συχνά εγχείριζαν πέρα από τα αυτοκρατορικά σύνορα. Οι νεαροί μορφωμένοι ευνούχοι-σκλάβοι ήταν εξαιρετικά ακριβοί, επειδή συνδύαζαν την αφοσίωση προς τους κυρίους τους με την κατάρτιση σε εξειδικευμένα θέματα.

Η κυριαρχία των ευνούχων στη βυζαντινή Αυλή καθιέρωσε ένα τρίτο φύλο, έναν άφυλο και ουδέτερο τομέα ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες. Λόγω της ανι-

κανότητάς τους για αναπαραγωγή, οι αυτοκράτορες εμπιστεύονταν σε αυτούς τους αγένειους άνδρες την προστασία των θηλυκών μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Με τη σειρά τους, οι γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας ήταν ελεύθερες να έχουν μεγαλύτερη οικειότητα με τους ευνούχους υπηρέτες τους απ' όση θα τους επιτρεπόταν με φυσιολογικούς άνδρες. Η κατ' εξοχήν κυριαρχία μελών του τρίτου φύλου στα γυναικεία διαμερίσματα συνδεόταν επίσης με το γεγονός ότι οι μορφωμένοι ευνούχοι αναλάμβαναν πολύ συχνά την εκπαίδευση των βλαστών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Τα μαθήματα του βασικού κύκλου της στοιχειώδους παιδείας τα παρακολουθούσαν επίσης παιδιά παλατιανών αξιωματούχων. Με την επιμέλεια των ευνούχων, οι πρίγκιπες και οι πριγκίπισσες διδάσκονταν τα βασικά στοιχεία της κλασικής παιδείας: γραμματική, ρητορική και λογική. Η μάθηση αφορούσε τόσο τις κόρες όσο και τους γιους, αφού παιδιά και των δύο φύλων ήταν πιθανό να παντρευτούν ξένους ηγεμόνες για να υπηρετήσουν τη διπλωματική οικοδόμηση συμμαχιών για λογαριασμό της Αυτοκρατορίας και φυσικά όφειλαν να αντιπροσωπεύουν τη βυζαντινή παιδεία στο εξωτερικό. Γι' αυτό τον λόγο πριγκίπισσες και πρίγκιπες δεν ήταν απλώς εγγράμματοι, είχαν ευρύτερη μόρφωση. Εφόσον χρειαζόταν να εμβαθύνουν στις ανώτερες μαθηματικές γνώσεις (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική), έπρεπε να προσληφθούν εξειδικευμένοι διδάσκαλοι. Υπάρχουν μαρτυρίες για το ότι οι γιοι πολλών σχετικά απαίδευτων αυτοκρατόρων έκαναν προχωρημένες σπουδές κλασικής παιδείας μέσα στο Μέγα Παλάτιο (ο Κωνσταντίνος Ε΄ ή ο Θεόφιλος, για παράδειγμα). Αυτός ο παιδαγωγικός ρόλος σήμαινε ότι η ιε-

ραρχία των ευνούχων έπρεπε να διατηρεί υψηλό επίπεδο και όφειλε να εκπαιδεύει τα μέλη της, καθώς και να στρατολογεί μορφωμένους νεοσύλλεκτους όποτε ήταν δυνατό.

Ένα άλλο σημαντικό καθήκον του αγένειου Σώματος των θαλαμηπόλων ήταν να φροντίζουν το τελετουργικό που αντιστοιχούσε στην κάθε ημέρα του αυτοκρατορικού ημερολογίου. Όταν οι τελετές αφορούσαν την παλατιανή Αυλή, οι αξιωματούχοι ευνούχοι μεριμνούσαν ώστε όλοι οι συμμετέχοντες να γνωρίζουν τους ρόλους τους για να κυλήσει ομαλά η τελετή. Η στενή τους σχέση με την αυτοκρατορική ιματιοθήκη, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι ενδυμασίες έπαιζαν ξεχωριστό ρόλο στις τελετές, τους τοποθετούσαν ως ειδήμονες στο κέντρο της αυλικής δραστηριότητας. Εκτός από το κατάλληλο ένδυμα και τα εμβλήματα του κάθε αξιώματος, ήταν ζωτικής σημασίας για κάθε μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας να γνωρίζει τις απαιτήσεις της κάθε τελετής. Σε αυτό το ζήτημα, οι ευνούχοι αναλάμβαναν τη σημαντική ευθύνη να εκπαιδεύσουν την αυτοκρατορική οικογένεια και τις συζύγους που δεν ανήκαν σ' αυτήν. Και αφού οι γιοι και οι θυγατέρες, καθώς και οι συγγενείς εκ γάμου, όφειλαν να είναι παρόντες από τα παιδικά τους χρόνια, έπρεπε να μαθαίνουν τον ρόλο τους για να τον εκτελούν με ακρίβεια. Οι ευνούχοι μάθαιναν τα παιδιά να παρατηρούν και να μιμούνται το αυτοκρατορικό ζεύγος σε συγκεκριμένες περιστάσεις, ώστε να προετοιμάζονται για την εποχή που πιθανόν με τη σειρά τους θα καλούνταν να εκτελέσουν τα ίδια τελετουργικά. Στους μεσαιωνικούς χρόνους οι πρακτικές γνώσεις αυτού του τύπου μεταβιβάζονταν με την προφορική παράδοση από τη μια γενιά στην άλλη.

Έτσι η ιεραρχία των ευνούχων αντιπροσώπευε τη συνέχεια στις αυτοκρατορικές παραδόσεις με έναν τρόπο που καμιά οικογένεια δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει από μόνη της.

☞ *Περί της Βασιλείου τάξεως* ☜

Η εμπειρία των ευνούχων ήταν ιδιαιτέρως σημαντική για τις πιο πολύπλοκες και χρονοβόρες τελετές, όπως οι αυτοκρατορικές στέψεις, ορισμένες εκ των οποίων ήταν επιφορτισμένοι να τις καταγράφουν από τον Ε΄ αιώνα και εξής. Πρωταρχικός λόγος αυτής της καταγραφής ήταν η ανάγκη τεκμηρίωσης του νεωτερικού ρόλου του πατριάρχη στη στέψη ενός νέου αυτοκράτορα στην εκκλησία. Με το πέρασμα του χρόνου ενθαρρύνθηκε η καταγραφή ακόμη και των πιο αρχαίων και παγανιστικών τελετών. Χάρη στην οργανωτική αποστολή τους και στον παιδαγωγικό τους ρόλο, οι ευνούχοι συνδέθηκαν με τη συλλογή και την αντιγραφή των κειμένων αυτών των τελετών. Το *Περί της Βασιλείου τάξεως*, το οποίο σώζεται σε μια έκδοση του Ι΄ αιώνα, υπογραμμίζει τον κρίσιμο ρόλο του πραιπόσιτου, του αρχιθαλαμηπόλου του ανακτόρου και επικεφαλής του σώματος των ευνούχων. Σε πολλές περιπτώσεις είναι αυτός που διευθύνει την τελετή σηματοδοτώντας τα διάφορα στάδια με το παράγγελμα: «Αν ευαρεστείσθε ...» Μόνο εφόσον τους δώσει σήμα οι συμμετέχοντες περνούν από το ένα στάδιο στο επόμενο. Και επειδή συχνά έχει να κάνει με πολύ μεγάλες ομάδες ανθρώπων που είναι ντυμένοι μεγαλόπρεπα και διακατέχο-

νται από την αγωνία να προσελκύσουν την αυτοκρατορική προσοχή, ο πραιπόσιτος διευθύνει με επιτελικό του αυτή την πολύπλοκη παράσταση, μια πραγματική αναπαράσταση της τελετής ο συμβολισμός της οποίας κινδυνεύει να επισκιασθεί από τις επαναλαμβανόμενες υποκλίσεις και τους διαπληκτισμούς.

Σε μια αυτοκρατορική Αυλή η οποία εκλαμβάνεται ως αντανάκλαση της «επουράνιας», οι ευνούχοι υποδύονται τον ρόλο των αγγέλων, μιας άλλης κατηγορίας προσώπων χωρίς φύλο, των έσχατων διαμεσολαβητών. Μετέφεραν μηνύματα από την Αυλή στην ευρύτερη κοινωνία, συνέδεαν τα διαμερίσματα των γυναικών με τον έξω κόσμο. Τα θηλυκά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας χρησιμοποιούσαν τους προσωπικούς τους ευνούχους ως διπλωμάτες και τους διόριζαν σε πολιτικά υπεύθυνες θέσεις. Το παράδειγμά τους το ακολουθούσαν όλες οι αριστοκρατικές οικογένειες, όπου η πρόσληψη ενός τουλάχιστον ευνούχου υπηρέτη θεωρείτο απολύτως αναγκαία. Σε αυτό το πλαίσιο επίσης, οι ευνούχοι υπηρετούσαν παρόμοιους σκοπούς, μεταφέροντας μηνύματα, αναλαμβάνοντας ευαίσθητες διαπραγματεύσεις και διδάσκοντας τη νεότερη γενιά. Αυτές οι αρμοδιότητες δεν ήταν φυσικά καινούργιες για τους ευνούχους. Στο παρελθόν ορισμένοι αξιωματούχοι είχαν ασκήσει τεράστια επιρροή, σε σημείο σχεδόν να κυβερνούν στο όνομα του αυτοκράτορα (όπως για παράδειγμα ο Χρυσάφιος στα τέλη του Δ' αιώνα). Οι αυτοκράτειρες έμαθαν να εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις που τις έφεραν σε στενή επαφή με αυτούς τους εκπροσώπους του τρίτου φύλου.

«5 Δημόσιες τελετές στην Κωνσταντινούπολη» 20

Πέρα από τα τείχη του Μεγάλου Παλατίου, το Σώμα των ευνούχων δεν είχε έντονη παρουσία, μολονότι μερικοί αγένειοι αξιωματούχοι παρέστεκαν πάντα το αυτοκρατορικό ζεύγος. Όποτε ο αυτοκράτορας ή η συμβία του εμφανίζονταν δημόσια έξω από το Παλάτιο, συνοδεύονταν από παλατιανούς φρουρούς και μέλη των Πράσινων και των Βένετων, βασικό καθήκον των οποίων ήταν να επευφημούν τους ηγεμόνες ενώ προχωρούσαν μέσα στην πόλη. Ανάλογη υπηρεσία αναλάμβαναν πολλές φορές και οι αξιωματούχοι της πόλης, καθώς και στρατιώτες, συγκλητικοί και απλοί πολίτες που ακολουθούσαν κατά πόδας για να μη χάσουν το θέαμα. Συχνά ο αυτοκράτορας περνούσε όλη τη μέρα του επισκεπτόμενος εκκλησίες και ανάβοντας καντήλια στους βωμούς, προσευχόμενος για τους προγόνους του και μοιράζοντας χρήματα στα πλήθη. Σταματούσε σε πολλά στρατόπεδα για να αναπαυθεί και να αλλάξει ρούχα, προτιμούσε να μετακινείται με άρμα και όχι με άλογο, ή περπατούσε με ταπεινοφροσύνη για να τιμήσει τη μνήμη κάποιου συγκεκριμένου γεγονότος. Οι Βένετοι και οι Πράσινοι συμμετείχαν με μουσική συνοδεία που ανήγγελλε στον λαό αυτές τις θορυβώδεις και συναρπαστικές πομπές, στις οποίες κυριαρχούσαν τα πολύχρωμα λάβαρα και οι στρατιωτικές στολές, οι έφιπποι φρουροί, τα τραγούδια και ο ήχος φορητών μουσικών οργάνων.

Οι τακτικές αυτοκρατορικές εμφανίσεις στους δρόμους της πρωτεύουσας έκαναν τα μέλη της Αυλής πιο οικεία

στους απλούς κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι συχνά εκμεταλλεύονταν την ευκαιρία για να τους γνωστοποιήσουν τις απόψεις τους. Είτε φώναζαν για να προσελκύσουν την προσοχή των ηγεμόνων σε κάποια αδικία, είτε αποδοκίμαζαν τους διεφθαρμένους υπουργούς, η ελπίδα τους πως κάποτε θα εισακούονταν στηριζόταν στην τακτική επανάληψη των τελετουργικών της Αυλής. Κάτω από τη διεύθυνση των Πράσινων και των Βένετων, ο Ιππόδρομος παρέμεινε η σκηνή όπου διαδραματιζόνταν οι πιο έντονοι διάλογοι ανάμεσα στον ηγεμόνα και στους υπηκόους του. Κάθε φορά που ο ηγεμόνας προήδρευε από το αυτοκρατορικό θεωρείο, αυτοί οι αξιωματούχοι του ιπποδρομίου καθοδηγούσαν τις καθιερωμένες επευφημίες, οι οποίες μπορούσαν να αλλοιωθούν για να εκφράσουν συγκεκριμένα λαϊκά αιτήματα. Οι Βένετοι και οι Πράσινοι παρουσιάζονταν με αυτόν τον τρόπο ως η φωνή του λαού. Όμως σε πολλές περιπτώσεις, όταν ο ηγεμόνας πραγματοποιούσε μια τελετουργική πομπή έξω από το Παλάτιο, ολόκληρη η Κωνσταντινούπολη μετατρέποταν σε αρένα αντιπαράθεσης του λαού με τον αυτοκράτορα.

Νέες τελετές δημιουργούνταν επίσης για να σηματοδοτούν τη ζωή όλων των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, από τη βάπτιση μέχρι την ταφή. Κάθε διαβατήρια τελετουργία απαιτούσε ειδικό τυπικό, που έφερνε συχνά την αυτοκρατορική οικογένεια στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας, στον ναό των Αγίων Αποστόλων όπου είχαν ταφεί πολλοί αυτοκράτορες και σε άλλα ιερά όπου στεγάζονταν λείψανα αγίων. Άλλες τελετές αποτελούσαν μετεξέλιξη αρχαίων παραδόσεων, για παράδειγμα η ευλογία του τρύγου στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου. Αν και σηματοδοτούσε την ένταξη μιας εποχιακής

γιορτής στα μεσαιωνικά χριστιανικά τελετουργικά, ο αρχικός χαρακτήρας της παρέμενε προφανής, προκαλώντας αρκετές έγνοιες στους επικεφαλής της Εκκλησίας. Με την ευκαιρία αυτής της γιορτής, σχεδόν ολόκληρη η ιεραρχία των αυλικών συνόδευε το αυτοκρατορικό ζεύγος πάνω σε πλοιάρια, από το λιμάνι των Ανακτόρων ως τους αμπελώνες, όπου ο πατριάρχης και ο κλήρος του τους ανέμεναν για να ευλογήσουν τα φυτά. Έτσι αρχαίες κοσμικές παραδόσεις και ειδωλολατρικές τελετές συνδεδεμένες με τον Βάκχο, τον προστάτη του κρασιού, ενσωματώθηκαν σταδιακά στον χριστιανικό τελετουργικό κύκλο. Αντί να επικαλούνται το όνομα του αρχαίου θεού όταν οι αγρότες έκοβαν και πατούσαν τον πρώτο τρύγο, οι ιερωμένοι ευλογούσαν τη σοδειά και παρευρίσκονταν στο φθινοπωρινό γλέντι που ακολουθούσε, ένα είδος μεγάλου πικνίκ όπως απεικονίζεται στις νωπογραφίες. Όμως σε τελετουργικούς όρους αυτό σήμαινε ότι η αυτοκρατορική Αυλή γιόρταζε μια πανάρχαια ειδωλολατρική εορτή με την καινούργια χριστιανική της ενδυμασία. Η μέριμνα για τις πολύπλοκες μετακινήσεις ενός μεγάλου πλήθους σημαντικών ανθρώπων, τελετουργικών αντικειμένων και των απαραίτητων για τον εορτασμό προμηθειών ανήκε στην αρμοδιότητα συγκεκριμένων αυλικών.

✦ Χριστιανική πατρωνία ✦

Παρότι οι αυτοκράτειρες δεν παρακολουθούσαν πάντοτε τις ιπποδρομίες και δεν πραγματοποιούσαν τόσο πολλές

εξορμήσεις έξω από τα τείχη του Μεγάλου Παλατίου όπως οι σύζυγοί τους, είχαν παρεμφερείς τρόπους να έρχονται σε επαφή με τον έξω κόσμο, είτε για να εκπληρώσουν φιλανθρωπικούς σκοπούς, είτε παράλληλα συμμετέχοντας σε πολλές εκδηλώσεις αγαθοεργού χαρακτήρα. Αυτός ο δημόσιος ρόλος πιθανόν να εξελίχτηκε ακολουθώντας το πρότυπο της μητέρας του Κωνσταντίνου Α', της Ελένης, η οποία είχε αναλάβει ένα πολύ σημαντικό διπλωματικό ταξίδι στην Ιερουσαλήμ τη δεκαετία του 330. Αν και πρωταρχικός στόχος του ταξιδιού της ήταν η ειρήνευση της στρατιωτικής αναταραχής στις φρουρές, η Ελένη ξόδεψε παράλληλα άφθονο αυτοκρατορικό χρυσό για την οικοδόμηση και τη διακόσμηση εκκλησιών, ξενώνων και άλλων εγκαταστάσεων για τους προσκυνητές της Ιερής Πόλης. Ο ρόλος της Χριστιανής ευεργέτιδος ενίσχυσε την έννοια της χριστιανικής δυναστείας που ιδρύθηκε από τον Κωνσταντίνο. Το γεγονός ότι αργότερα ανακηρύχθηκε αγία από την Ορθόδοξη Εκκλησία επειδή ανακάλυψε τον Τίμιο Σταυρό, συντέμνει αναμφίβολα στην εξέχουσα θέση που κατέχει στη λαϊκή μνήμη.

Στα χέρια των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας, το χρήμα που προοριζόταν για την οικοδόμηση χριστιανικών μνημείων έδωσε μεγάλη ώθηση στη λατρεία της Παρθένου, η οποία έγινε σταδιακά η καινούργια προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης και ο πνευματικός της υπερασπιστής. Κατά το πρώτο μισό του Ε' αιώνα, η Πουλχερία, η πρωτότοκη κόρη του αυτοκράτορα Αρκαδίου, έκτισε αρκετές εκκλησίες αφιερωμένες στην Παναγία και διηύθυνε προσωπικά τελετουργίες που ενίσχυσαν μια σχετικά καινούργια λατρεία. Οργανώνοντας λιτανείες από τη μία εκκλησία στην άλλη και αγρυπνίες στον ναό των

Βλαχερνών, η Πουλχερία πρωτοστάτησε στην ανακήρυξη της Μαρίας ως Θεοτόκου, μητέρας του Θεού. Αυτός ο δοξαστικός τίτλος, που έγινε δεκτός στην Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου το 431, συνέβαλε στη διαδικασία με την οποία η Αειπάρθενος μεταβλήθηκε σε πανίσχυρο μεσολαβητή. Η εξέλιξη αυτή ενισχύθηκε χάρη στην ανακάλυψη δύο πολύτιμων ιερών κειμηλίων, του πέπλου και της ζώνης της Παρθένου, τα οποία τοποθετήθηκαν επίσημα σε ξεχωριστά ιερά των εκκλησιών της. Έναν αιώνα αργότερα, με την πατρωνία της πλούσιας κυρίας Ιουλιανής Ανικίας, συζύγου συγκλητικού, οικοδομήθηκε κοντά στο μεγάλο υδραγωγείο της πόλης ο μεγαλόπρεπος ναός της Αγίας Πολυεύκτου, που ανασκάφθηκε πρόσφατα. Μολονότι δεν έχει απομείνει τίποτα από το κτήριο, τα θεμέλια και η ερειπωμένη τοιχοδομία αποκαλύπτουν ένα μνημειακό οικοδόμημα διακοσμημένο με εξαιρετικά κομψοτεχνήματα, στα οποία περιλαμβάνεται ένας μακροσκελής στιχουργικός καθαγιασμός της εκκλησίας. Αυτό το επίγραμμα διασώζεται επίσης σε μια φιλολογική συλλογή με ανάλογες επιγραφές και έτσι κατέστη δυνατή η αναγνώριση του κτηρίου, το όνομα του πάτρωνά του και της αγίας στην οποία η Ιουλιανή αφιέρωσε την εκκλησία της.

Η λιθομανία του ΣΤ' αιώνα ήταν δημοφιλής ανάμεσα σε επισκόπους, έπαρχους και ηγεμόνες. Έτσι καλλιεργήθηκε ένα πνεύμα άμιλλας, που αποκορυφώθηκε με τις υπερβολικές δαπάνες του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας για κάθε λογής κτήρια. Η αυτοκράτειρα θεωρείται προσωπικά υπεύθυνη για την οικοδόμηση πολλών φιλόνηθρων ιδρυμάτων που προορίζονταν για την ανακούφιση της φτώχειας· για τον λόγο αυτό οι κάτοικοι της πρω-

τεύουσας εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους ανεγείροντας ένα άγαλμα προς τιμήν της. Το μνημείο αυτό, που τοποθετήθηκε πάνω σε μια τιμητική στήλη έξω από την πόλη, στις Αρκαδιανές, στους «Κήπους αναψυχής», σμιλεύτηκε σε πορφυρίτη, την πορφυρή πέτρα που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά για τις αυτοκρατορικές σαρκοφάγους· λεγόταν μάλιστα ότι ήταν σχεδόν εξίσου όμορφο με την ίδια τη Θεοδώρα. Ο δημόσιος ρόλος των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας ως ευεργέτιδων και πατρώνων χριστιανικών εκκλησιών τους επέτρεψε να συμμετάσχουν στην επέκταση της Κωνσταντινούπολης και στην περαιτέρω φήμη της. Έτσι ανέλαβαν την ευθύνη για έναν πολύ σημαντικό τομέα οικοδόμησης, που πρόσφερε στους κατοίκους της Νέας Ρώμης ένα όλο και πιο έντονο αίσθημα της ομορφιάς της πόλης τους και της εξέχουσας θέσης της στον κόσμο.

Αν και η συγκεκριμένη Θεοδώρα είναι γνωστό ότι είχε βαρύνοντα ρόλο στο τεράστιο πρόγραμμα ανοικοδόμησης του Ιουστινιανού, μεταγενέστερες αυτοκράτειρες ανέλαβαν παρόμοιο ρόλο μόνο μετά τον θάνατο των συζύγων τους. Ως χήρες, έπρεπε πρώτα να εποπτεύσουν την ταφή του νεκρού ηγεμόνα, μερικές φορές σε καινούργιο μνήμα, και να διασφαλίσουν τον εορτασμό της μνήμης του. Έτσι πρόσθεταν διαρκώς καινούργιες επετείους στο ημερολόγιο των υποχρεώσεων και επινοούσαν νέες τελετές για να εξασφαλίσουν την ορθή τους τήρηση. Επιπλέον, οι αυτοκράτειρες ίδρυσαν σε τακτά διαστήματα νέα φιλανθρωπικά ιδρύματα για να διαιωνίσουν το δικό τους όνομα. Αρχετές φορές κατασκεύαζαν ναούς για τις δικές τους οικογένειες, ώστε όλοι οι συγγενείς τους να συγκεντρώνονται στον ίδιο τελικό τόπο αναπαύσεως, όπου θα μπο-

ρούσαν να αναπέμπονται προσευχές για τις ψυχές τους. Όλη αυτή η δραστηριότητα έκανε τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας να μοιάζουν σαν φρουροί της δυναστείας.

◀ Κληρονομική ηγεμονία στο Βυζάντιο ▶

Κεντρική θέση στη βυζαντινή αντίληψη περί αυτοκρατορικής ηγεμονίας κατείχε μία δυναστική αρχή στην οποία η ουσιαστική συνεισφορά των γυναικών ήταν αναπόφευκτη. Τα θηλυκά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας έπαιζαν έναν κρίσιμο ρόλο στη νόμιμη μεταβίβαση της αυτοκρατορικής εξουσίας, του αυτοκρατορικού κύρους και της αυτοκρατορικής ιδιότητας από τη μια γενιά στην άλλη. Στην κληρονομική εξουσία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση ήδη από τη βασιλεία του Θεοδοσίου Α' (379-395), οι δύο νεαροί γιοι του οποίου διορίστηκαν ηγεμόνες του δυτικού και του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ενώ ακόμη ήσαν ανήλικοι. Στα μέσα του Ε' αιώνα αυτή η προσήλωση στη δυναστική αρχή σήμαινε ότι οι αδελφές, οι κόρες και οι χήρες των αυτοκρατόρων έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη μεταβίβαση της εξουσίας από τον έναν ηγεμόνα στον άλλο. Η σημασία αυτού του ρόλου αναδείχθηκε από την Αριάδνη, κόρη του αυτοκράτορα Λέοντα Α' (457-474), η οποία αρχικά παντρεύτηκε έναν στρατηγό με εντελώς βαρβαρικό όνομα· μέσω αυτής, ο «Ίσαυρος» Ταρασιχοδίσας έγινε ο αυτοκράτορας Ζήνων. Μετά τον θάνατό του, το 491, η Σύγκλητος ζήτησε επίσημα από την Αριάδνη να διαλέξει έναν άλλο υπο-

ψήφιο για τον θρόνο και εκείνη επέλεξε για δεύτερο σύζυγό της τον Αναστάσιο, έναν αξιωματούχο της Αυλής ειδικό στα οικονομικά. Ο πρώτος γάμος της, που τον είχε κανονίσει ο πατέρας της, εξασφάλισε την άμυνα της Αυτοκρατορίας, ενώ ο δεύτερος, που μάλλον ήταν δική της επιλογή, τη συνετή οικονομική διαχείριση. Στα τέλη του Ε' αιώνα, η Αριάδνη έγινε, όσο κανένας άλλος, η προσωποποίηση της γνήσιας αυτοκρατορικής κληρονομιάς.

Στη διάρκεια του ΣΤ' και του Ζ' αιώνα η κληρονομική αρχή δεχόταν έντονες πιέσεις καθώς νέοι εχθροί επιτίθονταν στην Αυτοκρατορία, και συχνά την παρέκαμπταν υποχωρώντας στις προκλήσεις στρατιωτικών πραξικοπημάτων. Κανονικά, ο καινούργιος αυτοκράτορας προσπαθούσε να επιβάλει τον διάδοχο της επιλογής του. Αν δεν είχε γιους, ένας γαμπρός ή ένας υιοθετημένος συνάδελφος μπορούσε να εκπληρώσει τον απαραίτητο για μια αυτοκρατορική δυναστεία ρόλο, διαδικασία όπου οι αυτοκράτειρες καλούνταν συχνά να παίξουν σημαντικό ρόλο. Είτε ως χήρες είτε ως μητέρες, η υποστήριξη που παρείχαν σ' έναν συγκεκριμένο διάδοχο μπορούσε να αποβεί καθοριστική. Ειδικότερα, η νομική τους θέση ως κηδεμόνων των ανηλίκων τούς έδινε το δικαίωμα να συμμετέχουν στην αντιβασιλεία, όποτε οι περιστάσεις το απαιτούσαν, προκειμένου να κυβερνήσουν εξ ονόματος του ανίκανου να κυβερνήσει ακόμη, λόγω νεότητας, διαδόχου. Αλλά και στις περιπτώσεις όπου δεν υπήρχε νόμιμος ή διορισμένος διάδοχος, μια χήρα αυτοκράτειρα μπορούσε να χρίσει κάποιον αυτοκράτορα οδηγώντας τον στον θρόνο μέσω ενός δεύτερου γάμου. Πολλές γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας άσκησαν σημαντική έμμεση εξουσία με αυτούς τους τρόπους.

☛ Η αυτοκράτειρα Μαρτίνα ☚

Στα μέσα του Ζ' αιώνα, η αρχή της κληρονομικής ηγεμονίας δοκιμάστηκε σκληρά και τα γεγονότα των ετών 641-642 μας παρέχουν ένα διαφωτιστικό παράδειγμα σχετικά με τη δύναμη και τις αδυναμίες των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Όταν ο αυτοκράτορας Ηράκλειος συνειδητοποίησε ότι επρόκειτο σύντομα να πεθάνει, φρόντισε να κληρονομήσουν την εξουσία του δύο από τους γιους του: ο πρωτότοκος, ο Ηράκλειος-Κωνσταντίνος, γιος της πρώτης του συζύγου Φαβίας-Ευδοκίας, και ο Ηρακλωνάς, γιος από τη δεύτερη γυναίκα του, τη Μαρτίνα. Ο πρωτότοκος ήταν τότε είκοσι οκτώ και ο μικρότερος μόλις δεκαπέντε χρόνων. Ο Ηράκλειος απαίτησε από τους δύο ετεροθαλείς αδελφούς να τιμούν τη Μαρτίνα σαν μητέρα τους και αυτοκράτειρα, υποδεικνύοντας έτσι ότι η τελευταία θα είχε σημαντικό ρόλο στην αυτοκρατορική διακυβέρνηση. Όμως η Σύγκλητος ανέτρεψε τη διαθήκη του αυτοκράτορα, θεωρώντας ότι υπερισχύει το κληρονομικό δικαίωμα των απογόνων του Ηράκλειου από τον πρώτο του γάμο. Κατηγόρησαν τη χήρα αυτοκράτειρα ότι προσπάθησε να δηλητηριάσει τον προγονό της, ο οποίος πέθανε κάτω από ανεξιχνίαστες συνθήκες μερικούς μήνες μετά την ανάρρησή του στον θρόνο. Η Μαρτίνα και ο γιος της ακρωτηριάστηκαν και εξορίστηκαν από την Αυλή. Στη συνέχεια η Σύγκλητος ανακήρυξε τον ανήλικο γιο του Ηράκλειου-Κωνσταντίνου και εγγονό του Ηράκλειου, τον Κώνστα, νόμιμο αυτοκράτορα, παρότι ήταν μόλις έντεκα χρόνων. Η κυβερνώσα ελίτ,

υπερασπίζοντας έτσι την αρχή της κληρονομικής ηγεμονίας, απέφυγε την έμμεση εξουσία μιας αυτοκρατείας με ισχυρό βουλευτικό, ωστόσο η άνοδος στον θρόνο ενός ανήλικου σήμαινε ότι έπρεπε να συσταθεί ένα Συμβούλιο Αντιβασιλείας για να κυβερνήσει μέχρι να ενηλικιωθεί ο Κώνστας.

Με αυτόν τον τρόπο η βυζαντινή δυναστική αντίληψη αποκάλυψε τις αδυναμίες της καθώς και τη δύναμή της: για να διαφυλαχθούν τα συμφέροντα των νόμιμων απογόνων του Ηράκλειου, η Αυτοκρατορία έπρεπε να κυβερνηθεί για αρκετά χρόνια από επιτροπή. Δυστυχώς δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου στοιχεία για τη συγκεκριμένη περίοδο και έτσι αγνοούμε τον τρόπο με τον οποίο συστάθηκε το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας. Αλλά μάλλον δεν θα πέσουμε έξω αν υποθέσουμε ότι η χήρα μητέρα του Κώνσταντος, η αυτοκράτειρα Γρηγορία, θα είχε τη θέση της σε αυτό για όσο καιρό ο γιος της παρέμενε στην κηδεμονία της. Καθώς μάλιστα ήταν στενά συνδεδεμένη με την αυτοκρατορική οικογένεια ως ανιψιά του Ηράκλειου, η Γρηγορία ήταν εξοικειωμένη με τις κυβερνητικές υποθέσεις. Ως μητέρα του πρίγκιπα, τη θεωρούσαν το κατ' εξοχήν πρόσωπο που φυσιολογικά θα προστάτευε τα κληρονομικά του δικαιώματα μέχρι την ενηλικίωσή του. Φυσικά και ο πατριάρχης είχε τη θέση του σε οποιοδήποτε Συμβούλιο Αντιβασιλείας μαζί με εξέχοντα μέλη της Συγκλήτου, της Αυλής, της κυβερνητικής ιεραρχίας και του στρατού. Από τη στιγμή της συγκρότησής του, το Συμβούλιο κυβερνούσε εξ' ονόματος του νεαρού αυτοκράτορα, ωστόσο ο τελευταίος φτάσει στην ηλικία που θα του έδινε το δικαίωμα να ασκήσει την εξουσία για λογαριασμό του. Η προφανώς αδιατάρακτη μετάβαση υποδη-

λώνει ότι το Συμβούλιο διεκπεραίωσε την αποστολή του και παρέδωσε την εξουσία στον Κώνστα μόλις εκείνος ενηλικιώθηκε, λίγο πριν από το 650.

☞ Ο ευρύτερος κόσμος ☜

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να κοιτάξουμε πέρα από την πρωτεύουσα, προς τις επαρχίες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι οποίες κάλυπταν τις βασιικές ανάγκες της Κωνσταντινούπολης με τους φόρους που πλήρωναν, τα εργατικά χέρια που προμήθευαν και τα αγροτικά τους προϊόντα. Την εποχή της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης, το ανατολικό μισό του ρωμαϊκού κόσμου περιλάμβανε πολλές επαρχίες που σχημάτιζαν μία πολυάνθρωπη και ευημερούσα περιοχή η οποία εκτεινόταν ανατολικά μέχρι τον Τίγρη, όπου η θαμμένη πόλη Δούρα Ευρωπός μας αποκαλύπτει την εικόνα μιας τυπικής ρωμαϊκής φρουράς· προς νότο, η Αυτοκρατορία έφτανε μέχρι τους μεγάλους αιγυπτιακούς ναούς στο Λούξορ. Ολόκληρη η ενδοχώρα της Ανατολικής Μεσογείου είχε εξελληνιστεί παρ' όλο που οι ντόπιες γλώσσες εξακολουθούσαν να μιλιούνται και ζούσε υπό ρωμαϊκή κυριαρχία για αιώνες. Η ίδρυση μιας νέας πρωτεύουσας πρόσφερε ένα πλησιέστερο κυβερνητικό κέντρο από την Παλαιά Ρώμη· στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν τα δικαστήρια, διεξάγονταν διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε επαρχιακές αντιπροσωπείες και στον αυτοκράτορα, και φιλόδοξοι άνθρωποι μπορούσαν να αναζητήσουν απασχόληση. Η οικοδόμηση και η πολυτελής διακόσμηση της πόλης

του Κωνσταντίνου, καθώς και η δωρεάν διανομή άρτου σε επιλεγμένους κατοίκους οφείλονταν στα πλούτη που προέρχονταν απ' αυτή την τεράστια περιοχή.

Παρά τη συνεχή αντιπαλότητα με την Περσική Αυτοκρατορία, τον έτερο «οφθαλμό» της αρχαίας Μέσης Ανατολής, αυτό το τμήμα του ρωμαϊκού κόσμου επιβίωσε σχεδόν ατόφιο μέχρι τα μέσα του ΣΤ' αιώνα. Αφού πρώτα υπέγραψε μια συμφωνία ειρήνης με τους Πέρσες το 532, ο Ιουστινιανός έστειλε τους στρατηγούς του Βελισάριο και αργότερα τον Ναρσή να ανακαταλάβουν τις περιοχές του δυτικού μισού της Αυτοκρατορίας που είχαν καταληφθεί από μη ρωμαϊκές δυνάμεις. Έτσι κατακτήθηκε το βασίλειο των Βανδάλων που είχε για κέντρο του την Καρχηδόνα στη Βόρειο Αφρική, ενώ σταδιακά εκδιώχθηκαν οι Οστρογότθοι από την Ιταλία. Η πρωτεύουσά τους, η Ραβένα, επανήλθε στον ρωμαϊκό έλεγχο, γεγονός που συμβολίστηκε με τη διακόσμηση του ναού του Αγίου Βιταλίου με τα περίφημα ψηφιδωτά του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας, και τελικά η Παλαιά Ρώμη περιήλθε στην αυτοκρατορική εξουσία. Επίσης τμήματα της Νότιας Ισπανίας αποσπάστηκαν από τους Βησιγόθους, όμως αυτή έμελλε να αποδειχτεί η πιο εφήμερη από όλες τις κατακτήσεις. Ο Αυτοκράτορας είχε οριστικά χάσει τον έλεγχο των υπολοίπων εδαφών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση και δεν επρόκειτο να τον ανακτήσει στο μέλλον.

☛ Συνέπειες των σλαβικών και των αραβικών κατακτήσεων ☚

Δεν είναι σίγουρο αν αυτές οι φιλόδοξες εκστρατείες εξασθένησαν την άμυνα της Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια ή απλώς εξέτρεψαν τις βυζαντινές δυνάμεις δυτικότερα· ωστόσο είναι βέβαιο ότι στο σύνορο του Δούναβη τα στρατεύματα του Ιουστινιανού συναντήθηκαν για πρώτη φορά μ' έναν καινούργιο εχθρό: τα σλαβικά φύλα. Μετά το 558 περίπου, αυτές οι άτακτες στρατιωτικές δυνάμεις εκμεταλλεύθηκαν την ανεπάρκεια των συνοριακών φρουρών για να διασπάσουν τα σύνορα και να εισβάλουν στις πιο ανεπτυγμένες αγροτικές περιοχές νότια του Δούναβη. Μπορεί να μη διέθεταν εξελιγμένες κοινωνικές δομές, αλλά ήταν ικανές να πολιορκήσουν με επιτυχία μια περιτειχισμένη πόλη όποτε χρειαζόταν. Συνοδευόμενοι από τις γυναίκες και τα παιδιά τους αναζητούσαν πιο εύφορα εδάφη για καλλιέργεια· σταδιακά κατέλαβαν ορισμένες περιοχές στα Βόρεια Βαλκάνια. Η προέλασή τους δεν είχε τον χαρακτήρα εισβολής. Έμοιαζε περισσότερο με διείσδυση στην αυτοκρατορική επικράτεια: οι νεοφερμένοι για να βρουν τόπο να εγκατασταθούν επιτέθηκαν στους ντόπιους πληθυσμούς και τους εξεδίωξαν. Για πολλά χρόνια δεν υπήρξε σοβαρή στρατιωτική αντίδραση της Κωνσταντινούπολης σ' αυτή την ασυνήθιστη και απροσδόκητη επιχείρηση. Και στις αρχές του Ζ' αιώνα, όταν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στέλνονταν επανειλημμένα να πολεμήσουν στο μέτωπο του Δούναβη, οι σλαβικές δυνάμεις είχαν πια εγκατασταθεί για τα καλά. Κατά τη διάρ-

κεια μιας εκστρατείας τον χειμώνα του 602 οι στρατιώτες στασίασαν και ανέβασαν τον διοικητή τους πάνω σε μια ασπίδα και τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα· κατόπιν βέδισαν εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός αυτό έστρωσε τον δρόμο σε μια περίοδο αστάθειας, στη διάρκεια της οποίας τα σλαβικά φύλα επέκτειναν τις κτήσεις τους στα εδάφη της Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια.

Ενώ στα δυτικά ο έλεγχος χανόταν αργά αλλά σταθερά, οι Πέρσες εξαπέλυσαν μια νέα σφοδρή επίθεση από τα ανατολικά που κλόνησε την εξουσία του Ηράκλειου (610-641). Αυτή η παρατεταμένη εισβολή ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε τρομοκράτησε τον πληθυσμό όχι μόνο των ανατολικών επαρχιών αλλά και της ίδιας της πρωτεύουσας. Το 626 κι ενώ ο αυτοκράτορας απουσίαζε στα ανατολικά, στρατεύματα του «Βασιλέως των Βασιλέων» έκαναν την εμφάνισή τους στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Είχαν συντονίσει την επίθεσή τους με τους Αβάρους και τους Σλάβους που εμφανίστηκαν ταυτόχρονα από τα δυτικά. Τότε ο πατριάρχης Σέργιος, μέλος του κυβερνώντος συμβουλίου που είχε διορίσει ο Ηράκλειος για να ελέγχει την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, επινόησε έναν καινούργιο τρόπο υπεράσπισης της Πόλης, λιτανεύοντας με τις πιο σημαντικές άγιες εικόνες της Παρθένου και του Χριστού γύρω από τα τείχη, συνοδευόμενος από ολόκληρο τον λαό που έψαλλε τον περίφημο ύμνο προς την Υπέρμαχο (ένα ακόμη επίθετο της Θεοτόκου). Αυτή τη σύνθεση του Ρωμανού του Μελωδού, ενός υμνογράφου από τη Συρία, η οποία είχε γίνει εξαιρετικά δημοφιλής, τώρα τη χρησιμοποιούσαν για να εξασφαλίσουν την πνευματική αρωγή της Παναγίας κατά των πυρολατρών του ζωροαστρισμού. Την

ίδια στιγμή ο στρατηγός Βώνος οργάνωνε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και με τη βοήθεια του υγρού πυρός επιτίθετο στα πλοία των Σλάβων που προσπαθούσαν να μεταφέρουν Πέρσες στρατιώτες στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου. Προς ανακούφιση των Βυζαντινών, ο εχθρός αποσύρθηκε. Και δύο χρόνια αργότερα, το 628, όταν ο Ηράκλειος έστειλε το μήνυμα της τελικής και ολοκληρωτικής του νίκης κατά της Περσικής Αυτοκρατορίας, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης γιόρτασαν το γεγονός σίγουροι ότι έχουν εξασφαλίσει την προστασία της Παρθένου, της πνευματικής υπερασπίστριάς της πόλης τους.

Όμως αυτό τον μεγάλο θρίαμβο ακολούθησε πολύ σύντομα μία πολύ πιο σοβαρή απειλή κατά της σταθερότητας του ρωμαϊκού κόσμου, που τώρα πια είχε περιοριστεί στην Ανατολική Μεσόγειο. Ελάχιστες γραπτές πηγές καταγράφουν την εξέλιξη των φυλών της έρημου που κατείχαν την αραβική χερσόνησο πριν έρθουν σε επαφή με τον ρωμαϊκό κόσμο. Για πολλά χρόνια συνυπήρχαν ειρηνικά με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις στα σύνορα της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Όμως τη δεκαετία που ακολούθησε την κατάκτηση της Περσίας από τον Ηράκλειο, σημειώθηκε αύξηση των επιθέσεών τους, που εξελίχτηκαν σε σοβαρές εχθροπραξίες στη δεκαετία του 630. Παρά τις προηγούμενες στρατιωτικές επιτυχίες του, ή ίσως και εξαιτίας τους, ο Ηράκλειος δεν κατάφερε να βρει τρόπο να απωθήσει τις αραβικές φυλές, οι οποίες, εξοικειωμένες με την έρημο, προήλαυναν πολεμώντας καβάλα σε καμήλες και άλογα και με εντελώς διαφορετικές τακτικές από τις αντίστοιχες των συντεταγμένων στρατών του Βυζαντίου και των Περσών. Επιπλέον, οι Άραβες εμπνέονταν από τη νέα θρησκευτική

αποκάλυψη του Αλλάχ στον Προφήτη Μωάμεθ. Μέσα σε λίγα χρόνια, η Δαμασκός, η πρωτεύουσα της Συρίας, και η Ιερουσαλήμ, η ιερότερη χριστιανική πόλη, έπεσαν στα χέρια του εχθρού. Μέχρι το 638, ο Ηράκλειος έβλεπε τις δυνάμεις του να υποχωρούν άτακτα κι έτσι αναγκάστηκε να αποσυρθεί πίσω από την οροσειρά του Ταύρου, σε μια πιο οχυρή θέση. Μ' αυτόν τον τρόπο, έστω κι αν αρχικά είχε φανεί σαν προσωρινή στρατηγική οπισθοχώρηση, ο αυτοκράτορας όρισε ένα καινούργιο ανατολικό σύνορο για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στο απώτατο ανατολικό άκρο της Μικράς Ασίας. Ουσιαστικά εγκατέλειψε στους Άραβες μια τεράστια περιοχή που βρισκόταν προηγουμένως υπό ρωμαϊκή διοίκηση: τις επαρχίες της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου και της Βόρειας Αφρικής, καθώς και την πλούσια αγροτική ενδοχώρα που προμήθευε την πρωτεύουσα με τρόφιμα, εργατικό δυναμικό και φόρους επί αιώνες.

Μέχρι το 647, οι αραβικές κατακτήσεις στη Μέση Ανατολή είχαν δημιουργήσει μιαν απέραντη ζώνη πιστή στη νέα θρησκεία, το Ισλάμ, που εκτεινόταν από τη Βασόρα στον Περσικό κόλπο και τη Νινευή στον Τίγρη ανατολικά μέχρι τη Λιβύη στα δυτικά. Η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια και η Ιερουσαλήμ, τα τρία αρχαιότερα κέντρα χριστιανικής εξουσίας, βρίσκονταν πια κάτω από ισλαμικό έλεγχο. Παρότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν την ύπαρξη των φυλών των Βεδουίνων, τους οποίους ονόμαζαν Άραβες, Σαρακηνούς, Ισμαηλίτες ή Αγαρηνούς, δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι αυτοί οι πολεμιστές της ερήμου θα επιτύγχαναν τόσο σημαντικούς στρατιωτικούς θριάμβους αντλώντας έμπνευση από την αποκαλυπτική διδασκαλία του Προφήτη Μωάμεθ. Οι Βυζαντινοί καταδίκαι-

ζαν τη νέα θρησκεία θεωρώντας την αίρεση. Για τη βασιλεία του Κώνσταντος Β' (642-668) έχουν διασωθεί ελάχιστα κείμενα, γεγονόςς ιδιαιτέρως λυπηρό, αφού τα μέσα του Ζ' αιώνα έμελλε ν' αποδειχτούν μία από τις πλέον καθοριστικές περιόδους στην ιστορία του Βυζαντίου. Επί της βασιλείας του πραγματοποιήθηκαν ορισμένες μεταρρυθμίσεις στον τομέα της στρατιωτικής άμυνας, στο πλαίσιο των νέων διοικητικών περιφερειών που ονομάστηκαν *Θέματα* ωστόσο παράλληλα οι Άραβες εδραίωναν τις εξαιρετικά ραγδαίες κατακτήσεις τους. Οι τελευταίοι απέκτησαν ξεκάθαρη ναυτική υπεροπλία και διενεργούσαν επιδρομές στην Κύπρο, την Κρήτη και την Κω, προελαύνοντας ανεξέλεγκτοι στο Αιγαίο. Το 669 η Κωνσταντινούπολη βρέθηκε πολιορκημένη από τους νέους εισβολείς.

Αλλά ούτε και το ανατολικό σύνορο της Αυτοκρατορίας που ακολουθούσε τη γραμμή της οροσειράς του Ταύρου, στη νοτιοανατολική Μικρά Ασία, δεν ήταν σταθερό και ακλόνητο. Παρά τα φυσικά αμυντικά τους πλεονεκτήματα, οι βυζαντινές μεθοριακές φρουρές των ορεινών οχυρών συστηματικά αποτύγχαναν να αναχαιτίσουν τις αραβικές επιδρομές στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Ήδη από τα μέσα του Ζ' αιώνα δεν χωρούσε αμφιβολία για το μέγεθος της καταστροφής που είχε προξενήσει στο Βυζάντιο η νέα ισλαμική δύναμη, οι ηγέτες της οποίας (οι χαλίφηδες) εγκαταστάθηκαν στη Δαμασκό. Η καταστροφική μείωση των επαρχιών που βρίσκονταν υπό ρωμαϊκό έλεγχο προκάλεσε την παρακμή της αυτοκρατορικής εξουσίας, ενώ παράλληλα υποχρέωσε εκείνους που θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους της αιώνιας Ρώμης να αναθεωρήσουν πολλές από τις απόψεις τους.

Πράγματι, καθώς οι Άραβες εξαπέλυαν ολοένα και πιο σφοδρές επιθέσεις κατά της Κωνσταντινούπολης τον Ζ΄ αιώνα, γινόταν φανερό ότι σκοπός τους ήταν η κατάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στη θέση της σκόπευαν να ιδρύσουν μια Ισλαμική Αυτοκρατορία με κέντρο της την ένδοξη πρωτεύουσα του Βοσπόρου. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η απειλή και να επιβιώσει το Βυζάντιο, πρόβαλλε επιτακτική η ανάγκη σημαντικών μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, τη στρατιωτική οργάνωση, ακόμη και στη θρησκευτική παιδεία. Αν οι εικονομάχοι ηγεμόνες του Η΄ αιώνα δεν είχαν επιβάλει τις δέουσες αλλαγές, πιθανότατα η Κωνσταντινούπολη θα είχε πέσει στα χέρια των Αράβων επτά αιώνες πριν από το 1453, βάζοντας τέλος στη βυζαντινή ιστορία πριν καλά καλά αυτή αρχίσει. Επιστρέφοντας στα μέσα του Ζ΄ αιώνα, και ενώ ελάχιστοι ήταν εκείνοι που διέβλεπαν τους επερχόμενους κινδύνους, η ανησυχία που προκαλούσε η θρησκευτική αποκάλυψη του Ισλάμ ήταν αρκετά σοβαρή ώστε να πυροδοτήσει δραματικές εξελίξεις.

Ο Κώνστας Β΄ αντέδρασε στην αρχική επέκταση του Ισλάμ μετακομίζοντας στις Συρακούσες, στη Σικελία, μια πόλη που ακόμη και τότε διατηρούσε τις παραδόσεις της κλασικής εποχής. Αλλά όταν απαίτησε να μεταβεί εκεί η οικογένειά του, οι αξιωματούχοι επικεφαλής της αυτοκρατορικής Αυλής αρνήθηκαν να ικανοποιήσουν το αίτημά του. Η σύζυγός του Φαύστα και οι τρεις γιοι του παρέμειναν στην Ανατολή. Το 668 ο Κώνστας δολοφονήθηκε κάτω από μυστηριώδεις συνθήκες κι ένας σφετεριστής ήγειρε αξιώσεις στον αυτοκρατορικό θρόνο από τη Σικελία. Αλλά μόλις τα νέα έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, ο πρωτότοκος γιος του Κώνσταντος ανακηρύχθηκε

αυτοκράτορας και καταγγέλθηκε ο σφετεριστής. Η μεγάλη πλειονότητα των αυλικών και των κρατικών αξιωματούχων ήταν αφοσιωμένοι στην ανατολική πρωτεύουσα και δεν είχαν πρόθεση να την εγκαταλείψουν. Σύντομα ο νέος αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος Δ΄, ανέλαβε στρατιωτική δράση κατά των Αράβων και αξιοποίησε στο έπακρο τις δυνατότητες του καινούργιου αμυντικού συστήματος των Θεμάτων (τα Θέματα ήταν στρατιωτικές επαρχίες).

Όμως η επιτυχία του στη σταθεροποίηση των ανατολικών συνόρων τον ανάγκασε να παραμελήσει τα βορειοδυτικά σύνορα της Βαλκανικής, που κατέρρευσαν υπό την πίεση των σλαβικών φύλων. Αν και η κατοχή μεγάλων εκτάσεων των δυτικών επαρχιών από τους Σλάβους ήταν πολύ λιγότερο βίαιη, οι οικισμοί τους, οι Σκλαβηνίες, αφαιρέσαν ολόκληρες περιοχές από την αυτοκρατορική εξουσία. Οι Σλάβοι γρήγορα έδειξαν ενδιαφέρον για διάφορες πτυχές της ρωμαϊκής διοίκησης, όπως το σταθερό νόμισμα, το νομικό σύστημα και η χριστιανική θρησκεία. Τελικά το Βυζάντιο τους προμήθευσε με μια γραπτή μορφή της γλώσσας τους, πράγμα που οδήγησε σε μια πολύ πιο θετική συμβίωση απ' ό,τι θα μπορούσε να φανταστεί κανείς με τους Άραβες.

☛ Η Ελλάδα στη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα ☛

Υπό την επίδραση αυτών των αλλαγών, οι κλασικές παραδόσεις των αστικών κέντρων παραχώρησαν τη θέση

τους σε νέες μεσαιωνικές μορφές οργάνωσης. Η ιστορία της Αθήνας είναι χαρακτηριστική. Στη διάρκεια των πρώτων χριστιανικών αιώνων, η Αθήνα εξακολουθούσε να αποτελεί κέντρο κλασικής παιδείας, όμως το 529 ο Ιουστινιανός έκλεισε την Πλατωνική Ακαδημία των Αθηνών και η πόλη απώλεσε το βασικό της θέλγητρο. Είχε ήδη υποστεί επιθέσεις από μη ελληνικές φυλές, πρώτα από τους Έρουλους και ύστερα από τους Γότθους του Αλάρικου, και είχε συρρικνωθεί σε μεγάλο βαθμό συγκριτικά με το παρελθόν μέσα στα καινούργια αμυντικά της τείχη. Η Ακρόπολη έγινε φρούριο και κέντρο της και ο Παρθενώνας μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία αφιερωμένη στην Παρθένο Μαρία, Μητέρα του Θεού (Θεοτόκος). Οι ένοπλες συγκρούσεις επαναλήφθηκαν στα Βαλκάνια γύρω στο 580, όταν πολλά σλαβικά φύλα διέσχισαν τον Δούναβη και κατευθύνθηκαν νότια σε αναζήτηση καλλιεργήσιμης γης. Τα οχυρά στις Θερμοπύλες και στον Κορινθιακό κόλπο δεν απέτρεψαν την προέλασή τους. Εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές στον νότο της Πελοποννήσου, υποχρεώνοντας τους ντόπιους πληθυσμούς να καταφύγουν στα βουνά, τα νησιά και σε καινούργιες οχυρές τοποθεσίες, όπως η Μονεμβασία (που ιδρύθηκε το 586). Ακόμη και η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη πιο σημαντική πόλη της Αυτοκρατορίας, πολιορκήθηκε συχνά από τους Σλάβους αλλά πάντοτε σωζόταν, γεγονός που αποδιδόταν στον πολιούχο άγιό της, τον Δημήτριο, τον οποίο είχαν δει να μάχεται μερικές φορές ανάμεσα στις τάξεις των υπερασπιστών της. Ολόκληρες κοινότητες εγκατέλειψαν τις οικίες τους και κατέφυγαν σε πιο ασφαλείς τοποθεσίες: ο πληθυσμός του Άργους, για παράδειγμα, μετακόμισε στη νησίδα Ορόβη (Ρόδι) του Αργολικού

κόλπου, ενώ ο επίσκοπος της Πάτρας οδήγησε ένα μέρος του χριστιανικού του ποιμνίου στη Σικελία.

Και άλλες αρχαίες πόλεις παρήκμασαν με παρόμοιο τρόπο, όχι μόνο λόγω των στρατιωτικών απειλών αλλά και εξαιτίας των κοινωνικών αλλαγών που έπλητταν τη θέση των συγκλητικών οι οποίοι συγκροτούσαν τα συμβούλια των πόλεων. Γινόταν όλο και πιο δύσκολο για τις αστικές κοινότητες να υποστηρίξουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Τα θέατρα ερειπώνονταν και τα οικοδομικά υλικά τους λεηλατούνταν. Τα δημόσια λουτρά έπαψαν να λειτουργούν εξαιτίας της ανεπάρκειας αποθεμάτων νερού. Απ' άκρη σ' άκρη της Αυτοκρατορίας η μετατόπιση των πληθυσμών προς αγροτικές περιοχές συνόδευε την καταστροφή πολλών χαρακτηριστικών της κλασικής αστικής ζωής. Παράλληλα προκαλούσε μεγάλη ανησυχία, η οποία εκδηλωνόταν στα διάφορα αποκαλυπτικά κείμενα που προφήτευαν το τέλος του κόσμου. Παρότι οι Σκλαβηνίες δεν συνιστούσαν άμεση απειλή για τους κατοίκους της Ελλάδας, ωστόσο αποτελούσαν μια μη βυζαντινή διείδυση που δεν υπόκειτο στον αυτοκρατορικό έλεγχο· πολλοί ντόπιοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους. Για πολλές δεκαετίες η κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης έδινε πολύ μεγαλύτερη προσοχή στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, αφήνοντας τους γηγενείς πληθυσμούς των Βαλκανίων να αμύνονται μόνοι τους. Μία σημαντική συνέπεια της σλαβικής διείδυσης ήταν η αχρήστευση της Εγνατίας Οδού που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Ρώμη. Αυτός ο βασικός οδικός άξονας διερχόταν από τη Θεσσαλονίκη και αφού διέσχιζε τα βουνά της Βόρειας Ελλάδας κατέληγε στο Δυρράχιο, στην ανατολική ακτή της Αδριατικής, όπου οι ταξιδιώτες συ-

νέχιζαν με πλοίο μέχρι το Μπάρι, στη Νότια Ιταλία, και από εκεί στη Ρώμη. Επί αιώνες διευκόλυνε τις επαφές ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Ρώμη και έδινε ώθηση στο εμπόριο. Η Θεσσαλονίκη, το σημαντικότερο κέντρο βυζαντινής εξουσίας στο ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας, ήταν ο συνδετικός κόμβος της Εγνατίας και η επιβίωσή της ήταν απαραίτητη για την Αυτοκρατορία. Στις αρχές του Ζ' αιώνα τα οχυρά της τείχη σε συνδυασμό με την αποφασιστικότητα των επισκόπων και των κατοίκων της –και ειδικότερα του πνευματικού της προστάτη– έσωσαν τη Θεσσαλονίκη από τους Σλάβους. Όμως στη δεκαετία του 690, ο Ιουστινιανός Β' υποχρεώθηκε να προελάσει μαχόμενος ανάμεσα σε σλαβικούς οικισμούς για να αποκαταστήσει τη σύνδεση της πόλης με την υπόλοιπη Αυτοκρατορία. Αλλά πιο δυτικά της Θεσσαλονίκης η αυτοκρατορική εξουσία αδυνατούσε να επιβληθεί. Έτσι μεγάλες εκτάσεις των Βαλκανίων και της Ελλάδας περιήλθαν στον σλαβικό έλεγχο προκαλώντας περαιτέρω μείωση στα αυτοκρατορικά έσοδα από φόρους και προϊόντα.

Κατά την πρώτη βασιλεία του, ο Ιουστινιανός Β' έλαβε δύο σημαντικά μέτρα προκειμένου να επαναφέρει μερικές Σκλαβηνίες κάτω από τον αυτοκρατορικό έλεγχο. Το πρώτο αφορούσε τον εποικισμό της Μικράς Ασίας με Σλάβους αιχμαλώτους πολέμου που είχαν συλληφθεί στη διάρκεια των εκστρατειών του της δεκαετίας του 680. Η μέθοδος της υπαγωγής απείθαρχων στοιχείων υπό στενότερη κρατική παρακολούθηση ήταν ήδη δοκιμασμένη: η μεταφύτευση πληθυσμών από μια περιοχή σε άλλη εφαρμοζόταν επί πολλούς αιώνες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έφερε αρκετούς σλαβικούς πληθυσμούς σε στε-

νή επαφή με την αυτοκρατορική κυβέρνηση, τις χριστιανικές παραδόσεις και άλλες όψεις της βυζαντινής εξουσίας, στοιχεία που απουσίαζαν από τη χαλαρή οργάνωση των σλαβικών φύλων.

✦ Επαρχιακή οργάνωση της Κεντρικής Ελλάδας ✦

Το δεύτερο μέτρο που πήρε ο Ιουστινιανός κατέληξε στην επιβολή ενός είδους αυτοκρατορικού ελέγχου σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας. Εφάρμοσε μια παραλλαγή του συστήματος στρατιωτικής διοίκησης που είχε αναπτυχθεί για τη φύλαξη των ανατολικών συνόρων της Αυτοκρατορίας κατά των Αράβων. Πρόκειται για έναν νέο τύπο επαρχιακής διοίκησης που ταυτίστηκε με τον όρο *Θέμα*. Αρχικά τον συναντάμε στη Μικρά Ασία και τη Θράκη και αργότερα επεκτείνεται σε περιοχές της Ελλάδας, στα Βαλκάνια και ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Η πρώτη ένδειξη για την εισαγωγή του καινούργιου θεσμού σε μία συγκεκριμένη περιφέρεια είναι συνήθως μια καταγραφή που αναφέρεται στον διορισμό ενός στρατιωτικού ως επικεφαλής της νεοσύστατης επαρχιακής διοίκησης με τον τίτλο *στρατηγός*. Στην Κεντρική Ελλάδα η παραπάνω εξέλιξη μαρτυρείται το 695, όταν ο Λεόντιος διορίζεται *στρατηγός της Ελλάδος*, μολονότι ο τελευταίος αρνείται να αναλάβει τα νέα του καθήκοντα. Αντίθετα τίθεται επικεφαλής μιας εξέγερσης κατά του Ιουστινιανού Β' και στέφεται, με τη δύναμη των όπλων, αυτοκράτορας: εξορίζει τον Ιουστινιανό και κυβερνά επί τρία χρόνια. Αλλά

στο μεταξύ πρέπει να είχε αποκατασταθεί ως έναν βαθμό η επαφή με την πρωτεύουσα. Πρόσφατα βρέθηκε στη διάρκεια των ανασκαφών για το μετρό της Αθήνας ένα χρυσό νόμισμα του Ιουστινιανού Β΄ της περιόδου 692-695. Είναι το πρώτο του είδους του που ανακαλύπτεται, αφού μας λείπουν τελείως τα νομίσματα της περιόδου που αρχίζει στα μέσα του Ζ΄ και τελειώνει στα μέσα του Θ΄ αιώνα, τότε που χρονολογούνται τα νομίσματα του Θεόφιλου. Η νέα αρχαιολογική ανακάλυψη επιβεβαιώνει ότι κάποιος στην Κεντρική Ελλάδα κατείχε κάποτε ένα νόμισμα κομμένο στο νομισματοκοπείο της πρωτεύουσας στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄.

Η οργάνωση μιας επαρχιακής διοίκησης, η οποία θα ήταν σε θέση να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της πρωτεύουσας, προϋπέθετε την ύπαρξη οικονομικών αξιωματούχων που θα μεριμνούσαν για την καταγραφή των πόρων της περιοχής. Η επιθεώρηση ακόμη και μιας μικρής περιοχής παρείχε τη δυνατότητα στρατολόγησης ανδρών στον αυτοκρατορικό στρατό και απέδιδε φορολογικά έσοδα σε τακτική βάση, βασικό μέλημα του νέου διοικητικού μηχανισμού ο οποίος συνδεόταν με το σύστημα των Θεμάτων. Σταδιακά η επαρχιακή διοίκηση κατόρθωσε να καταρτίζει στρατιωτικούς καταλόγους: λίστες οικογενειών που υποχρεούνταν να προμηθεύουν έναν έφιππο και πλήρως εξοπλισμένο στρατιώτη για να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία. Σε αυτούς τους καταλόγους καταγραφόταν επίσης το ποσοστό της μειωμένης φορολογίας στην έγγειο ιδιοκτησία για όσο καιρό ο στρατιώτης απουσίαζε και δεν μπορούσε να βοηθά την οικογένειά του. Οικογένειες που δεν εμφανίζονταν στους στρατιωτικούς καταλόγους καταγράφονταν σε ξεχωριστά φορολογικά

μητρώα, τα οποία όριζαν τους φόρους που όφειλαν να πληρώνουν για τη γη που κατείχαν.

Η στενή συνάφεια ανάμεσα σε στρατιωτικά και φορολογικά ζητήματα είχε ως συνέπεια ότι οι υπεύθυνοι για την τήρηση αυτών των μητρώων αξιωματούχοι όφειλαν να καταμετρούν όλα τα κτήματα που καλλιεργούνταν από ανθρώπους οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους πιστούς υπηκόους του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και να επιβάλλουν τους φόρους που τους αναλογούσαν. Προκειμένου το σύστημα να είναι δίκαιο, η άγονη γη δεν φορολογείτο το ίδιο με τη γόνιμη, αρδευόμενη γη, ενώ οι οικογένειες που κατείχαν ένα ζευγάρι βόδια έπρεπε να πληρώνουν περισσότερο φόρο από αυτές που διέθεταν μονάχα ένα βόδι ή έναν γάιδαρο είτε καθόλου ζωικό κεφάλαιο. Τελικά ο υπολογισμός των φόρων εφαρμόστηκε σε όλο το ζωικό κεφάλαιο, τα οπωροφόρα δέντρα, τα κτίσματα και τα αγροτικά εργαλεία που κατείχε η κάθε οικογένεια, και επινοήθηκαν πολύπλοκες μέθοδοι αποτίμησης. Εξαιτίας της απουσίας γραπτών πληροφοριών για τον Ζ' και τον Η' αιώνα, η ανασύσταση της πρώιμης λειτουργίας αυτού του συστήματος είναι δύσκολη. Όμως αναφορές σε στρατιωτικούς καταλόγους και στους αξιωματούχους που τους κατάρτιζαν και τους ανανέωναν, υποδηλώνουν τη δραστική επίβλεψη της ζωής στις επαρχίες. Κάτω από την εξουσία του στρατηγού, η παρουσία κρατικών αξιωματούχων συνέτεινε στην οικοδόμηση επίσημων οικημάτων και νέων εκκλησιών και συνέβαλε στην ενίσχυση του κύρους της κεντρικής κυβέρνησης στις απόμακρες επαρχίες.

Δεν σώζονται μαρτυρίες για το ενδεχόμενο ενδιαφέρον του Λεοντίου για την Κεντρική Ελλάδα στο διάστημα της

βασιλείας του (695-698). Ωστόσο πιθανολογείται ότι σε κάποιο Θέμα της Ελλάδος πρέπει να υπήρξε κάποια αναταραχή, επειδή μια γενιά αργότερα, περί το 720, ο Αγαλλιανός, ένας τουρμάρχης (κατώτερος αξιωματικός), ηγήθηκε μιας αποτυχημένης πολιτικής εξέγερσης. Ο τίτλος απορρέει από τη λέξη *τούρμα*, που συνήθως σημαίνει μια μικρή στρατιωτική υποδιαίρεση ενός Θέματος. Οι Έλλαδικοί απέπλευσαν υπό την ηγεσία του Αγαλλιανού από την Ελλάδα, όμως ναυάγησαν στη διάρκεια μιας θύελλας. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι είχαν επιβληθεί κάποιες διοικητικές δομές· ο ναυτικός χαρακτήρας αυτών των δομών ανταποκρίνεται στα συμφέροντα της Κωνσταντινούπολης για τον έλεγχο της ακτογραμμής και των λιμένων της Ελλάδας. Αλλά είναι αδύνατο να εκτιμήσουμε την έκταση αυτού του ελέγχου στην ενδοχώρα. Σφραγίδες αξιωματούχων αποσπασμένων στο *Θέμα της Ελλάδος* (επαρχία της Κεντρικής Ελλάδας) εμφανίζονται στη διάρκεια του Η' αιώνα. Παρότι είναι τοις πάσι γνωστό πόσο δύσκολη είναι η χρονολόγησή τους, το γεγονός ότι αρκετές απ' αυτές έχουν διασωθεί και ανακαλύπτονται τυχαία σε τοποθεσίες ανασκαφών, υποδηλώνει την παρουσία ενός αυξανόμενου δικτύου επαρχιακών διοικητικών υπαλλήλων τους οποίους διόριζε η πρωτεύουσα.

✦ Εκκλησιαστική οργάνωση της Ελλάδας ✦

Μία πρόσθετη πλευρά του αυτοκρατορικού ελέγχου στην Ελλάδα επιβίωσε κατά τη μακρόχρονη περίοδο προσαρμογής, την εποχή που οι Σλάβοι επέκτειναν τους οικι-

σμούς τους και κατελάμβαναν μεγάλες περιοχές: ήταν η ιεραρχία των Χριστιανών επισκόπων. Αυτή η παράπλευρη δομή της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας είχε ως αποτέλεσμα να τοποθετηθούν υψηλόβαθμοι κληρικοί επικεφαλής των δύο μητροπολιτικών Εκκλησιών, της Θεσσαλονίκης στον βορρά και της Κορίνθου στον Ισθμό. Με κάποια χρονικά διαλείμματα, οι αρχιεπίσκοποι αυτών των δύο επιφανών εκκλησιαστικών εδρών –οι οποίες είχαν ιδρυθεί στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια– διατήρησαν τη συνεχή χριστιανική παρουσία στις περιοχές υπό την εξουσία τους. Οι αρχιεπίσκοποι διόριζαν επίσκοπους για βοηθούς τους, τους οποίους συχνά τους στρατολογούσαν από τον τοπικό κλήρο. Αυτοί οι ιερείς ήταν εκείνοι που οργάνωναν την άμυνα όταν απειλούνταν η ύπαρξη ολόκληρων κοινοτήτων. Σε ορισμένους μάλιστα απ' αυτούς οφείλεται αναντίρρητα η επιβίωση πολλών πόλεων, τον πληθυσμό των οποίων οδήγησαν σε πιο ασφαλείς τοποθεσίες, σε πλαγιές βουνών και νησιά. Οι επισκοπικοί κατάλογοι (γνωστοί ως *Notitiae episcopatum*) διασώζουν τον βασικό σκελετό της ιεραρχίας, ενώ τοπικά αρχεία, όπως για παράδειγμα οι επιγραφές στις κολόνες του Παρθενώνα, επισημαίνουν ότι όποτε πέθαινε ένας αρχιερέας συνήθως τον αντικαθιστούσαν. Αλλά ακόμη και στις μεγάλες επισκοπές είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε την ακριβή σημασία του χριστιανικού ελέγχου ή την εμβέλεια της χριστιανικής επιρροής πέρα από τα τείχη της επισκοπικής πόλης.

Πάντως αυτοί οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι είχαν άμεση επαφή με την πρωτεύουσα όποτε συγκαλείτο κάποια εκκλησιαστική σύνοδος. Αρκετοί επίσκοποι από την Ελλάδα συμμετείχαν στην ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο και τη συνέχειά της, την εν Τρούλλω Σύνοδο το 692, κι έτσι

τους δόθηκε η ευκαιρία να ταξιδέψουν στην Κωνσταντινούπολη δύο φορές μέσα σε δώδεκα χρόνια. Αυτοί οι δεσμοί ανάμεσα στις περιφέρειες της Αυτοκρατορίας και στο κέντρο ήταν εξαιρετικά σημαντικοί σαν μέσα ενδυνάμωσης του αυτοκρατορικού ελέγχου: έφερναν τους επισκόπους της περιφέρειας σε άμεση επαφή με το πνευματικό κλίμα της Βασιλεύουσας και την παιδεία του πατριάρχη της. Επέτρεπαν στους κληρικούς να ταξιδεύουν, με έξοδα της κυβέρνησης, για να παρευρεθούν σε μία σύναξη όπου συζητούσαν θεολογικά προβλήματα και θέματα εκκλησιαστικής πειθαρχίας. Επιπλέον οι επισκέψεις αυτές συντελούσαν στην εξάπλωση του εκκλησιαστικού αρχιτεκτονικού και διακοσμητικού ύφους που επικρατούσε στην πρωτεύουσα, καθώς και στην πληροφόρηση σχετικά με τις εξελίξεις στην αγιογραφία, τις λειτουργικές πρακτικές κι ένα σωρό άλλα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ζωής. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσαν να γίνουν ευρέως γνωστές οι ειδήσεις για τις θαυματουργές θεραπείες που οφείλονταν σε ιερά λείψανα, όπως για παράδειγμα του αγίου Αρτεμίου που φυλάσσονταν στην πρωτεύουσα, για κάποιες σημαντικές καινούργιες ιερές εικόνες που είχαν τοποθετηθεί στις εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης, ή για τους νέους ύμνους που είχαν γραφτεί ώστε να τιμάται η μνήμη συγκεκριμένων αγίων. Η διασπορά των ειδήσεων γινόταν με παρόμοιο τρόπο και στη Ρώμη κατά την πρώιμη φάση του δυτικού Μεσαίωνα: το ύφος των εκκλησιαστικών ύμνων ή οι τρόποι οικοδόμησης ωραιότερων εκκλησιών διαδίδονταν σε απομακρυσμένες περιοχές από τους προσκυνητές και τους επισκέπτες του Αγίου Πέτρου.

Ήδη τον Ζ' αιώνα γίνεται φανερό ότι τα δύο σημαντι-

κότερα κέντρα χριστιανικής εξουσίας που είχαν μείνει άθικτα από τις αραβικές κατακτήσεις στην Εγγύς Ανατολή προωθούσαν διαφορετικές εκκλησιαστικές παραδόσεις μέσα στα όρια της σφαίρας επιρροής που τους αντιστοιχούσε. Η Ρώμη ανέπτυξε τις δικές της πνευματικές πηγές που βασιζόνταν στη λατινική κληρονομιά της και ολοένα απομακρυνόταν από τις αντίστοιχες ελληνικές. Η Κωνσταντινούπολη αντίθετα επέμενε στην ελληνική κληρονομιά της, καθώς και στην εκ Θεού εξουσία των ηγεμόνων της, στην προσπάθειά της να προσαρμοστεί στον κατά πολύ μικρότερο κόσμο της. Απειλούμενη από τους Άραβες και τους Σλάβους, λαούς που αντιπροσώπευαν μια εντελώς νέα εξ αποκαλύψεως θρησκεία και μια ολοζώντανη ειδωλολατρική παράδοση αντίστοιχα, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν στριμωγμένη για τα καλά. Η πραγματικότητα της θέσης της ως μίας δύναμης ανάμεσα σε πολλές άλλες είχε σαν αποτέλεσμα τη μεταμόρφωση του πολιτισμού της και τον περιορισμό της οπτικής της γωνίας. Οι συνδυασμένες πιέσεις έδωσαν καινούργια έμφαση στον ελληνικό και χριστιανικό χαρακτήρα του Βυζαντίου, που γίνεται εμφανής στην επική ποίηση του Γεωργίου από την Πισιδία. Φρουρός της βυζαντινής παιδείας, αυτός ο αυλικός λόγιος ποιητής προίκισε τον αυτοκράτορα με ένα νέο προσωνύμιο, το «πιστός εν Χριστώ βασιλεύς». Αν και χρησιμοποιούσε τα πιο εκλεπτυσμένα αρχαία ελληνικά της εποχής του, ο Γεώργιος αναγνώριζε ωστόσο τη γλωσσική επιρροή του λαού που επευφημούσε τον ηγεμόνα ως βασιλέα των Ρωμαίων. Αυτή η ονοματολογία σήμανε την οριστική εξαφάνιση των λατινικών, κι έτσι τα ελληνικά έγιναν η γλώσσα των δικαστηρίων, καθώς και της κυβερνήσεως. Παράλληλα, οι επίση-

μοι ορισμοί της Ορθόδοξης πίστης και πρακτικής λάμβαναν όλο και λιγότερο υπόψη τους τις απόψεις της Ρώμης, αποξενώνοντας ακόμη περισσότερο τη λατινική Δύση από τον αυτοκρατορικό έλεγχο.

☛ Η εν Τρούλλω Σύνοδος ☚

Μερικές από τις πιο σημαντικές έγνοιες των Βυζαντινών περιγράφονται έμμεσα στις αποφάσεις της εν Τρούλλω Συνόδου, της συνέλευσης των επισκόπων που πραγματοποιήθηκε στη Βασιλεύουσα το 692 ύστερα από διαταγή του Ιουστινιανού Β' προκειμένου να εκσυγχρονιστούν οι εκκλησιαστικοί νόμοι. Αυτές οι επίσημες εκκλησιαστικές αποφάσεις αντιπροσωπεύουν την προσπάθεια να ενισχυθεί η χριστιανική ενότητα, αφού το Ισλάμ είχε καταλάβει τις τρεις επιφανείς πατριαρχικές έδρες, την Ιερουσαλήμ, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Όταν ο Ιουστινιανός Β' συγκάλεσε αυτή την οικουμενική σύνοδο, ο πάπας Σέργιος Α' δεν συμμετείχε προσωπικά αλλά διόρισε αντιπρόσωπό του τον Βασίλειο, επίσκοπο Γόρτυνος στην Κρήτη, επιλέγοντας έτσι έναν εξέχοντα κληρικό από την εκκλησιαστική επισκοπή του Ανατολικού Ιλλυρικού που υπόκειτο στον έλεγχο του. Επρόκειτο για μια τεράστια περιοχή που περιλάμβανε τη Βαλκανική χερσόνησο, την Ελλάδα, την Κρήτη, τη Σικελία και τη Νότιο Ιταλία και η οποία ήλκε την καταγωγή της από την πολιτική διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας επί Διοκλητιανού. Το Ιλλυρικό είχε τότε προσαρτηθεί στη Δύση. Η εκκλησιαστική επισκοπή του Ανατολικού Ιλλυρικού

αντιπροσώπευε μια επικράτεια η οποία δεν αντιστοιχούσε σε πολιτικές ή γλωσσικές διαιρέσεις. Στα τέλη του Ζ' αιώνα, η επέκταση της παπικής εξουσίας στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας, όπου η ελληνική γλώσσα επικρατούσε απ' άκρη σ' άκρη, συνιστούσε ανωμαλία. Και δεδομένου ότι η Ρώμη περιοριζόταν ολοένα και περισσότερο στη χρήση της λατινικής τόσο στα πνευματικά ζητήματα όσο και στον κοσμικό τομέα, η «δυτική» επιρροή στο Ιλλυρικό ήταν πιθανότατα ασήμαντη. Πάντως ο Βασίλειος διέθετε το προβάδισμα απέναντι στους άλλους επισκόπους ως εκπρόσωπος της επισκοπικής έδρας του Αγίου Πέτρου.

Οι αποφάσεις που πάρθηκαν το 692 παρέχουν τριών ειδών τεκμήρια: μας μεταφέρουν πληροφορίες για τις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από αυτοκρατορικό έλεγχο εκείνη την εποχή, για τη σχέση του Επισκόπου της Ρώμης με το Βυζάντιο· τέλος, για τις ασχολίες των επισκόπων στη συρρικνωμένη πλέον Αυτοκρατορία.

Κατ' αρχάς οι επισκοπές που αντιπροσωπεύονται στη Σύνοδο αποκαλύπτουν ότι στα τέλη του Ζ' αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία καλύπτει μονάχα ένα τμήμα της προηγούμενης έκτασής της. Οι συγκεντρωμένοι κληρικοί προέρχονταν από έναν μεγάλο αριθμό πόλεων, 211, σε αντίθεση με τους 338 Πατέρες της Α' Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας το 325, όμως η περιοχή που εκπροσωπούν είναι πολύ περιορισμένη: οι περισσότεροι προέρχονται από τη Μικρά Ασία, την καρδιά της χριστιανικής Αυτοκρατορίας, τα νησιά του Αιγαίου και τη Νότιο Ιταλία.

Δεύτερον, το 451 η Κωνσταντινούπολη είχε επιτύχει να επιβάλει το κύρος της ως το ισοδύναμο αντίστοιχο της

Παλαιάς Ρώμης. Ωστόσο οι διάδοχοι του Αγίου Πέτρου εξακολουθούσαν να αξιώνουν υψηλότερη εξουσία βασιζόμενοι στα λόγια του Ιησού στην Καινή Διαθήκη: «... Ότι συ είσαι Πέτρος και επί ταύτης της πέτρας θέλω οικοδομήσει την εκκλησίαν μου» (Ματθαίος 16:18). Σε θέματα πειθαρχίας, οι Επίσκοποι της Ρώμης εκτελούσαν επί αιώνες τα καθήκοντα ανωτάτου δικαστηρίου για τις Εκκλησίες της Δύσης. Όμως τα παπικά διατάγματα δεν είχαν ισχύ στην Ανατολή και η Σύνοδος τα αγνοούσε. Πρόσθετα ζητήματα προκαλούσαν επίσης διαφωνίες: η αγαμία των κληρικών, η νηστεία, η χρήση άζυμου άρτου στις Ευχαριστίες και πάνω απ' όλα η φρασεολογία του «Πιστεύω», όπου η πρόσθετη λατινική φράση *Filioque* (και εκ του Υιού) στη διακήρυξη που αφορά την προέλευση του Αγίου Πνεύματος γινόταν δεκτή μόνο στη Δύση.

Την Παλαιά και τη Νέα Ρώμη τις δίχαζαν επίσης έθιμα που αντανακλούσαν τις διαφορετικές κληρονομίες τους. Η ανησυχία της Ανατολής για την επιβίωση ορισμένων ειδωλολατρικών παραδόσεων φαινόταν ακατανόητη στις εκκλησιαστικές Αρχές της Δύσης, οι οποίες δεν είχαν άμεση εμπειρία από τις αστικές γιορτές που καταδικάστηκαν το 692. Έστω και αν υπήρχαν ακόμη μάντις που πρόλεγαν το μέλλον ερμηνεύοντας τους σχηματισμούς των νεφών και διασκεδαστές που κυκλοφορούσαν με αρκούδες-χορευτρίες στους δρόμους, στη Ρώμη είχαν ξεχάσει πια τις εορτές όπου άνδρες και γυναίκες φορούσαν ρούχα του αντίθετου φύλου, χόρευαν δημόσια ή φορούσαν μάσκες που παρέπεμπαν στο αρχαίο ελληνικό δράμα. Ακόμη και στην εποχή του πάπα Γρηγορίου Α' (590-604) οι φοιτητές της Νομικής που διασκέδαζαν με έναν γενικά ανάρμοστο, κοινώς παγανιστικό, τρόπο ήταν

πια ασυνήθιστο φαινόμενο. Οι Χριστιανοί της Δύσης δεν ασχολούνταν με τα εβραϊκά έθιμα όπως οι Χριστιανοί της Ανατολής και ακόμη λιγότερο με τους Αρμένιους, τα ξεχωριστά χριστιανικά έθιμα των οποίων ανησυχούσαν τη Σύνοδο. Έτσι οι ιεροί κανόνες κατά της συναδέλφωσης με τους Εβραίους –επισκέψεις στα σπίτια τους, δημόσιες εμφανίσεις μαζί τους στα λουτρά, παρακολούθηση των εορτών τους, επισκέψεις για ιατρικούς λόγους– ή κατά των αρμενικών παραδόσεων, όπως για παράδειγμα η προσφορά κρέατος στην εκκλησία, σήμαιναν πολύ λίγα γι' αυτούς. Ανατολή και Δύση είχαν επίσης διαφορετικές παραδόσεις για τη νηστεία και η σχετική ρωμαϊκή πρακτική προκαλούσε τη δυσφορία της Συνόδου.

Οι ανησυχίες για τους Χριστιανούς που ζούσαν στα τρία Ανατολικά Πατριαρχεία τα οποία βρίσκονταν πλέον υπό ισλαμική κατοχή ήταν το τρίτο θέμα που απασχόλησε τη Σύνοδο. Η εξαιρετικά μειωμένη εκπροσώπηση των περιοχών που είχαν κατακτηθεί από τους Άραβες φανέρωνε τους κινδύνους για τον χριστιανισμό στη γενέθλια γη του. Όσοι επίσκοποι είχαν ξεφύγει από τις κατεχόμενες από τους Μουσουλμάνους περιοχές και ζούσαν ως πρόσφυγες είτε σε γειτονικά εδάφη είτε στην Κωνσταντινούπολη, ενθαρρύνονταν να επιστρέψουν το συντομότερο δυνατό για να φροντίσουν τις χριστιανικές κοινότητες. Όσοι είχαν παραμείνει στις εστίες τους όφειλαν να υπερασπιστούν τις παραδόσεις της Εκκλησίας. Ωστόσο η Σύνοδος παραδέχτηκε ότι ο αραβικός έλεγχος σε αυτές τις περιοχές έθετε σοβαρά προβλήματα. Η ραγδαία εξάπλωση του Ισλάμ, το οποίο οι Βυζαντινοί θεωρούσαν σαν μια καινούργια αίρεση, τους ευαισθητοποίησε όλους ακόμη περισσότερο στο ζήτημα του ορισμού της δικής τους Ορθοδοξίας.

Μια ακόμη πλευρά αυτής της ανησυχίας καθρεφτίζεται στις ρυθμίσεις της Συνόδου σχετικά με τον ρόλο της τέχνης στις χριστιανικές εκκλησίες. Για πρώτη φορά μια οικουμενική σύνοδος νομοθέτησε κατά του είδους της τέχνης που μπορούσε να διεγείρει ακάθαρτα αισθήματα. Αντίθετα, εγκωμίασε τις αναπαραστάσεις του Χριστού με ανθρώπινη μορφή προκειμένου να υπενθυμίζεται η ενσάρκωσή του και η επί γης ζωή του. Η προσήλωσή της στον διδακτικό ρόλο της χριστιανικής τέχνης έδωσε σημαντική ώθηση στην αυτοκρατορική τέχνη. Ενώ το σύμβολο του σταυρού είχε χρησιμοποιηθεί για αιώνες, τώρα ο Χριστός έπαιρνε τη θέση του αυτοκράτορα στην εμπρόσθια όψη των νομισμάτων. Σε μια άλλη πιθανότητα σχετική εξέλιξη, οι αγιογράφοι της Ανατολής άρχισαν να ζωγραφίζουν τη Σταύρωση με εικόνες του πάσχοντος Χριστού, στο πλευρό του οποίου βρίσκονται η λυπημένη Παναγία και ο άγιος Ιωάννης. Η χρήση της τέχνης ως αυτοκρατορικής προπαγάνδας, σε αντίθεση με την απαγόρευση της απεικόνισης ανθρώπινων μορφών στην ισλαμική θρησκεία, ανθούσε ιδιαιτέρως σε μοναστήρια που βρίσκονταν υπό μουσουλμανική εξουσία, όπως του Αγίου Σάββα και άλλα παλαιστινιακά μοναστήρια κοντά στην Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ, καθώς και στην περίφημη κοινότητα του Όρους Σινά, ιδρυτής της οποίας ήταν ο Ιουστινιανός Α΄.

Η Σύνοδος του 692 εικονογραφεί με αυτόν τον τρόπο την καινοφανή κατάσταση πολιορκίας όπου είχαν βρεθεί οι Χριστιανοί της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης και της Συρίας. Οι αποφάσεις της αφορούν επίσης πολλά θέματα που σχετίζονταν με την αυξανόμενη απομόνωση της Αυτοκρατορίας και των Ορθόδοξων κατοίκων της. Αυτή η

κατάσταση, με τη σειρά της, τους ανάγκασε να επιμείνουν για τον περισσότερο ελληνικό παρά λατινικό χαρακτήρα της και τις ανησυχίες σχετικά με την αίρεση του Ισλάμ. Μολονότι ο Βασίλειος και οι Κρητικοί επίσκοποι γνώριζαν πολύ καλά την κοσμογαλασιά που είχαν προξενήσει οι αραβικές επιθέσεις, δεν είναι βέβαιο αν ο πάπας Σέργιος είχε αντιληφθεί το μέγεθος του προβλήματος. Και παρ' όλο που ο Επίσκοπος της Ρώμης κατανοούσε τους κινδύνους που αντιπροσώπευαν για τους Χριστιανούς οι παγανιστικές πρακτικές, πολλά από τα περιστατικά που αναφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη είχαν ξεχαστεί εδώ και καιρό στη Δύση. Έτσι οι κανόνες που ψήφισαν οι συγκεντρωμένοι επίσκοποι δεν αντανακλούσαν μόνο τις ιδιαίτερες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Εκκλησίες της Ανατολής, αλλά παράλληλα και την ανάπτυξη ξεχωριστών πρακτικών. Όταν τα πρακτικά της Συνόδου στάλθηκαν στη Ρώμη, ο πάπας Σέργιος αρνήθηκε να τα αποδεχθεί και μέχρι το 711 δεν είχαν αναγνωριστεί στη Δύση. Αλλά ακόμη και τότε, οι ρυθμίσεις της εν Τρούλλω Συνόδου δεν κυκλοφόρησαν ευρέως ούτε μελετήθηκαν όπως οι προηγούμενες συλλογές εκκλησιαστικών κανόνων.

Στην Ανατολή όμως, οι αποφάσεις της εν Τρούλλω Συνόδου ενίσχυσαν τη συρρικνωμένη βάση του χριστιανικού πληρώματος και ταυτόχρονα σηματοδότησαν την έναρξη ενός πιο θεμελιακού διαχωρισμού της Δυτικής από την Ανατολική Εκκλησία. Σαράντα χρόνια αργότερα (περίπου το 733), ο αυτοκράτορας Λέων Γ' απαίτησε από τη Ρώμη να εγκαταλείψει ολόκληρη την επισκοπή του Ανατολικού Ιλλυρικού. Οι επίσκοποι της Σικελίας, της Νότιας Ιταλίας, της Κρήτης, της ενδοχώρας της Ελλάδας,

των Βαλκανίων και του Αιγαίου πέρασαν στον έλεγχο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Αποσπώντας από τη Δυτική Εκκλησία αυτές τις απομακρυσμένες περιοχές που όλες μιλούσαν ελληνικά, ο Λέων αντιστάθμισε κάπως τις απώλειες των ανατολικών περιφερειών που είχαν κατακτηθεί από τους Άραβες. Στερώντας τη Ρώμη από τη βάση της στα Βαλκάνια, ο αυτοκράτορας επιθυμούσε παράλληλα να τιμωρήσει τον πάπα για την απροθυμία του να συνεργαστεί στην καινούργια απογραφή της γης και της ιδιοκτησίας, που στόχευε στην αύξηση της αυτοκρατορικής φορολογίας στη Δύση. Η Ρώμη διαμαρτυρήθηκε μάταια για την απώλεια του Ανατολικού Ιλλυρικού. Η αυθαίρετη απόφαση του αυτοκράτορα δεν ανακλήθηκε ποτέ, αυξάνοντας έτσι τη δυσφορία της Δύσης κατά των αυτοκρατόρων του Η' αιώνα. Σε μια επισφαλή εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας η κεντρική Ιταλία δέχτηκε την απειλή των επιθέσεων των Λομβαρδών, η διαμάχη για τη φορολογία της έγγειας ιδιοκτησίας βάρυνε τις πολιτιστικές διαφορές ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Ρώμη.

Τόσο στο εκκλησιαστικό όσο και στο αστικό δίκαιο, η Ανατολή και η Δύση άρχισαν να αποκλίνουν σημαντικά. Το Βυζάντιο εξακολούθησε να εφαρμόζει το ρωμαϊκό δίκαιο, αν και μεταφρασμένο στα ελληνικά, ενώ τα διάφορα βασίλεια της Δύσης προσάρμοσαν τις δικές τους παραδόσεις στις μεσαιωνικές συνθήκες. Μολονότι το δυτικό πρότυπο ενίσχυε τις οικουμενικές αξιώσεις της Ρώμης για την υποταγή όλων των Χριστιανών της Δύσης, οι αστικοί κώδικες συνέχισαν να εξελίσσονται ανεξάρτητα, ανάλογα με τις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους περιφερειακές πρακτικές. Στην Ανατολή αντίθετα, το ιδανικό

του οικουμενικού ρωμαϊκού αστικού δικαίου εναρμονιζόταν με το επικυρίαρχο σύστημα του εκκλησιαστικού δικαίου, και έτσι τα δύο συστήματα ενισχύονταν αμοιβαία. Οι εκκλησιαστικοί κανόνες που εκδόθηκαν το 692, για παράδειγμα, αναγνωρίστηκαν αμέσως ως ρυθμίσεις με πλήρη αυτοκρατορική ισχύ. Στο Βυζάντιο, η αμοιβαία επιρροή ανάμεσα στα δύο συστήματα επέτρεπε την πολύ στενή συνεργασία μεταξύ Εκκλησίας και κράτους, πράγμα που σήμαινε ότι η κοσμική εξουσία είχε κάθε δυνατότητα να ασκεί δικαστική δίωξη κατά των εκκλησιαστικών αδικημάτων. Απ' αυτή την άποψη ήταν αξιοσημείωτη η αντίθεση ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του παλιού ρωμαϊκού κόσμου, αφού στη Δύση ο πολιτικός κατακερματισμός και η κατάτμηση της εθνικής κυριαρχίας εμπόδιζαν τη δημιουργία μιας παρόμοιας σφαιρικής συμμαχίας μεταξύ της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας.

☞ Λέων Γ' και αυτοκρατορική μεταρρύθμιση ☜

Αυτή η διάσταση της Ανατολής με τη Δύση αποκρυστάλλωσε τις διαφορές ανάμεσα στο ελληνικό και το λατινικό τμήμα του χριστιανικού κόσμου. Σε πολιτικούς, οικονομικούς και θεολογικούς όρους, τα δύο τμήματα της χριστιανοσύνης είχαν απομακρυνθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η επόμενη μείζων διαμάχη έλαβε την πιο ακραία μορφή. Η σύγκρουση αφορούσε τον ρόλο των εικόνων, κυριάρχησε για τα επόμενα 150 χρόνια και αποτελεί το βασικό θέμα του παρόντος βιβλίου. Οι καταβολές της πρέπει

να αναζητηθούν στις νίκες των Αράβων αιρετικών κατά του Βυζαντίου στις αρχές του Η' αιώνα. Από τα τέλη του Ζ' αιώνα τουλάχιστον, αν όχι και νωρίτερα, το χαλιφάτο της Δαμασκού φανέρωσε την πρόθεσή του να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη και να την καταστήσει ισλαμική πρωτεύουσα της Ανατολικής Μεσογείου. Η απειλή ήταν τόσο σοβαρή, ώστε στη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Αναστασίου Γ' (713-715) όλοι οι κάτοικοι της βυζαντινής πρωτεύουσας διατάχτηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη, εκτός αν μπορούσαν να αποδείξουν ότι διαθέτουν προμήθειες για έναν χρόνο και είναι έτοιμοι να πολεμήσουν. Παράλληλα ο αυτοκράτορας προχώρησε στην επισκευή των αδύναμων σημείων των οχυρώσεων, γνωρίζοντας ότι οι Άραβες θα επιχειρούσαν τριπλή επίθεση από στεριά και θάλασσα. Ο διάδοχός του Θεοδόσιος Γ' (715-717) παραιτήθηκε όταν πραγματοποιήθηκε η εχθρική εκστρατεία, αφήνοντας στον στρατηγό του Θέματος των Ανατολικών την ευθύνη για την προστασία της πόλης. Με αυτόν τον τρόπο, ένας στρατιωτικός καριέρας ονόματι Κόνων, που είχε γεννηθεί στα σύνορα με τη Συρία, αναγορεύθηκε αυτοκράτορας του Βυζαντίου και πήρε το όνομα Λέων Γ'. Ίδρυσε μια δυναστεία που έμεινε γνωστή στην Ιστορία ως Συριακή (που συχνά αλλά λανθασμένα αναφέρεται ως «Ισαυρική») και η οποία έμελλε να βασιλεύσει για τα επόμενα ογδόντα χρόνια. Ο Λέων καταπίεστηκε αμέσως με την οργάνωση της άμυνας της Βασιλεύουσας κατά των Αράβων, τη στρατιωτική τακτική των οποίων γνώριζε καλά από την εμπειρία του στο παρελθόν. Ανέλαβε επίσης διπλωματικές πρωτοβουλίες για να εμπλέξει τους Βουλγάρους και να δωροδοκήσει τους Χαζάρους για να επιτεθούν στα νώτα των πολιορκητών.

Μετά από πολιορκία που κράτησε περισσότερο από έναν χρόνο, οι Άραβες έλαβαν διαταγές από τη Δαμασκό να επιστρέψουν στη Συρία και στις 15 Αυγούστου του 718 προετοιμάστηκαν να αποχωρήσουν. Αυτή τη σημαντική ημερομηνία, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (έτσι την αποκαλούν στην Ανατολή), οι Βυζαντινοί γιόρτασαν μια μεγάλη νίκη. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που την απέδωσαν στη δύναμη της Θεοτόκου, τη θείκη προστάτιδα της πόλης. Πάντως και ο Λέων πιστώθηκε με την επιδέξια χρήση του υγρού πυρός, της εύφλεκτης νάφθας που αναφλεγόταν μόλις ερχόταν σε επαφή με το νερό, καθώς και με τις επιτυχημένες διαπραγματεύσεις που κατέληξαν στη συνδρομή των Βουλγάρων και των Χαζάρων. Ο Λέων επωφελήθηκε επίσης από μια φοβερή καταιγίδα στο Αιγαίο, στη διάρκεια της οποίας καταστράφηκε ο εχθρικός στόλος που επέστρεφε στα αραβικά λιμάνια. Από το 719 και εξής ο θρίαμβος κατά των δυνάμεων του Ισλάμ εορταζόταν με αναμνηστική λειτουργία κάθε χρόνο και λογικά θα έπρεπε να είχε βάλει τέλος στις αραβικές ελπίδες για κατάκτηση της πρωτεύουσας.

Ωστόσο, στις δεκαετίες του 720 και του 730 οι Σαρακηνοί εξακολούθησαν τις επιθέσεις τους και κάθε καλοκαίρι εισέβαλλαν στα βυζαντινά εδάφη αρπάζοντας κοπάδια, καίγοντας καλλιέργειες και τρομοκρατώντας τους κατοίκους κάθε φρουρίου και κάθε πόλης που κατόρθωναν να κυριεύσουν. Τα στρατεύματα που στάθμευαν στις κύριες επαρχίες έμεναν κλεισμένα στους στρατώνες τους και δεν ριψοκινδύνευαν συγκρούσεις. Η στρατηγική πείρα του Λέοντα δεν οδήγησε σε καθαρή νίκη για δύο ολόκληρες δεκαετίες, ώσπου κατενίκησε μια σημαντική αραβική δύναμη στη μάχη του Ακροηνού, το 740. Όμως, σε

αντίθεση με τους προηγούμενους έξι αυτοκράτορες, εκ των οποίων ορισμένοι είχαν κυβερνήσει για λιγότερο από τρία χρόνια και κανένας δεν είχε ξεπεράσει τα έξι χρόνια στον θρόνο, ο Λέων κυβέρνησε για είκοσι τέσσερα χρόνια και αναμόρφωσε την Αυτοκρατορία με μια σειρά μέτρων που στόχευαν να δημιουργήσουν μεγαλύτερη σταθερότητα. Η προσήλωσή του στο νομικό σύστημα, στο αυτοκρατορικό νόμισμα, στη στρατιωτική μεταρρύθμιση, στη συνέχεια της δυναστείας και στις αλλαγές στην Εκκλησία ισχυροποίησαν τη διοίκηση με τρόπο που αργότερα θα αποδεικνυόταν σωτήριος για την επιβίωση του Βυζαντίου. Απ' αυτά τα μέτρα, η θρησκευτική του μεταρρύθμιση μακροπρόθεσμα ήταν πιθανόν το λιγότερο σημαντικό, μολονότι στιγμάτισε τον αυτοκράτορα ως αιρετικό και διώκτη.

☛ Η εικονομαχία ☚

Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές που διασώζονται, και οι οποίες είναι επικριτικές, το 730 ο Λέων Γ' εξέδωσε ένα αυθαίρετο διάταγμα με το οποίο επέβαλλε την εικονομαχία. Η πολιτική αυτή συνίστατο στην καταστροφή όλων των εικόνων («ειδώλων»), των εμβληματικών αναπαραστάσεων της αγίας οικογένειας, των Χριστιανών αγίων, των μαρτύρων, των επισκόπων, των προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης, καθώς και των ζώντων αγίων ανθρώπων. Η βασική δικαιολογία γι' αυτό το νομοθέτημα ήταν ότι η λατρεία των εικόνων καταδικάζεται με ειδική αναφορά στη Δεύτερη Εντολή επειδή οι εικόνες μπορούσαν εύκο-

λα να καταντήσουν είδωλα. Αυτή την άποψη περί ειδωλολατρίας την υποστήριζαν οι Άραβες, οι οποίοι την είχαν αντλήσει απευθείας από τον Μωσαϊκό νόμο. Όμως για αιώνες οι Χριστιανοί, οι πολιτικοί αρχηγοί των οποίων απεικονίζονταν σε μεγάλο βαθμό με την αρχαία ειδωλολατρική τεχνοτροπία, κατασκεύαζαν εικόνες των αγίων μορφών της θρησκείας τους με τις οποίες ενίσχυαν τη λατρεία τους. Σύμφωνα με τον άγιο Βασίλειο από την Καισάρεια, πίστευαν ότι η τιμή που αποδιδόταν στην εικόνα έφτανε στο απεικονιζόμενο πρωτότυπο, την αναπαριστώμενη μορφή. Φυσικά η αληθινή λατρεία επιφυλασσόταν στον Θεό, ο οποίος δεν μπορεί να απεικονιστεί αφού είναι αόρατος και ακατάληπτος.

Οι δύο βασικές χρονογραφίες που μας αφηγούνται τα της βασιλείας του Λέοντος ερμηνεύουν την αποτρόπαια πολιτική της εικονομαχίας αποδίδοντάς τη στον «διεφθαρμένο» χαρακτήρα του αυτοκράτορα. Και οι δύο γράφτηκαν περί τα ογδόντα χρόνια μετά τον θάνατό του. Ο Νικηφόρος, ο οποίος ήταν πατριάρχης από το 806 ως το 815, και ο Θεοφάνης ο Ομολογητής, που πέθανε το 817 ή το 818, συνέταξαν τα κείμενά τους από μια αυστηρά εικονολατρική σκοπιά. Δεν έλαβαν υπόψη τους τα στρατιωτικά κατορθώματα του αυτοκράτορα, ενώ αντίθετα έδωσαν έμφαση στην αιρετική θρησκευτική του πολιτική. Ο Λέων Γ΄ ήταν Σαρακηνός στο μυαλό, αναφέρουν· επηρεαζόταν από Εβραίους συμβούλους· ήταν αιρετικός και δεν κατανοούσε την Ορθόδοξη παράδοση της λατρείας των εικόνων. Ισχυρίζονταν επίσης ότι ήταν ένας αμόρφωτος στρατιωτικός, ο οποίος κατέστρεψε τις παραδόσεις της ανώτερης παιδείας της Κωνσταντινούπολης. Καθιστούσαν τον αυτοκράτορα προσωπικά υπεύθυνο για

τους διωγμούς των εικονολατρών που ακολούθησαν το διάταγμα. Αμφότεροι οι συγγραφείς κάνουν απολογισμό των βασάνων των εικονολατρών μαρτύρων, μερικοί από τους οποίους είχαν πεθάνει για χάρη της πίστης τους στις εικόνες.

Ωστόσο επιστρέφοντας στο πλαίσιο της δεκαετίας του 720, λέγεται ότι ο αυτοκράτορας είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από μια τεράστια υποθαλάσσια έκρηξη που συνέβη στο Αιγαίο το 726. Ένα υποθαλάσσιο ηφαίστειο δημιούργησε ένα καινούργιο νησί ανάμεσα στη Σαντορίνη και τη Θηρασία, μια περιοχή που φημίζεται για τη σεισμική της δραστηριότητα· ο ουρανός σκοτεινίασε για τρεις μέρες εξαιτίας της στερεοποιημένης λάβας, παλιρροϊκά κύματα μετέφεραν κομμάτια λάβας στις βόρειες και ανατολικές ακτές του Αιγαίου. Τον Μεσαίωνα, παρόμοια φυσικά φαινόμενα εκλαμβάνονταν σαν θείκες προειδοποιήσεις και όταν ο Λέων προσπάθησε να ανακαλύψει τι είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια του Θεού, οι θεολόγοι σύμβουλοί του του υπέδειξαν ότι ο Κύριος είχε θυμώσει εξαιτίας της χριστιανικής ειδωλολατρίας, δηλαδή της υπερβολικής λατρείας των εικόνων. Αυτή η ερμηνεία της λαϊκής λατρείας των κάθε λογής θρησκευτικών εικόνων ήταν σίγουρα επηρεασμένη από την απαγόρευση παρόμοιων αντικειμένων στους Άραβες. Η ισλαμική αποκάλυψη του Κορανίου απαγόρευε κάθε ανθρώπινη αναπαράσταση, τηρώντας αυστηρά σε αυτό το σημείο τον Μωσαϊκό νόμο. Η ίδια πολιτική είχε επιβληθεί στις χριστιανικές και εβραϊκές κοινότητες που βρίσκονταν υπό αραβική εξουσία. Η εικονομαχία είχε ολοφάνερα εμπνεύσει τους αιρετικούς Σαρακηνούς και τους είχε οδηγήσει σε νίκες, νίκες που προκαλούσαν ενοχλητικά ερωτηματικά

για τη λατρεία των εικόνων στο Βυζάντιο. Μήπως όντως η βαθιά ευλάβεια απέναντι στις θρησκευτικές εικόνες εκλαμβανόταν ως ειδωλολατρία; Και μήπως ήταν αυτός ο λόγος που οι δυνάμεις του Ισλάμ αποδεικνύονταν τις περισσότερες φορές ικανότερες στο πεδίο της μάχης από τις χριστιανικές;

Οι στρατιωτικοί και οι μεταρρυθμιστές του κλήρου υποστήριξαν σε μεγάλο βαθμό την καινούργια πολιτική της εικονομαχίας, όμως υπάρχουν πολλές αποδείξεις ότι οι απλοί άνθρωποι πίστευαν στη δύναμη που είχαν οι εικόνες να θεραπεύουν, να προστατεύουν τα σπίτια τους και να θωρακίζουν τις πόλεις απέναντι στις εχθρικές επιθέσεις. Πίστευαν ότι οι προσευχές που απηύθυναν σε όσους αγίους παριστάνονταν στις θρησκευτικές εικόνες θα εισακούονταν: έτσι θα εξασφάλιζαν γονιμότητα, θα θεραπεύονταν οι τυφλοί και οι παραλυτικοί, θα πετύχαιναν τη διαμεσολάβηση των αγίων στην ουράνια Αυλή. Ένα μικρό βήμα χώριζε όποιον προσευχόταν στις εικόνες ζητώντας τη διαμεσολάβησή τους απ' τα φιλά και τη λατρεία που απευθύνονταν στο υλικό αντικείμενο. Προεκτείνοντας αυτό το σκεπτικό, αν οι Χριστιανοί που προηγουμένως είχαν εναποθέσει τόσες ελπίδες στις αγαπημένες τους εικόνες ανακάλυπταν τελικά ότι δεν τους προστάτευαν, η απογοήτευσή τους θα ήταν μεγάλη. Έχοντας χάσει την εμπιστοσύνη τους, θα στρέφονταν εναντίον των εικόνων και θα τις κατέστρεφαν θεωρώντας τες άχρηστες. Και αυτό ήταν κάτι που αποδεικνυόταν στον στρατό κάθε φορά που ένας στρατιώτης καταριόταν την εικόνα της Παναγίας επειδή η τελευταία δεν είχε καταφέρει να αποκρούσει τους Σαρακηνούς. Παρόμοιες ιστορίες κυκλοφορούσαν ευρύτατα προκαλώντας ακόμη μεγαλύτερη ανησυχία και

απόγνωση. Για εκείνους που κιόλας αμφέβαλλαν για τη δύναμη των εικόνων, οι ανεξήγητες ηφαιστειακές προειδοποιήσεις απλώς επιβεβαίωναν τους φόβους τους: ο Θεός ήταν δυσαρεστημένος με τον εκλεκτό του λαό και είχε μεταβιβάσει την εύνοιά του στους πιστούς κάποιου που διακήρυσσε πως ήταν ο Προφήτης του, του Μωάμεθ, του εμπυχωτή των δυνάμεων του Ισλάμ.

Το 730, όταν ο Λέων κάλεσε τον πατριάρχη για διαβουλεύσεις επί του ζητήματος, ο Γερμανός είχε ήδη ανασταωθεί από αναφορές άλλων επισκόπων που είχαν αφαιρέσει τις εικόνες από τις εκκλησίες τους προκειμένου να αποτρέψουν την ειδωλολατρία. Είχε γράψει στον Θωμά της Κλαυδιούπολης και τον Κωνσταντίνο της Νακωλείας για να διαμαρτυρηθεί γι' αυτή την ασυγχώρητη πράξη τους η οποία, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, είχε προκαλέσει αναταραχή σε ολόκληρες επαρχίες και πόλεις. Έτσι, όταν ο αυτοκράτορας έδωσε εντολή στον πατριάρχη να ακολουθήσει το παράδειγμα των άλλων επισκόπων και να αποκαθλώσει τις εικόνες από τον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας, ο Γερμανός αρνήθηκε. Ο Λέων τον καθαίρεσε και τον εξόρισε ισοβίως. Ο αυτοκράτορας επέλεξε για διάδοχό του τον πρώην βοηθό (σύγκελλο) του Γερμανού, τον Αναστάσιο, ο οποίος ήταν πρόθυμος να σεβαστεί τις επιθυμίες του. Ο Λέων έγραψε επίσης και στον Επίσκοπο της Ρώμης προειδοποιώντας τον για τους κινδύνους της ειδωλολατρίας και τον διέταξε να απομακρύνει τις εικόνες.

✠ Η αντίδραση της Ρώμης στην εικονομαχία ✠

Η είδηση ότι ο Λέων Γ' απέπεμψε τον πατριάρχη Γερμανό και διόρισε στη θέση του έναν πιο υποχωρητικό ιερέα θορύβησε τον πάπα Γρηγόριο Β', ο οποίος αρνήθηκε να δεχτεί τη συνοδική επιστολή που του απέστειλε ο Αναστάσιος και έστειλε μια επικριτική απάντηση στον αυτοκράτορα. Η προσήλωση της Ρώμης στις θρησκευτικές εικόνες δεν επέτρεπε την παραμικρή υπόνοια ότι αυτές μπορούσαν να οδηγήσουν σε ειδωλολατρία· αντίθετα οι εικόνες παρέστεκαν τους πιστούς στις προσευχές τους και ωφελούσαν όσους είχαν πίστη σε αυτές. Άλλωστε ο ίδιος ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας είχε χαρακτηρίσει τις ιερές εικόνες «Βίβλο των αγραμμάτων». Οι διάδοχοί του τον Η' αιώνα, που πήραν το όνομά του σε ένδειξη σεβασμού, κατανοούσαν τον σημαντικό παιδαγωγικό ρόλο των εικόνων και αρνήθηκαν να υπακούσουν στις διαταγές των αυτοκρατορικών τους επικυρiάρχων από την Ανατολή. Μπορεί να χρονολογούσαν τα έγγραφά τους με βάση τα έτη της αυτοκρατορικής ηγεμονίας, μπορεί να μνημόνευαν το όνομα του αυτοκράτορα στις καθημερινές τους προσευχές, μπορεί να χρησιμοποιούσαν τα νομίσματά του, όμως δεν ήταν πρόθυμοι να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Αναστασίου. Το 731, ο πάπας Γρηγόριος Γ' προχώρησε ακόμη πιο μακριά: σε μιαν από τις πρώτες πράξεις του ως ποντίφιξ, συγκάλεσε μια σύνοδο στη Ρώμη για να καταγγείλει τη βυζαντινή πολιτική της εικονομαχίας, γεγονός που εγκαινίασε επίσημα το σχίσμα ανάμεσα στην Παλαιά και στη Νέα Ρώμη.

Η Ανατολική εικονομαχία προκάλεσε λοιπόν μεγάλη δυσφορία στη Δύση. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ο Λέων Γ' ανακοίνωσε τη μεταρρύθμιση πιθανότατα συνέβαλε στη βίαιη αντίδραση της Ρώμης. Στο Βυζάντιο ο αυτοκράτορας είχε τη δυνατότητα να καθαιρεί τον Επίσκοπο της Κωνσταντινούπολης και να επιβάλλει τον εκλεκτό του. Όμως παρόμοια πολιτική συνιστούσε ανάθεμα για τον Επίσκοπο της Ρώμης, του οποίου η ανεξαρτησία από την κοσμική εξουσία ήταν ένα προνόμιο κερδισμένο με σκληρούς αγώνες, ειδικά όταν ο πάπας βρισκόταν εκτεθειμένος σε τοπικές στρατιωτικές και πολιτικές πιέσεις. Στην Επισκοπή του Αγίου Πέτρου, η αρχή ότι ο επίσκοπος πρέπει να εκλέγεται από τον κλήρο του με τη λαϊκή υποστήριξη των κατοίκων της πόλης και να μένει στη θέση του μέχρι τον θάνατό του, δεν άφηνε περιθώρια για τέτοιες δραστηκές εξωεκκλησιαστικές επεμβάσεις. Οι πάπες Γρηγόριος Β' και Γ' εφάρμοσαν μια εντεινόμενη πολιτική αμφισβήτησης των αυτοκρατορικών διαταγμάτων τα οποία θεωρούσαν ανορθόδοξα, με τον ίδιο τρόπο που ο πάπας Σέργιος είχε αρνηθεί να αποδεχθεί ως ορθόδοξους τους κανόνες της εν Τρούλλω Συνόδου.

Υπό τον Γρηγόριο Γ', 93 Ιταλοί επίσκοποι συγκεντρώθηκαν το 731 στη Ρώμη προκειμένου να καταδικάσουν την Ανατολική Εκκλησία για την πολιτική της εικονομαχίας. Κατήγγειλαν όσα αυτοκρατορικά διατάγματα αντιμετώπιζαν ως δεδομένη την ταύτιση της ειδωλολατρίας με τον σεβασμό που είναι σύμφυτος με τη χρήση των ιερών εικόνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην καρδιά της διαμάχης βρισκόταν ένα μεγάλο ζήτημα σχετικά με την εξουσία του αυτοκράτορα: το δικαίωμά του να επεμ-

βαίνει στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Στη Ρώμη, όπου οι παπικές αξιώσεις περί πρωτείων στους κόλπους της χριστιανοσύνης και το επισκοπικό καθήκον υποστήριξης των παραδόσεων της Εκκλησίας δεν άφηναν περιθώρια αμφισβήτησης, δεν αναγνωριζόταν καμία κοσμική εξουσία. Κανένας λαϊκός δεν μπορούσε να επέμβει στην εκλογή του Επισκόπου της Ρώμης. Έτσι στο προφανές ζήτημα των εικόνων και του ρόλου τους στη χριστιανική λατρεία, που είχε οδηγήσει στην αναμέτρηση, προστέθηκαν και νομικά ζητήματα. Πολλά χρόνια αργότερα, στα τέλη του Η΄ ή στις αρχές του Θ΄ αιώνα, ένας ευφυής πλαστογράφος, ο οποίος πιθανόν εργαζόταν σε κύκλους εικονολατρών προσκείμενους στη ρωμαϊκή κούρια, χάλκευσε τρεις επιστολές τις οποίες απέδωσε σε κάποιον πάπα Γρηγόριο. Σε αυτές ο Επίσκοπος της Ρώμης (πιθανώς ο πάπας Γρηγόριος Β΄ ή Γ΄) κατηγορεί τον Λέοντα Γ΄ ότι προσπαθεί να είναι ταυτόχρονα αυτοκράτορας και ιερέας, ακολουθώντας το παράδειγμα του Μελχισεδέκ στην Παλαιά Διαθήκη. Βάζοντας στο στόμα του αυτοκράτορα λόγια τα οποία είχε «αντιγράψει» από υποτιθέμενα γράμματα που είχε στείλει ο Λέων Γ΄ στον πάπα, ο άγνωστος συγγραφέας παρουσίαζε τον Βυζαντινό ηγεμόνα να διεκδικεί το μονοπώλιο τόσο της θρησκευτικής όσο και της κοσμικής εξουσίας. Και απέναντι σε παρόμοιες διεκδικήσεις επαινούσε την αδιαλλαξία και το κουράγιο του ποντίφικα της Ρώμης, που αντιπροσώπευε την υπεροχή της εκκλησιαστικής δύναμης κατά της κοσμικής στα θρησκευτικά ζητήματα. Κανένας επίσκοπος δεν μπορεί να υποβάλλεται σε τέτοιο εξευτελισμό, όσο δεν υπάρχει αναφορά σε πρότυπα βασιλικής εξουσίας της Παλαιάς Διαθήκης που θα μπορούσε να δικαιολογήσει κάτι τέτοιο.

Όσο η Παλαιά Διαθήκη αποτελούσε μόνιμη πηγή έμπνευσης για τους Βυζαντινούς ηγεμόνες, οι παρεμβάσεις του αυτοκράτορα στη ζωή της Εκκλησίας θεωρούνταν δεδομένες. Όμως τώρα ο Λέων εστίαζε την προσοχή του στην ανάγκη να νικήσει το Ισλάμ. Υπό τη βασιλεία του η διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας ακολουθούσε πουριτανικό πολεμικό βηματισμό. Ωστόσο, όπως και άλλοι αμόρφωτοι στρατιωτικοί καριέρας που είχαν αναρρηθεί σε αυτοκρατορικά αξιώματα, ο Λέων Γ΄ φρόντισε ώστε ο γιος του Κωνσταντίνος να λάβει άριστη μόρφωση στα θεολογικά όσο και στα στρατιωτικά ζητήματα. Η δεύτερη γενιά της δυναστείας εδραίωσε τη ρωμαλέα αντι-ισλαμική πολιτική της πανηγυρίζοντας πολλές νίκες και καλλιεργώντας την εμπιστοσύνη στους κόλπους των βυζαντινών επαρχιακών μονάδων. Επιπλέον ο Κωνσταντίνος Ε΄ περιέβαλλε τις αρχές της εικονομαχίας με μια εξελιγμένη θεολογία, η οποία υπογράμιζε εμφατικά ότι η μόνη αληθινή εικόνα του Χριστού είναι η Θεία Ευχαριστία. Δεδομένου ότι ο Θεός δεν έχει όρια, άρα δεν μπορεί να απεικονιστεί, και ο Χριστός είναι ο Υιός του Θεού, ο Κωνσταντίνος υποστήριζε ότι καμιά ζωγραφική απεικόνισή του δεν ήταν νόμιμη. Σε μια σειρά κειμένων ανέλυσε την πιο μυστηριακή όψη της χριστιανικής πίστης, τη μεταμόρφωση του άρτου και του οίνου που προσφέρονταν στον Θεό (μετουσίωση). Τη στιγμή αυτή, όταν ο ιερέας ευλογεί και κόβει τον άρτο που έτσι γίνεται σάρκα και αίμα του Χριστού, ο Κωνσταντίνος υποστήριζε ότι ο Χριστός είναι όντως ορατός. Η συμβολική του παρουσία μορφοποιείται μόνο σε αυτή την περίπτωση και είναι ο μοναδικός τρόπος οραματισμού του Σωτήρος. Αλλά το μόνο που πέτυχε η ανατολική θεολογία αυτού του είδους ήταν να βα-

θύνει ακόμη περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη.

☪ Η Σύνοδος της Ιέρειας ☪

Η ερμηνεία του Κωνσταντίνου Ε' βρήκε πολλούς υποστηρικτές ανάμεσα στους επισκόπους οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι συγκροτούσαν την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο του 754. Όμως μια οικουμενική σύνοδος απαιτούσε την εκπροσώπηση και των πέντε πατριαρχείων (που ήταν συνολικά γνωστά ως πενταρχία), και η Ρώμη δεν παρίστατο. Παρ' όλα αυτά, οι συγκεντρωθέντες επίσκοποι της Ανατολής ανακήρυξαν ορθή πίστη την εικονομαχία και απείλησαν με διώξεις, ως αιρετικούς, όσους επέμεναν να λατρεύουν τις εικόνες. Η εικονομαχία παρουσιάστηκε ως μεταρρύθμιση κατά της ειδωλολατρικής κατάχρησης, η οποία είχε θεριέψει στους κόλπους της Εκκλησίας με την πρακτική της λατρείας των εικόνων. Όμως αυτό δεν έγινε αποδεκτό έξω από το Βυζάντιο. Ωστόσο στην πρωτεύουσα και σε ορισμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας, οι πιστοί στην καινούργια πολιτική αξιωματούχοι συλλάμβαναν όσους προσκυνούσαν τις εικόνες, τους δικάζαν και τους καταδίκάζαν σε θάνατο. Τα μαρτύριά τους ενίσχυαν την αποφασιστικότητα των εικονολατρών, οι οποίοι φρόντιζαν να μαθευτούν οι ιστορίες τους και πέρα από τα αυτοκρατορικά σύνορα, ιδίως στην Ιερουσαλήμ και τη Δύση. Από την άλλη, πολλοί στρατιώτες του Κωνσταντίνου μεταβάλλονταν σε φλογερούς υποστηρικτές του αυτοκράτορα και της εικονομαχίας, συνδέοντας με αυτό τον

τρόπο τη θρησκευτική του πολιτική με τις στρατιωτικές του νίκες. Στο Βυζάντιο, οι εικονομάχοι τιμούσαν τον Κωνσταντίνο Ε΄ σαν έναν από τους πιο επιτυχημένους ηγεμόνες του Η΄ αιώνα, ενώ αντίθετα οι μεταγενέστερες εικονολατρικές πηγές τον καταδίκασαν ως αιρετικό, εμπνευσμένο απ' τον Διάβολο, και διώκτη των πιστών.

Ο συνδυασμός της υποχρέωσης για τη στενή τήρηση του Μωσαϊκού νόμου με τον στρατιωτικό δυναμισμό έμελλε να ξαναπαρουσιαστεί στη διάρκεια των εξεγέρσεων των Πουριτανών, τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα, όταν οι Προτεστάντες παρέθεταν κατά λέξη τα ίδια αποδεικτικά κείμενα που είχε επικαλεστεί και η Σύνοδος του 754. Άλλωστε και ο Νέος Πρότυπος Στρατός του Κρόμγουελ αποτέλεσε λαμπρό παράδειγμα του ίδιου δεσμού που συνέδεε τους πολεμιστές με την ενάρετη πουριτανική θεολογία. Αυτού του είδους οι άμεσοι παραλληλισμοί υποδεικνύουν ότι και τα δύο μεταρρυθμιστικά κινήματα αναπτύχτηκαν σε ανάλογες συνθήκες βαθιάς αβεβαιότητας και υφέρπουσας ρευστότητας, όταν οι Χριστιανοί αναρωτιούνταν για τη σχέση τους με τον Θεό και επιζητούσαν μια πνευματική ερμηνεία υπεράνω των υλικών λατρευτικών μέσων.

Λαμβάνοντας υπόψη τον τόνο των σωζόμενων βυζαντινών κειμένων, τα περισσότερα των οποίων γράφτηκαν πολύ αργότερα από τα γεγονότα των μέσων του Η΄ αιώνα, η έκταση των διωγμών κατά των εικονολατρών παραμένει ασαφής. Ελάχιστοι επίσκοποι έκριναν απαραίτητο να παραιτηθούν, πολλά μοναστήρια υιοθέτησαν την καινούργια πολιτική, μολονότι υπήρξαν ηγούμενοι που καθοδηγούσαν εξόριστους εικονολάτρες και στήριξαν την αντίσταση κατά της εικονομαχίας. Για τους περισσότε-

ρους Χριστιανούς, όπως πολλές άλλες αλλαγές στη θεολογία, η θεωρία των εικονομάχων συνιστούσε έναν νέο ορισμό της Ορθοδοξίας τον οποίο υποστήριζαν οι Αρχές και όφειλε να γίνει αποδεκτός. Κατά παρόμοιο τρόπο οι πιστοί, για λόγους πολιτικής, φρόντιζαν να μην αντιπαρατεθούν στις αλλαγές των χριστολογικών ορισμών κατά τη διάρκεια του Ζ' αιώνα. Όμως στην περίπτωση της εικονομαχίας υπήρχε ένα πρόσθετο στοιχείο: η αφαίρεση και η καταστροφή των εικόνων προκαλούσαν την αντίδραση των ανώνυμων Χριστιανών, προφανώς βαθιά αφοσιωμένων στη λατρεία τους. Σε πολλές περιπτώσεις καταστρατηγούσαν τις διαταγές και έκρυβαν τις εικόνες για να εξακολουθήσουν να τις χρησιμοποιούν. Σε πολλές εκκλησίες, εικόνες που παρίσταναν πρόσωπα τόσο της Καινής όσο και της Παλαιάς Διαθήκης επικαλύφθηκαν με κονίαμα. Έτσι διασώθηκε το «Όραμα του Εζεκιήλ» με τα τέσσερα σύμβολα των Ευαγγελιστών στον ναό του Οσίου Δαβίδ, στη Θεσσαλονίκη. Στην Κωνσταντινούπολη, όπου δεν είχε βρεθεί μέχρι τότε καμιά απεικονιστική αναπαράσταση παλαιότερη της περιόδου της εικονομαχίας, ανακαλύφτηκε, το 1969, ένα υπέροχο ψηφιδωτό της επίσκεψης του Χριστού-Βρέφους στον Ναό. Είχε εντοιχιστεί στον αρχαιολογικό χώρο που είναι γνωστός ως Καλεντέρχανε Τζαμί (Μονή του Ακαταλήπτου) και κρυμμένο κατ' αυτόν τον τρόπο γλίτωσε από πιθανή καταστροφή. Η συγκλονιστική του ανακάλυψη κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης του μνημείου οφείλεται στις ικανότητες των εργατών που αντιλήφθηκαν ότι ο τοίχος ήταν κούφιος και ψάχνοντας στις άκρες εντόπισαν το κρυμμένο ψηφιδωτό.

Το λαϊκό αίσθημα περί προστασίας των ιερών εικόνων

ενθαρρυνόταν από τον οικιακό χαρακτήρα της λατρείας των εικόνων και την προσωπική φύση των προσευχών των εικονολατρών ακόμη και στους ιερούς τόπους και στις εκκλησίες. Οι Χριστιανοί απευθύνονταν στο ιερό πρόσωπο, το οποίο αναπαριστανόταν πιθανόν σε ένα μικρό φορητό ξύλινο εικονίδιο, για να του ζητήσουν τη μεσολάβησή του, να του εκμυστηρευθούν τα προβλήματά τους, να του υποσχεθούν περισσότερες υπηρεσίες και τιμές αν ικανοποιούσε κάποια ευχή τους. Τα τελετουργικά των προσευχών μπροστά στις εικόνες, οι ασπασμοί και ο τρόπος λατρείας ήταν σε μεγάλο βαθμό προσωπικής φύσης· μπορούσαν να τα εφαρμόζουν ακόμη και οι αμόρφωτοι. Έτσι από τη φύση της η λατρεία των εικόνων είχε αποκτήσει μεγάλη σημασία για εκείνους που ένιωθαν αποκλεισμένοι από τις εκκλησιαστικές πρακτικές με όποιον άλλο τρόπο – τους αμόρφωτους και τους αγράμματους, τις γυναίκες και τα παιδιά, τους τυφλούς, τους κουφούς και τους σακάτηδες, όλους αυτούς τους μειονεκτικούς ανθρώπους που έλκονταν από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια όπου αναζητούσαν βοήθεια και ευσπλαχνία.

Την επίσημη πολιτική της εικονομαχίας που καθιερώθηκε από τον Κωνσταντίνο Ε΄ σε γενικές γραμμές την υποστήριζαν οι εκκλησιαστικές Αρχές, όμως ταυτόχρονα προκάλεσε την πείσμονα αντίδραση άλλων ομάδων πιστών. Από το 754 μέχρι το 775, χρονιά που πέθανε ο Κωνσταντίνος Ε΄, η πολιτική του έμοιαζε να έχει πλήρως επικρατήσει με τους δικούς του όρους. Οι σοβαροί αντίπαλοι είχαν συρθεί σε δίκες και είχαν τιμωρηθεί είτε εξοριστεί από την Αυτοκρατορία, ενώ η βουβή αντίδραση των απλών ανθρώπων είχε αγνοηθεί. Όμως δεδομένου ότι όλα τα επίσημα εικονομαχικά κείμενα καταστράφηκαν αργό-

τερα, είναι αδύνατο να υπολογίσουμε με ακρίβεια την αληθινή αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής. Μεταγενέστερα εικονολατρικά κείμενα αναφέρουν ότι στη διάρκεια των είκοσι αυτών ετών οι Αρχές συνελάμβαναν και έσερναν στα στρατοδικεία όποιον έπιαναν να προσεύχεται σε εικόνες. Τα κείμενα αυτά δίνουν παραδείγματα των κινδύνων που οι αληθινοί Χριστιανοί ήταν διατεθειμένοι να αντιμετωπίσουν: για παράδειγμα, όταν ο άγιος Στέφανος ο Νεότερος και οι σύντροφοί του βρίσκονταν στη φυλακή περιμένοντας να δικαστούν, η γυναίκα του δεσμοφύλακα τους πήγε μυστικά τις δικές της εικόνες και οι εικονολάτρες μπόρεσαν να προσευχηθούν όπως άρμοζε. Το μοτίβο της απλής λαϊκής γυναίκας που αψηφά την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική αποτελεί κοινό τόπο στις μεταγενέστερες ιστορίες γι' αυτήν την κατηγορία μαρτύρων. Είναι προφανές ότι ο Κωνσταντίνος Ε΄ και οι θεολόγοι σύμβουλοί του δεν κατόρθωσαν να ξεριζώσουν τη βαθιά προσήλωση του απλού λαού στις εικόνες.

Αν η εικονομαχία επέτεινε τον διαχωρισμό της λατινικής Ρώμης από την ελληνική Κωνσταντινούπολη, οι Λομβαρδοί βάθυναν ακόμη περισσότερο το χάσμα με την κατάληψη της Ραβέννας το 751. Η απώλεια αυτής της τελευταίας βυζαντινής κτήσης στη Βόρεια Ιταλία σήμαινε ότι η Ρώμη βρισκόταν πλέον κάτω από μεγάλη απειλή. Παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις που έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος Ε΄ ήταν πολύ απασχολημένος με τις βουλγαρικές προκλήσεις και δεν άντεχε να αποσπάσει στρατεύματα ή εφόδια για την υποστήριξη της Ρώμης. Έτσι οι πάπες στράφηκαν αναγκαστικά στους Φράγκους. Σαν αποτέλεσμα, η θεωρητική βυζα-

ντινή εξουσία στην Ιταλία βόρεια της Ρώμης αντικαταστάθηκε από τις φραγκικές δυνάμεις του βασιλιά Πιπίνου, ο οποίος νίκησε τους Λομβαρδούς και ανέλαβε τον ρόλο του προστάτη του Επισκόπου της Ρώμης. Αυτή η θεμελιώδης μεταστροφή των παπικών από τους Βυζαντινούς στους Φράγκους, συμμαχία με την οποία η Ιταλία συνδέθηκε με την πέραν των Άλπεων Ευρώπη αντί με την Ανατολική Μεσόγειο, είχε σοβαρές επιπτώσεις. Σήμανε την ενοποίηση των χριστιανικών δυνάμεων στη Δύση υπό την εξουσία μιας δυτικής κοσμικής δύναμης ανεξάρτητης από την Κωνσταντινούπολη της Ανατολής. Η κατάλυση της παραδοσιακής συμμαχίας ανάμεσα σε Ρώμη και Κωνσταντινούπολη διευκολύνθηκε από την αντίθεση της Ρώμης στην εικονομαχία. Σημαδεύτηκε επίσης από τις αλλαγές στη χρονολόγηση των παπικών εγγράφων και από την πρώτη κοπή παπικών νομισμάτων. Και παρότι ο Κωνσταντίνος Ε΄ διατήρησε και επέκτεινε τις διπλωματικές του σχέσεις με τους Φράγκους, δεν είχε πια τη δύναμη να εμποδίσει την αναδιοργάνωση των δυτικών δυνάμεων, η οποία έμελλε να καταλήξει στην ανάδειξη ενός Δυτικού αυτοκράτορα, του Καρόλου, που συνήθως αναφέρεται ως «Μεγάλος», *Karolus Magnus*, Καρλομάγνος.

☛ Ο Κωνσταντίνος Ε΄ ανανεώνει
την Κωνσταντινούπολη ☛

Παράλληλα με τις στρατιωτικές του νίκες κατά των Αράβων και των Βουλγάρων, ο Κωνσταντίνος Ε΄ επόπτευσε την αναγέννηση της Κωνσταντινούπολης (γεγο-

νός που αναφέρεται ελάχιστα από τις σωζόμενες πηγές). Ύστερα από μια επιδημία βουβωνικής πανώλης, στα τέλη της δεκαετίας του 740, που είχε σαν συνέπεια τη μείωση του πληθυσμού της πρωτεύουσας στα χαμηλότερα ίσως επίπεδα από τον Ε΄ αιώνα, ο αυτοκράτορας αποφάσισε να αυξήσει το ανθρώπινο δυναμικό της πόλης. Πληθυσμοί από την Ελλάδα και τα νησιά μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα. Για να εξασφαλιστεί πρόσθετο νερό επισκευάστηκε το υδραγωγείο που είχε καταστραφεί στη διάρκεια της πολιορκίας του 626. Οι αγορές μετακινήθηκαν πλησιέστερα στα λιμάνια όπου ξεφορτώνονταν αγαθά, σπόροι και βοοειδή. Μετά την επισκευή του υδραγωγείου, οι κεραμοποιοί, οι χτίστες και οι σοβατζήδες, που είχαν στρατολογηθεί από τις επαρχίες, ανέλαβαν την ανοικοδόμηση όσων μνημείων είχαν καταρρεύσει στον μεγάλο σεισμό του 740. Και αφού δεν επέστρεψαν σπίτια τους, οι οικογένειές τους ήρθαν να τους βρουν στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο το βασικό κίνητρο για την αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας ήταν η αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία προσέλκυσε τυχοδιώκτες, εμπόρους και φιλόδοξα άτομα που αναζητούσαν δουλειές σε μια αναπτυσσόμενη πόλη.

Οι μαρτυρίες για την εντατική ανοικοδόμηση και την ανανέωση της διακόσμησης των μνημείων υποδηλώνουν ότι καλλιτέχνες και τεχνίτες συμμετείχαν σε αυτή την ανάπτυξη. Αν και συχνά πιστεύεται ότι η εικονομαχία σήμανε την καταστροφή κάθε μορφής τέχνης, η αντικατάσταση της ανθρωπομορφικής από τη συμβολική και τη φυτική διακόσμηση πιθανότατα αύξησε τη ζήτηση για τεχνίτες ψηφιδωτών και ζωγράφους τοιχογραφιών. Πρέπει εξάλλου να θυμόμαστε ότι ο καθεδρικός ναός της

Αγίας Σοφίας, ο οποίος καθαγιάστηκε το 537, δεν περιείχε μόνιμη αναπαραστατική τέχνη. Σε περιγραφές της αρχικής κατασκευής, τον ΣΤ΄ αιώνα, η μόνη εικονική διακόσμηση που αναφέρεται υπήρχε στα υφάσματα που κρέμονταν ανάμεσα στις κολόνες του παραπετάσματος το οποίο χώριζε το κυρίως τμήμα του ναού από τον σηκό. Αυτά τα υφάσματα, σαν τα φορητά εικονίσματα που μπορούν να τοποθετηθούν πάνω σε βάρθρα, ήταν προσωρινά στοιχεία τα οποία εύκολα μπορούσαν να αφαιρεθούν. Έτσι δεν συνέβη καμία καταστροφή στην Αγία Σοφία, ούτε και ήταν απαραίτητη άλλωστε: η μητρόπολη της πρωτεύουσας είχε εξ αρχής διακοσμηθεί με εικόνες μη αναπαραστατικής τεχνοτροπίας.

Αυτή η τεχνοτροπία χρησιμοποιήθηκε σε πολλά μνημεία τα οποία είχαν ερειπωθεί το 740, όπως ο ιουστινιάνειος ναός της Αγίας Ειρήνης, τον οποίο αναγκάστηκαν να ξανακτίσουν εκ θεμελίων. Εδώ, οι τεχνίτες των ψηφιδωτών ανήγειραν έναν μνημειακό Σταυρό και κατέγραψαν το γεγονός σε μια μακροσκελή επιγραφή στον σηκό. Χρησιμοποιήθηκαν τα πιο ακριβά υλικά χωρίς καμιά απολύτως φειδώ. Αν και δεν διαθέτουμε σαφείς ενδείξεις για την υπόλοιπη διακόσμηση, η χρησιμοποίηση πολύχρωμων μαρμάρων για τα πατώματα και τα κατώτερα επίπεδα των τοίχων (όπως στην Αγία Σοφία) μοιάζει πολύ πιθανή. Ίσως οι τοίχοι της αίθουσας της εισόδου στο δυτικό άκρο (τον νάρθηκα) να ήταν στολισμένοι με ψηφιδωτές εικόνες του τύπου «Ο κήπος του Παραδείσου» ή του διάκοσμου με φυτικά μοτίβα που χρησιμοποιήθηκε στο Μεγάλο Τζαμί της Δαμασκού και στον Θόλο του Βράχου (Τζαμί με τον Χρυσό Τρούλο) στην Ιερουσαλήμ. Αυτά τα μουσουλμανικά κτίσματα, που τα ανήγειραν οι

χαλίφηδες Αμπντ αλ-Μαλίκ και Γιεζίντ στα τέλη του Ζ' και στις αρχές του Η' αιώνα αντιστοίχως, διακοσμήθηκαν χωρίς να χρησιμοποιηθούν εικονικές αναπαραστάσεις. Επί βασιλείας του Ιουστινιανού Β', συλλέχτηκαν ψηφίδες από την Αυτοκρατορία και στάλθηκαν Βυζαντινοί τεχνίτες για να τις τοποθετήσουν, γιατί οι χαλίφηδες επιθυμούσαν αυτά τα δύο σημαντικά τεμένη να έχουν τους πιο περίβλεπτους και θεσπέσιους ψηφιδωτούς τοίχους. Αν η διακόσμηση του ναού της Αγίας Ειρήνης, που ξανακτίστηκε εξ αρχής, έμοιαζε με τη διακόσμηση αυτών των κτηρίων, τότε θα ήταν πράγματι πολύ εντυπωσιακό να προσεύχεται κανείς μέσα στο φως μυριάδων καντηλιών, ενώ οι χρυσές και ασημένιες ψηφίδες σπιθοβολούσαν ολόγυρα.

Η ίδια διακοσμητική τεχνοτροπία χρησιμοποιήθηκε και σε άλλους ναούς του Η' αιώνα, στη Νίκαια και τη Θεσσαλονίκη για παράδειγμα. Παράλληλα με το πανίσχυρο χριστιανικό σύμβολο του Σταυρού, άνθη, φυτά, παραδείσιες αλλά και σκηνές από τις εγκόσμιες ιπποδρομίες αντικατέστησαν την απεικονιστική τέχνη. Οι εικονομάχοι αυτοκράτορες εξακολούθησαν να χρηματοδοτούν αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες και τεχνίτες οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τις γνώσεις τους από το κλασικό ρεπερτόριο, όπως για παράδειγμα τους Άθλους του Ηρακλή, καθώς και τα παραδοσιακά γεωμετρικά μοτίβα και τα λουλουδένια πλαίσια. Δεν υπήρξε καμία διακοπή της καλλιτεχνικής παραγωγής. Οι χαρακτες που δούλευαν το φίλντισι και οι τεχνίτες του χρυσού και του σμάλτου εξακολούθησαν να εκπαιδεύονται όπως και πριν, αφού η τέχνη τους ήταν απαραίτητη για την κοπή των νομισμάτων και την παραγωγή μολύβδινων σφραγίδων αναγκαίων για τη

λειτουργία του κράτους. Τα εργαστήρια μεταξωτών συνέχισαν επίσης να παράγουν υφάσματα υψηλής ποιότητας, με διακοσμητικά μοτίβα που παρίσταναν τον Ιππόδρομο και κυνηγετικές σκηνές αντί για θρησκευτικές φιγούρες. Τέτοια μεταξωτά προσφέρονταν σαν δώρα στους Φράγκους, για παράδειγμα, ή πλήρωναν μ' αυτά τους Σλάβους για να απελευθερώνουν τους αιχμαλώτους τους.

Ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέπουμε τους παράγοντες που προκαλούσαν αναταραχές στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Παρά τον δεύτερο αραβικό πόλεμο που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της μουσουλμανικής απειλής μετά το 750, το Βυζάντιο απόλαυσε ελάχιστα χρόνια ειρήνης καθώς εντεινόταν οι στρατιωτικές πιέσεις των Βουλγάρων στα Βαλκάνια. Ο σχεδόν διαρκής πόλεμος και οι επείγουσες στρατιωτικές ανάγκες απασχολούσαν τον Λέοντα Γ' και τον Κωνσταντίνο Ε' που διέβλεπαν ότι διακυβεύοταν η επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Με την αμυντική θωράκιση της πρωτεύουσας και την επέκταση του συστήματος της επαρχιακής διακυβέρνησης στις δυτικές περιοχές ισχυροποίησαν και εξωράισαν τη Βασιλεύουσα και παράλληλα αύξησαν τον πλούτο της Αυτοκρατορίας. Η αποφασιστικότητα που επέδειξαν για τη διασφάλιση της οικογενειακής τους εξουσίας είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας δυναστείας που διήρκεσε μέχρι το 797. Προς μεγάλη σύγχυση των μεταγενέστερων ιστορικών, βάφτιζαν τα παιδιά τους με τα ονόματα των παππούδων τους, σύμφωνα με την παράδοση, κι έτσι μετά τον Λέοντα Γ' και τον γιο του Κωνσταντίνο Ε', ο Κωνσταντίνος ΣΤ' διαδέχθηκε τον Λέοντα Δ'. Συχνά είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς όλες τις προηγούμενες γενιές που αναπαρίστανται στην οπίσθια όψη των χρυσών νομισμάτων

(βλ. εικόνα 1α), όμως αυτή η δυναστική αντίληψη αναμφίβολα ενδυνάμωσε την Αυτοκρατορία. Οι ηγεμόνες της Συριακής δυναστείας (Ίσαυροι) κατάργησαν παράλληλα τις ιερές εικόνες οι οποίες είχαν αναγνωριστεί ως τα όργανα μιας επικίνδυνης ειδωλολατρικής τάσης. Η μεταρρύθμιση των εικονομάχων ήταν και αυτή τμήμα της ανόρθωσης του Βυζαντίου που πέτυχαν οι αυτοκράτορες της συγκεκριμένης δυναστείας.

Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Ε΄ το 775, τον διαδέχθηκε ο πρωτότοκος γιος του, ο Λέων Δ΄. Μολονότι τόσο οι Άραβες όσο και οι Βούλγαροι δεν είχαν εγκαταλείψει τις φιλοδοξίες τους να καταστήσουν τη Βασιλεύουσα δική τους πρωτεύουσα, δεν διαφαινόταν άμεση απειλή για το Βυζάντιο. Ο μηχανισμός της αυτοκρατορικής διοίκησης λειτουργούσε αποτελεσματικά. Τόσο οι επαρχιακές φρουρές όσο και τα επίλεκτα σώματα στρατού είχαν αποδείξει την αξία τους. Η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ήταν ενωμένη σε μια μορφή πνευματικής λατρείας χωρίς τα οπτικά βοηθήματα της απεικονιστικής τέχνης, έστω και αν η πολιτική της εικονομαχίας την είχε απομονώσει από τους Χριστιανούς της Ανατολής που ζούσαν υπό αραβικό ζυγό, όπως την απομόνωσε από τη Δύση. Εκεί, ο Κάρολος, βασιλιάς των Φράγκων και των Λομβαρδών, είχε μόλις επικυρώσει τον ρόλο του ως προστάτης του πάπα επισκεπτόμενος τη Ρώμη. Στην Κωνσταντινούπολη η κλασική ελληνική παιδεία ήταν προσιτή σε όποιους επιθυμούσαν να ακολουθήσουν καριέρα στη διοίκηση, στα νομικά ή στην Εκκλησία. Η καλλιτεχνική παραγωγή άνθιζε. Η δυναστεία του Λέοντα Γ΄ είχε εδραιωθεί για τα καλά και ήταν σε θέση να κάμψει γρήγορα κάθε αντιπολίτευση. Το Βυζάντιο είχε αρχίσει να εμπεδώ-

νει τις βαθιές μεταρρυθμίσεις και να επεκτείνει τη στρατιωτική του ισχύ. Σ' αυτό το υπόβαθρο, αναδύθηκε από την κυβερνώσα οικογένεια η πρώτη από τις τρεις γυναίκες που περιβλήθηκαν την πορφύρα για να αλλάξουν εντέλει την πορεία της Αυτοκρατορίας.

Ειρήνη: η άγνωστη αυτοκράτειρα
από την Αθήνα

ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ ΑΚΟΜΗ ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΠΟΥ ΦΤΑΝΟΥΝ στην Ιστανμπούλ από τη θάλασσα νιώθουν συνεπαρμένοι από το ταξίδι τους στο αρχαίο Βυζάντιο. Τον Η' αιώνα η άφιξη στην Πόλη ήταν ακόμη πιο συναρπαστική, ιδιαιτέρως για εκείνους που δεν είχαν δει ποτέ κτήρια παρόμοια με της Κωνσταντινούπολης. Το θέαμα πρέπει να ήταν εξαιρετικά εντυπωσιακό για την Ειρήνη, που πρωτοείδε τη Βασιλεύουσα νεαρό κορίτσι, τον Νοέμβριο του 769. Από το πλοίο που ξεκίνησε από το Ανάκτορο της Ιέρειας, απέναντι στην ασιατική ακτή, η Ειρήνη θα διέκρινε το περίγραμμα της θέσης του αρχαίου Βυζαντίου, τον λόφο της Ακροπόλεως που δεσπόζει στον Βόσπορο στο σημείο όπου αρχίζει η Θάλασσα του Μαρμαρά, με τον Κεράτιο κόλπο, το λιμάνι με τα βαθιά νερά, στα βόρεια. Πλησιάζοντας από τη θάλασσα σίγουρα θα είχε προσέξει τα πλέον περίοπτα μνημεία της πόλης: τον πελώριο τρούλο της Αγίας Σοφίας, που διακρινόταν από μεγάλη απόσταση· τις αναμνηστικές κολόνες με τα αγάλματα που υψώνονταν στον ουρανό της πόλης, μνημεία που είχε ανεγείρει ο Κωνσταντίνος ο Μέγας, ο ιδρυτής της πόλης, και πολλοί από τους διαδόχους του. Η Ειρήνη πιθανόν να είχε προσέξει το έφιππο άγαλμα του Ιουστινιανού πάνω στη στήλη του στην Πλατεία του Αυ-

γουστείου, ή τη στήλη των Γόθων στην Ακρόπολη. Εκείνη την εποχή που δεν υπήρχαν φωτογραφίες και καρτ ποστάλ, τίποτα δεν θα μπορούσε να την είχε προετοιμάσει για το μεγαλείο και την κλίμακα της Βασιλεύουσας. Καθώς το πλοίο της και ο στολίσκος που το συνόδευε προσέγγιζαν το ακρωτήριο της Ακρόπολης, θα είχε αναμφίβολα παρατηρήσει τα οχυρά θαλάσσια τείχη που εκτεινονταν για πέντε περίπου χιλιόμετρα κατά μήκος της ακτής.

Η επίσημη ανακοίνωση του κατάπλου της Ειρήνης αναφέρεται λακωνικά στη *Σύντομη Ιστορία* του πατριάρχη Νικηφόρου:

Την όγδοη ινδικτιώνα, ο Κωνσταντίνος έφερε από την Ελλάδα μια σύζυγο για τον γιο του τον Λέοντα, την Ειρήνη, και τον Δεκέμβριο την έστειψε και αυτή αυγούστα και αφού την πάντρεψε με τον γιο του γιόρτασε τον γάμο τους.¹

Ο Θεοφάνης σχολιάζει με περισσότερες λεπτομέρειες:

Την 1η Νοεμβρίου της όγδοης ινδικτιώνας, η Ειρήνη έφτασε από την Αθήνα. Ήρθε στη αυτοκρατορική πόλη από την Ιέρεια. Τη συνόδευαν πολλοί δρόμωνες και χελάνδια στολισμένα με μεταξωτά υφάσματα· την υποδέχτηκαν οι επιφανείς άνδρες της πόλεως με τις συζύγους τους. Την 3η του ιδίου μηνός Νοεμβρίου, ο πατριάρχης μετέβη στην εκκλησία του Φάρου, στο Παλάτιο, και τελέστηκαν οι αρραβώνες του αυτοκράτορα Λέοντα με την Ειρήνη. Στις 17 Δεκεμβρίου η Ειρήνη στέφθηκε αυτοκράτειρα στη Μεγάλη Αίθουσα του Αυγουστείου. Εν συνεχεία προσήλθε στο παρεκκλήσιο του Αγίου Στεφάνου,

στο Ανάκτορο της Δάφνης, όπου δέχτηκε το συζυγικό στέμμα μαζί με τον γιο του Κωνσταντίνου, τον Λέοντα.²

Έτσι η Ειρήνη απέπλευσε από την Κεντρική Ελλάδα στα τέλη Οκτωβρίου του 769 και κατέπλευσε στη Θάλασσα του Μαρμαρά και κατόπιν στο προαστιακό Ανάκτορο της Ιέρειας, στην ασιατική ακτή, αφού πρώτα διέσχισε τα Δαρδανέλια (βλ. χάρτη 2). Μια και ο καιρός σε αυτά τα μέρη είναι απρόβλεπτος, συνεπώς και ο απόπλους των караβιών, αποβιβάστηκε σε ένα αυτοκρατορικό κατάλυμα όπου θα μπορούσε να ξεκουραστεί πριν εισέλθει στη Βασιλεύουσα. Μετά από μερικές μέρες, την 1η Νοεμβρίου, όταν μαθεύτηκε η άφιξή της, τη μετέφεραν στην απέναντι ακτή του Βοσπόρου· πολλά πλεύμενα βγήκαν στη θάλασσα για να τη συνοδεύσουν και τα καράβια έπλεαν με αναπεπταμένα τα μεταξωτά τους ιστία. Ο ανθός της βυζαντινής κοινωνίας συγκεντρώθηκε στον λιμένα του Βουκολέοντος για να την προϋπαντήσει, σε αυτή την πρώτη υποδοχή της στο Βυζάντιο.

Η αποβίβαση της Ειρήνης στον Βουκολέοντα σίγουρα θα υπήρξε πανηγυρική και θορυβώδης· οι πλέον επιφανείς πολίτες αλλά και μεγάλο πλήθος ήθελαν να δουν από κοντά την καινούργια πριγκίπισσα που θα γινόταν αυτοκράτειρά τους. Πιθανότατα θα υπήρχε και συνοδεία μουσικής, την οποία θα πρόσφεραν οι φατρίες του Ιπποδρόμου ή και άνθρωποι του λαού που είχαν έρθει να ευχηθούν, να τραγουδήσουν και να χορέψουν προς τιμήν της. Η Ειρήνη αποβιβάστηκε και οι επί της υποδοχής την καλωσόρισαν επίσημα. Για να ανέβει την απότομη ανηφοριά που οδηγούσε στο Μέγα Παλάτιο, το πιο πιθανό είναι ότι την κουβάλησαν σε κλειστό φορείο του οποίου

προηγούνταν εκπρόσωποι των ευγενών αξιωματούχων και ενδεχομένως να τη συνόδευσε στρατιωτική φρουρά αποτελούμενη από σχολάριους και έναν αυτοκρατορικό κήρυκα. Ακολουθούσαν οι λιγότερο σημαντικοί πολίτες, ενώ στους δρόμους το πλήθος συνωστιζόταν για να διαπιστώσει αν όντως ήταν καλλονή. Από μεταγενέστερες μεσαιωνικές ζωγραφιές που απεικονίζουν γυναίκες να μεταφέρονται πάνω σε φορεία είναι ξεκάθαρο ότι δεν υπήρχαν κουρτίνες για να τις προστατεύουν από τα βλέμματα των περιέργων. Οι επίσημες βυζαντινές τελετές απαιτούσαν από τους συμμετέχοντες να μην κρύβονται από τον λαό.

Η Ειρήνη φυσικά δεν είχε επιχειρήσει να ταξιδέψει απ' την Ελλάδα μόνη της: προφανώς τη συνόδευαν οι προσωπικοί της υπηρέτες και οι συνοδοί της και πιθανότατα μια στενή συγγενής της, η οποία αργότερα παντρεύτηκε έναν Βυζαντινό άρχοντα. Κουβαλούσε επίσης και την προσωπική της ματιοθήκη, ρούχα, κοσμήματα, λινά, έπιπλα και άλλα παρόμοια, παρότι έμελλε να φοράει τις επίσημες αυτοκρατορικές ενδυμασίες στο μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της. Η συνοδεία της και οι αποσκευές της μεταφέρθηκαν πάνω στον λόφο, στο κέντρο της πόλης που θεωρείτο η μεγαλύτερη και πιο ένδοξη σ' όλον τον κόσμο. Περνώντας μπροστά από τις επαύλεις και τα σπίτια στις πλαγιές της πρώτης συνοικίας, θα είδε μερικές από τις πλέον προνομιούχες περιοχές οι οποίες ανήκαν σε μέλη της βασιλικής οικογένειας, καθώς και σε πιο μακρινούς συγγενείς τους αλλά και σε πλούσιους γόνους παλαιών οικογενειών της πόλης του Κωνσταντίνου. Ήταν εκείνοι που είχαν το δικαίωμα να ονομάζονται Βυζαντινοί, αυτόχθονες της αρχαίας πόλης του Βυζαντίου. Από εδώ η θέα προς τη Θάλασσα του Μαρμαρά ανταγωνιζό-

ταν τη θέα προς την πόλη: το ογκώδες οικοδόμημα του Ιπποδρόμου, ένα μεγάλο ρωμαϊκό ιπποδρόμιο που γειτόνευε με το κτηριακό συγκρότημα του Μεγάλου Παλατίου, και τα δημόσια λουτρά του Ζεύξιππου προς βορρά. Πλησιάζοντας στο φρύδι του λόφου θα είχε σίγουρα δει την Αγία Σοφία, τη μεγαλύτερη εκκλησία όχι μόνο της πόλης αλλά και ολόκληρης της χριστιανοσύνης εκείνη την εποχή. Θα βρισκόταν ήδη πολύ κοντά στη Χαλκή Πύλη του Μεγάλου Παλατίου, που διακοσμημένη με αυτοκρατορικά ψηφιδωτά και αρχαία γλυπτά αποτελούσε την κυρία του είσοδο. Κρυμμένο πίσω από τείχη που απέκοπταν ένα μεγάλο τμήμα της πόλης, το ανάκτορο το φρουρούσαν στενά και ήταν προστατευμένο από απειλές κάθε είδους. Οι ζητωκραυγές και οι επευφημίες για το καλωσόρισμα συνόδευαν την Ειρήνη μέχρι αυτό το σημείο, όπου την ανέμενε η επίσημη αυτοκρατορική συνοδεία. Αυτή η σύντομη διαδρομή από το λιμάνι στο ανάκτορο ήταν και η πρώτη της ανεπίσημη δημόσια εμφάνιση στην Κωνσταντινούπολη και της έδωσε μια πρώτη γεύση από την πόλη όπου θα ζούσε τα επόμενα τριάντα χρόνια της ζωής της ως αυτοκράτειρα του Βυζαντίου.

✠ Η καταγωγή της Ειρήνης ✠

Οι ιστορικές πηγές δεν κάνουν μνεία της Ειρήνης μέχρι εκείνη τη στιγμή, το 769, ενώ οι χρονογράφοι δεν μας εξηγούν τον λόγο που επιλέχτηκε γι' αυτή τη μοναδική τιμή. Ευτυχώς η οικογενειακή της προέλευση είναι καλά τεκμηριωμένη και μας παρέχει ενδείξεις για τα ιδιαίτε-

ρα εκείνα προσόντα που την ανέδειξαν στον ρόλο της συζύγου του μέλλοντος ηγεμόνα του Βυζαντίου.

Καθώς είδαμε, στα μέσα του Η' αιώνα η πατρίδα της Ειρήνης, η Κεντρική Ελλάδα, αποτελούσε τμήμα του Ελλαδικού Θέματος· ο στρατιωτικός και ο εκκλησιαστικός έλεγχος του Θέματος είχε επεκταθεί σε μια ευρύτερη περιοχή που τώρα βρισκόταν υπό την άμεση εποπτεία της Κωνσταντινούπολης.³ Ο στρατηγός επικεφαλής του Θέματος της Ελλάδος είχε πιθανόν την έδρα του στη Θήβα, ενώ η Αθήνα ήταν ένα σημαντικό λιμάνι μέσω του οποίου πραγματοποιούνταν οι ναυτικές επαφές. Το γεγονός ότι η Ειρήνη επιβιβάστηκε στο πλοίο στην Αθήνα υποδηλώνει ότι μάλλον ζούσε μέσα στην πόλη, η οποία ήταν ένα μικρό οχυρό φρούριο εντός των τειχών της Ακροπόλεως και δεν θύμιζε σε τίποτα την αρχαία πόλη του Περικλή. Ο χριστιανικός της χαρακτήρας συμβολιζόταν από τη μετατροπή του Παρθενώνα σε εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία. Στη διάρκεια του Η' αιώνα, τα ονόματα των επισκόπων Μαρίνου, Ιωάννη, Αδαμαντίου και Γρηγορίου χαρακτήθηκαν στις κολόνες του ναού καταγράφοντας τις ημερομηνίες θανάτου τους, οπότε και τελούσαν ειδικές λειτουργίες αφιερωμένες στη μνήμη τους.⁴ Ωστόσο η χριστιανική παρουσία στη μεσαιωνική Αθήνα ήταν ασήμαντη μπροστά στο πλήθος των κλασικών κτηρίων, έστω και αν τα τελευταία τα αντιμετώπιζαν ολοένα και περισσότερο σαν αποθήκες οικοδομικών υλικών καλής ποιότητας. Τα μνημεία τα αφιερωμένα στους αρχαίους θεούς τώρα πια τα θεωρούσαν στοιχειωμένους χώρους που έχασαν τον ιερό τους χαρακτήρα.

Με τη χρήση αυτών των δύο βραχιόνων της κεντρικής κυβέρνησης, τους στρατού και της Εκκλησίας, η Κων-

σταντινούπολη έφερνε την περιφέρεια πολύ πιο κοντά στην πρωτεύουσα· έτσι η Ελλάδα και τα νησιά υπηρετούσαν τις ανάγκες της και υποστήριζαν την πολιτική της. Ο έλεγχος αυτός γίνεται φανερός όταν ο Κωνσταντίνος Ε΄ διατάζει να μεταφερθούν κάτοικοι από την περιοχή στην πρωτεύουσα, μετά το ξέσπασμα της πανούκλας το 747. Η αποτελεσματικότητα των καινούργιων Θεμάτων επιβεβαιώθηκε το 766, καθώς ο ίδιος αυτοκράτορας αποφάσισε να επισκευάσει το μεγάλο υδραγωγείο της πρωτεύουσας το οποίο είχε χτίσει ο Ουάλης τον Δ΄ αιώνα και είχε καταστραφεί κατά την πολιορκία των Αβάρων το 626. Την επιδημία πανούκλας την είχε διαδεχθεί σφοδρή ξηρασία, γεγονός που καθιστούσε απαραίτητη την επισκευή. «Ο Κωνσταντίνος συνέλεξε τεχνίτες από διάφορα μέρη και έφερε από την Ασία και τον Πόντο 1.000 χτίστες και 200 σοβατζήδες, από την Ελλάδα και τα νησιά 500 κεραμοποιούς και από τη Θράκη 5.000 εργάτες και 300 πλινθοποιούς».⁵ Επικεφαλής όλων αυτών τοποθετήθηκε ένας πατρίκιος και τελικά το υδραγωγείο επισκευάστηκε και το νερό ξανάτρεξε στην πόλη. Το στοιχείο της καταναγκαστικής εργασίας είναι συνηθισμένο και αποτελούσε παράδοση της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης (ο Διοκλητιανός, ο Κωνσταντίνος Α΄ και ο Ιουστινιανός Α΄ είχαν την ίδια μανία οικοδόμησης). Για την ανάληψη μιας μεγάλης επιχείρησης δημοσίων έργων, η οποία αφορούσε πολλά χιλιόμετρα υδραγωγών που εκτείνονταν από τα τείχη της πόλης μέχρι το δάσος του Βελιγραδίου, η εισαγωγή εργατών ήταν αναγκαία. Πιθανότατα οι εργάτες υποχρεώθηκαν κατόπιν να μείνουν στην πόλη για να αυξηθεί ο πληθυσμός της.⁶ Όμως αυτό που εντυπωσιάζει περισσότερο είναι το γεγονός ότι η Ελλά-

δα και τα νησιά του Αιγαίου και της Αδριατικής προμήθευσαν 500 κεραμοποιούς για την κατασκευή των υδροσωλήνων.⁷ Πώς γνώριζε ο αυτοκράτορας πού έπρεπε να ψάξει για να βρει τόσους πολλούς κεραμοποιούς, ώστε να εξασφαλίσει τη σωστή κατασκευή των υδροσωλήνων;

Ο Κωνσταντίνος όφειλε προφανώς αυτή τη γνώση του στη διοίκηση του Θέματος που είχε ήδη συγκεντρώσει αρκετές πληροφορίες σχετικά με τα επαγγέλματα που ανθούσαν στην Ελλάδα και στα νησιά. Έχοντας στη διάθεσή τους καταλόγους με τις οικογένειες που δεν είχαν προσφέρει στρατιώτες αλλά που ωστόσο εξασκούσαν διάφορα άλλα επαγγέλματα, ήταν εύκολο για τους κυβερνητικούς πράκτορες να εξορμήσουν στην ύπαιθρο και να στρατολογήσουν τον απαραίτητο αριθμό κεραμοποιών. Η επισκευή του υδραγωγείου προϋπέθετε λοιπόν τη σχετική τεχνογνωσία της Διοίκησης που βασιζόταν στα αρχεία της επαρχιακής διοίκησης. Δεν αρκούσε η απλή κατάρτιση μιας λίστας με τον απαιτούμενο αριθμό ειδικευμένων εργατών· η κεντρική κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη έπρεπε να γνωρίζει πού θα τους έβρισκε, και αυτό το κατάφερε χάρη στα αρχεία που τηρούσε ο στρατηγός επικεφαλής του κάθε Θέματος.

☪ Η οικογένεια της Ειρήνης ☪

Αυτή η αργή διαδικασία επανασύνδεσης των περιοχών της Κεντρικής Ελλάδας με το κέντρο της βυζαντινής εξουσίας στην πρωτεύουσα είναι το υπόβαθρο που μας επι-

τρέπει να αναζητήσουμε τις ακριβείς πληροφορίες για την οικογένεια της Ειρήνης. Από ό,τι αναφέρεται αργότερα στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη του Ομολογητή, γνωρίζουμε ότι η οικογένειά της ήταν από τις πιο παλιές της περιοχής και έφερε το όνομα (Τεσ)σαραντάπηχος (κατά λέξη σαράντα πήχεις, όνομα που πιθανό να αφορά ένα ι-διδαιτέρως ψηλό μέλος της οικογένειας το οποίο είχε δώσει αυτό το επίθετο και στους συγγενείς του). Παρόμοια παρωνύμια βρίσκονται πίσω από αρκετά οικογενειακά ονόματα αυτής της περιόδου, όπως Λαχανοδράκων (κάμπια του λάχανου) ή Κουτζοδάκτυλος (αυτός που έχει κοντά δάχτυλα). Άλλοι πάλι έφεραν ονόματα γεωγραφικής προέλευσης, Δαμασκηνός, Σιναΐτης ή Παφλαγονίτης, για παράδειγμα, ή ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, όπως Σαπωνοποιός ή Κηροποιός.⁸ Όμως οι περισσότεροι, ακόμη και οι αυτοκράτορες και οι υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι, ήταν γνωστοί απλώς με το χριστιανικό τους όνομα.

Όταν ξεκίνησε για την Κωνσταντινούπολη το 769, η Ειρήνη δεν αναφερόταν σαν μέλος της οικογένειας Σαραντάπηχου, πράγμα που σημαίνει είτε ότι ο πατέρας της είχε πεθάνει είτε ότι αυτό το όνομα δεν ήταν αρκετά γνωστό ή σημαντικό ώστε να προσελκύσει την προσοχή των χρονογράφων.⁹ Το γεγονός επιβεβαιώνεται αργότερα, όταν η ίδια ισχυρίστηκε ότι ήταν ορφανή. Αλλά αυτό δεν σήμαινε πως δεν είχε συγγενείς: είχε χάσει τον πατέρα της, όμως η μητέρα της ζούσε, ακόμη κι αν το όνομά της δεν αναφέρεται στις πηγές. Τη συνόδευαν κάμποσοι συγγενείς, ανάμεσά τους μια κοπέλα που δεν κατονομάζεται και η οποία αργότερα παντρεύτηκε έναν Βούλγαρο ηγεμόνα, τον Τελέριχο. Στις αρχές του Θ' αιώνα μια άλλη

συγγενής της, η Θεοφανώ, επιλέχτηκε ως σύζυγος του αυτοκράτορα Σταυράκιου. Η Ειρήνη πρέπει να είχε έναν αδελφό ή μια αδελφή, γιατί αναφέρεται ένας ανιψιός της. Ωστόσο επειδή οι πληροφορίες για όλους αυτούς προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές και αφού η Ειρήνη είχε πλέον στεφθεί αυτοκράτειρα, δεν μας λένε και πολλά για την προηγούμενη κοινωνική θέση της οικογένειάς της στην Αθήνα.¹⁰ Πάντως μάλλον δεν ανήκε στην υψηλή επαρχιακή αριστοκρατία, ό,τι κι αν σήμαινε αυτό στην Ελλάδα του Η' αιώνα, παρότι τα μεταγενέστερα χρόνια μέλη της κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην περιφερειακή διοίκηση (προφανώς η προαγωγή τους οφειλόταν τουλάχιστον εν μέρει στον ρόλο της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας).

Για να καταλάβουμε τους λόγους για τους οποίους η Ειρήνη επιλέχτηκε για μια τόσο εξαιρετική τιμή είναι χρήσιμο να θυμηθούμε τον τρόπο που γίνονταν παραδοσιακά παρόμοιες επιλογές. Πρίγκιπες και πριγκίπισσες της αυτοκρατορικής οικογένειας παντρεύονταν συνήθως με εκπροσώπους σημαντικών πολιτικών συμμάχων. Ο Λέων Γ' είχε εδραιώσει την πολιτική φιλίας απέναντι στους Χαζάρους μέσω του γάμου του γιου του Κωνσταντίνου με μια νεαρή Χαζάρα πριγκίπισσα ονόματι Τσιτσέκ, που σημαίνει λουλούδι. Οι αρραβώνες τους έγιναν το 731/732, όταν οι δυο τους ήταν ακόμη παιδιά (ο Κωνσταντίνος δώδεκα χρόνων και η Τσιτσέκ αρκετά πιο μικρή, μια και το μοναδικό παιδί τους γεννήθηκε σχεδόν είκοσι χρόνια μετά). Όταν έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, η Τσιτσέκ βαπτίστηκε Ορθόδοξη Χριστιανή με το όνομα Ειρήνη. Πέθανε το 750, αφού πρώτα γέννησε έναν γιο, τον Λέοντα. Ο Κωνσταντίνος στη συνέχεια παντρεύ-

τηκε τη Μαρία, η οποία επίσης πέθανε πριν από το 752, και τελικά η τρίτη σύζυγός του, Ευδοκία, του χάρισε πολλούς γιους και μία κόρη. Όμως ο Λέων ήταν ο πρωτότοκος γιος και έτσι ανακηρύχθηκε διάδοχος και υποψήφιος αυτοκράτορας, πιθανόν με την ανάδειξή του σε συναυτοκράτορα τον Ιούνιο του 751, σε ηλικία δεκαοκτώ μηνών. Στην Ιστορία έμεινε γνωστός ως Λέων ο Χάζαρος, εξαιτίας της καταγωγής της μητέρας του.

Το 769, όταν ο Λέων ήταν δεκαεννιά χρόνων, ο Κωνσταντίνος Ε΄ βάλθηκε να του βρει κατάλληλη νύφη. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Αυτοκρατορίας σοβαρά ζητήματα όπως οι γάμοι κανονίζονταν από εκείνους που ήξεραν καλύτερα (τους γονείς) και τα παιδιά αποδέχονταν τις επιλογές τους. Συχνά προτείνονταν αρκετές αλλοδαπές υποψήφιες ή κόρες αυλικών οι οποίοι ανυπομονούσαν να προωθήσουν τα θηλυκά μέλη των οικογενειών τους. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται πως ο αυτοκράτορας επέλεξε ένα κορίτσι από μια οικογένεια που ζούσε σε κάποια απομακρυσμένη περιοχή, όπου ο αυτοκρατορικός έλεγχος ήταν κρίσιμος για την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Η Ελλάδα είχε γνωρίσει μόνο δύο γενιές επαρχιακής διακυβέρνησης και οι Εκκλησίες της μόλις πρόσφατα είχαν τεθεί ξανά υπό τον έλεγχο του πατριάρχη, όμως οι ακτές της δεν έπαψαν να είναι προσιτές στην πρωτεύουσα μέσω θαλάσσης. Η επιλογή προφανώς ήταν αποτέλεσμα σοβαρών υπολογισμών: η συμμαχία ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Ε΄ και στην οικογένεια Σαραντάπηχου θα πρόσδενε σταθερά στο αυτοκρατορικό άρμα μια τοπική οικογένεια και μέσω αυτής ένα σημαντικό τμήμα της Κεντρικής Ελλάδας. Και αφού στην Ελλάδα η παρουσία των σλαβικών φύλων ήταν έντονη, η επέκταση του

αυτοκρατορικού ελέγχου με τη βοήθεια των τοπικών Ορθόδοξων οικογενειών θα διευκόλυne τον προσηλυτισμό και την αφομοίωση των Σλάβων. Συνεπώς η Ειρήνη μπορούσε να συντελέσει ώστε μια καινούργια χριστιανική περιοχή να υπαχθεί στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης αντί της Ρώμης· να θέσει τα θεμέλια για τον προσηλυτισμό των Σλάβων· να ενισχύσει, τέλος, τους καινούργιους δεσμούς ανάμεσα στους μετανάστες εργάτες και στην πρωτεύουσα. Η επιλογή νύφης από την περιοχή της Αθήνας ήταν μια καλοζυγισμένη κίνηση, που αποσκοπούσε στην ανάδειξη της ανανεωμένης φιλοδοξίας για επέκταση της Αυτοκρατορίας καθώς και των ομηρικών δεσμών της, οι οποίοι εκτιμούνταν όχι μόνο από τη μορφωμένη ελίτ αλλά και από το σύνολο του πληθυσμού.

Ο αυτοκράτορας πιθανόν να είχε πληροφορηθεί για την Ειρήνη από τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους που είχαν επισκεφτεί την περιοχή αναζητώντας κεραμοποιούς, το 765/766.¹¹ Όμως τα βασικά κριτήρια που επηρέασαν την επιλογή ήταν αφενός η κατάλληλη ηλικία της Ειρήνης για να παντρευτεί τον γιο του και αφετέρου ότι η οικογένειά της θα στήριζε τη βασιλεία του Λέοντα του Χαζάρου, ο οποίος θα γινόταν αυτοκράτορας μετά τον θάνατο του πατέρα του.

Τόσο η νύφη όσο και ο γαμπρός έπρεπε να δώσουν τη συγκατάθεσή τους στον γάμο που είχε κανονιστεί για τους ίδιους, έστω και αν δεν είχαν λόγο στην επιλογή συζύγου. Αφού δεν διαθέτουμε στοιχεία για το έτος γέννησής της, μπορούμε να υποθέσουμε την ηλικία της μόνο σε σχέση με την ηλικία του μελλοντικού της συζύγου. Και εφόσον ο Λέων ήταν σχεδόν είκοσι, η Ειρήνη ήταν πιθανότατα τουλάχιστον δεκατεσσάρων ή δεκαπέντε, είχε

δηλαδή γεννηθεί μεταξύ 750 και 755. Δεκατρείς μήνες μετά τον γάμο γέννησε το πρώτο τους παιδί, πράγμα που σημαίνει ότι όταν παντρεύτηκε είχε πιθανότατα περάσει την εφηβεία, αντίθετα με άλλες νύφες τις οποίες αρραβώνιαζαν όσο ήταν ακόμη παιδιά, σε πολύ μικρή ηλικία.

Ένα ακόμη συμπέρασμα συνάγεται από το γεγονός ότι η Ειρήνη επιλέχτηκε από τον Κωνσταντίνο Ε': πιθανότατα προερχόταν από οικογένεια η οποία υποστήριζε την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική κατά της λατρείας των εικόνων. Ό,τι κι αν σκεφτόταν για τις εικόνες το 769, όταν προετοιμαζόταν για το ταξίδι της, η Ειρήνη όπως και ο αυτοκράτορας, ο μέλλων πεθερός της, προσυπέγραφε την πολιτική της εικονομαχίας. Όταν απέπλευσε από την Αθήνα στα τέλη Οκτωβρίου γνωρίζοντας ότι προοριζόταν για σύζυγος του μελλοντικού ηγεμόνα της Αυτοκρατορίας, ανοιγόταν εμπρός της μια εκπληκτική προοπτική. Φανταζόμαστε με τι ταραχή και τι έξαψη η νεαρή επαρχιωτοπούλα θα διέσχισε το κατώφλι του Μεγάλου Παλατίου και εισήλθε στον οίκο των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου.

☛ Η παρουσίαση της Ειρήνης στο Μέγα Παλάτιο ☛

Μόλις η Ειρήνη διάβηκε τη Χαλκή Πύλη και βρέθηκε σε αυτό το απέραντο κτηριακό συγκρότημα – αρχαία ανάκτορα, επαύλεις, αίθουσες δεξιώσεων, εκκλησίες, λουτρά και φυλάκια που συνδέονταν μεταξύ τους με κήπους, διαδρόμους, γαλαρίες και διακοσμημένες στοές–, την ανέ-

λαβε μια ομάδα ακολούθων, κυριών επί των τιμών, που είχαν διοριστεί για να τη φροντίζουν και να τη βοηθήσουν να προσαρμοστεί στην ιδιαίτερος τυπική, τελετουργική ζωή της Αυλής. Από περιγραφές που σώζονται στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*, μπορούμε να καταγράψουμε σε γενικές γραμμές τις εμπειρίες της Ειρήνης τους πρώτους μήνες της στην πρωτεύουσα. Μπορούμε να την ακολουθήσουμε καθώς οδηγείται μέσα από τα διάφορα κτήρια –που όλα μαζί συγκροτούσαν το Μέγα Παλάτιο, το Κρεμλίνο του Βυζαντίου– στα δωμάτια των γυναικείων διαμερισμάτων που προορίζονταν για εκείνη· μπορούμε να φανταστούμε αυτά τα ιδιωτικά διαμερίσματα όπου υπηρέτριες και ευνούχοι στις διαταγές της νεαρής γυναίκας τής δίδασκαν τον ρόλο που έπρεπε να παίζει στη διάρκεια των ατελείωτων τελετών της Αυλής.

Ύστερα από δύο μέρες προετοιμασίας με αυτούς τους αυλικούς, οδηγήθηκε στην εκκλησία του Φάρου που ήταν αφιερωμένη στην Παρθένο, όπου ο πατριάρχης, ο αυτοκράτορας, ο μέλλων σύζυγός της Λέων και σύσσωμη η Αυλή την περίμεναν. Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά που το νεαρό ζεύγος συναντήθηκε δημοσίως. Πιθανότατα θα είχαν ήδη ανταλλάξει τις προσωπογραφίες τους, ώστε να έχουν κάποια ιδέα ο ένας για τον άλλο. Στον επίσημο αρραβώνα, την πρώτη της επαφή με το βυζαντινό τελετουργικό, η Ειρήνη θα διαπίστωσε την έμφαση στις τυπικές κινήσεις, τις αργές λιτανείες, τις χειρονομίες και τις επευφημίες που χαρακτήριζαν τη ζωή της Αυλής. Συνάντησε επίσης για πρώτη φορά τον πατριάρχη Νικήτα και τον κλήρο του, αφού η τελετή διεξήχθη στο καινούργιο παρεκκλήσιο του ανακτόρου που πρόσφατα είχε οικοδομήσει ο αυτοκράτορας σε μια πανέμορφη τοποθεσία.¹²

Παρότι ο Κωνσταντίνος, ως εικονομάχος, δεν πιστώνεται με την οικοδόμηση εκκλησιών από τους προκατειλημμένους εικονολάτρες συγγραφείς εκείνης της περιόδου, είναι ολοφάνερη η μεγάλη επιρροή του τόσο στο Μέγα Παλάτιο όσο και στην ίδια την πόλη. Εκτός από την επισκευή του υδραγωγείου, σε αυτόν οφείλεται η ανοικοδόμηση πολλών εκκλησιών που είχαν καταρρεύσει στον σεισμό του 740, όπως η Αγία Ειρήνη. Άλλαξε επίσης τη διακόσμηση σε πολλές άλλες και σκηνές από τον Ιππόδρομο, τις αρματοδρομίες και τις ιπποδρομίες, καθώς και άλλα κοσμικά μοτίβα με άνθη και φυτά αντικατέστησαν τις ανθρωπομορφικές εικόνες. Αν και δεν διασώθηκαν περιγραφές του εσωτερικού της εκκλησίας του Φάρου, είναι βέβαιο ότι αυτό το σημαντικό καινούργιο κτίσμα, που βρισκόταν κοντά στα αυτοκρατορικά διαμερίσματα του Χρυσοτρίκλινου, διέθετε την πλέον πολυτελή διακόσμηση, πιθανότατα στη μη αναπαραστατική τεχνοτροπία του «Κήπου του Παραδείσου», με κτήρια, ζώα, άνθη και ρυάκια τοποθετημένα σε ένα δάσος με χρυσό ψηφιδωτό φόντο.

Μετά την τελετή του αρραβώνα, η Ειρήνη επέστρεψε με τη συνοδεία της στα διαμερίσματά της και τις επόμενες έξι εβδομάδες τις πέρασε εκπαιδευόμενη εντατικά εν όψει της στέψης της ως αυτοκράτειρας και του γάμου της με τον Λέοντα. Τώρα έπρεπε να συνηθίσει τα βαριά επίσημα ενδύματα τα οποία θα φορούσε στον καινούργιο της ρόλο ως αυτοκράτειρα. Τα φορέματα ήταν κιόλας έτοιμα στην αυτοκρατορική ιματιοθήκη· ένα πλήθος επίσημες μοδίστρες φρόντιζαν ώστε να της ταιριάζουν στην εντέλεια όλα της τα ρούχα. Η συμπεριφορά της Ειρήνης ήταν κρίσιμη για την επιτυχία της τελετής: πώς θα στεκόταν

και πώς θα περπατούσε, τότε θα έκανε μια στροφή, τότε θα σταματούσε για να την επευφημήσουν, να ανάψει ένα κερί ή να υποκλιθεί. Δεν ήταν ανάγκη να μάθει κάποια λόγια, στην πραγματικότητα θα παρέμενε σιωπηλή καθ' όλη τη διάρκεια της τελετής, ωστόσο όφειλε να απομνημονεύσει μια ολόκληρη σειρά από κινήσεις προκειμένου εκείνη, ως το επίκεντρο της προσοχής, να εκτελέσει σωστά το τελετουργικό κομμάτι που της αναλογούσε. Αυτή η υποχρεωτική διαδικασία μάθησης είχε κάτι που την τρώμαζε: χτες, μέλος μιας σχετικά άγνωστης οικογένειας της επαρχίας, αύριο σύζυγος του μελλοντικού αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Φανταζόμαστε την υπερένταση της Ειρήνης αυτές τις έξι εβδομάδες που μεσολάβησαν από την άφιξή της έως τον γάμο της, στις 17 Δεκεμβρίου του 769.

☛ Η ενθρόνιση της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας: Στέψη και γάμος ☛

Ο Κωνσταντίνος Ε' έδινε μεγάλη σημασία στον γάμο του γιου του, γιατί έτσι επικυρωνόταν η υπεροχή του Λέοντα ως πρωτότοκου και κληρονόμου του θρόνου. Βρέφος ακόμη, ο Λέων είχε στεφθεί συναυτοκράτορας, θέση που επιβεβαιώθηκε το 769 όταν ορίστηκε μέλλον βασιλεύς και η Ειρήνη στέφθηκε και επευφημήθηκε ως βασίλισσα. Με αυτόν τον τρόπο, ο Κωνσταντίνος απέκλειε από τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της διαδοχής τους πέντε γιους του από την Ευδοκία, την τρίτη του σύζυγο. Οι πέντε ετεροθαλείς αδελφοί του Λέοντα είναι γνωστοί συλλογικά

ως «οι καίσαρες», επειδή προήχθησαν όλοι στο υψηλό αξίωμα του καίσαρος. Όμως παρά τον τίτλο τους και παρότι η μητέρα τους στέφθηκε *αυγούστα*¹³ τον περασμένο Μάρτιο, ο μεγαλύτερος ετεροθαλής αδελφός τους, ο Λέων ο Χάζαρος, και η γυναίκα του έμελλε να μοιραστούν τη μελλοντική δόξα της διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας. Για τον ίδιο τον γάμο της Ειρήνης και του Λέοντα, καθώς και για τη στέψη της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες, ωστόσο το *Περί της Βασιλείου τάξεως* παρέχει σαφείς και λεπτομερείς οδηγίες για την ορθή εκτέλεση παρόμοιων τελετών.¹⁴

Το 769, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ τελεί τη στέψη με τη βοήθεια του συναυτοκράτορα και υιού του, Λέοντα. Είναι μια σχεδόν ιδιωτική τελετή. Οι συγκλητικοί και οι αυλικοί, αφού πρώτα τους δεξιώνονται οι αυτοκράτορες, αποχωρούν από το Αυγουστειόν. Τότε εισέρχεται ο πατριάρχης με τους κληρικούς του· ο ρόλος του περιορίζεται στην ευλογία της αυτοκρατορικής χλαμύδας, του στέμματος και των περπενδουλίων του. Κατόπιν η νύφη και εκλεγμένη αυτοκράτειρα αναγγέλλεται στη Μεγάλη Αίθουσα φορώντας αυτοκρατορική ενδυμασία (*στιχάριον*) και ένα πέπλο που της το αφαιρούν οι αυτοκράτορες. Τότε ο πατριάρχης παρουσιάζει τα ευλογημένα αντικείμενα στους αυτοκράτορες, οι οποίοι ντύνουν την Ειρήνη με τον χιτώνα, τοποθετούν το στέμμα στο κεφάλι της και επισυνάπτουν σε αυτό τα περπενδούλια, τις μακριές σειρές από μαργαριτάρια που διακρίνονται ολοκάθαρα στις ζωγραφικές απεικονίσεις του επίσημου στέμματος της αυτοκράτειρας. Η Ειρήνη έχει πλέον επίσημα στεφθεί, όμως το ουσιαστικό τμήμα της διαδικασίας είναι η επιδοκιμασία της διά βοής ως αυτοκράτειρας. Για τους Βυζαντι-

νούς, το πιο σημαντικό κομμάτι αυτής της τελετής που διαρκεί μια ολόκληρη μέρα είναι ο εορτασμός που επακολουθεί και είναι αφιερωμένος σε δεξιώσεις, όπου η Ειρήνη παρουσιάζεται στην Αυλή, τη Σύγκλητο, σε όλους τους αξιωματούχους κατά σειρά αξιώματος, καθώς και στις συζύγους τους.

Η πρώτη δεξίωση λαμβάνει χώρα αμέσως μετά τη στέψη της στο Αυγουστειόν: όταν ο πατριάρχης και οι κληρικοί αποσύρονται, φέρνουν έναν πρόσθετο θρόνο για την καινούργια αυτοκράτειρα και τον τοποθετούν πλάι στους θρόνους των αυτοκρατόρων. Κατόπιν παρελαύνει ολόκληρη η Αυλή. Της συστήνονται με τη σειρά οι διάφορες ομάδες ανδρών αξιωματούχων, οι οποίοι κάνουν μια βαθιά υπόκλιση μέχρι το πάτωμα (προσκύνησις) και φιλούν τα γόνατα των αυτοκρατόρων και της αυτοκράτειρας. Με ένα νεύμα του τελετάρχη επευφημούν την Ειρήνη και έπειτα αποχωρούν από την αίθουσα. Ύστερα είναι η σειρά των θηλυκών μελών της ιεραρχίας της Αυλής να κάνουν τρεις βαθιές υποκλίσεις και να φιλήσουν τα γόνατα των ηγεμόνων. Πρώτες προσέρχονται οι σύζυγοι των πιο υψηλόβαθμων αξιωματούχων (πατρίκιαι) και κατόπιν με τη σειρά όλες οι σύζυγοι των αυλικών μέχρι την ενδέκατη τάξη (προτεκτόρισσαι και κεντάρχισσαι).¹⁵ Το φίλημα των γονάτων είναι ενσωματωμένο στο βυζαντινό τελετουργικό. Εμπεριέχει όλες τις παραδηλώσεις του υπέρτατου σεβασμού, το «σέβας» που τηρείται κατά γράμμα, ενώ παράλληλα επιτρέπει μια απόμακρη φυσική επαφή, παρόμοια με την έννοια του φιλήματος του ποδόγυρου του ενδύματος ενός διακεκριμένου αρχιερέα.

Μετά απ' αυτή την πρώτη δεξίωση, οι συμμετέχοντες μεταφέρονται στο προστώο του Αυγουστείου που ονομά-

ζεται Χρυσή Χειρ (πιθανόν επειδή υπήρχε εκεί ένα χέρι που ευλογούσε ή καλωσόριζε). Οι σύζυγοι των πατρικίων και των συγκλητικών συνοδεύουν την καινούργια αυτοκράτειρα μέχρι αυτό το σημείο, όπου το προσωπικό των κοιτώνων της αναλαμβάνει τον ρόλο του συνοδού και η Ειρήνη προχωράει μαζί τους στην περιοχή του Ονοποδίου. Εκεί την περιμένουν οι πατρίκιοι, παρατεταγμένοι σε ημικύκλιο, σχηματισμός που ονομάζεται *κονσιστώριο*, δηλαδή αυτοκρατορικό συμβούλιο· μόλις φτάνει η αυτοκράτειρα, πέφτουν στο έδαφος και την επευφημούν φωνάζοντας τρις: «Εις πολλά και καλά έτη!» Τη συνοδεύουν με τη σειρά τους στο Δικιόνιον (το μέρος όπου ένα τεράστιο πέτασμα κρέμεται ανάμεσα σε δύο κίονες), όπου μια άλλη ομάδα συγκλητικών περιμένει για να υποκλιθεί βαθιά και να τη ζητωκραυγάσει καθώς προχωρούν για την τελική δεξίωση, στο άνδηρο του Τριβουναλίου (που ανήκει στο κτηριακό συγκρότημα των Δεκαεννέα Ακουβίτων*). Και ενώ οι συγκλητικοί παρατάσσονται στις δύο πλευρές της σκάλας, οι αρχηγοί των επίλεκτων στρατιωτικών μονάδων (ταγματών) ανεβαίνουν στο άνδηρο του Τριβουναλίου, όπου έχουν ήδη τοποθετηθεί ο Σταυρός, τα σκήπτρα, τα στρατιωτικά εμβλήματα και τα πολεμικά λάβαρα. Η Ειρήνη προσέρχεται στο κέντρο του ανδήρου συνοδευόμενη από δύο υψηλόβαθμους αυλικούς. Εκεί περιμένουν οι φατρίες του Ιπποδρόμου για να την επευφημήσουν με τη μακρά σειρά των επίσημων προσφωνήσεων της στέψης.

Αυτό είναι το αποκορύφωμα του τελετουργικού της στέψης της αυτοκράτειρας. Όταν παρουσιάζεται στο συ-

* Κλινών. (Σ.τ.Μ.)

γκεντρωμένο πλήθος, η Ειρήνη εκτελεί ένα σημαντικό τελετουργικό: προχωρεί στο κέντρο του χαμηλού κιγκλιδώματος και ανάβει κεριά τα οποία προσφέρει στον Σταυρό που είναι τοποθετημένος εκεί. Τη στιγμή που η Ειρήνη υποκλίνεται τελετουργικά στον Σταυρό, όλα τα στρατιωτικά λάβαρα των ενόπλων δυνάμεων, οι σημαίες, τα εμβλήματα, τα σκήπτρα και τα άλλα ιερά αντικείμενα χαμηλώνουν, τα υλικά σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας μιμούνται την πράξη της προσκύνησης του Σταυρού και της νέας αυτοκράτειρας. Σε αυτό το σημείο της τελετής, η Ειρήνη εμφανίζεται σαν την εικόνα της αυτοκρατορικής ισχύος, βασιλική, επιβλητική, αγαλματώδης. Αλλά ακόμη πιο σημαντικό, προσωποποιεί τον τρόπο με τον οποίο η αυτοκρατορική εξουσία μεταβιβάζεται από τη μια γενιά στην άλλη. Εγγυάται ότι η εξουσία του αυτοκράτορα, του συζύγου της, θα μεταβιβαστεί νόμιμα στα παιδιά της. Υπόσχεται τη συνέχεια της ηγεμονεύουσας δυναστείας.

Για την Ειρήνη, αυτή είναι η στιγμή κατά την οποία μορφοποιείται ο ρόλος της. Καθώς στέκεται όρθια, με τα χρυσά αυτοκρατορικά της άμφια, τα ποικιλμένα με πολύτιμους λίθους και διακοσμημένα με χρυσές και ασημένιες κλωστές, οι φατρίες τραγουδούν μια μακρά σειρά επευφημιών σε μορφή αντιφωνήσεων. Αφού πρώτα επικαλούνται την προστασία του Θεού για την Αυτοκρατορία και τους λαούς της, οι ψάλτες και ο λαός επαναλαμβάνουν, από τρεις φορές, έναν μακρύ κατάλογο προσφωνήσεων.

Αυτή είναι η μεγάλη μέρα του Κυρίου, η μέρα σωτηρίας των Ρωμαίων, ετούτη η μέρα είναι η χαρά και η δόξα του κόσμου γιατί το στέμμα της Αυτοκρατορίας τοποθετή-

θηκε δίκαια στο κεφάλι σου. Δόξα στον Θεό που είναι ο κύριος των πάντων! Δόξα στον Θεό που σε έκανε αυτοκράτειρα! Δόξα στον Θεό που έστεψε την κεφαλή σου, είτε Εκείνος που σε έστεψε, Ειρήνη, με το χέρι Του να σε κρατήσει στην πορφύρα για πολλά χρόνια, προς δόξα και αγαλλίαση των Ρωμαίων.¹⁶

Για πρώτη φορά η Ειρήνη προσφωνείται ως *βασίλισσα*, το θηλυκό αντίστοιχο του *βασιλέως* (που ήταν ο πλέον επίσημος όρος για τον ηγεμόνα). Συνδέεται με την πορφύρα που φορούν οι ηγεμόνες και το όνομά της εισάγεται στον ύμνο, έτσι ώστε η νέα αυτοκράτειρα ονομάζεται και επισήμως Ειρήνη. Μετά απ' αυτή την ανταλλαγή επευφημιών, η αυτοκράτειρα χαιρετά και τις δύο φατρίες και τα συγκεντρωμένα πλήθη με μια βαθιά υπόκλιση και προς τις δύο πλευρές, και φεύγει από το άνδρηο. Καθώς αποχωρεί συνοδευόμενη από τους συγκλητικούς, δέχεται ξανά τις ζητωκραυγές και τους χαιρετισμούς των ομάδων των αξιωματούχων. Όταν φτάνει στο Αυγουστείον, όλο το προσωπικό των ιδιαίτερων αυτοκρατορικών διαμερισμάτων της, κυρίως ευνούχοι που φροντίζουν για τις ματιοθήκες και τους κοιτώνες, την υποδέχονται προσφωνώντας τη στα λατινικά «*Bene, bene!*» κατάλοιπο από τον ΣΤ' αιώνα, όταν η λατινική ομιλούνταν ακόμη κανονικά στο Βυζάντιο.

Το τυπικό μέρος της στέψης έχει πλέον τελειώσει και η αυτοκράτειρα προσέρχεται στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου, στο Ανάκτορο της Δάφνης, όπου την περιμένουν οι αυτοκράτορες για τη γαμήλια τελετή. Ο Λέων φοράει το αυτοκρατορικό του στέμμα, όπως άλλωστε και η Ειρήνη. Αν και η γαμήλια τελετή πραγματοποιείται

στην εκκλησία με τις ευλογίες των ιερέων και θεωρείται ιερό μυστήριο, δεν αντιμετωπίζουν ακόμη τον γάμο ως θρησκευτική τελετή. Η ουσία οποιουδήποτε γάμου έγκειται στη συμφωνία ανάμεσα σε δύο οικογένειες οι οποίες εκπροσωπούνται από τους γονείς: στην ανταλλαγή συμβολαίων που συνοδεύονται από την προίκα και τα γαμήλια δώρα.

Στη διάρκεια της λειτουργίας, το αυτοκρατορικό ζεύγος φεύγει από την εκκλησία και επιστρέφει μόνο για να παραλάβει τα γαμήλια στέφανα από τον πατριάρχη. Μοιάζουν το πιθανότερο με χρυσά πλέγματα που μπορούν να φορεθούν μαζί με τα αυτοκρατορικά στέμματα.¹⁷ Ο πατριάρχης ενώνει τις δεξιές τους και ανταλλάσσονται δαχτυλίδια, ωστόσο ελάχιστα στοιχεία της τελετής θυμίζουν τον σύγχρονο ελληνορθόδοξο γάμο. Μόλις τελειώσει η τελετή, οι νεόνυμφοι βγαίνουν από την εκκλησία, όπου τους περιμένει νέα υποδοχή και ζητωκραυγές. Στη συνέχεια προχωρούν αργά μέσα από διάφορα τμήματα του ανακτόρου και κατευθύνονται στον νυμφώνα τους, στη Μαγναύρα, που απέχει αρκετά από το Ανάκτορο της Δάφνης: ακολουθούν μια διαδρομή ανάμεσα στους κήπους, στα δέντρα και στους στάβλους. Οι φατρίες παίζουν μουσική, οι τραγουδιστές στέκουν εκατέρωθεν και τους χαιρετούν μελωδικά κι ύστερα συνοδεύουν το νιόπαντρο αυτοκρατορικό ζεύγος μέχρι το υπνοδωμάτιό του. Ο Λέων και η Ειρήνη αποθέτουν τα αυτοκρατορικά τους στέμματα στο νυφικό κρεβάτι και προσέρχονται στο γαμήλιο συμπόσιο το οποίο παρατίθεται στην Αίθουσα των Δεκαενέα Ακουβίτων. Φορώντας ακόμη τα γαμήλια στέφανα συμμετέχουν στο γλέντι μαζί με όλους τους καλεσμένους του αυτοκράτορα.

Όμως η τελετή δεν τελειώνει εδώ.¹⁸ Για τη αυτοκράτειρα υπάρχει ακόμη ένα και εξαιρετικά σημαντικό τελετουργικό, το οποίο λαμβάνει χώρα την τρίτη μέρα μετά τον γάμο.¹⁹ Είναι η επίσημη «ημέρα του λουτρού», όπου η αυτοκράτειρα επισκέπτεται με τη συνοδεία της ένα από τα πολλά λουτρά του Μεγάλου Παλατίου. Οι φατρίες παρατάσσονται εκατέρωθεν του δρόμου που θα ακολουθήσει η πομπή, με τρία μουσικά όργανα στρατηγικά τοποθετημένα για να συνοδεύουν την ακολουθία. Είθισται να συνοδεύει μια ολόκληρη ορχήστρα με μουσική όσους αξιωματούχους είναι υπεύθυνοι για να μεταφέρουν με ασφάλεια ορισμένα απαραίτητα για την τελετή αντικείμενα –το κουτί με τα αρώματα, δοχεία, πετσέτες και τα αναγκαία για την πλύση– στο λουτρό και στον ναό της Αγίας Χριστίνας. Αυτό το κτηριακό συγκρότημα φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα του Ανακτόρου της Μαγναύρας, ωστόσο η πομπή από τον νυμφώνα δεν παύει να είναι χρονοβόρα διαδικασία λόγω του πλήθους των ατόμων που συμμετέχουν και της θορυβώδους μουσικής συνοδείας.

Όταν τα αντικείμενα φτάσουν στο λουτρό, η αυτοκράτειρα βγαίνει από τον νυμφώνα ακολουθούμενη από την Μεγάλη Κυρία επί των τιμών, την παρακαθίστρα, και δύο ακόμη κυρίες επί των τιμών που κουβαλούν διακοσμητικούς γρανάτες από πορφυρίτη (πιθανότατα μικρές σκαλιστές απομιμήσεις ροδιών) ποικιλιμένους με πολύτιμους λίθους.²⁰ Η εμφάνιση της Ειρήνης προκαλεί τις επευφημίες των παρευρισκομένων, πρώτα των Βένετων και μετά των Πράσινων, που ζητωκραυγάζουν εναλλάξ συνοδεία και των τριών οργάνων. Μέλη της Συγκλήτου συνοδεύουν αυτή την ασυνήθιστη πομπή καθώς διασχίζει το Ανάκτορο της Μαγναύρας και μέχρι το κεφαλόσκαλο που

οδηγεί στο λουτρό. Εκεί παίζει μουσική το ένα όργανο και οι ύπατοι αναλαμβάνουν τον ρόλο των συνοδών, καθώς η Ειρήνη κατεβαίνει την ελικοειδή σκάλα που οδηγεί στο λουτρό της Αγίας Χριστίνας. Όταν βγαίνει από το λουτρό, τη συνοδεύουν και πάλι οι συγκλητικοί, ενώ τα μέλη των φατριών ακολουθούν τραγουδώντας σε όλη τη διαδρομή πίσω προς τον νυμφώνα. Εκεί παρατάσσονται σε ημικύκλιο ώσπου να φτάσει η Ειρήνη στο δεξί τμήμα της αψίδας του κοιτώνα, και φεύγουν όταν τελειώσει και ο τελευταίος ύμνος. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται έμφαση στον στόχο του γάμου και ανανεώνεται η ελπίδα για τη γέννηση απογόνων. Για μια αυτοκράτειρα οι επευφημίες που επαναλαμβάνονται αδιάκοπα: «Πολλά τα έτη, πολλά τα έτη, πολλά τα έτη!» ενδέχεται να υποκρύπτουν μιαν αδιόρατη απειλή: αν αποτύχει να γεννήσει το πολυπόθητο αρσενικό παιδί, άραγε θα μπορέσει να απολαύσει πολλά έτη στον αυτοκρατορικό θρόνο;

❖ Ο πρώτος χρόνος της αυτοκράτειρας ❖

Στις 20 Δεκεμβρίου, την Κυριακή πριν από τα Χριστούγεννα, η Ειρήνη βρέθηκε στο επίκεντρο της προσοχής της Αυλής χάρη στην προαναφερθείσα τελετή του λουτρού. Η επερχόμενη γιορτή της γέννησης του Χριστού και η περίοδος ευωχίας που διαρκούσε μέχρι τα Επιφάνεια (6 Ιανουαρίου) ήταν γιορτή χαράς για όλους τους Χριστιανούς του Μεσαίωνα. Έτσι η αυτοκράτειρα είχε την ευκαιρία να δει την Αυλή στην πιο λαμπρή μορφή της. Ήταν άλλωστε και ο ερχομός του Νέου Έτους που εορ-

ταζόταν σχεδόν ειδωλολατρικά με αρματοδρομίες στον Ιππόδρομο. Αυτοκρατορικά συμπόσια παραθέτονταν καθημερινά. Όμως στο μυαλό της Ειρήνης κυριαρχούσε πάνω απ' όλα το καθήκον της τεκνοποίησης: όφειλε να χαρίσει έναν γιο, έναν διάδοχο στον Λέοντα, για να εξασφαλιστεί η συνέχεια της Συριακής δυναστείας με την οποία την είχε συνδέσει ο γάμος της. Ο Λέων πιθανότατα πέρασε την πρώτη νύχτα του γάμου με τη γυναίκα του, όμως αφού ο καθένας είχε τα δικά του διαμερίσματα ίσως να μη ζούσαν μαζί επί μονίμου βάσεως. Ωστόσο την επισκεπτόταν, προφανώς συχνά, ώσπου η εγκυμοσύνη της έγινε πια φανερή. Έξι μήνες μετά, η Ειρήνη ήξερε ότι έμελλε να εκπληρώσει τον πρωταρχικό σκοπό του γάμου της. Η υγεία της και η υγεία του αγέννητου μωρού της αποτελούσαν έκτοτε το κέντρο του ενδιαφέροντος στο ανάκτορο.

Όλο αυτόν τον καιρό η Ειρήνη περιφερόταν στα διαμερίσματά της, πιθανότατα στην περιοχή του Χρυσοτρίκλινου. Ήταν η αυθέντης αυτού του μικρού τμήματος του ανακτόρου και οι αξιωματούχοι που είχαν την ευθύνη αυτών των χώρων ήταν υποχρεωμένοι να υπακούουν στις διαταγές της. Αν και δεν ήταν μεγαλύτερη από δεκαέξι ετών, η θέληση και ο χαρακτήρας της δοκιμάζονταν στο έπακρο. Και αφού ο Λέων διέμενε στα πιο διακεκριμένα διαμερίσματα των ανακτόρων, μπορούσε να έχει την ησυχία της. Άλλωστε και οι πέντε ετεροθαλείς αδελφοί του συζύγου της είχαν τα δικά τους διαμερίσματα και τους προσωπικούς τους υπηρέτες. Τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας δεν συναντιούνταν συχνά όλα μαζί, αλλά ασφαλώς παρευρίσκονταν στις εκκλησιαστικές και τις κοσμικές τελετές του Πάσχα και σε άλλες σημαντικές θρη-

σχευτικές εορτές. Στη διάρκεια όλου του έτους 770, η Ειρήνη συμμετείχε σε αυτές τις συνάξεις παρατηρώντας τα τεκταινόμενα. Ειδικότερα παρακολουθούσε πολύ στενά την πεθερά της, την Ευδοκία, αφού και η ίδια θα επωμιζόταν τον ρόλο της πρεσβύτερης αυτοκράτειρας μια μέρα. Είτε η Ευδοκία τη βοηθούσε είτε δεν της έδινε σημασία επειδή πιθανόν τη θεωρούσε απειλή για τις αυτοκρατορικές βλέψεις των δικών της γιων, των καισάρων, η νεαρή νύφη, όπως άλλωστε πολλές άλλες στη θέση της, μάθαινε τον ρόλο της παρακολουθώντας. Παρατηρώντας ό,τι συνέβαινε, ακούγοντας προσεκτικά τις τυποποιημένες προσφωνήσεις και τις οδηγίες του τελετάρχη που διηύθυνε τα διάφορα στάδια, η Ειρήνη παρευρισκόταν στις τελετές για να μάθει τον ρόλο που θα καλούνταν να παίξει με το πλήρωμα του χρόνου.

Στις 14 Ιανουαρίου του 771, η Ειρήνη γέννησε έναν γιο στην Αίθουσα της Πορφύρας του ανακτόρου.²¹ Ήταν η δεύτερη μόλις φορά που γεννιόταν ένα παιδί στην ειδική αίθουσα την επενδεδυμένη με πορφυρά υφάσματα· στο εξής θα έφερε το προσωνύμιο *πορφυρογέννητος*. Η Αίθουσα της Πορφύρας, που απέπνεε τους αυτοκρατορικούς συνειρμούς των πορφυρών μεταξωτών υφασμάτων και των πορφυρών πολύτιμων λίθων, προοριζόταν για τη χρήση των θηλυκών συγγενών του αυτοκράτορα. Το κυρίαρχο χρώμα της, που οφειλόταν στα πορφυρά πετάσματα, έδινε έμφαση στα πιο πολυτελή υλικά που αποτελούσαν αποκλειστικό προνόμιο της αυτοκρατορικής βυζαντινής οικογένειας. Αν και δεν γνωρίζουμε τη χρονολογία κατασκευής της Αίθουσας, ο τίτλος *πορφυρογέννητος* συναντάται πρώτη φορά σ' ένα χειρόγραφο του 763 που αναφέρεται στον Λέοντα Δ', τον σύζυγο της Ειρήνης.²² Ο ίδιος ο

Λέων είχε γεννηθεί σ' αυτό το δωμάτιο το 750. Είναι λοιπόν πιθανό η Αίθουσα της Πορφύρας είτε να κτίστηκε από τον Κωνσταντίνο Ε' ή τον πατέρα του Λέοντα Γ', είτε να προσαρμόστηκε στις ανάγκες αυτής της συγκεκριμένης χρήσης ένας άλλος κοιτώνας, ο οποίος προϋπήρχε. Αν και δεν αποκλείεται τα ετεροθαλή αδέρφια του Λέοντα Δ' να είχαν γεννηθεί στην Αίθουσα της Πορφύρας, κανένα τους δεν αναφέρθηκε ποτέ με αυτό το περιβλεπτό επίθετο.

Η μεγάλη τύχη της Ειρήνης, που έγινε μητέρα ενός αρσενικού παιδιού, μελλοντικού κληρονόμου της εξουσίας του πατέρα του, γιορτάστηκε αμέσως από την Αυλή και ολόκληρη την πόλη της Κωνσταντινούπολης. Ένα τόσο ευτυχές γεγονός συνοδευόταν πάντοτε με τις ανάλογες δημόσιες επευφημίες, οι οποίες ήταν καταχωρισμένες στο *Περί της Βασιλείου τάξεως* ως οι πλέον ταιριαστές για τη γέννηση ενός διαδόχου.²³ Επιπλέον στάθηκε η αφορμή για τελετές που συνδέονταν με την ονοματοδοσία του παιδιού, στις οποίες η Ειρήνη δεν συμμετείχε. Σε αυτές περιλαμβάνονται τα συγχαρητήρια της Συγκλήτου προς τον αυτοκράτορα, η λιτανεία προς τη Μεγάλη Εκκλησία για την πατριαρχική προσευχή των ευχαριστιών για τον επιτυχημένο τοκετό και μία δεξίωση στην Αίθουσα του Σίγμα, όπου οι φατρίες ζητούν να εορταστεί το γεγονός με αγώνες στον Ιππόδρομο. Κατόπιν οι φατρίες αναρτούν μια σημαία, σημάδι ότι οι ιπποδρομίες θα διεξαχθούν την επομένη, και όλοι οι κάτοικοι προσκαλούνται να συγκεντρωθούν στον Ιππόδρομο για να μάθουν το όνομα του νεογέννητου πορφυρογέννητου. Την επομένη και αφού ανακοινώνεται το αναμενόμενο όνομα Κωνσταντίνος, ακολουθούν επευφημίες και διεξάγονται οι ιπποδρομίες.

Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας κερνάει ένα ειδικό ποτό που το έλεγαν *λοχόζεμα* (κατά λέξη «ζωμός της λεχώνας»), το οποίο διανέμεται δωρεάν σε όλο τον πληθυσμό. Μέσα στο ανάκτορο, οι προπόσεις για τον νέο πρίγκιπα λαμβάνουν χώρα στο προστώ της Αίθουσας των Δεκαεννέα Ακουβίτων, όπου τα μέλη της κάθε τάξης έρχονται με τη σειρά να πιουν *λοχόζεμα*. Στην πόλη το ίδιο ποτό διανέμεται κατά μήκος της Μέσης Οδού, από τη Χαλκή Πύλη του ανακτόρου μέχρι την Αγορά του Βοός: οι φτωχοί μάλιστα –«οι εν Χριστώ αδελφοί μας»– καλούνται ιδιαιτέρως να έρθουν και να πιουν εις υγείαν του παιδιού για επτά ολόκληρες μέρες. Ο αυτοκράτορας κερνάει γενναϊόδωρα τους υπηκόους του όποτε η γυναίκα του γεννάει ένα υγιές αγόρι. Ακόμη και αν οι ζητωκραυγές δεν έφταναν στα διαμερίσματά της, η Ειρήνη ασφαλώς θα είχε πληροφορηθεί τα τεκταινόμενα.

Στη συνέχεια, η αυτοκράτειρα πρέπει να προετοιμαστεί για τη σημαντική τελετή στη διάρκεια της οποίας θα δεχτεί τα συγχαρητήρια σύσσωμης της Αυλής. Πρόκειται για μια μεγαλοπρεπή τελετή που προβλέπεται για την όγδοη μέρα μετά τον τοκετό. Ο κοιτώνας της αυτοκράτειρας διακοσμείται ειδικά για την περίπτωση με χρυσαφί πετάσματα από άλλα δωμάτια του ανακτόρου, που τα απλώνουν στο κρεβάτι και τα κρεμούν στους τοίχους, ενώ παράλληλα ανάβουν λύχνους με πολλά κεριά. Η μητέρα κάθεται όσο πιο αναπαυτικά γίνεται και το μωρό ντύνεται με ένα ειδικό φόρεμα. Κατόπιν το προσωπικό του κοιτώνα, οι ευνούχοι που είναι υπεύθυνοι για τα ιδιαίτερα αυτοκρατορικά διαμερίσματα, συγχαίρουν την αυτοκράτειρα. Αμέσως μετά προσέρχονται οι κυρίες της Αυλής ανάλογα με τη σειρά τους (πρώτα οι γυναίκες, αφού

η γέννηση ενός παιδιού είναι βασικά γυναικεία υπόθεση, έστω και αν ο αυτοκράτορας δέχεται πρώτος τα συγχαρητήρια. Ακόμη και οι χήρες των αξιωματούχων που έχουν αποβιώσει περνούν πριν από τους άνδρες). Κάθε ομάδα συγχαίρει και εύχεται στη μητέρα, στην οποία και προσφέρει από ένα μικρό δώρο. Ύστερα ακολουθούν οι άνδρες της Αυλής, πρώτα τα μέλη της Συγκλήτου και κατόπιν οι υπόλοιποι αξιωματούχοι κατά σειρά αξιώματος. Μπορεί να πρόκειται απλώς για μια πιο μεγαλοπρεπή παραλλαγή των εορτασμών που επιφυλάσσονται για κάθε επιτυχημένο τοκετό, όμως για την Ειρήνη είναι μια πολύ σημαντική στιγμή, αφού με τη γέννηση του γιου της διασφαλίζεται η συνέχεια της Συριακής δυναστείας.

Επί σαράντα ημέρες, η Ειρήνη, όπως και όλες οι λεχώνες, θεωρείτο ακάθαρτη και παρέμεινε περιορισμένη στα διαμερίσματά της. Η σταδιακή επιστροφή της στους δημόσιους χώρους αποκορυφώθηκε με την εκκλησιαστική τελετή του καθαρμού, οπότε έγινε και πάλι δεκτή στην εκκλησιαστική κοινότητα. Η τελετή του καθαρμού ήταν απαραίτητη για κάθε γυναίκα που είχε γεννήσει. Μετά από τον καθαρμό, η Ειρήνη συμμετείχε στη βάπτιση του γιου της που τέλεσε και πάλι ο πατριάρχης, αυτή τη φορά στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας.²⁴ Σύμφωνα με την παράδοση, το αγόρι πήρε το όνομα του παππού του Κωνσταντίνου Ε', του ηγεμονεύοντος αυτοκράτορα. Στη Χρονογραφία του, ο Θεοφάνης υπαινίσσεται ότι ήταν αρκετά ασυνήθιστο για έναν παππού να παρίσταται στη γέννηση του γιου του παιδιού του.²⁵ Σπάνια ένας αυτοκράτορας ζούσε αρκετά ώστε να χαρεί ένα τόσο ευτυχές γεγονός – πολλοί πέθαιναν στα πεδία των μαχών ή έπεφταν θύματα δολοφόνων, συχνά σε πολύ νεό-

τερη ηλικία απ' αυτή του Κωνσταντίνου Ε', ο οποίος είχε βασιλεύσει τριάντα συναπτά έτη. Το 771, ο γιος της Ειρήνης, Κωνσταντίνος, δεν αντιπροσώπευε μόνο την τέταρτη γενιά μιας ιδιαίτέρως επιτυχημένης δυναστείας, αλλά έδινε παράλληλα την υπόσχεση μιας ειρηνικής συνέχειας της εξουσίας της στο μέλλον. Ένα μέλλον που διαγραφόταν λαμπρό για την Ειρήνη, καθώς προχωρούσε εν πομπή με τη συνοδεία της προς την Αγία Σοφία για τα βαφτίσια του πρωτότοκου γιου της. Είχε εκπληρώσει το πρώτο και σημαντικότερο καθήκον μιας αυτοκρατορικής πριγκίπισσας.

☞ Η Ειρήνη ως μητέρα και αυτοκράτειρα ☜

Μεταξύ 771 και 775, στην εξωτερική πολιτική του Κωνσταντίνου Ε' κυριάρχησαν οι εκστρατείες κατά των Αράβων και των Βουλγάρων, ενώ στο εσωτερικό ο αυτοκράτορας εξακολουθούσε να καταδιώκει όσους εικονολάτρες ήσαν γνωστοί. Έτσι ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον δεσμό ανάμεσα στους στρατιωτικούς του θριάμβους (κατά των Αράβων στη Συκή, το 771, και στη Μοψουεστία, το 772, και κατά των Βουλγάρων το 773) και στην επίσημη εικονομαχία, γεγονός που εμφυσούσε αυτοπεποίθηση στους στρατιώτες του. Στους διωγμούς κατά των εικονολατρών διέπρεψε ο στρατηγός του Θέματος των Θρακησίων Μιχαήλ Λαχανοδράκων. Πολλοί μοναχοί οι οποίοι αρνούνταν να δεχτούν το Σύμβολο της Πίστεως που είχε εκδώσει η εικονομαχική Σύνοδος του 754 βασανίστηκαν, τυφλώθηκαν και εξορίστηκαν· όσοι δεν αντιστέκονταν

υποχρεώνονταν να παντρευτούν καλόγριες. Οι επίσημοι διωγμοί των εικονολατρών, των βιβλίων τους, των εικόνων τους και των μοναστηριών τους συνεχίστηκε με σφοδρότητα, τουλάχιστον σε αυτή την περιοχή, με την αμέριστη συγκατάθεση του αυτοκράτορα. Η κατάσταση άλλαξε το 774, όταν μια ναυτική συμφορά κατέστρεψε πολλά πολεμικά πλοία που είχαν σταλεί κατά της Βουλγαρίας και στάθηκε η αφορμή για μια τελική εκστρατεία το 775 με στόχο την οριστική συντριβή των Βουλγάρων. Όμως στη διάρκεια αυτής της επίθεσης ο Κωνσταντίνος τραυματίστηκε στον μηρό και πέθανε κατά τη μεταφορά του από τη Σηλυβρία στην πρωτεύουσα.²⁶

Μετά τον θάνατό του, τον Αύγουστο του 775, ο Κωνσταντίνος Ε' τάφηκε με τιμές στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο πλάι στον ναό των Αγίων Αποστόλων από τη σύζυγό του Ευδοκία και τους γιους του. Ο πρωτότοκος, ο Λέων, ανακηρύχθηκε μοναδικός αυτοκράτορας. Στη διάρκεια της διαδικασίας της διαδοχής μια σειρά από σημαντικές *διαβατήριες τελετουργίες* συμπλήρωνε τα προφανή στην αντικατάσταση του ενός αυτοκράτορα από τον άλλον. Ως αποτέλεσμα της ανακήρυξης του Λέοντα, η Ειρήνη έγινε αυτοκράτειρα και η χήρα Ευδοκία υποβιβάστηκε σε αυτοκράτειρα-μητέρα. Όταν συντελείται μια τόσο μεγάλη αλλαγή, η παλαιότερη αυτοκράτειρα οφείλει να παραμερίσει για χάρη της νέας παραχωρώντας της τα διαμερίσματα και τους κοιτώνες που προορίζονται για την ηγεμονεύουσα αυτοκράτειρα. Σε μερικές περιπτώσεις τα πράγματα δεν γίνονταν με αυτόν τον τρόπο και το νέο αυτοκρατορικό ζεύγος βρισκόταν αποκλεισμένο από τα επίσημα διαμερίσματα.²⁷ Το 775 δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η Ευδοκία ακολούθησε αυτό το παράδειγμα, πράγ-

μα που θα οδηγούσε σε ενοχλητικές συγκρούσεις. Πιθανότατα μετακόμισε σε ένα ξεχωριστό ανάκτορο ή σε κάποιο μοναστήρι της περιοχής. Όμως οι πέντε γιοι της, οι καίσαρες, ίσως να μην ήταν το ίδιο πρόθυμοι να παραιτηθούν από το δικαίωμα πρόσβασης στο Μέγα Παλάτιο. Αλλά βέβαια ο θάνατος του πατέρα τους, η ανακήρυξη του Λέοντα ως μοναδικού ηγεμόνα του Βυζαντίου, καθώς και η ύπαρξη του γιου του Κωνσταντίνου μείωναν στο ελάχιστο τις πιθανότητες για οποιονδήποτε από αυτούς να γίνει κάποτε αυτοκράτορας.

Ωστόσο υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις ότι ορισμένοι στρατιωτικοί επαρχιακοί διοικητές ανησυχούσαν και ήθελαν να απαλλαγούν από το ζήτημα της αυτοκρατορικής κληρονομιάς και τους πέντε καίσαρες. Πήγαν στην πρωτεύουσα για τον επόμενο εορτασμό του Πάσχα μαζί με ένα μεγάλο πλήθος που συγκεντρωνόταν καθημερινά στον Ιππόδρομο. Ολόκληρη τη Μεγάλη Εβδομάδα του 776, από την Κυριακή των Βαΐων μέχρι τη Μεγάλη Πέμπτη, οι διαδηλωτές διατράνωναν την αφοσίωσή τους στους ηγεμόνες, στον Λέοντα και τον νεαρό του γιο, τον Κωνσταντίνο. Τη Μεγάλη Παρασκευή, ο Λέων συγκάλεσε τη Σύγκλητο, τον στρατό και τον λαό και τους υπενθύμισε τον όρκο που είχαν δώσει να αποδεχθούν μόνο τον ίδιο, τον γιο του Κωνσταντίνο και τους απογόνους του ως ηγεμόνες. Ο όρκος επαναλήφθηκε προφορικά παρουσία των κατάλοιπων του Τιμίου Σταυρού που φυλάσσονταν στην Αγία Σοφία, ενώ παράλληλα αποτυπώθηκε γραπτώς. Για να εξασφαλιστεί η οικογενειακή ενότητα και η συναίνεση των ετεροθαλών αδελφών του, ο νεότερος, ο Ευδόκιμος, προβιβάστηκε την επομένη, το Μεγάλο Σάββατο, στο αξίωμα του νοβελίσσιμου. Έστερα οι καίσαρες

συνόδευσαν τον Λέοντα Δ' στην Αγία Σοφία, όπου τέλεσαν την καθιερωμένη λειτουργία της αλλαγής του καλύμματος της Αγίας Τράπεζας. Κατόπιν οι συγκλητικοί ακολουθούμενοι από στρατιωτικούς και εκπροσώπους του λαού απόθεσαν τους καταλόγους που περιλάμβαναν τον γραπτό όρκο αφοσίωσης στον αυτοκράτορα πάνω στην Αγία Τράπεζα, το ιερότερο μέρος της ιερότερης εκκλησίας του Βυζαντίου. Ο Λέων ανέβηκε στον άμβωνα μαζί με τον πατριάρχη και παρακάλεσε τους παριστάμενους να δεχτούν τον γιο του Κωνσταντίνο σαν αυτοκράτορα, «από την Εκκλησία και το χέρι του Χριστού». «Να είσαι βέβαιος, Υιέ του Θεού, ότι δεχόμαστε τον αφέντη Κωνσταντίνο ως αυτοκράτορά μας από το χέρι Σου και θα τον προστατεύουμε και θα πεθάνουμε για χάρη του!» αναφώνησαν όλοι.²⁸ Όμως τότε δεν ήξεραν ότι ούτε το χέρι του Θεού δεν θα κατάφερνε να τον σώσει από το χέρι της γυναίκας.

Έτσι επισφραγίστηκε μια ξεχωριστή αυτοκρατορική διαδοχή. Όλα τα απαραίτητα συστατικά στοιχεία, Εκκλησία, στρατός, Σύγκλητος και λαός, έδωσαν τη συγκατάθεσή τους. Μια καινούργια τελετή ανακήρυξης διάβοής εισήχθη στη λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου, προκειμένου να οριστεί ο γιος του Λέοντα, ο Κωνσταντίνος, διάδοχος του θρόνου. Αφού λοιπόν ο Λέων εξασφάλισε αυτό που ήθελε, ζήτησε από τον πατριάρχη να τακτοποιήσει τα της στέψεως που έλαβε χώρα την αυγή της Κυριακής του Πάσχα, 14 Απριλίου του 776. Μια φορητή Αγία Τράπεζα τοποθετήθηκε στο αυτοκρατορικό θεωρείο που δέσποζε στον Ιππόδρομο. Εδώ, κάτω από τα βλέμματα του πλήθους που είχε συγκεντρωθεί στις κερκίδες του απέραντου ιπποδρομίου, ο πατριάρχης ευλόγησε τα

αυτοκρατορικά εμβλήματα και ο Λέων Δ' έστεψε συναυτοκράτορα τον πεντάχρονο γιο του Κωνσταντίνο. Μετά απ' αυτή τη δημόσια χειρονομία, μετέβησαν όλοι εν χορώ στην Αγία Σοφία για να γιορτάσουν την πιο σημαντική χριστιανική γιορτή, την Ανάσταση του Χριστού, που υποσχεται στους αληθινούς πιστούς τη σωτηρία και την αιώνια ζωή. Μια πρόσφατη ανάλυση αυτού του σημαντικού γεγονότος υπογραμμίζει ότι, στο πλαίσιο της εορτής του Πάσχα, οι Βυζαντινοί ενδεχομένως να θεώρησαν την εκ μέρους του Λέοντα προσφορά του γιου του στον λαό της Κωνσταντινούπολης ως παραλληλισμό της θείας δωρεάς του Υιού του Θεού προς τον κόσμο.²⁹ Ο πατριάρχης παρίσταται σε κάθε στάδιο της διαδικασίας για να εγγυηθεί τη διαδοχή του Κωνσταντίνου, απ' την οποία αποκλείονται οι θείοι του. Έτσι η Εκκλησία παρέχει την υποστήριξη της στα δικαιώματα του πρωτότοκου και επιχειρεί να εξάλειψει τις ενδεχόμενες απαιτήσεις των καισάρων, των παιδιών της Ευδοκίας.

Είναι σημαντικό ότι η Ειρήνη συμμετείχε στη λειτουργία του Πάσχα του 776 στον μητροπολιτικό ναό ως μητέρα του παιδιού-αυτοκράτορα που είχε πλέον οριστεί ως μοναδικός κληρονόμος της αυτοκρατορικής εξουσίας. Έφτασε στη νοτιοανατολική γωνία του υπερώου (κατηχούμενα) μέσω της ιδιωτικής ανυψωμένης διόδου που συνένδεε το ανάκτορο με την εκκλησία, συνοδευόμενη από μέλη της αυτοκρατορικής φρουράς (σχολαί) που κρατούσαν σκήπτρα. Βέβαια η συμμετοχή της ήταν αναμενόμενη· οι αυτοκράτορες έπαιρναν πάντοτε μέρος στην κεντρική εορτή της Εκκλησίας. Αλλά το 776, μετά την ανακήρυξη του γιου της στο αξίωμα του συναυτοκράτορα, η παρουσία της Ειρήνης δεν μπορεί να περάσει απαρατή-

ρητη, ούτε άλλωστε η άφιξή της χωριστά από τους άνδρες της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Ωστόσο, όσες προσπάθειες κι αν έγιναν για να τους φράξουν τον δρόμο προς την αυτοκρατορική εξουσία, οι φιλοδοξίες των καισάρων δεν ξεριζώθηκαν. Αντίθετα, συνέχισαν να δολοπλοκούν όσο διήρκεσε η βασιλεία του πατέρα τους, με στόχο τη διαδοχή. Η Ειρήνη ήταν προφανώς ενήμερη γι' αυτή την αντιπαλότητα, όπως και για το ότι η γέννηση του γιου της είχε αναστείλει τις απαιτήσεις τους. Η στέψη του νεαρού πρίγκιπα Κωνσταντίνου ως αυτοκράτορα πιθανόν να τους ώθησε να ξεφορτωθούν το ταχύτερο τον ετεροθαλή αδελφό τους Λέοντα. Γιατί μόλις μερικές εβδομάδες αργότερα, τον Μάιο του 776, ο Νικηφόρος, ο μεγαλύτερος από τους καίσαρες, κατηγορήθηκε ότι εξύφαινε συνωμοσία. Το αυτοκρατορικό συμβούλιο συνεδρίασε και αφαίρεσε τους τίτλους ευγενείας από όλα τα αδέλφια, τα οποία εξορίστηκαν στη Χερσώνα με το αιτιολογικό ότι παρέβησαν τον όρκο που είχαν δώσει στον πατέρα τους, Κωνσταντίνο Ε'. Αυτή ήταν η πρώτη από τις πολλές περιόδους εξορίας, κατά τη διάρκεια των οποίων τα ετεροθαλή αδέλφια του Λέοντα Δ' συνέχισαν να συνωμοτούν εναντίον του και αργότερα εναντίον του Κωνσταντίνου ΣΤ'. Κατά τα έτη 781/782, 792 και 799 αποτέλεσαν το επίκεντρο εξεγέρσεων, οι οποίες όμως όλες κατεστάλησαν. Δεν αποκλείεται κάποιες δυσχερηστές φατρίες να εκμεταλλεύονταν τους καίσαρες και οι τελευταίοι να μη δρούσαν με δική τους πρωτοβουλία για να κερδίσουν τον θρόνο. Μετά από είκοσι τρία χρόνια, το 799, έπαψαν οριστικά να είναι εν δυνάμει αυτοκρατορικοί διεκδικητές, όταν η Ειρήνη διέταξε να τυφλωθούν οι τέσσερις νεότεροι.³⁰

Ας επιστρέψουμε όμως στο 776, όταν οι καίσαρες εξορίστηκαν στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας. Την ίδια χρονιά ένα ακόμη γεγονός αποδεικνύει το πόσο σημαντική ήταν ήδη η Ειρήνη ως αυτοκράτειρα. Όταν ο Βούλγαρος ηγεμόνας Τελέριχος αναζήτησε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, ο Λέων Δ΄ τον δέχτηκε φιλόξενα. Ο Τελέριχος βαπτίστηκε Χριστιανός με ανάδοχό του τον αυτοκράτορα, προβιβάστηκε σε πατρίκιο και παντρεύτηκε μια συγγενή της Ειρήνης. Δεν γνωρίζουμε το όνομά της, όμως σαν εξαδέλφη, ανιψιά ή αδελφή της αυτοκράτειρας βρέθηκε στους εξέχοντες κύκλους της Αυλής. Η συμμαχία απέφερε στον Τελέριχο μια σύζυγο με υψηλή θέση, που ανταποκρινόταν στη νέα του θέση στη βυζαντινή ιεραρχία. Παρόμοια μέτρα καταγράφονται συχνά, αφού η αυτοκρατορική Αυλή συνήθιζε να υποθάλπει τους ανταγωνισμούς σε απομακρυσμένες περιοχές.

Ανάλογη ήταν η περίπτωση του Άδαλγι, γιου του τελευταίου βασιλιά των Λομβαρδών Δεσιδέριους, ο οποίος έχασε τον θρόνο του μετά την κατάκτηση της Παβίας από τον Καρλομάγνο (774). Ύστερα από είκοσι χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν γνωστός με το όνομα Θεόδοτος, στάλθηκε στην Ιταλία για να απαιτήσει τον τίτλο του (ανεπιτυχώς, όπως αποδείχτηκε). Ο γιος του Γκριμάλδος πήρε επίσης νύφη από το Βυζάντιο, συγγενή της αυτοκρατορικής οικογένειας. Καλωσορίζοντας και υποστηρίζοντας εκπεσόντες ηγεμόνες, οι αυτοκράτορες ήλπιζαν ότι μια μέρα οι προστατευόμενοί τους θα τους ανταπέδιδαν τη γενναιόδωρη φιλοξενία τους επιβάλλοντας φιλοβυζαντινή πολιτική στις χώρες τους. Το έθιμο αυτό μας υπενθυμίζει το πλήθος των ικετών και των ξένων τους οποίους συντηρούσε η αυτοκρατορική Αυλή και οι οποίοι

παράλληλα παρίσταντο στις περισσότερες εκδηλώσεις και έτσι επηρεάζονταν από το βυζαντινό ύφος εξουσίας. Αυτές οι μέθοδοι δεν ήταν βέβαια καινοφανείς: οι περισσότεροι αρχαίοι πολιτισμοί είχαν αναπτύξει παρόμοιες συνήθειες, όμως στην πρώιμη μεσαιωνική περίοδο η Αυλή της Κωνσταντινούπολης ήταν από τις ελάχιστες που μπορούσαν να συντηρούν έναν λαμπρό κύκλο τελετουργικής ζωής, τον οποίο οι αλλοδαποί έβρισκαν πολύ εντυπωσιακό.

Ο γάμος μιας συγγενούς της Ειρήνης με τον Βούλγαρο πρίγκιπα επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητα της οικογενείας της (για την οποία γνωρίζουμε ελάχιστα). Η ευμενής υποδοχή του Τελέριχου από τους Βυζαντινούς φαίνεται ότι αποδυνάμωσε τους Βουλγάρους, οι οποίοι δεν αποπειράθηκαν να εκστρατεύσουν εναντίον της Αυτοκρατορίας για πολλά χρόνια. Όμως οι ανατολικές περιοχές δέχονταν επανειλημμένες εισβολές και υπέφεραν από τις λεηλασίες των Αράβων. Το 777, ο Λέων Δ' έστειλε τις συνδυσμένες δυνάμεις όλων των ανατολικών Θεμάτων κατά της Γερμανίκειας στη Βόρειο Συρία, όπου και κατήγαγε περιφανή νίκη η οποία εορτάστηκε με θρίαμβο στο Ανάκτορο των Σοφιανών. Οι Σοφιανές ήταν ένα αυτοκρατορικό οίκημα στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, όπου κατά παράδοση τα στρατεύματα δέχονταν τα συγχαρητήρια μετά τις μάχες και μοιράζονταν μέρος της πολεμικής λείας. Ο νεαρός πρίγκιπας Κωνσταντίνος συνόδευσε τον πατέρα του και οι δυο τους καθισμένοι στους θρόνους τους επέβλεψαν τη διανομή των λαφύρων. Αργότερα πραγματοποιήθηκε η νικητήρια παρέλαση μέσα στην πόλη ακολουθώντας την προκαθορισμένη πορεία: έμπαιναν στην Κωνσταντινούπολη από τη Χρυσή Πύλη, παρήλαυ-

ναν μπροστά από πολλά σημαντικά μνημεία και κατέληξαν στον Ιππόδρομο, όπου οι αυτοκράτορες χαιρετούσαν τον στρατό και το πλήθος από το αυτοκρατορικό τους θεωρείο.

☛ Λέων Δ΄ και εικονομαχία ☚

Τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική πολιτική του, ο Λέων Δ΄ εμφανίζεται συνεχιστής των παραδόσεων του πατέρα του και υπέρμαχος της εικονομαχίας, παρότι μετά τον θάνατο του πατριάρχη Νικήτα τον αντικατέστησε με έναν αναγνώστη (λέκτορα) από το προσωπικό του Πατριαρχείου, τον Παύλο, ο οποίος αργότερα υποστήριξε ότι δεν συμφωνούσε με τους εικονομάχους. Στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα, επετράπη σε λίγους εικονολάτρες να επιστρέψουν από την εξορία. Όμως στο εσωτερικό του ανακτόρου, όταν —όπως λέγεται— ο Λέων ανακάλυψε τη συνωμοσία ορισμένων ευνούχων αξιωματούχων που διακινούσαν ιερές εικόνες, πήρε πολύ σκληρά μέτρα.³¹ Οι εικόνες είχαν καταργηθεί και η λατρεία τους είχε καταδικαστεί από τη Σύνοδο του 754, συνεπώς οι υπαίτιοι γνώριζαν πως διακινδύνευαν. Ύστερα από έρευνες συνέλαβαν τον Ιάκωβο τον παπία (υπεύθυνο ασφαλείας του Μεγάλου Παλατίου), τέσσερις κουβικουλάρηδες (όλοι τους ευνούχοι του ανακτόρου) και κάμποσους ανώνυμους θεοσεβείς, τους οποίους μαστίγωσαν και εξευτέλισαν δημοσίως υποχρεώνοντάς τους να βαδίσουν αλυσοδεμένοι στην κεντρική λεωφόρο της πόλης μέχρι το Πραιτώριο, όπου και τους φυλάκισαν. Τους είχαν κουρέ-

ψει, σημάδι πως διέπραξαν σοβαρό έγκλημα. Ο Θεοφάνης, ένας από τους συλληφθέντες, πέθανε από τις κακουχίες και αργότερα ανακηρύχθηκε μάρτυρας ως εικονολάτρης.

Η Ειρήνη δεν συνδέθηκε με αυτό το επεισόδιο.³² Ωστόσο μεταγενέστερες πηγές προσθέτουν το όνομά της στους συνωμότες· μάλιστα μια εκδοχή του ΙΒ΄ αιώνα που οφείλεται στον Γεώργιο Κεδρηνό αναφέρεται γραφικά σε μια σύγκρουση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στη συμβία του, την οποία ο Λέων κατηγορεί ότι είναι κρυφή εικονολάτρης. Ο αυτοκράτορας την αποδοκιμάζει και της λέει πως δεν πρόκειται να ξανακοιμηθεί μαζί της.³³ Πρόσφατα η αφήγηση αυτή αποδόθηκε επιδέξια σε μια πηγή σχεδόν σύγχρονη με τα γεγονότα που περιγράφονται. Έτσι υποτίθεται ότι η αφήγηση είναι αληθινή και η Ειρήνη εμφανίζεται να έχει εικονολατρικές συμπάθειες πριν από το 780.³⁴ Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, η Ειρήνη ήταν γνωστή εικονολάτρης και πριν από τον γάμο της με τον Λέοντα Δ΄. Ο πεθερός της Κωνσταντίνος Ε΄ την έβαλε να ορκιστεί στα Άγια Ευαγγέλια ότι δεν θα έφερε ποτέ εικόνες μες στο ανάκτορο και ότι θα ακολουθούσε την εικονομαχική του πολιτική εσαεί. Όμως εκείνη καταστράτηγησε τον όρκο της και στα κρυφά λάτρευε τις ιερές εικόνες. Οι ευνούχοι του αυτοκρατορικού κοιτώνα συνελήφθησαν να μεταφέρουν εικόνες που είχε παραγγείλει η Ειρήνη. Μόλις αποκαλύφτηκε η πραγματική της ταυτότητα, ο Λέων Δ΄, ορκισμένος εικονομάχος, στράφηκε εναντίον της. Από τη μεριά της, η Ειρήνη, προκειμένου να επισπεύσει την αναστήλωση των εικόνων, δεν έκανε τίποτα για να εμποδίσει τον θάνατο του συζύγου της, ο οποίος αποδίδεται στους ψευδάνθρακες που ο αυτοκρά-

τορας έβγαλε στο μέτωπό του εξαιτίας ενός πανέμορφου πολυτελούς στέμματος που φορούσε.

Η παραπάνω περιγραφή προσπαθεί να εμφανίσει την Ειρήνη αφοσιωμένη και θεοσεβούμενη εικονολάτρη από την παιδική της ηλικία, ανένδοτη οπαδό της καταδικασμένης λατρείας παρά την αντίθεση του Κωνσταντίνου Ε', σε βαθμό που να διατηρεί τις δικές της εικόνες στο ανάκτορο. Κάτι τέτοιο είναι ταυτόχρονα πολύ κολακευτικό για τη νεαρή αυτοκράτειρα και ταπεινωτικό για τον αυτοκράτορα. Προφανώς τίποτα από τα δύο δεν ισχύει απολύτως, όμως η επιμονή να αποδειχτεί η Ειρήνη εικονολάτρης από τα γεννοφάσκια της ενδέχεται να καταλήξει στη διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας. Το επιχείρημα σχετικά με την υποτιθέμενη πηγή του Η' αιώνα, η οποία κατέγραψε επακριβώς τα λόγια της Ειρήνης, είναι προφανώς επιπόνη συγγραφέων που έζησαν πολύ αργότερα και αναζητούσαν πρόσθετους τρόπους για να αμαυρώσουν το όνομα του Κωνσταντίνου, τον οποίο αντιμετώπιζαν ως αιρετικό εικονομάχο ηγεμόνα. Δεν μπορούμε ωστόσο να διανοηθούμε ότι ένας τόσο ισχυρός αυτοκράτορας θα διάλεγε για τον πρωτότοκο γιο του μια νύφη οπαδό της ειδωλολατρίας (αφού τέτοια θεωρούσαν οι εικονομάχοι τη λατρεία των εικόνων). Η υποτιθέμενη προσπάθειά του να εκμαιεύσει τη συγκατάθεση μιας νεαρής πριγκίπισσας (δεν ήταν παραπάνω από δεκαπέντε ετών), βάζοντάς τη να ορκιστεί στη Βίβλο ότι δεν θα ακολουθούσε εικονολατρικές πρακτικές, τον παρουσιάζει σαν ανόητο και την Ειρήνη σαν πεισματάρικο κορίτσι. Όμως, αντίθετα, ήταν ο πιο ισχυρός άνδρας στο Βυζάντιο και εκείνη μια εξαιρετικά τυχερή νεαρή γυναίκα που επελέγη για να γίνει μέλος της Αυλής. Και αφού η επιλογή της

νύφης ήταν στο χέρι του Κωνσταντίνου, η Ειρήνη είχε τον ρόλο του αδύναμου, αυτού που τιμήθηκε με την επιλογή του αυτοκράτορα, επιλογή που εξάλλου έγινε για πολιτικούς λόγους. Η άποψη ότι είχε φτάσει στην πρωτεύουσα για να διαφωνήσει με τον αυτοκράτορα σε ένα τόσο σημαντικό θεολογικό ζήτημα παραβλέπει πως κάτι τέτοιο θα της είχε αυτομάτως στερήσει κάθε πιθανότητα να παντρευτεί τον γιο του.

Έτσι δεν είναι δυνατό να κομίζεται η μαρτυρία του Κεδρηνού, γραμμένη μάλιστα τρεις αιώνες αργότερα, ως απόδειξη της πρώιμης εικονολατρίας της Ειρήνης. Όπως και όλοι οι μεταγενέστεροι ιστορικοί που αναθεώρησαν την ιστορία του Βυζαντίου κατά τον Η΄ αιώνα, ο Κεδρηνός ανακάλυψε ανεξήγητα κενά στη σωζόμενη αφήγηση του Θεοφάνη και επεδίωξε να τα καλύψει. Είναι μια διαδικασία που εκτυλίσσεται ανάμεσα στον Θ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα και αποκαλύπτει την ανάπτυξη εικονολατρικών παραδόσεων που επεφύλασσαν για την Ειρήνη τον ρόλο μιας από τις ηρωίδες τους. Η επινοημένη ιστορία του θυμού του Λέοντα για την εικονολάτρη σύζυγό του οδηγεί ωστόσο την προσοχή μας σε κάτι που αποσιωπά ο Θεοφάνης στη Χρονογραφία του και έχει ιδιαίτερη σημασία. Δεν γίνεται πουθενά μνεία για άλλους απογόνους της Ειρήνης και του Λέοντα· ο Κωνσταντίνος παρέμεινε το μοναδικό τους παιδί. Είναι όντως κάτι πολύ ασυνήθιστο, αν και όχι χωρίς προηγούμενο. Για τους ηγεμόνες του Μεσαίωνα το πλήθος των απογόνων ήταν το ζητούμενο για την εξασφάλισή τους, έστω και αν κατέληγε σε αδελφική αντιζηλία. Ο τυχαίος θάνατος ενός μοναχογιού θα ήταν πράγματι τραγωδία για έναν αυτοκράτορα, γι' αυτό οι περισσότεροι ήθελαν να κάνουν πολλά παιδιά και οι γυναί-

κες τους γεννούσαν κατά κανόνα κάθε δύο περίπου χρόνια. Γιατί λοιπόν ο Λέων και η Ειρήνη δεν απέκτησαν άλλους απογόνους;

Ο Κεδρηνός βρίσκει την απάντηση στην ιστορία που λέει ότι ο αυτοκράτορας θύμωσε τόσο πολύ με τη σύζυγό του, ώστε αρνήθηκε να ξανακοιμηθεί μαζί της. Αλλά αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί σοβαρή εξήγηση. Αν η Ειρήνη είχε πραγματικά βρεθεί ένοχη εικονολατρίας, τότε θα είχε σίγουρα τιμωρηθεί όπως και οι άλλοι παλατιανοί αξιωματούχοι. Το διαζύγιο και η εξορία θα ήταν οι αρμόζουσες ποινές για μια αυτοκράτειρα που θα είχε συλληφθεί να αψηφά τους κανόνες της Εκκλησίας με τέτοιο τρόπο. Ύστερα ο Λέων θα μπορούσε να ξαναπαντρευτεί και να κάνει πολλά παιδιά, όπως είχε πράξει και ο πατέρας του μετά τον θάνατο της πρώτης και της δεύτερης συζύγου του. Όμως μονάχα οι ευνούχοι του παλατιού μαρτύρησαν για τη λατρεία των εικόνων. Είναι βέβαιο λοιπόν ότι ο Λέων εξακολούθησε να κοιμάται με τη γυναίκα του, ελπίζοντας ότι η Ειρήνη θα του χάριζε και άλλους γιους.

Μια πιθανή αιτία για την έλλειψη άλλων απογόνων ίσως να κρύβεται πίσω από τη γυναικεία επιτηδειότητα που γνώριζε τρόπους να αποφεύγει τη σύλληψη ή να προκαλεί αποβολή. Ενδεχομένως παρόμοιες γυναικολογικές γνώσεις να ήταν εκείνη την εποχή πρωτόγονες, ωστόσο χρησιμοποιούνταν και ήταν μάλιστα αρκετά αποτελεσματικές, ώστε να καταδικάζονται τόσο από τον αστικό όσο και από τον εκκλησιαστικό νόμο.³⁵ Βέβαια είναι εξίσου πιθανό να μην κατάφερε η Ειρήνη να συλλάβει ανάμεσα στο 772 (αφήνοντας ένα διάστημα περίπου δεκαοκτώ μηνών μετά τη γέννηση του Κωνσταντίνου) και το 780, έτος θανάτου του συζύγου της. Ίσως ο τοκετός του πρώτου της

παιδιού να είχε τέτοιες επιπλοκές που να δυσκόλεψαν πολύ την ικανότητά της να συλλάβει για δεύτερη φορά. Μια μεταγενέστερη πληροφορία για την υγεία της Ειρήνης πιθανόν να είναι σχετική με το θέμα. Ανάμεσα στο 780 και το 790 η Ειρήνη θεράπευσε τις αιμορραγίες της στα ιαματικά λουτρά της εκκλησίας της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής. Έβαλε μάλιστα να κατασκευάσουν ψηφιδωτές εικόνες σε ένδειξη ευγνωμοσύνης.³⁶ Είναι άγνωστο αν αυτή η θεραπεία αφορούσε γυναικολογικά προβλήματα. Ωστόσο αν λάβουμε υπόψη μας την πίεση που ασκούνταν στα αυτοκρατορικά ζευγάρια να αποκτήσουν πολλά παιδιά και την προσδοκία ότι μια νεαρή και προφανώς υγιής αυτοκράτειρα θα γεννούσε περίπου ανά δύο χρόνια, η έλλειψη γονιμότητας εκ μέρους της παραμένει μυστήριο. Και δεν λύνεται με την υπόθεση ότι ο Λέων Δ' επέλεξε με τη θέλησή του να μη συνουσιάζεται μαζί της.

Μια ακόμη ένσταση για την ιστορία όπως την παραθέτει ο Κεδρηνός αποτελεί το γεγονός ότι ο Θεοφάνης δεν φαίνεται να γνωρίζει τίποτε για τις κρυφές εικονολατρικές πεποιθήσεις της Ειρήνης. Ωστόσο, η ευνοϊκή μεταχείριση της αυτοκράτειρας από τον χρονογράφο μάς επισημαίνει ότι, αν διέθετε στοιχεία που θα του επέτρεπαν να επιδείξει τη γενναιότητα και την πυγμή της όσο ήταν εν ζωή ο σύζυγός της, δεν θα είχε διστάσει να τα χρησιμοποιήσει. Δεν κάνει όμως κανένα σχόλιο για τις θρησκευτικές αντιλήψεις της Ειρήνης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 780 και αφήνει τους αναγνώστες να υποθέτουν ότι η αυτοκράτειρα τηρούσε τους κανονισμούς της εικονομαχίας, όπως έκανε και η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανεξάρτητα από τα πιστεύω του καθενός. Στα δεκαπέντε χρόνια που μεσολάβησαν από την άφιξή της,

το 769, έως το 784 περίπου, οπότε διόρισε τον αρχιγραμματέα της πατριάρχη, η Ειρήνη στάθηκε μάρτυρας πολλών αλλαγών. Οι προσωπικές της απόψεις πιθανότατα διαμορφώθηκαν λιγότερο από προκαταλήψεις και περισσότερο από πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Η συνωμοσία των παλατιανών αξιωματούχων ενδεχομένως να της αποκάλυψε για πρώτη φορά το βαθύ υπόγειο ρεύμα της εικονολατρίας που δεν είχε καμφθεί από την καταδίκη των εικόνων το 754. Είτε επηρέασε την Ειρήνη είτε όχι, τη βοήθησε να αντιληφθεί τις σοβαρές διενέξεις στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας, καθώς και ανάμεσα στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και στα υπόλοιπα πατριαρχεία όπου η πρακτική της εικονολατρίας είχε διατηρηθεί.

Οι προσωπικές απόψεις του Λέοντα Δ' για τις εικόνες παραμένουν ασαφείς. Έμεινε προσηλωμένος στις θεολογικές αντιρρήσεις του πατέρα του, καθώς και στην πολιτική της Εκκλησίας που καταδίκασε τους εικονολάτρες και προφανώς δεν επέτρεπε την ύπαρξη εικόνων στα ιδιωτικά του διαμερίσματα, στην καρδιά της ίδιας του της εξουσίας. Για τον λόγο αυτό, για παραδειγματισμό απέλυσε τους ευνούχους που είχαν αμφισβητήσει το κύρος του και μετέτρεψε την τιμωρία τους σε δημόσιο θέαμα. Όμως δεν διαθέτουμε αποδείξεις ότι όντως πίστευε πως οι εικόνες ήταν απαραίτητες ειδωλολατρικές. Το γεγονός ότι οι συνωμότες δεν καταδικάστηκαν σε θάνατο ίσως να σημαίνει μια ελαφριά απόκλιση στην εφαρμογή της αυτοκρατορικής πολιτικής της εικονομαχίας. Λέγεται μάλιστα ότι ορισμένοι εικονολάτρες εξόριστοι επέστρεψαν στην Αυτοκρατορία στη διάρκεια της βασιλείας του. Ο Λέων ήταν περισσότερο απασχολημένος με τον πόλεμο

κατά των Αράβων και την επέκταση του αυτοκρατορικού ελέγχου στις διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας μέσω του συστήματος επαρχιακής διακυβέρνησης των Θεμάτων. Διέταξε τη μετακίνηση των αιρετικών Σύριων Ιακωβιτών από τα ανατολικά σύνορα στη Θράκη, για να ενισχύσει μια αραιοκατοικημένη περιοχή που αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη σημασία για την προμήθεια σε τρόφιμα της πρωτεύουσας. Η θεολογία δεν φαίνεται να ενδιέφερε ιδιαίτερος τον Λέοντα Δ'.

Η βασιλεία του πάντως υπήρξε σύντομη και ο θάνατός του στα τριάντα του ξαφνικός και απροσδόκητος. Ο Λέων είχε υπέρμετρη αδυναμία στα χρυσαφικά και πρωτίστως σε ένα χρυσοποίκιλτο στέμμα που ανήκε στη Μεγάλη Εκκλησία (Αγία Σοφία). Όμως η συνεχής χρήση του προκάλεσε την ανάπτυξη ψευδανθράκων στο κεφάλι του, που με τη σειρά τους του προξένησαν υψηλό πυρετό από τον οποίο και πέθανε. Το γεγονός ήταν αδόκητο και δεν το είχε προβλέψει κανείς, έτσι ουδείς γνώριζε από τι πέθανε ο αυτοκράτορας: μια ακόμη μυστηριώδης υπόθεση για την οποία μεταγενέστεροι ιστορικοί έψαχναν να βρουν αλλού τα αίτια. Η ανάμιξη της Ειρήνης στον πρώιμο θάνατο του συζύγου της υποβάλλεται από τα μεταγενέστερα επιτεύγματά της: πιθανόν ο θάνατος του αυτοκράτορα να οφειλόταν σε αργή δηλητηρίαση, ή στην αποχή από τις συζυγικές σχέσεις. Πάντως οι ιστορικοί που είναι σχεδόν σύγχρονοι με τη συγκεκριμένη περίοδο δεν της αποδίδουν καμία κατηγορία, έστω και αν δεν δίνουν εξηγήσεις για τον θάνατο του Λέοντα.

Ο ξαφνικός θάνατος του συζύγου της στις 8 Σεπτεμβρίου του 780 δημιούργησε μια εντελώς νέα κατάσταση για την Ειρήνη. Η άμεση έγνοια της ήταν να εξασφαλί-

σει τη διαδοχή του γιου της Κωνσταντίνου που είχε στεφθεί συναυτοκράτορας. Όμως ο ανήλικος ηγεμόνας δεν μπορούσε να κυβερνήσει σε ηλικία εννιάμισι ετών και θα χρειαζόταν κηδεμονία για τουλάχιστον έξι χρόνια ακόμη. Σαν μητέρα του, η Ειρήνη διορίστηκε αυτομάτως στο Συμβούλιο της Αντιβασιλείας, αφού θεωρείτο ως το πλέον κατάλληλο άτομο για να προστατεύσει από καρδιάς τα συμφέροντα του ανήλικου αυτοκράτορα. Η Ειρήνη ως χήρα ήταν ελεύθερη να ασκήσει μεγαλύτερη εξουσία απ' ό,τι ως σύζυγος, όχι μόνο εξ ονόματος του γιου της αλλά και για λογαριασμό της. Το 780, ενώ παράλληλα συμμετείχε στις επικήδειες τελετές για τον Λέοντα Δ' και φρόντιζε τα της ταφής του στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο πλάι στον πατέρα του, η Ειρήνη σκεφτόταν τον τρόπο με τον οποίο θα διασφάλιζε τη θέση της, καθώς και τη θέση του γιου της. Ήταν είκοσι πέντε ετών περίπου.

☛ Η Ειρήνη ως αντιβασιλίτσα (780-790) ☛

Κάτω από την επικεφαλίδα «Έτος 6273 από κτίσεως κόσμου», ο συγγραφέας της *Χρονογραφίας* που αποδίδεται στον Θεοφάνη κάνει μια βαρυσήμαντη δήλωση: ο Θεός επέτρεψε σε μια χήρα και στο ορφανό της να τον δοξάσουν όπως στο παρελθόν το είχαν πράξει «τα αδύναμα χέρια των ψαράδων και των αγραμμάτων».³⁷ Η σύγκριση μιας γυναίκας με τους Αποστόλους ήταν προφανώς ασυνήθιστη, όμως στην εγκωμιαστική αφήγηση της βασιλείας της ο Θεοφάνης επιδαψιλεύει επαίνους στην «ευσεβεστάτη Ειρήνη». Αυτό βέβαια είναι απόρροια της μετέπειτα

προσφοράς της στην Εκκλησία με την αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων. Όμως ο συγγραφέας διαβλέπει εκ των υστέρων στη στιγμή του θανάτου του Λέοντα τη θαυματουργή θεία επέμβαση.

Στο Συμβούλιο της Αντιβασιλείας πρέπει να συμμετείχε ο πατριάρχης Παύλος μαζί με άλλους ηγέτες της πολιτικής και της στρατιωτικής γραφειοκρατίας, οι οποίοι κυβερνούσαν εν ονόματι του νεαρού αυτοκράτορα και με γνώμονα την προστασία των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων του Κωνσταντίνου. Η Ειρήνη είχε τη θέση της δίπλα τους· παράλληλα ανακηρύχθηκε συν-ηγεμόνας της Αυτοκρατορίας μαζί με τον γιο της. Τα πρώτα νομίσματα που εκδόθηκαν το 780 παρουσιάζουν τον Κωνσταντίνο ΣΤ΄ στα δεξιά του Σταυρού, στη θέση του πρεσβύτερου αυτοκράτορα, με τη μητέρα του Ειρήνη στα αριστερά. Στην οπίσθια όψη απεικονίζονταν οι τρεις προηγούμενες γενιές της Συριακής δυναστείας: ο Λέων Δ΄, ο Κωνσταντίνος Ε΄ και ο Λέων Γ΄. Έτσι όποιος κρατούσε στο χέρι του τα νέα νομίσματα μπορούσε να δει ότι το νεαρό αγόρι-αυτοκράτορας, που είχε στεφθεί από τον πατέρα του το 776, ασκούσε την αυτοκρατορική εξουσία την οποία μοιραζόταν με τη μητέρα του Ειρήνη (βλ. εικόνα 1α).³⁸

Τα νομίσματα ήταν ένας πολύ αποδοτικός μηχανισμός νομιμοποίησης της βυζαντινής εξουσίας. Το χρήμα ήταν αρκετά διαδεδομένο· οι στρατιώτες αμείβονταν με χρυσά νομίσματα, οι φόροι πληρώνονταν με χρυσούς σόλιδους, τα χάλκινα νομίσματα χρησιμοποιούνταν στις καθημερινές συναλλαγές και τα αναμνηστικά νομίσματα κόβονταν σε ασήμι. Οι επίσημες ανακοινώσεις για τη διαδοχή ενός ηγεμόνα συχνά χρειάζονταν αρκετές εβδομάδες για να φτάσουν στις μακρινές περιοχές της Αυτοκρατορίας, γι΄

αυτό τα νομίσματα ήταν σημαντικοί φορείς των νέων εξελίξεων και παράλληλα ζωτικό στοιχείο της αυτοκρατορικής προπαγάνδας. Η κυκλοφορία των νέων νομισμάτων ενίσχυε το μήνυμα που ήθελε να γνωστοποιήσει η Ειρήνη: ότι δηλαδή η Συριακή δυναστεία εξακολουθούσε να διατηρεί τον σταθερό έλεγχο της Αυτοκρατορίας με την τέταρτη ήδη γενιά της, με τη συγκυβέρνηση του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της ίδιας.

Όπως πρέπει να είχε προβλέψει η Ειρήνη, οι ελπίδες των καισάρων αναθερμάνθηκαν όταν πληροφορήθηκαν τον θάνατο του ετεροθαλούς αδελφού τους. Αμέσως μετά τις σαράντα ημέρες πένθους που ακολούθησαν την ταφή του, αμφισβήτησαν την Ειρήνη συνωμοτώντας με στόχο την ανακήρυξη του πρεσβύτερου, του Νικηφόρου, ως αυτοκράτορα. Όμως η συνωμοσία ξεσκεπάστηκε και συνελήφθησαν αρκετοί εξέχοντες αξιωματούχοι, όπως ο Βάρδας, πρώην στρατηγός του Θέματος των Αρμενιακών, ο Γρηγόριος, λογοθέτης του δρόμου (υπουργός Εξωτερικών), ο Κωνσταντίνος, δομέστικος των εξκουβιτόρων (αρχηγός των ιππικών συνταγμάτων), και ο Θεοφύλακτος, γιος του ναυάρχου (δρουγγάριου) της Δωδεκανήσου Ραγκαβέ. Η Ειρήνη έβαλε να τους μαστιγώσουν και να τους ξυρίσουν το κεφάλι και κατόπιν τους εξόρισε.³⁹ Τον Νικηφόρο και τους αδελφούς του τους τιμώρησε χρίοντάς τους κληρικούς (πράγμα που σήμαινε υποχρεωτική αγαμία) και υποχρεώνοντάς τους να ιερουργήσουν στη Μεγάλη Εκκλησία, την Αγία Σοφία, στην εορτή των επομένων Χριστουγέννων. Αποφάσισε επίσης στη διάρκεια των εορτασμών της γεννήσεως του Χριστού να τελέσει την τελετουργική αποκατάσταση του στέμματος –που υποτίθεται ότι είχε προκαλέσει τον θάνατο του συζύγου

της— στη θέση που του άρμοζε. Κατ' εντολήν της μάλιστα το στέμμα στολίστηκε με περισσότερα μαργαριτάρια. Είτε επρόκειτο για το λεγόμενο «στέμμα του Μαυρικού», το οποίο ο εν λόγω αυτοκράτορας είχε αναρτήσει στο ιερό της Αγίας Σοφίας το Πάσχα του 601, είτε ήταν κάποιο άλλο που είχε προσφέρει αργότερα ο Ηράκλειος, ανήκε πράγματι στα άγια σκεύη του μητροπολιτικού ναού. Έτσι επιστρέφοντάς το, η αυτοκράτειρα το αποκατέστησε στην αρμόζουσα θέση του και μάλιστα έχοντας προσθέσει κάτι παραπάνω στην ομορφιά και την αξία του.

Χρησιμοποιώντας ένα εκκλησιαστικό γεγονός για την πραγματοποίηση μιας πολιτικής χειρονομίας που την έφερε στο προσκήνιο, ενώ παράλληλα επεδείκνυε τη γενναιοδωρία της, η Ειρήνη απέδειξε την ιδιαίτερη κλίση της στη δημοσιότητα που έμελλε να γίνει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διακυβέρνησής της. Προφανώς ήξερε να αξιοποιεί στο έπακρο ένα κρατικό λειτούργημα και να το μετατρέπει σε προσωπική της υπόθεση. Σε αυτή την περίπτωση, η γιορτή των Χριστουγέννων απαιτούσε την παρουσία της στον μητροπολιτικό ναό. Ο αυτοκρατορικός της ρόλος στον εορτασμό της γεννήσεως του Χριστού ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό όταν εκείνοι που της είχαν προσφάτως εναντιωθεί υποχρεώθηκαν ως κληρικοί να προσφέρουν τη Θεία Κοινωνία στον λαό. Η Ειρήνη κατανοούσε πολύ καλά τη δημόσια επίδραση που ασκούσε η παρουσία της πλάι τους: οι γιοι του Κωνσταντίνου Ε', ντυμένοι με ράσα, να ιεουργούν στο κιγκλίδωμα του ιερού, ενώ εκείνη καμάρωνε μέσα στο πολύχρωμο χρυσοκέντητο αυτοκρατορικό της φόρεμα τη στιγμή που επέστρεφε το στέμμα στην καθαγιασμένη θέση του πάνω από το ιερό. Η χρήση του συμβολισμού είναι

υποδειγματική, αν και αμφιβάλλουμε κατά πόσο ένας σύγχρονός της σχολιαστής μπορούσε να σκεφτεί με αυτούς τους όρους. Ωστόσο διαβάζοντας το κείμενο του Θεοφάνη σήμερα, μένουμε έκθαμβοι για τον ευφυέστατο τρόπο με τον οποίο η Ειρήνη ξεφορτώθηκε τους καίσαρες που τόλμησαν να αμφισβητήσουν την εξουσία της ίδιας και του γιου της.

Για να σταθεροποιήσει τη θέση της, η Ειρήνη διόρισε στρατιωτικούς διοικητές και τοποθέτησε τους έμπιστους υπηρέτες της σε θέσεις-κλειδιά. Αναφορές στους «ευνούχους του νοικοκυριού της» υποδηλώνουν ότι πράγματι προβίβασε αυτούς τους εκπροσώπους του τρίτου φύλου και τους χρησιμοποίησε προκειμένου να θωρακίσει την εξουσία της. Ο Ιωάννης ο σακελλάριος (ο θησαυροφύλακας) έγινε αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων και τις οδήγησε πολλές φορές εναντίον των Αράβων επιδρομέων· ο Θεόδωρος, ένας πατρίκιος, στάλθηκε στη Σικελία για να καταστείλει μια εξέγερση και ο πατρίκιος Σταυράκιος διορίστηκε επικεφαλής της δημόσιας διοίκησης. Έτσι η Ειρήνη αξιοποίησε το έμπιστο προσωπικό της αναθέτοντας στους ανθρώπους της στρατιωτικές και διοικητικές ευθύνες, ενώ παράλληλα διατήρησε στις θέσεις τους και άλλους στρατηγούς που είχαν υπηρετήσει αποτελεσματικά τον σύζυγό της. Έναν από αυτούς, τον Ελπίδιο, ο οποίος στο παρελθόν είχε διατελέσει κυβερνήτης (στρατηγός) της Σικελίας, η Ειρήνη τον έστειλε στην παλιά του θέση, αλλά μετά από δύο μήνες ανακάλυψε ότι είχε υποστηρίξει την ανταρσία των καισάρων. Έστειλε λοιπόν έναν άλλο αξιωματικό να συλλάβει τον Ελπίδιο και όταν οι Σικελιοί αρνήθηκαν να τον παραδώσουν, έβαλε να μαστιγώσουν τη γυναίκα και τα παιδιά του και κατόπιν να

τους ξυρίσουν τα κεφάλια όπως και στους μοναχούς· στη συνέχεια τους έριξε στη φυλακή. Ο Ελπίδιος τελικά αυτομόλησε στους Άραβες, στη Βόρειο Αφρική, εγκαταλείποντας προφανώς την οικογένειά του. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι η Ειρήνη καθαίρεσε κάποιον εικονομάχο στρατηγό, όπως για παράδειγμα τον Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα, αν δεν είχε συνταχτεί με τους καίσαρες· είχε όντως ανάγκη να διατηρήσει όλους εκείνους που διέθεταν στρατιωτική εμπειρία, αν λάβουμε υπόψη μας το πλήθος των συνωμοτών που συνελήφθησαν.

Η αντιμετώπιση αυτής της συνωμοσίας απέδειξε ικανότητες που ελάχιστοι είχαν υποπτευθεί ότι διέθετε η νεαρή «Ειρήνη η Αθηναία», η οποία δεν είχε προηγούμενη πείρα στην πολιτική, παρ' όλο που στα έντεκα χρόνια που μεσολάβησαν είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί τον τρόπο με τον οποίο οι αυτοκράτορες χειρίζονταν την αντιπολίτευση. Μετά τον θάνατο του Λέοντα το 780, πολλοί ανώτατοι αξιωματούχοι νόμισαν ότι θα τους ήταν εύκολο να την ξεφορτωθούν σύντομα και να ανακηρύξουν αυτοκράτορα τον Νικηφόρο, ο οποίος, ως άνδρας, ήταν περισσότερο της αρεσκείας τους. Γελάστηκαν όμως πιστεύοντας πως είχαν να κάνουν με μια αδύναμη γυναίκα και όχι με μια φιλόδοξη αντιβασιλίτισσα με δυνατό αίσθημα αυτοσυντήρησης. Με την αποφασιστική της δράση κατά των συνωμοτών και τον μετέπειτα διασχορπισμό τους σε διάφορους τόπους εξορίας, αφού πρώτα τους είχε αναγκάσει να χριστούν κληρικοί, επέδειξε αλάθητη κρίση και αδάμαστη θέληση να προστατεύσει την αυτοκρατορική κληρονομιά του γιου της.

☞ Γαμήλιες διαπραγματεύσεις
με τους Φράγκους ☞

Τον δεύτερο χρόνο της επίσημης συγκυβέρνησής τους, η Ειρήνη απέστειλε πρεσβευτές στη Δύση για να διαπραγματευθούν την εύρεση μιας νύφης για τον Κωνσταντίνο. Το 781 οι απεσταλμένοι της Ειρήνης συναντήθηκαν με τον Κάρολο στη Ρώμη, εγκαινιάζοντας έτσι τις επαφές ανάμεσα στη βυζαντινή Αντιβασιλεία και στον Φράγκο μονάρχη. Έναν χρόνο αργότερα αναγκάστηκαν να κάνουν το μακρινό θαλάσσιο ταξίδι στη Βενετία και κατόπιν να διαβούν τις Άλπεις, για να φτάσουν στη μόνιμη κατοικία του βασιλιά. Ύστερα από επιτυχημένες συζητήσεις με τον Κάρολο, μία από τις κόρες του, η Ροτρούδη (που στα ελληνικά αποδόθηκε ως *Ερυθρώ*, η Κόκκινη), αρραβωνιάστηκε με τον νεαρό αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Αφού ο Κωνσταντίνος ήταν μόλις έντεκα χρόνων, η Ροτρούδη πρέπει να ήταν συνομήλικη ή μικρότερή του. Ένας ευνούχος της Αυλής, ο νοτάριος (συμβολαιογράφος) Ελισαίος, έμεινε στη Δύση για να τη διδάξει ελληνικά.⁴⁰ Αποστολή του ήταν να διδάξει στη Ροτρούδη τα «έθιμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» τα οποία διατηρούνταν στην Κωνσταντινούπολη, έτσι ώστε να είχε κάποια ιδέα του βυζαντινού κόσμου όταν θα ερχόταν η ώρα να ταξιδέψει στην Ανατολή.

Οι πρεσβείες πηγαινοέρχονταν ανάμεσα στις Αυλές των Φράγκων και του Βυζαντίου για πολλά χρόνια και με μεγαλύτερη συχνότητα μετά την κατάκτηση της Βόρειας Ιταλίας από τους Φράγκους, γεγονός που είχε αφή-

σει το Βυζάντιο χωρίς προκεχωρημένο φυλάκιο στην περιοχή.⁴¹ Ο Κωνσταντίνος Ε΄ στο παρελθόν είχε προτείνει ένα είδος γαμήλιας συμμαχίας σαν αυτή που η Ειρήνη ήλπιζε τώρα να πετύχει για τον γιο της. Όμως το σχέδιο της Ειρήνης να συμμαχήσει με τον πιο ισχυρό ηγεμόνα της Δύσης, που μόλις είχε κατακτήσει την Παβία και είχε αυτοανακηρυχθεί βασιλιάς των Λομβαρδών φορώντας την παραδοσιακή σιδερένια κορόνα τους, ήταν πολύ φιλόδοξο. Ο Κάρολος διατηρούσε επίσης πολύ καλές σχέσεις με τον Αδριανό, τον Επίσκοπο της Ρώμης, ο οποίος εξακολουθούσε να αρνείται να δεχτεί τις αποφάσεις της εικονομαχικής Συνόδου του 754. Επιπλέον, η Ειρήνη είχε υπόψη της τις φραγκικές φιλοδοξίες στην Ιταλία: ο Κάρολος διέθετε τώρα τη βάση για να εξαπολύει επιθέσεις στα λομβαρδικά δουκάτα νότια της Ρώμης, πολιτική που πιθανόν να απειλούσε τις βυζαντινές επαρχίες της Νότιας Ιταλίας, ακόμη και τη Σικελία.

Μέσω της γαμήλιας συμμαχίας η Ειρήνη ήλπιζε να αποτρέψει τις στρατιωτικές φιλοδοξίες του Καρόλου. Ίσως να λογάριαζε επίσης ότι μ' αυτόν τον τρόπο θα απάλυνε το σχίσμα με τη Ρώμη, αφού τόσο ο Κάρολος όσο και ο πάπας Αδριανός αντιμάχονταν την εικονομαχία. Όμως κύριος στόχος της πρεσβείας του 782 ήταν η εξασφάλιση μιας νύφης για τον Κωνσταντίνο, ενός κατάλληλου κοριτσιού που μια μέρα θα γινόταν αυτοκράτειρα όπως και η Ειρήνη. Όταν επέστρεψε η πρεσβεία, ο Κωνσταντίνος πληροφορήθηκε τα σχετικά με τη μνηστή του και με την εμφάνισή της. Δεν αποκλείεται την πολιτική αυτή να την υπέδειξαν οι σύμβουλοί της, ωστόσο είναι φανερό ότι η Ειρήνη ανέλαβε την ευθύνη για την υλοποίησή της. Συνήθως ο αυτοκράτορας ήταν αυτός που συνήπτε συμμα-

χίες με ξένες δυνάμεις μέσω παρόμοιων γάμων. Τώρα η Ειρήνη ανέλαβε την ευθύνη σχεδιάζοντας το μέλλον του γιου της με τον παραδοσιακό αυτοκρατορικό τρόπο.

Η Ειρήνη όμως εμφανίζεται να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και σε άλλες πτυχές της εξωτερικής πολιτικής. Μετά το φιάσκο στη Σικελία, έστειλε μια σημαντική ναυτική δύναμη υπό τον Θεόφιλο, έναν άλλο ευνούχο πατρίκιο, για να τιμωρήσει τον Ελπίδιο. Όταν ο τελευταίος διέφυγε στην Αφρική, ο βυζαντινός έλεγχος σε αυτό το σημαντικό νησί αποκαταστάθηκε. Στο μεταξύ στην Ανατολή, ο Άραβας ηγεμόνας Μαχντί έστειλε τον γιο του, Χαρούν αλ-Ρασίντ, να εισβάλει σε βυζαντινά εδάφη. Το 781 οι Άραβες είχαν ηττηθεί από τον Ιωάννη τον σακελλάριο· τώρα όμως έχοντας συγκροτήσει ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη προέλασαν μέχρι την ασιατική ακτή του Βοσπόρου απέναντι από την πρωτεύουσα. Παρότι δεν ήταν η πρώτη φορά που εχθρικός στρατός είχε φανεί στη Χρυσούπολη, αυτή η εισβολή ήταν ιδιαίτερος απειλητική. Οι μάχες συνεχίζονταν πίσω από την προελαύνουσα αραβική δύναμη: ο Λαχανοδράκων ηττήθηκε· ο Τατζάτιος, ένας Αρμένιος στρατηγός επικεφαλής των Βουκελλαρίων, προσχώρησε στους Άραβες. Προτάθηκε μια συνθήκη ειρήνης, αλλά οι Βυζαντινοί αξιωματούχοι δεν χειρίστηκαν σωστά τις διαπραγματεύσεις και οι όροι που τελικά επιβλήθηκαν δεν ήταν ευνοϊκοί για το Βυζάντιο. Έπρεπε να καταβληθούν υπέρογκοι φόροι υποτελείας, μολονότι οι Άραβες αποσύρθηκαν χωρίς να καταλάβουν καμία πόλη. Ο Θεοφάνης αφηγούμενος αυτό τον καταστροφικό πόλεμο τονίζει ότι η αυτοκράτειρα και ο Χαρούν, ο αρχηγός των Αράβων, επισφράγισαν τη συνθήκη με πολλά δώρα και συμφώνησαν προσωπικά τους όρους της. Δεν

συναντήθηκαν, όμως η Ειρήνη ανέλαβε προσωπικά την ευθύνη από την πλευρά των Βυζαντινών, σώζοντας με αυτόν τον τρόπο τους ξεροκέφαλους αξιωματούχους της.

Με την πράξη της αυτή φανέρωσε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της για τον πρωθυπουργό της Σταυράκιο, ο οποίος ήταν «επικεφαλής των πάντων και διοικούσε τα πάντα».⁴² Όμως ο Τατζάτιος δεν συμεριζόταν αυτή την εκτίμηση και το μίσος του για τον ευνούχο στάθηκε η αιτία να αυτομολήσει στους Άραβες. Η παντοδυναμία και η αδιαλλαξία του Σταυράκιου προκάλεσαν σύμφωνα με τις φήμες αυτή την ακραία ενέργεια, γεγονός που υποδηλώνει ότι η εμμονή της Ειρήνης να τοποθετεί τους προσωπικούς της υπηρέτες σε θέσεις εξουσίας της κόστισε την υποστήριξη των στρατιωτικών. Ακόμη χειρότερα, ο Σταυράκιος ήταν ο ένας από τους δύο αξιωματούχους που αιχμαλωτίστηκαν από τους Άραβες μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων. Με τη συμπεριφορά του ο Σταυράκιος θα έκανε κάποιον άλλο αυτοκράτορα να αμφιβάλλει για τις ικανότητές του. Όμως η Ειρήνη τον έστειλε τον επόμενο χρόνο να εκστρατεύσει κατά των σλαβικών φύλων που είχαν εγκατασταθεί στη Θράκη και την Ελλάδα. Αφού έφτασε μέχρι την Πελοπόννησο, ο Σταυράκιος επέστρεψε κουβαλώντας πολλά λάφυρα και αιχμαλώτους· η Ειρήνη οργάνωσε προς τιμήν του θρίαμβο στον Ιππόδρομο, τον Ιανουάριο του 784.⁴³ Έτσι, και παρά τις αποτυχίες του την περίοδο 781/782, ο Σταυράκιος επανέκτησε την εύνοιά της και η Ειρήνη τον χρησιμοποίησε σε σημαντικές θέσεις μέχρι τον θάνατό του.

Η συμμαχία ανάμεσα σε μια γυναίκα ηγεμόνα και στους ευνούχους υπηρέτες της ήταν διαφορετικής φύσης από τις άλλες σχέσεις. Η Ειρήνη αισθανόταν ότι μπο-

ρούσε να βασίζεται σε εκείνους που προηγουμένως είχαν υπηρετήσει στον κοιτώνα της. Στηριζόταν στην αφοσίωσή τους, αφού της όφειλαν τα πάντα. Στις περισσότερες περιπτώσεις αποδείχτηκε πως η Ειρήνη είχε δίκιο. Οι ευνούχοι σύμβουλοί της παρέμειναν σταθερά πιστοί υποστηρικτές της εξουσίας της. Στην περίπτωση του Σταυράκιου, ο οποίος εκστρατεύοντας κατά των Σκλαβηνίων δεν αντιμετώπισε τις ίδιες δυσκολίες που είχε συναντήσει στις ανάλογες εκστρατείες κατά των Αράβων, έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε την επιμονή της Ειρήνης να τον ανταμείψει με έναν θρίαμβο. Ο θρίαμβος, εκτός από την επίδειξη των λαφύρων και των αιχμαλώτων και την παρέλαση των νικηφόρων στρατευμάτων, χάριζε στους αυτοκράτορες που δεν είχαν συμμετάσχει στην εκστρατεία μια ξεχωριστή στιγμή δόξας. Όρθιοι στο αυτοκρατορικό θεωρείο που δέσποζε στον Ιππόδρομο δέχονταν τις επευφημίες όλων, γιατί ο Θεός χάριζε εξίσου τη νίκη στους ηγεμόνες όσο και στους στρατηγούς που είχαν πολεμήσει στα πεδία των μαχών. Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η Ειρήνη εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία για να κάνει μία ακόμη εντυπωσιακή δημόσια εμφάνιση. Ίσως γι' αυτό να θεώρησε πρόσφορο έναν θρίαμβο, αφού παρόμοια τιμή κανονικά επιφυλασσόταν μόνο για τις μεγάλες στρατιωτικές νίκες και όχι για μια παρατεταμένη επιδρομή σε εδάφη διεκδικούμενα από την Αυτοκρατορία, τα οποία μάλιστα ήταν τυπικά υπό αυτοκρατορικό έλεγχο.

☛ Η επίσημη περιοδεία στη Θράκη
και τη Μακεδονία ☛

Μετά την εκστρατεία του Σταυράκιου στις δυτικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος πραγματοποίησαν μια θεαματική περιοδεία στη Θράκη τον επόμενο Μάιο (784). Η περιγραφή της υπογραμμίζει τον πανηγυρικό της χαρακτήρα με μουσική συνοδεία κλπ. αλλά είχε επίσης έναν σοβαρό στόχο: την ανοικοδόμηση των πόλεων που είχαν καταστραφεί κατά τους πρόσφατους βουλγαρικούς πολέμους. Πρώτη ήταν η Βέροια, η οποία οχυρώθηκε με κραταιά τείχη και μετονομάστηκε σε Ειρηνούπολη. Είναι τυπικό δείγμα αυτοκρατορικής οίησης αυτού του είδους η απόδοση τιμών στην αυτοκράτειρα, η οποία βαπτίζει μια πόλη με το όνομά της· στο παρελθόν πολλές πόλεις είχαν ονομαστεί για να τιμήσουν διάσημους ηγεμόνες, όπως η Ελενούπολις, η Αρκαδιούπολις, η Αδριανούπολις. Το λογοπαίγνιο με το όνομα της Ειρήνης, αφού η Ειρηνούπολις ήταν ταυτόχρονα η ειρηνική πόλη, στόχευε πιθανότατα να τονίσει την ειρήνευση της περιοχής. Μόλις είκοσι χρόνια πριν, ο Κωνσταντίνος Ε΄ και οι Βούλγαροι πολεμούσαν σε αυτά τα μέρη αφήνοντας τα κατεστραμμένα και έρημα. Η αποκατάσταση της οχύρωσης στη Βέροια ήταν ένα μέσον για να πείσουν τον πληθυσμό να επιστρέψει είτε να προσελκύσουν νέους, πιστούς στην Αυτοκρατορία κατοίκους.

Δεύτερος σταθμός της περιοδείας τους ήταν η Φιλιπούπολις και τρίτος η Αγκιάλος στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας, όπου το 765 είχε καταστραφεί ο στόλος του

Κωνσταντίνου Ε'. Σπάνια επισκέπτονταν οι αυτοκράτορες αυτά τα μέρη, εκτός και αν συμμετείχαν σε εκστρατείες· έτσι η μεγαλοπρεπής και μετά μουσικής άφιξη της Ειρήνης και του Κωνσταντίνου θα πρέπει να ξάφνιασε ευχάριστα τους ντόπιους. Άρχισαν να ανοικοδομούν την Αγχίαλο, σημαντικό λιμάνι και βάση στρατιωτικών επιχειρήσεων, επισκευάζοντας πιθανώς το λιμάνι και τα τείχη της πόλης, και ενδεχομένως μνημεία εντός των τειχών. Σε αυτή τη βασιλική περιοδεία, η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος παρουσιάστηκαν στους κατοίκους και επιβεβαίωσαν το κύρος τους ως ηγεμόνες σε μια περιοχή ζωτικής σημασίας για την πρωτεύουσα: η Θράκη ήταν ο σιτοβολώνας της Κωνσταντινούπολης, εκτός κι αν η στρατιωτική δράση εμπόδιζε τη συγκομιδή. Ωστόσο εδώ και διακόσια χρόνια, ο αυτοκρατορικός έλεγχος δεν ήταν αποτελεσματικός στις δυτικές περιοχές της Θράκης και η αξίωση που πρόβαλαν με την περιοδεία τους η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος το 784 σύντομα θα γινόταν πραγματικότητα με τη δημιουργία του Θέματος της Μακεδονίας.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στη Χρονογραφία του ο Θεοφάνης, πήγαν στη Φιλιππούπολη ανενόχλητοι και επέστρεψαν εν ειρήνη στην πρωτεύουσα.⁴⁴ Η περιοδεία τους επέτρεψε να επιδείξουν τα αυτοκρατορικά εμβλήματα της κυβέρνησης: τους ηγεμόνες της Αυτοκρατορίας αυτοπροσώπως και τον κύκλο τους, εν χορδαίς και οργάνοις, καθώς και με τις επευφημίες που δεν έλειπαν όποτε υπήρχαν μουσικοί στην ακολουθία. Αυτή η μη στρατιωτικού χαρακτήρα επίσκεψη συνεπαγόταν ότι η ειρήνη είχε αποκατασταθεί και ότι ο ντόπιος πληθυσμός θα ήταν στο εξής περισσότερο συνδεδεμένος με το Βυζάντιο. Ω-

στόσο καμία από τις πόλεις που επισκέφτηκαν οι αυτοκράτορες –Βέροια, Φιλιππούπολις και Αγγχιάλος– δεν απέστειλε επίσκοπο στη Σύνοδο του 787, πράγμα που σημαίνει ότι η χριστιανική παρουσία σε αυτές τις περιοχές ήταν ακόμη πολύ περιορισμένη.⁴⁵ Παρόμοιες όμως επιδείξεις της αυτοκρατορικής εξουσίας συντελούσαν αποφασιστικά στην εξάπλωση του χριστιανισμού. Ακόμη μια φορά, η Ειρήνη απέδειξε την ευφυΐα της στην προαγωγή των αυτοκρατορικών της αξιώσεων, ενώ ταυτόχρονα διαμόρφωνε ένα καινούργιο αυτοκρατορικό καθήκον. Το στοιχείο της παράστασης και της δημόσιας επίδειξης είναι προφανές.

Παρότι ο Θεοφάνης δεν κάνει καμία μνεία για τη Θεσσαλονίκη, φαίνεται πιθανό ότι η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος ενδιαφέρθηκαν γι' αυτή τη σημαντική πόλη, ακόμη και αν δεν επέκτειναν την επίσημη περιοδεία τους προς τα δυτικά για να την επισκεφτούν. Η αυτοκρατορική παρουσία επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική ανακάλυψη των μονογραμμάτων των δύο αυτοκρατόρων στον αφιδωτό τρούλο του καθεδρικού ναού της πόλης, που ήταν επίσης αφιερωμένος στην αγία Σοφία. Αν και η πρότερη ιστορία της εκκλησίας ως πεντάκλιτης βασιλικής δεν είναι πλέον ορατή, στα τέλη του Ζ' αιώνα, πιθανότατα όταν ο Ιουστινιανός Β' επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη, μετατράπηκε σε τρίκλιτη μετά τρούλου. Το γεγονός ενδεχομένως να σχετίζεται με τη δωρεά μιας αλυκής και των εισοδημάτων της στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Ο πρόσφατος καθαρισμός επιβεβαιώνει ότι η επέκταση και η εξαρχής διακόσμηση του σηκού της εκκλησίας και του εγκάρσιου τρούλου μπροστά απ' αυτόν πρέπει να αποδοθούν στην Ειρήνη και στον Κωνσταντίνο ή τουλάχισ-

στον στην πατρωνία τους. Οι υψηλής ποιότητας χρυσές ψηφίδες του σηκού αποκαλύπτουν τη σκιά ενός μεγάλου σταυρού (όμοιου με αυτόν που σώζεται στην Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη). Και αυτός πιθανόν να προέρχεται από την αυτοκρατορική επίσκεψη του 784. Αν όντως αυτός ο μνημειακός σταυρός οφείλεται στην πατρωνία της Ειρήνης, τότε ταιριάζει απόλυτα με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής, όταν η εικονομαχία αποτελούσε την επίσημη πολιτική της Εκκλησίας. Οι επενδύσεις της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη, που πιθανόν να συνδέονται επίσης με την επέκταση της επαρχιακής διοίκησης στη Μακεδονία, αποκαλύπτουν ότι η αυτοκράτειρα εξακολουθούσε να εφαρμόζει αποτελεσματική διακυβέρνηση σε περιοχές που στο παρελθόν δεν βρίσκονταν κάτω από τον αυτοκρατορικό έλεγχο. Τα παραπάνω αποτελούσαν τμήμα της αργής διαδικασίας επαναφοράς των Βαλκανίων με τους πολυπληθείς σλαβικούς πληθυσμούς στην τροχιά της Κωνσταντινούπολης. Είναι επίσης πιθανόν η Ειρήνη να είχε προικίσει εκκλησίες και στην Ελλάδα, αν και δεν διαθέτουμε ρητές πληροφορίες για κάτι τέτοιο.

Συμπερασματικά, οι ενέργειές της τα τρία πρώτα χρόνια της αντιβασιλείας της υποδηλώνουν ότι η Ειρήνη ήλεγχε στιβαρά την αυτοκρατορική κυβέρνηση. Τοποθέτησε τους υποστηρικτές της, συχνά ευνούχους του κοιτώνα της, σε θέσεις-κλειδιά και αντάμειβε όσους έφεραν σε πέρας με επιτυχία τα καθήκοντά τους. Η εμπιστοσύνη της σε αυτούς τους υπηρέτες σε συνδυασμό με την αξιοποίηση έμπειρων εικονομάχων στρατηγών, όπως ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων, δεν αφήνουν περιθώρια για τους συγγενείς της. Εκτός από τη συγγενή της που παντρεύ-

τηκε τον Βούλγαρο ηγέτη Τελέριχο, δεν αναφέρεται κανένας άλλος για πολλά χρόνια. Είναι βέβαιο ότι δεν τους ενθάρρυνε να έρθουν στην Κωνσταντινούπολη. Η επιλογή της να συμμαχήσει με τον βασιλιά των Φράγκων και των Λομβαρδών και παράλληλα Ρωμαίο πατρίκιο ήταν μια τολμηρή κίνηση, η οποία εξασφάλιζε στον γιο της μια κατάλληλη νύφη αριστοκρατικής καταγωγής από τη Δύση, ενώ ταυτόχρονα άνοιγε πάλι τους διαύλους επικοινωνίας με τους εικονολάτρες Δυτικούς. Η απόφαση της Ειρήνης να προβιβάσει τους ευνούχους του υπηρετικού της προσωπικού επιστά την προσοχή μας στην αυξανόμενη δύναμή τους, αλλά και στην επιθυμία της αυτοκράτειρας να διατηρήσει τον έλεγχο της κυβέρνησης.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν διαθέτουμε μαρτυρίες για τη στάση της Ειρήνης απέναντι στις ιερές εικόνες. Διατήρησε τους εικονομάχους στις θέσεις τους και δεν υπήρξε καμιά αλλαγή στην επίσημη πολιτική της εικονομαχίας. Αλλά όποια κι αν ήταν τα προσωπικά της αισθήματα για το συγκεκριμένο ζήτημα, δεν μπορούσε να παραβλέψει το γεγονός ότι η συγκεκριμένη πολιτική είχε διχάσει την Εκκλησία και είχε οδηγήσει πολλούς στην εξορία. Η αναταραχή εκδηλώθηκε ανοιχτά πλέον το καλοκαίρι του 784, όταν ο πατριάρχης Παύλος αρρώστησε και αποσύρθηκε σ' ένα μοναστήρι. Προαισθανόμενος τον επικείμενο θάνατό του, ο Παύλος θέλησε να παραιτηθεί από τη θέση του ως αρχηγού της Εκκλησίας και να πεθάνει ως μοναχός.⁴⁶ Όταν η αυτοκράτειρα και ο γιος της πήγαν να τον επισκεφτούν και να διαμαρτυρηθούν για την εντελώς παράτυπη παραίτησή του (μια και οι πατριάρχες, όπως και οι πάπες, είναι ισόβιοι μέχρι τον θάνατό τους), ισχυρίστηκε ότι είχε χριστεί πατριάρχης πα-

ρά τη θέλησή του. Ήθελε τώρα να εκφράσει την αποδοκιμασία του κατά της επίσημης πολιτικής και να δηλώσει την ειλικρινή του πίστη στις εικόνες. Ο πατριάρχης είπε στους αυτοκράτορες ότι ένιωθε μεγάλη ντροπή επειδή είχε ηγηθεί της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι υπόλοιπες εξέχουσες επισκοπές την καταδίκάζαν, και ότι θα έπρεπε να συγκληθεί μια οικουμενική σύνοδος για την ανατροπή της εικονομαχίας. Αυτά τα συναισθήματα, που αναφέρονται στη Χρονογραφία του Θεοφάνη και επιβεβαιώνονται από μεταγενέστερες πηγές, υπηρετούν τέλεια την ιστορία των εικονολατρών. Αλλά ανεξάρτητα από τα λόγια του Παύλου, σίγουρα υπέβασκε ένα σημαντικό ρεύμα που ευνοούσε την ακύρωση της Συνόδου του 754, η οποία είχε καθιερώσει την εικονομαχία ως επίσημη πολιτική. Η Ειρήνη προφανώς διαισθάνθηκε ότι αυτός ήταν ο δρόμος για να επανενώσει τις αντίπαλες φάτριες και να εδραιώσει τη θέση της στους κόλπους της Εκκλησίας.

✠ Η αναστήλωση των εικόνων ✠

Η επίσκεψη στον πατριάρχη υπήρξε ένα κομβικό σημείο στον ρόλο της Ειρήνης ως αντιβασιλίσσας. Συνειδητοποίησε ότι όφειλε να πείσει όλα τα μέλη του Συμβουλίου της Αντιβασιλείας να υποστηρίξουν την πρόταση του Παύλου. Έστειλε λοιπόν τους συγκλητικούς στο μοναστήρι για να ακούσουν τα επιχειρήματά του. Εκείνοι έκπληκτοι διαμαρτυρήθηκαν για τη μεταστροφή του. Δεν είχε χρισθεί πατριάρχης για να υποστηρίξει την κρατούσα εικο-

νομαχική πολιτική; Ναι, απάντησε ο Παύλος λυπημένα, «όμως έμεινα σιωπηλός και δεν κήρυξα την αλήθεια επειδή φοβόμουν τον θυμό σας». ⁴⁷ Γνωρίζοντας ότι η Σύγκλητος επέμενε στην επίσημη γραμμή στο θέμα των εικόνων, ήθελε τώρα να μείνει μόνος για να θρηνησει και να μετανοήσει. Έστερα από λίγο, ο Παύλος πέθανε και η Ειρήνη όφειλε να αναπληρώσει το κενό με κάποιον που θα συμφωνούσε με τις δικές της θέσεις.

Η μέθοδος που ακολούθησε για να σκηνοθετήσει την αντικατάσταση δεν διέφερε από το μοντέλο που παρατηρήσαμε στις προηγούμενες δημόσιες εμφανίσεις της. Κάλεσε τους συμβούλους της να της προτείνουν έναν υποψήφιο, έχοντας προηγουμένως φροντίσει να γίνει γνωστό το όνομα του ευνοουμένου της, του Ταράσιου, ο οποίος τότε ήταν επικεφαλής ενός τομέα της δημόσιας διοίκησης (πρωτασχηρήτης). Αλλά όταν αυτοί της υπέδειξαν, κατά το δέον, ότι ο Ταράσιος θα ήταν ο πιο κατάλληλος, η Ειρήνη παραπονέθηκε ότι εκείνος αρνιόταν να υπακούσει στις αυτοκρατορικές εντολές και να δεχτεί τον διορισμό του. Αφού προσκλήθηκε να δώσει εξηγήσεις για την απροθυμία του, ο Ταράσιος το έπραξε πρώτα σε προσωπικό επίπεδο (με την απαιτούμενη δήλωση της προσωπικής του αδυναμίας, η οποία σε αυτή την περίπτωση ήταν πιο αληθινή απ' ό,τι συνήθως) και κατόπιν με τους όρους που εξέθεσε ο Παύλος στο νεκροκρέβατό του. Χωρίς μια οικουμενική σύνοδο που θα είχε την έγκριση ολόκληρης της πενταρχίας της χριστιανοσύνης, θα ήταν αδύνατο να ξεριζωθεί η σατανική αίρεση της εικονομαχίας. ⁴⁸ Στην ομιλία του υπογράμμισε τον κίνδυνο να παραμείνουν οι Χριστιανοί του Βυζαντίου αφορισμένοι και αναθεματισμένοι από τις άλλες Εκκλησίες και συνεπώς την ανάγκη να

αποκατασταθεί η χριστιανική ενότητα στο ζήτημα των ιερών εικόνων.

Όλοι οι παριστάμενοι συμφώνησαν ότι αυτό έπρεπε να γίνει, δηλαδή ό,τι ακριβώς επιθυμούσε η Ειρήνη. Φυσικά στις μεροληπτικές σωζόμενες πηγές δεν γίνεται μνεία για τυχόν αντιδράσεις των εικονομάχων. Έλαβαν λοιπόν τα αναγκαία μέτρα στο όνομα του νεαρού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ' και της μητέρας του Ειρήνης και οι επικεφαλής της πενταρχίας, των πέντε πατριαρχείων και αποστολικών Εκκλησιών, της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας, της Ιερουσαλήμ, της Ρώμης και φυσικά της Κωνσταντινούπολης, προσκλήθηκαν σε μια οικουμενική σύνοδο η οποία έμελλε να ακυρώσει τις αποφάσεις της Συνόδου του 754 και να αποκαταστήσει τις εικόνες στη θέση λατρείας που τους άρμοζε. Η επιστολή που στάλθηκε στον πάπα Αδριανό Α' αμέσως μετά απ' αυτή τη συνεδρίαση χρονολογείται τον Σεπτέμβριο του 784.⁴⁹ Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν η Ειρήνη είχε συμμετάσχει στη σύνταξή της, παρότι θα μπορούσε κάλλιστα να είχε εκχωρήσει αυτή την ευθύνη στον Ταράσιο, ο οποίος ήταν ακόμη κρατικός γραφειοκράτης με ιδιαίτερες ικανότητες σε αυτόν ακριβώς τον τομέα. Τελικά ο Ταράσιος στέφθηκε πατριάρχης την ημέρα των Χριστουγέννων του 784, οπότε και έστειλε στον πάπα Αδριανό την επίσημη επιστολή της ανακήρυξής του και τη διακήρυξη της θρησκευτικής του πίστης.⁵⁰ Ο πάπας απάντησε ευμενώς, αλλά καταδίκασε τη διαδικασία με την οποία ένας νομομαθής είχε προαχθεί σε ελάχιστο χρονικό διάστημα σε όλους τους απαραίτητους βαθμούς της ιεροσύνης.⁵¹ Επιπλέον, δεδομένου ότι η συνθήκη ειρήνης ήταν ακόμη εν ισχύ, κατέστη δυνατό να αποσταλούν πρεσβείες στα πατριαρ-

χεία που βρίσκονταν υπό αραβικό πολιτικό έλεγχο και εκείνα συμφώνησαν να στείλουν εκπροσώπους τους στην οικουμενική σύνοδο. Όταν μαθεύτηκαν τα νέα, πολλοί εικονολάτρες, που είχαν καταφύγει σε μακρινά μέρη για να αποφύγουν τις διώξεις, έσπευσαν να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη.

Έτσι η αντικατάσταση του πατριάρχη Παύλου άνοιξε τον δρόμο για την αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής, αλλαγή που η Ειρήνη θεωρούσε απαραίτητη για να αυξήσει τη δύναμή της και να εδραιώσει τις σχέσεις με τη Δύση. Οι εικονολάτρες που είχαν εξοριστεί και καταδιωχθεί θα της ήταν αιώνια ευγνώμονες. Πιθανόν μάλιστα να διατηρούσε ήδη επαφές με ορισμένους από εκείνους που είχαν επιστρέψει όσο ακόμη βασίλευε ο Λέων Δ'. Με τη βοήθειά τους η Ειρήνη κατάφερε να αντιμετωπίσει καλύτερα τους δογματικούς εικονομάχους. Ίσως μάλιστα να είχε προβλέψει πως οι εικονολάτρες θα την ανακήρυσσαν αγία, και όντως έτσι περιγράφεται σε αρκετά εικονολατρικά κείμενα. Ωστόσο δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι προσωπικά η Ειρήνη εφάρμοζε είτε πίστευε στη λατρεία των εικόνων· η ίδια είχε πιθανότατα ανατραφεί σε εικονομαχικό περιβάλλον. Η Ειρήνη δεν απομάκρυνε τους πιο ισχυρούς εικονομάχους από τις επίσημες θέσεις τους, αν και περίμενε πως εκείνοι που ήταν επικεφαλής επισκοπών θα σαρώνονταν από τον άνεμο της αλλαγής.

Παρότι οι προσωπικές απόψεις της Ειρήνης για την εικονομαχία παραμένουν άγνωστες, η πολιτική της εμφανίζεται ευθυγραμμισμένη με τη γενικότερη υπαγωγή των θεολογικών ζητημάτων στις πολιτικές ανάγκες του Βυζαντίου στη διάρκεια του Η' αιώνα. Όταν ο αυτοκράτορας ανέπτυξε τα πολύπλοκα θεολογικά του επιχειρήματα

κατά της απεικόνισης του Χριστού με ανθρώπινη μορφή, η πλειονότητα των κρατικών αξιωματούχων υποστήριξε την αντίθεσή του στις εικόνες. Σε γενικές γραμμές, οι κρατικοί αξιωματούχοι δεν εξέφραζαν σταθερές απόψεις ούτε υπέρ ούτε κατά των εικόνων. Η χριστιανική τους πίστη δεν διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από την ανανεωμένη έμφαση στη λατρεία εν πνεύματι και αληθεία. Αλλά και οι επίσκοποι συμφωνούσαν ότι οι εικόνες πιθανόν να ενθάρρυναν την ειδωλολατρική συμπεριφορά ανάμεσα στους αμόρφωτους, αυτούς που συνήθως αναφέρονται σαν «πτωχοί τω πνεύματι» στα εκκλησιαστικά κείμενα (με άλλα λόγια, τις γυναίκες και τα παιδιά). Άραγε θα κατόρθωνε ο καινούργιος πατριάρχης Ταράσιος να αναστρέψει την κατάσταση; Πολλοί κατ' όνομα εικονομάχοι των μεσαίων στρωμάτων πιθανόν να ήταν ήδη πρόθυμοι να αλλάξουν στρατόπεδο και να ακολουθήσουν την επίσημη γραμμή ανεξάρτητα με τις προσωπικές τους δοξασίες.

Έτσι συνεχίστηκαν πυρετωδώς οι προετοιμασίες για την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης. Ο Ταράσιος και ο Αδριανός, ο Επίσκοπος της Ρώμης, αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τη σύνοδο που είχε συγκαλέσει ο Κωνσταντίνος Ε' για να επιβάλει την εικονομαχία, το 754, η οποία είχε φυσικά αυτοκαθοριστεί ως Ζ' Οικουμενική. Σκοπός τους τώρα ήταν να εκμηδενίστουν οι αποφάσεις αυτής της συνόδου με την αναίρεση της τελικής της Διακήρυξης Πίστεως (Όρος). Η έναρξη της νέας συνόδου είχε οριστεί για τον Σεπτέμβριο του 786, στον ναό των Αγίων Αποστόλων στη Βασιλεύουσα. Η ημερησία διάταξη των εργασιών της συντάχτηκε από τον Ταράσιο, λαμβάνοντας υπόψη κάποιες υποδείξεις του πάπα

Αδριανού που περιέχονταν στην επίσημη επιστολή του για την κατάργηση του σχίσματος, όπου ετίθεντο ορισμένοι όροι: η εικονομαχία έπρεπε να καταδικαστεί ως αίρεση, οι οπαδοί της όφειλαν να ομολογήσουν την πλάνη τους και να απαρνηθούν την προηγούμενη πίστη τους. Όλα αυτά είχαν προσχεδιαστεί.

Ωστόσο ο νέος πατριάρχης και η αυτοκράτειρα είχαν υποτιμήσει τόσο την πίστη ορισμένων επισκόπων όσο, και ακόμη περισσότερο, την αφοσίωση του στρατού στην πολιτική του Κωνσταντίνου Ε΄. Η στρατιωτικο-πολιτική ταύτιση της εικονομαχίας με τις πολεμικές νίκες ήταν ακόμη πολύ έντονη και εκδηλώθηκε αμέσως με την έναρξη των εργασιών της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Τη στιγμή που οι αντιπρόσωποι των πατριαρχείων της πενταρχίας έπαιρναν τις θέσεις τους παρουσία των αυτοκρατόρων, οι οποίοι παρακολουθούσαν από τον εξώστη τους, οι σχολάριοι, οι εξκούβιτοι και οι επικεφαλής των επαγγελματικών στρατιωτικών σωμάτων των ταγμάτων τράβηξαν τα σπαθιά τους και απείλησαν να σκοτώσουν τον πατριάρχη. Υποστηριζόμενη από εικονομάχους επισκόπους, η ενέργειά τους αυτή ήταν ολοφάνερα προσχεδιασμένη και αποδείχτηκε αποτελεσματική. Ψάλλοντας το εικονομαχικό Πιστεύω όρμησαν κατά του πατριάρχη και των οπαδών του που βρίσκονταν στον σηκό της εκκλησίας και αρνήθηκαν να αποσυρθούν ακόμη και όταν η αυτοκράτειρα έστειλε δικούς της ανθρώπους για να παρέμβουν.⁵² Έτσι αντί για την πειθαρχημένη συνεδρίαση που είχε σχεδιάσει ο Ταράσιος, μέσα στον ναό ξέσπασε μια χαοτική εξέγερση. Αντί να καθίσουν παρακολουθώντας τα χειρότερα, η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος εγκατέλειψαν τη Σύνοδο και επέστρεψαν στο ανάκτορο. Παρέμειναν μόνο

οι εικονομάχοι επίσκοποι που ήταν αφοσιωμένοι στη Διακήρυξη της Πίστεως του 754 μαζί με τους στρατιωτικούς που τραγουδούσαν «Νίκα!», μια λέξη που ξυπνούσε τόσο σημαντικούς συνειρμούς στην πρωτεύουσα.⁵³ Κάτω απ' αυτές τις αντίζοες συνθήκες η Σύνοδος ματαιώθηκε. Οι επίσκοποι επέστρεψαν στις έδρες τους βέβαιοι ότι δεν θα γίνονταν αλλαγές στην επίσημη πολιτική της εικονομαχίας.

Ίσως ο Ταράσιος να μην είχε συνειδητοποιήσει πόσο βαθιά ήταν δεμένοι οι στρατιωτικοί με την εικονομαχία· η προηγούμενη εμπειρία του ως πολιτικού στην πρωτεύουσα δεν του παρείχε παρά περιορισμένη πρόσβαση σε αυτήν την περιοχή της βυζαντινής κοινωνίας. Η Ειρήνη, όμως, θα έπρεπε να ήταν ενήμερη –χάρη στους πολυπληθείς υπηρέτες και αξιωματούχους που είχαν ως καθήκον τους να ανιχνεύουν τα αισθήματα που κυριαρχούσαν στους κόλπους του στρατεύματος– για την ύπαρξη ενός συμπαγούς ρεύματος υποστήριξης του δόγματος που είχε συνδεθεί με τον Κωνσταντίνο Ε'. Σε κάθε περίπτωση, η Σύνοδος των Αγίων Αποστόλων αποκάλυψε ότι τόσο εκείνη όσο και ο νέος πατριάρχης δεν είχαν δώσει τη δέουσα σημασία στο ενδεχόμενο μιας ισχυρής αντιπολίτευσης. Το φιάσκο των Αγίων Αποστόλων θα έπεισε την Ειρήνη ότι η εκκλησιαστική ενότητα δεν ήταν δυνατόν να επιβληθεί χωρίς τη λήψη πιο αυστηρών μέτρων. Το πρώτο δραστικό βήμα ήταν λοιπόν η διάλυση των μονάδων του επαγγελματικού στρατού (των ταγμάτων) που είχαν στραφεί εναντίον της Συνόδου. Αλλά πρώτα όφειλε να εξασφαλίσει τη στρατιωτική θωράκιση της πρωτεύουσας. Για τον λόγο αυτό, διέταξε τον Σταυράκιο να πάρει με το μέρος του τις δυνάμεις των ασιατικών Θεμάτων που στάθ-

μευαν εκείνη την εποχή στη Θράκη. Μόλις εξασφάλισαν την υποστήριξή τους, κατά συνέπεια και τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης, διέταξε τους διοικητές των ταγμάτων να προσέλθουν στα Μαλάγινα, τον τόπο όπου παραδοσιακά συγκεντρώνονταν οι στρατιωτικές δυνάμεις πριν εκστρατεύσουν κατά των Αράβων. Για να καταδείξει τη σοβαρότητα των προθέσεών της, πρόσταξε να μεταφερθούν στη Μικρά Ασία όλα τα αυτοκρατορικά εφόδια που απαιτούνταν για την ευόδωση του εγχειρήματος. Εκεί, αντί να διατάξει τον στρατό να βαδίσει κατά των Αράβων, διέλυσε τα τάγματα και αποζημίωσε τους στρατιώτες. Οι σύζυγοι και τα παιδιά των στρατιωτικών εκδιώχθηκαν από την Κωνσταντινούπολη και τους δόθηκαν εντολές να επιστρέψουν στις περιοχές απ' όπου κατάγονταν.⁵⁴

Αφού αποστράτευσε τα πλέον αφοσιωμένα στην υπόθεση της εικονομαχίας στρατεύματα, η Ειρήνη διόρισε στρατιωτικούς διοικητές που της ήταν προσωπικά πιστοί. Τον Μάιο του 787, όταν πια ήταν σίγουρη ότι ήλεγχε τον στρατό, έστειλε τις προσκλήσεις για μια δεύτερη σύγκληση της Συνόδου, που τώρα θα διεξαγόταν στη Νίκαια. Μέσα σε οκτώ μήνες είχε εκμηδενίσει την πιο άγρια αντιπολίτευση, εξουδετερώνοντας συλλογικά τα στρατιωτικά συντάγματα που ήταν ανέκαθεν πιστά στον πεθερό της, τον Κωνσταντίνο Ε'. Οι υπηρέτες της και οι ευνούχοι του προσωπικού της τη βοήθησαν να φέρει σε πέρας αυτή την ανατροπή, η οποία άνοιξε τον δρόμο για την επίσημη αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων. Οι παπικοί λεγάτοι είχαν κιόλας φτάσει στη Σικελία επιστρέφοντας στη Ρώμη, αλλά πείστηκαν να επιστρέψουν στην Ανατολή. Οι εκπρόσωποι των Ανατολικών Πατριαρχείων είχαν μείνει υπό κράτηση στην Κωνσταντινούπολη. Όλοι

οι επίσκοποι πληροφορήθηκαν ότι θα έπρεπε να μεταβούν στη Νίκαια. Προσκλήθηκε επίσης ένας μεγάλος αριθμός μοναχών, εκπρόσωποι ομάδων εικονολατρών, αλλά και μεμονωμένα άτομα που είχαν εξοριστεί από τους εικονομάχους.

☪ Η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος ☪

Η επιλογή της επαρχιακής πόλης της Νίκαιας στη δυτική Μικρά Ασία για τη διεξαγωγή της Συνόδου ήταν ευφυής. Ως έδρα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, που είχε συγκαλέσει ο Κωνσταντίνος Α΄ το 325, ήταν συνδεδεμένη με τη βασική διακήρυξη της χριστιανικής πίστης, το Σύμβολο της Πίστεως της Νικαίας, και την καταδίκη των αιρέσεων. Ο Κωνσταντίνος είχε προεδρεύσει στα διαβούλια της θεσπίζοντας το μοντέλο του αυτοκρατορικού ελέγχου επί της Εκκλησίας στην Ανατολή. Επιπλέον, η Νίκαια είχε αντέξει σε πολλές πολιορκίες και διατηρούσε την κλασική πολεοδομική μορφή της, ενώ παράλληλα την περιέβαλλαν εντυπωσιακά τείχη. Διέθετε ένα μεγάλο αυτοκρατορικό ανάκτορο, το οποίο θα χρησιμοποιούσαν για τις συνελεύσεις, και μία εκκλησία αφιερωμένη στην αγία Σοφία, όπου θα μπορούσε να εορταστεί η αναστήλωση των εικόνων. Οι συμμετέχοντες θα εμπνέονταν έτσι από το πρότυπο των 338 Πατέρων της Εκκλησίας, όπως έμειναν γνωστοί οι επίσκοποι της Α΄ Συνόδου, για να δώσουν ακόμη περισσότερη έμφαση στην υποχρέωσή τους να στερεώσουν την Ορθοδοξία. Δυστυχώς ο μητρο-

πολίτης της Νίκαιας ήταν γνωστός εικονομάχος, όμως ο τοπικός στρατηγός, ο Πετρωνάς, πιστός στην Ειρήνη, ανέλαβε να διευθετήσει το ζήτημα.

Δεν άφησαν τίποτε στην τύχη όσο προετοιμάζαν τη δεύτερη σύγκληση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Κάθε ενέργεια, από την επανένταξη των μετανοημένων εικονομάχων, την αποβολή των δογματικών, τη σφυρηλάτηση των επιχειρημάτων κατά της εικονομαχίας και υπέρ της εικονολατρίας έως και τη διατύπωση του τελικού διατάγματος, σχεδιάστηκε με επιμέλεια. Η Ειρήνη δεν συμμετείχε προσωπικά, όμως οι έμπιστοι αξιωματούχοι Πετρωνάς και Ιωάννης, ο πρώην σακελλάριος και νυν λογοθέτης, οργάνωσαν τις διαδικασίες με τόση επιτυχία, ώστε επισκίασαν ακόμη και τον Ταράσιο. Την Ειρήνη εκπροσώπησε ένας έμπιστος ευνούχος της, ο Νικήτας Μονομάχος, που πιθανόν να ήταν και συγγενής της.⁵⁵

Από τις 24 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 13 Οκτωβρίου του 787, έγιναν επτά κύριες συνεδριάσεις στη Νίκαια.⁵⁶ Στην προτελευταία ήταν παρόντες 365 επίσκοποι και 132 ηγούμενοι και μοναχοί. Το προβάδισμα είχαν οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας της Ρώμης, ωστόσο και οι εκπρόσωποι των Ανατολικών Πατριαρχείων διαδραμάτισαν προεξάρχοντα ρόλο. Με τόσους συμμετέχοντες, η Σύνοδος μπορούσε να ισχυριστεί ότι εκπροσωπούσε ολόκληρο το χριστιανικό σύμπαν (την οικουμένη), αν και η Φραγκική Εκκλησία παραπονέθηκε αργότερα ότι δεν κλήθηκε να συμμετάσχει (η εκπροσώπησή της είχε ανατεθεί στη Ρώμη). Το μοναστικό στοιχείο δεν συμμετείχε ισότιμα με τους επισκόπους: οι μοναχοί ενέκριναν δύο δογματικές διακηρύξεις που εξέδωσε η Σύνοδος, αλλά δεν υπέγραψαν την τελική Διακήρυξη Πίστεως. Στη διάρκεια των

εργασιών της Συνόδου, αρκετοί εξέχοντες ηγούμενοι πήραν μέρος στη συζήτηση σχετικά με την επανένταξη στους κόλπους της Ορθοδοξίας των πρώην εικονομάχων, τηρώντας σαφώς πιο αυστηρή γραμμή από τον πατριάρχη Ταράσιο.⁵⁷ Αυτή η έντονη διαφορά προμήνυε διχασμό ανάμεσα στον αυτοκρατορικό ευνοούμενο που είχε επιλεγεί ως κεφαλή της Εκκλησίας και εκείνων των εικονολατρών μοναχών που είχαν υποφέρει και ταλαιπωρηθεί για χάρη της πίστης τους στις εικόνες.

Η τελική συνεδρίαση έλαβε χώρα στο Ανάκτορο της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη, όπου και προήδρυσαν η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος. Η αυτοκράτειρα τα κανόνισε έτσι ώστε να επωφεληθεί στο έπακρο από την επιτυχία της Συνόδου και να δείξει προς τα έξω ότι εκείνη και ο γιος της είχαν τον απόλυτο έλεγχο της κατάστασης. Οι ηγεμόνες επικύρωσαν τη Διακήρυξη Πίστεως με την οποία αναστηλώνονταν οι εικόνες, υπογράφοντας πιθανότατα με το κόκκινο μελάνι που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες· η Ειρήνη έβαλε την υπογραφή της πριν υπογράψει ο γιος της. Όπως είχε συμβεί και με τον Κωνσταντίνο Α' στην Α' Σύνοδο της Νικαίας, το 325, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' και η μητέρα του Ειρήνη ανακηρύχθηκαν νέοι Κωνσταντίνος και Ελένη και καταξιώθηκαν ως άγιοι της Εκκλησίας.⁵⁸

Η Σύνοδος είχε ολοκληρώσει επιτυχώς μια επανάσταση στην Ορθόδοξη θεολογία. Ερευνώντας τα βιβλικά και τα πρώιμα χριστιανικά πατρολογικά κείμενα σχετικά με τις εικόνες, ο Ταράσιος και οι συνεργάτες του είχαν προτείνει μερικά όχι και τόσο πειστικά επιχειρήματα υπέρ της εικονολατρίας. Πολύ μεγαλύτερο ήταν το κύρος των βίων των αγίων, όπου γινόταν λόγος για τις θαυματουργ-

γές δυνάμεις των ιερών εικόνων, τον διαμεσολαβητικό τους ρόλο και την ικανότητά τους να εμπνέουν περισσότερη αφοσίωση στους Χριστιανούς. Ήταν φανερό ότι ο Θεός ενέκρινε τις εικόνες και πραγματοποιούσε θαύματα μέσω αυτών, αφού η θεραπεία των τυφλών, των παραλυτικών και των ετοιμοθάνατων ήταν δυνατή μόνο χάρη στη θεία επέμβαση. Αρκετοί μοναχοί και επίσκοποι διάβασαν τις αγαπημένες τους ιστορίες για να υπενθυμίσουν στη Σύνοδο αυτά τα θαύματα.⁵⁹ Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε σε μαρτυρίες που είχαν παρατεθεί στη Σύνοδο του 754 και οι οποίες αποδείχτηκαν αμφίβολης αξίας. Οι εικονομάχοι είχαν αναγνώσει σύντομα αποσπάσματα από κείμενα που συνέγραψαν αυθεντίες όπως ο άγιος Νείλος της Αγκύρας, παρουσιάζοντάς τα απομονωμένα ώστε να δώσουν έμφαση στις δικές τους ερμηνείες. Όταν οι σύνεδροι της Νικαίας τα άκουσαν ενταγμένα στο πλαίσιο ολόκληρης της αφήγησης, καταδίκασαν αυτά τα πιττάκια (μικρές πινακίδες). Μολονότι ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός είχε αναθεματιστεί από τους εικονομάχους της προηγούμενης Συνόδου, το 787 δεν έγινε χρήση του βιβλίου του *Τρεις πραγματείες περί Ιερών Εικόνων*. Στην πραγματικότητα, το θεολογικό περιεχόμενο της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου ήταν μάλλον αδύναμο· αφιερώθηκε περισσότερος χρόνος για την τιμωρία των εικονομάχων επισκόπων, παρά για την επεξεργασία μιας καλά τεκμηριωμένης δικαίωσης των εικόνων. Παρ' όλα αυτά, οι εικονολάτρες στηριζόμενοι σε αγιογραφικές πηγές βρήκαν το υλικό που χρειαζόνταν για να υποστηρίξουν ότι η λατρεία των εικόνων αποτελούσε αρχαία παράδοση της Εκκλησίας, να παρακάμψουν τη μωσαϊκή απαγόρευση των εικόνων και να καταδικάσουν τους εικονομάχους ως αιρετικούς. Η Σύνοδος του

787 ανύψωσε έτσι τις άγιες εικόνες σε μια καινούργια θέση και έδωσε ώθηση στην εικονολατρική ερμηνεία του ρόλου της εκκλησιαστικής τέχνης.

☛ Η αποκατάσταση της εικονολατρικής τέχνης ☚

Το γεγονός ότι η Ειρήνη απομάκρυνε τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της εικονομαχίας σήμαινε ότι η ανατροπή της πολιτικής του πεθερού της δεν αμφισβητήθηκε ανοιχτά. Ακόμη και οι πιο ισχυροί εικονομάχοι, όπως ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων, έμειναν σιωπηλοί όταν αναστηλώθηκαν οι εικόνες τις οποίες οι ίδιοι είχαν χλευάσει ως ειδωλολατρικές. Αν και η λατρεία τους βασιζόταν σε ένα μάλλον σαθρό θεολογικό υπόβαθρο, οι θρησκευτικές εικόνες χαιρετίζονταν τώρα ως κεντρικό τμήμα της Ορθοδοξίας, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της χριστιανικής λατρείας που είχε σημαντικό ρόλο στη θεία λειτουργία. Σαν αποτέλεσμα, καλλιτέχνες, συχνά μοναχοί, άρχισαν να αντιγράφουν παλαιότερες εικόνες που είχαν διασωθεί από τους διωγμούς, να ξαναφτιάχνουν όσες είχαν καταστραφεί και να αναπτύσσουν καινούργιες τεχνοπίες στη διακόσμηση. Εικόνες απ' αυτή την περίοδο και στο εξής απεικονίζουν τη Σταύρωση με τον πάσχοντα Χριστό να περιστοιχίζεται από την Παρθένο και τον άγιο Ιωάννη.⁶⁰ Αυτή η καινούργια έμφαση στο σκηνικό της Μεγάλης Παρασκευής ίσως να είχε τις ρίζες της σε λειτουργικά ποιήματα, όπως τα κοντάκια (θρησκευτικά ποιήματα) του Ρωμανού, τα οποία είχαν ενσωματωθεί στην κανονική λατρεία. Επίσης στα σκριπτόρια, τους χώρους

αντιγραφής των μοναστηριών, αντιγράφονταν και εικονογραφούνταν καινούργια εικονολατρικά κείμενα, όπως εκείνο που αποδίδεται στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, που συχνότερα αναφέρεται ως Μονή Στουδίου, από το όνομα ενός συγκλητικού του Ε΄ αιώνα σε κτήμα του οποίου είχε ανεγερθεί. Η Ειρήνη είχε παραχωρήσει στη νέα εικονολατρική κοινότητα αυτοκρατορικό μισθό. Μοναχοί, γραφείς και καλλιτέχνες ενθαρρύνονταν από δύο ιδιαιτέρως δραστήριους εικονολάτρες, τον ηγούμενο Πλάτωνα της Μονής Σακκουδίου και τον ανιψιό του Θεόδωρο, ο οποίος αργότερα τέθηκε επικεφαλής της Μονής Στουδίου. Ο τελευταίος έγραψε επιγράμματα πάνω σε βυζαντινά έργα θρησκευτικής τέχνης που είχαν παραγγελθεί για να κοσμήσουν τη Χαλκή Πύλη, την κυρία είσοδο του αυτοκρατορικού ανακτόρου.⁶¹

Ο Σταυρός παρέμεινε το πλέον ισχυρό χριστιανικό σύμβολο, όπως συνέβαινε και την περίοδο της εικονομαχίας. Έτσι δεν έγιναν αλλαγές στον ψηφιδωτό σταυρό που ακόμη και σήμερα διακοσμεί τον σηκό των εκκλησιών, σαν αυτόν του ναού της Αγίας Ειρήνης στην πρωτεύουσα. Έγιναν επισκευές στον ναό της μάρτυρος Αγίας Ευφημίας, μιας από τις πιο σημαντικές εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με την πηγή που αναφέρεται στο γεγονός, το ιερό είχε μετατραπεί σε οπλαποθήκη από τον Κωνσταντίνο Ε΄. Είτε είναι αλήθεια είτε όχι, μετά το 787 το ιερό επέστρεψε στην πρότερη εκκλησιαστική του χρήση, ως η εκκλησία που είχε καθαγιαστεί από τα φημισμένα λείψανα της αγίας η οποία συνέβαλε στον καθορισμό της Ορθόδοξης θεολογίας στη Σύνοδο της Χαλκηδόνος το 451. Και σε άλλα μέρη οι ανθρωπομορφικές εικόνες επέστρεψαν σε περίοπτες θέσεις. Η αυτοκράτειρα απο-

κατέστησε ή αφιέρωσε μια ψηφιδωτή εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη του Μεγάλου Παλατίου, αδιάψευστη απόδειξη της υποστήριξης της προς την εικονολατρική τέχνη. Μετά το 787, είναι πιθανό ότι ανέθετε σε καλλιτέχνες τη διακόσμηση των κτισμάτων που ανοικοδομούσε, ιδιαιτέρως της εκκλησίας της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής, καθώς και των νέων κτισμάτων που χρηματοδοτούσε (βλ. κατωτέρω). Η εικονομαχική διακόσμηση κάποιων εκκλησιών και μνημείων, όπως το Μίλιον, το κεντρικό ορόσημο της Κωνσταντινούπολης απ' όπου μετρούσαν τις αποστάσεις, αντικαταστάθηκε με τις κατάλληλες αναπαραστάσεις εκκλησιαστικών συνόδων, αγίων και ιερών προσώπων. Με αυτόν τον τρόπο προβαλλόταν ο πρωταρχικός διδακτικός σκοπός των εικόνων τόσο στις εκκλησίες όσο και στους δρόμους της πρωτεύουσας και οι Χριστιανοί καλούνταν να μιμηθούν το παράδειγμα των αγίων. Σε μια παράδοση που φτάνει στο παρελθόν μέχρι την πιο πρώιμη δικαίωση της λατρείας των εικόνων, η ρεαλιστική τέχνη ξεχώριζε ως ο μεγάλος παιδαγωγός των αγράμματων.

Κατά τη δεκαετία του 780, η Ειρήνη διεκδικούσε ανελλιπώς τα αυτοκρατορικά πρωτεία απέναντι στον γιο της. Σε μερικά από τα νομίσματα που εκδόθηκαν με τα ονόματα και των δύο, η Ειρήνη παρουσιάζεται να κρατάει το σκήπτρο της εξουσίας· στη Σύνοδο του 787 είχε το προβάδισμα απέναντι στον Κωνσταντίνο και επέμεινε το όνομά της να αναφέρεται πριν από το δικό του σε ορισμένες επευφημίες. Την εποχή της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, ο νεαρός άνδρας, σχεδόν δεκαεπτά ετών πλέον, είχε φτάσει στην ηλικία που του παρείχε το δικαίωμα να διεκδικήσει τη θέση που δικαιούνταν σαν αυτοκράτορας. Πιθανότατα

υπήρχαν στον κύκλο του αξιωματούχου που τον ενθάρρυναν να επιμείνει στα πρωτεία του, διαβάλλοντας παράλληλα την πανίσχυρη μητέρα του. Όμως εκείνη εξακολουθούσε να ασκεί αυστηρό έλεγχο στον Κωνσταντίνο και να τον εμποδίζει να καρπωθεί την κληρονομιά του. Το ισχυρό βουλευτικό της το αποκαλύπτει ο τρόπος με τον οποίο διέλυσε τον αρραβώνα του με τη Ροτρούδη, την πριγκίπισσα των Φράγκων, για να τον υποχρεώσει στη συνέχεια να παντρευτεί ένα κορίτσι, τη Μαρία, από το χωριό Άμνια του Θέματος των Αρμενιακών. Αυτή η σημαντική ανατροπή στη ζωή του Κωνσταντίνου υπήρξε συνέπεια της αλλαγής της εξωτερικής πολιτικής της Ειρήνης, η οποία εγκατέλειψε τη συμμαχία με τους Φράγκους για να αντιταχτεί εχθρικά στα επεκτατικά σχέδια του Καρόλου στη Νότιο Ιταλία.⁶² Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν ο Κάρολος διέλυσε τον αρραβώνα μη επιτρέποντας στη Ροτρούδη να εγκαταλείψει τη Δύση ή αν το έπραξε η ίδια η Ειρήνη που εξύφαινε και επέβαλλε τα εναλλακτικά σχέδιά της για τον γάμο του γιου της. Ο Κωνσταντίνος παντρεύτηκε τη Μαρία τον Νοέμβριο του 788, και λέγεται ότι δυσανασχέτησε για την αλλαγή (βλ. λεπτομερή περιγραφή στο κεφάλαιο 3).

Η Ειρήνη ωστόσο έριξε τις δυνάμεις της στην επιθετική εκστρατεία κατά της πολιτικής του Καρόλου στη Νότιο Ιταλία, η οποία έμοιαζε να απειλεί τη βυζαντινή επαρχία της Καλαβρίας. Ζήτησε από τον Άδαλγι, τον Λομβαρδό πρίγκιπα που είχε περάσει πολλά χρόνια στο Βυζάντιο με το όνομα Θεόδοτος, να διεκδικήσει την πατρική του κληρονομιά. Τον έστειλε στη Δύση συνοδεία βυζαντινών δυνάμεων με επικεφαλής τον Ιωάννη τον σακελλάριο και την επιπλέον βοήθεια του Θεόδωρου, του

στρατηγού-διοικητή της Σικελίας, για να αναχαιτίσει τα σχέδια του Καρόλου και να πάρει με το μέρος του μερικούς από τους Ιταλούς υποστηρικτές του.⁶³ Αλλά τελικά αυτή η εκστρατεία του 789 αποδείχτηκε καταστροφική. Και ακόμη χειρότερα συνέπεσε με καινούργιες επιδρομές των Αράβων στην Ανατολή, μετά τον Σεπτέμβριο του 788, καθώς και με τη νίκη των Βουλγάρων στη μάχη του Στρυμόνα. Η Ειρήνη δεν είχε προβλέψει τους κινδύνους που συνεπαγόταν για την Αυτοκρατορία η ταυτόχρονη απειλή σε τρία διαφορετικά και απομακρυσμένα μέτωπα. Ήταν ένα στρατηγικό σφάλμα, που οι περισσότεροι αυτοκράτορες και οι στρατιωτικοί τους αρχηγοί προσπαθούσαν επιμελώς να αποφύγουν. Γιατί ήταν ανόητο να διακινδυνεύεις τον στρατό σου στην Ιταλία όταν έπρεπε να διατηρείς δυνάμεις στην ανατολική Μικρά Ασία και ήταν ιδιαιτέρως επικίνδυνο όταν οι Βούλγαροι ήγειραν αξιώσεις στην περιοχή που μόλις πρόσφατα είχε ανακηρυχθεί ζώνη ειρήνης από την Ειρήνη και τον Κωνσταντίνο στην περιοδεία τους. Οι σύμβουλοι της Ειρήνης δεν έκαναν καλή δουλειά, οι στρατηγοί της υπερφαλαγγίστηκαν και ηττήθηκαν και η εξωτερική της πολιτική ναυάγησε οικτρά.

☞ 790: Ο Κωνσταντίνος
μοναδικός διεκδικητής του θρόνου ☜

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το 790 ο Κωνσταντίνος παρακινήθηκε να διεκδικήσει τη θέση του αυτοκράτορα που δικαιωματικά του ανήκε. Η απογοήτευσή του από την υποδεέστερη θέση του και την αυταρχική συμπερι-

φορά της μητέρας του ενισχύθηκε αναμφίβολα από τους άνδρες του περιβάλλοντός του, έστω και αν όπως λέγεται δεν ήταν πολλοί. Δεκαεννιά χρόνων πια, ο Κωνσταντίνος περιγράφεται από τον Θεοφάνη σαν «ρωμαλέος και ικανότατος», ένας φιλόδοξος νεαρός άνδρας που του είχαν στερήσει την εξουσία και το έφερε βαρέως.⁶⁴ Η απόφασή του να κυβερνήσει μόνος του έλαβε πλέον συγκεκριμένη μορφή: αποφάσισε να προσπαθήσει να συλλάβει τον Σταυράκιο, τον ευνούχο που εξακολουθούσε να ελέγχει σε μεγάλο βαθμό την κυβέρνηση. Όμως τα σχέδιά του διέρρευσαν και η Ειρήνη προειδοποίησε τον Σταυράκιο. Μαζί αποφάσισαν να τιθαसेύσουν τις φιλοδοξίες του Κωνσταντίνου. Επωφελούμενη από έναν σεισμό, τον Φεβρουάριο του 790, ο οποίος υποχρέωσε την Αυλή να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και να μετακομίσει στο Ανάκτορο του Αγίου Μάμα, σ' ένα προάστιο στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου, η Ειρήνη διέταξε τη σύλληψη των στενών φίλων του γιου της. Στην αναταραχή που ακολούθησε τον σεισμό, συνέλαβαν όλους τους συμβούλους του Κωνσταντίνου, τους μαστίγωσαν, τους κούρεψαν εν χρω και κατόπιν τους εξόρισαν είτε τους περιόρισαν σε κατ' οίκο φυλάκιση.⁶⁵ Ούτε ο γιος της δεν γλίτωσε το μαστίγωμα και τη φυλάκιση, κατηγορούμενος για τις απειλές του κατά του Σταυράκιου (και κατά του ασφυκτικού ελέγχου που ασκούσε η Ειρήνη στην αυτοκρατορική εξουσία).

Αυτή η σύγκρουση κορυφής στους κόλπους της βυζαντινής κυβέρνησης χαρακτηρίζεται από τον Θεοφάνη, στη *Χρονογραφία* του, ως έργο σατανικών ανθρώπων που ανάγκασαν τη μητέρα να συγκρουστεί με τον γιο και τον γιο με τη μητέρα. Με τον ισχυρισμό ότι αρχαίες προφητείες

είχαν καταξιώσει το δικαίωμά της να κυβερνήσει, οι οπαδοί της Ειρήνης συνδαύλιζαν τις φιλοδοξίες της και κολλάκευαν τις ικανότητές της.⁶⁶ Είτε την έπεισαν, είτε η συμπαράστασή τους απλώς ενίσχυσε την πρόθεσή της να κυβερνήσει ανεξάρτητα από τον γιο της, η αυτοκράτειρα αντιλαμβανόταν ότι ο έλεγχος του στρατού ήταν κρίσιμος για την επιτυχία της. Και αφού είχε κιόλας διορίσει διοικητές αφοσιωμένους στο πρόσωπό της, προσπάθησε τώρα να εξαναγκάσει όλες τις ένοπλες δυνάμεις να πάρουν όρκο ότι δεν θα δέχονταν ποτέ τον Κωνσταντίνο ως νόμιμο αυτοκράτορά τους.⁶⁷ Έτσι και ενώ ο Κωνσταντίνος βρισκόταν υπό κράτηση στο Ανάκτορο τα Αγίου Μάμα μετά την αποτυχία της συνωμοσίας του κατά του αρχιευνούχου, η μητέρα του προσπαθούσε να κερδίσει την υποστήριξη του στρατού.

Όμως αυτή η πάλη για την εξουσία προκάλεσε αντιδράσεις στο στράτευμα. Οι δυνάμεις του Θέματος των Αρμενιικών αρνήθηκαν να ορκιστούν: είχαν ήδη ορκιστεί υπακοή στον Κωνσταντίνο και στην Ειρήνη, με αυτή τη σειρά, και δεν δέχονταν καμιά αλλαγή. Ακόμη περισσότερο, θεωρούσαν τις πράξεις της αυτοκράτειρας ανάρμοστες επειδή περίμεναν να γίνει ο Κωνσταντίνος αυτοκράτορας με την ενηλικίωσή του. Από τις ανατολικές περιοχές του Θέματος των Αρμενιικών έφταναν ειδήσεις για μια σοβαρή εξέγερση: οι στρατιώτες είχαν αιχμαλωτίσει τον στρατηγό τους, εξέλεξαν καινούργιο διοικητή και ανακήρυξαν τον Κωνσταντίνο μοναδικό αυτοκράτορα.⁶⁸ Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και άλλες στρατιωτικές μονάδες σε διάφορες περιοχές και έτσι η αντιπαράθεση ανάμεσα στη μητέρα και στον γιο έλαβε στρατιωτικό χαρακτήρα με ορατό τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου.

Κάτω από την αυξανόμενη πίεση, η Ειρήνη υπαναχώρησε. Κατανόησε την απειλή που συνιστούσαν τα πιστά στην αυτοκρατορική δυναστεία του Λέοντα Γ' στρατεύματα, τα οποία περίμεναν τον νεαρό αυτοκράτορα να τα οδηγήσει στα πεδία των μαχών και δεν ήταν διατεθειμένα πλέον να ανεχτούν τη συνεχιζόμενη υποταγή του στη μητέρα του. Τον Οκτώβριο του 790, ο Κωνσταντίνος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από πολλές επαρχιακές μονάδες, οι οποίες προέλασαν μέχρι την Ατρόα της Βιθυνίας (στη δυτική Μικρά Ασία) για να υποχρεώσουν την Ειρήνη να παραιτηθεί.⁶⁹

Έχοντας εξασφαλίσει τη σταθερή υποστήριξη του στρατού, ο Κωνσταντίνος πήρε άμεσα μέτρα προκειμένου να εδραιώσει την εξουσία του. Έστειλε διαταγή στην πρωτεύουσα γνωστοποιώντας ότι αναλάμβανε μόνος του την αυτοκρατορική διακυβέρνηση, απαιτώντας να γνωστοποιηθεί η απόφασή του δημοσίως στην Αγορά του Κωνσταντίνου.⁷⁰ Αυτό ήταν το συνηθισμένο μέρος όπου συγκεντρώνονταν οι πολίτες της Κωνσταντινούπολης όταν ο έπαρχος της πόλης είχε να τους ανακοινώσει σημαντικές ειδήσεις. Στάλθηκαν κήρυκες παντού για να πληροφορήσουν τον πληθυσμό ότι επέκειτο μια σπουδαία ανακοίνωση και αναρτήθηκαν πινακίδες με τα νέα σε επίκαιρα σημεία. Οι Πράσινοι και οι Βένετοι σίγουρα θα επευφήμησαν και επίσημα τον Κωνσταντίνο ως αυτοκράτορα και έτσι οι πάντες θα κατάλαβαν πλέον ότι η μητέρα-αυτοκράτειρα και αντιβασιλίσα είχε αποσυρθεί από την πολιτική σκηνή. Στο μεταξύ, στην Ατρόα, ο Κωνσταντίνος επισημοποιούσε τον διορισμό ενός νέου στρατηγού της στρατιωτικής δύναμης του Θέματος των Αρμενιακών, του Αλεξίου Μουσουλέμ (το Μουσέλε είναι

αρμενικό όνομα), και επέμεινε να ορκιστούν οι στρατιώτες ότι δεν θα δέχονταν στο εξής την Ειρήνη ως αυτοκράτειρά τους. Κατόπιν επέστρεψε στην πρωτεύουσα και συνέλαβε τον αρχιευνούχο λογοθέτη Σταυράκιο, τον Αέτιο, έμπιστο της Ειρήνης, και όλους τους αφοσιωμένους της ευνούχους. Αφού μαστιγώθηκαν και εκάρησαν, εξορίστηκαν σε διάφορα μέρη. Ο Σταυράκιος στάλθηκε στο Θέμα των Αρμενιακών, ώστε οι στρατιώτες εκεί να καταλάβουν πως ο Κωνσταντίνος δεν χωράτσει. Ο αυτοκράτορας περιόρισε τη μητέρα του στο Ανάκτορο του Ελευθερίου, το οποίο είχε κτίσει η ίδια, με την ανεπίσημη συμφωνία ότι θα έμενε εκεί.⁷¹

☞ 790-797: Η βασιλεία του Κωνσταντίνου ΣΤ' ☜

Με αυτόν τον τρόπο ο Κωνσταντίνος επιτέλους κέρδισε τον κληρονομικό του θρόνο και περιβλήθηκε την αυτοκρατορική εξουσία ως μοναδικός γιος του Λέοντα Δ', εγγονός του Κωνσταντίνου Ε' και δισέγγονος του Λέοντα Γ', ιδρυτή της δυναστείας. Μετακόμισε μαζί με τη γυναίκα του στα επίσημα αυτοκρατορικά διαμερίσματα του Μεγάλου Παλατίου και σύντομα η Μαρία γέννησε μια κόρη που ονομάστηκε Ειρήνη, σαν την εκ πατρός γιαγιά της.⁷² Ολόκληρη η Αυλή πρέπει να προσευχήθηκε ώστε την επόμενη φορά η Θεία Χάρις να ευλογούσε τον αυτοκράτορα στέλνοντάς του έναν γιο. Με τη βοήθεια έμπειρων στρατηγών, όπως ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων που είχε υπηρετήσει και τον παππού του, καθώς και όσων διόρισε επικεφαλής των επαρχιακών επαγγελματικών στρα-

τιωτικών δυνάμεων, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' προετοιμαζόταν να κυβερνήσει χωρίς τη μητέρα του. Οι πρώτες του προσπάθειες στο πεδίο της μάχης δεν είχαν ευτυχή κατάληξη: τόσο εναντίον των Βουλγάρων (Απρίλιος του 791) όσο και κατά των Αράβων (τον επόμενο Σεπτέμβριο) απέτυχε να εξασφαλίσει τη νίκη. Απέτυχε επίσης να διατηρήσει την αφοσίωση των στρατευμάτων του Θέματος των Αρμενιικών, τα οποία δυσανασχετούσαν επειδή τον στρατηγό τους, τον Αλέξιο Μουσουλέμ, τον είχαν περιορίσει στην Κωνσταντινούπολη σε υποχρεωτική απραξία. Έτσι το πρώτο έτος της βασιλείας του ο αυτοκράτορας δεν επέδειξε ιδιαίτερες στρατηγικές ικανότητες, αλλά ούτε χρησιμοποίησε με τον καλύτερο τρόπο τους αξιωματικούς του.

Η Ειρήνη στο μεταξύ πίεζε τον γιο της να την αποκαταστήσει στην αρμόζουσα θέση της ως αυτοκράτειρα-μητέρα. Τον Ιανουάριο του 792, εισακούοντας τις εκκλήσεις πολλών υψηλά ιστάμενων, συναίνεσε στο αίτημά της να την επαναφέρει στην Αυλή. Το γεγονός σημαδεύτηκε από τις επευφημίες που θύμιζαν την οικεία μορφή της συμβασιλείας τους την προηγούμενη δεκαετία: «Πολύχρονοι ο Κωνσταντίνος και η Ειρήνη!»⁷³ Για μιαν ακόμη φορά οι Πράσινοι και οι Βένετοι έκαναν δημόσια γνωστή την επίσημη μεταστροφή: η αυτοκράτειρα-μητέρα δεν ήταν πια σε δυσμένεια, περιορισμένη στο ανάκτορό της, αλλά είχε επανακτήσει τη θέση της ως συναυτοκράτειρα του Κωνσταντίνου. Και καθώς ο ευνοούμενος ευνούχος της επιστρέφει επίσημα στην πρωτεύουσα λίγο μετά την αποκατάστασή της, φαίνεται ότι η Ειρήνη είχε τη δύναμη να επιτύχει την ανάκληση του Σταυράκιου από την εξορία. Παρότι ο Κωνσταντίνος θα μπορούσε να είχε απαιτήσει να επευφημείται μόνον αυτός, οι επευφημίες που απευθύνο-

νταν και στους δυο τους ήταν ολοφάνερα μια παραχώρηση στο προηγούμενο κύρος της Ειρήνης, ένα μάλλον κακό προμήνυμα για τον ίδιο. Όταν ο στρατός πληροφορήθηκε τα σχετικά με τη νέα προσφώνηση, τα στρατεύματα των Αρμενιικών εξεμάνησαν και αρνήθηκαν να προσθέσουν το όνομα της Ειρήνης. Επιπλέον απαίτησαν να επιστρέψει ο στρατηγός τους, Αλέξιος Μουσουλέμ. Όμως ο Κωνσταντίνος διαισθανόταν ότι μια παρόμοια κίνηση θα ήταν πιθανόν επικίνδυνη και έτσι έριξε τον Αλέξιο στη φυλακή. Το ποτήρι ξεχείλισε και η στρατιά των Αρμενιικών εξεγέρθηκε.⁷⁴

Ο αυτοκράτορας, ενδεχομένως ως αντιπερισπασμό προς αυτό το μη συνεργάσιμο τμήμα του στρατού στην Ανατολή, διέταξε μια καινούργια εκστρατεία κατά των Βουλγάρων τον Ιούλιο του 792. Συνοδευόμενος από πολλούς διακεκριμένους στρατηγούς προέλασε στις Μαρκέλλες, που είχαν οχυρωθεί εκ νέου, και ύστερα επιτέθηκε στους Βουλγάρους που είχαν αρχηγό τους τον χαν Κάρδαμο, χωρίς ξεκάθαρο σχέδιο μάχης. Στην καταστροφή που επακολούθησε, σκοτώθηκαν πολλοί Βυζαντινοί και οι Βούλγαροι λαφυραγώγησαν τις αυτοκρατορικές αποσκευές, τα χρήματα, τα άλογα, τις προμήθειες, ακόμη και την αυτοκρατορική σκηνή την ώρα που ο Κωνσταντίνος επέστρεφε κυνηγημένος στην πρωτεύουσα.⁷⁵ Αυτή η φοβερή ήττα, που κόστισε τη ζωή του Μιχαήλ Λαχανοδράκοντος και άλλων επιφανών στρατηγών, ώθησε το επαγγελματικό τμήμα του στρατού, τα τάγματα, να εξεγερθούν στο όνομα του τέως καίσαρος Νικηφόρου, θείου του Κωνσταντίνου. Μολονότι είχαν υποβιβαστεί στις τάξεις των κληρικών από την Ειρήνη μετά το 780, οι καίσαρες σε αυτή την τρίτη απόπειρα κατάληψης της εξουσίας εί-

χαν εξασφαλίσει σοβαρή υποστήριξη και ανάγκασαν τον Κωνσταντίνο να αναλάβει αποφασιστική δράση. Για να ξεμπερδεύει με τις αυτοκρατορικές τους φιλοδοξίες, διέταξε να τυφλωθεί ο Νικηφόρος και να ακρωτηριαστούν οι υπόλοιποι τέσσερις.⁷⁶ Με την προτροπή του Σταυράκιου και της μητέρας του έβαλε επίσης να τυφλώσουν τον στρατηγό των Αρμενιικών Αλέξιο Μουσουλέμ, ώστε να μην μπορεί στο μέλλον να διεκδικήσει το αυτοκρατορικό αξίωμα.

Ωστόσο, στην προσπάθειά του να φανεί σκληρός με τους αντιπάλους του, ο Κωνσταντίνος έπαιξε άθελά του το παιχνίδι των εχθρών του, γιατί όταν η στρατιά του Θέματος των Αρμενιικών πληροφορήθηκε την τύχη του στρατηγού της, η εξέγερσή της μετατράπηκε σε ανοιχτό πόλεμο κατά της Κωνσταντινούπολης. Η ανταρσία μονοπώλησε την προσοχή του αυτοκράτορα σχεδόν για έναν χρόνο και τον υποχρέωσε να αναλάβει δύο εκστρατείες εναντίον των στασιαστών και να συγκεντρώσει τις προσπάθειές του σε μια εσωτερική σύρραξη σε βάρος όλων των άλλων σημαντικών κρατικών υποθέσεων. Τελικά κατόρθωσε να πατάξει την εξέγερση των Αρμενιικών και να φέρει στην Κωνσταντινούπολη χίλιους αλυσοδεμένους αιχμαλώτους, οι οποίοι παρήλασαν ταπεινωμένοι μέσω της Πύλης των Βλαχερνών. Σημάδεψαν τα μέτωπά τους χαράζοντας τις λέξεις «Αρμένιος συνωμότης» και κατόπιν οι στασιαστές εξορίστηκαν στη Σικελία και αλλού.⁷⁷ Όμως ο Κωνσταντίνος δεν αντάμειψε εκείνους που τον είχαν υποστηρίξει κι έτσι δεν κατάφερε να κερδίσει τη μακροχρόνια αφοσίωση αυτού του δύστροπου τμήματος του επαρχιακού στρατού.

☛ Ο δεύτερος γάμος του Κωνσταντίνου ☚

Έτσι το 793, μετά από τρία χρόνια διακυβέρνησης, ο Κωνσταντίνος δεν είχε καταφέρει να εδραιώσει την εξουσία του, ούτε να κερδίσει μια απ' αυτές τις νίκες που μπορούν να εορταστούν με θρίαμβο. Επιπλέον, είχε δεχτεί εκ νέου τη μητέρα του και τους αυλικούς της στους κυβερνητικούς κύκλους και υπολόγιζε ακόμη τη γνώμη της. Κατά πόσον η Ειρήνη έσπειρε τους σπόρους της απόφασης η οποία επρόκειτο να του κοστίσει τον θρόνο, δεν το γνωρίζουμε. Αλλά η υπόλοιπη περίοδος της αποκλειστικής βασιλείας του Κωνσταντίνου κυριαρχείται από ένα ακόμη σφάλμα κρίσεως, το οποίο θα μπορούσε τόσο εύκολα να είχε αποφευχθεί, ώστε οι σύγχρονοί του υποπτεύονται πως η Ειρήνη έβαλε το χέρι της. Κατά τον Θεοφάνη, ο αυτοκράτορας κατελήφθη από αποστροφή για τη σύζυγό του Μαρία, «εξαιτίας των μηχανορραφιών της μητέρας του» και έψαχνε τρόπο για να πάρει διαζύγιο.⁷⁸ Ίσως και να είχε χάσει την υπομονή του μαζί της μετά τη γέννηση μιας δεύτερης κόρης, στις αρχές της δεκαετίας του 790. Περιττό να πούμε ότι αυτή η γέννα δεν αναφέρεται από κανέναν ιστορικό της εποχής. Ωστόσο η δεύτερη πορφυρογέννητη κόρη της Μαρίας, που βαπτίστηκε Ευφροσύνη, έμελλε να διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο την τρίτη και την τέταρτη δεκαετία του Θ' αιώνα. Είναι όντως η δεύτερη από τις γυναίκες στην πορφυρά που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσης μελέτης. Το πρώτο πράγμα που γνωρίζουμε γι' αυτήν είναι ότι μοιράστηκε τη δυσμένεια στην οποία είχε περιπέσει η μητέρα της.

Τον Ιανουάριο του 795, η Μαρία αναγκάστηκε να γίνει καλόγρια· με τα μαλλιά της κομμένα κοντά, φορώντας το μοναστικό ράσο εξορίστηκε με τις δύο μικρές της κόρες σε ένα γυναικείο μοναστήρι που είχε ιδρύσει η Ειρήνη στη νήσο Πρίγκιπο, στη Θάλασσα του Μαρμαρά.⁷⁹ Μια και δεν υπήρχε νομικό έδαφος που να δικαιολογεί το διαζύγιο, όπως η αποδεδειγμένη μοιχεία ή η συνωμοσία με στόχο τον φόνο του αυτοκράτορα, η εν λόγω πράξη επέσυρε αμέσως την αυστηρή κριτική των εκκλησιαστικών Αρχών, οι οποίες επισήμαναν ότι ο γάμος είναι ισόβιος. Ωστόσο το διαζύγιο ήταν απαραίτητο αν ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε να ξαναπαντρευτεί, πράγμα που σύντομα αποδείχτηκε ότι ήταν ο σκοπός του. Μόλις επτά μήνες αργότερα, έστεψε την καινούργια του αυτοκράτειρα ως αυγούστα, τίτλο που η Μαρία δεν έφερε ποτέ, και τον Σεπτέμβριο πραγματοποιήθηκε η γαμήλια τελετή στο Ανάκτορο τα Αγίου Μάμα. Οι σαρανταήμεροι εορτασμοί καταγγέλθηκαν από μια ομάδα συντηρητικών κληρικών, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν εναντίον ενός γάμου που θεωρούσαν μοιχικό. Οι ίδιοι κληρικοί αρνήθηκαν επίσης να τελέσουν το μυστήριο της Θείας Κοινωνίας μαζί με τον πατριάρχη Ταράσιο, επειδή ο τελευταίος είχε επιτρέψει σ' έναν ιερέα του να ευλογήσει τον γάμο του αυτοκράτορα.⁸⁰

Η καινούργια σύζυγος του Κωνσταντίνου ονομαζόταν Θεοδότη. Ήταν προηγουμένως κουβικουλάρια, δηλαδή κυρία επί των τιμών, και ήταν συγγενής με τον Πλάτωνα του Σακκουδίου και τον ανιψιό του Θεόδωρο, δύο εξέχοντες μοναχούς και από τους πλέον φανατικούς υποστηρικτές της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Η Θεοδότη είχε ελκύσει το ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου σε κάποια στιγ-

μή της ζωής του, όταν ο τελευταίος ήθελε να διεκδικήσει την εξουσία για λογαριασμό του και να διαχειρίζεται μόνος του τις υποθέσεις του. Η σκέψη να χωρίσει τη Μαρία, η οποία άλλωστε δεν ήταν δική του επιλογή, και να παντρευτεί τη Θεοδότη ήταν σίγουρα δελεαστική, όμως ο οποιοσδήποτε συνετός σύμβουλος θα τον είχε προειδοποιήσει για τον κίνδυνο να προσβάλει έτσι την Εκκλησία. Ωστόσο ο αυτοκράτορας επέμεινε στο διαζύγιο κι έτσι βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα ακόμη τμήμα της Αυλής. Οι συγγενείς της Θεοδότης, αντί να της παρασταθούν, ηγήθηκαν της αντίδρασης κατά του αυτοκρατορικού της γάμου. Έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτό που έμεινε στην Ιστορία ως «Μοιχικό σχίσμα». Σε αντίθεση με την επιεικέστερη στάση του πατριάρχη Ταράσιου, καταδικάζοντας τον δεύτερο γάμο του αυτοκράτορα εφάρμοσαν τη δική τους αυστηρή, πουριτανική ερμηνεία των κανόνων που διέπουν το διαζύγιο. Ειδικότερα η άρνηση του πατριάρχη να αφορίσει τον ιερέα που είχε ευλογήσει τον αυτοκρατορικό γάμο στηλιτεύτηκε ως «οικονομία» (στην κυριολεξία οικονομία, με την έννοια της οικονομίας απέναντι στην αλήθεια, εν προκειμένω απέναντι στους κανόνες). Η Εκκλησία στο Βυζάντιο διχάστηκε εξαιτίας μιας εσωτερικής διαφωνίας που απειλούσε τώρα να καταβαρυνθεί τους κεντρικούς πρωταγωνιστές της αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Ο πατριάρχης βρισκόταν ολοένα και πιο απομονωμένος απέναντι σε μια αντιπολιτευτική λαίλαπα, που φούντωνε και μάνιαζε πεισμένη ότι ο δεύτερος γάμος του Κωνσταντίνου ήταν παράνομος. Μολονότι ο αυτοκράτορας δεν διέθετε κατάλληλους συμβούλους, θα είχε σίγουρα συνειδητοποιήσει τον πιο σοβαρό, μακροπρόθεσμα, κίνδυνο: τα παιδιά που θα του χάριζε η Θεο-

δότη δεν θα θεωρούνταν νόμιμα και δεν θα ήταν σε θέση να κληρονομήσουν τον θρόνο.

Ο ρόλος της Ειρήνης σε αυτή την υπόθεση δεν διευκρινίστηκε ποτέ. Αλλά από τη στιγμή που οι υποστηρικτές της στα μοναστήρια πρόβαλλαν την αυστηρή ερμηνεία των κανόνων περί διαζυγίου, προφανώς και εκείνη θα κράτησε αποστάσεις από την πιο ευέλικτη πολιτική του πατριάρχη όσον αφορά τον δεύτερο γάμο του αυτοκράτορα. Είναι γνωστό ότι η Ειρήνη είχε παραχωρήσει μισθούς σε διάφορες μοναστικές κοινότητες, περιλαμβανομένης και της Μονής Στουδίου. Ο Θεοφάνης ισχυρίζεται ότι η Ειρήνη «λαχταρούσε την εξουσία και επιθυμούσε την οικουμενική καταδίκη του Κωνσταντίνου».⁸¹ Αν και το εν λόγω σενάριο ήταν αρκούντως προβλέψιμο, το περιβάλλον του αυτοκράτορα δεν φαίνεται να πήρε κάποια μέτρα κατά της ενδεχόμενης αντιπολίτευσης. Από τη στιγμή που είχε εξασφαλιστεί η συγκατάθεση του Ταράσιου, οι άνθρωποι του αυτοκράτορα ήλπιζαν πιθανόν ότι και η υπόλοιπη Εκκλησία θα προσαρμοζόταν στην κατ' οικονομία ερμηνεία των κανόνων από τον πατριάρχη. Όμως είχαν υποτιμήσει το κύρος της μοναστικής κοινότητας. Πολλοί εικονολάτρες μοναχοί είχαν επιστρέψει στο Βυζάντιο μετά την αναστήλωση των εικόνων· ο Πλάτων και οι οπαδοί του είχαν αναβαθμιστεί και είχαν γίνει δεκτοί μετά χαράς στον κύκλο των συμβούλων της Ειρήνης. Και η τελευταία υποστήριζε φυσικά την αντίθεσή τους προς τον Ταράσιο, βάζοντας ένα κομμάτι της Εκκλησίας να εναντιώνεται σ' ένα άλλο. Άλλωστε δεν της διέφευγε η λαϊκή συμπάθεια για τον Πλάτωνα και τους ανιψιούς του, οι οποίοι είχαν μαστιγωθεί και εξοριστεί με διαταγές του Κωνσταντίνου. Η αιτιολογημένη δικαίωση

της μοναστικής παράταξης συρρίκνωσε ακόμη περισσότερο τους οπαδούς του αυτοκράτορα και κατέστησε ακόμη πιο επισφαλή τη θέση του.

Μολονότι είχε εξιλεωθεί φερόμενος με αληθινά αυτοκρατορικό τρόπο, όταν επέτρεψε στη μητέρα του να επιστρέψει στους κυβερνητικούς κύκλους ο Κωνσταντίνος έμεινε εκτεθειμένος στους έμπειρους υπολογισμούς της. Κατόρθωσε να νικήσει τους Βουλγάρους όσο και τους Άραβες σε διάφορες εκστρατείες την περίοδο 795-797, όμως η δημόσια εικόνα του είχε αμαυρωθεί εξαιτίας της διένεξης σχετικά με το διαζύγιό του. Το φθινόπωρο του 796, συνόδευσε τη μητέρα του και ολόκληρη την Αυλή στην Προύσα (σημερινή Μπούρσα, στη δυτική Μικρά Ασία) για να κάνουν ιαματικά λουτρά στις θερμές πηγές. Όσο βρίσκονταν εκεί, έφτασαν τα νέα από την πρωτεύουσα ότι η Θεοδότη είχε γεννήσει γιο και ο Κωνσταντίνος βιάστηκε να επιστρέψει. Το παιδί βαπτίστηκε Λέων, όπως ο παππούς του, ο Λέων Δ'.⁸² Κατά την απουσία του Κωνσταντίνου η Ειρήνη κατάφερε να δωροδοκήσει όλους τους διοικητές των ταγμάτων, καθώς και τους αυλικούς που είχαν μαζευτεί στην Προύσα. Δασκάλεψε τους δικούς της να πείσουν τους στρατιωτικούς ότι ο Κωνσταντίνος δεν θα γινόταν ποτέ άξιος ηγεμόνας. Προβάλλοντας τον εαυτό της σαν το μοναδικό άτομο ικανό να κυβερνήσει την Αυτοκρατορία, συνωμοτούσε για να τον ξεφορτωθεί. Τον επόμενο χρόνο ο Κωνσταντίνος άρχισε σταδιακά να αντιλαμβάνεται αυτές τις δολοπλοκίες, αλλά ήταν ήδη αποξενωμένος από μεγάλα τμήματα της Εκκλησίας, του στρατού και της Αυλής κι έτσι δεν μπορούσε να υπολογίζει στην υποστήριξή τους. Την 1η Μαΐου του 797, ο μικρός Λέων πέθανε σε ηλικία μόλις επτά μη-

νών, γεγονός που τραυμάτισε βαθιά τον Κωνσταντίνο. Οι θλιμμένοι γονείς έθαψαν τον γιο τους σε μια μικρή μαρμάρινη σαρκοφάγο στο μαυσωλείο του ναού των Αγίων Αποστόλων.⁸³

Κάτω απ' αυτές τις δύσκολες συνθήκες, η Ειρήνη έσφιξε ακόμη περισσότερο τον κλοιό γύρω από τον γιο της απομονώνοντάς τον από τους στρατιωτικούς που τον υποστήριζαν στα ανατολικά Θέματα. Πάντως οι δύο ηγεμόνες συμμετείχαν από κοινού σε ορισμένες τελετές, όπως η επιστροφή των λειψάνων της αγίας Ευφημίας στην ομώνυμη εκκλησία στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης, πιθανόν τον Ιούλιο του 797. Η μετακομιδή των φημισμένων λειψάνων, απ' τα οποία εκκρινόταν ένα θεραπευτικό υγρό, στην επισκευασμένη εκκλησία απετέλεσε μείζον γεγονός που σημάδεψε τον εκ νέου καθαγιασμό του ναού ως εικονολατρικού ιερού.⁸⁴ Ορισμένοι πιστοί εικονολάτρες ανταμείφθηκαν με κομμάτια απ' τα οστά της αγίας: ο Νικήτας, ο ευνούχος και πατρίκιος, πήρε το δεξί χέρι της αγίας, ενώ οι δύο θυγατέρες του Κωνσταντίνου από τη Μαρία, την πρώτη του σύζυγο, έλαβαν και αυτές το μερίδιό τους. Φαίνεται περισσότερο πιθανό να ήταν η Ειρήνη εκείνη που πήρε την πρωτοβουλία γι' αυτό το δώρο, μια και δεν διαθέτουμε μαρτυρίες του ενδιαφέροντος του Κωνσταντίνου για την προηγούμενη οικογένειά του, τα μέλη της οποίας ζούσαν σε μοναστήρι στη νήσο Πρίγκιπο. Αυτή είναι και η μόνη αναφορά στις δύο εναπομείνανες κόρες του κατά τη διάρκεια της ζωής του. Υπήρξε μάλιστα μία από τις τελευταίες επίσημες πράξεις του.

Προφανώς θα είχαν ήδη κυκλοφορήσει φήμες για τις συζητήσεις της Ειρήνης με τους στρατιωτικούς αρχηγούς στην Προύσα, γιατί ο Κωνσταντίνος άρχισε να το παίρνει

απόφαση ότι η τελική αναμέτρηση με τη μητέρα του ήταν αναπόφευκτη. Τον Αύγουστο του 797 εγκατέλειψε την πρωτεύουσα, δίνοντας οδηγίες στη Θεοδότη να διαφύγει στην ανατολική ακτή του Μαρμαρά. Όμως τον πρόλαβαν οι φίλοι της μητέρας του, τον συνέλαβαν ενώ προσπαθούσε να αναζητήσει καταφύγιο στις δυνάμεις του Θέματος των Ανατολικών και τον έφεραν πίσω στην Κωνσταντινούπολη. Στις 19 Αυγούστου του 797, η Ειρήνη διέταξε να τυφλωθεί ο ίδιος της ο γιος στην Αίθουσα της Πορφύρας, εκεί που τον είχε γεννήσει είκοσι έξι χρόνια πριν.⁸⁵

Παρά την αποκρουστική της φύση, η ποινή της τύφλωσης θεωρούνταν σπλαχνική επιλογή σε σύγκριση με την καταδίκη σε θάνατο, που ήταν η αρμόζουσα τιμωρία για όσους συνωμοτούσαν κατά του αυτοκράτορα. Η στέρηση της όρασης ήταν συνηθισμένη μέθοδος παραμερισμού των πολιτικών αντιπάλων, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση. Άλλωστε και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ΣΤ΄ την είχε χρησιμοποιήσει το 792, όταν βρέθηκε αντιμέτωπος με τη συνωμοσία, την τρίτη κατά σειρά, των υποστηρικτών των θείων του, των καισάρων: διέταξε να τυφλώσουν τον Νικηφόρο και να ξεριζώσουν τις γλώσσες των άλλων τεσσάρων. Ο Κωνσταντίνος είχε επίσης διατάξει να τυφλώσουν τον Αλέξιο Μουσουλέμ για να του στερήσει κάθε ελπίδα ανόδου στον θρόνο. Η τύφλωση επιβαλλόταν ακόμη και σε μέλη της Εκκλησίας που κατηγορούνταν για σοβαρά εγκλήματα και πολιτικά παραπτώματα: το 705, όταν ο Ιουστινιανός Β΄ ξαναμπήκε στην πρωτεύουσα για να διεκδικήσει τον αυτοκρατορικό του θρόνο, διέταξε να τυφλώσουν τον πατριάρχη Καλλίνικο κι ύστερα τον εξόρισε στη Ρώμη.⁸⁶ Ο Καλλίνικος επέ-

στρεψε αργότερα στο Βυζάντιο – σπάνια περίπτωση ανθρώπου που επιβίωσε μετά από παρόμοιο ακρωτηριασμό. Το 799, ο πάπας Λέων Γ΄ μόλις διέφυγε από μια συνωμοσία που σκοπό είχε την τύφλωσή του.

Η τιμωρία λοιπόν που επιβλήθηκε στον Κωνσταντίνο κατ' εντολή της Ειρήνης ήταν σύμφωνη με τις συνήθειες της εποχής για την εξουδετέρωση ενός πολιτικού αντιπάλου. Υποδηλώνει ότι η Ειρήνη θεωρούσε ως απαράδεκτη πρόκληση για το προσωπικό της κύρος τις φιλοδοξίες του γιου της να κυβερνήσει μόνος του. Ο Θεοφάνης δεν συγχωρεί την πράξη της που εκτιμά πως αποσκοπούσε στη θανάτωση του Κωνσταντίνου. Αναφέρει ότι ο ήλιος κρύφτηκε για δεκαεπτά ημέρες και αυτή η απροσδόκητη σκοτεινιά αντανάκλούσε την απώλεια της όρασης που η Ειρήνη είχε επιβάλει στον γιο της. Η αναφορά είναι τετριμμένη, αφού πάντα παρομοίαζαν τον αυτοκράτορα με τον ήλιο. Σε πείσμα αυτών των κακών οιωμών, ο Κωνσταντίνος έζησε κάμποσα χρόνια ακόμη και η πολεμική γύρω από τον γάμο του εξακολούθησε να ταλανίζει την Εκκλησία. Η Θεοδότη τον φρόντιζε μέχρι το 805 περίπου, οπότε φαίνεται ότι πέθανε ο Κωνσταντίνος και η χήρα του αποσύρθηκε σε μια μονή.⁸⁷ Χάρη σ' ένα παράξενο παιχνίδι της μοίρας, κάτι που διόλου δεν επιθυμούσε η Ειρήνη, ο Κωνσταντίνος έζησε περισσότερο από τη μητέρα του.

☞ 797-802: Η Ειρήνη μόνη αυτοκράτειρα ☜

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν η Ειρήνη απέκτησε τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας. Ως συναυτοκράτειρα κατείχε ήδη τον αυτοκρατορικό τίτλο, έτσι η αλλαγή δεν απαιτούσε παρά μόνο μια ανακοίνωση, με την οποία ο λαός πληροφορήθηκε ότι ο Κωνσταντίνος δεν ήταν πλέον σε θέση να κυβερνήσει. Η Ειρήνη εμφανίζεται να μη δίνει άλλες εξηγήσεις πέρα από το γεγονός ότι ο γιος της είχε απολέσει την όρασή του και συνεπώς δεν μπορούσε να είναι πια αυτοκράτορας. Η ηγεμονία της αποτυπώθηκε στα νέα νομίσματα, όπου παρουσιαζόταν ως η μοναδική αυτοκράτειρα. Οι χρυσοί σόλιδοι την παρίσταναν ως βασίλισσα και έφεραν την εικόνα της και στις δύο όψεις. Τόσο η μπροστινή όσο και η οπίσθια όψη είναι ολοφάνερο ότι προέρχονται από σχεδόν ταυτόσημες μήτρες, ώστε από όποια πλευρά και να το κρατήσεις, το νόμισμα απεικονίζει την Ειρήνη με την αυτοκρατορική της ενδυμασία και το σκήπτρο της εξουσίας στο χέρι της. Δεν ένιωθε την ανάγκη να αντλήσει από το κύρος του συζύγου της, του Λέοντα Δ', που είχε πεθάνει καιρό πριν, ή τους προγόνους του, τα μέλη της Συριακής δυναστείας που βρισκόταν στην εξουσία για ογδόντα ολόκληρα χρόνια. Με αυτά τα νέας κοπής νομίσματα διακήρυξε την αλλαγή στην ηγεσία και το 797 οι πολίτες της Αυτοκρατορίας αλλά και όλοι όσοι συναλλάσσονταν με το Βυζάντιο δεν είχαν πλέον καμιά αμφιβολία για το ποιος ασκούσε την εξουσία (βλ. εικόνα 1γ).

Και ενώ στα νομίσματα χρησιμοποιείτο ο ορθός γραμ-

ματικός τύπος, το θηλυκό βασίλισσα, στα νομοθετικά έγγραφα χρησιμοποιείτο ο γραμματικός τύπος στην αρσενική του εκδοχή, βασιλεύς.⁸⁸ Αφού ο αυτοκράτορας ήταν η πηγή του νόμου, ήταν σύνηθες οι νομικές ρυθμίσεις να εισάγονται με το κύρος του «μεγάλου αυτοκράτορα, πιστού στον Χριστό». Ούτε η Ειρήνη αλλά ούτε οι νομικοί της σύμβουλοι δεν βρήκαν τον λόγο να αλλάξουν αυτή τη διατύπωση η οποία εγγυόταν τη γνησιότητα. Οι δύο καινούργιοι νόμοι, οι *Νεαραί*, που εκδόθηκαν στο όνομά της είχαν ως αντικείμενο το ζήτημα των όρκων και των επόμενων, μετά τον πρώτο, γάμων – θέματα που είχαν ήδη αποδειχτεί εξαιρετικά κρίσιμα για την ανάρρησή της στην αυτοκρατορική εξουσία. Ο πρώτος νόμος υπογράμμιζε ότι οι όρκοι παίρνονται ενώπιον του ιδίου του Χριστού και δεν πρέπει να παραβιάζονται ελαφρά τη καρδιά, ενώ ο δεύτερος απαγόρευε τον τρίτο γάμο ως πρακτική παρόμοια με την κτηνωδία. Αυτά τα συμπληρώματα του ποινικού κώδικα τα υπέγραφε η Ειρήνη ως αυτοκράτωρ, ανώτατος ηγεμόνας.⁸⁹ Δεν ήθελε να υπάρξει ούτε ένας που να παρεξηγεί τη φύση της εξουσίας της. Όλοι όφειλαν να τη σέβονται και να την αντιμετωπίζουν ως μοναδική αυτοκράτειρα, αφού πράγματι δεν υπήρχε κανένας άλλος.

Με αυτόν τον τρόπο υποδείκνυε στις ξένες δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνθηκε γραπτώς, στον Επίσκοπο της Ρώμης, στους πιστούς της αξιωματικούς στις επαρχίες αλλά και στον λαό της Κωνσταντινούπολης, που πληροφορήθηκε τους νόμους όταν αναγνώσθηκαν δημόσια, ότι δεν ήταν απλώς αυτοκρατορική σύζυγος αλλά η αληθινή αυτοκράτειρα. Απ' αυτή την άποψη, η βυζαντινή Αυλή, η Εκκλησία, ο στρατός και ο λαός, που διέθεταν τρόπους να εκφράζουν τη διαφωνία τους για τις νέες εξελίξεις, κα-

τανοούσαν ότι το αξίωμα του αυτοκράτορα ήταν διαφορετικό από το πρόσωπο που κατείχε το εν λόγω αξίωμα. Για να ευημερεί η Αυτοκρατορία έπρεπε να την κυβερνά ένα άτομο που έφερε τον τίτλο βασιλεύς. Ο τίτλος αυτός είχε δοθεί στην Ειρήνην όταν ακόμη ήταν συναυτοκράτειρα μαζί με τον γιο της Κωνσταντίνο ΣΤ', ο οποίος επιβεβαίωσε τη συμμετοχή της μητέρας του στην εξουσία όταν δέχτηκε να μοιραστεί και πάλι μαζί της την αυτοκρατορική του δύναμη, το 792. Και οι δύο μαζί είχαν επευφημηθεί ως ηγεμόνες και η προφανής κυριαρχία της μητέρας πάνω στον γιο της είχε εθίσει τους υπηκόους του Βυζαντίου να την αντιμετωπίζουν σαν αυτοκράτορα. Όσο ασυνήθιστο κι αν ήταν για μια γυναίκα να κατέχει ένα αξίωμα που οριζόταν στο αρσενικό γένος, δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι η θέση της Ειρήνης ως μοναδικού ηγεμόνος και αυτοκράτορος προκάλεσε ιδιαίτερες αναταράξεις στο Βυζάντιο. Είχε γίνει αποδεκτή ως αυτοκράτορας. Η μόνη συγκρίσιμη περίπτωση χρήσης αρσενικού τίτλου από γυναίκα συναντάται στα τέλη του Ι' αιώνα στη Δύση, όταν η Θεοφανώ, χήρα του αυτοκράτορα Όθωνα Β' και βυζαντινής καταγωγής η ίδια, υπέγραφε κάποιες αποφάσεις της χρησιμοποιώντας τον αρσενικό γραμματικό τύπο *imperator* αντί για τον πιο συνηθισμένο στο θηλυκό γένος *imperatrix*.⁹⁰

Ως συναυτοκράτορας και πρώην αντιβασίλισσα, η Ειρήνη διέθετε όλα τα απαραίτητα προσόντα για να αναλάβει τον πλήρη έλεγχο, όσο και αν επρόκειτο για κάτι καινοφανές. Η έκπληξη προέρχεται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι τομείς της βυζαντινής κοινωνίας δεν διαμαρτυρήθηκαν. Αναμφίβολα η Ειρήνη είχε προετοιμάσει προσεκτικά, εδώ και καιρό, το έδαφος γι' αυτές τις εξε-

λίξεις, παίρνοντας με το μέρος της τους περισσότερους στρατιωτικούς αρχηγούς. Ακόμη κι αν οι δυσαρεστημένοι υποστηρικτές του γιου της επιθυμούσαν να τιμήσουν τη μνήμη του, ωστόσο δεν ανέλαβαν άμεση δράση. Ο Κωνσταντίνος ζούσε στην απομόνωση με τη Θεοδότη και ελάχιστα υπηρέτες και δεν προέβαλλε καμία αντίδραση. Το προσωπικό της Ειρήνης από το Ανάκτορο του Ελευθερίου και οι πάντοτε πιστοί της ευνούχοι αξιωματούχοι τη βοήθησαν να εγκατασταθεί ξανά στο Μέγα Παλάτιο. Αντικατέστησε μονάχα εκείνους τους αξιωματούχους για την αφοσίωση των οποίων δεν ήταν σίγουρη: το 799, άτομα της εμπιστοσύνης της είχαν τεθεί επικεφαλής των στρατιωτικών μονάδων του Θέματος των Θρακησίων, του Θέματος του Οψικίου και της Σικελίας, ενώ ένας ευνοούμενός της, με το όνομα Νικηφόρος, είχε αναλάβει το υπουργείο Οικονομικών (λογοθέσιον του γενικού).⁹¹ Παράλληλα είχε κερδίσει την υποστήριξη των οπαδών της μοναστικής κοινότητας στην Εκκλησία, υποσχόμενη ότι θα έβαζε τέλος στους διωγμούς που είχε επιβάλει ο μοιχός αυτοκράτορας. Ο πλέον ισχυρός ηγούμενος, ο Πλάτων του Σακκουδίου, οι ανιψιοί του Θεόδωρος Στουδίτης και Ιωσήφ, καθώς και όλοι οι οπαδοί τους που είχαν ταπεινωθεί, τιμωρηθεί και εξοριστεί εξαιτίας της αντίθεσής τους στο αυτοκρατορικό διαζύγιο επέστρεψαν στην πρωτεύουσα και τώρα επιζητούσαν την εύνοια της νέας αυτοκράτειρας. Πολλοί απ' αυτούς διορίστηκαν σε επισκοπές και άλλοι σε μοναστήρια που τώρα έχαιραν αυτοκρατορικής προστασίας.

☛ Η αυτοκρατορική φιλανθρωπία της Ειρήνης:
Η οικοδομική δραστηριότητα ☚

Σε όλη τη διάρκεια της μακροχρόνιας σχέσης της με την αυτοκρατορική εξουσία, και ιδιαιτέρως μετά το 797, η Ειρήνη επέδειξε μια αυξανόμενη αίσθηση του αυτοκρατορικού καθήκοντος που της επέτασσε να χρηματοδοτεί την ανοικοδόμηση εκκλησιαστικών αλλά και κοσμικών κτισμάτων και να συντηρεί φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Είναι μια πλευρά της βασιλείας της που τη διαφοροποιεί σε μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη του συζύγου της. Όπως και ο πεθερός της, η Ειρήνη έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην πρωτεύουσα. Υπό τον Κωνσταντίνο Ε΄ είχαν παρθεί σημαντικά μέτρα για την αύξηση του πληθυσμού και την ανοικοδόμηση κτηρίων που καταστράφηκαν εξαιτίας του σεισμού του 740. Η Ειρήνη ακολούθησε το πρότυπό του ανοικοδομώντας εκκλησίες και μονές που είτε είχαν καταρρεύσει είτε είχαν αποδοθεί σε άλλες χρήσεις, ενώ παράλληλα έκτιζε καινούργιες με ενθουσιασμό. Η καταγραφή αυτής της δραστηριότητας πρέπει να συντεθεί κομμάτι το κομμάτι από ποικίλες πηγές, κάποιες όχι τόσο αξιόπιστες, ωστόσο η συνεισφορά αυτού του οικοδομικού οργανισμού στον εξωραϊσμό της Κωνσταντινούπολης είναι καταφανής. Τα περισσότερα κτήρια αποδίδονται στην αυτοκράτειρα και στον γιο της. Όμως αφού δεν διαθέτουμε μαρτυρίες για το προσωπικό ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου ως προς την ανοικοδόμηση, νομίζω ότι μπορούμε να αποδώσουμε με ασφάλεια το μεγαλύτερο μέρος της πρωτοβουλίας στην αυτοκράτειρα. Μάλιστα για ορισμένα κτίσματα επισημαίνεται με έμφαση ότι είναι δικά της δημιουργήματα,

πράγμα που υποδηλώνει αν μη τι άλλο την προσωπική ανάμιξη της αυτοκρατείας και όχι του γιου της, έστω και αν κανένα από αυτά δεν χρονολογείται μετά το 797.

Από την εποχή της Ειρήνης και του Κωνσταντίνου ΣΤ', το πιο αξιοσημείωτο κτίσμα στην Κωνσταντινούπολη είναι ένα καινούργιο ανάκτορο που ονομάστηκε Ανάκτορο του Ελευθερίου, στο κέντρο της πόλης και νότια από των Αμαστριανών, στην πλαγιά που οδηγεί στο λιμάνι του Θεοδόσιου. Στα τέλη του Η' αιώνα η περιοχή αυτή δεν ήταν πυκνοκατοικημένη, ωστόσο έμελλε να γίνει η βάση πολλών εμπορών οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κοντά στον κύριο εμπορικό λιμένα. Πρώτα έπρεπε να εκκαθαριστεί η περιοχή από παλαιότερες κατασκευές, μία εκ των οποίων πιστεύεται ότι ήταν ένας ιππόδρομος που είχε κατασκευαστεί από τον Θεοδόσιο τον Μέγα. Είτε αυτό είναι σωστό είτε όχι, φαίνεται ότι μια αρκετά μεγάλη περιοχή σ' αυτήν την πλευρά της πόλης γνώρισε καινούργια ανάπτυξη, με αποτέλεσμα την άνθηση της οικοδόμησης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τον ντόπιο πληθυσμό. Το κτηριακό σύμπλεγμα των Ανακτόρων του Ελευθερίου διατήρησε την αυτονομία του επί αιώνες και τελικά συνδέθηκε με κάποιο άλλο. Τον Ι' αιώνα, ο ξενών του καταγράφεται σε έναν κατάλογο με παρόμοια ιδρύματα στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*. Οι ιστορικοί περιγράφουν συχνά το Ανάκτορο του Ελευθερίου σαν «ματαιόδοξο» κτίσμα που κατασκευάστηκε για να ικανοποιηθεί η αυτοκρατεία, ωστόσο το Ανάκτορο αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου κτηριακού συγκροτήματος το οποίο περιλάμβανε εργαστήρια, χρυσοχοεία και φούρνους που έδιναν δουλειά στους ντόπιους.⁹²

Αργότερα προστέθηκαν εργοδόσια (κρατικά εργαστή-

ρια) στα οποία περιλαμβάνονταν και μεταξουργεία. Στη διάρκεια μιας καταιγίδας την ημέρα των Χριστουγέννων του 792, τα καταστήματα του Χρυσίου, όπου υφαίνονταν χρυσές κλωστές, χτυπήθηκαν από κεραυνό και πήραν φωτιά. Το μετάξι ήταν αυτοκρατορικό μονοπώλιο και τα μυστικά της παραγωγής του φυλάσσονταν αυστηρά, γι' αυτό τα εργαστήρια γειτόνευαν με το Μέγα Παλάτιο.⁹³ Το κτίσιμο νέων εργαστηρίων δίπλα στο Ανάκτορο του Ελευθερίου μετά το 792 εγείρει το προκλητικό ενδεχόμενο ότι η Ειρήνη επιθυμούσε να ελέγχει προσωπικά την παραγωγή της αυτοκρατορικής μετάξης. Τον Η' και τον Θ' αιώνα υφάνθηκαν πλήθος πολύτιμα μεταξωτά – όπως το «μεταξωτό του αρματηλάτη» που χρησιμοποιήθηκε ως σάβανο του Καρλομάγνου (βλ. εικόνα 5). Ο Κωνσταντίνος Ε' πιθανότατα είχε αυξήσει την παραγωγή μεταξιού στα παλιά εργαστήρια, αφού στη διάρκεια της μακρόχρονης βασιλείας του καταγράφονται πολλά μεταξωτά ως διπλωματικά δώρα. Η Ειρήνη εμφανίζεται να συνεχίζει αυτή τη δραστηριότητα, γνωρίζοντας πόσο εκτιμούσαν στη Δύση, όπου ακόμη δεν κατείχαν τα μυστικά της σηροτροφίας, τα βυζαντινά μεταξωτά. Στη νέα της διαμονή, οι τεχνίτες εξακολουθούσαν να υφαίνουν και να διακοσμούν τα υφάσματα που φορούσαν οι κοσμικοί όσο και οι εκκλησιαστικοί ηγεμόνες στις επίσημες τελετές. Μικρότερα κομμάτια από μετάξι χρησιμοποιούνταν για να καλύπτονται τα λειτουργικά σκεύη και οι εικόνες, καθώς και για να τυλίγονται τα πολύτιμα λείψανα. Αν σώζονται έως σήμερα βυζαντινά μεταξωτά, αυτό οφείλεται στην υψηλή τους ποιότητα, ενώ σχεδόν όλα βρίσκονται στους θησαυρούς δυτικών καθεδρικών ναών.⁹⁴

Η αυτοκράτειρα είχε πρόσβαση σε πολλά άλλα ανά-

κτορα μέσα στην πόλη και στα προάστιά της: το Ανάκτορο της Ιέρειας στην ασιατική ακτή του Μαρμαρά, όπου κατέπλευσε ερχόμενη πρώτη φορά από την Ελλάδα· το Ανάκτορο στα Θεραπειά στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου, το οποίο χρησιμοποιούνταν επίσης σαν τόπος κράτησης· το Ανάκτορο τα Αγίου Μάμα, επίσης στην ευρωπαϊκή ακτή, το οποίο συνδέθηκε με τον Κωνσταντίνο ΣΤ' και τη Θεοδότη όταν τέλεσαν εκεί τους γάμους τους. Αλλά απ' ό,τι φαίνεται η Ειρήνη απολάμβανε περισσότερο το καινούργιο ανάκτορό της, του Ελευθερίου, και προτιμούσε να περνάει τον καιρό της εκεί. Ο Ιγνάτιος ο ιεροδιάκονος αναφέρει μια ιστορία για έναν αξιωματούχο που κατηγορήθηκε πως είχε καταχραστεί χρήματα και ο οποίος βασανίστηκε στο Ανάκτορο του Ελευθερίου όπου διέμενε η αυτοκράτειρα, γεγονός που υποδηλώνει ξεκάθαρα ότι το νέο οικοδόμημα λειτουργούσε και σαν κυβερνητικό κέντρο.⁹⁵ Το 790 ο Κωνσταντίνος περιόρισε την Ειρήνη φρουρούμενη στο Ανάκτορο του Ελευθερίου και προσπάθησε να κυβερνήσει μόνος του.⁹⁶ Αυτός ήταν προφανώς ένας βολικός τρόπος να την κρατήσει μακριά από το Μέγα Παλάτιο, ώστε η Μαρία να μπορέσει να μείνει στα επίσημα αυτοκρατορικά διαμερίσματα. Είναι πολύ πιθανό η Ειρήνη να είχε επιμείνει να διατηρήσει στην κατοχή της αυτά τα διαμερίσματα μετά τον θάνατο του συζύγου της και ίσως μάλιστα πριν από το 788, όταν ο Κωνσταντίνος και η πρώτη του σύζυγος μετακόμισαν εκεί. Το πρόβλημα στη δομή της εξουσίας που προκύπτει όταν η παλαιότερη αυτοκράτειρα αρνείται να παραχωρήσει τη θέση της στη νεότερη δεν ήταν ασυνήθιστο, καθώς είδαμε. Αργότερα, όταν ο αυτοκράτορας χώρισε τη Μαρία και εγκατέστησε τη Θεοδότη ως αυτοκράτειρα, φαίνεται ότι

εξακολούθησαν να κρατούν αποκλεισμένη την Ειρήνη από την κυρίως αυτοκρατορική κατοικία. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις πως η αυτοκράτειρα ζούσε με δική της επιλογή στο Ανάκτορο του Ελευθερίου το 802, όταν οι αντίπαλοί της συνωμοτούσαν για να οργανώσουν το τελικό τους χτύπημα εναντίον της.⁹⁷

Το άλλο σημαντικό κτίσμα που συνδέθηκε ειδικότερα με την Ειρήνη ήταν το Μοναστήρι της Παρθένου στην Πρίγκιπο, στη Θάλασσα του Μαρμαρά, όπου και πρωτοεξορίστηκε το 802 και στο οποίο είχε ζητήσει να ταφεί. Στον *Βίο της αγίας Ειρήνης* αναφέρεται ότι η κοινότητα των καλογραιών τη φρόντισε με το παραπάνω· μετά τον θάνατό της, το 803, οι καλόγριες υποδέχτηκαν τη σορό της και την έθαψαν στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, μέσα στη μοναστηριακή εκκλησία την αφιερωμένη στην Παναγία.⁹⁸ Αν και δεν διαθέτουμε λεπτομέρειες για το πότε και πώς κτίστηκε η Μονή, ωστόσο ταιριάζει στην εντέλεια με το είδος του αναχωρητηρίου που οι γυναίκες της βυζαντινής ελίτ έκτιζαν για τον εαυτό τους. Φαίνεται ότι ήταν από τα πρώτα οικοδομήματα της Ειρήνης, αφού λειτουργούσε ήδη ως γυναικεία μονή το 780/781.⁹⁹

Από το μεταγενέστερο κείμενο *Πάτρια της Κωνσταντινούπολης* αντλούμε πολλές μυθικές αφηγήσεις για την οικοδομική δραστηριότητα της Ειρήνης, μερικές από τις οποίες μοιάζουν να ταιριάζουν με τη γνωστή της φιλανθρωπία. Η πιο σημαντική απ' αυτές τις αφηγήσεις αναφέρεται σε ένα κτηριακό συγκρότημα γύρω από μία εκκλησία του Αγίου Λουκά: «Η Ειρήνη η Αθηναία ... έκτισε τρία πολύ σημαντικά μνημεία για τον θάνατο, τη ζωή και την υγεία. Για τον θάνατο έκτισε τα κοιμητήρια για τους ξένους (*ξενοτάφια*), για τη ζωή έκτισε τις αίθουσες

εστίασης (τρίκλινα) στα Λάμιες του Πιστοπείου και για την υγεία έκτισε τον ξενώνα που ονομάζεται τα *Ειρήνης*». ¹⁰⁰ Το κείμενο αναφέρει ότι η ταφή των φτωχών γινόταν δωρεάν – το ίδιο ίσχυε και για τους ξένους και τους επισκέπτες της πόλης που είχαν την ατυχία να πεθάνουν εκεί. Εστιατόρια για τους ηλικιωμένους (γηροτροφεία) καταγράφονται μαζί με οικήματα όπου μπορούσαν να ζουν οι γηραιότεροι, μαγειρεία και αναπαυτήρια. Η ευσπλαχνία και η αρετή της αυτοκράτειρας συνδέονται επίσης με το γεγονός ότι μείωσε το φορτίο των φόρων (φόρων βάρη εξέκοψεν).

Αυτός ο ασυνήθιστος συνδυασμός ζωής, υγείας και θανάτου με καθαρά φιλανθρωπικούς σκοπούς και δημόσιες υπηρεσίες συνοψίζει το ενδιαφέρον της Ειρήνης για την ευημερία της Κωνσταντινούπολης. Πιθανόν να μην ήταν μια εντελώς ανιδιοτελής αγαθοεργία, αφού μέσω αυτών των ιδρυμάτων συνέβαλλε στην ανακούφιση των φτωχών και ταυτόχρονα εξασφάλιζε τη σύνδεση του ονόματός της με αυτά τα έργα. Η μείωση των φόρων, που χρονολογείται στη διάρκεια της μονοκρατορίας της (797-802), πιθανόν επίσης να είναι μια χειρονομία που απευθύνεται περισσότερο στη λαϊκή εύνοια παρά μια προσχεδιασμένη παρέμβαση στην οικονομία της πόλης. ¹⁰¹ Ο ξενώνας ωστόσο επέζησε μέχρι τον Ι΄ αιώνα, οπότε ο διευθυντής του κατονομάζεται μαζί με άλλους διευθυντές ξενώνων που λειτουργούν στην πρωτεύουσα. ¹⁰² Εύκολα φανταζόμαστε ότι η αυτοκράτειρα εγκαινίαζε τα νέα κτήρια με δημόσιες τελετές που τόνιζαν τη γενναιοδωρία της. Πράγματι, το κτηριακό συγκρότημα του Αγίου Λουκά ενδεχομένως να συμβόλιζε τις αντιλήψεις της για το αυτοκρατορικό λειτούργημα. Έμελλε μάλιστα να αποτελέσει πρό-

τυπο και για άλλους αυτοκράτορες, οι οποίοι δεν εξαντλούσαν την οικοδομική τους δραστηριότητα εντός των ορίων του Μεγάλου Παλατίου.

Μια πιο προβληματική αναφορά των *Πατρίων* αποδίδει στην Ειρήνη την ίδρυση μίας «Μονής της Ευφροσύνης που ονομάστηκε τα *Λιβιάδια* ... και κτίστηκε από την Ειρήνη την Αθηναία, μικρή και φτωχή (πενιχρά)». ¹⁰³ Αν και ο παραπάνω ισχυρισμός παρουσιάζει κενά, δεν είναι απίθανο η Ειρήνη να ίδρυσε ένα μοναστήρι σε μια αναξιοποίητη περιοχή της πόλης, στα λιβιάδια. Μετά τον θάνατό της, το 803, το Μοναστήρι αντιμετώπισε απ' ό,τι φαίνεται μεγάλες δυσκολίες και επισκευάστηκε από την Ευφροσύνη, την εγγονή της (βλ. κεφάλαιο 3). Άλλες αναφορές αποδίδουν στην Ειρήνη και στον γιο της την οικοδόμηση του ναού του Αγίου Αναστασίου του Πέρσου, καθώς και μιας εκκλησίας αφιερωμένης στον άγιο Ευστάθιο. Αλλά γι' αυτές τις εκκλησίες δεν διαθέτουμε επιβεβαίωση από καμιά άλλη πηγή. ¹⁰⁴

Εκτός από αυτά τα τρία τέσσερα μείζονα κτίσματα που είναι όλα καινούργια, η Ειρήνη ασχολήθηκε ιδιαιτέρως και με κάποια σημαντικά κτήρια της πόλης που έπρεπε να επισκευαστούν. Το πιο αξιόλογο απ' αυτά είναι μάλλον ο ναός της Αγίας Ευφημίας με τα ιερά της λείψανα, τα οποία αποτελούν αντικείμενο μιας λεπτομερέστατης περιγραφής εκ μέρους του εικονολάτρη επισκόπου Κωνσταντίνου της Τίου. Σύμφωνα με τα *Πάτρια*: «Ο Κωνσταντίνος ο Μέγας έκτισε την εκκλησία της Αγίας Ευφημίας στον Ιπόδρομο ... Πολλά χρόνια αργότερα, ο θεομίσητος Κοπρώνυμος [ο Κωνσταντίνος Ε'] τη μετέτρεψε σε οπλοστάσιο και αποθήκη κοπριάς και πέταξε το κιβούρι με τα λείψανα της αγίας στα βάθη της θαλάσσης.

Ύστερα από τριάντα επτά χρόνια, η Ειρήνη η Αθηναία, η ευσεβειστάτη άνασσα, επισκεύασε τον ναό, βρήκε τα άγια λείψανα και τα επέστρεψε στη θέση τους». ¹⁰⁵ Το έτος πρέπει να ήταν το 796, ενώ η καταστροφή πιθανόν να οφειλόταν στον σεισμό του 740. Ο Κωνσταντίνος Ε΄ χρησιμοποίησε προφανώς το ερειπωμένο κτίσμα για την αποθήκευση όπλων, στρατιωτικών προμηθειών και αλόγων, κοινώς για μια χρήση που ελάχιστη σχέση έχει με όσες βέβηλες διαθέσεις του αποδίδουν τα Πάτρια. Όπως και να 'χει, μετά την επισκευή του ναού της Αγίας Ευφημίας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μια σημαντική συλλογή αγίων λειψάνων και δόθηκε στην Ειρήνη μια ακόμη ευκαιρία να διανείμει μερικά από τα οστά της αγίας σε πιστούς της αξιωματούχους και συγγενείς της.

Η Ειρήνη επισκεύασε επίσης την εκκλησία της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής, την οποία είχε κτίσει ο Ιουστινιανός Α΄ έξω από τα τείχη της πόλεως, στη Θράκη, με την ξυλεία που περίσσεψε μετά την οικοδόμηση της Αγίας Σοφίας. Το νερό της πηγής ήταν ιαματικό, άλλωστε και η ίδια απέδιδε σε αυτό τη θαυματουργή θεραπεία της από κάποια αρρώστια. Η Ειρήνη και ο γιος της δώρισαν καινούργιες χρυσαφένιες κουρτίνες, ένα στέμμα και λειτουργικά σκεύη διακοσμημένα με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, ενώ παρήγγειλαν ψηφιδωτά πορτραίτα για τη διακόσμηση του ιερού. ¹⁰⁶ Χρηματοδοτώντας την επισκευή αυτής της εκκλησίας, η Ειρήνη πρόσφερε ένα εκκλησιαστικό συγκρότημα τόσο στους περίοικους όσο και σ' εκείνους που έρχονταν από μακριά για να προσκυνήσουν. Απέδειξε έτσι ακόμη μια φορά το ενδιαφέρον της για την παροχή διευκολύνσεων στους ασθενείς, καθώς και την προσοχή που έδινε στην εν γένει κοινωνική της προσφορά.

Αν και η ίδια πηγή περιλαμβάνει μια ιδιαιτέρως αναξιόπιστη αφήγηση για την ανάμιξη της Ειρήνης στα έργα της Χαλκής Πύλης του Μεγάλου Παλατιού, φαίνεται ωστόσο ότι η αυτοκράτειρα είχε κάποια ανάμιξη στην ανανέωση της διακόσμησής της. Η Ειρήνη («η Αθηναία») θεωρείται υπεύθυνη για την αποκατάσταση της ψηφιδωτής εικόνας του Χριστού που βρισκόταν στην κυρία είσοδο του ανακτόρου. Για να διαλευκάνουμε την υπόθεση θα έπρεπε να γνωρίζουμε τι είδους διακόσμηση υπήρχε προηγουμένως: λέγεται ότι μια εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη υπήρξε βασικός στόχος των εικονομάχων στα αρχικά στάδια της μεταρρύθμισης. Μεταγενέστερες πηγές παραδίδουν μια λεπτομερή εξιστόρηση για τον ηρωικό ρόλο που έπαιξαν ορισμένες γυναίκες, οι οποίες υποτίθεται πως υπερασπίστηκαν την εικόνα και μάλιστα σκότωσαν έναν από τους στρατιώτες που είχαν σταλεί για να την απομακρύνουν.¹⁰⁷ Αν πράγματι οι εικονομάχοι ηγεμόνες είχαν αναρτήσει εικόνες χωρίς ανθρωπομορφικές παραστάσεις σε αυτό το σημείο-κλειδί, η Ειρήνη είναι πολύ πιθανόν να τις αντικατέστησε. Όμως η ιστορία της συγκεκριμένης πύλης είναι εξαιρετικά ασαφής. Λέγεται ότι ο Λέων Γ' είχε τοποθετήσει εκεί καινούργιες εικόνες αγίων και Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι κρατούσαν στα χέρια τους παπύρους με βιβλικά αποσπάσματα· αν όντως οι εικόνες αυτές παρέμειναν στη θέση τους στις δεκαετίες του 750 και 760, τότε δεν θα υπήρχε λόγος επέμβασης.

Η συνολική εικόνα της οικοδομικής της δραστηριότητας στην πρωτεύουσα εμφανίζει την Ειρήνη ως μία ιδιαιτέρως γενναίοδωρη κτίτορα, η οποία ασχολήθηκε με τα αγαθοεργά ιδρύματα και τις εκκλησίες της πόλης και των

περιχώρων της με μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι οι περισσότεροι αυτοκράτορες.¹⁰⁸ Τον Θ' αιώνα, ο Θεόφιλος, ένας σπάταλος και αφοσιωμένος στο έργο του κτίτωρ, ξοδεύει το μεγαλύτερο μέρος της ενεργητικότητάς του για να οικοδομήσει μεγάλες αίθουσες υποδοχής και πρόσθετα διαμερίσματα και παρεκκλήσια μέσα στο Μέγα Παλάτιο. Παρόμοια δραστηριότητα είχε να επιδείξει ο Ιουστινιανός Β', ο τελευταίος αυτοκράτορας που είχε επεκτείνει την αρχική αυτοκρατορική κατοικία και τις οχυρώσεις της, και ο Κωνσταντίνος Ε', ο οποίος είχε κτίσει την καινούργια εκκλησία στον Φάρο και πιθανόν την Αίθουσα της Πορφύρας. Όμως η καλλιτεχνική πατρωνία της Ειρήνης δίνει την εντύπωση μιας μεγαλύτερης δημόσιας φροντίδας για τις ανάγκες της πόλης, γεγονός που πάντα ενισχύει τη δημοτικότητα ενός ηγεμόνα. Μολονότι υπάρχουν αναφορές στον Λέοντα Γ' και τον Κωνσταντίνο Ε' σχετικά με την οικοδομική τους δραστηριότητα νωρίτερα στον Η' αιώνα, είναι γεγονός ότι η Ειρήνη καθιέρωσε μια νέα τάση που βρήκε και άλλους μιμητές στη συνέχεια, όπως ο Ιωάννης Πικρίδιος που είχε διοριστεί παιδαγωγός του Κωνσταντίνου ΣΤ'. Αυτός έγινε πρωτοσπαθάρης, αφοσιωμένος ακόλουθος του αυτοκράτορα, και έκτισε τη Μονή τα Πικριδίου.¹⁰⁹

Από τα κτίσματα ειδικότερα παίρνουμε μια πολύ διαφορετική εικόνα – αυτή ενός θεοσεβούς ηγεμόνα αφοσιωμένου σε αγαθοεργίες και στην ανακούφιση της φτώχειας στην πρωτεύουσα, φτώχεια που πιθανότατα μεγάλωνε παράλληλα με την επέκταση της πόλης. Και ενώ η συγκεκριμένη δραστηριότητα αποτελεί καθήκον κάθε Χριστιανού αυτοκράτορα, η Ειρήνη αναβίωσε την παράδοση σε μεγάλη κλίμακα, μια ακόμη όψη του διψασμένου

για δημοσιότητα χαρακτήρα της αλλά με ευεργετικά ωστόσο αποτελέσματα. Ο διορισμένος από την ίδια πατριάρχης Ταράσιος ήταν και αυτός από τη μεριά του αφοσιωμένος στην ανακούφιση των φτωχών και το όνομά του συνδέεται ειδικότερα με καταλόγους προσώπων που ελάμβαναν μηνιαία επιδόματα και παροχές, με την ίδρυση πτωχοκομείων, με τη διανομή τροφής και ρουχισμού για τον χειμώνα σε όσους αναζητούσαν καταφύγιο στα προπύλαια της Αγίας Σοφίας ντυμένοι μόνον μ' ένα κουρέλι περασμένο στη μέση. Συμμετείχε και εκείνος σε δημόσιες εστιάσεις των φτωχών και ο ίδιος προσωπικά σερβίριζε το κρασί στο ετήσιο πασχαλινό τραπέζι όπου εορταζόταν η Ανάσταση του Χριστού.¹¹⁰ Η ευσεβής αυτοκράτειρα μαζί με τον πιστό της εκκλησιαστικό ηγέτη επένδυναν χρήματα αλλά και το προσωπικό τους ενδιαφέρον στη βελτίωση της μοίρας των φτωχών, με αποτέλεσμα να προσελκύουν νέους κατοίκους στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που οφειλόταν στη συνεπακόλουθη αναμόρφωση των δημοσίων υπηρεσιών.

Σε συνδυασμό με την επέκταση των αυτοκρατορικών επενδύσεων σε θρησκευτικά κτίσματα και στον έλεγχο της επαρχίας, η Ειρήνη καθιέρωσε επίσης αυτοκρατορικές τελετές, ώστε να έχει τη δυνατότητα για ακόμη περισσότερες εντυπωσιακές δημόσιες εμφανίσεις. Αν και δεν σώζεται κανένα αρχείο όπου να καταγράφονται τα εγκαίνια των κτηρίων της, είναι βέβαιο ότι ανάλογες τελετές πραγματοποιήθηκαν. Τα εγκαίνια άλλων μνημείων περιγράφονται με λεπτομέρειες και οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες σε αυτές τις τελετές επιδείκνυαν γενναιόδωρα αυτοκρατορικά σύμβολα και προέβαιναν σε απλόχερες ελεημοσύνες. Αν ήταν απαραίτητος ο θρησκευτικός κα-

θαγιασμός, ο πατριάρχης πρόσθετε σύσσωμο τον κλήρο του στην πομπή που πορευόταν επίσημα προς το καινούργιο κτίσμα, προκειμένου ο προκαθήμενος να ευλογήσει κάθε σπιθαμή της νέας εκκλησίας. Η Ειρήνη φυσικά δεν θα άφηνε ποτέ να πάει χαμένη παρόμοια ευκαιρία. Η δίψα της για δημοσιότητα και το φυσικό της τάλαντο στην τελετουργική ανάδειξη του εαυτού της σίγουρα θα εξασφάλιζαν τη λαμπρότητα της κάθε τελετής.

☛ Οι ευνούχοι υπηρέτες της Ειρήνης ☚

Μια άλλη πλευρά της διακυβέρνησης της Ειρήνης, που συνήθως αναφέρεται ως χαρακτηριστική της ασυνήθιστης θέσης της, είναι ο διορισμός των παλατιανών ευνούχων της σε σημαντικά κυβερνητικά αξιώματα. Οι ιστορικοί αναφέρονται συχνά στις στενές σχέσεις που διατηρούσαν οι γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας, ειδικά οι χήρες αυτοκράτειρες, με τους ευνούχους που ήταν υπεύθυνοι για τα ιδιωτικά τους διαμερίσματα στο Μέγα Παλάτιο. Το γεγονός ότι ως αυτοκράτειρες περιστοιχίζονταν από αυτούς τους αγένειους άνδρες σε όλη τους τη ζωή διόλου δεν μας εκπλήσσει. Από τη στιγμή της άφιξής της στην Κωνσταντινούπολη ως νεαρής νύφης, η Ειρήνη άρχισε να εξοικειώνεται με τους αξιωματούχους που επέβλεπαν το τελετουργικό της Αυλής. Όμως η εξάρτησή της από αυτούς είναι διαφορετικό θέμα. Η μομφή ότι οι γυναίκες μπορούσαν πιο εύκολα να συνωμοτούν με τους ευνούχους παρά με γενειοφόρους άνδρες ήταν αρκετά διαδεδομένη. Στην Κίνα του ΙΘ' αιώνα, ανάλογες συμμα-

χίες επέτρεπαν στις γυναίκες να κυβερνούν μίαν απέραντη αυτοκρατορία από το παρασκήνιο. Στο Βυζάντιο, όταν μια αυτοκράτειρα επιθυμούσε να δει κάποιον αξιωματούχο του στρατού, της Εκκλησίας ή της Αυλής αρκούσε να τον κλητεύσει. Όμως οι ευνούχοι των κοιτώνων και της ιματιοθήκης της ήταν μονίμως παρόντες και μπορούσαν να πηγαινοέρχονται χωρίς τους περιορισμούς που επιβάλλονταν στους υπόλοιπους άνδρες. Με δεδομένη τη φυσική τους παρουσία στο πλευρό της, είναι εύλογο ότι η Ειρήνη τους χρησιμοποιούσε συχνά για να μεταφέρουν τις μυστικές διαταγές της (συνήθεια που μαρτυρείται και στα σπίτια της υψηλής αριστοκρατίας).

Υπάρχει λοιπόν μια δομικής φύσης αιτιολογία για τον σύνδεσμο των γυναικών με τους ευνούχους στη βυζαντινή Αυλή. Η ύπαρξη του τρίτου φύλου και οι συγκεκριμένες θέσεις που προορίζονταν για τους ευνούχους στην ιεραρχία της Αυλής υποδήλωναν ότι ένας μεγάλος αριθμός αξιωματούχων, που εξαρτιόνταν σε σημαντικό βαθμό από τους προστάτες τους, επιθυμούσαν πάντα να φαίνονται αρεστοί στον αυτοκράτορα και στη συμβία του. Υπάρχουν μάλιστα ενδείξεις ότι η νομική απαγόρευση του ευνουχισμού στα όρια της Αυτοκρατορίας παραβιαζόταν χωρίς διασταγμό όποτε μια οικογένεια επιθυμούσε να αποκτήσει έναν ευνουχισμένο γιο. Η επέμβαση ήταν ασφαλής, δίχως κανένα κίνδυνο για τη ζωή του συνήθως νεαρού αγοριού, και του εξασφάλιζε τη μελλοντική του καριέρα είτε στην Εκκλησία (πολλοί κληρικοί και πατριάρχες ήταν ευνούχοι) είτε στην Αυλή, σε υψηλά αξιώματα, όπως για παράδειγμα ο Νικήτας και ο Λέων, ευνούχοι από την Παφλαγονία (βλ. κεφάλαιο 4).

Ωστόσο ήταν αρκετοί εκείνοι στους οποίους επέβαλ-

λαν για πολιτικούς λόγους την ποινή του ευνουχισμού. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η επέμβαση γινόταν βιαστικά ή απρόσεκτα, με αποτέλεσμα συχνά το θύμα να πεθαίνει (όπως συνέβη με τον μικρότερο γιο του Λέοντα Ε΄ και της Θεοδοσίας το 829, καθώς και με πολλούς άλλους). Ο ευνουχισμός επιβαλλόταν εν προκειμένω για να στερήσει τη δυνατότητα από το θύμα να δημιουργήσει απογόνους – και να διακοπεί έτσι η συνέχεια μιας δυναστείας, για παράδειγμα. Τον θεωρούσαν επίσης αποτελεσματική μέθοδο για να αφαιρέσουν το αυτοκρατορικό κύρος από τους γιους του εκθρονισμένου αυτοκράτορα. Στις αρχές του Θ΄ αιώνα, οι γιοι του Μιχαήλ Α΄ ευνουχίστηκαν, όπως και οι γιοι του Λέοντα Ε΄ επτά χρόνια αργότερα. Ο πατριάρχης Γερμανός υπέστη παρόμοια τιμωρία εξαιτίας της αντίθεσης του πατέρα του προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄, στα τέλη του Ζ΄ αιώνα. Οι άνδρες που ακρωτηριάζονταν με αυτόν τον τρόπο αποσύρονταν συνήθως σε μοναστήρια, όπου βρίσκονταν και άλλοι ευνούχοι οι οποίοι είχαν ασπαστεί τον μοναστικό βίο. Στους κόλπους των θρησκευτικών κοινοτήτων οι ευνούχοι θεωρούνταν καλότυχοι, επειδή κυριαρχούσε η άποψη ότι χάρη στην κατάστασή τους δεν έμπαιναν σε σεξουαλικούς πειρασμούς όπως αυτοί που ταλάνιζαν τους «σωστούς» άνδρες, γεγονός το οποίο φανερώνει την παραπληροφόρηση που επικρατούσε όσον αφορά τους ευνούχους. Ωστόσο, σε αντίθεση με την προκατάληψη κατά των ευνούχων που κυριαρχούσε στη μεσαιωνική Δύση, στο Βυζάντιο δεν υπήρχε αντίρρηση στην ανάρρησή τους σε εκκλησιαστικές θέσεις. Τον Η΄ αιώνα, ο πατριάρχης Νικήτας ήταν ευνούχος σλαβικής καταγωγής· το 847, ένας από τους ευνουχισμένους γιους του Μιχαήλ Α΄ έγινε πατριάρχης με το όνομα

Ιγνάτιος, ενώ αρκετά ακόμη μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ανήκαν στο τρίτο φύλο.

Η κοινωνική αποδοχή των ευνούχων και η παρουσία τους σε ορισμένες από τις πρώιμες χριστιανικές μοναστικές κοινότητες, για τις οποίες διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες, συνέβαλε επίσης στη δημιουργία ενός ιδιότυπου δεσμού με τις γυναίκες. Γιατί οι γυναίκες μπορούσαν κόβοντας τα μαλλιά τους και φορώντας ανδρικά ενδύματα να ξεγλιστρήσουν από τη βιολογική τους μοίρα μεταμφιεσμένες σε αγένειους άνδρες. Η έλλειψη τριχοφυΐας και οι ψιλές φωνές τους ερμηνεύονταν ως επιβεβαίωση αυτής της κατάστασης, που εκείνη την εποχή ήταν αρκετά κοινότοπη. Με αυτόν τον τρόπο, Χριστιανές μεταμφιεσμένες σε ευνούχους κατόρθωναν να αφοσιώνονται στην πνευματική ζωή. Στις άφθονες σχετικές ιστορίες, οι πρωταγωνίστριές τους εμφανίζονται να αποφεύγουν ανεπιθύμητους γάμους, να μετανοούν για την προηγούμενη μη χριστιανική ζωή τους ως πόρνες και να καταφεύγουν σε μοναστήρια για άνδρες, όπου οι θυμωμένοι συγγενείς τους ήταν απίθανο να τις αναζητήσουν. Ανάλογες μεταμφιέσεις οδηγούσαν κάποτε σε παράξενες καταστάσεις: ένας άνδρας που δεν είναι άνδρας συναντιέται με τον πατέρα «του» κάτω από συνθήκες όπου οι φυσικοί τους ρόλοι αντιστρέφονται· ένας απομονωμένος ερημίτης, τον οποίο σέβονταν όλοι οι ντόπιοι μοναχοί, πεθαίνει και αποκαλύπτεται πως ήταν γυναίκα· μια γυναίκα που έχει μεταμφιεστεί σε άνδρα κατηγορείται ότι άφησε έγκυο μια καλόγρια και τιμωρείται με εξοστρακισμό από την κοινότητα, ώσπου η ψεύτρα καλόγρια καταρρέει υπό το βάρος των τύψεων.¹¹¹

Κρίνοντας από το πλήθος αυτών των ιστοριών που όλες

τελείωναν με ένα χριστιανικό ηθικό δίδαγμα, συμπεραίνουμε ότι ήταν εξαιρετικά δημοφιλείς. Γιατί όχι μόνο καταγράφονταν, αλλά παράλληλα μεταφράζονταν σε πολλές γλώσσες και κυκλοφορούσαν ευρύτατα σε όλο τον μεσαιωνικό κόσμο. Οι περιπέτειες των γυναικών-ευνούχων, όπως η αγία Ευγενία και η αγία Ευφροσύνη, είναι συναρπαστικά αναγνώσματα. Μια άλλη εξίσου αγαπητή κατηγορία συνιστούν οι *Βίοι* των μετανοημένων εταίρων, όπως η αγία Πελαγία η οποία επίσης είχε μεταμφιεστεί σε ευνούχο· και αυτές οι ιστορίες σώζονται σε πολλές διαφορετικές γλώσσες. Πολλά παραδείγματα διασώθηκαν στο *Συναξάριον* της Κωνσταντινούπολης, διασφαλίζοντας έτσι την ανάγνωση των εν λόγω βίων την ημέρα της ονομαστικής εορτής της αγίας.¹¹² Η δημοτικότητα αυτών των ιστοριών ίσως ευθύνεται για μια εξαιρετικά ασυνήθιστη προσθήκη στη φιλολογία των γυναικών-ευνούχων. Τον ΙΔ' αιώνα, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος έγραψε έναν βίο της αγίας Ευφροσύνης της Νεοτέρας, τον οποίο τοποθέτησε στα τέλη του Θ' αιώνα και τον προίκισε με πολλές περιπέτειες όπου η αγία εμφανίζεται μόνιμως μεταμφιεσμένη σε ευνούχο. Αυτή η αφηγηματική δομή είναι τυπική της πρώιμης χριστιανικής περιόδου αλλά, αφού δεν υπήρχαν πλέον άγιοι αυτής της παλιάς κατηγορίας κατά τον Θ' αιώνα, είναι προφανώς εντελώς φανταστική.

Όσο παρόμοιες αφηγήσεις απηχούν έναν προφανή τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες παρέκαμπταν την κοινωνική απαγόρευση δραστηριοτήτων που θεωρούνταν ανάρμοστες για το φύλο τους κατά τον Μεσαίωνα. Οι αναφορές στη χρήση παρόμοιων μεταμφιέσεων είναι πολλές. Στον *Βίο του αγίου Ταρασίου*, πατριάρχη Κωνσταντινου-

πόλεως από το 784 έως το 806, στα θαύματα που είχαν συμβεί στον τάφο του, στο μοναστήρι που ίδρυσε στο Στενό στις ακτές του Βοσπόρου, περιλαμβάνεται η θεραπεία μιας γυναίκας που έπασχε από αιμορραγίες. Η γυναίκα πίστευε ότι τα λείψανα του πατριάρχη θα τη θέραπευαν, όμως δεν επιτρεπόταν η είσοδος γυναικών στο ανδρικό μοναστήρι. Έτσι η ίδια και μερικές φίλες της μεταμφιέστηκαν επιδέξια σε ευνούχους και μπήκαν ανενόχλητες στη μονή. Η γυναίκα, φυσικά, θεραπεύτηκε θαυματουργά και μαζί με τις φίλες της κατάφεραν να φύγουν χωρίς να τις αντιληφθούν και έτσι μπόρεσαν να διηγηθούν την ιστορία. Σε αυτή την περίπτωση, ο συγγραφέας, ο Ιγνάτιος, φαίνεται να εγκρίνει την επινοητικότητα και την αποφασιστικότητά τους που τις οδήγησαν έως τα ιερά λείψανα.¹¹³ Μεταγενέστερα αγιογραφικά κείμενα είναι λιγότερο επιεική: ο άγιος Νείλος του Ροσάνο μπορούσε να νιώσει ακόμη και την απλή παρουσία ενός θηλυκού, και οι άνδρες άγιοι ήταν κατά κανόνα εχθρικοί σε τέτοιας λογής τεχνάσματα.

Τον Η' αιώνα το πρότυπο αγιοποίησης γυναικών στο Βυζάντιο είχε αλλάξει ριζικά, ενώ παράλληλα απωλέστησαν οι ευκαιρίες που είχαν οι γυναίκες στα πρώτα χριστιανικά χρόνια να ταξιδεύουν ως προσκυνητές και να ζουν μοναχική ή κοινοτική ζωή μεταμφιεσμένες σε ευνούχους. Οι γυναίκες μπορούσαν ακόμη να αγιοποιηθούν μέσω του μαρτυρίου, με την επίδειξη εξαιρετικής ευσέβειας και καλών πράξεων, ιδιαιτέρως αν συνέβαιναν θαύματα στους τάφους τους, αλλά δεν το θεωρούσαν πλέον πρόπον να μεταμφιέζονται σε ευνούχους. Έτσι το τρίτο φύλο κατέληξε να είναι το καταφύγιο των ακρωτηριασμένων αρρένων ή όσων αρσενικών γεννιούνταν χωρίς τα κατάλ-

ληλα φυσικά προσόντα ώστε να μπορούν να επιτελούν την πράξη της σεξουαλικής διείσδυσης και της τεκνοποίησης. Αυτοί ήταν οι σύμβουλοι στους οποίους λεγόταν ότι στηρίζονταν όλες οι αυτοκρατίες και οι οποίοι τις βοηθούσαν να χειρίζονται τις υποθέσεις τους. Άραγε ανταποκρίνεται η Ειρήνη σε αυτό το πρότυπο;

Όπως θα έχει παρατηρήσει ο αναγνώστης, από την αρχή της αντιβασιλείας της, το 780, η Ειρήνη είχε τοποθετήσει τους αγένειους άνδρες του κοιτώνα της σε θέσεις-κλειδιά. Είναι κάτι που έρχεται σε έντονη αντίθεση με τη βασιλεία του συζύγου της αλλά και με την αντίστοιχη του διαδόχου της, του Νικηφόρου Α', όπου ελάχιστα είναι οι διακεκριμένοι ευνούχοι για τους οποίους αναφέρεται ότι είχαν ενεργή ανάμιξη στα πολιτικά ζητήματα της Αυτοκρατορίας. Εντούτοις η Ειρήνη χρησιμοποίησε αυτούς τους πιστούς της υπηρέτες σε σημαντικά πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα. Αρχετοί τα κατάφεραν ικανοποιητικά, κάποιοι μάλιστα εξαιρετικά, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εφάρμοσε μια πολιτική ευνοιοκρατίας χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις πραγματικές τους ικανότητες. Όμως προφανώς η αυτοκρατορία βρήκε στηρίγματα ανάμεσα στους ευνούχους αξιωματούχους που της ήταν ήδη αφοσιωμένοι, όπως ακριβώς οποιοσδήποτε ηγεμόνας που αναλαμβάνει την εξουσία στηρίζεται κυρίως σε διοικητικούς υπαλλήλους και αξιωματούχους τους οποίους γνωρίζει και μπορεί να εμπιστευτεί. Άλλωστε και σε άλλες εποχές του Βυζαντίου είναι ορατή η εξάρτηση αρρένων ηγεμόνων από τους ευνούχους τους. Ωστόσο η Ειρήνη έγινε αντιβασιλίς εν ονόματι του γιου της μετά από μια σειρά στρατιωτών-αυτοκρατόρων η βασιλεία των οποίων σηματοδεύτηκε από τις

συνεχείς ετήσιες εκστρατείες τους. Από το 717, η δυναστεία του Λέοντα Γ' είχε αφιερώσει την ενεργητικότητά της στην απόκρουση της αραβικής απειλής στην Ανατολή και στην καθυπόταξη των Βουλγάρων στα Βαλκάνια. Η παραπάνω πολιτική συνεπαγόταν σημαντικές διοικητικές μεταρρυθμίσεις, στις οποίες οι ευνούχοι αξιωματούχοι πιθανόν να είχαν παίξει κάποιο ρόλο. Όμως εκείνο που προείχε ήταν η υπεράσπιση των συνόρων της Αυτοκρατορίας που είχαν αισθητά συρρικνωθεί, γεγονός που απαιτούσε ειδικές στρατιωτικές ικανότητες προκειμένου να επιτευχθούν οι πολυπόθητες νίκες.

Το 780 ούτε η Ειρήνη ούτε ο ανήλικος γιος της δεν ήταν σε θέση να επωμιστούν παρόμοιο ρόλο, έτσι το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας θα πρέπει να αναζήτησε στρατιωτική ηγεσία έξω από τους αυτοκρατορικούς κύκλους. Η Ειρήνη διάλεξε να χρησιμοποιήσει τους ευνούχους της γι' αυτή την αποστολή, γεγονός που καταγράφεται ως μια δραματική αλλαγή στην περίοδο της αντιβασιλείας της. Διατήρησε επίσης στις θέσεις τους βετεράνους στρατηγούς οι οποίοι, όπως ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων, κρατήθηκαν μακριά από την εναντίον της συνωμοσία το 780. Όσοι είχαν συνωμοτήσει με τους πρώην καίσαρες τιμωρήθηκαν αυστηρά και αντικαταστάθηκαν από άλλους, πιστούς στην Ειρήνη. Από την αρχή εμφανίζεται να έχει κερδίσει και να διατηρεί την υποστήριξη των ευνούχων της, έτσι μας φαίνεται υπερβολικό να υποθέσουμε ότι εκείνοι τη χειρίζονταν και είχαν στα χέρια τους τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας.

Για την τεκμηρίωση αυτού του ισχυρισμού, προτείνουμε να διαβάσουμε την αφήγηση του Θεοφάνη σχετικά με την απόπειρα του Κωνσταντίνου να επιβάλει την προσω-

πική του εξουσία το 790. Θυμωμένος επειδή οι πάντες τον αγνοούσαν, αυτόν τον εστεμμένο αυτοκράτορα, και φέρονταν στον Σταυράκιο ωσάν να ήταν εκείνος ο αληθινός ηγεμόνας που «εξουσίαζε τα πάντα»,¹¹⁴ ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να απομακρύνει τον ευνούχο από την κυβέρνηση, να τον εξορίσει στη Σικελία και κατόπιν να κυβερνήσει την Αυτοκρατορία μαζί με τη μητέρα του. Όστε πρώτος στόχος της εχθρότητάς του ήταν ο Σταυράκιος και όχι τόσο η Ειρήνη. Η δύναμη του αρχιευνούχου οφειλόταν στους συμβούλους –ή μάντεις– της Ειρήνης, που ισχυρίζονταν πως γνώριζαν από παλιές προφητείες ότι εκείνη θα κυβερνούσε μόνη της και ότι ήταν θέλημα Θεού ο γιος της να μην κληρονομήσει την Αυτοκρατορία. Ο Θεοφάνης σχολιάζει: «Πλανεύτηκε, σαν γυναίκα και μάλιστα φιλόδοξη, και ένιωθε ικανοποιημένη που τα πράγματα είχαν όντως έρθει με αυτόν τον τρόπο· δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί ότι εκείνοι οι άνθρωποι είχαν επινοήσει αυτό το πρόσχημα επειδή ήθελαν να ελέγχουν τις κρατικές υποθέσεις».¹¹⁵ Προσπαθώντας να ερμηνεύσει την αντιπαλότητα ανάμεσα σε μητέρα και γιο, ο Θεοφάνης υπαινίσσεται ότι η αυτοκράτειρα κατευθυνόταν ολοκληρωτικά από τους αυλικούς της, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τη φυσιολογική γυναικεία αδυναμία της καθώς και τις φιλοδοξίες της, επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο στον Σταυράκιο να οικειοποιείται τον ρόλο του αυτοκράτορα. Έτσι, όταν ο Σταυράκιος πληροφορήθηκε τα σχέδια του Κωνσταντίνου, «ξεσήκωσε την αυγούστα εναντίον του γιου της»,¹¹⁶ με αποτέλεσμα αντί γι' αυτόν να εξοριστούν στη Σικελία οι έμπιστοι του Κωνσταντίνου.

Ο χρονογράφος είχε εντοπίσει σωστά το δομικό πρόβλημα που ώθησε τον Κωνσταντίνο ΣΤ', είκοσι χρόνων

τότε, να προσπαθήσει να αναλάβει τις ευθύνες της θέσης του αυτοκράτορα που του ανήκε δικαιωματικά. Η αντιβασίλισσα, η μητέρα του, είχε κυβερνήσει όσο ήταν ανήλικος με την αρωγή των ευνούχων αξιωματούχων, πολλοί εκ των οποίων είχαν προηγουμένως υπηρετήσει στα διαμερίσματά της. Ήταν δεμένοι μαζί της με ισχυρούς δεσμούς και ολοφάνερα το συμφέρον τους ήταν να εξακολουθήσει εκείνη να κυβερνά. Σκάρωσαν λοιπόν μια «προφητεία» ότι δήθεν θα κυβερνούσε μόνη της, χωρίς τον γιο της, προκειμένου να διατηρήσουν τους δικούς τους εξέχοντες ρόλους στην κυβέρνηση. Ύστερα από μια δεκαετία άσκησης της εξουσίας μέσω της αυτοκράτειρας, δεν ήταν διατεθειμένοι να ανεχτούν την αλλαγή ηγεμόνα. Αν, όπως φαίνεται ξεκάθαρα, ο Σταυράκιος ήταν αρχηγός αυτής της αυλικής φατριάς, τότε ο Κωνσταντίνος είχε εντοπίσει σωστά το άτομο που όφειλε να απομακρύνει από την εξουσία. Όμως, συνεχίζει ο Θεοφάνης, ο αυτοκράτορας είχε την πρόθεση να αναλάβει τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας «μαζί με τη μητέρα του».¹¹⁷ Ο ιστορικός δεν πίστευε λοιπόν ότι ο Κωνσταντίνος θεωρούσε αναγκαίο να κυβερνήσει μόνος του, χωρίς την Ειρήνη. Κατηγορούσε όμως τους υπουργούς της επειδή του στερούσαν την αυτοκρατορική του θέση.

Σε αυτή τη διήγηση της πρώτης έκρηξης της άμεσης αντιπαλότητας ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και στη μητέρα του, ο χρονογράφος καταφεύγει σε αυτό που έχω ονομάσει «στερεότυπη μέθοδο για την ανάλυση του ρόλου των γυναικών στην εξουσία». Δεν λαμβάνει υπόψη του την πιθανότητα η ίδια η Ειρήνη να διέκρινε τη νευρικότητα του γιου της και να προσπάθησε να την καταστείλει με μια ωμή επίδειξη της προσωπικής της ισχύος. Αντίθετα,

αφού ήταν γυναίκα, πλανήθηκε από ολοφάνερα μυθεύματα για τον δήθεν θεόσταλτο ρόλο της· ήταν ανίκανη να καταλάβει ότι επρόκειτο για τέχνασμα σχεδιασμένο να επιτρέπει στους συμβούλους της να διατηρούν τις θέσεις τους στην αυτοκρατορική διοίκηση· και έκανε ό,τι της πρότεινε ο Σταυράκιος προκειμένου να αμυνθεί κατά της συνωμοσίας του γιου της. Στο τέλος της ιστορίας, ο Θεοφάνης φαίνεται να διασώζει ένα αξιόπιστο στοιχείο: ότι δηλαδή ο πρωθυπουργός της προειδοποίησε την Ειρήνη για τα σχέδια του Κωνσταντίνου και την προέτρεψε να του καταφέρει ένα προειδοποιητικό χτύπημα. Αυτό ήταν το καθήκον του ως σύμβουλος της. Αλλά μοιάζει απίθανο η Ειρήνη να μην είχε ήδη υπόψη της την αυξανόμενη επιθυμία του γιου της για ανεξαρτησία, όταν η αποφασιστικότητά της να διορίσει στρατιωτικούς διοικητές πιστούς σε εκείνη, παρά στον Κωνσταντίνο, αποκαλύπτει την προνοητικότητά της. Ο Θεοφάνης το παραδέχεται καθώς καταγράφει τη δυσκολία που αντιμετώπισε η Ειρήνη προκειμένου να πείσει ορισμένες στρατιωτικές μονάδες να απαρνηθούν τον όρκο αφοσίωσης που είχαν δώσει στον Κωνσταντίνο το 775.

Ωστόσο η παραδοχή κάτω από το κείμενο είναι προβλέψιμη: οι γυναίκες είναι αδύναμες και χρειάζονται συμβούλους περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες. Επιπλέον είναι περισσότερο εύπιστες στις κολακείες που σερβίρονται σε άτομα τα οποία κατέχουν σημαντική εξουσία. Δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τις κρυφές προθέσεις των κολάκων. Και όλα αυτά οφείλονται στη γυναικεία τους φύση που τις καταδικάζει, μετά το αμάρτημα της Εύας, να είναι κατώτερες από τους άνδρες. Μερικές γυναίκες μπορεί, σπανίως, να αρθούν πάνω από τη γυναικεία τους αδυ-

ναμία και να επιδείξουν δύναμη και θάρρος ανδρός. Η Ειρήνη επιδεικνύει αυτές τις αρετές όταν έρχεται αντιμέτωπη με το πραξικόπημα του υπουργού της των Οικονομικών, του Νικηφόρου. Ο Θεοφάνης χαρακτηρίζει την αντίδρασή της ως προϊόν ενός «γενναίου και συνετού μυαλού», και προσθέτει, «παρ' όλο που θα έπρεπε να ήταν συντετριμμένη εξαιτίας αυτής της ξαφνικής συμφοράς (ακόμη περισσότερο επειδή ήταν γυναίκα)». ¹¹⁸ Τα λόγια που βάζει κατόπιν στο στόμα της αποκαλύπτουν ακριβώς αυτό το αρρενωπό θάρρος. Η Ειρήνη αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου την ευθύνη των πράξεών της, υμνεί τον Θεό που την ανύψωσε στον αυτοκρατορικό θρόνο και αποδέχεται την ίδια θεϊκή κρίση η οποία τώρα αναδεικνύει τον Νικηφόρο στη θέση της. Σε αυτή τη σύντομη αγόρευση, ο Θεοφάνης δείχνει πώς συμπεριφέρεται μια γυναίκα περιβεβλημένη την πορφύρα, με τη δύναμη ενός άνδρα και αυτοκρατορική διαπαιδαγώγηση, ερχόμενος σε κατάφωρη αντίθεση με τους προηγούμενους ισχυρισμούς του σχετικά με την έμφυτη και αναπόφευκτη ανικανότητα του γυναικείου φύλου. Έχοντας κατά νου αυτήν την αντίφαση που είναι διάχυτη στα κείμενα της συγκεκριμένης περιόδου, ας εξετάσουμε τα επιτεύγματα της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας.

☞ Η πολιτική της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας
797-802 ☛

Μόλις ο Κωνσταντίνος απομακρύνθηκε από την εξουσία, η Ειρήνη εξέδωσε μια ανακοίνωση που πληροφορού-

σε τον λαό ότι ο γιος της δεν ήταν πλέον αυτοκράτορας. Η είδηση προκάλεσε αμέσως δύο απόπειρες ανατροπής της Ειρήνης από τους γιους του Κωνσταντίνου Ε'. Τον Οκτώβριο του 797, ο Αέτιος, ένας από τους ευνούχους συμβούλους της, συνέτριψε την πρώτη εξέγερση και εξόρισε τους πρώην καίσαρες στην Αθήνα. Αλλά το επόμενο έτος, δυνάμεις του Ελλαδικού Θέματος συνεργάστηκαν με έναν ντόπιο Σλάβο ηγέτη, τον Ακαμίρ, και προσπάθησαν ξανά. Σε αυτή την περίπτωση, οι συγγενείς της Ειρήνης της φάνηκαν χρήσιμοι: ο ανιψιός της Θεοφύλακτος Σαραντάπηχος, που είχε τον τίτλο του σπαθάριου, στάλθηκε για να ζητήσει από τον πατέρα του Κωνσταντίνο, τον αδελφό της Ειρήνης, να καταστείλει τη συνωμοσία. Τότε τυφλώθηκαν και οι υπόλοιποι τέσσερις καίσαρες.¹¹⁹ Αλλά ακόμη και σε αυτή τη θλιβερή κατάσταση εξακολούθησαν να βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής άλλων στασιαστών: το 811/812, στη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Α', μια ακόμη συνωμοσία για την ενθρόνιση των αδελφών –που εκείνη την εποχή ήταν φυλακισμένοι στην Πάνορμο– αποκάλυψε τη συνεχιζόμενη προσκόλληση στους γιους του Κωνσταντίνου Ε'.¹²⁰ Παρά τη μικρή διαφορά στο όνομα, σε αυτή την περίπτωση δύο άνδρες μέλη της οικογένειας της Ειρήνης αναφέρονται για πρώτη και τελευταία φορά. Ίσως ο κατά πολύ νεότερος αδελφός της Κωνσταντίνος είχε μείνει στην Ελλάδα όταν η Ειρήνη άρχισε να ακτινοβολεί στην πρωτεύουσα και είχε πρόσφατα προαχθεί στην τάξη των αρχόντων μαζί με τον γιο του, τον σπαθάριο. Αλλά αν είχαν ελπίσει για ακόμη πιο λαμπρά μεγαλεία, σίγουρα θα απογοητεύτηκαν. Η Ειρήνη δεν σκόπευε επ' ουδενί να ευνοήσει τους συγγενείς της.¹²¹

Η Ειρήνη ανυπομονούσε να εδραιώσει μια σταθερή εξωτερική πολιτική και γι' αυτό τον σκοπό, το 798, έστειλε πρεσβείες τόσο στους Άραβες όσο και στους Φράγκους. Τα νέα για την τύφλωση του Κωνσταντίνου και την απομάκρυνσή του από την εξουσία ανακοινώνονται στους ξένους ηγεμόνες από τις δύο αποστολές που αμφότερες έχουν κοινό στόχο: την ειρήνη. Ο Χαρούν αλ-Ρασίντ αρνείται να διακόψει τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις κατά του Βυζαντίου, που εξελίσσονται ευνοϊκά για εκείνον. Αντίθετα μάλιστα, στέλνει τον Αμπντ αλ-Μαλίκ να λεηλατήσει την Καππαδοκία και τη Γαλατία, και το επόμενο έτος επιτίθεται στο αυτοκρατορικό ιπποφορβείο, στη Μαλάγινα, όπου και λαφυραγωγεί όλο τον εξοπλισμό του στρατοπέδου του Θέματος του Οψικίου. Φαίνεται λοιπόν ότι οι εχθροπραξίες με τους Άραβες είναι γραφτό να συνεχιστούν. Ωστόσο στη Δύση, τα νέα γίνονται δεκτά με καλύτερο τρόπο. Η Ειρήνη απαιτεί την απελευθέρωση του Σισίνιου, αδελφού του πατριάρχη Ταράσιου, ο οποίος είχε αιχμαλωτιστεί από τους Φράγκους το 788, αίτημα που ικανοποιείται. Ο Κάρολος ανταποδίδει στέλνοντας τη δική του πρεσβεία ειρήνης και έτσι αποκαθίστανται και πάλι οι επαφές της Ανατολής με τη Δύση μετά από μακρά διακοπή.¹²²

Όμως ακόμη και αν οι Άραβες και οι Φράγκοι αποδέχονται την Ειρήνη ως μοναδική αυτοκράτειρα του Βυζαντίου, ο τρόπος που η τελευταία οικειοποιήθηκε την εξουσία προκαλεί αμφιβολίες και υποψίες. Μάλιστα μερικοί σύμβουλοι του Καρόλου αναρωτιούνται ποιος στ' αλήθεια κυβερνά την Αυτοκρατορία. Για τους Δυτικούς ηγέτες, κοσμικούς και εκκλησιαστικούς, οι οποίοι είχαν και στο παρελθόν διπλωματικές επαφές με το Βυζάντιο, η Ειρή-

νη ταυτίζεται με τη γυναίκα που είχε υπάρξει για μεγάλο διάστημα σύζυγος του αυτοκράτορα και συναυτοκράτορας μαζί με τον γιο της. Ορισμένοι μάλιστα διατείνονται πως επειδή δεν είναι άνδρας αυτοκράτορας, όπως ο Κωνσταντίνος ΣΤ', η αυτοκρατορική θέση κατά κάποιον τρόπο χηρεύει. Βέβαια η Ειρήνη δεν έχει καμιά αμφιβολία για τον ρόλο της και τον τίτλο της ως αυτοκράτορας και καθιστά γνωστό στους πάντες ότι θεωρεί τον εαυτό της ισότιμο με τους προκατόχους της. Αλλά και η βυζαντινή Αυλή αποδέχεται τη χρήση εκ μέρους της του τίτλου βασιλεύς, παρά την ανωμαλία της διατύπωσης.

Σαν να θέλει να προλάβει ενδεχόμενες επικρίσεις, η Ειρήνη επιδεικνύει για μιαν ακόμη φορά με θαυμαστικό τρόπο την αφοσίωση που δείχνουν οι κάτοικοι της Βασιλεύουσας στην αυτοκρατεριά τους. Μετά τον εορτασμό της Ανάστασης το 799, διασχίζει την πόλη από τον ναό των Αγίων Αποστόλων μέχρι το ανάκτορο ανεβασμένη σ' ένα επίχρυσο άρμα που το σέρνουν τέσσερα άσπρα άλογα ενώ τέσσερις πατρίκιοι κρατούν τα ηνία τους και μοιράζει χρήματα σε όλη τη διαδρομή. Η τελετή αυτή, που προβλέπεται για τη Δευτέρα του Πάσχα στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*, προσαρμόστηκε προσφυώς για μια γυναίκα-αυτοκράτορα ώστε να μην παραλειφθεί η παραδοσιακή διανομή των νομισμάτων.¹²³ Κανονικά, ο άνδρας αυτοκράτορας ίππευε ένα λευκό άλογο ντυμένο με τα πιο πλουμιστά του φάλαρα και οι επιτελείς του ακολουθούσαν έφιπποι, ενώ προηγούνταν πεζικάριοι και παλατιανοί αξιωματούχοι που φορούσαν τις επίσημες στολές τους και τις κυριακάτικες ενδυμασίες τους. Πρόκειται για μια τελετή που διαρκεί μία ολόκληρη ημέρα, με πολλές στάσεις σε διάφορα μνημεία της πόλης, όπου ο ηγεμόνας επευφη-

μείται από τις φατρίες και διανέμει τα νομίσματα. Ως γυναίκα-αυτοκράτορας η Ειρήνη προτιμά να οδηγήσει ένα άρμα, αλλά υποχρεώνει τέσσερις από τους στρατιωτικούς επιτελείς της, τον Βαρδάνη Τούρκο, στρατηγό του Θέματος των Ανατολικών, τον Σισίννιο από τη Θράκη, τον αδελφό του Νικήτα, *δομέστικο των σχολών*, και τον Κωνσταντίνο Βοΐλα σ' έναν υποδεέστερο ρόλο: να βαδίζουν κρατώντας τα χαλινάρια των αλόγων που έσερναν το άρμα της σε όλη τη διάρκεια της πολύωρης πομπής.

Συνυπολογίζοντας την προηγούμενη δραστηριότητα της Ειρήνης στην οικοδόμηση κτηρίων, η απόφασή της το 799 να εμφανιστεί δημόσια στον παραδοσιακό φιλανθρωπικό ρόλο του ηγεμόνα, ο οποίος μοιράζει αφειδώς νομίσματα στα πλήθη που συρρέουν στις άκρες των δρόμων, ταιριάζει στο ξεκάθαρο πρότυπο. Την ίδια πολιτική εφαρμόζει όταν αποφασίζει τη μείωση των αποκαλούμενων «αστικών φόρων» που πληρώνουν οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και των εμπορικών φόρων που επιβάλλονται σε όλα τα αγαθά που εισάγονται είτε εξάγονται από την Αυτοκρατορία. Αυτά τα *κομμέρκια* συλλέγονταν από εντεταλμένους αξιωματούχους, τους *κομμερκιάρχους*, που είχαν την έδρα τους στην Άβυδο (στη νότια είσοδο των Δαρδανελίων) και στον Ιέρωνα, στο βόρειο άκρο του Βοσπόρου (απ' όπου ελεγχόταν η είσοδος στη Μαύρη Θάλασσα). Μια και η μείωση των φόρων είναι πάντα δημοφιλής, η αυτοκράτειρα στοχεύει στην εδραίωση της θέσης της και στον πολλαπλασιασμό των οπαδών της, που ακόμη τους αντλεί κυρίως από τους κόλπους των εικονολατρών και των μοναστικών κύκλων. Έχοντας ν' αντιμετωπίσει τον Χαρούν αλ-Ρασίντ και τις στρατιωτικές του επιτυχίες, η Ειρήνη δεν μπορεί να κάνει πολλά για να

ανακουφίσει τα βάσανα εκείνων που ζουν στις περιοχές της Μικράς Ασίας όπου εισβάλλουν οι Άραβες. Είναι όμως αποφασισμένη να δυναμώσει τη λαϊκή υποστήριξη των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης προς το πρόσωπό της.

Παρότι είναι δύσκολο να δώσουμε ακριβείς χρονολογίες για τα υπόλοιπα μέτρα που πήρε, φαίνεται πως η Ειρήνη εφάρμοσε την πολιτική της επέκτασης της αυτοκρατορικής διοίκησης σε τμήματα των Βαλκανίων, καθώς και στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας. Εδώ υπήρχαν λιγότερο σοβαρές στρατιωτικές απειλές, παρ' όλο που Άραβες πειρατές προξενούσαν ήδη προβλήματα στους κατοίκους των παραλίων του Αιγαίου. Την τελευταία δεκαετία του Η' αιώνα ή στις αρχές του Θ', ιδρύθηκαν καινούργια Θέματα σε περιοχές-κλειδιά: η Μακεδονία, που περιλάμβανε τις περιοχές της δυτικής Θράκης οι οποίες είχαν υποταχτεί τη δεκαετία του 780 και τις οποίες επισκέφτηκαν η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος στη βασιλική περιοδεία του 784· η Κεφαλλονιά και η Ζάκυνθος, δύο νήσοι-κλειδιά που αποτέλεσαν τη βάση για τον εκχριστιανισμό της ηπειρωτικής Ελλάδας· τέλος το Δυρράχιο, στο βόρειο άκρο της δυτικής ακτής της Ελλάδας.¹²⁴ Η δημιουργία αυτών των νέων επαρχιακών διοικητικών μονάδων συχνά αποδίδεται στον Νικηφόρο, τον διάδοχο της Ειρήνης, όμως οι ημερομηνίες όπου εμφανίζονται οι πρώτοι αξιωματούχοι των Θεμάτων υποδηλώνουν ότι μάλλον εκείνη ήταν η υπεύθυνη. Έχοντας από πρώτο χέρι την εμπειρία της επίσκεψής της στη Βόρεια Ελλάδα, είναι πιθανό να θεώρησε το συγκεκριμένο ζήτημα πρώτης προτεραιότητας.

Η σημασία που αποδίδει στην περιοχή φαίνεται εξάλ-

λου από την απόφασή της να προαγάγει την Επισκοπή της Αθήνας σε Μητρόπολη.¹²⁵ Με αυτή την προαγωγή παρέκαμψε τη συνήθη πολιτική που επέτρεπε την ύπαρξη μίας μόνο μητροπολιτικής έδρας σε κάθε επισκοπή και ταυτόχρονα τίμησε την Εκκλησία της πόλης από την οποία καταγόταν. Αν και ο κατάλογος με τους εκκλησιαστικούς ηγέτες της Αθήνας δεν αναφέρει κάποια συγκεκριμένη ημερομηνία γι' αυτή την αλλαγή, τη συνδέουν κατά παράδοση με την Ειρήνη. Με αυτόν τον τρόπο πολλοί ιστορικοί επιβεβαίωσαν την άποψή τους ότι μια γυναίκα αυτοκράτειρα θα ενδιαφερόταν περισσότερο για την αναβάθμιση της Εκκλησίας της Αθήνας, παρά για το θεμελιώδες σημασία ζήτημα της επέκτασης του αποτελεσματικού, κεντρικού ελέγχου σε περιοχές που στο παρελθόν βρίσκονταν εκτός της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Από τη νέα της θέση ως μοναδικής αυτοκράτειρας, η Ειρήνη όφειλε επίσης να σκεφτεί το μέλλον της. Ως μητέρα του διαδόχου του θρόνου προστάτευσε τα δικαιώματα του γιου της από το 780 και μετά, και έως τότε δεν είχε τεθεί ανοιχτά θέμα να ξαναπαντρευτεί. Όμως τώρα πια είναι χήρα αυτοκράτειρα που έχει παραμερίσει τον γιο της από τη διαδοχή, και έτσι είναι ελεύθερη να μεταβιβάσει το αυτοκρατορικό κύρος σε έναν σύζυγο της δικής της επιλογής. Αλλά κάτι τέτοιο ενδεχομένως θα περιόριζε την ακόρεστη δίψα της για εξουσία, γι' αυτό δεν φαίνεται να την ενθουσίαζαν παρόμοιες σχέσεις. Είναι βέβαιο ότι αρνήθηκε όλες τις προτάσεις που της έγιναν από τους ευνούχους συμβούλους της και ιδιαιτέρως τον Αέτιο που προσπαθούσε επίμονα να προωθήσει τον αδελφό του, Λέοντα. Το 797 η Ειρήνη έχει περάσει τα σαράντα και πιθανόν την ηλικία τεκνοποιίας, έτσι ένας σύζυγος που

θα ζούσε περισσότερο από εκείνη θα είχε πολλές πιθανότητες να κληρονομήσει την εξουσία της. Όμως αντιστέκεται στην ιδέα να παντρευτεί τον Λέοντα ή να τον υιοθετήσει και να τον κρίσει διάδοχό της. Η προοπτική να κυβερνήσει μόνη της για πολλά χρόνια ακόμη είναι πολύ πιο ελκυστική και επιπλέον θα της εξασφαλίσει μια θέση στο αυτοκρατορικό μαουσολείο, πλάι στον άνδρα της, τον Λέοντα Δ'.

Όσο οι ελιγμοί του Αέτιου τροφοδοτούν όλο και περισσότερο την αντιπαλότητα ανάμεσα στους δύο υψηλότερα ιστάμενους ευνούχους της βυζαντινής κυβέρνησης, κάτι που ενδεχομένως αποκαλύφτηκε δημόσια. Η αντίθεση μεταξύ Αέτιου και Σταυράκιου διαταράσσει τα δύο πρώτα έτη της αποκλειστικής βασιλείας της Ειρήνης και αποκτά επικίνδυνες διαστάσεις όταν η Ειρήνη αρρωσταίνει σοβαρά τον Μάιο του 799. Το ενδεχόμενο να πεθάνει χωρίς να έχει αποφασιστεί η διαδοχή της εντείνει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στον Σταυράκιο και τον Αέτιο, αυτών που θεωρούνται ως πιστότεροι υπηρέτες της. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, οι δύο αξιωματούχοι δεν κρύβουν πια την εχθρότητά τους, «γιατί τώρα επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας για λογαριασμό των συγγενών τους μετά τον θάνατο της Ειρήνης». ¹²⁶ Ο Σταυράκιος συνωμοτεί στους κόλπους των σχολαρίων και των εξκουβιτόρων που διαμένουν στην πρωτεύουσα, δωροδοκώντας τους αξιωματούχους τους με χρήματα και δώρα· ο Αέτιος από την άλλη συμμαχεί με τον Νικήτα Τριφύλλιο που κατέχει το βασικό στρατιωτικό πόστο του *δομέστικου των σχολών*. Η Ειρήνη επιχειρεί να ελέγξει αυτή την εσωτερική διαμάχη συγκαλώντας ένα συμβούλιο, όπου απαγορεύει σε οποιονδήποτε βρίσκεται

στην υπηρεσία της κυβέρνησης να προσεγγίζει τον Σταυράκιο. Τελικά η διένεξη τερματίζεται μονάχα με τον θάνατο του τελευταίου, τον Ιούνιο του 799.

Παράλληλα η Ειρήνη αναρρώνει, χωρίς ωστόσο να ανακτήσει τον έλεγχο που ασκούσε στο παρελθόν στον Αέτιο, ο οποίος εξακολουθεί να προωθεί αναίσχυντα τον αδελφό του Λέοντα. Ως αρχιστράτηγος των δύο δυτικών επαρχιών (της Θράκης και του νεοσύστατου Θέματος της Μακεδονίας), ο Λέων έχει υπό την εξουσία του τις πλησιέστερες στην Κωνσταντινούπολη ευρωπαϊκές περιοχές, ενώ ο ίδιος ο Αέτιος διοικεί το Οψίκιον και το Θέμα των Ανατολικών, δύο από τις σημαντικότερες ανατολικές επαρχίες. Επιδεικνύοντας ένα μίγμα εμπιστοσύνης, μεγαλείου και πανουργίας, ο Αέτιος αποξενώνει όλους όσους βρίσκονται έξω από το οικογενειακό του παιχνίδι εξουσίας. Η Ειρήνη, αν και αντιλαμβάνεται τους κινδύνους που ελλοχεύουν, δεν είναι σε θέση να τους αποτρέψει.

✠ Η πρόταση γάμου της Ειρήνης στον Καρλομάγνο ✠

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η Ειρήνη ερευνά τις δυνατότητες για μια δραματική αλλαγή πορείας, δηλαδή έναν συμβατικό γάμο με έναν σύζυγο που δεν θα παρεμβαίνει στην προσωπική της διακυβέρνηση. Υπάρχει όντως ένας υπαινιγμός στις πηγές που αφήνει να διαφανεί ότι η Ειρήνη αντιμετώπιζε αυτή την πιθανότητα. Τον συναντούμε σε ένα σύντομο λατινικό κείμενο γνωστό ως *Kölner Notiz*, όπου περιγράφεται η άφιξη μιας βυζαντινής πρε-

σβείας από τη Σικελία στη φραγκική Αυλή για να προσφέρει στον Κάρολο την Αυτοκρατορία.¹²⁷ Δεδομένου ότι ο στόχος αυτής της πρεσβείας δεν είναι ξεκάθαρος, ότι μόνον τέσσερις λέξεις αναφέρονται στον σκοπό της και δεν διευκρινίζεται αν ήταν η Ειρήνη εκείνη που την έστειλε, έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες. Μία αποδίδει την ευθύνη στην Ειρήνη, η οποία επιθυμούσε να ανιχνεύσει κάπως ανεπίσημα τη στάση του Καρόλου απέναντι στην ιδέα να συνάψουν μια συμμαχία ειρήνης που θα επισφραγιζόταν από έναν επίσημο γάμο. Μια εναλλακτική ανάγνωση προτείνει ότι πιθανόν μια πέμπτη φάλαγγα αποπροσανατολισμένων πολιτών είχε αναλάβει πρωτοβουλία να κρίσει τον Κάρολο ηγεμόνα του Βυζαντίου, αλλά κάτι τέτοιο θα συνιστούσε μια ολότελα ανάρμοστη πρόσκληση για την κήρυξη ενός απροκάλυπτου πολέμου κατά του Βυζαντίου και οι Φράγκοι θα την εκλάμβαναν με αυτόν τον τρόπο.

Αν όμως σωστά θεωρείται η Ειρήνη εμπνευστής της αποστολής, αυτό θα ταίριαζε απόλυτα με τη δική της ιδέα – ότι δηλαδή μέσω ενός πολιτικού συμβατικού γάμου, ο Κάρολος θα κυβερνούσε τις δικές του περιοχές στη Δύση και εκείνη θα βασιλεύε στο Βυζάντιο μετά από έναν γάμο που θα εξασφάλιζε την ειρηνική συνεργασία και θα απομάκρυνε το ενδεχόμενο μιας πολεμικής αναμέτρησης. Δεν είναι σαφές αν η συγκεκριμένη πρόταση περιλάμβανε και κάποια αναγνώριση της θέσης του Καρόλου – για παράδειγμα αν του εκχωρούσε τον τίτλο του αυτοκράτορα.¹²⁸ Ωστόσο η αποστολή της αντιπροσωπείας από τη Σικελία ταιριάζει στο ιδιαίτερο καθεστώς της νήσου, όπου μιλιόνταν τόσο τα ελληνικά όσο και τα λατινικά, μιας περιοχής που ανέκαθεν αποτελούσε ευαίσθητο δέκτη των

εξελίξεων στη Δύση, ενώ παράλληλα οι κυβερνήτες της Σικελίας συμμετείχαν τακτικά στη διπλωματική όσο και τη στρατιωτική δραστηριότητα στη Νότια και την Κεντρική Ιταλία.

Μολονότι ήταν εξαιρετικά ασυνήθιστο για μια γυναίκα-ηγεμόνα να κάνει παρόμοιες προτάσεις σ' έναν άρρενα ηγεμόνα μιας μακρινής περιοχής που δεν υπόκειται στην εξουσία της, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η Ειρήνη δεν ενδιαφέρεται να επεκτείνει την εξουσία της στη Δύση, ούτε πιστεύει ότι ο Κάρολος θα βαδίσει προς την Κωνσταντινούπολη για να καταλάβει την Ανατολή. Και οι δύο τους είναι έμπειροι ηγεμόνες που έχουν διαπραγματευθεί έναν αρραβώνα, τον έχουν διαλύσει και έχουν στείλει στρατεύματα να πολεμήσουν για τα πλούσια εδάφη της Νότιας Ιταλίας. Ως αδιαφιλονίκητη αυτοκράτειρα, η Ειρήνη δεν ήταν δυνατό να σχεδιάζει την εξασφάλιση της ειρήνης με αυτόν τον τρόπο.¹²⁹ Άλλωστε μία από τις πρώτες της πράξεις ήταν να στείλει μια επίσημη αντιπροσωπεία για να διαπραγματευθεί τη διακοπή των εχθροπραξιών. Η ανεπίσημη αποστολή που ξεκίνησε από τη Σικελία λίγο αργότερα μετέφερε το ίδιο μήνυμα σε διαφορετικό πλαίσιο. Η απάντηση του Καρόλου σε αυτή την πρόταση υπήρξε ευνοϊκή.

☛ Εναντίωση της Δύσης
στη λατρεία των εικόνων ☚

Για να κατανοήσουμε τη φύση αυτής της νέας πρωτοβουλίας, είναι αναγκαίο να θυμηθούμε το πλαίσιο των

σχέσεων της Ανατολής με τη Δύση μετά τη Σύνοδο του 787 που είχε αποκαταστήσει την εικονολατρία. Με βάση μια εσφαλμένη μετάφραση στα λατινικά του ελληνικού κειμένου που τους είχε σταλεί, οι Φράγκοι θεολόγοι αρνήθηκαν να αποδεχθούν τις αποφάσεις της Συνόδου. Ταύτιζαν τη βυζαντινή πρακτική της λατρείας των εικόνων με την ειδωλολατρική λατρεία υλικών αντικειμένων. Στηριζόμενοι σε εδάφια της Βίβλου θεωρούσαν ότι οι Βυζαντινοί έσφαλλαν και απέρριψαν τα αποδεικτικά κείμενα και την επιχειρηματολογία υπέρ της αναπαραστατικής εικονογραφίας που είχαν αναπτύξει οι Βυζαντινοί. Κανένα από τα επιχειρήματα που πρόβαλαν στη Σύνοδο της Νικαίας το 787 οι Ανατολικοί δεν έγινε δεκτό από τους ειδικούς της Δύσης. Στο *Libri Carolini*, έργο του Θεοδόλφου της Ορλεάνης, όλοι οι ισχυρισμοί των Βυζαντινών σχετικά με τη λατρεία των εικόνων καταδικάζονται βίαια.¹³⁰ Αντίθετα στη Σύνοδο της Φρανκφούρτης, που διεξήχθη το 794, προτάθηκαν επιχειρήματα υπέρ μιας μέσης οδού ανάμεσα στην άκρατη εικονολατρία και τη χρήση των εικόνων ως έργα που διδάσκουν και εμπνέουν πίστη.

Εξαιτίας της επικριτικής ανάλυσης εκ μέρους των θεολόγων της φραγκικής Αυλής των συνοδικών αποφάσεων του 787, ο πάπας Αδριανός βρέθηκε σε ιδιαίτερως δύσκολη θέση. Ο Επίσκοπος της Ρώμης είχε χαρεί με την αποκατάσταση της ενότητας στους κόλπους της Εκκλησίας, γεγονός που εορτάστηκε με την επιτυχή κατάληξη της Συνόδου του 787. Όμως η εκ μέρους του αποδοχή των συνοδικών αποφάσεων (*acta*) τον τοποθετούσε ανάμεσα στην ακραία αναγεννημένη εικονολατρία της Ανατολής και την πολύ επιφυλακτική και συχνά εχθρική ερμηνεία της ει-

κονολατρίας από τους Φράγκους. Το 795 ο πάπας Αδριανός πέθανε και εξελέγη καινούργιος Επίσκοπος στην Παλαιά Ρώμη, γόνος παλαιάς αριστοκρατικής οικογενείας. Με το όνομα Λέων Γ', ο πάπας κληρονόμησε από τον Αδριανό αρκετά προβλήματα στις σχέσεις του τόσο με τους Φράγκους όσο και με τους Βυζαντινούς.¹³¹ Άλλωστε η εκλογή του δεν ήταν ομόφωνη κι έτσι είχε να αντιμετωπίσει αντιπολίτευση και μέσα στη Ρώμη.

☞ Ο αυτοκρατορικός τίτλος ☜

Ο πάπας Λέων Γ' είχε ωστόσο στην κατοχή του ένα πλαστό έγγραφο με τον τίτλο *Κωνσταντίνειος δωρεά*, όπου αναφέρονταν οι διευθετήσεις που είχε κάνει ο Κωνσταντίνος Α' (306-337) όταν έφυγε από την Ιταλία για να ιδρύσει την Ανατολική του πρωτεύουσα, τη Νέα Ρώμη, στον Βόσπορο. Ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε υποτίθεται προσηλυτιστεί στον χριστιανισμό από τον Επίσκοπο της Ρώμης, τον Σίλβεστρο, στον οποίο είχε αναθέσει τον έλεγχο των δυτικών περιοχών της Αυτοκρατορίας. Αυτό το έγγραφο το είχαν πιθανότατα χαλκεύσει κύκλοι κληρικών στη Ρώμη κατά τα μέσα του Η' αιώνα.¹³² Παρέβλεπε βολικά το γεγονός ότι για αρκετούς αιώνες μετά τη μετακίνηση του Κωνσταντίνου Α' στην Ανατολή οι αυτοκράτορες της Δύσης διορίζονταν από τους ανώτερους συναδέλφους τους της Κωνσταντινούπολης. Διακήρυσσε επίσης ότι ο αυτοκρατορικός τίτλος και ο αυτοκρατορικός έλεγχος στο δυτικό μισό της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ανήκε στην αρμοδιότητα του Επισκόπου της

Ρώμης. Εφοδιασμένος με αυτό το πλαστό έγγραφο, ο Λέων Γ' μπορούσε να αμφισβητεί τη διαδικασία με την οποία ο Κάρολος είχε ήδη ανακηρυχθεί *patricius Romanorum*, πατρίκιος των Ρωμαίων. Αυτός ο τίτλος, που του είχε παραχωρηθεί χάρη στη νικηφόρο εκστρατεία κατά του βασιλείου των Λομβαρδών της Βόρειας Ιταλίας, ήταν ένα προπαρασκευαστικό βήμα προς τον ακόμη υψηλότερο τίτλο, αυτόν που μόνον ο Λέων Γ' ως πάπας ήταν σε θέση να του απονεμίσει.

Η ιδέα ότι ο Κάρολος μπορούσε να στεφθεί αυτοκράτορας, τίτλος ο οποίος βρισκόταν πάνω απ' όλους τους προηγούμενους που ήδη κατείχε, φαινόταν εξαιρετικά ελκυστική σε ορισμένους αξιωματούχους της φραγκικής Αυλής. Ο Αλκουίνος, ένας λόγιος από την Υόρκη, ήταν φανατικός θιασώτης της ιδέας ότι ο πολιτικός έλεγχος του βασιλέως στην Ευρώπη, που είχε ήδη επεκταθεί μετά τον θρίαμβό του κατά των Αβάρων στην Ουγγαρία και την προπαγάνδισή του χριστιανισμού στους κόλπους των ειδωλολατρών Σαξόνων, έπρεπε να αναγνωριστεί με κάποιο επίσημο τρόπο. Ο Κάρολος ενώνοντας πολλές περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου κέρδισε το προσωνύμιο *Europaе pater*, πατέρας της Ευρώπης. Αυτή η καινούργια οντότητα αντιπροσώπευε μια μεταλλαγμένη παραλλαγή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση, ένα ιδιαίτερος χριστιανικό *imperium* το οποίο έπρεπε να κυβερνήσει ο πλέον Χριστιανός *imperator*. Ο Κάρολος στο μεταξύ οικοδομούσε μια νέα πρωτεύουσα, που ήταν ήδη γνωστή ως Δεύτερη Ρώμη ή Ρώμη του μέλλοντος. Το Άαχεν προοριζόταν να αντικαταστήσει τις παλαιότερες, ειδωλολατρικές Ρώμες, τόσο αυτή του Τίβερη όσο και εκείνη στον Βόσπορο. Κάνοντας ετούτες τις σχέψεις, ο Αλκουίνος και

άλλοι σαν κι αυτόν προετοιμάζαν το έδαφος για έναν ακόμμη πιο ένδοξο ρόλο απ' ό,τι και ο ίδιος ο Φράγκος μονάρχης είχε ίσως ονειρευτεί για τον εαυτό του.¹³³

Τότε, εντελώς απροσδόκητα, τον Απρίλιο του 799, ο πάπας Λέων δέχτηκε την επίθεση μιας συμμορίας που την είχε μισθώσει μια αριστοκρατική οικογένεια, η οποία επιδίωκε την τύφλωση και τον ακρωτηριασμό του ώστε να μην είναι πλέον σε θέση να επιτελεί τα επισκοπικά του καθήκοντα. Όμως οι δράστες δεν κατάφεραν να του βγάλουν τα μάτια και να του ξεριζώσουν τη γλώσσα και ο Λέων κατόρθωσε να διαφύγει προς βορράν και να διασχίσει τις Άλπεις, ώσπου τελικά έφτασε στην Αυλή του Καρόλου, στο Πάντερμπορν.¹³⁴ Ήταν η δεύτερη μόλις φορά που ένας επίσκοπος άφηνε τη Ρώμη· η πρώτη ήταν όταν ο πάπας Στέφανος Β' είχε κάνει την αποφασιστική του έκκληση στον πατέρα του Καρόλου να γίνει ο κοσμικός προστάτης της Ρωμαϊκής Εκκλησίας κατά των στρατιωτικών απειλών των Λομβαρδών. Το 799, όπως και το 753/754, ο Φράγκος βασιλιάς ανταποκρίθηκε ευνοϊκά στο αίτημα του πάπα. Ο Κάρολος τον φιλοξένησε στο Πάντερμπορν για αρκετούς μήνες και αργότερα, το ίδιο έτος, τον έστειλε στη Ρώμη με στρατιωτική συνοδεία. Ο πάπας αποκαταστάθηκε στην έδρα του, παρά τη δυσκολία του να διευθετήσει ορισμένες υποθέσεις κατά τις οποίες ο Λέων είχε κατηγορηθεί ότι διέπραξε σοβαρά ηθικά ανομήματα. Όσο ο Κάρολος βρισκόταν στη Σαξονία και επέβλεπε την κατασκευή αμυντικών οχυρώσεων το πρώτο μισό του έτους 800, στη Ρώμη συνέχιζαν να συζητούν για το εάν, και –εάν ναι– για το πώς έπρεπε να τιμηθεί.

☛ Ο Κάρολος στέφεται αυτοκράτορας ☛

Υστερα από μία συνέλευση στο Μάιντζ, τον Αύγουστο του 800, ο Κάρολος ξεκίνησε για την Ιταλία και επισκέφτηκε τον γιο του, Πιπίνο, στη Ραβένα, στον δρόμο του για τη Ρώμη. Ο πάπας Λέων άφησε τη Ρώμη για να τον υποδεχτεί στο δωδέκατο ορόσημο στη Μεντάνα, και στις 24 Νοεμβρίου ο Κάρολος πραγματοποίησε την τελετουργική του είσοδο στην πόλη και επισκέφτηκε τον Άγιο Πέτρο.¹³⁵ Η γιορτή των Χριστουγέννων πλησίαζε μέσα σε φορτισμένη ατμόσφαιρα· ο Κάρολος προήδρευσε σε μια συνέλευση, η οποία τελικά βρήκε τον τρόπο να αποκαταστήσει τον πάπα Λέοντα, ενώ παράλληλα επέβαλε νομικές κυρώσεις εναντίον εκείνων που του είχαν επιτεθεί. Για την περίπτωση ο Κάρολος έπρεπε να φορέσει το ένδυμα του Ρωμαίου πατρικίου, ένα είδος τηβέννου, για να παρευρεθεί στη λειτουργία στον Άγιο Πέτρο όπου θα χοροστατούσε ο πάπας. Ο Επίσκοπος της Ρώμης εκμεταλλεύθηκε τις συνθήκες και απόθεσε ένα στέμμα στο κεφάλι του Καρόλου ανακηρύσσοντάς τον *Imperator Romanorum*, ενώ η χορωδία και ο κλήρος του Αγίου Πέτρου έψαλλαν. Η αυτοκρατορική στέψη είχε προφανώς προσχεδιαστεί, ίσως πριν από δεκαοκτώ μήνες, όταν ο Λέων είχε ταξιδέψει στο Πάντερμπορν. Ωστόσο ο Κάρολος πιθανότατα θύμωσε με τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε η στέψη του, επειδή έτσι ο πάπας Λέων εμφανιζόταν ως φορέας μιας εξουσίας που είχε τη δύναμη να χορηγεί έναν τόσο αρχαίο τίτλο. Ίσως ο βασιλιάς να μην επιθυμούσε να υποχρεωθεί με αυτόν τον τρόπο στον Επίσκοπο της

Ρώμης. Η φραγκική Αυλή μόλις πρόσφατα είχε αντιληφθεί πόσο ασταθής ήταν ο πολιτικός έλεγχος που ασκούσε ο Λέων στη Ρώμη.

Τα ακριβή κίνητρα και οι ακριβείς προσδοκίες των συμμετασχόντων σε αυτό το κρίσιμο γεγονός, που διαδραματίστηκε την ημέρα των Χριστουγέννων του έτους 800, ακόμη και σήμερα δεν είναι εύκολο να εκτιμηθούν, γι' αυτό προτείνονται πολλές υποθετικές ερμηνείες.¹³⁶ Για ορισμένους Δυτικούς παρατηρητές εκείνης της εποχής που κατέγραψαν την τελετή, το γεγονός της απουσίας άρρενος ηγεμόνος στην Κωνσταντινούπολη σήμαινε ότι κάποιος άλλος μπορούσε νόμιμα να διεκδικήσει τον αυτοκρατορικό τίτλο. Για τους συγγραφείς αυτούς, ο συγκεκριμένος τίτλος ήταν αυτός που κατείχε προηγουμένως ο Κωνσταντίνος ΣΤ', ο οποίος τον είχε στερηθεί εξαιτίας της τύφλωσής του. Αρνούνταν τα αυτοκρατορικά δικαιώματα της Ειρήνης ως βασιλέως, γιατί δεν ήταν δυνατό μια γυναίκα να είναι αυτοκράτορας. Για τον πάπα Λέοντα Γ', ο προκάτοχος του οποίου είχε ήδη δώσει στον Κάρολο τον τίτλο του *patricius Romanorum*, ενδεχόμενος προβιβασμός του Καρόλου σε επίπεδο αυτοκράτορα θα κάλυπτε το κενό. Θα στεφόταν αυτοκράτορας των Ρωμαίων από τον Επίσκοπο της Ρώμης και με το καινούργιο του κύρος θα κατοχύρωνε τις παπικές αξιώσεις που απέρρεαν από τη Δωρεά.

Στην αφήγησή του, που αναφέρεται στην πεντάχρονη περίοδο της αποκλειστικής διακυβέρνησης της Ειρήνης, ο Θεοφάνης αφιερώνει αρκετό χώρο στη στέψη του Καρόλου από τον πάπα Λέοντα Γ'. Η στέψη σημειώνεται σε δύο ξεχωριστές περιπτώσεις στη *Χρονογραφία*. Αντλώντας από μια ρωμαϊκή πηγή, ο Θεοφάνης παρουσιάζει ορ-

θά την αυτοκρατορική στέψη ως συνέπεια της αντιπαλότητας ανάμεσα στις αριστοκρατικές οικογένειες της Ρώμης, εξαιτίας της οποίας ο πάπας Λέων Γ' αναγκάστηκε για να σώσει τη ζωή του να διαφύγει προς βορρά, να διασχίσει τις Άλπεις και να καταφύγει στη φραγκική Αυλή. Όμως σε κανένα από τα δύο αποσπάσματα δεν ερμηνεύει τις σκέψεις και τις προθέσεις των πρωταγωνιστών.

Η πρώτη περιγραφή τοποθετείται στο έτος 6289 από κτίσεως κόσμου (797 μ.Χ.) και αρχίζει με την εξιστόρηση της επίθεσης κατά του πάπα Λέοντα Γ' και της απόδρασής του στους Φράγκους. Όταν αργότερα επέστρεψε και αποκαταστάθηκε ως Επίσκοπος της Ρώμης, ο πάπας «ξεπλήρωσε το χρέος του στον Κάρολο» στέφοντάς τον και χρίοντάς τον με άγιο μύρο από το κεφάλι έως τα πόδια, ενδύοντάς τον με αυτοκρατορικά φορέματα κι ένα στέμμα, στις 25 Δεκεμβρίου της ενάτης ινδικτιώνος (800 μ.Χ.). Ο Θεοφάνης γνωρίζει τη σωστή ημερομηνία, αλλά εισάγει την αφήγησή του τρία χρόνια νωρίτερα. Όταν φτάνει στο έτος από κτίσεως κόσμου 6293, που αντιστοιχεί στο 800 μ.Χ., επαναλαμβάνει τα της στέψης για δεύτερη φορά και σε αυτή την περίπτωση τη συνδέει με την πρόταση γάμου του Καρόλου στην Ειρήνη, την οποία μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη Φράγκοι πρεσβευτές. Και σε αυτή την περίπτωση προτρέπει, αφού η πρεσβεία θα φτάσει στη Βασιλεύουσα το 802. Στο σημείο αυτό ο Θεοφάνης ισχυρίζεται ότι ο Κάρολος σκεφτόταν να οργανώσει μια εκστρατεία κατά της Σικελίας, μια επιθετική κίνηση κατά μιας βυζαντινής επαρχίας, γεγονός που θα είχε προκαλέσει μεγάλους μπελάδες στην Ειρήνη. Όμως τελικά άλλαξε γνώμη και αποφάσισε να συμμαχήσει μαζί της.

☩ Οι βυζαντινές αντιδράσεις στη στέψη ☩

Για τη βυζαντινή Αυλή, η αξίωση που πρόβαλε ο Κάρολος στον τίτλο του «αυτοκράτορα των Ρωμαίων» συνιστούσε προσβολή. Μοναδικός αυτοκράτορας των Ρωμαίων ήταν εκείνος που είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη, τη Νέα Ρώμη. Δεν γινόταν να υπάρχει κανένας άλλος. Μια θεμελιώδης πτυχή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας όριζε ότι ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων είχε την έδρα του στην πρωτεύουσα που είχε πάρει το όνομα του Κωνσταντίνου Α', του πρώτου Χριστιανού αυτοκράτορα, από τον οποίο η Ειρήνη και όλοι οι άλλοι ηγεμόνες αντλούσαν το κύρος της εξουσίας τους. Αν τώρα η Ειρήνη είχε τον τίτλο του αυτοκράτορα το έτος 6293 από κτίσεως κόσμου, επρόκειτο για μια εξαιρετική περίπτωση την οποία η Αυλή είχε αποδεχθεί. Ωστόσο δεν αποκλείεται οι σύμβουλοι της Ειρήνης να επιθυμούσαν την αναβίωση των παραδόσεων της Ύστερης Αρχαιότητας, σύμφωνα με τις οποίες ο ανώτερος αυτοκράτορας της Ανατολής διόριζε έναν συνάδελφό του στο αξίωμα του κατώτερου αυτοκράτορα της Δύσης. Σε αυτή την περίπτωση, πιθανόν να ήταν η Ειρήνη εκείνη που είχε μηχανευτεί το σχέδιο για την ανάρρηση του Καρόλου στον θρόνο του αυτοκράτορα της Δύσης. Αν επιπλέον η ίδια η Ειρήνη, με τη μυστική πρεσβεία της Σικελίας, είχε προτείνει τη συμμαχία μέσω ενός γάμου, τότε ίσως να είχε αναπτύξει μια διττή στρατηγική πολιτικής και γαμήλιας συμμαχίας με τον Κάρολο.

Μια διεξοδική αναδρομική εξέταση των περιστάσεων

ως την εποχή του Κωνσταντίνου Α', τότε που οι αυτοκράτορες της Ανατολής διόριζαν τους υφιστάμενούς τους αυτοκράτορες στη Δύση, απέδειξε πρόσφατα πως αν η Ειρήνη είχε όντως κάνει μια ανάλογη πρόταση, αυτή θα ήταν «συνταγματικά ορθή».¹³⁷ Ωστόσο ορισμένοι παράγοντες συνηγορούν εναντίον αυτής της ερμηνείας: ιδιαίτερη σημασία έχουν οι επευφημίες με τις οποίες συνοδεύτηκε η στέψη του Καρόλου. Αντί να αναγνωριστεί ως αυτοκράτορας που κυβερνά μαζί με την Ειρήνη, τον ανώτερο αυτοκράτορα, αποκλήθηκε απλώς *imperator Romanorum*. Το γεγονός αυτό συμβάδιζε με την αντίληψη του πάπα Λέοντος για μια κοσμική εξουσία που θα είχε ως βάση τη Ρώμη και απηχούσε την προαγωγή του Καρόλου από *patricius Romanorum* σε *imperator*. Όμως ο ίδιος ο Κάρολος τήρησε διαφορούμενη στάση απέναντι σε αυτόν τον τίτλο, προτιμώντας να χρησιμοποιεί την περιφραση «ο κυβερνών την αυτοκρατορία», *gubernans imperium*, η οποία αναφέρεται στις πρώτες νομοθετικές του πράξεις που εκδόθηκαν στη Ραβένα από το 801 και εξής.¹³⁸ Ο Κάρολος δεν αναφέρθηκε ποτέ στην από κοινού εξουσία των δύο αυτοκρατόρων, ούτε αποδέχθηκε τα πρωτεία της Ειρήνης.

Επιπλέον, αν πράγματι η Ειρήνη είχε υποστηρίξει την ανακήρυξη του Καρόλου ως αυτοκράτορος των δυτικών τμημάτων της Αυτοκρατορίας, δεν θα έμεινε ικανοποιημένη από τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η τελετή. Κανονικά, ο αυτοκράτορας που είχε το προβάδισμα έπρεπε να συμμετάσχει στη στέψη του υφιστάμενου συναδέλφου του. Όμως από τη στιγμή που η Ειρήνη αδυνατούσε να παρευρεθεί αυτοπροσώπως για να διεκπεραιώσει αυτό τον ρόλο με τον παραδοσιακό τρόπο που περι-

γράφεται στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*, θα έπρεπε τουλάχιστον να είχε στείλει τους αξιωματούχους της Αυλής της για να εξασφαλιστεί το ορθόν της διαδικασίας. Και αυτό ήταν κάτι που μπορούσε να γίνει εύκολα, αν όντως το επιθυμούσε. Ευνούχοι εξοικειωμένοι με τις τελετές στέψης θα ταξίδευαν στη Ρώμη κουβαλώντας τα κατάλληλα αυτοκρατορικά διάσημα (ένα στέμμα, ένα αυτοκρατορικό σκαραμάγγιον, τον χρυσαφένιο χιτώνα που φοράει ο αυτοκράτορας στη στέψη του, τα κόκκινα πέδιλα της αυτοκρατορικής εξουσίας κτλ.). Άλλωστε υπήρχε πρόσφατο ανάλογο προηγούμενο, όταν το Βυζάντιο αποφάσισε να αναγνωρίσει τα δικαιώματα του διαδόχου του Άδαλγι, δούκα του Μπενεβέντο. Η αυτοκρατορική ενδυμασία και τα αυτοκρατορικά εμβλήματα στάλθηκαν σε αυτόν ως επιβεβαίωση της αυτοκρατορικής επιδοκιμασίας (παρότι έφτασαν μετά τον θάνατό του και συνεπώς δεν του χρησίμευσαν). Υπήρχαν λοιπόν καθιερωμένες μέθοδοι απονομής υψηλόβαθμων τίτλων της βυζαντινής Αυλής σε όσους ηγεμόνες της Δύσης τους άξιζαν.¹³⁹

Μια πρόσθετη ανωμαλία της τελετής στην οποία χοροστάτησε ο Λέων Γ' αφορά τη χρήση άγιου μύρου για να χριστεί ο καινούργιος αυτοκράτορας. Το χρίσμα δεν αποτελούσε ποτέ μέρος της βυζαντινής αυτοκρατορικής στέψης, ενώ αντίθετα είχε γίνει κεντρικό χαρακτηριστικό της ενθρόνισης επισκόπων και ηγεμόνων στη Δύση.¹⁴⁰ Ο Βυζαντινός χρονογράφος Θεοφάνης παρανόησε την τελετή, περιγράφοντας το χρίσμα ως μύρωμα από το κεφάλι έως τα πόδια. Στην πραγματικότητα χρησιμοποιείτο ελάχιστη ποσότητα καθαγιασμένου ελαίου. Με αυτή τη δυτική ιδιαιτερότητα στη διαδικασία της αυτοκρατορικής στέψης, ο Επίσκοπος της Ρώμης επιθυμούσε να κα-

ταδείξει ότι χρησιμοποιούσε την καθιερωμένη πρακτική καθοσίωσης των ηγεμόνων στη μεσαιωνική Δύση. Προφανώς δεν είχε λάβει οδηγίες από την Ανατολή σχετικά με την τέλεση της βυζαντινής αυτοκρατορικής στέψης εν ονόματι του ανώτερου αυτοκράτορα.

Αντίθετα, ο πάπας Λέων Γ' έπρεπε να πείσει τον Κάρολο να χρησιμοποιήσει ρωμαϊκή αμφίεση, ενώ παράλληλα έπρεπε να βρεθεί ένα κατάλληλο στέμμα και να επινοηθεί το τελετουργικό της στέψης. Δεν είναι σαφές ποιες διαδικασίες είχαν συμφωνηθεί. Ό,τι και αν προσδοκούσε ο Φράγκος βασιλιάς την ημέρα των Χριστουγέννων του 800, η ανακήρυξή του σε *imperator et augustus* ανταποκρινόταν μονάχα εν μέρει στις προτάσεις του Αλκουίνου για έναν υψηλότερο τίτλο και δεν ικανοποίησε τους Φράγκους θεολόγους. Οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι ο Επίσκοπος της Ρώμης δεν είχε κανένα δικαίωμα να απονέμει αυτοκρατορικούς τίτλους και να οικειοποιείται με αυτόν τον τρόπο τον κρίσιμο ρόλο της τελετής. Οι Φράγκοι δεν αντιλαμβάνονταν τη ρωμαϊκή εκκλησιαστική εξουσία σαν κάτι που επικάλυπτε το σύνολο της Καρολίνειας επικράτειας. Στη Βόρεια Ευρώπη, η παπική εξουσία προσέκρουε στις αξιώσεις πολλών αρχιεπισκόπων για ίση δύναμη. Πιθανόν επίσης να αγνοούσαν την υποτιθέμενη Κωνσταντίνειο δωρεά και συνεπώς να μην εμπιστεύονταν τα παπικά κίνητρα. Πολύ αργότερα ο βιογράφος του Καρόλου, ο Einhard, θα ισχυριζόταν ότι ο βασιλιάς είχε αιφνιδιαστεί από την πρωτοβουλία του Λέοντα την ημέρα των Χριστουγέννων, αφού προφανώς δεν είχε προηγηθεί αμοιβαία συμφωνία.

Συμπερασματικά, η άποψη ότι η ίδια η Ειρήνη είχε προκαλέσει τη στέψη του Καρόλου φαίνεται λιγότερο πι-

θανή από την υπόθεση ότι ο Λέων Γ' εκμεταλλεύθηκε την παρουσία του βασιλιά στη Ρώμη για να τον ανακηρύξει *imperator Romanorum*. Από τις τρεις δυνάμεις που εμπλέκονται στη στέψη του έτους 800, ο ποντίφικας της Ρώμης προβάλλει ξεκάθαρα ως νικητής στον τριπλό ανταγωνισμό για την αυτοκρατορική εξουσία. Αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία να στέψει τον Κάρολο με τον δικό του τρόπο, ο πάπας Λέων Γ' διεκδίκησε την ανώτατη εξουσία που του έδινε το δικαίωμα να χρίσει έναν αυτοκρατορικό ηγεμόνα της Δύσης, γεγονός που καθιέρωσε ένα σοβαρό προηγούμενο. Αντλώντας από τις αρχαίες παραδόσεις περί ανακήρυξης των ηγεμόνων και τα παπικά πρωτόκολλα που χρησιμοποιήθηκαν όταν ο Κάρολος ανυψώθηκε στη θέση του *patricius Romanorum*, η τελετή της στέψης συμπληρώθηκε με το πρόσθετο χαρακτηριστικό του χρίσματος με άγιο μύρο, το οποίο χρησίμευε για να χρίονται βασιλείς και επίσκοποι στη Δύση επί αιώνες. Τα γεγονότα της 25ης Δεκεμβρίου του 800 παρουσιάζονται λοιπόν σαν μια ευκαιρία που προσφέρθηκε από μόνη της. Φυσικά μέσα από αυτή την πολύπλοκη τελετή ο πάπας εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τον μονάρχη που είχε σώσει τη ζωή του και τον είχε αποκαταστήσει στον επισκοπικό του θρόνο.

Όσο κι αν η στάση του Καρόλου απέναντι στο νέο του αξίωμα παραμένει ασαφής, η απόφασή του να εγκαταλείψει τη σχεδιαζόμενη στρατιωτική εκστρατεία κατά των βυζαντινών επαρχιών της Δύσης είναι ανεξήγητη. Ενδεχομένως σκόπευε μ' αυτόν τον τρόπο να κερδίσει την υποστήριξη της Ειρήνης. Πάντως ανεξάρτητα από τον λόγο, ο Κάρολος εγκατέλειψε τα προηγούμενα σχέδιά του να επιτεθεί κατά της Σικελίας, μίας από τις σπου-

δαιότερες βυζαντινές κτήσεις στη Δύση, μιας περιοχής-κλειδί για τον έλεγχο των εξελίξεων στη Δύση. Αντί γι' αυτό, ανακοίνωσε ότι θα επιδίωκε έναν γάμο με την Ειρήνη προκειμένου να επανενώσει τα δύο μισά του παλαιού ρωμαϊκού κόσμου που είχε μείνει χωρισμένος για πολύ καιρό. Ως αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής πολιτικής, διόρισε πρέσβεις για να ταξιδέψουν στην Ανατολική πρωτεύουσα και να διαπραγματευθούν μια συμμαχία μέσω του γάμου του με την αυτοκράτειρα. Η απόφαση υποστηριζόταν και από τον πάπα Λέοντα Γ', που πρόσθεσε και τους δικούς του απεσταλμένους στην πρεσβεία.

Στο μεταξύ στο Βυζάντιο, τα νέα για τις αυτοκρατορικές αξιώσεις του Καρόλου γίνονταν σταδιακά γνωστά με διάφορες παραλλαγές. Για δεκαοκτώ μήνες, ωστόσο, η Ειρήνη επέλεξε να αγνοεί τις ποικίλες φήμες και περιμενε την απάντηση του ίδιου του Καρόλου στις δικές της προτάσεις. Όταν επιτέλους φτάνει η δυτική πρεσβεία, η Ειρήνη εμφανίζεται ως ευνοϊκά διακείμενη στην ιδέα ενός γάμου. Η πρόταση φαίνεται να προέρχεται από τον Κάρολο, ο οποίος ίσως με αυτό το τέχνασμα να επιδιώκει τη μοιρασιά της αυτοκρατορικής εξουσίας με την Ειρήνη. Εκείνος θα διατηρούσε τον καινούργιο του τίτλο ως ηγεμόνας του δυτικού μισού της Αυτοκρατορίας, ενώ η αυτοκράτειρα θα διατηρούσε τον δικό της στην Ανατολή. Για την Ειρήνη η ιδέα πιθανόν να μην ήταν διόλου καινούργια, αν όντως είχε και η ίδια προτείνει παρεμφερή πολιτική στον Κάρολο. Όμως δεν μοιάζει να είχε σκεφτεί τι θα γινόταν μετά τον θάνατο και των δυο τους. Παρά την κακή κατάσταση της υγείας της, δεν είχε ακόμη λάβει τις απαραίτητες αποφάσεις για την επίλυση του ζητήματος της διαδοχής της. Από την άλλη ο Κάρολος εί-

χε πολλούς δυνητικούς κληρονόμους, αλλά δεν είχε διορίσει ακόμη τον διάδοχό του. Η ιδέα να «κληρονομήσει» ο Κάρολος την Ανατολική Αυτοκρατορία μέσω ενός γάμου μοιάζει μάλλον τόσο αδιανόητη, όσο και η σκέψη ότι η Ειρήνη θα μπορούσε να προβάλλει διεκδικήσεις στα δυτικά εδάφη. Όμως για τους αυλικούς και τους συμβούλους της αυτοκράτειρας η απειλή ενός Δυτικού ηγεμόνα που θα έπαιζε τον οποιοδήποτε ρόλο στην κυβέρνηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, συνιστούσε μια φοβερή μελλοντική προοπτική. Προς το παρόν, το 802, η Ειρήνη ακούει τους πρέσβεις με ενδιαφέρον και ίσως να συγκατάνευε στις προτάσεις τους αν δεν επενέβαινε ο Αέτιος, ο αρχιευνούχος.¹⁴¹

« Η πτώση της Ειρήνης »

Το καλοκαίρι του 802, μια σειρά περιστατικών απειλούν την εξουσία της Ειρήνης. Στο εσωτερικό, ο αφόρητος εναγκαλισμός που έχει επιβάλει ο Αέτιος στον στρατό εξωθεί ορισμένους αξιωματούχους, τους οποίους έχει ήδη θίξει η συμπεριφορά του και κατέχουν θέσεις εξουσίας, να συνωμοτήσουν εναντίον της Ειρήνης. Η αυτοκράτειρα βασίζεται στα ερείσματά της στην πρωτεύουσα, όμως προφανώς δεν προειδοποιείται για τους κινδύνους που εγκυμονούν αυτές οι εξελίξεις. Η εσωτερική διχόνοια βαθιάνει με την άφιξη των Φράγκων και των παπικών πρεσβευτών, οι οποίοι προτείνουν μια «εξωτερική» συμμαχία που ορισμένοι αυλικοί τη θεωρούν πολύ επίφοβη. Αμφότεροι

θέτουν το ζήτημα της διαδοχής, θέμα που η Ειρήνη επιλέγει να αγνοήσει. Ο Αέτιος πιθανόν συνειδητοποιεί ότι δεν πρόκειται να κερδίσει την αυτοκρατορική εξουσία και πιέζει τον υπουργό των Οικονομικών, τον Νικηφόρο, να εξεγερθεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αέτιος εξακολούθησε να κατέχει υψηλά αξιώματα και υπό τον νέο ηγεμόνα· πέθαναν και οι δύο στο πεδίο της μάχης, το 811.

Η απροθυμία της Ειρήνης να ρυθμίσει το ζήτημα της διαδοχής αποδεικνύεται τελικά η καταστροφή της. Η πρώτη από τις τρεις γυναίκες στην πορφύρα εκθρονίζεται από ένα κυβερνητικό πραξικόπημα με επικεφαλής τον Νικηφόρο και μια ομάδα ομοϊδεατών του αυλικών, με την υποστήριξη του στρατού. Εξαπατούν τους φρουρούς της Χαλκής Πύλης του ανακτόρου, οι οποίοι τους ανοίγουν τις πόρτες λίγο πριν από το χάραμα της Δευτέρας, 31ης Οκτωβρίου του 802. Στρατιώτες περικυκλώνουν το Ανάκτορο του Ελευθερίου όπου ζούσε η Ειρήνη.¹⁴² Στο πραξικόπημα συμμετέχουν οι δύο αδελφοί Τριφύλλιοι, που είχαν λάβει μέρος στην πασχαλινή πομπή του 799, καθώς και ο σακελλάριος (θησαυροφύλακας) Λέων από τη Σινώπη και ο *κοιαίστωρ* (ανώτατος νομικός αξιωματούχος) Θεόκτιστος. Μαζί τους είναι και δύο δυσσареστημένοι πρώην στρατηγοί τους οποίους είχε απολύσει η Ειρήνη, ο Γρηγόριος, τέως κόμης του Οψικίου, και ο Πέτρος, διοικητής των σχολών. Ήταν κάτι αναμενόμενο. Η ανάμιξη του Λέοντος Σαραντάπηχου, προφανώς συγγενή της Ειρήνης, παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για το πρόσωπό του πριν από τη συμμετοχή του στο πραξικόπημα κατά της Ειρήνης, όμως αφού η άρνησή της να προωθεί μέλη της οικογένειάς της σε εξέχουσες θέσεις είναι γνωστή, είναι πιθανό να υπήρχαν

αρκετοί Σαραντάπηχοι που να ένιωθαν εξαπατημένοι επειδή δεν τους δόθηκαν οι παχυλοί μισθοί και τα τιμητικά αξιώματα που προσδοκούσαν.

Αργότερα την ίδια μέρα, η Ειρήνη μετέβη στο Μέγα Παλάτιο και ο Νικηφόρος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και στέφθηκε χωρίς να χυθεί σταγόνα αίμα. Ο πατριάρχης Ταράσιος πιθανόν να προσπάθησε να εξασφαλίσει καλή μεταχείριση προς την αυτοκράτειρα, αλλά σίγουρα δεν καθυστέρησε την τελετή της στέψης που ήταν απαραίτητη για τη νομιμοποίηση της εξέγερσης του Νικηφόρου. Η αλλαγή της κυβέρνησης πραγματοποιήθηκε παρουσία των Φράγκων και των παπικών πρέσβειων, που ύστερα από λίγο επέστρεψαν άπρακτοι στην πατρίδα τους. Όποια κι αν ήταν η συνεννόηση στην οποία ήλπιζαν ο Κάρολος και η Ειρήνη, κατέρρευσε αμέσως. Ο νέος αυτοκράτορας του Βυζαντίου δεν είχε καιρό για τους Φράγκους και τις αυτοκρατορικές τους φιλοδοξίες. Μολονότι ο Νικηφόρος είχε υποσχεθεί στην Ειρήνη ότι θα της επέτρεπε να ζήσει ήσυχα στο ανάκτορό της εφόσον του αποκάλυπτε τους κρυμμένους αυτοκρατορικούς θησαυρούς, την εξόρισε στην Πρίγκιπο. Και τον Νοέμβριο του 802, κι ενώ ο χειμώνας ήταν ιδιαιτέρως βαρύς, την έστειλε ακόμη πιο μακριά, στη Λέσβο, σε μια ασφαλή εξορία όπου οι φρουροί της είχαν διαταγές να μην της επιτρέπουν να δέχεται επισκέψεις. Οκτώ μήνες αργότερα η Ειρήνη πέθανε εκεί και η σορός της μεταφέρθηκε πίσω στην Πρίγκιπο. Σύμφωνα με τον εξαιρετικά εγκωμιαστικό *Βίο της αγίας Ειρήνης*, που πιθανόν γράφτηκε για τη μοναστική κοινότητα της Πριγκίπου, η Ειρήνη είχε ζητήσει στην τελευταία της επίσκεψη εκεί, το 802, να ταφεί στο νησί.¹⁴³

Ο Θεοφάνης δεν μας προϊδεάζει για τη συνωμοσία. Ο Νικηφόρος ήταν υπουργός Οικονομικών από το 799, όμως δεν γίνεται μνεία προηγουμένως για τις αυτοκρατορικές του φιλοδοξίες. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η Ειρήνη είχε προσπαθήσει να εξασφαλίσει την υποστήριξη των κατοίκων της πρωτεύουσας καταργώντας φόρους, πράγμα που σήμαινε μείωση των αυτοκρατορικών εισοδημάτων και ίσως αυτό να είχε προκαλέσει ανησυχίες στο υπουργείο των Οικονομικών. Οι διενέξεις ανάμεσα στον Αέτιο και τον Σταυράκιο αποκάλυψαν τη συγκέντρωση εξουσιών στα πρόσωπά τους, με αποτέλεσμα τον διχασμό της Αυλής και τον ταυτόχρονο αποκλεισμό άλλων αξιωματούχων από το κυβερνητικό κέντρο. Εκτός από τα οικονομικά και τα πολιτικά θέματα, ίσως να υπήρχαν και άλλοι παράγοντες οι οποίοι δεν καταγράφηκαν από τον χρονογράφο, όπως, για παράδειγμα, στρατιωτικά ζητήματα: αρκετοί από τους επικεφαλής της συνωμοσίας του 802 κατείχαν προηγουμένως θέσεις στο στράτευμα. Τα στρατιωτικά ζητήματα δεν εξελίσσονταν καλά στην Ανατολή από τότε που ο Χαρούν αλ-Ρασίντ είχε πετύχει να εισπράττει βαρύ φόρο σε αντάλλαγμα της ειρήνης με τους Άραβες. Αλλά ακόμη και αυτή η συμφωνία είχε ανατραπεί εξαιτίας της αρνητικής απάντησης στην πρώτη αποστολή της Ειρήνης, την οποία ακολούθησαν και νέες στρατιωτικές ήττες των Βυζαντινών. Είναι λοιπόν αναμφίβολο ότι υπήρχαν πολλοί δυσαρεστημένοι αξιωματούχοι τόσο στη δημόσια διοίκηση όσο και στον στρατό, οι οποίοι έβρισκαν δελεαστική την προοπτική μιας αλλαγής στην ηγεσία. Υπό τον Νικηφόρο Α', η αλλαγή δεν θα ήταν της αρεσκείας όλων, όμως το 802 δεν μπορούσαν βέβαια να το γνωρίζουν.

Από τη στιγμή που ο νέος αυτοκράτορας ανέλαβε καθήκοντα, οι σημαντικότεροι αξιωματούχοι της Ειρήνης την εγκατέλειψαν πολύ γρήγορα και δήλωσαν αφοσίωση στον Νικηφόρο. Εκ των υστέρων, ο βασικός λόγος για την αποτυχία της Ειρήνης να διατηρήσει την εξουσία της φαίνεται πιθανότατα πως ήταν η κατανοητή άρνησή της να ξαναπαντρευτεί και να διορίσει με αυτόν τον τρόπο έναν διάδοχο. Αλλά αυτό ήταν ένα θέμα στο οποίο όφειλε να αφιερώσει πολύ μεγαλύτερη προσοχή. Γιατί ούτε με την πρότασή της στον Κάρολο ούτε με την αναποφασιστικότητά της απέναντι στον Λέοντα, τον αδελφό του Αέτιου, δεν επέδειξε τη θεληματικότητα που την είχε οδηγήσει στην υπέρτατη εξουσία. Η αποτυχία της να διευθετήσει το ζήτημα της διαδοχής της αποδείχτηκε καταστροφική. Όμως ακόμη και αν είχε αντιληφθεί την πρόκληση που συνιστούσε ο υπουργός της των Οικονομικών, η Ειρήνη δεν ήταν πλέον σε θέση να την εξουδετερώσει.

☞ Συμπέρασμα ☜

Υστερα από πέντε χρόνια στην κορυφή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η πτώση και η εξορία της Ειρήνης έθεσε τέλος στη διακυβέρνηση της πρώτης γυναίκας αυτοκράτειρας. Ήταν περίπου πενήντα χρόνων. Οι σύγχρονοι ιστορικοί επισημαίνουν με ευκολία ότι επρόκειτο για ένα ατυχές πείραμα προορισμένο να αποτύχει. Αλλά το να κρίνει κανείς την Ειρήνη με βάση τα τελευταία πέντε χρόνια, την περίοδο κατά την οποία κυβέρνησε μόνη της, σημαίνει ότι αγνοεί την επιρροή της στη διαμόρφωση της

διακυβέρνησης του Βυζαντίου μετά το 780. Για είκοσι και πλέον χρόνια η Ειρήνη υπήρξε η κυρίαρχη μορφή της αυτοκρατορικής Αυλής της Κωνσταντινούπολης. Με δική της πρωτοβουλία συνεκλήθη η επιτυχημένη Σύνοδος του 787 και επιτεύχθηκε η αναστήλωση των εικόνων. Προς τα τέλη του αιώνα, όταν άρχισε τις διαπραγματεύσεις με τον Κάρολο, παγιδεύτηκε σε μια διαδικασία που τελικά ξέφυγε από τον έλεγχό της. Αυτό που μπορούσε να είχε καταλήξει σε έναν συμβατικό γάμο και μια χρήσιμη πολιτική συμμαχία, περιπλέχτηκε εξαιτίας της επιθυμίας του πάπα Λέοντα Γ' να αναλάβει έναν πιο σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της μεσαιωνικής Δύσης. Συνεπεία των ίδιων του των μηχανοραφιών ο Επίσκοπος της Ρώμης είναι το μόνο πρόσωπο που βγαίνει ενισχυμένο με πρόσθετες εξουσίες μετά τα γεγονότα του 800. Ο Λέων Γ' κράτησε για τον εαυτό του τον κύριο ρόλο στη δραματική πράξη της στέψης – άλλωστε τα κίνητρά του ήταν πολύ διαφορετικά από τα αντίστοιχα της Ειρήνης. Ο πάπας διείδε στη στέψη του Καρόλου μια ξεκάθαρη επίδειξη της ιερής εξουσίας της Εκκλησίας, η οποία ακολουθώντας την πλαστή Κωνσταντίνειο δωρεά απονέμει τον αυτοκρατορικό τίτλο σε έναν άξιο υποψήφιο. Αυτός ο παράγοντας δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθεί από την Κωνσταντινούπολη, παρ' όλο που έμελλε να έχει κοσμοϊστορικές συνέπειες για την Ανατολική Αυτοκρατορία.

Αλλά οι συνέπειες ήταν εξίσου σημαντικές και για τους Φράγκους. Αργότερα ο Κάρολος επέμεινε να στέψει αυτοκράτορα τον γιο του Λουδοβίκο χωρίς την παπική παρέμβαση. Όρισε λοιπόν τον διάδοχό του και με το πλήρωμα του χρόνου ο Λουδοβίκος κληρονόμησε την εξουσία του πατέρα του. Όμως σιγά σιγά ωρίμαζε η αντίληψη ότι

ένας Δυτικός ηγέτης δεν μπορούσε να είναι αληθινός αυτοκράτορας χωρίς την παπική στέψη και την ανακήρυξη του στην αρχαία Ρώμη, με βάση το τελετουργικό που είχε εγκαινιάσει ο Λέων Γ' το 800. Στο μέλλον οι διεκδικητές του αυτοκρατορικού τίτλου, και ιδιαιτέρως οι πιο αδύναμοι, θα επιχειρούσαν το προσκύνημα στη Ρώμη προκειμένου να αποκτήσουν μεγαλύτερη δόξα και κύρος χάρις στην παπική τελετή της στέψης. Πολλοί από τους πιο ισχυρούς διεκδικητές μπορούσαν αν ήθελαν να παρακάμψουν την ευλογία των Επισκόπων της Ρώμης, αλλά ακόμη και οι Γερμανοί ηγεμόνες του Ι' αιώνα, ο Όθων Α', ο Όθων Β' και ο Όθων Γ', επιθυμούσαν διακαώς να βαθύνουν αυτόν τον συνειρμό. Υπογράμμισαν μάλιστα τη συμβολική σημασία της στέψης αφιερώνοντας μεγαλύτερα και πιο ακριβά αυτοκρατορικά εμβλήματα, τα οποία παρέμειναν στη Ρώμη όταν οι ίδιοι επέστρεψαν στη Βόρεια Ευρώπη. Έτσι, εκμεταλλευόμενοι πάντα τα πλαστά επιχειρήματα της Κωνσταντίνειας δωρεάς, οι Επίσκοποι της Ρώμης ήταν σε θέση να ισχυρίζονται ότι χωρίς την παπική στέψη κανείς δεν μπορούσε να γίνει αυτοκράτορας, πόσω μάλλον Άγιος Ρωμαίος Αυτοκράτορας (όπως εξελίχτηκε ο τίτλος).

Με αυτόν τον τρόπο η μεσαιωνική Δύση ενίσχυσε το αίσθημα της χριστιανικής της ταυτότητας υπό την ηγεσία των Επισκόπων της Ρώμης. Και ενώ η εξέλιξη αυτή απέκλεισε σταδιακά το Βυζάντιο από την άσκηση αυτοκρατορικής εξουσίας στη Δύση πιο αποτελεσματικά από ποτέ, είχε επίσης σαν συνέπεια να διατηρηθούν άθικτες οι αυτοκρατορικές παραδόσεις στην Ανατολή. Η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης ενίσχυσε το αίσθημα του δικού της προορισμού, διαιωνίζοντας τα αρχαία ρωμαϊκά

διοικητικά πρότυπα στο μεταμορφωμένο ελληνικό τους περιβάλλον το οποίο χαρακτήριζε τον βυζαντινό πολιτισμό. Η Ειρήνη είχε τη δική της συνεισφορά σε αυτή τη μακρά διαδικασία, ιδίως μέσω της εκκλησιαστικής πολιτικής της που ήταν ταυτόχρονα εικονολατρική και φιλομοναστική, κηδεμονεύοντας την οικοδομική δραστηριότητα και την ανάπτυξη κοινωνικών υπηρεσιών υπό την αιγίδα της Εκκλησίας. Παρά τη διακοπή της Συριακής δυναστείας που προκλήθηκε όταν η Ειρήνη τύφλωσε τον Κωνσταντίνο ΣΤ', εκείνη κυβέρνησε στη θέση του πιο αποτελεσματικά και υποστήριξε τις ανατολικές παραδόσεις της αυτοκρατορικής κυριαρχίας μέσω της νεωτερικής εξωτερικής πολιτικής της. Ως ανώτατος νομοθέτης, η Ειρήνη έδωσε την οφειλόμενη σημασία σε μεγάλα προβλήματα, αποκαλύπτοντας το πόσο είχε κατανοήσει τις καθιερωμένες παραδόσεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εξουσίας που είχαν βρει ασφαλή βάση στον Βόσπορο. Τέλος επέκτεινε την επαρχιακή διοίκηση σε κρίσιμες περιοχές της Ελλάδας και στο δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας.

Η Ειρήνη, επειδή ήταν γυναίκα, ήταν προορισμένη να αμφισβητηθεί. Οι αφύσικες αξιώσεις της στην υπέρτατη εξουσία δεν είχαν προηγούμενο και με δυσκολία εγκαθιδρύθηκαν, μέχρι τη στιγμή που και η ίδια παγιδεύτηκε ανάμεσα σε ξένες δυνάμεις που δεν υπόκειντο στον βυζαντινό έλεγχο. Παρ' όλα αυτά διαφέντεψε όλες τις πλευρές της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης και χειρίστηκε προσωπικά τις διαπραγματεύσεις με τον Χαρούν αλ-Ρασίντ και τον Καρλομάγνο, τους δύο πλέον επιφανείς αρχηγούς κρατών της εποχής της. Άφησε επίσης πολλά μνημεία πίσω της. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνη της κυβέρνη-

νησε περισσότερο από τον σύζυγό της, τον Λέοντα Δ' (775-780). Αν κριθεί από μια ευρύτερη ιστορική σκοπιά, η Ειρήνη όχι μόνον έπαιξε πολύ σημαντικότερο ρόλο από τον σύζυγό της, αλλά επίσης ανέτρεψε την πολιτική των τριών αρρένων προκατόχων της, των πιο ισχυρών ηγεμόνων της Συριακής δυναστείας που είχαν εγκαινιάσει και υποστηρίζει την εικονομαχία. Ίσως το πλέον αποκαλυπτικό μερίδιο της κληρονομιάς της ήταν το ζωτικό προηγούμενο που δημιούργησε. Όταν θα έφτανε το πλήρωμα του χρόνου, η τελευταία της επίγονος, η Θεοδώρα, θα ολοκλήρωνε το έργο της.

Ευφροσύνη: μια πριγκίπισσα
γεννημένη στην πορφύρα

ΕΧΟΥΜΕ ΗΔΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙ ΤΗΝ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ, ●ΥΓΑΤΕΡΑ του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της πρώτης του συζύγου, της Μαρίας από την Άμνια, εγγονή δηλαδή της Ειρήνης. Ήταν πιθανότατα το δεύτερο παιδί του αυτοκρατορικού ζεύγους, κορίτσια και τα δύο που γεννήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 790. Η γέννηση της Ευφροσύνης στη θέση του πολυπόθητου γιου πολύ πιθανόν να υπήρξε το έναυσμα της καταστροφής που επακολούθησε. Γιατί αν η Ευφροσύνη ήταν αγόρι, ο Κωνσταντίνος θα είχε έναν άρρενα διάδοχο να κληρονομήσει την αυτοκρατορική του εξουσία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο γιος αυτός θα είχε το όνομα Λέων, όπως ο παππούς του Λέων Δ'. Ακόμη πιο σημαντικό, η γέννησή του θα είχε εξασφαλίσει την επιβίωση της Μαρίας ως μητέρας του επίδοξου διαδόχου. Αλλά τα πράγματα ήρθαν αλλιώς. Η Ευφροσύνη ήταν και αυτή κορίτσι. Ύστερα από δύο κόρες, φαίνεται πως ο Κωνσταντίνος έπαψε να αντιμετωπίζει τη Μαρία σαν τη γυναίκα που θα του χάριζε έναν διάδοχο. Και από τη στιγμή που ανακάλυψε τη Θεοδότη, ήταν μόνο θέμα χρόνου να ξεφορτωθεί τη νόμιμη σύζυγό του για να ξαναπαντρευτεί. Το ζήτημα της νομιμότητας ή μη του διαζυγίου του από τη Μαρία ταλάνισε την υπόλοιπη ζωή του και

ήταν αυτό που προξένησε τελικά την πτώση του. Γιατί, λοιπόν, επέμεινε;

☛ Ο γάμος του Κωνσταντίνου και της Μαρίας ☚

Μια πιθανή απάντηση μας δίνουν οι περιστάσεις του πρώτου γάμου του Κωνσταντίνου. Όταν η Ειρήνη σχεδίαζε τον αρραβώνα του με τη Ροτρούδη, τον μεταχειρίστηκε σαν πιόνι στη δυναστική συμμαχία που επιδίωκε με τον βασιλιά των Φράγκων. Αυτό ήταν εντελώς φυσιολογικό. Η απόφαση ήταν μία από τις πρώτες της αντιβασιλείας της και ο νεαρός πρίγκιπας μεγάλωνε γνωρίζοντας ότι είχε κανονιστεί αυτός ο περίβλεπτος γάμος.¹ Όμως όταν η Ροτρούδη έφτασε σε ηλικία γάμου, ο Κάρολος δεν επέτρεψε στην κόρη του να αφήσει την Αυλή του και ο αρραβώνας διαλύθηκε.

Η Ειρήνη βρήκε αμέσως άλλη νύφη για τον γιο της από μια οικογένεια που ζούσε στο χωριό Άμνια, στο Θέμα των Αρμενιακών, όπου ο παππούς της νεαρής κοπέλας, ο Φιλάρετος, ήταν αξιосέβαστος και θεωρείτο βαθύτατα Χριστιανός. Ο Κωνσταντίνος παντρεύτηκε σύντομα τη Μαρία από την Άμνια. Αφού και αυτός ο γάμος στόχευε στη σύναψη αυτοκρατορικής συμμαχίας, δεν έλαβαν υπόψη τη γνώμη του νεαρού ζευγαριού· απλώς ζητήθηκε η συγκατάθεσή τους. Μέσω αυτού του γάμου τα μέλη μιας μεγάλης οικογένειας άλλοτε πλούσιων γαιοκτημόνων, από μια περιοχή που είχε γνωρίσει επανειλημμένες αραβικές επιδρομές, έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη ως συγγενείς εξ αγχιστείας της αυτοκρατορικής οι-

κογένειας. Η μητέρα της Μαρίας Υπατία, οι αδελφές της Μυρανθία και Ευανθία, ο αδελφός της Πετρωνάς και ο θεός της Ιωάννης εγκαταστάθηκαν στην Αυλή όπου βρήκαν δουλειές. Ο παππούς της φιλοξενήθηκε από τον πατριάρχη. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη ολοφάνερα απέδιδε κάποια αξία στο συμπεθεριό.

Αντίθετα με αυτό που είχε συμβεί στην Ειρήνη, η Μαρία δεν στέφθηκε βασίλισσα πριν από τον γάμο της τον Νοέμβριο του 788. Αν και ο γάμος προφανώς τελέστηκε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, η νεαρή νύφη από την Άμνια δεν προβιβάστηκε στο υψηλότερο αξίωμα της αυτοκρατορίας. Οι αυτοκρατορικές σύζυγοι συχνά όφειλαν να περιμένουν γι' αυτή την τιμή, η οποία τους απονεμόταν συνήθως μετά την επιτυχή γέννηση ενός γιου. Όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου τα πάντα τα είχε κανονίσει η Ειρήνη, η αυτοκράτειρα φρόντισε ώστε ο Κωνσταντίνος και η νεαρή του σύζυγος να παραμείνουν υφιστάμενοι της.² Πράγματι, η αυταρχική συμπεριφορά της Ειρήνης θεωρείται η βασική αιτία για τις περισσότερες απόπειρες του γιου της να αποκτήσει έναν βαθμό ανεξαρτησίας. Από την άλλη ωστόσο ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι δεν ήταν σε θέση να αποκόψει τους δεσμούς του με τη μητέρα του. Πιθανόν αυτή η ανικανότητά του να οφειλόταν σε ψυχολογικούς λόγους. Η Ειρήνη ως επιδέξια μητέρα είχε φροντίσει να τον κάνει να αισθάνεται εξαρτημένος, ενθαρρύνοντάς τον όποτε αυτός στηριζόταν επάνω της με τρόπο που μόνο υγιής δεν μας φαίνεται σήμερα. Ίσως πάλι η Ειρήνη να είχε αντιληφθεί την αδυναμία του γιου της· απέναντί του οι δικές της δυνάμεις φάνταζαν εξουθενωτικές.

Αφού οι περισσότεροι γάμοι ανάμεσα σε μέλη των επί-

λεκτων οικογενειών του Βυζαντίου συνάπτονταν με αυτόν τον τρόπο, η επίσημη ανακοίνωση που σώζεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη παρέχει όλες τις βασικές πληροφορίες: η αυτοκράτειρα έστειλε έναν αξιωματούχο να φέρει τη Μαρία από την Άμνια και εκείνη νυμφεύθηκε τον Κωνσταντίνο.³ Όμως η ίδια πηγή αναφέρει ότι ο πρίγκιπας είχε συνδεθεί συναισθηματικά με τη Ροτρούδη, ή τουλάχιστο με την ιδέα του γάμου του με τη Ροτρούδη, και πένθησε σαν θάνατο τη διάλυση του αρραβώνα του. Ίσως το συγκεκριμένο γεγονός βοηθάει στην κατανόηση της αποτυχίας αυτού του γάμου, στον οποίο ο Θεοφάνης παρέστη αυτοπροσώπως (η *Χρονογραφία* του συντάχτηκε γύρω στα 814). Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη διάσταση του διακανονισμού που ένωσε τη Μαρία με τον Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με μια ελαφρώς μεταγενέστερη πηγή, η νύφη επελέγη μ' έναν χαρακτηριστικό για το Βυζάντιο εκείνης της εποχής τρόπο: διαλέχτηκε ύστερα από έναν διαγωνισμό ομορφιάς ανάμεσα στις υποψήφιες νύφες. Ακριβείς λεπτομέρειες γι' αυτή τη διαδικασία αναφέρονται στον *Βίο του Φιλάρτου* που συνέγραψε ο εγγονός του Νικήτας γύρω στα 822.⁴ Φυσικά οι ισχυρισμοί του Νικήτα, ο οποίος ήταν συγγενής της οικογένειας, πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Όπως απέδειξαν πολλοί σχολιαστές, γράφει με υστερόβουλα κίνητρα.⁵ Οι έντονες διαφορές ανάμεσα στις δύο πηγές στάθηκαν αφορμή για τις πολλές επικριτικές αναλύσεις κατά της εκδοχής του Νικήτα. Η συναρπαστική περιγραφή του για τα γαμήλια καλλιστεία απορρίπτεται από τους περισσότερους σαν λογοτεχνική μυθοπλασία, μια ευφάνταστη ανάπλαση της ιστορίας της Κρίσης του Πάρι. Αυτός ο αρχαίος μύθος εξιστορεί πώς ο Πάρις κλήθηκε να επιλέξει

την πιο όμορφη ανάμεσα σε τρεις κραταιές θεές και πώς τίμησε τη νικήτρια προσφέροντάς της ένα μήλο.

«*Ο βίος του Φιλάρετου*»

Προκειμένου να αξιολογήσουμε τις μαρτυρίες, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες ο Νικήτας έγραψε τη *Vita Philareti*: ήταν εξόριστος στα κατωτικά μέρη (τις νότιες περιοχές, άλλη ονομασία για την Πελοπόννησο). Σε όλο το κείμενο τονίζει τη στενή του σχέση με την Ευφροσύνη και όλους τους άλλους απογόνους του Φιλάρετου, πολλοί εκ των οποίων είχαν σταδιοδρομήσει στην πρωτεύουσα και είχαν ταφεί εκεί σε διάφορα μοναστήρια. Αφού πρώτα παρουσιάζει την οικογένεια στο αγροτικό της περιβάλλον και αναφέρεται με στοιχεία στην υπερβολική γενναιοδωρία του Φιλάρετου, ο Νικήτας περιγράφει το γεγονός που χάρισε στην εξαδέλφη του Μαρία και στα αδέρφια της καθώς και σε άλλους συγγενείς της μεγάλη φήμη και περιουσία, φροντίζοντας παράλληλα να υπενθυμίζει στον αναγνώστη την καταγωγή της οικογένειας. Στην τελευταία παράγραφο της ιστορίας του αναφέρει την ημερομηνία της συγγραφής, το έτος 6330 από κτίσεως κόσμου, δηλαδή το 822/823 μ.Χ. Έτσι, τριάντα τέσσερα χρόνια μετά το γεγονός, αποφάσισε να συγγράψει ένα αφήγημα για την οικογένειά του, όπου η διαδικασία επιλογής νύφης μέσω ενός διαγωνισμού ομορφιάς έχει τον βασικό ρόλο.⁶

Αφού πρώτα μας συστήνει την οικογένεια, ο Νικήτας αφιερώνει το κεντρικό τμήμα της *Vita* στη διαδικασία της

επιλογής της νύφης. Αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι καταφθάνουν στην περιοχή με αποστολή να βρουν τα πιο όμορφα νεαρά κορίτσια, τα οποία στη συνέχεια θα διαγωνίζονταν για το χέρι του πρίγκιπα. Είχαν μαζί τους ένα ιδανικό πορτραίτο (λαυράτον), μια μεζούρα για να μετρούν τις κρίσιμες αναλογίες, ακόμη κι ένα παπούτσι για να ελέγχουν το μέγεθος του ποδιού. Με αυτόν τον τρόπο υποτίθεται πως θα έβρισκαν την κατάλληλη καλλονή. Η αναζήτησή τους σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας είχε αποβεί άκαρπη, ώσπου έφτασαν στην Άμνια και χτύπησαν την πόρτα του σπιτιού του Φιλάρετου. Έπεισαν τον Φιλάρετο να τους επιτρέψει να δουν τις γυναίκες της οικογένειάς του (κρυφά, για να μην τις φέρουν σε δύσκολη θέση) και οι αξιωματούχοι αμέσως κατάλαβαν ότι οι εγγονές του ήταν εξαιρετικές υποψήφιας. Βρέθηκαν ακόμη άλλες δέκα στην περιοχή και όλες τους προσκλήθηκαν να ακολουθήσουν τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους πίσω στην Κωνσταντινούπολη. Η Μαρία ήταν πολύ μετριοφρων και απέφυγε τις καυχησιολογίες, όταν μια άλλη υποψήφια εξέφρασε τη σιγουριά της για την τελική επιλογή της επειδή καταγόταν από πλούσια οικογένεια. Αφού έφτασαν στο Μέγα Παλάτιο, οι μητέρες παρουσίασαν τις κόρες τους και η επιτροπή επέλεξε τις τρεις θυγατέρες της Υπατίας. Τελικά επικράτησε η Μαρία και ο γάμος τελέστηκε αμέσως. Οι αδελφές της βρήκαν επίσης καλούς γαμπρούς, ενώ όλα τα κορίτσια ανταμείφθηκαν πλουσιοπάροχα προτού επιστρέψουν στα σπίτια τους. Η Υπατία έμεινε στην Κωνσταντινούπολη, σε μια μεγάλη έπαυλη κοντά στο ανάκτορο. Ο Φιλάρετος έζησε κι αυτός κάμποσα χρόνια στην πρωτεύουσα, ώσπου πέθανε και τάφηκε στο Μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει.

Μια πρόσφατη πολύ διεξοδική ανάλυση των προβλημάτων που θέτει αυτό το κείμενο κατέληξε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για κατασκευή η οποία αποσκοπούσε στην αγιοποίηση του Φιλάρету, παρά το ότι ήταν παντρεμένος και παρά τις κοσμικές ενασχολήσεις του ως οικογενειάρχη.⁷ Η άφιξη των αυτοκρατορικών απεσταλμένων με τα ιδανικά μέτρα για την υποψήφια νύφη συνιστά μια προφανή τομή στη ροή της αφήγησης. Αυτή η εισβολή του μητροπολιτικού στοιχείου στον αγροτικό απομονωμένο περίγυρο της Άμνιαις επιτρέπει στον Νικήτα να διασκευάσει διάφορους μύθους, για να υπηρετήσει τους δικούς του σκοπούς και να καταδείξει ότι η Μαρία χάρη στην αρετή και την ομορφιά της ψυχής της αλλά και του σώματός της προοριζόταν για ένα αυτοκρατορικό μέλλον.⁸ Χρησιμοποιώντας τον μύθο της Κρίσης του Πάρι, ο Νικήτας επινόησε αυτή την ιστορία αντιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο είχε παντρευτεί ο Θεοδόσιος Β' την Αθηναΐδα, με τη φροντίδα της αδελφής του Πουλχερίας, το 421. Ο συγγραφέας προσαρμόζει αυτά τα αφηγηματικά τεχνάσματα για να επιτύχει τον στόχο του, να εξηγήσει δηλαδή τη μετεωρική ανάρρηση της οικογένειάς του στους ανώτατους αυλικούς κύκλους, δίνοντας παράλληλα έμφαση στο γεγονός ότι οι συγγενείς του άξιζαν αυτή την τιμή.

Η ερμηνεία της περιγραφής του διαγωνισμού των υποψηφίων νυφών στον Βίο του Φιλάρету αποκαλύπτει τα χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού είδους που χρησιμοποιεί ο Νικήτας: το εγκώμιο ή την υπερβολική εξύμνηση του ήρωα της αφήγησης σύμφωνα με συγκεκριμένες προδιαγραφές. Αυτό το αφηγηματικό ύφος, που συχνά οργανώνεται γύρω από έναν λόγο προς τιμήν του τιμώμενου

προσώπου, ανάγεται στα ελληνιστικά πρότυπα και δεν ξεχάστηκε ποτέ στο Βυζάντιο. Προηγούμενα παραδείγματα βρίσκουμε στην παράδοση του επαίνου του Προκόπιου για τον Ιουστινιανό (στα *Κτίσματα*) ή του Κορίππου για τον Ιουστίνο Β'. Αντίθετα, ένα υβριστικό κείμενο που προορίζεται να καταδείξει τον ποταπό και διεφθαρμένο χαρακτήρα ενός παλιάνθρωπου αποτελούσε ένα άλλο λογοτεχνικό πρότυπο. Πρόσφατα προτάθηκε ότι και οι δύο τύποι χρησιμοποιούνταν από συγγραφείς των αρχών του Θ' αιώνα προκειμένου να συνδέσουν διάφορα άτομα με θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά.⁹ Και σε αυτή τη διαδικασία ανύψωσης ή σπίλωσης, τα γαμήλια καλλιστεία επέχουν θέση-κλειδί στην αφήγηση.

Η πρώτη περιγραφή υποτιθέμενων καλλιστείων για την επιλογή νύφης αφορά αυτά που οργανώθηκαν από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α' για χάρη του γιου του Σταυράκιου το 807. Σώζεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, που ήταν εξαιρετικά εχθρικός απέναντι σ' αυτόν τον αυτοκράτορα και δίνει έμφαση στα χειρότερα ελαττώματά του.¹⁰ Μεμφόμενος τις σεξουαλικές του δραστηριότητες, ο Θεοφάνης κατασπιλώνει τον Νικηφόρο υπαινισσόμενος ότι εκμεταλλεύθηκε τις πιο όμορφες νεαρές που είχαν μαζευτεί για να επιλέξει νύφη ο γιος του. Και αφού τελικά ο Σταυράκιος υποχρεώθηκε να παντρευτεί μια γυναίκα που την είχαν χωρίσει διά της βίας από τον αρραβωνιαστικό της, ο ρόλος του πατέρα του εξομοιώνεται με ρόλο μοιχού. Η γυναίκα που επιλέχθηκε με αυτόν τον τρόπο ήταν συγγενής της Ειρήνης της Αθηναίας και την έλεγαν Θεοφανώ. Είχε λοιπόν, ανεξάρτητα με οτιδήποτε άλλο εκπροσωπούσε, σημαντικούς οικογενειακούς δεσμούς με την προηγούμενη αυτοκράτειρα. Και ο Νικηφόρος επι-

θυμούσε να τους στεριώσει. Έτσι η «επιλογή» του υπαγορεύτηκε από πολιτικές σκοπιμότητες.

Στο δεύτερο παράδειγμα γαμήλιων καλλιστείων, ο Νικήτας συνεχίζει το λογοτεχνικό είδος αλλά με θετική πρόθεση προκειμένου να εξυψώσει την κοινωνική θέση της οικογένειάς του. Αντίθετα με τον Θεοφάνη και το υβρεολόγιο κατά του Νικηφόρου Α', ο Νικήτας μεταμόρφωσε τον παππού του Φιλάρετο σε άγιο. Η εξαδέλφη του Μαρία από την Άμνια έγινε η πιο όμορφη γυναίκα της Αυτοκρατορίας και η επιλογή της ως νύφης του Κωνσταντίνου αντικατόπτριζε τη χριστιανική αφοσίωση της οικογένειας. Και στις δύο περιπτώσεις το επεισόδιο των γαμήλιων καλλιστείων χρησιμοποιείται ως στοιχείο ρητορικής άσκησης αλλά με εντελώς διαφορετικούς σκοπούς. Κανείς από τους δύο συγγραφείς δεν περιγράφει αυτό που συνέβη στην πραγματικότητα και τα καλλιστεία πιθανότατα αποτελούν λογοτεχνική μυθοπλασία. Ο Θεοφάνης ίσως χρησιμοποίησε τον γάμο του Σταυράκιου για να φιλοτεχνήσει μιαν ακόμη πιο αρνητική εικόνα του Νικηφόρου, καταδικάζοντας τις υποτιθέμενες αισχρές σεξουαλικές του συνήθειες.¹¹ Με τη σειρά του ο Νικήτας χρησιμοποίησε το μοτίβο των καλλιστείων για να αναδείξει τις ηθικές αρετές της Μαρίας και την ευσεβή παράδοση της οικογένειάς της.

Για την τόσο παραστατική αφήγηση της επιλογής της νύφης, ο Νικήτας μπορούσε να διαλέξει ανάμεσα σε αρκετά πρότυπα, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η ιστορία της Εσθήρ από την Παλαιά Διαθήκη. Όμως ο γάμος του Θεοδόσιου Β' με την Αθηναΐδα, το 421, ήταν το πιο χρήσιμο προηγούμενο. Η πρωτότυπη εκδοχή της ιστορίας, όπως τη διέσωσε ο Ιωάννης Μαλάλας, γράφτηκε

περίπου εκατόν τριάντα χρόνια μετά το γεγονός και υπογραμμίζει την εμμονή του νεαρού αυτοκράτορα στην ομορφιά ως μοναδικού κριτηρίου της επιλογής του.¹² Η αδελφή του Πουλχερία, που είχε ψάξει ανάμεσα στις κατάλληλες υποψήφίες, συγγενείς της αυτοκρατορικής οικογένειας, θυγατέρες συγκλητικών, υψηλόβαθμων κρατικών αξιωματούχων και πάει λέγοντας, αναγκάστηκε να διευρύνει το πεδίο της αναζήτησής της. Τυχαία της σύστησαν δύο κυρίες που φρόντιζαν την ανιψιά τους, την Αθηναΐδα. Η αυτοκράτειρα βρήκε έτσι ένα κορίτσι που όχι μόνο ήταν πολύ όμορφο (ο Θεοδόσιος επέμεινε να τη δει κρυφά ενώ κοιμόταν), αλλά επίσης και πολύ καλλιεργημένο: ο πατέρας της ήταν καθηγητής φιλοσοφίας στην Αθήνα. Η Αθηναΐς δεν ήταν καν Χριστιανή, όμως αυτό δεν είχε σημασία γιατί επιτέλους ο Θεοδόσιος ανακάλυψε μια γυναίκα με ανυπέροβλητη ομορφιά. Κατόπιν τούτου η Αθηναΐς βαπτίστηκε και της δόθηκε το χριστιανικό όνομα Ευδοκία, κι ύστερα παντρεύτηκε τον Θεοδόσιο. Έτσι, η συναρπαστική ιστορία της γυναίκας με την απaráμιλλη ομορφιά, η οποία καταγόταν από μίαν άγνωστη οικογένεια που δεν διέθετε κοινωνικές, πολιτικές ή οικονομικές περγαμηνές, βρήκε τον δρόμο της κι έγινε θρύλος.

Η ιστορία της Αθηναΐδας ήταν πασίγνωστη στο Βυζάντιο· περιλαμβάνεται σε μια παράξενη συλλογή από ιστορίες, οι οποίες είναι συνήθως ευφάνταστες, σχετικά με διάφορα μνημεία της Κωνσταντινούπολης (*Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί*), συλλογή που πιθανότατα καταγράφηκε στα τέλη του Η' αιώνα.¹³ Σε αυτή την παραλλαγή, αφού η Αθηναΐς «έκανε την τύχη της με την ομορφιά της», συνοδεύεται από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη από τους αδελφούς της που είναι επίσης φιλό-

σοφοι και οι οποίοι προσφέρουν τις γνώσεις τους για την ερμηνεία των μνημείων της Ύστερης Αρχαιότητας. Ανασκευάζουν τα λεγόμενα ορισμένων φιλοσόφων, οι οποίοι δεν μπορούν να εμβαθύνουν στο νόημα κάποιων μυστηριωδών γλυπτών στον Ιππόδρομο. Το στοιχείο των καλλιστείων υποτάσσεται εδώ στην ακτινοβολία της κόρης ενός διάσημου φιλόσοφου, θαρρείς και τα γονιδιά της την πρόκριταν για να παντρευτεί τον πρίγκιπα. Και στις δύο παραλλαγές της ιστορίας απλώς δεν τίθεται το ερώτημα γιατί η Πουλχερία, μια βαθύτατα Χριστιανή πριγκίπισσα αφοσιωμένη διά βίου στην παρθενία και τη λατρεία της Θεοτόκου, επέτρεψε στον αδελφό της να παντρευτεί μια μη-Χριστιανή. Το παγανιστικό παρελθόν της Αθηναιίδας-Ευδοκίας αγνοείται ωσάν είτε η απaráμιλλη ομορφιά της νύφης είτε η φιλοσοφική φήμη της οικογένειάς της να αρκούσαν για να της χαρίσουν τον τίτλο της αυτοκράτειρας.

Όμως σε καμιά από αυτές τις δύο παραλλαγές δεν υπάρχει περιγραφή γαμήλιων καλλιστείων. Σύμφωνα με τη χρονικά προγενέστερη (Ι. Μαλάλας), από τη στιγμή που ο Θεοδόσιος αντικρίζει την Αθηναιίδα δεν επιθυμεί να δει άλλες υποψήφίες. Όμως πριν από αυτή την ευτυχισμένη στιγμή, η Πουλχερία είχε επιθεωρήσει πολλές υποψήφίες και τις είχε βρει όλες ανεπαρκείς. Παρά την απουσία διαδικασίας επιλογής, το γεγονός συμπυκνώνει τα κεντρικά στοιχεία ενός διαγωνισμού ομορφιάς και των κριτηρίων επιλογής: την εξαιρετική ομορφιά της νεαρής κοπέλας και την παντελή αδιαφορία για την καταγωγή της. Η μεταγενέστερη εκδοχή αγνοεί αυτή τη διάσταση. Ωστόσο και οι δύο παραλλαγές περιλαμβάνουν ορισμένα μυθικά στοιχεία που πλέκονται γύρω από την ιστορία του

διαγωνισμού ομορφιάς. Ο Νικήτας εντάσσει επίσης το προσόν της ομορφιάς μέσα στην αγιογραφική παράδοση, ανυψώνοντας με αυτόν τον τρόπο την οικογένεια του Φιλάρετου στο επίπεδο της αγιότητας. Μεταμορφώνοντας τον κοσμικό, λαϊκό πρόγονό του σε άγιο άνθρωπο και χαρακτηρίζοντας τη Μαρία ως υπέρτατο υπόδειγμα των αντιλήψεων του Θ' αιώνα περί ομορφιάς, ο Νικήτας κατορθώνει να συνδυάσει αυτά τα δύο στοιχεία. Με έναν εντελώς χριστιανικό τρόπο εξαίρει την ομορφιά της ψυχής της Μαρίας παράλληλα με τα φυσικά της χαρίσματα. Η φτωχική της καταγωγή οφειλόταν στις ατελείωτες αγαθοεργίες και ελεημοσύνες του παππού της. Όμως στην επιδέξια αφήγηση του Νικήτα, το θεμελιώδες μήνυμα του μύθου ήταν ότι οποιαδήποτε όμορφη κοπέλα μπορούσε να διαγωνιστεί για το προνόμιο να παντρευτεί τον μελλοντικό αυτοκράτορα του Βυζαντίου.

Παρά την ασάφεια που χαρακτηρίζει τον *Βίο του Φιλάρετου*, η αφήγηση επαληθεύεται από μια βασική άποψη: ο Φιλάρετος όντως τιμήθηκε με τον γάμο και η Μαρία πράγματι παντρεύτηκε τον πρίγκιπα. Οι αδελφές της επίσης καλοπαντρεύτηκαν· ο αδελφός της διορίστηκε στην Αυλή και οι συγγενείς της μετακόμισαν στην Κωνσταντινούπολη. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές. Η οικογένεια από την Άμνια, η παρουσία της οποίας είχε σχεδόν εξανεμιστεί λόγω της ασυγκράτητης φιλανθρωπίας του Φιλάρετου, έφτασε στην κορυφή της βυζαντινής κοινωνίας χάρη σε αυτόν τον απροσδόκητο γάμο. Έτσι ανεξάρτητα από το αν η παραμυθική εκδοχή του Νικήτα για την επιλογή της Μαρίας συνιστά ή όχι μια επανάληψη του μύθου με την τεχνοτροπία του εγκωμίου, η αυτοκράτειρα Ειρήνη επέμεινε στο

πρόσωπο που θεωρούσε κατάλληλο για τον γιο της και ο γάμος τελέστηκε. Η ίδια η Ειρήνη, έχοντας στο πλευρό της τον πρωθυπουργό της, τον ευνούχο Σταυράκιο, επιθέωρησε τα κορίτσια και κατέληξε στη Μαρία. Σύμφωνα με τον *Βίο του Φιλάρету*, ο νεαρός πρίγκιπας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιλογή, ήταν πολύ ευχαριστημένος με τη νύφη του και γέμισε την οικογένειά της με δώρα, στα οποία περιλαμβάνονταν μεγαλοπρεπείς επαύλεις κοντά στο Μέγα Παλάτιο.¹⁴

Όποιες κι αν ήταν οι συνθήκες του γάμου του, ένα ήταν βέβαιο: ο Κωνσταντίνος έπρεπε να συγκατατεθεί. Τα αυτοκρατορικά τέκνα δεν έπαιζαν κανένα ρόλο στις διαπραγματεύσεις τις οποίες χειρίζονταν οι γονείς τους. Οι γονείς με τη σειρά τους είχαν τα δικά τους κίνητρα για να επιμείνουν στον τάδε ή στον δείνα γάμο. Άλλωστε όλοι οι γάμοι της υψηλής κοινωνίας αντιπροσώπευαν οικογενειακά συμφέροντα και οικονομικές και κοινωνικές σκοπιμότητες. Αν τώρα τα γαμήλια καλλιστεία είχαν ή όχι κάποια σχέση με την πραγματικότητα, το αποτέλεσμα δεν αφήνει αμφιβολίες: ο Κωνσταντίνος παντρεύτηκε τη Μαρία, κι αυτό ήταν όλο. Για κάποιους δικούς της λόγους, τους οποίους ουδόλως γνωρίζουμε, η Ειρήνη αποφάσισε να συγγενέψει με την οικογένεια του Φιλάρету. Η ιστορία των καλλιστείων για την επιλογή νύφης επιτρέπει στον Νικήτα να εκθέσει την πλευρά της δικής του οικογένειας και χρησιμοποιείται σαν ένας ευχάριστος τρόπος για τη συγκάλυψη μιας εντελώς ρεαλιστικής πολιτικής στρατηγικής. Τότε ποιος ο λόγος να μας απασχολεί το ζήτημα;

☞ Οι στόχοι των γαμήλιων καλλιστείων ☜

Ένας από τους βασικούς στόχους του διαγωνισμού ομορφιάς ήταν να παροτρύνει όλες τις επαρχιακές οικογένειες, που είχαν κόρες στην κατάλληλη ηλικία, να αμιλλώνται για τη συμμετοχή των θυγατέρων τους σε αυτόν. Πιθανόν οι άνθρωποι να αντιλαμβάνονταν πως ήταν στατιστικά αδύνατο να επιλεγούν περισσότερες από μία ανάμεσα σε πολλές χιλιάδες υποψήφιες. Όμως ακόμη και τα πιο φτωχά μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας, κάθε μητέρα και πιθανόν αρκετοί πατεράδες, ήλπιζαν πως σε αυτή την περίπτωση η ομορφιά της νεαρής τους κόρης θα απέφερε φήμη και χρήμα σε ολόκληρη την οικογένεια. Επιπλέον υπέθεταν ότι θα δίνονταν βραβεία παρηγοριάς και στις επιλαχούσες. Όσες δεν επιλέγονταν πιθανόν να έκαναν κάποιο καλό γάμο στην Αυλή και με αυτόν τον τρόπο να αποκτούσαν πρόσβαση στα υψηλότερα κλιμάκια της βυζαντινής κοινωνίας. Για τις οικογένειες που επιθυμούσαν διακαώς να προωθήσουν τα άρρενα μέλη τους, οι ευκαιρίες που δίνονταν με την παρουσίαση μιας θυγατέρας τους στην Αυλή δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητες. Έτσι, άσχετα με το αν γίνονταν ή όχι τα γαμήλια καλλιστεία, η ιδέα ενός διαγωνισμού ομορφιάς για την επιλογή νέφης άνοιγε την όρεξη στις ευφάνταστες οικογένειες της περιφέρειας που επιζητούσαν να αποκτήσουν φήμη στη μητρόπολη. Σκοπός αυτής της βυζαντινής διασκευής της Κρίσης του Πάρι ήταν η εξασφάλιση της αφοσίωσης των τοπικών ελίτ, που έτσι θα πρόσβλεπαν στην Κωνσταντινούπολη ως το πιο σημαντικό κέντρο πατρωνίας και ατο-

μικής προαγωγής. Αυτή η εστίαση στην αυτοκρατορική Αυλή, όπου ήταν δυνατό να κερδίσεις περιουσίες εν μια νυκτί, συγκέντρωνε την προσοχή όλων των φιλόδοξων οικογενειών από την επαρχία.

Η Ειρήνη ήξερε πώς να χρησιμοποιεί αυτή τη δύναμη για να επεκτείνει την εμβέλεια του μαγνητικού πεδίου της νομιμοφροσύνης των αυλικών και πέρα από την πρωτεύουσα. Δεν ήταν ανάγκη να προκηρύξει διαγωνισμό ομορφιάς με τον τρόπο που περιγράφει ο Νικήτας, γιατί από τη στιγμή που έγινε γνωστή η διάλυση του αρραβώνα με την πριγκίπισσα των Φράγκων, κάθε οικογένεια που είχε κορίτσι σε ηλικία γάμου ήθελε να αναμετρηθεί. Οι αυλικοί ιδίως διακατέχονταν ανέκαθεν από τη σφοδρή επιθυμία να προσέξει ο πρίγκιπας τις θυγατέρες τους. Η απόκτηση αδείας εισόδου στα γυναικεία διαμερίσματα του Μεγάλου Παλατίου ως μαθητευόμενης κυρίας επί των τιμών ήταν μια πολύ επιθυμητή μέθοδος, καθώς και ένας από τους πιο κοινούς τρόπους ανεύρεσης μιας θέσης στην Αυλή. Όμως από τη σκοπιά της αυτοκράτειρας-μητέρας, εκτός και αν υπήρχαν πειστικοί λόγοι να συγγενέψει με κάποια οικογένεια που ήδη είχε εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα, η εναλλακτική λύση –να επιτρέψει δηλαδή τη διεκδίκηση του επάθλου σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας– μπορούσε να αποδειχτεί μακράν πολυτιμότερη. Η Ειρήνη χρησιμοποίησε την περίπτωση ως εφαλτήριο ανάκαμψης του κύρους της μετά την περιφρονητική απόρριψη της εξωτερικής της πολιτικής. Αφού ο Κάρολος δεν επέτρεψε στην κόρη του να ταξιδέψει στην Κωνσταντινούπολη για να παντρευτεί τον πρίγκιπα, μολονότι η Ροτρούδη είχε παρακολουθήσει μαθήματα ελληνικών και είχε διδαχτεί τα βυζαντινά έθιμα, η

Ειρήνη θα παρακινούσε όλες τις καλές οικογένειες της επαρχίας να επιδιώξουν αυτό τον γάμο για λογαριασμό τους. Αφήνοντας να μαθευτεί ότι ο προηγούμενος αρραβώνας του Κωνσταντίνου ακυρώθηκε, η Ειρήνη ενθάρρυνε όσους πίστευαν ότι η οποιαδήποτε επαρχιακή καλλονή μπορούσε τώρα να κερδίσει το χέρι του.

Στην πραγματικότητα, οι αποφασιστικοί παράγοντες σχετίζονταν με τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά οφέλη που θα απέρρεαν από έναν τέτοιο γάμο. Η Ειρήνη, όπως και άλλοι ηγεμόνες πριν απ' αυτή, επιθυμούσε να ενισχύσει τη βασιλεία της φέρνοντας μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας σε πιο στενή σχέση με την πρωτεύουσα. Μέσω ενός γάμου, θα μπορούσε να αντλεί από μια πηγή αφοσιωμένων υποστηρικτών που θα εξαρτιόνταν ολοκληρωτικά από την προστασία της. Μια και η ίδια είχε ξεκινήσει τη διαδρομή της από το ίδιο υπόβαθρο, κατανοούσε τη δυναμική της κατάστασης. Από την εποχή της Αθηναΐδας τον Ε' αιώνα, καμιά γυναίκα από την Κεντρική Ελλάδα δεν είχε παντρευτεί μέλος της οικογένειας των ηγεμόνων πριν από το 769. Και μέχρι την επιλογή της Μαρίας από την Ειρήνη, καμιά γυναίκα από την Άμνια δεν είχε επιλεγεί στο παρελθόν. Ακόμη και με την ιδέα ότι μια οικογένεια έμελλε να τιμηθεί σε τέτοιο βαθμό, η Ειρήνη δημιουργώντας μεγάλες προσδοκίες σε όλες αυτές τις παραμελημένες και απομονωμένες περιοχές, παράλληλα επέκτεινε το δυνητικό πεδίο απόκτησης νέων συμμάχων. Το γιατί τελικά επέλεξε την εγγονή του Φιλάρετου παραμένει μυστήριο, εν μέρει επειδή η ιστορία του διαγωνισμού ομορφιάς κρύβει τους πραγματικούς λόγους από τα μάτια μας. Όμως είναι σαφές ότι έγινε μια ξεκάθαρη επιλογή, οι άλλες υποψήφιες απορρίφθηκαν και

η Ἄμνια κέρδισε το έπαθλο. Ως αποτέλεσμα, η Μαρία μετέβη στην πρωτεύουσα και παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο. Επιπλέον, βέβαια, η συγκεκριμένη επιλογή εξασφάλιζε ότι καμία από τις φατρίες της Αυλής ή της Βασιλεύουσας δεν θα ενισχυόταν απ' τον γάμο.

☪ Η γέννηση της Ευφροσύνης ☪

Σε αντίθεση με την Ειρήνη «την Αθηναία», η Ευφροσύνη ήταν μια πραγματική αυτοκρατορική πριγκίπισσα, ένα παιδί που πιθανότατα γεννήθηκε στην Αίθουσα της Πορφύρας από το αυτοκρατορικό ζεύγος, τον Κωνσταντίνο ΣΤ' και τη Μαρία από την Ἄμνια. Ήταν η δεύτερη κόρη, η νεότερη αδελφή της πρωτότοκης Ειρήνης που είχε πάρει το όνομα της γιαγιάς της. Αφού η παραδοσιακή ονοματοδοσία των αυτοκρατορικών τέκνων αφορά τα κορίτσια όσο και τα αγόρια, το πρωτότοκο θήλυ παίρνει κανονικά το όνομα της γιαγιάς από τη μεριά του πατέρα, σε αυτή την περίπτωση της Ειρήνης, της αυτοκράτειρας-μητέρας. Με αυστηρούς όρους, η Ευφροσύνη έπρεπε να είχε πάρει το όνομα της γιαγιάς της από τη μεριά της μητέρας της, αλλά κάτι τέτοιο δεν συνέβη ίσως επειδή η μητέρα της Μαρίας ονομαζόταν Υπατία. Όμως το «Υπατία» είναι ένα πολύ παλιό ελληνικό όνομα που υπήρχε πριν από τη χριστιανική εποχή. Στο Βυζάντιο θύμιζε την Αλεξανδρινή φιλόσοφο και μαθηματικό Υπατία, γνωστή ειδωλολάτρισσα. Η σύζυγος του Φιλάρετου ονομαζόταν Θεοσεβώ, ένα επίσης προχριστιανικό όνομα. Επιπλέον πολλά μέλη αυτής της ευρείας οικογένειας είχαν ονόμα-

τα με συνθετικό την ελληνική λέξη άνθος.¹⁵ Οι άνδρες ονομάζονταν Άνθης, Άνθιμος, οι κοπέλες Μυρανθία, Ευανθία, Ανθούσα και άλλα παράγωγα. Σε μια έξοχη εργασία της, η Αυζέρυ παρατήρησε ότι το γεγονός ίσως απηχεί την επιθυμία να αποφεύγονται τα ονόματα Χριστιανών αγίων για τα παιδιά, γεγονός που θα αντιστοιχούσε με την προτεσταντική τάση για ονόματα που σχετίζονται με λουλούδια, σε αντίθεση με τα περισσότερο οικεία χριστιανικά ονόματα που χρησιμοποιούν οι Καθολικοί. Στην περίπτωση του Φιλάρету πιθανόν να συνδέεται με την κριτική που ασκούσαν οι εικονομάχοι απέναντι στη λατρεία των αγίων, που συχνά είχε ως επίκεντρο τις εικόνες. Πράγματι δεν υπάρχουν ενδείξεις στον Βίο για το αν αυτή η τόσο χριστιανική οικογένεια λάτρευε τις εικόνες.

Πάντως η Ευφροσύνη όταν γεννήθηκε δεν πήρε το όνομα Υπατία.¹⁶ Αντίθετα βαπτίστηκε Ευφροσύνη. Ότι ήταν η νεότερη από τις κόρες της Μαρίας επιβεβαιώνεται σ' ένα γράμμα που είχε απευθύνει και στις δύο τους ο άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης, όπου η Ειρήνη προσφωνείται πρώτη ως μεγαλύτερη. Όπως σημειώθηκε προηγουμένως, δεν υπάρχουν επίσημες καταγραφές των ημερομηνιών της γέννησής τους. Όμως η Ειρήνη δεν μπορεί να γεννήθηκε πριν από τον Αύγουστο του 789 το νωρίτερο, δηλαδή εννέα μήνες μετά τον γάμο των γονιών της, οπότε το 791 φαίνεται σαν πιθανό έτος γέννησης της Ευφροσύνης. Και οι δύο ωστόσο ενδεχομένως να γεννήθηκαν μερικά χρόνια αργότερα, ανάμεσα στο 789 και το 794. Αν όντως η Ευφροσύνη ήρθε στον κόσμο προς το τέλος αυτής της χρονικής περιόδου, το 793 ή το 794, η γέννησή της πιθανόν να εξάντλησε την υπομονή του αυτοκράτορα που είχε ανάγκη από έναν άρρενα διάδοχο.¹⁷

« Τα παιδικά χρόνια της Ευφροσύνης:
 Η εμπειρία της εξορίας »

Έχοντας υπόψη τους παραπάνω ασαφείς παράγοντες, δεν μπορούμε να πούμε με ακρίβεια πόσα από τα παιδικά της χρόνια πέρασε η Ευφροσύνη στην Κωνσταντινούπολη – τέσσερα το πολύ, ένα το λιγότερο. Ωστόσο σε καμιά περίπτωση το περιβάλλον των γυναικείων διαμερισμάτων του Μεγάλου Παλατίου δεν θα ασκήσει σημαντική επιρροή προτού η Μαρία και τα δύο μικρά κορίτσια εξοριστούν από την πρωτεύουσα. Όμως η μητέρα και η μεγαλύτερη αδελφή της θα της μιλήσουν αργότερα για την προνομιούχο, αυτοκρατορική ζωή που ζούσαν στην Αυλή πριν τις εκδιώξει ο αυτοκράτορας. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Θεοφάνης, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' διέδιδε πως η γυναίκα του προσπαθούσε να τον δηλητηριάσει, πράγμα που ισοδυναμούσε με σχέδιο δολοφονίας (έγκλημα το οποίο νομιμοποιούσε το διαζύγιο). Επιπλέον, κάτι τέτοιο στοιχειοθετεί επίθεση κατά του αυτοκράτορα, δηλαδή πράξη εσχάτης προδοσίας η οποία τιμωρείται με θάνατο. Στον *Βίο του αγίου Ταρασίου* (σύγγραμμα του Ιγνατίου του ιεροδιακόνου που χρονολογείται μετά το 843), ο πατριάρχης φέρεται να θεωρεί επαίσχυντη και ψευδή την κατηγορία.¹⁸ Εκείνη την εποχή πάντως οι άνθρωποι δεν εξέφραζαν ανοιχτά τις υποψίες τους για τα αληθινά κίνητρα του Κωνσταντίνου. Ο Ταράσιος αρνήθηκε να κείρει μοναχή τη Μαρία παρά τη θέλησή της, όμως δεν κατάφερε να τη σώσει από τη μοναστική εξορία που της επέβαλε ο άνδρας της. Αφού την καταγγείλουν ότι αποπειράθηκε να δηλητηριάσει και να δολοφονήσει τον αυτοκράτορα, η

Μαρία και οι κόρες της υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 795 και να εγκλειστούν σ' ένα μοναστήρι. Επτά μήνες αργότερα, όπως είδαμε, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' παντρεύτηκε τη Θεοδότη, μία κουβικουλάρια, κυρία επί των τιμών, και την έστεψε αυτοκράτειρα, *αυγούστα*.¹⁹

Έτσι λοιπόν ο Κωνσταντίνος κατάφερε αυτό που ήθελε, πληρώνοντας όμως το τίμημα. Η αποτυχία της Μαρίας να του χαρίσει έναν γιο και διάδοχο κατέληξε σε ένα αμφιλεγόμενο διαζύγιο και σ' έναν δεύτερο γάμο του αυτοκράτορα, που καταγγέλθηκε σχεδόν αμέσως ως παράνομος από τον Πλάτωνα, τον ηγούμενο της Μονής Σακουδίωνος, και τον ανιψιό του Θεόδωρο, συγγενών και των δύο της Θεοδότης.²⁰ Ωστόσο οι συγγενικοί δεσμοί δεν επηρέασαν την αντίθεσή τους σε αυτό τον γάμο που παραβίαζε τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Πάντως δεν φαίνεται να διαμαρτυρήθηκε κανείς στον αυτοκράτορα για να υπερασπιστεί τη Μαρία. Τι απέγιναν όλοι αυτοί οι συγγενείς που είχαν έρθει μαζί της στην Κωνσταντινούπολη το 788, μόλις επτά χρόνια νωρίτερα, και είχαν εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα; Φαίνεται πως δεν την υποστήριξαν στην πιο κρίσιμη για εκείνη στιγμή. Δεν είναι επίσης ξεκάθαρο πού ακριβώς εξορίστηκαν στην αρχή η Μαρία και οι κόρες της. Μια μεταγενέστερη πηγή ισχυρίζεται ότι η πρώτη αυτοκράτειρα αποσύρθηκε σε ένα μοναστήρι που είχε ιδρύσει η ίδια, τη Μονή των Δεσποινών, αλλά δεν της επετράπη να μείνει εκεί. Άλλοι αναφέρουν ότι στάλθηκε στη Μονή *τα Γαστρίου*, ένα μοναστήρι «στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης». Ο ισόβιος εγκλεισμός της πραγματοποιήθηκε τελικά σ' ένα μοναστήρι που είχε ιδρύσει η Ειρήνη, η αυτοκράτειρα-μητέρα, στο νησί

της Πριγκίπου, πριν από το 780.²¹ Το 795 ήταν κιόλας ένα διάσημο ίδρυμα εικονολατρών υπό την προστασία της Ειρήνης.

☞ Η ζωή της Μαρίας ως μοναχής ☜

Έτσι από τα τρυφερά της χρόνια η Ευφροσύνη έζησε στη συνεχή αφάνεια του μοναστικού εγκλεισμού. Η μητέρα της, η Μαρία, εκάρη παρά τη θέλησή της από τον κατηγορητή του πατριάρχη· της έκοψαν τα μαλλιά και την ανάγκασαν να ενταχτεί σε μια θρησκευτική κοινότητα στο μεγαλύτερο από τα Πριγκιπονήσια, που βρίσκεται στη Θάλασσα του Μαρμαρά όχι μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Το νησί είναι μικρό, δεν υπάρχει τρόπος διαφυγής παρά μόνο από τη θάλασσα. Άραγε ένα βυζαντινό Αλκατράζ; Ίσως όμως για την Ευφροσύνη και τη μεγαλύτερη αδελφή της, την Ειρήνη, η Πρίγκιπος με τα πευκοδάση της, τα κόκκινα βράχια της και την υπέροχη θαλασσινή θέα να μην ήταν τελικά και τόσο απαίσιος τόπος. Ως παιδιά έζησαν στο Μοναστήρι με τη μητέρα τους, πιθανόν σε διαμερίσματα καλύτερα επιπλωμένα από το συνηθισμένο, με υπηρέτες να τις φροντίζουν και να τους παρέχουν κάποια μορφή εκπαίδευσης. Όταν ενηλικιώθηκαν και μπορούσαν πλέον να δώσουν τους ιερούς τους όρκους, πιθανόν να εντάχτηκαν στη θρησκευτική κοινότητα. Αλλά όχι απαραίτητα. Η Ειρήνη φαίνεται ότι πέθανε νέα· δεν γίνεται μνεία στο πρόσωπό της μετά το 816 περίπου, κι έτσι δεν έζησε για να χαρεί την αποκατάσταση της οικογένειάς της.

Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε τον ισχυρισμό του Θεοφάνη ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη είχε ιδρύσει αυτό το ξακουστό Μοναστήρι στην Πρίγκιπο, όπου βρήκε άσυλο η Μαρία. Ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της βασιλείας της και του θανάτου της και επιπρόσθετα η γυναίκα του, η Μεγαλώ, εντάχτηκε στην ίδια θρησκευτική κοινότητα με την προσωπική υποστήριξη της αυτοκράτειρας. Ο ρόλος της Ειρήνης ως προστάτιδας της Μονής επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι όταν πρωτοεξορίστηκε από την Κωνσταντινούπολη πέρασε ένα μικρό διάστημα στην Πρίγκιπο, το 802 (βλ. κεφάλαιο 2). Στον *Βίο της αγίας Ειρήνης*, μια πολύ μεταγενέστερη συγγραφή, η Ειρήνη φέρεται να απευθύνει μια επαινετική ομιλία στην ηγουμένη την παραμονή της αναχώρησής της για τη Λέσβο. Όλες οι μοναχές συγκεντρώνονται κλαίγοντας γύρω της τη στιγμή που η Ειρήνη φεύγει. Ύστερα από τον θάνατό της, το 803, η σορός της μεταφέρεται με τις οφειλόμενες τιμές από τη Λέσβο στην Πρίγκιπο και τοποθετείται για να αναπαυτεί σε μια καινούργια σαρκοφάγο φτιαγμένη από μάρμαρο της Προκοννήσου στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, στην αριστερή πλευρά της μοναστηριακής εκκλησίας.²²

Δεν είναι εύκολο να υποθέσουμε αν το κύρος της Μαρίας ως τέως αυτοκράτειρας της είχε εξασφαλίσει κάποια προνόμια απέναντι στις άλλες μοναχές ή αν αντίθετα την καταδίκασε σε μια πιο σκληρή ζωή. Στα τέλη του ΣΤ' αιώνα, γυναίκες της αριστοκρατίας που ήταν πιστές στη Μονοφυσιτική Εκκλησία υποχρεώνονταν να φοράνε τραχιά ράσα και να καθαρίζουν τα αποχωρητήρια του μοναστηριού όπου τις είχαν περιορίσει. Η αυτοκρατορική πριγκίπισσα Ανθούσα, που έγινε καλόγρια στα τέλη του Η'

αίωνα, αφιερώθηκε στο κουβάλημα του νερού και στο σερβίρισμα των αδελφών της στην αίθουσα εστίασης της μονής.²³ Ένα άλλο σχεδόν σύγχρονο κείμενο περί της γυναικείας μοναστικής ζωής υπογραμμίζει ότι κάποιες πολύ αφοσιωμένες μοναχές δεν επέτρεπαν ποτέ στις άλλες να τις σερβίρουν είτε να τους χύνουν νερό στα χέρια. Η διατροφή τους ήταν εξαιρετικά λιτή. Η Αθανασία δεν έτρωγε ποτέ φρούτα· η Ειρήνη της Χρυσοβαλάντου έτρωγε μόνο ψωμί και έπινε νερό με λίγα πράσινα λαχανικά το βράδυ. Τα ρούχα τους ήταν φτιαγμένα από τραχύ μαλλί κατσίκας, είχαν μόνο ένα φόρεμα που το άλλαζαν μια φορά τον χρόνο, κάθε Πάσχα. Μερικές φορές κοιμόντουσαν πάνω σε πέτρες, χωρίς καν να πλαγιάζουν.²⁴

Ένα ελαφρώς μεταγενέστερο κείμενο του Θ' αιώνα επιβεβαιώνει ότι γυναίκες που είχαν ζήσει μιαν άνετη ζωή προτού γίνουν μοναχές όφειλαν να επιδείξουν ταπεινοφροσύνη αναλαμβάνοντας ιδιαιτέρως επίμοχθες και κουραστικές εργασίες. Με αυτόν τον τρόπο η Θεοδώρα από τη Θεσσαλονίκη μεταβλήθηκε σε «τιποτένια υπηρέτρια» που εκτελούσε τις πιο καθημερινές οικιακές δουλειές: ζύμωνε ψωμί, άλεθε στάρι, μαγείρευε, ψώνιζε, κουβαλούσε τα ξύλα και ύφαινε. Η αξίωσή της στην αγιοσύνη ισχυροποιήθηκε από την ολοκληρωτική της υπακοή στην πνευματική της μητέρα, την ηγουμένη Άννα, την οποία φρόντιζε η Θεοδώρα τα τελευταία χρόνια της ζωής της. Όταν η Άννα ήταν κατάκοιτη και είχε απολέσει τα λογικά της, η Θεοδώρα την κουβαλούσε στο λουτρό, την τάζιζε και τη γυρνούσε στο κρεβάτι για να νιώθει πιο άνετα, ακόμη και όταν η Άννα την καταριόταν και τη χτυπούσε. Με αυτόν τον τρόπο εκδηλώθηκαν τα σημεία της αληθινής αγιοσύνης, η οποία αργότερα επιβεβαιώθηκε με

τα θαύματα που γίνονταν στον τάφο της μετά τον θάνατό της.²⁵

Εφόσον επικρατούσε αυτή η γενική αρχή, η Μαρία όφειλε να επιδείξει ταπεινότητα και να εκτελεί παρόμοιες αγγαρείες. Εκείνη ίσως να ένιωθε το Μοναστήρι της Παρθένου περισσότερο σαν τόπο κράτησης παρά σαν θρησκευτικό ίδρυμα. Και άλλες γυναίκες πιθανόν να μοιράζονταν την-εξορία της: καταδικασμένες μοιχαλίδες, αιρετικές, πρώην σύζυγοι επισκόπων και φρενοβλαβείς κατά κανόνα εγκλείονταν σε μοναστήρια. Ο εγκλεισμός στο μοναστήρι και η προσαρμογή στον μοναστικό βίο ήταν ο συνηθέστερος τρόπος τιμωρίας αυτών των γυναικών. Σε μια εποχή όπου δεν υφίσταντο φυλακές με τη σύγχρονη έννοια του όρου, τα απομονωμένα μοναστήρια ίσως να χρησίμευαν για τον ίδιο σκοπό. Το πραιτώριον (επίσημη κατοικία του επάρχου της Κωνσταντινούπολης) διέθετε κελιά όπου φυλακίζονταν συνήθως οι στασιαστές. Ήταν όμως εξίσου σύνηθες να τους φυλακίζουν σε ασφαλή μέρη, κοντά σε διάφορες εκκλησίες, καθώς και σε μονές, ακόμη και στα υπόγεια του Μεγάλου Παλατίου. Όταν παντρεμένοι ιερείς εκλέγονταν σε επισκοπικές έδρες, υποχρεώνονταν να διαζευχθούν τις γυναίκες τους οι οποίες υπακούοντας στον νόμο κλείνονταν σε μοναστήρια μακριά από τους πρώην συζύγους τους. Όσοι καταδικάζονταν ως αιρετικοί ή για σεξουαλικά εγκλήματα τιμωρούνταν με παρόμοιο τρόπο. Και οι άνδρες επίσης εγκλείονταν σε εκκλησιαστικά ιδρύματα. Εκθρονισμένοι αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες κατά κανόνα τελευτούσαν τον βίο τους σε μοναστήρια όπου ζούσαν υπό διαρκή φρούρηση, αν δεν ήταν κιόλας φυλακισμένοι σε κελιά. Στις αρχές του Η' αιώνα, ο Φιλιππικός τυφλώθηκε και κατό-

πιν φυλακίστηκε στη Μονή του Δαλματίου, διαδικασία που θα επαναλαμβανόταν πολλές φορές στο μέλλον (βλ. παρακάτω την περίπτωση του Βαρδάνη Τούρκου). Πολλοί φυσικά ήταν και εκείνοι που αναζητούσαν καταφύγιο στη μοναστική απομόνωση από τον κόσμο, όταν συνειδητοποιούσαν πως οι αυτοκρατορικές τους φιλοδοξίες δεν μπορούσαν να εκπληρωθούν.²⁶

Δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το ποσοστό των γυναικών κοινών εγκληματιών που κρατούνταν σε μοναστήρια, αν και θα πρέπει να ήταν λίγες· ωστόσο οι αφοσιωμένες μοναχές που κατέφευγαν σε μονές ωθούμενες από τη χριστιανική τους πίστη και την προσήλωσή τους στα θεία ήταν υποχρεωμένες να συναγελάζονται μαζί τους. Είναι λοιπόν πιθανό η πρώτη αυτοκράτειρα να βρέθηκε έγκλειστη σε μια μικτή ομάδα. Δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο διοικούσε η ηγουμένη μια τέτοια κοινότητα, όμως αφηγήσεις που διασώθηκαν σε σύγχρονες και κάπως μεταγενέστερες πηγές έλκουν την προσοχή μας στα προβλήματα που ενδεχομένως αναφύονταν. Μερικά νεαρά κορίτσια αναζητούσαν καταφύγιο σε μοναστήρια για να αποφύγουν την επίμονη ερωτική πολιορκία κάποιων ανδρών, άλλες είχαν διανοητικά προβλήματα, ενώ ορισμένες κατέχονταν από δαιμονικά πνεύματα.²⁷ Όπως και σε κάθε μικρή κοινότητα, μικροζήλιες και προσωπικοί ανταγωνισμοί έπρεπε να επιλυθούν από την ηγουμένη: η κρίση της ήταν τελεσίδικη και οι τιμωρίες που επέβαλλε αυστηρές.

Μία από τις αφοσιωμένες αδελφές στο Μοναστήρι της Πριγκίπου ήταν η Μεγαλώ, πρώτη σύζυγος του Θεοφάνη, ο οποίος έγραψε μέρος τουλάχιστον της Χρονογραφίας. Η ιστορία του αρραβώνα τους σε πολύ μικρή ηλικία

κία, ο σύντομος γάμος που επακολούθησε και από τον οποίο δεν απέκτησαν παιδιά, καθώς και η απόφασή τους να χωρίσουν ακολουθεί ένα καθιερωμένο πρότυπο. Σύμφωνα με τον πανηγυρικό που συνέθεσε ο άγιος Θεόδωρος Στουδίτης για τον Θεοφάνη, ο τελευταίος εγκατέστησε τη Μεγαλώ στο Μοναστήρι της Παρθένου στην Πρίγκιπο με την προτροπή της αυτοκράτειρας Ειρήνης και εκείνη πήρε το μοναστικό όνομα Ειρήνη. Κατόπιν ο Θεοφάνης εκάρη στο γειτονικό νησάκι της Καλωνύμου κι έτσι εισήλθε στη μακρά μοναστική ζωή του, οπότε και τελειοποίησε τις δεξιότητες της γραφής (καλλιτεχνίας) και συνέγραψε την περίφημη ιστορία του που τόσο συχνά αναφέρεται στην παρούσα μελέτη. Συμφώνησαν να μην ξαναϊδωθούν ποτέ πια. Ενώ η Μεγαλώ-Ειρήνη πιθανόν να είχε πάρει μαζί της την προίκα της, μια και ο πατριάρχης Μεθόδιος ισχυρίζεται πως καταγόταν από πολύ πλούσια οικογένεια, και ο Θεοφάνης από τη μεριά του έκανε ανάλογες δωρεές στη θρησκευτική κοινότητα της Πριγκίπου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γυναίκα του ασπάστηκε τον μοναστικό βίο με τη θέλησή της και ότι χρίστηκε μοναχή με τη λειτουργία εισδοχής των γυναικών στη μοναστική ζωή.²⁸

Αφού η Μεγαλώ και ο Θεοφάνης είχαν αποφασίσει να χωρίσουν το 780/781 περίπου, εκείνη ήταν από τις παλαιότερες αδελφές της κοινότητας όταν η Μαρία έφτασε με τις δύο μικρές της κόρες δεκατέσσερα χρόνια αργότερα. Η Μεγαλώ έζησε και μετά τα πρώτα χρόνια του Θ' αιώνα για να πληροφορηθεί τον θάνατο του πρώην συζύγου της, του Θεοφάνη, το 818, από τον άγιο Θεόδωρο Στουδίτη. Είναι πολύ παράξενο ότι αυτό το συλλυπητήριο γράμμα απευθύνεται στη Μεγαλώ-Ειρήνη και τη Μα-

ρία, και μας βάζει στον πειρασμό να υποθέσουμε μια φιλία ανάμεσα στις δύο γυναίκες που δεν τεκμαίρεται από πουθενά αλλού.²⁹ Αν όντως έτσι συνέβαινε, αυτό θα σήμαινε ότι η Μαρία στον καταναγκαστικό εγκλεισμό της στο Μοναστήρι είχε συνάψει φιλίες και με άλλες γυναίκες της αριστοκρατίας, κάτι το αναμενόμενο. Κάτω απ' αυτές τις σταθερά αναλλοίωτες συνθήκες, οι γυναίκες που περιορίζονταν σε μοναστήρια για πολιτικούς λόγους μπορούσαν να βρουν ευχάριστη συντροφιά ανάμεσα σε εκείνες που είχαν αναζητήσει καταφύγιο από τον κόσμο στις γυναικείες κοινότητες.

Η αμετάκλητη αφοσίωση στον Χριστό σημαδεύεται από την τελετή της κουράς των μαλλιών, που συμβολίζει την απάρνηση του κόσμου και των ανέσεων του και την υιοθέτηση της φτώχειας, της υπακοής και της αγνότητας. Οι γονείς συχνά αντιμετώπιζαν την ορκωμοσία σαν ένα θαυματικό γεγονός και έντυναν τις κόρες τους με πλούσια μεταξωτά ρούχα και ακριβά κοσμήματα. Αυτή η πρακτική καταδικάστηκε στην εν Τρούλλω Σύνοδο ως περιττή επίδειξη πλούτου που πιθανόν να έκανε τα κορίτσια να μετανιώσουν για την απόφασή τους. Παρόμοιες καταδίκες για ανάρμοστο ντύσιμο και φανταχτερή επίδειξη πλούτου αφορούν τόσο λαϊκούς όσο και κληρικούς. Γιατί αν κάποια κορίτσια έκλαιγαν αντί να χαμογελούν χαρούμενα στην προοπτική να γίνουν «νύμφες του Χριστού», τα δάκρυά τους πιθανόν να παρερμηνεύονταν. Έτσι ο εκκλησιαστικός κανόνας απαιτούσε ταπεινό ντύσιμο που δεν θα προκαλούσε την παραμικρή αίσθηση απώλειας.³⁰

Η ιδέα ότι ο μοναστικός όρκος ήταν πράγματι μια τελετή ισοδύναμη με έναν κοσμικό γάμο απαντά συχνά σε

αναφορές στην τελετή του επουράνιου γάμου στους βίους των αγίων γυναικών. Ένα περίπλοκο γαμήλιο τελετουργικό με τον Χριστό στον ρόλο του νυμφίου, που συμπληρωνόταν με ένα νυφικό, ένα γαμήλιο γλέντι και έναν νυμφώνα, καθιστούσε ολοφάνερο ότι τα κορίτσια δίνοντας τον όρκο τους δεσμεύονταν διά βίου να εγκαταλείψουν τον κόσμο για να εναγκαλιστούν τον Χριστό. Οι αληθινά αποσιωπημένες μοναχές υιοθετούσαν τη διά βίου παρθενία και εγκαθίσταντο μόνιμα σ' ένα μέρος, γεγονός που πιστοποιεί η περίπτωση της Ανθούσας, της κόρης του Κωνσταντίνου Ε', η οποία στη διάρκεια της δεκαετίας του 780 αρνείται να υποκύψει στις επανειλημμένες προσπάθειες του πατέρα της να την πείσει να παντρευτεί. Παρότι λέγεται ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη είχε πείσει την Ανθούσα να παραμείνει στο Μέγα Παλάτιο, εκείνη φορούσε πάντα ένα κουρελιασμένο τρίχινο ρούχο ασκητή κάτω από τα αυτοκρατορικά της ενδύματα και τελικά αποσύρθηκε από τα εγκόσμια. Αφού πρώτα διένειμε όλα της τα υπάρχοντα στους φτωχούς, σε εκκλησίες και σε θεοσεβή ιδρύματα, εκάρη από τον πατριάρχη Ταράσιο.³¹ Η απόσυρση της Ανθούσας από τον κόσμο σήμαινε ότι δεν θα επανερχόταν ποτέ σε αυτόν, ούτε καν θα μετακόμιζε από ένα μοναστήρι σε κάποιο άλλο.

Στην εξορία της στη Μονή της Πριγκίπου, η πρώτη αυτοκράτειρα είχε το δικαίωμα να λαμβάνει γράμματα: ο άγιος Θεόδωρος Στουδίτης έγραφε σε αυτήν και στις δύο της κόρες, την Ευφροσύνη και την Ειρήνη.³² Η Μαρία προφανώς του απαντούσε και πράγματι οι επιστολές του Θεόδωρου δεν αφήνουν αμφιβολία ότι οι γυναίκες που του έγραφαν (και ήταν κάμποσες) του έστελναν πληροφορίες, του ζητούσαν τη συμβουλή του και υποστήριζαν την υπό-

θεση της εικονολατρίας με διάφορους τρόπους.³³ Άρα η Μαρία δεν ήταν εντελώς αποκομμένη από τον κόσμο. Επιπλέον, μετά την πτώση της αυτοκρατορείρας Ειρήνης, η Μαρία και οι κόρες της πιθανότατα υπήρξαν μάρτυρες της άφιξης της στην Πρίγκιπο, της αναχώρησής της για τη Λέσβο το 803 και της επιστροφής της μέσα στο φέρετρο. Αν όντως συνέβησαν έτσι τα πράγματα, αυτή ήταν και η μοναδική φορά που συναντήθηκαν οι δύο αυτοκρατορίες μεταξύ Ιανουαρίου του 795, όταν η Μαρία εξορίστηκε, και Νοεμβρίου του 802, όταν το ίδιο συνέβη στην Ειρήνη.³⁴

☞ Παραδόσεις της θρησκευτικής ζωής των γυναικών στα τέλη του Η΄ αιώνα ☞

Λίγες γυναικείες μοναστικές κοινότητες μοιράζονταν τις καθιερωμένες παραδόσεις που συνδέονταν με τα πιο φημισμένα ανδρικά μοναστήρια, όσα ήταν συγκεντρωμένα την εποχή εκείνη στο όρος Όλυμπος της Βιθυνίας.³⁵ Ανάμεσα στους θρησκευτικούς οίκους που ίδρυσαν οι γονείς του αγίου Θεόδωρου γύρω στο 781 εντοπίζουμε μια χτυπητή αντίθεση. Ενώ η μητέρα του, η Θεοκτίστη, και η αδελφή του μετέτρεψαν το σπίτι τους στην Κωνσταντινούπολη σε μοναστήρι του οποίου η Θεοκτίστη υπήρξε πιθανόν η πρώτη ηγουμένη, ο πατέρας και τα αδέρφια του Θεόδωρου ίδρυσαν μια μονή αρρένων στο Σακκούδιον, σε ιδιόκτητους οικογενειακούς αγρούς, η οποία έγινε διάσημο εικονολατρικό κέντρο. Ο θεός του, Πλάτων, ήταν ο πρώτος ηγούμενος του Μοναστηριού και με τη σειρά του ο Θεόδωρος έγινε ο δεύτερος. Οι παραδόσεις

του Μοναστηριού μεταφέρθηκαν στη Μονή Στουδίου όταν ο Θεόδωρος έγινε ηγούμενός της. Υπό την προστασία της αυτοκράτειρας Ειρήνης εισήχθησαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις με τις οποίες τέθηκαν νέα πρότυπα ιερατικής συμπεριφοράς. Στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της εικονομαχίας, η εικονολατρική κοινότητα διαλύθηκε με αυτοκρατορική εντολή και στη Μονή εγκαταστάθηκαν μοναχοί πιστοί στην επίσημη θεολογία. Μετά το 843, η διαδικασία αντιστράφηκε και η Μονή Στουδίου εξακολούθησε να ακτινοβολεί σαν φάρος της μεταρρύθμισης της μοναστικής πρακτικής. Σε σύγκριση με την ιστορία αυτής της Μονής, τίποτα περισσότερο δεν αναφέρεται για τη γυναικεία μονή που είχε ιδρύσει η Θεοκτίστη. Οι γυναικείες κοινότητες σπάνια μακροήμερευαν· συχνά ιδρύονταν από μία ευσεβή πλούσια πάτρωνα και δεν επιβίωναν μετά τον θάνατό της.

Οι Βυζαντινές μοναχές εκείνης της περιόδου συμπλήρωναν την αγαμία που όφειλαν να τηρούν ως «νύμφες του Χριστού» με τη φτώχεια και την υπακοή. Δεν είχαν καμιά περιουσία· η διατροφή τους ήταν πολύ λιτή και η καθημέριά με τη σειρά της μαγείρευε, κουβαλούσε νερό, ύφαινε, καθάριζε και πάει λέγοντας. Ξυπνούσαν την καθορισμένη ώρα για να ψάλουν στις ακολουθίες και αφοσιώνονταν στην εκμάθηση του Ψαλτηρίου και των Ευαγγελίων τα οποία αποστήθιζαν. Σπάνια επιτρέπονταν επισκέψεις, όμως οι μοναχές μπορούσαν να παραστούν στην κηδεία ενός στενού τους συγγενή· κατά τ' άλλα ελάχιστες ήταν οι επαφές ανάμεσα στον έξω κόσμο και στη μοναστική κοινότητα. Πολλές κοινότητες αναφέρονται επειδή ένας μελλοντικός άγιος, ένας πλούσιος πάτρωνας ή κάποια αυτοκράτειρα επέλεξαν να τις ευνοήσουν. Σε ορισμένες απ'

αυτές τις πηγές διακρίνουμε την ύπαρξη ενός ανεπίσημου ταξικού φράγματος ανάμεσα στις πλούσιες ανεξάρτητες γυναίκες που υιοθετούσαν με τη θέλησή τους τον μοναστικό βίο και των υπηρετριών τους που έκαναν τις διάφορες δουλειές. Ωστόσο υπάρχουν τόσο πολλές αφηγήσεις γυναικών που δεν εκμεταλλεύθηκαν το πλούσιο παρελθόν τους για να εξαγοράσουν προνόμια, ώστε είναι δύσκολο να γενικεύουμε. Οι πιο αφοσιωμένες μοιράζονταν την κεκανονισμένη ζωή της κοινότητας ανεξάρτητα από την καταγωγή τους.

Κατά τον Η' αιώνα, ωστόσο, τα μοναστήρια τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών υπόκειντο στην εποπτεία του κράτους, ιδίως όσα βρίσκονταν κοντά στην πρωτεύουσα. Όταν εικονομάχοι ηγεμόνες ασκούσαν την εξουσία, όλες οι μοναστικές κοινότητες υποχρεούνταν να τηρούν την επίσημη πολιτική για τις εικόνες, οι οποίες έπρεπε να αποσυρθούν, να σοβατιστούν, ακόμη και να καταστραφούν. Η αγία Ανθούσα (όχι η αυτοκρατορική πριγκίπισσα), η οποία διοικούσε ένα τεράστιο διπλό μοναστήρι κοντά στο Μαντίναιο, καταδιώχθηκε από αξιωματούχους που είχε στείλει ο Κωνσταντίνος για να την πείσουν να υιοθετήσει τις απόψεις των εικονομάχων. Όταν εκείνη αρνήθηκε, τη βασάνισαν μαζί με τον ανιψιό της που ήταν επικεφαλής του ανδρικού μοναστηριού. Την Ανθούσα την ξάπλωσαν καταγής και τη μαστίγωσαν, της έβαλαν φλεγόμενες εικόνες στο κεφάλι και τοποθέτησαν πυρακτωμένα κάρβουνα στα πόδια της.³⁶ Όσο κι αν παρόμοια μεταχείριση δεν ήταν ο κανόνας, ωστόσο επιβεβαιώνεται ότι οι εικονομάχοι βασάνιζαν και έδερναν ακόμη και γυναίκες. Μετά το 787 όλοι οι μοναχοί όφειλαν να επιστρέψουν στη λατρεία των εικόνων. Οι ηγουμένισσες έπρεπε

να εφαρμόσουν τη νέα πολιτική, αλλιώς διέτρεχαν τον κίνδυνο να τιμωρηθούν. Όπως έχουμε δει προηγουμένως, ορισμένες γυναίκες επαινούνται ξεχωριστά από τους εικονολάτρες συγγραφείς· το θάρρος τους εντοπίζεται σε συνθήκες που αποκαλύπτουν ισχυρή πίστη στις εικόνες και αποφασιστικότητα να ανακουφίσουν τα θύματα των διωγμών από τα βάσανά τους. Έτσι, ανάμεσα στις «αδελφές» της Μαρίας ίσως να υπήρχαν μερικές που είχαν υποφέρει και τώρα έδρεπαν τους καρπούς της αφοσίωσής τους στην πρακτική της εικονολατρίας. Φαίνεται λογικό να υποθέσουμε ότι μεταξύ 795 και 815 η Μονή της Πριγκίπου τηρούσε πιστά τις εικονολατρικές ρυθμίσεις που τέθηκαν σε εφαρμογή το 787.

« Η ανατροφή της Ευφροσύνης »

Τι έκαναν η Μαρία και οι δύο της κόρες στη διάρκεια των επτά μακρών χρόνων που μεσολαμβάνουν από την αναγκαστική τους άφιξη στη Μονή το 795 ως την εξορία της Ειρήνης το 802; Παρά την απομόνωσή τους πιθανόν θα είχαν πληροφορηθεί τις εξελίξεις στην Αυλή: τον δεύτερο γάμο του Κωνσταντίνου ΣΤ', την εκθρόνισή του και την τύφλωσή του (797), τη βασιλεία της Ειρήνης και την προστασία που παρείχε σε μοναχούς όπως οι Στουδίτες, καθώς και την περαιτέρω υποστήριξή της σε ιδρύματα, όπως το Μοναστήρι της Πριγκίπου όπου βρίσκονταν έγκλειστες. Γνωρίζουμε μάλιστα μία περίπτωση όπου η Αυλή ασχολήθηκε μαζί τους: μετά την επισκευή της εκκλησίας της Αγίας Ευφημίας στην Κωνσταντινούπολη, μικρά τε-

μάχια από τα λείψανα της αγίας στάλθηκαν στην Πρίγκιπο για τα δύο μικρά κορίτσια. Αυτό το δώρο, που πιθανότατα οφείλεται στην Ειρήνη, αποτελεί τη μοναδική καταγραμμένη επαφή της γιαγιάς με τις εγγονές της. Για την Ευφροσύνη και την αδελφή της, αυτά τα επτά χρόνια θα σηματοδοτήσουν τη μεταμόρφωσή τους από μικρά κορίτσια σε νεαρές κοπέλες που έχουν πλήρη συνείδηση των θεολογικών διαφορών για τις εικόνες, έχουν εξοικειωθεί με τις ορθές μορφές λατρείας και πιθανότατα έχουν διδαχτεί ανάγνωση και γραφή από τις γηραιότερες μοναχές ή από έναν εντεταλμένο παιδαγωγό. Παρ' όλο που είναι αποκλεισμένη από τον κόσμο, η Μαρία μπορεί να αλληλογραφεί με σημαντικούς εικονολάτρες, όπως ο άγιος Θεόδωρος. Και καθώς το χάσμα ανάμεσα στους Στουδίτες και τους οπαδούς του Ταράσιου σχετικά με το διαζύγιο της Μαρίας εξακολουθεί να βαθαίνει, είναι ολοφάνερο ότι οι υποστηρικτές της την τηρούν ενήμερη. Γι' αυτούς είναι μια γυναίκα που κατηγορήθηκε άδικα και εξορίστηκε παράνομα, κι αυτό είναι η μόνη της παρηγοριά. Τα νέα για τον γάμο της Θεοδότης με τον Κωνσταντίνο που καταγγέλθηκε ως μοιχικός και κατόπιν η γέννηση και ο πρόωρος θάνατος του γιου τους Λέοντα που τον ακολούθησε ο ακρωτηριασμός του πρώην συζύγου της, όλα αυτά σίγουρα ενέτειναν τη δικαιολογημένη αγανάκτηση που αισθανόταν η Μαρία για όσα βάσανα εξακολουθούσε να υποφέρει εξαιτίας της αδικίας που είχε υποστεί.

Η Ευφροσύνη πιθανόν να μην είχε αντιληφθεί όλα αυτά όσο ήταν ακόμη παιδί. Ωστόσο διδάσκεται την εικονολατρική θεολογία και πρακτική και αποκτά βασική παιδεία. Ως ενήλικη θα αποδείξει ότι διαθέτει σύνεση και ικανότητες στον χειρισμό των συγγενών της. Επιδεικνύει

επίσης τις αυτοκρατορικές αρετές που τη διαποτίζουν ίσως χάρη μιας συνειδητής μίμησης των επιφανών προγόνων της (έστω και αν ήταν εικονομάχοι). Παραμένει η νόμιμη κόρη του Κωνσταντίνου ΣΤ', εγγονή του Λέοντα Δ' και της Ειρήνης και δισέγγονη του Κωνσταντίνου Ε', του ανυπέβλητου στρατιωτικού ηγέτη. Το πεπρωμένο της βρίσκεται σε αυτή την κληρονομιά. Γιατί μετά τον θάνατο της μεγαλύτερης αδελφής της, της Ειρήνης, η Ευφροσύνη είναι η μοναδική εν ζωή απόγονος του Λέοντα Γ', το τελευταίο επιζών μέλος της ένδοξης Συριακής δυναστείας που είχε κυβερνήσει την Αυτοκρατορία τον Η' αιώνα. Στις ταραγμένες πρώτες δεκαετίες του Θ' αιώνα, ο σύνδεσμος αυτός θα αποδειχτεί εξαιρετικά πολύτιμος.

☞ Η βασιλεία του Νικηφόρου Α' (802-811) ☜

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε το επόμενο στάδιο στη σταδιοδρομία της Ευφροσύνης είναι απαραίτητο να κάνουμε μια ακόμη σύντομη παρέκβαση στην ιστορία των διαδόχων της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Μετά το πραξικόπημα του 802, ο υπουργός των Οικονομικών Νικηφόρος βασίλευσε για εννέα χρόνια. Στη Χρονογραφία του ο Θεοφάνης του επιφυλάσσει χειρότερη μεταχείριση απ' ό,τι σε οποιονδήποτε άλλο Βυζαντινό αυτοκράτορα (βλ. παραπάνω). Ούτε οι προσπάθειές του για οικονομικές μεταρρυθμίσεις, που είχαν καταστεί αναγκαίες εξαιτίας της σπάταλης πολιτείας της Ειρήνης και της κατάρρευσης των φόρων, ούτε οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις, που σκόπο είχαν να αυξήσουν τον αριθμό των στρατευμένων,

ούτε οι βελτιώσεις στη διοίκηση (που είναι ολοφάνερες χάρη στην επέκταση των Θεμάτων και την εξάπλωση του αυτοκρατορικού ελέγχου) δεν θεωρούνται αξιολογικά επιτεύγματα. Η εξουσία του αμφισβητήθηκε νωρίς από τα στρατεύματα του Θέματος των Ανατολικών που εξεγέρθηκαν και ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον διοικητή τους Βαρδάνη Τούρκο, με το πρόσχημα της αποκατάστασης της Ειρήνης στον θρόνο.³⁷ Αυτή η απόπειρα δεν τελεσφόρησε, όμως υπήρξε σημαντική επειδή έφερε για πρώτη φορά σε επαφή μια ομάδα νεαρών αξιωματικών, οι φιλοδοξίες των οποίων έμελλε να καθορίσουν την πορεία της βυζαντινής ιστορίας την περίοδο 813-829 (βλ. παρακάτω).

Ο Νικηφόρος Α΄ δεν ήταν προικισμένος στρατιωτικός αρχηγός. Οι εκστρατείες του κατά των Αράβων το 804-806 κατέληξαν σε ήττες και η ειρήνη που επιτεύχθηκε ήταν τόσο ταπεινωτική, που προφανώς εξέπληξε ακόμη και τον ίδιο τον Χαρούν αλ-Ρασίντ. Απ' αυτή την άποψη, ο καινούργιος αυτοκράτορας δεν πρόσφερε καμία ανακούφιση μετά τις αποτυχίες της Ειρήνης στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Η αραβική απειλή κατά του Βυζαντίου εξέλιπε μονάχα ύστερα από τον θάνατο του χαλίφη το 809, όταν οι Μουσουλμάνοι διαιρέθηκαν μεταξύ τους.³⁸ Αμέσως επακολούθησε μια εξέγερση των Βουλγάρων, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι δεν επρόκειτο να υπάρξει ανάπαυλα από τις στρατιωτικές απειλές. Τώρα ο Νικηφόρος έκανε επίδειξη των χειρότερων ταλέντων του: πίστεψε ότι ήταν σε θέση να καταστείλει την ανταρσία των Βουλγάρων και οδήγησε τον βυζαντινό στρατό στην πιο καταστροφική εκστρατεία για πολλά χρόνια. Στη μάχη των Μαρκελλών, το 811, αρχικά νικούσε και μάλιστα

πυρπόλησε το στρατόπεδο του Βούλγαρου χαν.³⁹ Όμως αρνήθηκε να αποσυρθεί ειρηνικά και τελικά οι Βούλγαροι ανακάλυψαν τη σκηνή του και τον σκότωσαν μαζί με πολλούς εξέχοντες στρατηγούς και το άνθος του στρατού του. Λέγεται ότι ο Βούλγαρος χαν Κρούμος έβαλε να του κόψουν το κεφάλι και το μετέτρεψε σε ασημένιο κύπελλο, έτσι ώστε τα σλαβικά φύλα να μπορούν να πίνουν στους μελλοντικούς τους θριάμβους κατά των Βυζαντινών από ένα κύπελλο φτιαγμένο από το κρανίο του αυτοκράτορα.

Έχοντας υπόψη τη γενικά κακή γνώμη για τον Νικηφόρο, ένα γεγονός που αφορά άμεσα την Ευφροσύνη και τη μητέρα της αποκαλύπτει την αποφασιστικότητά του να υπερκεράσει την εκκλησιαστική ισχυρογνωμοσύνη. Όταν ο πατριάρχης Ταράσιος πέθανε το 806, ο αυτοκράτορας επέλεξε έναν άλλον νομικό, που επίσης ονομαζόταν Νικηφόρος, να τον αντικαταστήσει. Όπως και ο προκάτοχός του, ο νέος πατριάρχης είχε εκπαιδευτεί ως κρατικός υπάλληλος και συνεισέφερε τα μάλα στην αναβίωση των κλασικών σπουδών και της κλασικής παιδείας που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στον ύστερο Η΄ αιώνα.⁴⁰ Οι μοναχοί της Μονής Στουδίου εκδήλωσαν την εχθρότητά τους κατά του καινούργιου πατριάρχη και αρνήθηκαν να κοινωνήσουν μαζί του με το αιτιολογικό ότι ως νομικός δεν έπρεπε να προωθηθεί στην κορυφή της Εκκλησίας. Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας προσπάθησε να ρυθμίσει το ζήτημα του διαζυγίου του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ που ακόμη διαιωνιζόταν. Επέμεινε στο δικαίωμά του να επιτρέψει και πάλι τη Θεία Κοινωνία στον Ιωσήφ από τα Κάθαρα, τον ιερέα που είχε ευλογήσει τον γάμο του Κωνσταντίνου με τη Θεοδότη το 795, και συγκάλεσε μια σύνοδο

για να επικυρώσει την απόφασή του.⁴¹ Ενώ ο νέος πατριάρχης συμφώνησε, η μοναστική παράταξη αντιτάχτηκε κι έτσι βράθυσε το χάσμα ανάμεσά τους. Η διαμάχη συνεχίστηκε μέχρι το 808, οπότε η επιστροφή του Ιωσήφ στον κλήρο της Αγίας Σοφίας προκάλεσε μια εξέγερση, την οποία ο Νικηφόρος κατέστειλε με τη συνήθη σκληρότητα. Όμως η απαίτηση του αυτοκράτορα να ίσταται υπεράνω των νόμων είχε αντίκτυπο και στη Μονή Στουδίου, όπου τώρα λεγόταν ότι διέμεναν περί τους επτακόσιους μοναχούς· ο ηγούμενος Θεόδωρος εξωθήθηκε σε πιο σκληρή αντιπολίτευση, με αποτέλεσμα αυτός, ο αδελφός του Ιωσήφ και ο θείος του Πλάτων να εξοριστούν από την πρωτεύουσα.

Το 809, λοιπόν, μια ομάδα κληρικών που διέθετε μεγάλη επιρροή και οι οποίοι είχαν πάρει το μέρος της Μαρίας στο θέμα του διαζυγίου, τιμωρήθηκαν για την υποστήριξη που είχαν παράσχει στην πρώην αυτοκράτειρα. Συμπωματικά ο Θεόδωρος εξορίστηκε στα Πριγκιποννήσια, πολύ πιο κοντά στη Μαρία με την οποία τώρα βρισκόταν σε παρόμοια κατάσταση. Ανεξάρτητα από το αν είχαν κιόλας αρχίσει να αλληλογραφούν, η Μαρία θα ένωσε ανακούφιση βλέποντας πως ένα τμήμα της Εκκλησίας εξακολουθούσε να υποστηρίζει τον γάμο της με τον Κωνσταντίνο ΣΤ' ως τον μοναδικό νόμιμο. Μετά τον θάνατο του Νικηφόρου στη στρατιωτική πανωλεθρία στις Μαρκέλλες (811), ο πατριάρχης Νικηφόρος επούλωσε το σχίσμα συγκαλώντας μια νέα σύνοδο η οποία ακύρωσε τις αποφάσεις της συνόδου του 809. Τελικά, η Εκκλησία ενώθηκε χάρη στην αποφασιστικότητα των μοναχών: ο γάμος του Κωνσταντίνου ΣΤ' με τη Θεοδότη κηρύχτηκε παράνομος και το «μοιχικό σχίσμα» έλαβε τέλος. Ο πατριάρ-

χης δικαιολόγησε την προηγούμενη αδυναμία του ισχυριζόμενος ότι δέχτηκε πολιτικές πιέσεις προκειμένου να συμφωνήσει. Παρότι επρόκειτο για μια μεταθανάτια καταδίκη του δεύτερου γάμου του Κωνσταντίνου, η Μαρία πιθανόν να παρηγορήθηκε έστω και λίγο. Η απόφαση σημαίνει ότι δεν ήταν ένοχη για τα υποτιθέμενα σχέδια δολοφονίας του· είχε άδικα υποχρεωθεί σε διαζύγιο και αναγκαστεί να υιοθετήσει τη μοναστική ζωή στην Πρίγκιπο. Ωστόσο κανείς δεν πρότεινε την απαλλαγή της από την εξορία. Κάτι τέτοιο θα ήταν εξαιρετικά ενοχλητικό και υπερβολικά ασυνήθιστο για την Αυλή. Έτσι, ανεξάρτητα από τις δικές της απόψεις, παρέμεινε στην Πρίγκιπο με την κόρη της, την Ευφροσύνη.

Ο γιος του Νικηφόρου και συναυτοκράτορας Σταυράκιος, που είχε τραυματιστεί βαριά στη μάχη των Μαρκελλών, δεν έζησε για πολύ ακόμη. Η αδελφή του Προκοπία προώθησε τον άνδρα της Μιχαήλ ως κατάλληλο υποψήφιο για τον θρόνο του αυτοκράτορα, όμως η σύζυγος του Σταυράκιου, η Θεοφανώ, φαίνεται ότι πίστευε πως μπορούσε να κυβερνήσει με τον ίδιο τρόπο όπως και η Ειρήνη.⁴² Το καλοκαίρι του 811, και ενώ διάφορες φατρίες της Αυλής αντιμάχονταν για τον αυτοκρατορικό τίτλο, ήδη νιώθουμε την κληρονομιά της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Είτε η Θεοφανώ, που ήταν συγγενής της από την Αθήνα, όντως είχε την πρόθεση να κυβερνήσει μόνη της, είτε οι χρονογράφοι απλώς καταγράφουν τους φόβους τους ότι πιθανόν να το επιθυμούσε, το προηγούμενο ήδη υπήρχε. Και σε αυτή την περίπτωση το πρότυπο που είχε εγκαινιάσει η Ειρήνη προκαλούσε σχόλια και ανησυχία. Ολοφάνερα, η ανησυχία κυριαρχούσε ανάμεσα στους άρρενες χρονογράφους, ενώ η ίδια η Θεοφανώ ενδεχομένως

να συμπεριφερόταν πολύ διαφορετικά. Θα ήταν εξαιρετικά απλοϊκό το συμπέρασμα ότι όποτε οι γυναίκες πλησίαζαν σε απόσταση αναπνοής την αυτοκρατορική εξουσία την έβρισκαν δελεαστική, ενώ οι άνδρες ταυτόχρονα τρομοκρατούνταν. Όμως η Ειρήνη είχε αφήσει τα αποτυπώματά της ως μια ασυνήθιστη ηγεμόνας και οι μεταγενέστερες αυτοκρατορικές γυναίκες θα είχαν πάντα το κατόρθωμά της στο μυαλό τους.

«5 Τρεις νεαροί αξιωματικοί
και η «συνωμοσία» τους »6

Τελικά η Προκοπία τα κατάφερε και ο σύζυγός της, ο Μιχαήλ Ραγκαβές, έγινε αυτοκράτορας. Στη διάρκεια της σύντομης και άδοξης βασιλείας του (811-813) λέγεται ότι η Προκοπία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην Αυλή, ενώ ο Μιχαήλ Α΄ έμεινε περισσότερο γνωστός για την ευσέβειά του και τη γενναιοδωρία του προς την Εκκλησία. Δεν πέτυχε τίποτε περισσότερο από τον Νικηφόρο στους πολέμους κατά των Βουλγάρων, που συνεχίζονταν κάθε χρόνο χωρίς διακοπή. Ο χαν Κρούμος πλησίασε ακόμη περισσότερο στην Κωνσταντινούπολη, λεηλατώντας τη Θράκη και τις γύρω περιοχές που προμήθευαν την πρωτεύουσα με τρόφιμα. Οι στρατιωτικοί κύκλοι θεωρούσαν τις επανειλημμένες ήττες σοβαρή απειλή κατά της Αυτοκρατορίας και τις αντιμετώπιζαν ως ταπεινωτικές εμπειρίες. Ακολουθώντας τα βυζαντινά στρατεύματα στη Βερζινίγια, τον Ιούνιο του 813, ο πατριάρχης Νικηφόρος φαίνεται να ανησυχεί για τις ηγετικές ικανότητες

του Μιχαήλ. Ο άμεσος κίνδυνος μιας βουλγαρικής πολιορκίας της πρωτεύουσας έφερε τον Λέοντα, στρατηγό του Θέματος των Ανατολικών, στην πρώτη γραμμή. Με την υποστήριξη ενός άλλου αξιωματικού, του Μιχαήλ από το Αμόριο –με τον οποίο είχε συνυπηρετήσει υπό τον Βαρδάνη Τούρκο το 802-803–, και ενός τρίτου προσώπου, ονόματι Θωμάς που συχνά αναφέρεται ως Σλάβος, ο Λέων ο Αρμένιος οικειοποιήθηκε την πορφύρα. Ο Μιχαήλ Α΄ παραιτήθηκε, φόρεσε το μοναστικό ράσο και αναζήτησε καταφύγιο στην Εκκλησία.⁴³

Με αυτόν τον τρόπο οι τρεις αξιωματικοί, που τα ονόματά τους είχαν συνδεθεί με τη στάση του Βαρδάνη Τούρκου το 803, απέκτησαν ηγετικό ρόλο στο Βυζάντιο. Πολύ μεταγενέστερες πηγές διέσωσαν έναν θρύλο που ανέφερε ότι λίγο πριν από την εξέγερσή τους οι τέσσερις μαζί είχαν συμβουλευτεί έναν ηλικιωμένο μάντη, ο οποίος ισχυριζόταν πως μπορούσε να διαβάσει το μέλλον.⁴⁴ Σύμφωνα με την προφητεία του, οι δύο από τους τρεις νέους άνδρες έμελλε να κυβερνήσουν την Αυτοκρατορία, ενώ ο μάντης προειδοποίησε τον Βαρδάνη ότι θα αποτύγχανε στην απόπειρά του και θα τυφλωνόταν. Αυτή η συνάντηση στο Φιλομήλιο δεν αναφέρεται από τον Θεοφάνη, ούτε ο Γενέσιος της δίνει ιδιαίτερη έμφαση. Ωστόσο στην εκδοχή που διέσωσαν οι Συνεχιστές του Θεοφάνη, στα μέσα του Ι΄ αιώνα, κατέχει σημαντική θέση. Η προφητεία αναφέρεται έξι φορές στις πρώτες πενήντα δύο σελίδες της ιστορίας τους, αποκτώντας έτσι υπερβολική σημασία. Σε αυτή την εκδοχή της αφήγησης διαπιστώνουμε πως ό,τι ξεκίνησε ως φήμη εξελίσσεται σε ένα σημαντικό και αυστηρά τεκμηριωμένο γεγονός. Βέβαια παρόμοιες αιτιολογίες για τις μετέπειτα εξεγέρσεις κατά της

αυτοκρατορικής εξουσίας ήταν αρκετά συχνές.⁴⁵ Όμως υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες που πιστοποιούν ότι οι τρεις αξιωματικοί που είχαν συνυπηρετήσει υπό τον Βαρδάνη μοιράζονταν τις ίδιες φιλοδοξίες, κι ας απέφυγαν την τύχη του.

Το καλοκαίρι του 803, ο Βαρδάνης απέτυχε να κερδίσει ουσιαστική υποστήριξη για την εξέγερσή του κι έτσι αναγκάστηκε να διαπραγματευτεί την ασφαλή μεταφορά του στο Μοναστήρι της νήσου Πρώτης.⁴⁶ Ο Λέων ο Αρμένιος και ο Μιχαήλ από το Αμόριο συνέβαλαν στο να δοθεί ειρηνικό τέλος στην εξέγερση των Μικρασιατικών Θεμάτων. Ανταμείφθηκαν με υψηλά στρατιωτικά αξιώματα και σπίτια στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Θωμάς πέρασε τα σύνορα και κατέφυγε στους Άραβες, όπου βάλθηκε να καταστρώνει τη δική του ανταρσία. Οι άλλοι δύο εμφανίζονται να έχουν κρατήσει στενή επαφή και να έχουν κάνει συμφέροντες γάμους: ο Λέων με τη Θεοδοσία, κόρη ενός άλλου Αρμενίου, του Αρσαβήρ, ο οποίος ήταν επικεφαλής του υπουργείου Δικαιοσύνης και το 808 κατείχε τη θέση του κοιαίστορος· ο Μιχαήλ με τη Θέκλα, την κόρη του Βαρδάνη και της πλούσιας συζύγου του Δομνίκης. Παρά τον ρομαντικό μύθο ότι και οι δύο άνδρες «παραπλανήθηκαν για να παντρευτούν τις θυγατέρες του Βαρδάνη» τον καιρό της υποτιθέμενης προφητείας, ο Μιχαήλ ήταν ο μόνος που το έπραξε και δεν υπάρχει μαρτυρία ότι ο γάμος πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του πραξικοπήματος του 803.⁴⁷

Μετά την αποτυχία της εξέγερσής του, ο Βαρδάνης γύρεψε καταφύγιο ως μοναχός στο μοναστήρι που είχε ιδρύσει στην Πρώτη, όπου τυφλώθηκε με διαταγές του Νικηφόρου Α' παρά τις δεσμεύσεις που τον εξασφάλι-

ζαν.⁴⁸ Έζησε πολλά χρόνια ακόμη, ενώ η γυναίκα του Δομνίκη όπως και η κόρη του αναγκάστηκαν να γίνουν μοναχές και αποσύρθηκαν στο σπίτι τους στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο μετέβαλαν σε αναχωρητήριο γνωστό ως *Αναστάσια* (όνομα που παραπέμπει στην Ανάσταση).⁴⁹ Ο Λέων και ο Μιχαήλ συνέχισαν την επιτυχημένη στρατιωτική τους σταδιοδρομία μέχρι το 808, οπότε ο Λέων εμφανίζεται να εξορίζεται εξαιτίας της συμμετοχής του, μαζί με τον πεθερό του, στο αποτυχημένο πραξικόπημα του 808. Πιθανολογείται η εμπλοκή και του Μιχαήλ από το Αμόριο, αφού και οι δύο άνδρες, καθώς και ο συνάδελφός τους Θωμάς, ανακλήθηκαν στο στράτευμα μετά τον θάνατο του Νικηφόρου το 811. Η χρονολογία του γάμου της Θέκλας με τον Μιχαήλ δεν είναι γνωστή, αλλά όταν γεννήθηκε το πρώτο τους παιδί (πιθανόν μεταξύ 811 και 813), ο Μιχαήλ κάλεσε τον Λέοντα να γίνει νονός του.⁵⁰ Έτσι οι δύο άνδρες δημιούργησαν μια πρόσθετη πνευματική σχέση γύρω από το αγόρι που ονομάστηκε Θεόφιλος.

Μετά από τους επανειλημμένους βουλγαρικούς θριάμβους υπό τον χαν Κρούμο, η στρατιωτική και εκκλησιαστική ηγεσία ζήτησε από τον Λέοντα τον Αρμένιο να δεχτεί τη θέση του αυτοκράτορα. Ο πατριάρχης Νικηφόρος συνειδητοποίησε πως αν ο Μιχαήλ Α' παραιτείτο σύντομα και τον απομόνωναν μαζί με όλη του την οικογένεια σε μοναστήρια, η Αυτοκρατορία πιθανόν να σωζόταν από τους Βουλγάρους. Ζήτησε λοιπόν από τον Λέοντα να εγγυηθεί την Ορθόδοξη πίστη του και ύστερα τον έχρισε αυτοκράτορα. Ο Λέων επευφημήθηκε στο προ των τειχών Τριβουνάλιο από τον στρατό και στέφθηκε στην Αγία Σοφία, στις 12 Ιουλίου του 813.⁵¹ Ο Μιχαήλ από το Αμό-

ριο ήταν παρών κατά την είσοδό του στην πόλη και τον συνόδευσε στο ανάκτορο, δείγμα της στενής τους σχέσης. Για την υποστήριξή του προήχθη στο αξίωμα του πατρίκιου και διοικητού των εξκουβιτόρων, ενώ ο παλιός τους σύντροφος εν όπλοις, ο Θωμάς, έγινε τουρμάρχης των φοιδεράτων (ομόσπονδων). Και τα δύο προαναφερθέντα στρατιωτικά σώματα αντιπροσώπευαν επίλεκτες στρατιωτικές μονάδες: το τάγμα των εξκουβιτόρων αποτελούνταν από έφιππους που στάθμευαν στην πρωτεύουσα, ενώ οι φοιδεράτοι (ομόσπονδοι) ήταν δημιούργημα του Νικηφόρου Α΄ για την ενίσχυση της αυτοκρατορικής φρουράς.⁵² Η διαφανόμενη απειλή μιας βουλγαρικής πολιτορχίας απομακρύνθηκε χάρη στην ενίσχυση των οχυρώσεων της πόλης. Ο Λέων Ε΄ έκτισε ένα καινούργιο τείχος γύρω από τη Μονή των Βλαχερνών. Αφού πρώτα λεηλάτησε ατιμωρητί τα περίχωρα, ο χαν Κρούμος τελικά αναγκάστηκε να αποτραβηχτεί ρημάζοντας στην επιστροφή του τη Θράκη. Έναν χρόνο αργότερα κι ενώ ετοίμαζε μιαν ακόμη μεγάλη επίθεση, ο Κρούμος πέθανε ξαφνικά.

☪ Η βασιλεία του Λέοντα Ε΄ (813-820) ☪

Στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα Ε΄, οι δύο στρατιωτικοί σύντροφοί του συνεργάστηκαν σε εκστρατείες με τις οποίες διασώθηκε σε μεγάλο βαθμό η τιμή των βυζαντινών όπλων. Συμμορφούμενος με την επιτυχημένη Συριακή δυναστεία του προηγούμενου αιώνα, ο Λέων άλλαξε το όνομα του μεγαλύτερου γιου από το αρμενικό

Σμπατ (εξελληνισμένο σε Συμβάτιο) σε Κωνσταντίνος και τον έστεψε συναυτοκράτορα. Διατάζοντας τον λαό να τους επευφημεί με την παραδοσιακή ιαχή: «Πολλά τα έτη του Λέοντα και του Κωνσταντίνου», επιδίωκε ολοφάνερα να εγκαθιδρύσει μια νέα μακρόχρονη οικογενειακή δυναστεία.⁵³ Ήλπιζε επίσης να επωφεληθεί από τη βαθιά ριζωμένη νομιμοφροσύνη στη μνήμη του Κωνσταντίνου Ε', η οποία δεν είχε σβηστεί ποτέ ανάμεσα στα τακτικά στρατεύματα των Θεμάτων. Στη διάρκεια της καταστροφικής βουλγαρικής εκστρατείας του 813, οπαδοί του Κωνσταντίνου Ε' παρεισέφρησαν στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια μιας λειτουργίας και άνοιξαν τον τάφο του καλώντας τον ήρωά τους να σώσει την Αυτοκρατορία. Ο Θεοφάνης λέει ότι ήταν Παυλικιανοί, οι οποίοι επέρριπταν την ευθύνη για τις ήττες της Αυτοκρατορίας στην Ορθόδοξη πίστη και τη μοναστική θεοσοφία. «Εμπνεόμενοι από τον Διάβολο, φώναζαν υπέρ του προφήτου τους, του Εβραίου στα μυαλά Κωνσταντίνου, και σαν κι αυτόν αρνούσαν την ενσάρκωση του Χριστού».⁵⁴

☪ Η αναβίωση της εικονομαχίας ☪

Ο Λέων Ε' θεώρησε ότι αυτό το περιστατικό δικαιολογούσε την επιστροφή στην εικονομαχική πολιτική του Κωνσταντίνου Ε', πιστεύοντας ότι μιμούμενος τους ηγεμόνες του Η' αιώνα και ο ίδιος θα μακροημέρευε και θα κυβερνούσε με επιτυχία.⁵⁵ Η αναβίωση της εικονομαχίας προκάλεσε την απόσυρση του πατριάρχη Νικηφόρου. Σε

μια σύνοδο που διεξήχθη στην Αγία Σοφία το 815, οι εικόνες καταδικάστηκαν επισήμως ως είδωλα και καταργήθηκαν για μία ακόμη φορά. Οι Χριστιανοί όφειλαν στο εξής να σεβαστούν την επίσημη πολιτική της βυζαντινής Εκκλησίας.⁵⁶ Στη Διακήρυξη της Πίστεως που εκδόθηκε από την παραπάνω σύνοδο, τα περισσότερα θεολογικά επιχειρήματα είχαν αντληθεί από την περίοδο της εικονομαχίας του Η' αιώνα. Ωστόσο παρατηρείται μεγαλύτερη θεωρητική επεξεργασία των εικονομαχικών θέσεων, που είναι αποτέλεσμα της παρατεταμένης διαμάχης εντός του Βυζαντίου καθώς και της σύγκρουσης ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη Δύση, διαμάχη η οποία είχε ενταθεί μετά το 787. Σε ποιο βαθμό όλα αυτά ενδιέφεραν τους εκτός στρατεύματος, είναι αδύνατο να εκτιμήσουμε. Ωστόσο ο Λέων Ε' πίστευε ότι η επαναφορά της εικονομαχίας θα εγγυάτο την υποστήριξη που του ήταν απαραίτητη για να νικήσει στις μάχες κατά των Βουλγάρων, γεγονός που με τη σειρά του θα στέριωνε τη δυναστεία του στον θρόνο για πολλές γενιές.

Για την Ευφροσύνη και τη μητέρα της, τη Μαρία, που βρίσκονταν στην Πρίγκιπο, καθώς και για τους μοναχούς της Μονής Στουδίου και των άλλων εικονολατρικών ιδρυμάτων, αυτή η αναβίωση απειλούσε την παραδοσιακή τους αφοσίωση στις εικόνες. Μολονότι δεν αναφέρεται πουθενά, η ηγουμένη της Μονής της Πριγκίπου θα είχε οπωσδήποτε πληροφορηθεί την επίσημη αλλαγή. Προκειμένου η Μονή να μην υποστεί έρευνα, η ηγουμένη έπρεπε να προσυπογράψει τη Διακήρυξη της Πίστεως που είχε εκδώσει η σύνοδος του 815. Προφανώς θα έγινε δεκτή μια τυπική αποδοχή της εικονομαχίας και θα αποσύρθηκαν οι εικόνες. Οι πιο επιφανείς ηγέτες της αυστηρά ει-

κονολατρικής παράταξης που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν, διώχθηκαν, δάρθηκαν και εξορίστηκαν. Η Μονή Στουδίου διαλύθηκε, οι εικονολάτρες εξεδιώχθησαν και στο Μοναστήρι εγκαταστάθηκε μια νέα εικονομαχική κοινότητα. Στη διάρκεια αυτής της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου, ο Θεόδωρος οργάνωσε ένα αντιπολιτευτικό δίκτυο τα μέλη του οποίου επικοινωνούσαν με επιστολές, μια αληθινή κοινότητα εικονολατρών που είχαν δεσμευτεί να αντισταθούν στους διωγμούς χάρη στις ζωηρές εκκλήσεις του για αλληλεγγύη. Όπως έχουμε δει, στο δίκτυο του Θεόδωρου συμμετείχαν και γυναίκες, μερικές εκ των οποίων ξεχώρισαν για το κουράγιο τους. Αν και η Μαρία δεν φαίνεται να ήταν μία απ' αυτές, ίσως να γνώριζε τα σχετικά με αυτόν τον μυστικό αντιπολιτευτικό κύκλο που συντηρούσε τις εικονολατρικές παραδόσεις. Ο θάνατος του Θεόδωρου το 826 μπορεί να την αποδυναμώσει, ωστόσο η εξόριστη εικονολατρική κοινότητα επιβίωσε.

Ο Λέων, που πίστευε ακράδαντα ότι η αναβίωση της εικονομαχίας θα του εξασφάλιζε στρατιωτικές επιτυχίες, είχε παραβλέψει τις φιλοδοξίες τόσο του Μιχαήλ από το Αμόριο όσο και του Θωμά του Σλάβου, των εν όπλοις συντρόφων του. Το 820, ο Μιχαήλ χρησιμοποιώντας τη διοίκηση των εξκουβιτόρων στην Κωνσταντινούπολη ως στρατιωτική του βάση απειλούσε να τον ανατρέψει. Στα τέλη της χρονιάς ο Λέων συνειδητοποίησε την απειλή και διέταξε να φυλακιστεί ο Μιχαήλ.⁵⁷ Όμως η γυναίκα του, η Θεοδοσία, δεν τον άφησε να του επιβάλει τη θανατική ποινή μια τόσο ιερή ημέρα όπως τα Χριστούγεννα και τον προέτρεψε να ανακρίνει πιο εντατικά τους συμμάχους του Μιχαήλ. Ωστόσο μετά από επιτυχημένες συνεννοήσεις,

στις οποίες συμμετείχαν και οι αξιωματούχοι της Αυλής που ήταν υπεύθυνοι για τη φύλαξη του Μιχαήλ στο κελί του στο Μέγα Παλάτιο, η προσχεδιασμένη συνωμοσία κατά του Λέοντα τέθηκε σε εφαρμογή. Την ώρα που ο αυτοκράτορας έψελνε στη λειτουργία των Χριστουγέννων στο παρεκκλήσιο των ανακτόρων στις 25 Δεκεμβρίου, δολοφονήθηκε από οπαδούς του Μιχαήλ που είχαν μεταμφιεστεί σε μέλη της χορωδίας. Μόλις ο Λέων σωριάστηκε νεκρός, οι δολοφόνοι έσπευσαν να ελευθερώσουν τον Μιχαήλ και να τον μεταφέρουν, σιδηροδέσμιο ακόμη, στο Αυγουστειόν. Εκεί τον έντυσαν στην πορφύρα και τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα. Κατόπιν ο Μιχαήλ παρουσιάστηκε στην Αγία Σοφία, όπου τον έστεψε ο πατριάρχης Θεόδωτος. Με αυτόν τον τρόπο οικειοποιήθηκε την υπέρτατη εξουσία. Οι τέσσερις γιοι του Λέοντα εξορίστηκαν στα Πριγκιπονησία και ευνουχίστηκαν, ώστε να μην μπορέσουν ποτέ να αποκτήσουν παιδιά και να αμφισβητήσουν τον Μιχαήλ. Συνεπεία του ευνουχισμού, ο μικρότερος, ο Θεοδόσιος, πέθανε· ο Βασίλειος και ο Γρηγόριος έζησαν ως μοναχοί μέχρι το 847 τουλάχιστον.

☞ Η ανάρρηση του Μιχαήλ από το Αμόριο ☜

Το 820, ο Μιχαήλ Β΄, ο ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του Λέοντα Ε΄, δεν είχε καμία σχέση με την αυτοκρατορική εξουσία. Ήταν αμόρφωτος, τραυλός και ορισμένοι σχολιαστές τον συνέδεαν με την αίρεση των Αθιγγάνων, οι οποίοι σχετίζονταν με τους Παυλικιανούς. Η αρχή της βασιλείας του δεν ήταν διόλου ευοίωνη και, όπως ήδη θα

γνώριζε, δεν θα αργούσε η στιγμή που ο Θωμάς, ο τελευταίος της τριάδας, θα τον αμφισβητούσε ανοιχτά. Έτσι ο Μιχαήλ βρέθηκε σε δύσκολη θέση όταν ο Θωμάς απαίτησε το μερίδιό του από την αυτοκρατορική εξουσία. Ο αντίπαλός του δεν ήταν δολοφόνος και είχε την υποστήριξη σημαντικών δυνάμεων του Θέματος των Ανατολικών, που του ήταν πιστές έστω κι αν δεν ήταν στρατηγός τους. Αντίθετα, ο Μιχαήλ διέθετε μονάχα την υποστήριξη των επαγγελματιών στρατιωτών των ταγμάτων που έδρευαν στην πρωτεύουσα και των συγγενών του, τους οποίους είχε διορίσει σε σημαντικά αξιώματα.

Η εξέγερση του Θωμά του Σλάβου υπήρξε μια μακρόχρονη επιχείρηση κατά την οποία πολιορκήθηκε η πρωτεύουσα, σημαντικές πόλεις δέχτηκαν επιθέσεις, διεξήχθησαν μάχες σώμα με σώμα, στρατεύματα μετακινήθηκαν σε μεγάλες αποστάσεις, ενώ δεν έλειψαν και οι εκατέρωθεν θεολογικές διακηρύξεις.⁵⁸ Σε κάποια φάση ο Θωμάς εμφανίζεται να υπόσχεται την αναστήλωση των εικόνων, γεγονός που του πρόσφερε την υποστήριξη κρυφών εικονολατρών, ιδιαιτέρως μοναχών που είχαν εξοριστεί μετά την επικράτηση της εικονομαχίας το 815. Σε πείσμα της πολύμηνης πολιορκίας της πρωτεύουσας, ο Μιχαήλ κατόρθωσε να αντέξει, επιβεβαιώνοντας έτσι το βυζαντινό γνωμικό πως όποιος κυβερνά την Κωνσταντινούπολη, κυβερνά όλον τον κόσμο. Ωστόσο η διάρκεια της εξέγερσης αποδυνάμωσε την Αυτοκρατορία στο σύνολό της και άφησε τον νικητή με μειωμένα αποθέματα για την αντιμετώπιση των ανανεωμένων βουλγαρικών και αραβικών απειλών.

Στο αποκορύφωμα αυτών των δυσμενών περιστάσεων, ο Μιχαήλ υπέστη μια ακόμη απώλεια όταν πέθανε η σύ-

ζυγός του Θέκλα, η οποία ετάφη στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο του Ιουστινιανού, δίπλα στον ναό των Αγίων Αποστόλων. Λέγεται ότι πένθησε βαριά τον χαμό της και ορκίστηκε να μην ξαναπαντρευτεί ποτέ. Όταν όμως οι συγχλητικοί το πληροφορήθηκαν, προσπάθησαν να τον μεταπείσουν· οι γυναίκες τους απαιτούσαν μια οικοδέσποινα για να προΐσταται στις δραστηριότητες της Αυλής.⁵⁹ Προκειμένου να ξεπεράσει την ολοφάνερη έλλειψη αυτοκρατορικών διαπιστευτηρίων, ο τυχοδιώκτης στρατιωτικός, που χάρη στην άμετρη φιλοδοξία του είχε καταφέρει να γίνει αυτοκράτορας ξεκινώντας από τα κατώτερα κλιμάκια του στρατεύματος, ήρθε σε διαπραγματεύση γάμου με την Ευφροσύνη. Πώς και πότε συνέβη αυτό, παραμένει ασαφές. Όμως ο Μιχαήλ επιδίωκε να εκμεταλλευθεί για λογαριασμό του τις σημαντικές διασυνδέσεις που αντιπροσώπευε εκείνη. Η ίδια φιλοδοξία που σιγόκαιγε στα σωθικά του Λέοντα Ε', η ίδρυση μιας οικογενειακής δυναστείας, κατέτρωγε και τον Μιχαήλ Β'. Επιθυμούσε επίσης να συνδεθεί με τη Συριακή δυναστεία του Η' αιώνα και αυτόν τον σύνδεσμο τον ανακάλυψε στην Ευφροσύνη.

☞ Ο γάμος της Ευφροσύνης ☜

Ως μοναδική επιζώσα απόγονος του Λέοντα Γ', η Ευφροσύνη μοιάζει η ιδανική επιλογή. Μόνο εκείνη μπορεί να χαρίσει στον Μιχαήλ από το Αμόριο έναν αυθεντικό δεσμό με όλους αυτούς τους τόσο επιτυχημένους στρατιωτικούς ηγεμόνες, που με τις μεταρρυθμίσεις τους εξασφά-

λισαν την επιβίωση και την εδραίωση του Βυζαντίου. Τα γονίδιά της είναι η περιουσία της. Όσον αφορά την ηλικία τους, το 820 ο Μιχαήλ είναι γύρω στα σαράντα και η Ευφροσύνη μεταξύ είκοσι έξι και τριάντα. Το γεγονός ότι έχει ανατραφεί ως εικονολάτρης παραβλέπεται σαν απλή ενόχληση. Στην Ευφροσύνη ο Μιχαήλ βλέπει επίσης μια σύζυγο που έχει συνείδηση της αυτοκρατορικής της καταγωγής, που πιθανόν θα μάθει τους τρόπους της Αυλής πολύ καλύτερα από ό,τι θα μπορούσε ποτέ ο ίδιος και η οποία θα επιτελέσει τον ρόλο της συμβίας και θετής μητέρας του γιου του και διαδόχου του Θεόφιλου. Χρειάζεται μια αυτοκράτειρα να τον συνοδεύει στις επίσημες περιστάσεις που περιλαμβάνονται στο ημερολόγιο των αυλικών τελετών, παλατιανές δεξιώσεις, θρησκευτικές λειτουργίες και πάει λέγοντας, με δυο λόγια χρειάζεται μια πραγματική αυτοκρατορική σύζυγο. Η Ευφροσύνη είναι η τέλεια λύση. Το μόνο πρόβλημα είναι ότι ζει σε μοναστήρι και πιθανόν να μη συμφωνήσει να εγκαταλείψει τη μοναστική απομόνωσή της για να υποδυθεί τον αυτοκρατορικό της ρόλο.

Το πρώτο εμπόδιο που πρέπει να ξεπεραστεί είναι να φύγει η Ευφροσύνη από το Μοναστήρι της Πριγκίπου. Από τη στιγμή που οι μοναχές οφείλουν να μένουν απομονωμένες διά βίου, το ζήτημα παρουσιάζει δυσκολίες. Πώς το χειρίστηκε ο Μιχαήλ, παραμένει μυστήριο. Προφανώς η ηγουμένη, η πνευματική της μητέρα, πρέπει να δώσει την άδεια στη μοναχή για να απαλλαγεί από τους όρκους της. Ο Μιχαήλ κάνει έκκληση στον πατριάρχη, τον Αντώνιο Κασσιματά, ο οποίος προφανώς συναινεί στο αίτημα του αυτοκράτορα.⁶⁰ Μολονότι υποτίθεται ότι είναι κάτι το οποίο δεν πρέπει να συμβαίνει ποτέ, η αφο-

σίωση της Ευφροσύνης στη μοναστική ζωή ίσως να μην είναι και τόσο «κανονική», και στην περίπτωση της η «μοναχή» ίσως να μην είχε επιλέξει ελεύθερα να δώσει τους μοναστικούς της όρκους. Η μητέρα της Μαρία είχε καρεί παρά τη θέλησή της –όσο γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία– αλλά η Ευφροσύνη;

Δεν γνωρίζουμε αν η Ευφροσύνη έκανε τη δική της επιλογή στο συγκεκριμένο ζήτημα, αν υιοθέτησε τον μοναστικό βίο με τη θέλησή της ή πιέστηκε να ακολουθήσει τη μητέρα της. Ίσως να είχε υποχρεωθεί να δώσει τους όρκους προκειμένου να μείνει έγκλειστη, όμως ο τρόπος με τον οποίο πιθανότατα είχε γίνει αυτό ενδεχομένως έπαιξε τον ρόλο του στην αποδέσμευσή της. Όπως και να είχε, η Ευφροσύνη προφανώς κλήθηκε από την ηγουμένη της για να συζητήσουν την απροσδόκητη πρόταση γάμου. Αυτή την κρίσιμη στιγμή, ο Θεόδωρος Στουδίτης, που είναι και πάλι εξόριστος λόγω της εκ νέου επικράτησης της εικονομαχίας, γράφει στην Ευφροσύνη και την προτρέπει να μην εμπλακεί σε αυτή την αμαρτωλή ιστορία. Στην τρίτη του επιστολή, επιμένει ότι η Ευφροσύνη δεν πρέπει ούτε καν να σκέφτεται να συγκατατεθεί στην πρόταση του Μιχαήλ Β', και ότι σε καμιά περίπτωση η Μαρία δεν πρέπει να λογαριάζει να αφήσει το Μοναστήρι για να συνοδέψει την κόρη της πίσω στην Κωνσταντινούπολη.⁶¹ Από την άλλη, η ηγουμένη της κοινότητας, η οποία τώρα τηρεί την εικονομαχική διακήρυξη του 815, δεν επιθυμεί να προκαλέσει τον θυμό του νέου αυτοκράτορα που έχει επιλέξει μία από τις μοναχές της ως μελλοντική του σύζυγο. Άλλωστε είναι λογικό να υποθέτει ότι στο μέλλον θα εξασφαλίσει περαιτέρω αυτοκρατορική υποστήριξη και πατρωνία. Ωστόσο ο Θεόδωρος

εκφράζει αδιάλλακτα τη θέση του: μια μοναχή αφιερώνεται στον Χριστό διά βίου. Η Ευφροσύνη οφείλει να παραμείνει αφοσιωμένη μοναχή, καμιά αλλαγή δεν είναι δυνατή. Σε αυτή τη μάχη των αντικρουόμενων συνειδητήσεων, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να ξέραμε τι σκεφτόταν η ίδια η Ευφροσύνη.

Το πρόβλημα μπορεί να τεθεί και με έναν άλλο τρόπο. Σε ποιο κομμάτι του παρελθόντος της Ευφροσύνης απευθύνεται ο Μιχαήλ; Η ίδια η Ευφροσύνη εξακολουθεί να βλέπει τον εαυτό της σαν αυτοκρατορική πριγκίπισσα παρά τον μοναστικό εγκλεισμό της; Πιθανότατα ναι, χάρη στη μητέρα της Μαρία και στο κοινό τους πεπρωμένο. Έτσι η έκκληση στο καθήκον θα πρέπει από ορισμένη άποψη να την ικανοποίησε, αφού θα σήμαινε την αληθινή δικαίωση της γέννησής της και της προνομιακής ανατροφής της. Αυτός ο γάμος θα της έδινε τη δυνατότητα να παίζει έναν ακόμη από τους δυνητικούς ρόλους που ανήκαν στις Βυζαντινές πριγκίπισσες, όσο απροσδόκητος κι αν ήταν. Μια άλλη επιλογή για την Ευφροσύνη θα ήταν να γίνει μια αληθινά μετανοούσα μοναχή και να υιοθετήσει την ιδεολογία της σεμνότητας και της αυτοταπείνωσης που αρμόζει στα μέλη μιας διωκόμενης θρησκευτικής κοινότητας. Η αποδοκιμασία του προτεινόμενου γάμου από τον Θεόδωρο Στουδίτη ίσως επίσης να σημαίνει πως η Ευφροσύνη βρίσκεται σε αυτή την κατάσταση, αλλά ανεξάρτητα από τον βαθμό της ασκητικής της δέσμευσης ο Θεόδωρος ολοφάνερα πιστεύει ότι η Ευφροσύνη οφείλει να παραμείνει στο Μοναστήρι.

Αν και ο Θεόδωρος δεν κάνει καμία μνεία, υπάρχει και ένα άλλο αποσιωπούμενο ζήτημα – το ζήτημα της προ-

σχώρησης του Μιχαήλ στην εικονομαχία. Στην αρχή της βασιλείας του, ο αυτοκράτορας αρνήθηκε να ενθαρρύνει οποιαδήποτε αλλαγή στην πολιτική που είχε θεσπίσει η Σύνοδος της Αγίας Σοφίας το 815, και μάλιστα, όταν οι εικονολάτρες του είχαν υποβάλει τη σχετική έκκληση, αυτός τους απάντησε ότι τα θέματα της πίστεως είναι προσωπική υπόθεση του καθενός. Απαντώντας στον τέως πατριάρχη Νικηφόρο, πρόσταξε «βαθιά σιωπή όσον αφορά τα ζητήματα των εικόνων». ⁶² Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι δεν υπήρξαν περαιτέρω διώξεις των εικονολατρών όπως συνέβαινε επί Λέοντος Ε΄. Στα επίσημα αρχεία ο Μιχαήλ υπεραμύνεται της αναβίωσης της εικονομαχικής πολιτικής εκ μέρους του προκατόχου του. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η Ευφροσύνη ενδεχομένως να πιστεύει ότι καθήκον της είναι να πείσει τον Μιχαήλ να επαναφέρει την εικονολατρική πρακτική. Είναι λοιπόν πιθανό ότι και εκείνη έχει τους κρυφούς της στόχους! Όμως δεν διαθέτουμε ενδείξεις για το αν η παράταξη των εικονολατρών είχε αντιληφθεί αυτή τη δυνατότητα επηρεασμού του αυτοκράτορα.

Η κατάληξη αυτής της μάχης, ή διελκυστίνδας, μπορεί να συναχθεί μόνον από το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 820, και σε απροσδιόριστη ημερομηνία, η Ευφροσύνη αφήνει το Μοναστήρι όπου είχε περάσει είκοσι τέσσερα ή και περισσότερα χρόνια της ζωής της, παντρεύεται τον Μιχαήλ Β΄ και στέφεται αυτοκράτειρα. ⁶³ Με αυτόν τον γάμο πολιτικής σκοπιμότητας γίνεται θετή μητέρα του νεαρού πρίγκιπα Θεόφιλου. Η νεκρανάστασή της ως αυτοκρατορικής συζύγου ίσως να επέτρεψε στη Μαρία, τη μητέρα της, να απαρνηθεί την αναγκαστική μακροχρόνια εξορία της για να επιστρέψει στην

πρωτεύουσα. Εφόσον η Μαρία κατόρθωσε τελικά, ύστερα από κάποιες συνεννοήσεις, να συνοδεύσει την κόρη της πίσω στα ανάκτορα που γνώριζε τόσο καλά, τότε θα ένωσε επιτέλους κάποια σχετική δικαίωση.

Μια παρόμοια εξέλιξη θα σηματοδοτούσε το ασυνήθιστο αποκορύφωμα στη ζωή της Μαρίας, τη στιγμή κατά την οποία θα συμπυκνωνόταν όλη η τρομακτική δυναμική της πορείας που την είχε οδηγήσει από την αφάνεια της επαρχίας στον ρόλο της αυτοκρατορικής νύφης, για να γευτεί στη συνέχεια τις φοβερές συνέπειες της διάλυσης του αυτοκρατορικού γάμου. Η Μαρία βίωσε τα ακραία όρια, του ύψους και του βάθους, της μοίρας μιας Βυζαντινής αυτοκράτειρας. Το ότι θα δοκίμαζε την ικανοποίηση να επιστρέψει στο ανάκτορο για να παραστεί μάρτυρας της ενθρόνισης της δεύτερης κόρης της ως αυτοκράτειρας και της ίδιας ως μητέρας-αυτοκράτειρας, φαίνεται υπερβολικά αισιόδοξο για να είναι αληθινό. Ωστόσο είναι πιθανόν ότι συνέβη. Όπως είδαμε προηγουμένως, αυτή η λύση είναι ακριβώς ό,τι προβλέπει, φοβάται και καταδικάζει ο Θεόδωρος Στουδίτης.

☛ Η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη ☚

Ο αναγνώστης δεν θα εκπλαγεί αν πληροφορηθεί ότι δεν αναφέρεται τίποτα για τις δραστηριότητες της Ευφροσύνης ως αυτοκράτειρας στο διάστημα της βασιλείας του Μιχαήλ Β' (820-829). Η χρονολογία του γάμου της, ο ρόλος της ως θετής μητέρας του νεαρού πρίγκιπα Θεόφιλου, ο τρόπος που διοικούσε τα γυναικεία διαμερίσματα

του Μεγάλου Παλατίου, η συμμετοχή της σε τελετές της Αυλής – τα πάντα μας είναι άγνωστα. Το γεγονός οφείλεται εν μέρει στην έλλειψη σύγχρονών της ιστορικών. Ενώ ορισμένοι συγγραφείς του Θ' αιώνα σημειώνουν σωστά τον δεύτερο γάμο του αυτοκράτορα, άλλες εικονολατρικές πηγές δεν τον αναφέρουν, είτε επειδή τον αγνοούν είτε από προκατάληψη. Κάποιοι μάλιστα δεν γνωρίζουν καν τη Θέκλα και παρουσιάζουν την Ευφροσύνη ως μητέρα του Θεόφιλου. Μερικοί αποδίδουν τις αποτυχίες του Μιχαήλ σε αυτή την παράνομη ένωση, με την οποία μια αφοσιωμένη μοναχή αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το μοναστηριακό της ενδιαίτημα και να καταπατήσει τον πρωταρχικό της γάμο με τον Χριστό.⁶⁴ Κανένας δεν ενδιαφέρεται για τις απόψεις της Ευφροσύνης.

Όμως μπορούμε να παρακολουθήσουμε μέσα από κάποιες άλλες πηγές ένα μέρος τουλάχιστον της δράσης της. Η πιο σημαντική της πράξη, την οποία η Ευφροσύνη πιθανόν να επιτέλεσε αρκετά νωρίς, αφορά τη δημιουργία ενός οικογενειακού ιερού όπου και επρόκειτο να ταφεί. Δεν είναι κάτι που μας ξαφνιάζει, αφού οι πλούσιοι συχνά έφτιαχναν εν ζωή τους τάφους τους και άφηναν στους συγγενείς τους αυστηρές οδηγίες σχετικά με την ταφή τους. Οι αυτοκράτορες συνήθιζαν να σχεδιάζουν τα σχετικά με την κηδεία τους από πολύ νωρίς: το 610, ο Ηράκλειος καλά καλά δεν είχε ενθρονιστεί όταν κάλεσε τα μέλη της συντεχνίας των νεκροθαφτών για να αποφασίσουν το χρώμα του μαρμάρου με το οποίο θα κατασκεύαζαν τη σαρκοφάγο του. Και μόλις το διάλεξε, οι τεχνίτες έφυγαν για να ετοιμάσουν τον τάφο του, παρ' όλο που έμελλε να κυβερνήσει για τα επόμενα τριάντα ένα χρόνια. Ο Μιχαήλ είχε ήδη θάψει την πρώτη του σύζυγο, τη Θέκλα, στο αυ-

τοκρατορικό μαυσωλείο των Αγίων Αποστόλων και σχεδίαζε να αναπαυθεί πλάι της, εκτός κι αν μια απευκταία εξέγερση τον υποχρέωνε σε εξορία σε κάποιο μοναστήρι. Η Ευφροσύνη πιθανότατα αντιλαμβανόταν πως δεν θα βρισκόταν κάποια γωνιά γι' αυτή στους Αγίους Αποστόλους. Φρόντισε λοιπόν να εξασφαλίσει την ταφή της σ' ένα μέρος της αρεσκειάς της.

Σύμφωνα με τα *Πάτρια*, μία σε γενικές γραμμές αναξιόπιστη συλλογή ιστοριών σχετικά με τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, και ορισμένες μεταγενέστερες πηγές, η Ευφροσύνη έκανε δωρεές σε δύο μοναστήρια της πρωτεύουσας. Το πρώτο είναι τα *Λιβιάδια*, ένα μοναστήρι που ιδρύθηκε στους αγρούς από την αυτοκράτειρα Ειρήνη και το οποίο είχε ερειπωθεί και παρακμάσει (βλ. κεφάλαιο 2). Η Ευφροσύνη το ξανάκτισε και του έδωσε το όνομα *Μονή της Κυράς Ευφροσύνης*. Προικίζοντάς το με αυτοκρατορικό χρήμα, το μεταμόρφωσε σε δικό της ίδρυμα.⁶⁵ Το δεύτερο είναι ένα σπίτι που αγόρασε από τον Νικήτα τον πατρίκιο «στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης» και το οποίο μετέτρεψε σε γυναικείο μοναστήρι με το όνομα *τα Γαστρίου*.⁶⁶ Από άλλες πηγές πληροφορούμαστε ότι αυτός ο Νικήτας ήταν ένας από τους πιο έμπιστους ευνούχους της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Όμως τον καιρό της Ευφροσύνης είχε γίνει εικονολάτρης μοναχός και αργότερα, υπό τον Θεόφιλο, υπέφερε εξαιτίας της αφοσίωσής του στις εικόνες.⁶⁷ Αν και τα δύο μοναστήρια συνδέονται με την Ευφροσύνη, το δεύτερο συνδέθηκε περισσότερο με μια μεταγενέστερη αυτοκράτειρα, τη Θεοδώρα, τη σύζυγο του Θεόφιλου. Πάντως είναι βέβαιο ότι η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη ήταν γνωστή ως πάτρωνας ενός μοναστηριού που πήρε το όνομά της και φιλοξένησε

τον τάφο της. Το μοναστήρι υπήρχε κατά τον Ι' αιώνα και αναφέρεται στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*.⁶⁸

☛ Το Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης ☛

Το μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης βρισκόταν κοντά στα τείχη της πόλης, σε μια περιοχή όπου τον Θ' αιώνα υπήρχαν πιθανότατα κήποι και μποστάνια και ήταν λιγότερο πυκνοκατοικημένη από άλλες περιοχές της πρωτεύουσας. Ακόμη πιο σημαντικό, φιλοξενούσε αρκετούς τάφους, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπήρχε προγραμματισμένη πολιτική ώστε οι άμεσοι συγγενείς της Ευφροσύνης να συναντηθούν στη μετά θάνατο ζωή. Το γεγονός δεν πέρασε απαρατήρητο, όμως η ευθύνη της Ευφροσύνης για όλ' αυτά δεν έχει επαρκώς υπογραμμιστεί.⁶⁹ Παράλληλα με τον δικό της τάφο, η Ευφροσύνη φρόντισε για την τελευταία κατοικία της μητέρας της, επειδή δεν ήθελε να ταφεί στο Μοναστήρι όπου παρά τη θέλησή της είχε εγκλειστεί για τόσα χρόνια. Φαίνεται πιθανό ότι η Μαρία πέθανε κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Β', παρ' όλο που το γεγονός φυσικά δεν καταγράφεται σε καμιά σωζόμενη πηγή. Αν είχε γεννηθεί περί το 770-774 και είχε παντρευτεί τον Κωνσταντίνο το 788, όταν ήταν ανάμεσα στα δεκατέσσερα και στα δεκαοκτώ, πιθανόν να έζησε μέχρι το 830, όταν θα ήταν πια εξήντα χρόνων περίπου. Αν και είναι πολύ για μια γυναίκα του Μεσαίωνα, η υγιεινή μοναστηριακή διατροφή ίσως την είχε ωφελήσει ώστε να υπερβεί τον μέσο όρο ηλικίας· άλλωστε η θέλησή της να ξανακερδίσει το αυ-

τοκρατορικό της κύρος και να δει τον γάμο της να επικυρώνεται εκ νέου ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για επιβίωση. Όταν πάντως πεθαίνει, η Μαρία θάβεται από την κόρη της στο Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης, που πρόσφατα είχε ιδρυθεί από τη νέα αυτοκράτειρα ως οικογενειακό ιερό. Ήταν μάλλον η πρώτη της οικογένειας που τάφηκε εκεί. Ύστερα η Ευφροσύνη μετέφερε εκεί τα λείψανα του πατέρα της, καθώς και αυτά της αδελφής της, της Ειρήνης.

Ο Κωνσταντίνος ΣΤ΄ είχε πεθάνει κάμποσο καιρό μετά την τύφλωσή του (έζησε και μετά τον θάνατο της μητέρας του) και η δεύτερη γυναίκα του, η Θεοδότη, τον είχε θάψει πιθανόν στο ίδρυμα όπου ζούσαν.⁷⁰ Όπως είδαμε, ο γάμος τους εξακολούθησε να διχάζει την Εκκλησία, με τους μοναχούς της Μονής Στουδίου να τηρούν ανένδοτη στάση κατά του ιερέα που ευλόγησε την ένωσή τους. Εξαιτίας αυτής της αντίθεσής τους, ο Θεόδωρος, ο αδελφός του Ιωσήφ και ο πρεσβύτερος θείος τους Πλάτων είχαν εξοριστεί σε διαφορετικά μέρη και ανακλήθηκαν μόνο μετά τον θάνατο του Νικηφόρου Α΄ στο πεδίο της μάχης, το 811. Όταν η ενωμένη πλέον Εκκλησία επικύρωσε ως μόνο νόμιμο τον γάμο της Μαρίας με τον Κωνσταντίνο ΣΤ΄, η Θεοδότη στιγματίστηκε ως μοιχαλίδα. Κάτω απ' αυτές τις αντίξοες συνθήκες, η απόφασή της να αποσυρθεί σε μοναστήρι μοιάζει ακόμη πιο φυσιολογική. Το ανάκτορο στο οποίο είχαν ζήσει μετά το 797 μετατράπηκε σε μοναστήρι, που ονομάστηκε υπαινικτικά Μονή της Μετανοίας, αλλά αυτό ίσως να μην είναι τίποτε περισσότερο από φήμη. Ήταν επίσης γνωστό ως Μοναστήρι της Θεοδότης, καθώς και με το όνομα του αρχικού ιδιοκτήτη του οικήματος, του Ισίδωρου. Είναι άγνω-

στο πόσο καιρό έμεινε εκεί η Θεοδότη, αλλά τουλάχιστον στην απομόνωσή της θα γλίτωσε από την αυτοκρατορική, εκκλησιαστική και κοινωνική καταφρόνια.

Έτσι όταν η Ευφροσύνη αποφάσισε να μεταφέρει τα λείψανα του πατέρα της στο δικό της ιερό, έπρεπε να μάθει αν είχαν μείνει στο Μοναστήρι της Μετανοίας της Θεοδότης ή αν είχαν σταλεί στη Μαρία, στην Πρίγκιπο. Μια και η αδελφή της, η Ειρήνη, είχε πεθάνει νέα και πιθανόν τάφηκε στη μοναστηριακή εκκλησία της Πριγκίπου, υπήρχε χιόλας ένας τάφος που η Ευφροσύνη έπρεπε να ανοίξει για τη μετακομιδή των οστών της αδελφής της. Αλλά και μία από τις προγονές της, η Άννα, είναι γνωστό ότι τάφηκε στο Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης, πιθανότατα με δική της επιλογή. Το Μοναστήρι πρόσφερε άλλωστε το κατάλληλο αυτοκρατορικό περιβάλλον και πιθανόν να της το είχε προτείνει η θετή της μητέρα. Κάποια στιγμή, και πάλι χωρίς να γνωρίζουμε το έτος, η ίδια η Ειρήνη θα ενταφιαστεί ανάμεσα στους συγγενείς της, σύμφωνα με την επιθυμία της.

Η μεγάλη της φροντίδα για τη δημιουργία ενός οικογενειακού ιερού μας εντυπωσιάζει ακόμη περισσότερο επειδή η οικογένεια της Ευφροσύνης εκπροσωπούταν επαρκώς ήδη και σε άλλα μοναστήρια της πρωτεύουσας. Ο παππούς της από τη μεριά της μητέρας της, ο Φιλάρετος, είχε αγοράσει έναν τάφο στη γυναικεία Μονή του Αγίου Ανδρέου εν Κρίσει και η χήρα του, η Θεοσεβώ, αναφέρεται ότι αργότερα αναπαύτηκε κοντά του. Οι τάφοι τεσσάρων συγγενών της βρίσκονταν αλλού: δύο θείοι της στο Μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου τα πραιπόσιτου, και δύο θείες της που είχαν γίνει μοναχές στη Μονή της Θεοτόκου στις πόρτες Πέμπτου.⁷¹ Όταν η Ευφροσύνη και η

μητέρα της απελευθερώθηκαν από τον τόπο της εξορίας τους στην Πρίγκιπο, μπορούσαν αν ήθελαν να επεκτείνουν έναν απ' αυτούς τους οικογενειακούς τάφους. Θα τους αρκούσε επίσης ένας πρόσθετος χώρος στον Άγιο Ανδρέα εν Κρίσει. Όμως δεν έγινε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, η Ευφροσύνη επιθυμούσε να οικοδομήσει το δικό της οικογενειακό ιερό, όπου το διαζύγιο που είχε ρημάξει τη ζωή της θα μπορούσε να ακυρωθεί αναδρομικά. Για μιαν ακόμη φορά, την τελευταία, μια γυναίκα θα αποφάσιζε για τη μοίρα του Κωνσταντίνου.

☛ Η εξασφάλιση της οικογενειακής μνήμης ☛

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η Ευφροσύνη φροντίζει να συγκεντρωθούν οι συγγενείς της σε έναν οικογενειακό τάφο, όπου οι γονείς της θα μνημονεύονται με τον αρμόζοντα τρόπο και επιτέλους θα αναπαυθούν εν ειρήνη. Επειδή η απόδοση τιμών στους τάφους των προγόνων είναι σημαντικό καθήκον των επόμενων γενεών, αυτή η πολιτική συνιστά ζωτικό τμήμα της καταγραφής της ιστορίας κάθε μεγάλης οικογένειας. Συνδέεται επίσης στενά με τη διατήρηση της μνήμης, όπου οι γυναίκες έχουν, εκ παραδόσεως, τον πιο σημαίνοντα ρόλο. Με την αφοσίωση που δείχνουν στους νεκρούς, συντηρούν μια γνώση της οικογενειακής ιστορίας, τα ονόματα εκείνων που πέθαναν νέοι, τα κατορθώματα κάποιων άλλων. Έτσι η Ευφροσύνη με τη δημιουργία αυτού του ιερού πράττει ό,τι θα έπραττε κάθε γυναίκα αριστοκρατικής καταγωγής για να εξασφαλίσει τον οφειλόμενο σεβασμό στους θανόντες συγ-

γενείς της. Ηλικιωμένοι πρόγονοι, στρατιώτες που σκοτώθηκαν πριν την ώρα τους στις μάχες, ακόμη και παιδιά, αρσενικά και θηλυκά, όλοι τους μνημονεύονται τις μέρες της γέννησης και του θανάτου τους, τους ανάβουν καντήλια, τελούν λειτουργίες προς τιμήν τους και προσφέρουν φιλανθρωπικές δωρεές στο όνομά τους.⁷² Επιτελώντας αυτό το καθήκον, η Ευφροσύνη σβήνει το παρελθόν, όταν η οικογένειά της ήταν χωρισμένη σε δύο εχθρικά στρατόπεδα· επανασυνδέει τους γονείς της στον θάνατο. Έτσι το Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης μετατρέπεται σε οικογενειακό ιερό, όπου η ίδια και οι στενοί συγγενείς της θα μνημονεύονται κάθε χρόνο.

Μια και είναι η τελευταία απόγονος και δεν έχει παιδιά, το καθήκον της είναι επιτακτικό. Οι τρεις πρώτες γενιές της Συριακής δυναστείας έδωσαν αυτοκράτορες που όλοι τους τάφηκαν στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο του Ιουστινιανού, στους Αγίους Αποστόλους, δίπλα στον Ιουστινιανό Α', τον Ιουστίνο Β', τον Ηράκλειο και τόσους άλλους. Τους τάφους τους επισκέπτονταν οι ηγεμονεύοντες αυτοκράτορες σε καθορισμένες ημερομηνίες, όπως η Μεγάλη Δευτέρα και άλλες. Όμως λόγω των αντιξοοτήτων που εξιστορήθηκαν προηγουμένως, ο Κωνσταντίνος ΣΤ', ο οποίος εκπροσωπούσε την τέταρτη γενιά της κυβερνώσας οικογένειας που είχε εγκαθιδρύσει ο Λέων Γ', δεν είχε ταφεί στη θέση που του άρμοζε, πλάι στον πατέρα, τον παπού και τον προπάππο του. Έτσι η Ευφροσύνη εκτιμά ότι η τέταρτη και η πέμπτη γενεά της δυναστείας, στην οποία ανήκε και η ίδια, δικαιούνται ένα κατάλληλο ιερό. Αποφασίζει λοιπόν ότι η μνήμη του πατέρα της, της πρώτης συζύγου του και των δύο νόμιμων θυγατέρων τους θα τιμάται στο δικό της ίδρυμα. Με αυ-

τόν τον τρόπο, ενώ άλλες αυτοκρατορικές δυναστείες θα έρχονται και θα παρέρχονται, και η καθεμιά τους θα προβάλλει παρόμοια αξίωση απέναντι στην αιωνιότητα, η οικογένειά της θα αναπαύεται στον δικό της ξεχωριστό τάφο. Το εγχείρημα της Ευφροσύνης θα χρησιμεύσει ως πρότυπο για τις μεταγενέστερες γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας στην Κωνσταντινούπολη.

Βέβαια το αυτοκρατορικό μαυσωλείο του Κωνσταντίνου Α΄, του ιδρυτή της Νέας Ρώμης, ήταν το πρώτο παράδειγμα τάφου συνδεδεμένου με κάποια εκκλησία. Μεταγενέστεροι Βυζαντινοί αυτοκράτορες θεώρησαν δικαίωμά τους να συναντήσουν τους προκατόχους τους σε αυτό το καθαγιασμένο μέρος στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Ο Ιουστινιανός πρόσθεσε ένα καινούργιο μαυσωλείο επειδή είχαν πληθύνει οι τάφοι. Ωστόσο πολλοί ηγεμόνες είχαν πέσει στα πολεμικά πεδία είτε είχαν πεθάνει πρόωρα δολοφονημένοι. Άλλοι, όπως η Ειρήνη, βρήκαν τελικά έναν τόπο ανάπαυσης εκεί μετά από μια περίοδο καταδίκης και μεταγενέστερης αποκατάστασης.

Στις αρχές του Ι΄ αιώνα, ο Ρωμανός Α΄ ο Λεκαπηνός σχεδίασε ένα καινούργιο μαυσωλείο για τη νέα δυναστεία που ήλπιζε να ιδρύσει. Αυτή ήταν η προφανής πρόθεσή του όταν κατασκεύαζε τη Μονή του Μυρελαίου (Αγίου Μύρου), περιβάλλοντας με αυτοκρατορικούς συνειρμούς το δικό του ίδρυμα όπου η σύζυγός του Θεοδώρα είχε ταφεί το 922. Παρότι τα δυναστικά του σχέδια καταπνίγηκαν εξαιτίας της επιμονής του Κωνσταντίνου Ζ΄, δεν υπάρχει αμφιβολία για τον σκοπό του. Παρομοίως, η οικογένεια των Φωκάδων εμφανίζεται να έχει δημιουργήσει ένα δυναστικό ιεροφυλάκιο στην Καππαδοκία. Η διαδικασία αντανακλά την ανάπτυξη και την επικράτηση αρι-

στοκρατικών ομάδων, πλουσίων οικογενειών που είχαν μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες στις επαρχίες και ανέκαθεν εποφθαλμιούσαν την αυτοκρατορική εξουσία. Οι πολυάριθμες ανεπιτυχείς εξεγέρσεις σημαίνουν επίσης ότι σπάνια έφταναν στην κορυφή της βυζαντινής κοινωνίας και συνεπώς έπρεπε να συμβιβάζονται με τοπικά ιερά. Τα τελευταία ωστόσο μπορούν να γίνουν με τη σειρά τους πολύ σημαντικές εστίες πολιτικών φιλοδοξιών και περιφερειακών αναμνηστικών εορτασμών.

☛ Άλλες αυτοκρατορικές δραστηριότητες ☛

Η Ευφροσύνη φαίνεται ότι επιτέλεσε τον ρόλο που της επιφύλασσε ο Μιχαήλ Β΄· τουλάχιστον δεν υπάρχουν στοιχεία ότι ο ίδιος δυσαρεστήθηκε. Είτε ο αυτοκράτορας σκόπευε σοβαρά να κάνει και άλλα παιδιά, είτε όχι, η δεύτερη σύζυγός του δεν τεκνοποίησε. Ίσως να ήταν στείρα, υπόθεση που μοιάζει σοβαρότερη από την εικασία ότι ο γάμος τους υπήρξε συμβατικός και εξυπηρετούσε μόνον πολιτικές σκοπιμότητες.⁷³ Οι άνδρες υπό φυσιολογικές συνθήκες παντρεύονται προσδοκώντας κανονικές σεξουαλικές σχέσεις και παιδιά. Ωστόσο ο Θεόφιλος παρέμεινε το μοναδικό παιδί του Μιχαήλ και στέφθηκε συναυτοκράτορας το 821. Η Ευφροσύνη πιθανότατα φρόντιζε για τις ανάγκες του προγονού της όπως όφειλε ως θετή μητέρα. Ο Θεόφιλος ήταν ήδη δέκα χρόνων όταν η Ευφροσύνη παντρεύτηκε τον πατέρα του, συνεπώς είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε την πιθανή επιρροή της επάνω του. Πάντως σε όλες τις σημαντικές αυλικές εκδηλώσεις ο νεα-

ρός Θεόφιλος εμφανιζόταν να ακολουθεί το αυτοκρατορικό ζεύγος και η Ευφροσύνη θα είχε την ευκαιρία να αναπτύξει στενή σχέση μαζί του. Τα όσα συνέβησαν στη διάρκεια της βασιλείας του μια δεκαετία αργότερα υποδηλώνουν ότι όντως έτσι είχαν τα πράγματα.

Ο Θεόφιλος εκπαιδεύτηκε στην αυτοκρατορική τέχνη κατά κύριο λόγο από άρρενες παιδαγωγούς, ευνούχους της Αυλής και ειδικούς σε όλα τα θέματα που όφειλε να κατέχει. Ο Μιχαήλ Β΄ ήταν αμόρφωτος, όπως τόσοι άλλοι στρατιωτικοί σφετεριστές του θρόνου, γι' αυτό ήταν αποφασισμένος να εξασφαλίσει για τον γιο του τους καλύτερους δασκάλους και να τον διδάξουν εξέχοντες λόγιοι. Ο αυτοκράτορας διόρισε υπεύθυνο για την εκπαίδευση του Θεόφιλου τον Ιωάννη Γραμματικό, έναν πολύ μορφωμένο κληρικό και μελλοντικό πατριάρχη. Αυτό το πρόσωπο είναι γνωστό για τις θεολογικές του γνώσεις· ως αναγνώστης στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας στις αρχές του Θ' αιώνα είχε επιφορτιστεί από τον Λέοντα Ε' να ερευνήσει τις βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης και να βρει κείμενα εικονομάχων προκειμένου να υποστηρίξει την αναβίωση της εικονομαχίας πριν από τη Σύνοδο του 815. Ο Ιωάννης Γραμματικός διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην επαναφορά της εικονομαχίας και εξασφάλισε την ορθή εμπέδωση της εικονομαχικής θεολογίας εκ μέρους του Θεόφιλου.⁷⁴ Εκτός από τη θεολογική του εκπαίδευση, ο Ιωάννης φαίνεται ότι ενθάρρυνε τον Θεόφιλο να αποκτήσει νομικές γνώσεις, τις οποίες ο νεαρός πρίγκιπας συνδύαζε με τον μεγάλο του ενθουσιασμό για την οικοδόμηση περίτεχνων και πολυτελών ανακτόρων και εκκλησιών. Αυτό το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό του πιθανόν να οφείλεται στην εκπαίδευση που έλαβε από μικρός.

Άλλες όψεις της ζωής της Ευφροσύνης ως αυτοκράτειρας, τις οποίες μπορούμε να υποθέσουμε, σχετίζονται με την επίσημη θέση της ως αυτοκρατορικής συμβίβας. Γνωρίζουμε ότι κάθε αυτοκράτειρα είχε στη διάθεσή της ορισμένες πηγές χρηματοδότησης τις οποίες χρησιμοποιούσε για να επιτελεί τις αγαθοεργίες της· να πραγματοποιεί δωρεές όπως τα σολέμνια, ετήσιες δωρεές σε μοναστήρια, σαν αυτές που έκανε η Ειρήνη για τη Μονή Στουδίου· να διασκεδάζει τις γυναίκες των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, καθώς και τις συζύγους των συγκλητικών· και πάνω απ' όλα να ικανοποιεί τις ανάγκες των θηλυκών μελών της Αυλής που είχαν τις δικές τους συνεστιάσεις, τις μεγάλες δεξιώσεις τους και τις προαγωγές σε επίσημες θέσεις (όταν οι σύζυγοι των αξιωματούχων έπαιρναν τους αντίστοιχους τίτλους, σπαθάρισα, τουρμάρχισσα, στρατήγισσα και πάει λέγοντας). Πολλές από αυτές τις δραστηριότητες τεκμηριώνονται έμμεσα από την ύπαρξη σφραγίδων των αυλικών, όπως οι σφραγίδες που αναφέρονται στην τραπεζαρία της αυτοκράτειρας ή σφραγίδες γυναικών των οποίων η θέση προσδιορίζεται από τον τίτλο του ανδρός τους.⁷⁵ Στα μέσα του Ι' αιώνα, όταν συντάχτηκε το *Περί της Βασιλείου τάξεως*, οι τάξεις των γυναικών των αυλικών συνιστούσαν ένα μεγάλο σώμα και ξεχώριζαν μεταξύ τους ανάλογα με τη θέση των συζύγων τους στη στρατιωτική είτε την κρατική ιεραρχία. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτές οι θέσεις είχαν αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία εκείνη ακριβώς την εποχή.⁷⁶

Επίσης μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ως αυτοκράτειρα η Ευφροσύνη έπαιζε τον αναμενόμενο ρόλο της στην υποδοχή διπλωματών στην Αυλή. Υπήρχε ένα ακόμη καθήκον για το οποίο όφειλε να φροντίσει: η επιλογή ενός

κατάλληλου εντυπωσιακού δώρου για τη σύζυγο του Λουδοβίκου του Ευσεβούς, του γιου και διαδόχου του Καρλομάγνου, όταν ο Μιχαήλ Β' απέστειλε σ' αυτόν μια φιλική πρεσβεία, το 827. Οι διπλωματικές σχέσεις με τη Δύση είχαν διακοπεί εξαιτίας της δολοφονίας του Λέοντα Ε' και του μακροχρόνιου εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Μιχαήλ και τον Θωμά τον Σλάβο. Έτσι το 824 η πρώτη βυζαντινή πρεσβεία στους Φράγκους έφερε στις αποσκευές της δέκα διαφορετικούς τύπους μεταξωτών, δώρα προς τον Λουδοβίκο από τον αδελφό του αυτοκράτορα.⁷⁷ Όταν επέστρεψε ο πρεσβευτής, ο Θεόδωρος Κρίθινος, πληροφόρησε τον Μιχαήλ Β' ότι οι Καρολίδες ενδιαφέρονταν πολύ για τα γραπτά ενός Χριστιανού συγγραφέα με το όνομα Ψευδο-Διονύσιος, τον οποίο ταύτιζαν με τον άγιο Διονύσιο. Έτσι ο αυτοκράτορας έστειλε με την επόμενη πρεσβεία του 827 ένα πολυτελές χειρόγραφο του έργου του, δώρο απολύτως ταιριαστό για έναν ηγεμόνα του οποίου οι Μεροβίγγειοι προκάτοχοί του ήταν όλοι θαμμένοι στο μοναστήρι το αφιερωμένο στον άγιο Διονύσιο, βόρεια από το Παρίσι.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση η Βυζαντινή αυτοκρατορία όφειλε να παίξει τον δικό της ρόλο στη διπλωματική ανταλλαγή διαλέγοντας το κατάλληλο δώρο για τη σύζυγο του ξένου ηγεμόνα. Όμως δεν διαθέτουμε μαρτυρίες σχετικά με την επιλογή της. Είναι πάντως πιθανό ένα από τα πολλά βυζαντινά μεταξωτά που φυλάσσονται στα θησαυροφυλάκια των δυτικών μητροπόλεων να είχε επιλεγεί σαν ταιριαστό πολυτελές δώρο για την αυτοκράτειρα Ιουδήθ, τη σύζυγο του Λουδοβίκου.⁷⁸ Αν τα κρατικά εργαστήρια, που αποτελούσαν μέρος του Ανακτόρου του Ελευθερίου, ήταν αφιερωμένα στην παραγωγή μετα-

ξωτών (βλ. κεφάλαιο 2), η Ευφροσύνη ίσως να είχε κάποια ευθύνη για την επίβλεψή τους. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν ασύμβατο με τη διαμονή της στα γυναικεία διαμερίσματα του Μεγάλου Παλατίου, αφού το Ανάκτορο του Ελευθερίου εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για πολλά χρόνια. Η ύφανση και η διακόσμηση των μεταξωτών που προοριζόνταν να εξαχθούν ως διπλωματικά δώρα απαιτούσε συνεχή παραγωγή, ώστε να υπάρχουν πάντοτε αρκετά αποθέματα από αυτά τα πολύτιμα τόπια για την ικανοποίηση των αυτοκρατορικών αναγκών.⁷⁹

« Ο Μιχαήλ Β΄ και η εικονομαχία »

Όσο κι αν η Ευφροσύνη ανατράφηκε ως εικονολάτρης από τη μητέρα της που είχε κρατήσει επαφές με τον άγιο Θεόδωρο Στουδίτη (και πιθανόν και με άλλους εικονολάτρες), πιθανότατα ήταν υποχρεωμένη να κρατάει κρυφή από την αυτοκρατορική Αυλή την εκπαίδευση που είχε πάρει όταν ήταν παιδί. Ο Μιχαήλ Β΄ υιοθέτησε μια στάση μετριοπαθούς υποστήριξης της πολιτικής που είχε επαναφέρει ο Λέων Ε΄, διακηρύσσοντας ότι ο νόμος πρέπει να τηρείται (εννοώντας πως όλοι όφειλαν να αποδέχονται τη Διακήρυξη Πίστεως της Συνόδου του 815). Παρότι επιτράπηκε σε μερικούς εικονολάτρες να επιστρέψουν από την εξορία στην Κωνσταντινούπολη, η θρησκευτική κοινότητα της Μονής Στουδίου αντικαταστάθηκε από μια νομιμόφρονα ομάδα εικονομάχων μοναχών. Αυτού του είδους η αντικατάσταση, που ευνόησε όσα μονα-

στήρια ήταν πρόθυμα να υποστηρίξουν τις επίσημες θέσεις, πιθανόν να εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση – κοινότητες εικονομάχων μοναχών και καλογραιών είναι βέβαιο ότι κυριαρχούσαν στα μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα. Από τις επιστολές του Θεόδωρου Στουδίτη, η συμπεριφορά των εικονολατρών στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της εικονομαχίας φαίνεται πως ήταν μάλλον επιφυλακτική· οι εικονολάτρες απέφευγαν την ανοιχτή σύγκρουση με τις εικονομαχικές Αρχές, όπου αυτό ήταν δυνατό. Οι αποδέκτες των επιστολών του αντιπροσωπεύουν την ύπαρξη μιας διάσπαρτης αλλά ισχυρής αντιπολίτευσης στην επίσημη επιδοκιμασία της εικονομαχίας εκ μέρους του Μιχαήλ Β'.

Μια λεπτομερέστερη έκθεση των βυζαντινών θέσεων περιλαμβάνεται στην επιστολή που μετέφερε η πρώτη πρεσβεία στον Λουδοβίκο τον Ευσεβή το 824. Πιθανόν να την είχε συντάξει ο Ιωάννης Γραμματικός, γιατί βρίθει από χλευασμούς κατά των εικονολατρών, οι οποίοι πίστευαν ότι οι εικόνες μπορούσαν να τους προστατεύουν, έκαιγαν λιβάνι και άναβαν καντήλια μπροστά τους, και πάει λέγοντας. Αναφέρεται η Σύνοδος της Αγίας Σοφίας του 815 η οποία είχε αποκαταστήσει μια μετριοπαθή εικονομαχία και δίνεται μικρή σημασία στον αριθμό των εικονολατρών που είχαν καταφύγει, εκτός των άλλων, και στη Ρώμη. Αυτή η θέση πιθανόν αντανάκλα την έντονη συζήτηση στην Αυλή του Καρλομάγνου και του γιου του, η οποία είχε πυροδοτηθεί από μια λανθασμένη μετάφραση των Πρακτικών της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου (βλ. κεφάλαιο 2). Η Σύνοδος της Φρανκφούρτης του 797, η συγγραφή των *Libri Carolini*, στην οποία συμμετείχε ενεργά ο ίδιος ο Κάρολος, και η επακόλουθη διαμάχη σχετικά με

την κατάλληλη χρήση της εκκλησιαστικής τέχνης είχαν δοκιμάσει, αναλύσει και εντέλει καταδικάσει τα επιχειρήματα των Βυζαντινών εικονολατρών.

Η επιστολή του 824 εξηγεί επίσης γιατί ο Μιχαήλ Β΄ δεν είχε επικοινωνήσει με τον «αδελφό του αυτοκράτορα» νωρίτερα – η εξέγερση του Θωμά, ο οποίος κατηγορείται για σεξουαλική ανηθικότητα και αποστασία, θεωρείται υπεύθυνη για την αποκοπή του Βυζαντίου από τη Δύση και τις προκαταλήψεις του αυτοκράτορα απέναντι στο θέμα. Στέλνοντας στον συνάδελφό του τις καλύτερες ευχές του, ο Μιχαήλ υποθέτει ότι αμφότεροι ασπάζονται την ίδια μετριοπαθή εικονομαχική πολιτική. Κατόπιν ζητάει τη βοήθειά του για την αντιμετώπιση των εικονολατρών που είχαν καταφύγει στη Ρώμη. Η επιστολή αναφέρεται στο ρήγμα ανάμεσα στον παπισμό (που παρέμενε πιστός στη μνήμη του πάπα Αδριανού και στην ερμηνεία του της Συνόδου του 787) και στη μετριοπαθή εικονομαχική Αυλή του Καρόλου. Υπενθυμίζοντας στον Λουδοβίκο ότι και ο ίδιος τιμά τα λείψανα των αγίων και ότι επιθυμεί την ενδυνάμωση της αληθινής πίστης με κάθε τρόπο, η επιστολή του Μιχαήλ καταδικάζει πρακτικές που είχαν αναπτυχτεί πριν από το 815, αγνοώντας την Καρολίνεια αντίληψη περί των εικόνων ως μέσον διαπαιδαγώγησης. Τα βασικά κείμενα του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου για τις εικόνες (που ήταν κατ' αυτόν «η βίβλος των αγραμμάτων») φαίνεται ότι δεν ήταν αρκετά γνωστά στην Ανατολή.⁸⁰ Ομοίως, η επιστολή καταδικάζει τις δεισιδαιμονίες που συνδέονταν με τη λατρεία των εικόνων και οι οποίες ήταν άγνωστες στη Δύση. Έτσι η κάθε πλευρά αγνοούσε επιχειρήματα που θεωρούνταν ουσιώδη από την άλλη, γεγονός που αντικατοπτρίζει τις

διαφορετικές συνθήκες υπό τις οποίες αντιμετωπιζόταν η εικονομαχία στην Ανατολή και τη Δύση.

Παρ' όλα αυτά, στη Σύνοδο των Παρισίων του 825, ο Λουδοβίκος ο Ευσεβής έδωσε εντολή στους επισκόπους του να επικυρώσουν αυτή τη νέα προσέγγιση και να καταδικάσουν την υπερβολική αφοσίωση στις εικόνες. Οι επίσκοποι της Δύσης επαναβεβαίωσαν επίσης τις αποφάσεις της Συνόδου της Φρανκφούρτης του 794, η οποία είχε καθιερώσει μια ανεξάρτητη Καρολίνεια θεολογία για τις εικόνες. Άσκησαν κριτική κατά του πάπα Αδριανού για την υποστήριξή του στη Σύνοδο του 787, αλλά παράλληλα έδωσαν έμφαση στην αξία των εικόνων ως μέσον διδασκαλίας. Ακολουθώντας μια μέση οδό ανάμεσα στις υπερβολές τόσο της εικονομαχίας όσο και της εικονολατρίας, οι Καρολίνιοι θεολόγοι αντιτάχτηκαν σε μια σειρά Επισκόπων της Ρώμης και προσέγγισαν την επίσημη βυζαντινή πολιτική.⁸¹

☞ Γυναίκες και εικόνες ☜

Από τις πολλές επιστολές που έγραψε ο Θεόδωρος Στουδίτης στη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Β', γίνεται φανερό ότι πιστεύει πως κάποιες γυναίκες είναι ικανές να υποστηρίξουν πιο αποτελεσματικά την υπόθεση της εικονολατρίας απ' όσο οι άνδρες. Η διαπίστωση αυτή απορρέει κυρίως από τους επαίνους του για ορισμένες μοναχές, τις οποίες συγκρίνει ευνοϊκά αντιπαραθέτοντάς τις με μοναχούς που είχαν συνταχτεί με τον εχθρό και έγιναν εικονομάχοι. Ο Θεόδωρος ξεχωρίζει μερικές ηγουμέ-

νισσες οι οποίες αντιμετώπισαν με παραδειγματικό σθένος τις εναντίον τους απειλές. Επιπλέον, το πλήθος των πλουσίων χηρών και των γυναικών που αναφέρεται ότι παραστέκουν τους φυλακισμένους εικονολάτρες, φέρνοντας τους τροφή, ρούχα, ακόμη και λαθραίες εικόνες, μας θυμίζουν την ανώνυμη σύζυγο του δεσμοφύλακα που είχε πράξει τα ίδια για τον άγιο Στέφανο στα μέσα του Η' αιώνα. Ο ρόλος συγκεκριμένων γυναικών, οι οποίες υποστήριζαν έμμεσα την υπόθεση της εικονολατρίας, σημειώνεται επανειλημμένα και υποδηλώνει ότι αρκετές ήσαν πρόθυμες να αντιταχτούν στην επίσημη πολιτική των εικόνων. Στη δεύτερη φάση της εξορίας του, όταν ο Θεόδωρος στάλθηκε στην κεντρική Μικρά Ασία το 818, απολάμβανε της προστασίας μιας πλούσιας αρχόντισσας ονόματι Ειρήνης, που ήταν μέλος της οικογενείας Τούρκου. Η Ειρήνη φρόντιζε για τη διαμονή του στα κτήματά της στη Βονίτα, ώσπου αξιωματούχοι από την Κωνσταντινούπολη έφτασαν για να βεβαιωθούν ότι όντως εξέτιε την ποινή του. Αυτή η Ειρήνη ήταν μία μόνο από τις γυναίκες που είχαν θέσει τον εαυτό τους και τις περιουσίες τους στη διάθεση της εικονολατρικής ηγεσίας.⁸²

Και ενώ όλα τα παραπάνω δεν είναι τίποτα περισσότερο από ενδείξεις, ωστόσο θέτουν το ερώτημα κατά πόσο η εικονολατρία είχε ιδιαίτερη σημασία για τις γυναίκες, ο ρόλος των οποίων στην οργανωμένη Εκκλησία ήταν τόσο περιορισμένος. Εκτός από τη θέση της ηγουμένης, η οποία αποτελούσε το αποκορύφωμα για τη ζωή μιας νεαρής κοπέλας που αποφάσιζε να αφιερωθεί στον μοναστικό βίο, ελάχιστοι ήταν οι αναγνωρισμένοι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες μπορούσαν να συνεισφέρουν στην εκκλησιαστική ζωή. Ξέρουμε για τη θυρωρό η οποία

καθαρίζει τα σκαλιά της εκκλησίας, πετάει τα καμένα κεριά κι άλλα παρόμοια, όπως και τόσες πιστές γυναίκες κάνουν και σήμερα. Όμως έξω από το μοναστήρι, σπάνια μια γυναίκα μπορούσε να καταλάβει μια θέση επιρροής στην Εκκλησία. Ακόμη και οι κοινότητες των καλογραιών εξαρτιόνταν από έναν άρρενα χειροτονημένο κληρικό για τη Θεία Κοινωνία. Παρ' όλ' αυτά, αντίθετα με τις επίσημες ιεροπραξίες της Εκκλησίας, η πράξη της προσκύνησης των εικόνων ήταν ένα προσωπικό ζήτημα που κάθε Χριστιανός μπορούσε να τελέσει κατά βούληση. Δεν χρειαζόταν η μεσολάβηση ιερέα και μπορούσε να εκτελεστεί ανά πάσα στιγμή όταν η εικόνα ήταν ορατή. Από τις άφθονες αφηγήσεις γυναικών που ήταν ταγμένες στην εικόνα της Θεοτόκου των Βλαχερνών, στα βόρεια περίχωρα της πρωτεύουσας, είναι προφανές ότι διατηρούσαν προσωπική σχέση με την εικόνα. Μια γυναίκα συμμετείχε στην αγρυπνία της Παρασκευής κάθε εβδομάδα και ήταν πεισμένη ότι η εικόνα πράγματι επικοινωνούσε μαζί της. Άλλες είχαν τις δικές τους εικόνες τις οποίες προσκυνούσαν στα σπίτια τους. Παρόμοιες ιστορίες είναι αρκετά συχνές και υποδηλώνουν πως οι γυναίκες ένιωθαν ένα ιδιαίτερο είδος παρηγοριάς όταν προσεύχονταν στις αγαπημένες τους εικόνες.⁸³

Οι εικόνες έπαιζαν σχεδόν σίγουρα ανάλογο ρόλο στα παιδικά χρόνια της Ευφροσύνης. Η έκταση της διαφωνίας της με τον Μιχαήλ στο ζήτημα των εικόνων δεν αποκαλύπτεται από τις πηγές, που παραμένουν σιωπηλές σε ό,τι αφορά τις σκέψεις των γυναικών, ενώ παράλληλα είναι πρόθυμες να καταδικάσουν την παραμικρή γυναικεία αδυναμία. Είχε ωστόσο ζήσει την αλλαγή του 815 και γνώριζε τους διωγμούς που επακολούθησαν, και έτσι αντι-

λαμβανόταν την πολιτική αναγκαιότητα να κρατάει τα συναισθήματά της για τον εαυτό της, όποια κι αν ήταν η φύση τους. Αν όντως παραστεκόταν στους διωκόμενους και τους φυλακισμένους εικονολάτρες, η Ευφροσύνη κατόρθωσε να διατηρήσει την ανωνυμία της και να το πράττει κρυφά. Ύστερα από τις διαμαρτυρίες του κατά του αυτοκρατορικού γάμου της Ευφροσύνης που έπεσαν στο κενό, ο Θεόδωρος Στουδίτης φαίνεται ότι εγκατέλειψε τις προσπάθειές του να επηρεάσει τη Μαρία και την κόρη της: στο εξής δεν σώζονται άλλες επιστολές προς αυτές. Αλλά ούτε φαίνεται να προσπάθησε να εκμεταλλευθεί την επιρροή της αυτοκράτειρας στον σύζυγό της. Ο θάνατος του Θεόδωρου το 826 από φυσικά αίτια στέρησε την παράταξη των εικονολατρών από τον πιο αποτελεσματικό οργανωτή της και τους σημερινούς ιστορικούς από την καλύτερη πηγή τους άμεσης πληροφόρησης γύρω από την εποχή του. Κανένας άλλος επιστολογράφος δεν αναδεικνύεται για να καλύψει το κενό που αφήνει εκείνος, ενώ οι *Βίοι* ορισμένων εικονολατρών αγίων και μαρτύρων που καταγράφουν την αντίσταση των ηρώων τους συντάσσονται πολλά χρόνια μετά τα υποτιθέμενα γεγονότα που περιγράφουν.⁸⁴

Όπως και άλλοι, η Ευφροσύνη πιθανότατα είχε διατηρήσει την εικονολατρική πίστη της ιδιωτικά, ενώ εξωτερικά συμμορφωνόταν με την επίσημη πολιτική. Ωστόσο οι σωζόμενες πηγές δεν κάνουν λόγο για τις αντιλήψεις της, ούτε παρέχουν την παραμικρή πληροφορία για το εάν τα μοναστήρια που ίδρυσε υποστήριζαν ή όχι την επίσημη πολιτική κατά των εικόνων. Εύκολα φανταζόμαστε ότι η Αυλή του Μιχαήλ Β΄ ήταν διαιρεμένη στα δύο: από τη μια ο Ιωάννης Γραμματικός και ο εικονομάχος πα-

τριάρχης Αντώνιος και από την άλλη η Ευφροσύνη και οι κυρίες επί των τιμών που διατηρούσαν τις δικές τους απόψεις. Όμως από τη στιγμή που δεν διαθέτουμε μαρτυρίες, καλύτερα να αποφεύγουμε τις εικοτολογίες. Αυτό που συνάγεται από τη σιωπή είναι ότι η Ευφροσύνη επιτελούσε δεόντως τα αυτοκρατορικά της καθήκοντα. Από αυτή την άποψη, η επιλογή του Μιχαήλ Β' δικαιώθηκε σε μεγάλο βαθμό.

Πράγματι, αντίθετα με τους προκατόχους του, ο Μιχαήλ από το Αμόριο, ο τραυλός στρατιώτης-αυτοκράτορας που δεν διέθετε ούτε στο παραμικρό αυτοκρατορικές περγαμηνές, είναι ο μόνος που πεθαίνει στο αυτοκρατορικό του κρεβάτι. Σε αντίθεση με τον Κωνσταντίνο ΣΤ' και τη μητέρα του Ειρήνη που πέθαναν στην εξορία, καθώς και τους τρεις άμεσους προκατόχους του, τον Νικηφόρο, τον Σταυράκιο και τον Λέοντα Ε' που φονεύθηκαν στο πεδίο της μάχης είτε δολοφονήθηκαν με αγριότητα, ο Μιχαήλ Β' είχε ειρηνικό τέλος. Στις 2 Οκτωβρίου του 829, υπέκυψε σε μια αρρώστια των νεφρών αφού βασίλευσε επί οκτώ έτη και εννέα μήνες, αφήνοντας τον νεαρό γιο και διάδοχό του συναυτοκράτορα και εξάαιρετα εκπαιδευμένο για την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Είναι η πρώτη ειρηνική μεταβίβαση εξουσίας στα τελευταία πενήντα χρόνια περίπου. Δικαιούμαστε λοιπόν να θέσουμε το ερώτημα κατά πόσον η Ευφροσύνη έπαιξε κάποιο ρόλο διασφαλίζοντας ότι μετά τον θάνατο του συζύγου της ο γιος του θα κληρονομούσε τη θέση του χωρίς αντιδράσεις.⁸⁵

☛ Η ανάρρηση του Θεόφιλου στον θρόνο ☚

Ως χήρα αυτοκράτειρα, το πρώτο καθήκον της Ευφροσύνης ήταν να θάψει τον άνδρα της στον τάφο που τον περίμενε πλάι στη Θέκλα, στο μαυσωλείο του Ιουστινιανού, δίπλα στον ναό των Αγίων Αποστόλων, και να εξασφαλίσει την ανάρρηση του προγονού της στην αυτοκρατορική πορφύρα. Ο ρόλος της υπογραμμίζεται από ορισμένους χρονογράφους του Γ' αιώνα, όπως ο Λέων Γραμματικός που εκλαμβάνει λανθασμένα την Ευφροσύνη ως φυσική μητέρα του νεαρού αυτοκράτορα: «Μετά από εκείνον [τον Μιχαήλ Β'] ο γιος του Θεόφιλος αναρρήθηκε στην εξουσία μαζί με τη μητέρα του Ευφροσύνη».⁸⁶ Άλλοι, όπως ο Γενέσιος, καταγράφουν απλώς ότι ο Θεόφιλος κληρονόμησε τον θρόνο από τον πατέρα του. Αυτή η ανακολουθία οφείλεται πιθανόν στο ότι, το 829, ο Θεόφιλος ήταν ήδη δεκαέξι χρόνων, στα πρόθυρα της ανδρικής ηλικίας, και συνεπώς μπορούσε να κυβερνήσει χωρίς Συμβούλιο Αντιβασιλείας. Μόνον οι Συνεχιστές του Θεοφάνη ισχυρίζονται πως ο Θεόφιλος είχε ήδη ενηλικιωθεί και παρέλαβε τον θρόνο από τον πατέρα του.⁸⁷ Όμως αυτή η πηγή, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι απροσχημάτιστα επιθετική κατά των εικονομάχων αυτοκρατόρων του Θ' αιώνα και πιθανόν να επιθυμεί να επιρρίψει όλα τα σφάλματα μονάχα στον Θεόφιλο.

Ανάμεσα στις πρώτες πράξεις του νέου ηγεμόνα, δύο αξίζει να σχολιαστούν: αρκετές αφηγήσεις αναφέρουν ότι ο Θεόφιλος συγκάλεσε τη Σύγκλητο στο Ανάκτορο της Μαγναύρας και ζήτησε να μάθει τι απέγιναν οι άνδρες

που είχαν συνωμοτήσει με τον Μιχαήλ Β΄ για να δολοφονήσουν τον Λέοντα Ε΄ την ημέρα των Χριστουγέννων του 820. Όταν τον πληροφόρησαν, ο αυτοκράτορας τους απήγγειλε κατηγορία για τον φόνο του αυτοκράτορα και διέταξε τον έπαρχο της πόλης να τους επιβάλει την οφειλόμενη τιμωρία (θάνατο), ισχυριζόμενος μάλιστα ότι το είχε υποσχεθεί στον πατέρα του. Η αυστηρότητα και η αδικία αυτής της αναδρομικής δικαστικής απόφασης μπορεί να σημαίνουν πως ο αυτοκράτορας ήθελε να καταλάβουν όλοι ότι όσο νεαρός κι αν ήταν, δεν σκόπευε να ανεχτεί καμία συνωμοσία κατά της ζωής του. Αφού ο αυτοκράτορας είναι εκλεκτός του Θεού, καμία επίθεση εναντίον του δεν μπορεί να παραβλεφθεί ή να μείνει ατιμώρητη. Όμως δεδομένου ότι ο Λέων Ε΄ ήταν ο πνευματικός πατέρας του Θεόφιλου, η επιθυμία να εκδικηθεί τον φόνο του νονού του πιθανόν να έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφαση του αυτοκράτορα.⁸⁸ Η δεύτερη πράξη του πηγάζει από την εκτίμηση που έτρεφε ο Θεόφιλος στον παιδαγωγό του, τον Ιωάννη Γραμματικό: τον διόρισε αυτοκρατορικό εκπρόσωπο «παρά τω πατριάρχη» με το αξίωμα του συγκέλλου, πράγμα που ουσιαστικά σήμαινε ότι θα γινόταν ο επόμενος ηγέτης της Εκκλησίας. Του ανέθεσε επίσης μια σημαντική και ευαίσθητη διπλωματική αποστολή προς τους Άραβες. Με αυτόν τον τρόπο ένας φημισμένος εικονομάχος λόγιος τοποθετήθηκε σε μια εξέχουσα θέση, γεγονός που δεν άφηνε καμιά αμφιβολία ότι ο νέος αυτοκράτορας θα συνέχιζε την εκκλησιαστική πολιτική του πατέρα του κατά της λατρείας των εικόνων.

Αλλά και στο στρατιωτικό πεδίο ο Θεόφιλος εξακολούθησε την πολιτική του πατέρα του κατά των αραβικών δυνάμεων που είχαν επιτεθεί και καταλάβει την Κρήτη

στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Μιχαήλ Β'. Επρόκειτο για πειρατές που εξορμούσαν από τη μουσουλμανική Ισπανία, αναζητώντας μια καινούργια ναυτική βάση στην Ανατολική Μεσόγειο. Αφού πρώτα η Αλεξάνδρεια αρνήθηκε να τους δεχτεί, επιτέθηκαν στην Κρήτη, φόνευσαν τον Χριστιανό ηγέτη της, τον μητροπολίτη Γόρτυνος, και άλλους και αποπειράθηκαν να ιδρυσουν ένα ξεχωριστό αραβικό βασίλειο στη νήσο. Παρά τις εκστρατείες που επανειλημμένως επιχείρησαν οι Βυζαντινοί εναντίον τους, απέτυχαν να εκτοπίσουν από την Κρήτη αυτούς τους ανεπιθύμητους νεοφερμένους, και έτσι ο Θεόφιλος κληρονόμησε ένα σοβαρό πρόβλημα που όφειλε να αντιμετωπίσει. Βρέθηκε λοιπόν ευθύς αμέσως απασχολημένος με στρατιωτικά ζητήματα και οι σωζόμενες πηγές ενδιαφέρονται κατά κύριο λόγο γι' αυτά. Κάποιες ωστόσο καταγράφουν ένα άλλο σημαντικό γεγονός που συνέβη στην αρχή της βασιλείας του: τον γάμο του αυτοκράτορα, για τον οποίο φρόντισε η θετή μητέρα του, η Ευφροσύνη.

✦ Ο γάμος του Θεόφιλου ✦

Παρότι οι αφηγήσεις σχετικά με τον γάμο ποικίλλουν από τη μια πηγή στην άλλη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Ευφροσύνη πήρε την πρωτοβουλία για να ξεκινήσει η διαδικασία. Το 829 ο προγονός της ήταν πιθανότατα δεκαέξι χρόνων, δηλαδή στη σωστή ηλικία για να παντρευτεί. Η Ευφροσύνη βάλθηκε να του βρει την κατάλληλη νύφη. Κι έτσι φτάνουμε στην τρίτη αναφορά σε γαμήλια καλ-

λιστεία. Όπως είδαμε, η πρώτη που έχει καταγραφεί ήταν αυτή που συνδέεται με τον γάμο του Σταυράκιου, του γιου του Νικηφόρου Α', την πρώτη δεκαετία του Θ' αιώνα. Η δεύτερη ιστορία γράφτηκε λίγο αργότερα, αλλά αφορά τον προγενέστερο γάμο των γονιών της Ευφροσύνης, της Μαρίας από την Άμνια και του Κωνσταντίνου ΣΤ', τον οποίο είχε ρυθμίσει η αυτοκράτειρα Ειρήνη και τελέστηκε το 788. Ο τρίτος διαγωνισμός ομορφιάς είναι ο παρών, για τον οποίο η Ευφροσύνη επέλεξε μια ομάδα πανέμορφες νεαρές και προσκάλεσε τον Θεόφιλο να διαλέξει τη μέλλουσα σύζυγό του. Σύμφωνα με κάποιες παραλλαγές, ο αυτοκράτορας της πρόσφερε ένα χρυσό μήλο υποδουόμενος έτσι τον αρχαίο ρόλο του Πάρι.⁸⁹

Έχουμε κάθε λόγο να αμφιβάλλουμε για τις περίτεχνες λεπτομέρειες και τις διάφορες εκδοχές αυτών των γαμήλιων καλλιστείων που σώζονται στις χρονογραφίες του Ι' αιώνα, επειδή η νεαρή κυρία που αναδείχθηκε νικήτρια και έγινε αυτοκράτειρα αναγνωρίστηκε αργότερα ως αγία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Για να μνημονεύονται τα επιτεύγματά της γράφτηκε ένας *Βίος* σε πανηγυρικό ύφος, στα τέλη του Θ' ή στις αρχές του Ι' αιώνα, πιθανόν προτού συνταχτούν οι εν λόγω χρονογραφίες.⁹⁰ Ακολουθώντας τους κανόνες για τα παρεμφερή αυτοκρατορικά εγκώμια, τα οποία κανονικά απευθύνονται σε αυτοκράτορες, ο άγνωστος συγγραφέας δίνει έμφαση στη φυσική ομορφιά της αυτοκράτειρας, στις ηθικές αρετές της και στην εξέχουσα πίστη της στις εικόνες, που της προσέδωσαν την αυτοκρατορική της φήμη. Γράφοντας πολύ αργότερα από το γεγονός, ο άγνωστος συγγραφέας διανθίζει την αφήγησή του για να αποδείξει τις ανώτερες αρετές της αυτοκράτειρας, προσπαθώντας παράλληλα να

μειώσει τον διεφθαρμένο εικονομάχο, τον αυτοκράτορα Θεόφιλο. Ξεκαθαρίζει ότι η Ευφροσύνη, την οποία θεωρεί φυσική μητέρα του αυτοκράτορα, ήταν εκείνη που διάλεξε αυτές τις ανυπέρβλητες καλλονές προετοιμάζοντας τον γάμο.

Φαίνεται λοιπόν ότι σε αυτό το σημείο η Ευφροσύνη παίρνει την πρωτοβουλία. Σύμφωνα με τον Βίο, στέλνει αγγελιαφόρους σε όλη την επικράτεια για να επιλέξουν θελκτικές νεαρές γυναίκες που έχουν την κατάλληλη ηλικία.⁹¹ Είναι η στιγμή που σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία η καρδιά του κάθε πατέρα ο οποίος έχει μια κόρη με ανάλογα προσόντα αρχίζει να χτυπάει πιο γοργά. Και αν η θυγατέρα μου επιλεγεί για αυτοκράτειρα; Έτσι τίθεται σε ενέργεια ο μηχανισμός προσέλκυσης της επαρχιακής αριστοκρατίας στη ζωή της μητρόπολης, ίσως και στο κέντρο της ίδιας της αυτοκρατορικής Αυλής. Από όλες τις γωνιές του Βυζαντίου, καλά πληροφορημένοι, φιλόδοξοι γονείς προσπαθούν να βρουν έναν τρόπο να προωθήσουν τις κόρες τους. Αλλά η Ευφροσύνη έχει φυσικά τα δικά της σχέδια. Δεν πρόκειται να επιτρέψει στον Θεόφιλο να διαλέξει μια ακατάλληλη νύφη, και τα δικά της κριτήρια περί καταλληλότητας ίσως να είναι αρκετά ασυνήθιστα. Ενώ η ομορφιά παίζει βεβαίως τον ρόλο της, η ικανότητα της νύφης να τεκνοποιήσει, η θέση της οικογένειάς της στη χώρα και η στάση της ίδιας και των συγγενών της απέναντι στις ιερές εικόνες πιθανόν να είναι εξίσου σημαντικοί παράγοντες. Όπως και να έχει, αν πιστέψουμε τις διάφορες αφηγήσεις, ανάμεσα στις νεαρές καλλονές που θεωρήθηκαν πως συγκέντρωναν τα απαιτούμενα προσόντα τουλάχιστον δύο αφοσιωμένες εικονολάτρες είχαν επιλεγεί από την Ευφροσύνη. Ο Θεόφιλος απέρριψε την

πρώτη, την Κασσία, και μετά «διάλεξε» τη δεύτερη, τη Θεοδώρα. Αυτή είναι η τρίτη γυναίκα στην πορφύρα με την οποία ασχολείται το παρόν βιβλίο.

Οι τελετές της στέψης της Θεοδώρας και του γάμου της με τον Θεόφιλο έγιναν στις 5 Ιουνίου του 830, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα τελετουργικά (βλ. κεφάλαιο 4). Με αυτόν τον τρόπο μία ακόμη καλλονή από την επαρχία αναρρήθηκε στην υψηλότερη θέση που θα μπορούσε να προσδοκά μια Βυζαντινή. Όπως και η Ειρήνη, η Μαρία και η Θεοφανώ πριν απ' αυτή, η Θεοδώρα μεταμορφώθηκε από ασήμαντη κοπέλα στην πιο σημαντική γυναικεία μορφή της Αυτοκρατορίας. Η οικογένειά της τη συνόδεψε στην πρωτεύουσα προσδοκώντας τις σχετικές ανταμοιβές. Σε αντίθεση με το χαμηλό προφίλ της Μαρίας μετά τον γάμο της στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής δυναστείας, η Θεοδώρα ανυψώθηκε αμέσως στο αξίωμα της αυτοκράτειρας. Η Ευφροσύνη δεν φιλοδοξούσε να έχει υπό την εξουσία της τη νιόπαντρη σύζυγο του προγονού της, ούτε την ενδιέφερε η περαιτέρω παραμονή της στα αυτοκρατορικά διαμερίσματα. Αντίθετα, θα αποσυρθεί από την Αυλή σχεδόν αμέσως μετά το πέρας των τελετών. Έτσι η εκλογή της Θεοδώρας από τον Θεόφιλο γιορτάζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, με την αντικατάσταση της παλαιότερης γενιάς από τη νεότερη. Το νιόπαντρο ζευγάρι αποκτά άμεσα πλήρη εξουσία μέσα στο Μέγα Παλάτιο.

Όλες οι σωζόμενες αφηγήσεις γι' αυτά τα γαμήλια καλλιστεία παρουσιάζουν τα γεγονότα με τέτοιο τρόπο, ώστε εκείνοι που τιμούσαν τις εικόνες να εμφανίζονται πάντοτε νικηφόροι και οι εικονομάχοι αντίπαλοί τους ηττημένοι. Ισχυρίζονται δηλαδή ότι η Ευφροσύνη είχε ορ-

γανώσει με τέτοιο τρόπο τον διαγωνισμό ομορφιάς, ώστε ο Θεόφιλος να μην μπορεί παρά να διαλέξει μια εικονολάτρη νύφη: την Κασσία ή Κασσιανή –που μετά τα καλλιστηρία έγινε μοναχή και αφοσιώθηκε στη συγγραφή ύμνων και θρησκευτικών ποιημάτων, και η οποία υπήρξε μια εξαιρετική συγγραφέας, από τις ελάχιστες γυναίκες συγγραφείς στο Βυζάντιο– ή τη Θεοδώρα που τελικά έγινε εικονολάτρης αγία. Και εκείνη που πιστώνεται γι' αυτή την επιλογή είναι η κόρη της Μαρίας από την Άμνια, η εγγονή της αυτοκράτειρας Ειρήνης, εκείνης που είχε αποκαταστήσει τη λατρεία των εικόνων στη Σύνοδο της Νικαίας το 787. Το ολοφάνερο συμπέρασμα είναι ότι η Ευφροσύνη ήταν κρυφή εικονολάτρη που έκρυβε προσεκτικά τις πεποιθήσεις της και κατάφερε να εξαπατήσει τον προγονό της. Βέβαια αυτή η εκδοχή είναι βολική, γιατί τον παρουσιάζει ως ανόητο που άθελά του επέλεξε για γυναίκα του μια δηλωμένη εικονολάτρη.⁹²

Αλλά μια τόσο απόλυτη θεολογική ερμηνεία παραβλέπει το γεγονός ότι η Ευφροσύνη ήταν επίσης πορφυρογέννητη, γεννήθηκε στην Αίθουσα της Πορφύρας, τέκνο ζεύγους ηγεμόνων και ανατράφηκε με την αυτοκρατορική αύρα, παρά τις διόλου αυτοκρατορικές συνθήκες στην Πρίγκιπο. Μέσα από την απροσδόκητη πρόταση γάμου του Μιχαήλ Β', η Ευφροσύνη μπόρεσε να επιστρέψει στην κοσμική ζωή ως αυτοκράτειρα, επικεφαλής της βυζαντινής Αυλής. Ως σύζυγος του Μιχαήλ Β' πραγματοποίησε την αυτοκρατορική της μοίρα, επαναβεβαιώνοντας όλα τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής δυναστικής εξουσίας που της είχε εμφυσήσει η μητέρα της Μαρία. Η Ευφροσύνη δεν ήταν μια όμορφη κοπέλα από την επαρχία: αντίθετα προερχόταν από το πιο εκλεκτό τμή-

μα της βυζαντινής κοινωνίας και είχε επιστρέψει σε αυτό εντελώς φυσικά. Η ταυτότητά της ως μέλους του εσωτερικού αυτοκρατορικού κύκλου ήταν εξίσου δυνατή, όπως και η πίστη της στην υπόθεση της εικονολατρίας.

Έτσι όταν έφτασε η ώρα να φροντίσει για τον γάμο του προγονού της, η Ευφροσύνη ήταν καλά προετοιμασμένη. Ήξερε πως έπρεπε να διαλέξει μια νεαρή κοπέλα, την οποία θα ήταν σε θέση να επηρεάζει ώστε στο μέλλον να έχει δεδομένη την υποστήριξή της. Βασικά προσόντα ήταν η κατάλληλη ηλικία για να γεννήσει πολλά παιδιά και η προέλευση από μια όχι και τόσο ισχυρή (χωρίς πολλές επαφές) οικογένεια της επαρχίας, η οποία θα παρέμενε εσαεί πιστή στην αυτοκράτειρα Ευφροσύνη και δεν θα την αμφισβητούσε ποτέ. Πάντως, όσο και να ήλεγχε η Ευφροσύνη τις οικογένειες των υποψηφίων που είχαν ξεχωρίσει στα γαμήλια καλλιστεία, θα της ήταν δύσκολο να εξασφαλίσει ότι στην τελική φάση θα συμμετείχαν μονάχα εικονολάτρες. Το πιθανότερο είναι ότι επέτρεψε να συμμετάσχουν μόνο εκείνες οι νεαρές που η ίδια θεωρούσε κατάλληλες.

Ο Θεόφιλος πήρε την τελική του απόφαση και η Θεοδώρα έγινε γυναίκα του (λεπτομερής ανάλυση στο κεφάλαιο 4). Πολύ σύντομα η αυτοκράτειρα γέννησε τρεις κόρες κι έναν γιο, ο οποίος πέθανε σε μικρή ηλικία· αργότερα γέννησε άλλες δύο κόρες και τελικά, το 840, έναν γιο, τον Μιχαήλ, ο οποίος κληρονόμησε τον θρόνο του πατέρα του το 842. Ο γάμος που είχε κανονίσει η Ευφροσύνη το 830 αποδείχτηκε σταθερός. Το ζευγάρι ήταν ταιριαστό, τουλάχιστον με τα μεσαιωνικά κριτήρια, και ακόμη και μετά τον θάνατο του συζύγου της η Θεοδώρα δεν έκρυβε την αφοσίωσή της σ' εκείνον. Είτε έγινε κά-

ποιος διαγωνισμός ομορφιάς ανάμεσα στις υποψήφιες νύφες είτε απλώς έχουμε να κάνουμε με δύο οικογένειες διαφορετικής κοινωνικής θέσης που συγγένεψαν με αυτόν τον τρόπο, η σημασία αυτού του γάμου επιβεβαιώνεται με την επιτυχημένη πορεία των συγγενών της Θεοδώρας στην πρωτεύουσα. Η μητέρα της Φλωρίνα, οι τρεις αδελφές της που καλοπαντρεύτηκαν και οι δύο αδελφοί της πρόκοψαν όπως αναμενόταν.

Απ' ό,τι φαίνεται ο Θεόφιλος φρόντισε για τους συγγενείς της πολυμελούς οικογενείας της γυναίκας του. Ιδιαίτερώς τίμησε την πεθερά του δημιουργώντας για χάρη της έναν εντελώς καινούργιο τίτλο: αυτόν της πατρικίας ζωστής (η ονομασία του τίτλου αναφέρεται στην πολυτελώς διακοσμημένη ζώνη του αξιώματος). Ανυψώνοντάς τη με αυτόν τον τρόπο, ο Θεόφιλος καθιέρωσε μια υψηλή θέση στη βυζαντινή Αυλή η οποία προοριζόταν αποκλειστικά για γυναίκες: η πεθερά του αυτοκράτορα κατείχε την πέμπτη θέση στην αυτοκρατορική ιεραρχία. Δεν διαθέτουμε πολλές μαρτυρίες για τον αντίκτυπο αυτού του νέου τίτλου, αφού η Φλωρίνα είχε ήδη υιοθετήσει το πιο χριστιανικό όνομα Θεοκτίστη και προτίμησε το μοναστικό περιβάλλον από τη ζωή της Αυλής. Δημιούργησε τα δικά της διαμερίσματα στη Μονή τα Γαστρίου, η οποία συνδέθηκε ειδικότερα με την ίδια και την οικογένειά της. Ωστόσο η θέσπιση μίας καινούργιας υψηλής θέσης για τη μητέρα της αυτοκράτειρας σήμανε την παρεμβολή ενός τίτλου που προοριζόταν μόνο για γυναίκες στο σύστημα των τίτλων και των κυβερνητικών θέσεων τους οποίους κατείχαν αποκλειστικά άνδρες. Ίσως ο Θεόφιλος να θεώρησε ότι μ' αυτόν τον τρόπο τιμά απλώς τη μητέρα της συμβίας του, αλλά ενδεχομένως να είχε αντι-

ληφθεί τις ανάγκες των θηλυκών μελών της Αυλής και να αποφάσισε να κατοχυρώσει τον έλεγχό του επάνω τους.

☛ Η ιεραρχία της βυζαντινής Αυλής ☚

Όπως είδαμε προηγουμένως, το σύστημα των τιμητικών τίτλων και των κρατικών αξιωμάτων ήταν ουσιαστικά συνδεδεμένο με την έννοια της τάξης.⁹³ Μια τάξη η οποία έπρεπε να διατηρείται ως εγγύηση για την ορθή διεξαγωγή των τελετών. Επίσης με αυτόν τον τρόπο ελεγχόταν η πρόσβαση στα πολύωρα αυτοκρατορικά συμπόσια, για τα οποία μας πληροφορούν τέσσερις σωζόμενοι κατάλογοι (τακτικά) όπου περιλαμβάνονται πλάνα με τις ορισμένες θέσεις, στοιχείο πολύ σημαντικό στην αυλική εθιμοτυπία. Μετά τον πατριάρχη, που κατατάσσεται στην πρώτη θέση αυτών των καταλόγων, έρχεται δεύτερος ο *καίσαρ* (ο πιθανός διάδοχος)· ο *νοβελίσσιμος* (τίτλος που απονέμεται σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας) ακολουθεί στην τρίτη θέση και ο *κουροπαλάτης* στην τέταρτη (ένας ακόμη τίτλος που επιφυλάσσεται για τον γαμβρό και τον διάδοχο, εφόσον ο αυτοκράτορας δεν έχει γιο). Αμέσως μετά τον *κουροπαλάτη* ακολουθεί η *πατρικία ζωστή*. Με αυτόν τον τρόπο, η αυτοκρατορική οικογένεια εδραιώνεται πιο σταθερά στην καρδιά της κοινωνίας της Αυλής. Μετά την πεθερά ακολουθούν οι υψηλόβαθμοι αυλικοί, ο *μάγιστρος* (ανώτατος σύμβουλος), ο *ραίκτωρ* (ο επικεφαλής της νομικής υπηρεσίας), ο *σύγκελλος* (ο προσωπικός αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα παρά τω πατριάρχη) και ο *πραιπόσιτος* ή *προϊστάμενος*

του ιερού κοιτώνος, ο αρχιευνούχος που είναι επιφορτισμένος με τις αυλικές διαδικασίες.

Το παλαιότερο από αυτά τα τακτικά χρονολογείται από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Θεόφιλου και υποδηλώνει την πρωτοβουλία της Αυλής για να καταγραφούν όσα προηγουμένως μεταφέρονταν μέσω της προφορικής παράδοσης.⁹⁴ Η παραπάνω εξέλιξη υποδεικνύει ότι η βυζαντινή Αυλή θεώρησε απαραίτητη την καταγραφή του συστήματος ιεράρχησης που είχε γίνει πλέον αρκετά πολύπλοκο. Νέα θέματα, που αντανακλούσαν την επέκταση της αυτοκρατορικής εξουσίας τόσο προς ανατολές όσο και προς δυσμάς· καινούργιοι τιμητικοί τίτλοι, όπως αυτός της πατρικίας ζωστής· νέες διοικητικές θέσεις που θεσπίστηκαν για να αντιμετωπιστεί η αυξημένη δουλειά της καταγραφής των αρχείων – όλες αυτές οι αλλαγές καθρεφτίζονται έμμεσα στη διευθέτηση των θέσεων στα αυτοκρατορικά δείπνα. Με παραπάνω από τετρακόσιους τακτικούς καλεσμένους είναι απαραίτητη μια σαφής αίσθηση τάξεως. Επιπλέον πρέπει να οριστούν οι αρμόζουσες προτεραιότητες όταν είναι παρόντες ξένοι πρεσβευτές ή τιμώμενοι όμηροι που κρατούνταν στο «χρυσό κλουβί» της βυζαντινής Αυλής, καθώς και οι γιοι των Βενετών, των Βουλγάρων και ντόπιων αριστοκρατικών οικογενειών που εκπαιδούνταν ως αυτοκρατορικοί ακόλουθοι. Όλοι επιδιώκουν με σθένος μια θέση κοντά στον αυτοκράτορα, ή στα ψηλά του τραπεζιού, όμως σε ελάχιστους δίνεται.⁹⁵ Η διάσωση του συγκεκριμένου καταλόγου με τις θέσεις των προσκεκλημένων (που είναι γνωστός με το όνομα του ιστορικού που τον επιμελήθηκε – ως τακτικόν του Ουσπένσκι) αφήνει να εννοηθεί ότι ο Θεόφιλος φρόντιζε ιδιαίτερω για τη χρηστή διοίκηση της Αυλής του,

η οποία περιλάμβανε έναν ευρύτερο και πιο περίπλοκο κυβερνητικό μηχανισμό από ό,τι στο παρελθόν.

☛ Η Ευφροσύνη αποσύρεται ☚

Η Ευφροσύνη γύρισε την πλάτη της σε όλα αυτά όταν αποφάσισε να φύγει από το Μέγα Παλάτιο. Αφού οργάνωσε με επιτυχία τον γάμο του Θεόφιλου, αποσύρθηκε αφήνοντας στο νεαρό ζευγάρι τα επίσημα αυτοκρατορικά διαμερίσματα. Σε ανάλογες μεταβιβάσεις της εξουσίας από τη μια γενιά στην άλλη, η αυτοκράτειρα-μητέρα έπρεπε να αποφασίσει είτε να αποτραβηχτεί στα δικά της ανάκτορα που βρίσκονταν μέσα στην πόλη, οπότε και δεν θα κυριαρχούσε στη ζωή της η Αυλή, είτε να παραμείνει στο Μέγα Παλάτιο. Εφόσον η αυτοκράτειρα-μητέρα έφευγε από το Παλάτιο, ξεπερνούσαν τη δομική δυσκολία που προέκυπτε όποτε η νεότερη γενιά δεν μπορούσε να κατοικήσει στα επίσημα αυτοκρατορικά διαμερίσματα. Σε παρόμοιες περιπτώσεις, η διαδοχή περιπλεκόταν συχνά από μακροχρόνιους καβγάδες, που ήταν γνωστό ότι συνόδευαν τη μεταβίβαση εξουσίας από τον έναν ηγεμόνα στον άλλο. Η Ευφροσύνη φαίνεται ότι στάθμισε το ενδεχόμενο να προκληθούν συγκρούσεις και αποφάσισε να αφήσει μόνους τους τον Θεόφιλο και τη νεαρή σύζυγό του στο Μέγα Παλάτιο. Το συμπέρασμα που προκύπτει απ' αυτή την τόσο σύντομη αναχώρησή της από την Αυλή είναι ότι δεν ένιωθε απαραίτητη την παρουσία της στο πλάι της Θεοδώρας, ότι είχε εμπιστοσύνη στον Θεόφιλο και στους ευνούχους για να διδάξουν στη νέα αυτοκράτειρα

το αυλικό τελετουργικό, και ότι πίστευε πως το νεαρό ζευγάρι έπρεπε να αφηθεί να ωριμάσει στους ρόλους του αυτοκράτορα και της αυτοκράτειρας.

Ορισμένοι ιστορικοί ισχυρίζονται ότι ο προγονός της εξεδίωξε την Ευφροσύνη από το Παλάτιο, υπαινισσόμενοι ξανά ότι η Ευφροσύνη έφερνε εμπόδια στη θρησκευτική του πολιτική. Οι Συνεχιστές του Θεοφάνη υποστηρίζουν αυτή την άποψη και επιμένουν ότι η Ευφροσύνη υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την Αυλή. Άλλοι ωστόσο παρουσιάζουν την αντίθετη άποψη: ότι έφυγε με τη δική της ελεύθερη βούληση, προφανώς επειδή επιθυμούσε να μείνει κάπου αλλού.⁹⁶ Ο όρος-κλειδί είναι η λέξη *εκούσιος* που χρησιμοποιείται στον *Βίο της Θεοδώρας*.⁹⁷ Αυτό που δεν επιδέχεται αντίρρηση είναι ότι οι δύο χήρες –η Ευφροσύνη και η Θεοκτίστη– προτίμησαν αμφότερες το μοναστήρι από την επίσημη ζωή στο Μέγα Παλάτιο. Η στενή τους σχέση και η απόσταση που κράτησαν από την Αυλή ερμηνεύονται από μεταγενέστερους ιστορικούς με βάση την κοινή τους αφοσίωση στις εικονολατρικές πρακτικές. Αλλά τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν απαραίτητα κατ' αυτόν τον τρόπο. Πράγματι, για τη Θεοκτίστη δεν διαθέτουμε πολλές μαρτυρίες. Ο *Βίος* της κόρης της, της Θεοδώρας, παρουσιάζει μιαν αναμενόμενη εικονολατρική θέση, υπογραμμίζοντας το θάρρος της οικογένειας που παραστεκόταν σε όσους αντιστέκονταν στους διωγμούς. Στην περίπτωση της Ευφροσύνης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανατροφή της την είχε προδιαθέσει για την οριστική της δέσμευση στη λατρεία των εικόνων. Όμως δεν διαθέτουμε μαρτυρίες για τυχόν προσπάθειες της να αποτρέψει τον Θεόφιλο να ακολουθήσει την πολιτική του πατέρα του. Γνώριζε καλά ποια ήταν η επίση-

μη αυτοκρατορική στάση απέναντι στις εικόνες και δεν επιθυμούσε να υπονομεύσει τη θέση της ως αυτοκράτειρας υιοθετώντας ανοιχτά εικονολατρικές θέσεις. Αυτό άλλωστε αποτελούσε μέρος των υπολογισμών της όταν αποδέχθηκε την πρόταση γάμου, το 820, από έναν γνωστό εικονομάχο.

Η Κωνσταντινούπολη είχε πολλά ανάκτορα, προαστιακές επαύλεις και επίσημες κατοικίες, τα οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει μία εξέχουσα δέσποινα. Ως πρώτην αυτοκράτειρα, η Ευφροσύνη, όπως η μητέρα ή η πεθερά του ηγεμονεύοντος αυτοκράτορα, είχε εξασφαλισμένο το αυτοκρατορικό επίπεδο ζωής όταν αποσύρθηκε· μέσω των τίτλων της και των επιδομάτων έπαιρνε αρκετά χρήματα, μεταξωτά ρούχα κατάλληλα για την τάξη της, δεν της έλειπε προφανώς τίποτα. Ομοίως η μητέρα της αυτοκράτειρας, η Φλωρίνα-Θεοκτίστη, θα απολάμβανε ανάλογα προνόμια από τη στιγμή που είχε αποφασίσει να μη μείνει στην Αυλή με την κόρη της. Ωστόσο και οι δύο συμπεθέρες επέλεξαν να περάσουν τα τελευταία τους χρόνια σε ιδιωτικά διαμερίσματα που ανήκαν σε θρησκευτικά ιδρύματα. Όπως είδαμε, η Ευφροσύνη είχε υπό την προστασία της ορισμένα μοναστήρια τα οποία συνδέονται με το όνομά της. Το Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης πιθανόν να είχε ήδη καθιερωθεί ως το ιερό όπου αναπαύονταν οι γονείς και η αδελφή της. Ίσως μάλιστα να προέτρεψε τη Θεοκτίστη να διαλέξει τη Μονή τα Γαστρίου, η οποία επίσης συνδεόταν με την Ευφροσύνη. Εδώ η Θεοκτίστη μπορούσε να στήσει τα διαμερίσματά της, ένα πλήρως άυταρκες μικρό παλατάκι αντάξιο μιας πλούσιας πατρικίας, και να σχεδιάσει τον τάφο της στη μοναστηριακή εκκλησία.⁹⁸ Μετά το 830, η Ευφρο-

σύνη εμφανίζεται να επισκέπτεται τακτικά τη Μονή τα Γαστρίου και να περνάει αρκετό χρόνο με τη Θεοκτίστη εκεί. Έχοντας αποσυρθεί έκαναν πιθανότατα ό,τι οι περισσότεροι ηλικιωμένοι: κάθονταν πλάι πλάι, κουτσομπολεύαν, μιλούσαν για το παρελθόν τους και αφιέρωναν χρόνο στη ρουτίνα της καθημερινής ζωής.⁹⁹

☞ Η Ευφροσύνη προειδοποιεί
για τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου ☛

Ακόμη και όταν αποσύρθηκε, η Ευφροσύνη διατηρούσε μian ανεπτυγμένη αίσθηση της αυτοκρατορικής της κληρονομιάς, της στράτευσής της στην ευημερία της Αυτοκρατορίας και της δικής της ταυτότητας ως μέλους της κυβερνώσας ελίτ. Όταν η κατάσταση γινόταν πιεστική, εξακολουθούσε να συμπεριφέρεται με θαυμαστή πολιτική διορατικότητα, όπως αποκαλύπτει ένα γεγονός το 838. Το καλοκαίρι εκείνου του έτους, ο Θεόφιλος υπέστη μια ταπεινωτική στρατιωτική ήττα όταν ο χαλίφης Μουτασίμ κατέλαβε τη γενέτειρα του πατέρα του Μιχαήλ Β', το Αμόριο. Μολονότι η καταγωγή του Μιχαήλ Β' δεν σημαίνει ότι η γενέτειρά του ήταν κάποια σπουδαία πόλη, οι Άραβες θεωρούσαν το Αμόριο σημαντική οχυρή θέση, κτισμένη σε έναν από τους κύριους δρόμους που οδηγούσαν στην πρωτεύουσα και είχαν προσπαθήσει αρκετές φορές να το κυριεύσουν. Ήταν η έδρα του στρατηγού του Θέματος των Ανατολικών και το υπερασπίζονταν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Ο Μουτασίμ εκστράτευσε εναντίον του Αμορίου επικεφαλής ενός πολυπληθούς στρα-

τού, αποφασισμένοι να αναγκάσει την πόλη να του παραδοθεί σε αντίποινα γιατί οι Έλληνες είχαν σφάξει Άραβες αιχμαλώτους στη Ζάπετρα, το 837. Επιχειρώντας μια διπλή επίθεση, έστειλε στρατό να πολιορκήσει την Άγκυρα, πρωτεύουσα του Θέματος των Βουκελλαρίων. Απ' τη στιγμή που όλ' αυτά αποκαλύφθηκαν, ο Θεόφιλος δεν είχε καμιά αμφιβολία για τη σοβαρότητα της αραβικής εκστρατείας· άφησε λοιπόν την πρωτεύουσα για να σχεδιάσει τη δική του εκστρατεία τον Ιούνιο του 838. Στην αρχική φάση της μάχης του Αμορίου κυκλοφόρησε στις τάξεις των Βυζαντινών η φήμη ότι ο αυτοκράτορας είχε σκοτωθεί. Έτσι, αντί να σταθούν και να πολεμήσουν, πολλοί στρατιώτες οπισθοχώρησαν αναζητώντας τρόπο να επιστρέψουν στην πρωτεύουσα.

Όταν έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη και διέδωσαν αυτά τα εντελώς αναληθή νέα, προκάλεσαν μια συνωμοσία για την εκλογή καινούργιου ηγεμόνα. Συγκλητικοί και αξιωματούχοι που ήταν αντίθετοι στον Θεόφιλο άρχισαν να αναζητούν εναλλακτικούς υποψήφιους για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Τα νέα για τη συνωμοσία έφτασαν και στ' αυτιά της Ευφροσύνης. Κάτω απ' αυτές τις επικίνδυνες συνθήκες είχε την ετοιμότητα να στείλει έναν αγγελιαφόρο στον προγονό της, ειδοποιώντας τον να επιστρέψει αμέσως.¹⁰⁰ Δεν ήταν τόσο απλή υπόθεση. Έπρεπε να βρει έναν έμπιστο και ικανό υπηρέτη (πιθανόν κάποιον από τους ευνούχους της), ο οποίος θα ταξίδευε έφιππος όσο γρηγορότερα μπορούσε, θα χρησιμοποιούσε τις αυτοκρατορικές εγκαταστάσεις για να αλλάξει άλογο, και θα όφειλε να ανακαλύψει τον αυτοκράτορα όπου κι αν βρισκόταν και να καταφέρει να τον πλησιάσει. Προς επικύρωση του προφορικού μηνύματος, ο απεσταλμένος θα

έπρεπε να κουβαλάει μαζί του ένα επίσημο σύμβολο της Ευφροσύνης, πιθανόν το δαχτυλίδι της, ένα εγκόλπιο ή έναν σταυρό της. Για να τα βγάλει πέρα στην πορεία του, ο απεσταλμένος θα χρειαζόταν χρήματα για να δωροδοκεί όποτε αντιμετώπιζε δυσκολίες, αφού ήταν βέβαιο πως οι αραβικές δυνάμεις που πολιορκούσαν το Αμόριο θα φρουρούσαν όλους τους δρόμους γύρω από την πόλη. Ωστόσο το σχέδιό της πέτυχε.

Το μήνυμα της Ευφροσύνης μνημονεύεται πολύ παραστατικά σε μεταγενέστερες αραβικές και συριακές πηγές. «Οι Ρωμαίοι που επέστρεψαν στην πρωτεύουσα ανέφεραν ότι σκοτώθηκαν και τώρα θέλουν να διορίσουν άλλον αυτοκράτορα· έλα γρήγορα!»¹⁰¹ Αυτός ήταν ο λόγος που ο Θεόφιλος εγκατέλειψε την εκστρατεία του και γύρισε άμεσα στην Κωνσταντινούπολη. Η αλλαγή της τακτικής του δεν εξηγείται στις ελληνικές πηγές.¹⁰² Παρά τα στρατιωτικά προβλήματα, ο αυτοκράτορας ακολούθησε τη συμβουλή της μητριάς του και εμφανίστηκε στην πρωτεύουσα για να αποδείξει ότι με κανένα τρόπο δεν ήταν νεκρός και να τιμωρήσει τους υπεύθυνους για τη διασπορά των ψευδών ειδήσεων. Όμως οι Άραβες εκμεταλλεύθηκαν την απουσία του, διέσπασαν την άμυνα του Αμορίου και τελικά εισήλθαν διά της βίας στην πόλη. Οι φήμες περί προδοσίας δεν στάθηκαν ικανές να ανακουφίσουν τις ενοχές του αυτοκράτορα και το αίσθημα ντροπής που τον κατέκλυσε. Ο χαλίφης, αφού πρώτα έκαψε τη μεγαλύτερη εκκλησία της πόλης όπου είχαν καταφύγει πολλοί κάτοικοι, πήρε χιλιάδες αιχμαλώτους. Αλλά μόνο οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι επέζησαν από το ταξίδι της επιστροφής στη Σαμάρρα και παρά τις πολλές προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την απελευθέρωσή τους, ο Μουτασίμ τους κρά-

τησε αιχμάλωτους για επτά ολόκληρα χρόνια. Τελικά, το 845, μια ομάδα από τους επιζήσαντες της καταστροφής του 838 αποκεφαλίστηκαν στις όχθες του Ευφράτη· πρόκειται για τους Σαράντα δύο Μάρτυρες του Αμορίου.¹⁰³

Παρ' όλα αυτά, το καλοκαίρι του 838 η πρωτοβουλία της Ευφροσύνης πιθανότατα έσωσε τον θρόνο του Θεόφιλου. Παράλληλα προστάτευσε τη θέση της Θεοδώρας ως αυτοκράτειρας, καθώς και τη δική της. Οι κινήσεις της Ευφροσύνης αποδεικνύουν ότι διατηρούσε το πολιτικό της ένστικτο. Ως αυτοκρατορική πριγκίπισσα που επιβίωσε σε μια μακρά εξορία και είχε εντελώς απροσδόκητα ανακτήσει τη θέση που της άρμοζε στον δημόσιο βίο, ήταν σε θέση να επιλέξει την καλύτερη στρατηγική όχι μόνο για τον εαυτό της αλλά και για το συμφέρον ολόκληρης της Αυτοκρατορίας. Με τις πράξεις της φανέρωσε το ενδιαφέρον της για την αποφυγή ενός εμφυλίου, ο οποίος σίγουρα θα ακολουθούσε την ενθρόνιση ενός σφετεριστή αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Ίσως βέβαια να ήθελε να βοηθήσει τον προγονό της, όμως δεν γνωρίζουμε τα αληθινά της αισθήματα γι' αυτόν. Πάντως κρίνοντας από τη συγκεκριμένη ενέργειά της, προφανώς τον θεωρούσε καλύτερο ηγεμόνα από εκείνους που ενδεχομένως θα έπαιρναν τη θέση του.

☛ Η Ευφροσύνη προωθεί κρυφά τις εικονολατρικές πρακτικές ☛

Ωστόσο είναι ακριβώς η αντίθεση της Ευφροσύνης στη θρησκευτική πολιτική του Θεόφιλου που θεωρείται υπεύ-

θυνη για την τελευταία γνωστή πράξη της αυτοκράτειρας-μητέρας: επικεντρώνεται σε ό,τι παρουσιάζεται ως επίμονη αφοσίωσή της στις εικονολατρικές πρακτικές. Σύμφωνα με όσους συγγραφείς υποστηρίζουν τα παραπάνω, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα συνήθιζε να πηγαίνει τα παιδιά της επίσκεψη στη γιαγιά τους, τη Θεοκτίστη, και στη θετή μητέρα του πατέρα τους, την Ευφροσύνη. Υπάρχουν δύο παραλλαγές της ιστορίας.¹⁰⁴ Και οι δύο συμφωνούν ότι η αυτοκρατορική οικογένεια συνήθιζε να βγαίνει έφιππη από το Μέγα Παλάτιο, συνοδευόμενη από φρουρούς, και να φτάνει σχεδόν μέχρι τα τείχη της πόλης, όπου οι δύο ηλικιωμένες γυναίκες είχαν ιδρύσει ένα είδος ιδιωτικού εικονολατρικού αναχωρητηρίου στη Μονή τα Γαστρίου. Πίσω από τους μοναστηριακούς τοίχους, μέσα στα ιδιωτικά διαμερίσματα της Θεοκτίστης, οι μικρές κόρες της Θεοδώρας διδάσκονταν την πίστη στις ιερές εικόνες και τον σωστό τρόπο να τις τιμούν. Η Θεοδώρα ενέκρινε αυτό το έξυπνο τέχνασμα, αφού έτσι οι κόρες της ανατρέφονταν όπως άρμοζε στο πλαίσιο της εικονολατρικής παράδοσης. Οι εικόνες βρισκόνταν στοιβαγμένες σε κουτιά και τις έβγαζαν έξω μονάχα όταν ήταν μόνες τους. Εκεί έμαθαν τα κορίτσια πώς να προσεύχονται στις εικόνες, πώς να τις ασπάζονται σε ένδειξη σεβασμού όπως γίνεται ακόμη και σήμερα στις Ορθόδοξες χώρες. Και όλα αυτά κάτω από τη μύτη ενός αυτοκράτορα που κατεδίωκε με αυστηρότητα τους γνωστούς εικονολάτρες.

Φυσικά τίποτα το παράξενο δεν υπάρχει στην ιστορία των παιδιών του αυτοκράτορα που επισκέπτονται τη γιαγιά τους. Από τη στιγμή που η Θεοδώρα επιθυμούσε να διατηρήσει τους δεσμούς της με τη μητέρα της, αυτές οι επισκέψεις ήταν απολύτως φυσιολογικές. Μετά τον θάνα-

το και την ταφή της Θεοκτίστης στη Μονή τα Γαστρίου, οι εγγονές της προφανώς θα συνέχισαν να επισκέπτονται τον τάφο της. Η συμμετοχή της Ευφροσύνης σε αυτές τις επισκέψεις επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι όταν ο Θεόφιλος ανακαλύπτει πως τα παιδιά του διδάσκονταν παράνομα το εικονολατρικό δόγμα, θεωρεί τη μηριά του εν μέρει υπεύθυνη. Η μικρότερη κόρη του, η Πουλχερία, λέει με αφέλεια στον πατέρα της ότι έπαιζε με τις «κούκλες» της Θεοκτίστης. Ο αυτοκράτορας απαγορεύει αμέσως κάθε σχετική δραστηριότητα. Κατηγορεί την Ευφροσύνη ως εικονολάτρη και την υποχρεώνει να απομακρυνθεί από τη Μονή τα Γαστρίου. Η τελευταία, έχοντας στο παρελθόν ζήσει για πολλά χρόνια σε αυτοκρατορική δυσμένεια, επιστρέφει στο δικό της ίδρυμα, το Μοναστήρι της Κυράς Ευφροσύνης. Δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο γι' αυτό το υποτιθέμενο επεισόδιο που σκοπό έχει ολοφάνερα την ανατροπή της εικονομαχικής τάξης της εποχής, όμως μία από τις κόρες της Θεοδώρας, η Άννα, η οποία πιθανόν να είχε συμμετάσχει στα μαθήματα της εικονολατρίας, θα ταφεί ενδεχομένως δίπλα στην Ευφροσύνη. Οι αδελφές της και η μητέρα τους θα εξακολουθήσουν να επισκέπτονται τους τάφους τους, ιδιαίτέρως σε όσες επετείους συνδέονται με τη ζωή της Ευφροσύνης και της θετής εγγονής της, της Άννας.

Έχοντας υπόψη τα κίνητρα των συγγραφέων, πώς να εκλάβουμε αυτόν τον συναρπαστικό ισχυρισμό; Να πιστέψουμε ότι η αυτοκράτειρα-μητέρα χρησιμοποίησε αυτό το προκάλυμμα για να εξασφαλίσει ότι οι πέντε θυγατέρες της Θεοδώρας θα εκπαιδεύονταν ως εικονολάτρες και θα διδάσκονταν έτσι εκείνα τα έθιμα που ο αυτοκράτορας κατάγγελλε απερίφραστα ως δεισιδαιμονίες; Αρκε-

τοί παράγοντες ωστόσο καθιστούν προφανώς αδύνατο κάτι τέτοιο, και πάνω απ' όλα η υποτιθέμενη χρονολογία της ανακάλυψης της πλεκτάνης εκ μέρους του Θεόφιλου. Αναφέρεται ότι συνέβη πριν από τη γέννηση του πρίγκιπα Μιχαήλ, τον Ιανουάριο του 840, σε μια εποχή κατά την οποία και οι πέντε πρεσβύτερες αδελφές του μπορούσαν να συμμετάσχουν στη μύηση στην εικονολατρία. Οι χρονολογίες γεννήσεως των αυτοκρατορικών θυγατέρων δεν τεκμηριώνονται, αλλά από τη στιγμή που η τέταρτη κατά σειρά, η Μαρία, πέθανε γύρω στο 839 σε ηλικία τεσσάρων ετών, η Πουλχερία, η πέμπτη, δεν μπορούσε να ήταν μεγαλύτερη από δύο χρόνων. Αν το υποτιθέμενο ταξίδι στη Μονή τα Γαστρίου έγινε το 839, η Πουλχερία είναι δύο ή τριών το πολύ, σε μια ηλικία που δύσκολα τη φανταζόμαστε να φλυαρεί για τις κούκλες της γιαγιάς της.¹⁰⁵ Το άλλο πρόβλημα είναι ότι δεν γνωρίζουμε αν η Θεοκτίστη ήταν ακόμη εν ζωή το 839, έτσι είναι πιθανόν η ηλικιωμένη γυναίκα της αφήγησης να ήταν η Ευφροσύνη.¹⁰⁶

Ωστόσο στα μέσα του Ι' αιώνα, η Θεοκτίστη είχε γίνει η γιαγιά που ανέλαβε τα μαθήματα εικονολατρίας, μια σκηνή που απεικονίζεται στην υπέροχα εικονογραφημένη εκδοχή της Χρονογραφίας του Σκυλίτζη (η οποία διακοσμήθηκε στα τέλη του ΙΒ' αιώνα).¹⁰⁷ Η Θεοκτίστη κρατάει την εικόνα και οι πέντε θυγατέρες της Θεοδώρας την προσκυνούν κλίνοντας τα κεφάλια. Με αυτόν τον τρόπο μεταβιβάζεται η παράδοση της εικονολατρίας από γενιά σε γενιά: οι μεγαλύτερες γυναίκες διδάσκουν τα παιδιά πώς να δείχνουν τον οφειλόμενο σεβασμό. Ακόμη και τα πιο μικρά μπορούν να μάθουν πώς να ασπάζονται και να τιμούν τις ιερές εικόνες οι οποίες είχαν αφαιρεθεί από όλες

τις δημόσιες εκκλησίες. Στη μυστικότητα των ιδιαίτερων διαμερισμάτων της γιαγιάς τους, τα κορίτσια μαθαίνουν να διατηρούν τις εικονολατρικές παραδόσεις (βλ. εικόνα 7).

Για τους Συνεχιστές του Θεοφάνη, οι οποίοι έγραφαν σε μια εποχή κατά την οποία η προσκύνηση των εικόνων αποτελούσε ακλόνητο χαρακτηριστικό του τελετουργικού της Εκκλησίας και η φιλοτέχνηση των εικόνων πηγή έμπνευσης για κάθε μορφή θρησκευτικής τέχνης, η αντίληψη πως οι γυναίκες είχαν επιδείξει μια ιδιαίτερως ένθερμη αφοσίωση στα άγια εικονίσματα ανταποκρινόταν στις πατριαρχικές προσδοκίες από το θηλυκό φύλο. Περιλάμβανε τόσο ένα στοιχείο επαίνου όσο και μιαν αναντίρρητη ταπείνωση. Η ιδέα ότι η παλαιότερη γενιά των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας μεταβίβαζε κρυφά το ορθό τυπικό της προσκύνησης των εικόνων στις πέντε μικρές κόρες του αυτοκράτορα –πίσω από την πλάτη του Θεόφιλου– είχε τεράστια απήχηση. Έκανε τον αιρετικό αυτοκράτορα να μοιάζει ακόμη πιο ανόητος και ανίκανος να ελέγξει τις γυναίκες της οικογένειάς του.

Περιείχε επίσης ένα σπέρμα αλήθειας, το οποίο εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι ηλικιωμένες γυναίκες είναι συχνά φορείς παρόμοιων άγραφων παραδόσεων. Πράγματι αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους ανάμεσα στις γενιές, διδάσκοντας τις νεότερες γυναίκες και τις κόρες τους πώς να επιτελούν τα λατρευτικά τελετουργικά με τη δέουσα αφοσίωση. Βέβαια αυτό δεν είναι κάτι που περιορίζεται στα θέματα της θρησκείας· στο πέρασμα των αιώνων, οι γιαγιάδες, οι μητέρες και τα άλλα θηλυκά μέλη της οικογένειας εκπαιδεύουν τις επόμενες γενιές στους τομείς της περίθαλψης, της ανατροφής των παιδιών, στο μαγεί-

ρεμα, το ράψιμο και το νοικοκυριό. Ο γαλλικός όρος για τη μαία, *sage femme* (σοφή γυναίκα), επιστά την προσοχή μας σε αυτή τη σοφία που πάντοτε μεταβιβάζεται προφορικά. Και βέβαια η εν λόγω μέθοδος διδασκαλίας δεν περιορίζεται στις γυναίκες. Στις μεσαιωνικές κοινωνίες οι πρακτικές δεξιότητες μεταβιβάζονται με παρόμοιο τρόπο: η φροντίδα για τα ζώα, οι τεχνικές για τις καλλιέργειες, η ταπητουργία και οι πιο πολύπλοκες οικοδομικές εργασίες μαθαίνονταν μέσω της παρατήρησης. Ακόμη και οι μοναχοί μάθαιναν τον ασκητισμό μαθητεύοντας κοντά σε άλλους, ηλικιωμένους και πιο έμπειρους. Ωστόσο για τις γυναίκες, που η πρόσβασή τους στη γνώση ήταν ανέκαθεν περισσότερο περιορισμένη απ' ό,τι για τους άνδρες, σ' αυτό το είδος εκπαίδευσης μόνο μπορούσαν να ελπίζουν.

Έχοντας κατά νου αυτή τη μακράιωνη ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Θεοδώρα είχε ανάγκη να επισκέπτεται τη μητέρα της Θεοκτίστη και την πεθερά της, την Ευφροσύνη, όχι μόνο για να την καθοδηγούν στα σχετικά με τη λατρεία των εικόνων θέματα, αλλά και για να αντλεί και άλλου είδους πρακτικές συμβουλές. Η πρώτη, η Θεοκτίστη, ήταν πιθανότατα εξαιρετική νοικοκυρά, ενώ η δεύτερη, η Ευφροσύνη, αντιπροσώπευε τη γνώση της αυλικής δραστηριότητας, των τελετουργικών, της επάρκειας σε πολιτικά και διπλωματικά ζητήματα, όλα πράγματα που θα βοηθούσαν την άπειρη Θεοδώρα. Δεν είναι ανάγκη, λοιπόν, να στριμώχνουμε την αφήγηση των επισκέψεών της στο Μοναστήρι της *Κυράς Ευφροσύνης* σ' ένα αποκλειστικά θρησκευτικό πλαίσιο: παράλληλα με τον τρόπο που όφειλαν να προσκυνούν τις εικόνες, η Θεοδώρα και οι κόρες

της είναι βέβαιο ότι διδάσκονταν πολύ πιο σημαντικά πράγματα. Όμως αυτό ελάχιστα ενδιαφέρει τους συγγραφείς του Ι΄ αιώνα, οι οποίοι επιθυμούσαν να αναδείξουν τα θηλυκά μέλη της δυναστείας του Αμορίου σε υπερμάχους της εικονολατρίας, σε μεγάλο βαθμό προκειμένου να μειώσουν την ισχύ και το κύρος των αρρένων εκπροσώπων της.

☛ Ένας μύθος εν τη γενέσει του ☚

Στο περίφημο σχέδιο με τις πέντε πριγκίπισσες που διδάσκονται πώς να λατρεύουν τις εικόνες, η Ευφροσύνη δεν φαίνεται πουθενά. Η σημασία της παραμερίζεται, το μόνο που επιβεβαιώνεται μέσα απ' αυτή την εικόνα είναι ο μύθος της εικονολατρίας. Βασισμένες σε περίτεχνες αναθεωρήσεις προγενέστερων καταγραφών, οι παραλλαγές του ΙΑ΄ και του ΙΒ΄ αιώνα ανιχνεύουν στις γυναίκες του Θ΄ αιώνα μια προδιάθεση να αντισταθούν στην εικονομαχία. Γνωρίζοντας ότι η Θεοδώρα ανακηρύχθηκε αγία επειδή είχε ανατρέψει την αίρεση, οι συγγραφείς τη συνδέουν με μια μυστική και ηρωική αφοσίωση στις εικόνες, ενισχύοντας την έμφαση που αποδίδουν στη σχέση του φύλου με τη στάση απέναντι στις θρησκευτικές εικόνες. Αυτή η γενναία αντίσταση των γυναικών επιτείνει την ανοσιότητα των αιρετικών εικονομάχων ηγεμόνων και υπογραμμίζει το ατελέσφορο της προσπάθειάς τους. Οξύνοντας το χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα, οι χρονογράφοι μεγαλοποιούν παράλληλα τη σημασία του οπτικού στοιχείου στη θρησκευτική αφοσίωση στις εικόνες. Αυτό με τη σει-

ρά του συντελεί στη δημιουργία ενός «μπαμπούλα» που καταστρέφει τις ιερές εικόνες, κάτι που στην πραγματικότητα πιθανόν να μην πρόβαλλε τόσο απειλητικό στο πνευματικό σύμπαν των εικονολατρών. Εδώ βρισκόμαστε στις απαρχές της δημιουργίας ενός μύθου: ότι η εικονομαχία ήταν μια πολύ επικίνδυνη αίρεση που δίχασε πέρα για πέρα τη βυζαντινή κοινωνία. Ο Φώτιος (πατριάρχης το 856-857 και το 877-886) φέρει σίγουρα ένα μέρος της ευθύνης, επειδή έριξε λάδι στη φωτιά ενισχύοντας την άκρατη εικονολατρία: καταδικάζοντας επανειλημμένα την πρακτική της εικονομαχίας ανέδειξε τον κατατρεγμό του Θεόφιλου σε θέμα υψίστης σημασίας, γεγονός που επέτρεψε στους μεταγενέστερους σχολιαστές να διακρίνουν στην αντίθεση της Θεοδώρας μια σταθερή γυναικεία στράτευση στη λατρεία των εικόνων.

Η Ευφροσύνη δεν έπαιζε κανένα ρόλο σε αυτή τη φανταστική ανασυγκρότηση της βασιλείας του Θεόφιλου. Σε μεταγενέστερες εικονολατρικές αφηγήσεις, η Θεοκτίστη πιστώνεται όλη την αναγνώριση. Όμως από όλες τις γυναίκες που συμμετείχαν, η Ευφροσύνη διέθετε τη μεγαλύτερη εμπειρία εικονολατρικής πρακτικής και είχε υποφέρει εξαιτίας της ταύτισής της με την υπόθεση της εικονολατρίας. Αν στη δεκαετία του 830 υπήρχε κάποια που να είχε κίνητρα για μια τόσο ασυνήθιστη πλεκτάνη, αυτή ήταν η Ευφροσύνη. Είχε αποφύγει να θέσει το θέμα της προσωπικής της πίστης σε όλη την περίοδο της απροσδόκητης επιστροφής της στον δημόσιο βίο. Παρότι οι απόψεις της δεν καταγράφονται πουθενά, δεν εξυμνείται ούτε της καταλογίζεται καμιά ευθύνη μέχρι αυτή τη στιγμή. Ωστόσο το συμπέρασμα από την αντίδραση του Θεόφιλου είναι ότι η Ευφροσύνη ήταν ένοχη.

Αν θέλουμε να πιστέψουμε αυτή την ιστορία, μπαίνομε όντως στον πειρασμό να υποθέσουμε την ανάμιξη της Ευφροσύνης. Όμως εγείρονται και άλλες αμφιβολίες εξαιτίας τού ότι η αναθεωρημένη παραλλαγή που σώζουν οι Συνεχιστές του Θεοφάνη αναφέρεται σε μια παρόμοια ιστορία όπου πρωταγωνιστεί ο γελωτοποιός της Αυλής, κάποιος Δένδερης, ο οποίος ισχυρίζεται ότι τις εικόνες τις είχε κρύψει η Θεοδώρα στα διαμερίσματά της στο Μέγα Παλάτιο.¹⁰⁸ Σε αυτή την εκδοχή της γυναικείας αφοσίωσης στην εικονολατρία, η αυτοκράτειρα προσκυνούσε τις εικόνες της τις οποίες αποκαλούσε κούκλες (νινία). Όταν ο αυτοκράτορας το πληροφορήθηκε από τον γελωτοποιό, η Θεοδώρα υποστήριξε ότι ο Δένδερης είχε δει τα είδωλα των κυριών της επί των τιμών σ' έναν καθρέφτη και τα είχε εκλάβει λανθασμένα για θρησκευτικές εικόνες. Εδώ έχουμε ολοφάνερα να κάνουμε με τον απόηχο του θυμού του Λέοντα Δ' τη δεκαετία του 770, όταν ο αυτοκράτορας ανακάλυψε ότι παλατιανοί ευνούχοι λάτρευαν στα κρυφά τις εικόνες στα διαμερίσματά τους. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Θεοφάνης, ο οποίος καταγράφει την ιστορία, δεν αναφέρεται στη σχέση της Ειρήνης μ' αυτήν τη συγκαλυμμένη έκφραση αφοσίωσης στην εικονολατρία. Μόνον μεταγενέστερες πηγές συνδέουν την αυτοκράτειρα με τους αξιωματούχους ευνούχους, που ταπεινώθηκαν δημόσια και φυλακίστηκαν για τις πράξεις τους.¹⁰⁹ Η ομοιότητα είναι τόσο μεγάλη, ώστε νομίζω πως πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι οι συγγραφείς του Ι' αιώνα, οι οποίοι γνώριζαν σχετικά με έναν γελωτοποιό ονόματι Δένδερη και παράλληλα επιθυμούσαν να αποδείξουν ότι οι γυναίκες αγαπούν τις ιερές εικόνες ενώ οι άνδρες τις καταστρέφουν, επεξεργάστηκαν την εκδοχή μιας πα-

σίγνωστης ιστορίας. Ο γελωτοποιός προβαίνει σε μια διασκεδαστική κατηγορία για τις κούκλες της αυτοκρατορίας, ο αυτοκράτορας αντιδρά με αποτροπιασμό και θυμό και η Θεοδώρα αποσειεί επιδέξια την κατηγορία προφασιζόμενη ότι επρόκειτο για εικόνες του καθρέφτη και τίποτα παραπάνω.

☛ Το χρέος της Θεοδώρας προς την Ευφροσύνη ☚

Είναι ωστόσο γεγονός ότι ο Θεόφιλος κατεδίωξε τους άνδρες εικονολάτρες και είναι σίγουρο πως θα είχε εκμανεί αν μάθαινε ότι η ίδια του η γυναίκα και τα υπόλοιπα θηλυκά μέλη της οικογένειάς του υπονόμειαν συνειδητά τη θεολογία του. Θα έπαιρνε πιθανόν σκληρά μέτρα για να τις ελέγξει και να προλάβει την αντίθεσή τους με την επίσημη Ορθοδοξία. Εντέλει μπορούμε να υποθέσουμε ότι επιστρατεύθηκε ο Ιωάννης Γραμματικός για να πείσει την Ευφροσύνη, τη Θεοκτίστη και πάνω απ' όλα τη Θεοδώρα πως πέφτουν σκανδαλωδώς έξω και να βάλει τέλος στις εικονολατρικές δραστηριότητές τους. Έχοντας εξορίσει τους ηγέτες της εικονολατρικής αντιπολίτευσης, ο Θεόφιλος θα μπορούσε να κάνει το ίδιο τουλάχιστον για τη μητριά του, αν όχι για τη σύζυγό του και την πεθερά του. Όμως καμιά αντίδραση του αυτοκράτορα δεν καταγράφεται εκτός από την αρχική εκδίωξη της Ευφροσύνης από το Μέγα Παλάτιο· αλλά και αυτό το γεγονός αναφέρεται μονάχα σε μεταγενέστερες πηγές. Να σημαίνει άραγε πως δεν υπήρξε κρυφή λατρεία των εικόνων ή μήπως ότι αυτή η λατρεία δεν ανακαλύφτηκε ποτέ;

Η Θεοδώρα θα διδαχτεί από τον σύνδεσμό της με την

Ευφροσύνη και θα γίνει η αγία και η ηρωίδα της δεύτερης ανατροπής της εικονομαχίας. Αλλά θα χρειαστεί να περιμένει ώσπου να πεθάνει ο Θεόφιλος προτού αναλάβει δράση. Ωστόσο η αφοσίωσή της θα χαρίσει τελικά τη λύτρωση και σε εκείνον. Το χρέος της προς την Ευφροσύνη είναι εν μέρει μόνο συνδεδεμένο με την παράδοση της εικονολατρίας – η Ευφροσύνη αντιπροσωπεύει επίσης μια γυναίκα που επιβιώνει από μια μοίρα που είχε αποφασιστεί από το διαζύγιο των γονιών της, ένα πιόνι στη μάχη της πολιτικής σκακιέρας που εξακολούθησε να μαινεται επί χρόνια. Το γεγονός ότι διατήρησε το αίσθημα της αυτοκρατορικής της υπερηφάνειας στη διάρκεια της παιδικής της ηλικίας όταν ήταν εξόριστη, η συνείδηση ότι ήταν πορφυρογέννητη, το ότι φρόντισε όλα αυτά να τα απαθανατίσει με τη δημιουργία ενός οικογενειακού μνήματος στο μοναστήρι που είχε ιδρύσει, τη Μονή της Κυράς Ευφροσύνης – αυτές οι πλευρές της ζωής της Ευφροσύνης περιλαμβάνουν επίσης σημαντικά μαθήματα για τη Θεοδώρα. Η τελευταία με τη σειρά της θα δρέψει τους καρπούς της εξουσίας, στη συνέχεια θα εξοριστεί από την Αυλή και θα βρεθεί σε θέση πολιτικής αδυναμίας, όχι όμως στον ίδιο βαθμό με τη Μαρία της Άμνιαν και την Ευφροσύνη. Το παράδειγμα της θετής πεθεράς της βοήθησε πιθανότατα τη Θεοδώρα να εμμείνει στην αυτοκρατορική της κληρονομιά. Και εκείνη θα δημιουργήσει ένα οικογενειακό ιερό, όπως η Ευφροσύνη, για να εξασφαλίσει τη μετά θάνατο μνημόνευση των συγγενών της. Εν κατακλείδι, στην ιστορία της Ευφροσύνης υπάρχουν πολύ περισσότερα για να εμπνεύσουν την αυτοκράτειρα από την Παφλαγονία πέρα από την κοινή αντίθεσή τους με την εικονομαχία.

Μια και απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στις προσωπικές απόψεις της Ευφροσύνης, οι πραγματικές της σκέψεις θα μας μείνουν για πάντα κρυμμένες. Όμως το γεγονός ότι ειδοποίησε τον θετό της γιο για το ενδεχόμενο μιας επικείμενης ανταρσίας εναντίον του, αποκαλύπτει νομιμοφροσύνη και πολιτικό θάρρος· είναι η απόφαση μιας γυναίκας που αντιλαμβάνεται τις αυτοκρατορικές της ευθύνες και δεν επηρεάζεται από τις προσωπικές θρησκευτικές της πεποιθήσεις. Απ' αυτή την άποψη φαίνεται να παραμένει πιστή στη γαμήλια συμφωνία που είχε συνάψει με τον πατέρα του Θεόφιλου, τον Μιχαήλ Β', χάρη στην οποία άλλαξε εντελώς η ζωή της. Ενώ η απόσυρσή της από την Αυλή ίσως αντανακλά την επιθυμία της να απολαύσει μια ζωή στο περιθώριο, ωστόσο δεν λησμονεί τις ικανότητές της να ελίσσεται πολιτικά, αυτές ακριβώς τις αρετές που την είχαν βοηθήσει να μεταμορφωθεί με τόσο εντυπωσιακό τρόπο από εξόριστη πριγκίπισσα, προορισμένη να πεθάνει σαν μοναχή στο μοναστήρι της Πριγκίπου, σε αυτοκράτειρα του Βυζαντίου και, εντέλει, θετή μητέρα του αυτοκράτορα. Και όταν το μέλλον του Θεόφιλου έμοιαζε σκοτεινό, η Ευφροσύνη στάθηκε στο πλευρό του.

« O θάνατος της Ευφροσύνης »

Δεν γίνεται καμιά αναφορά στον θάνατο της Ευφροσύνης, όπως και σε πολλές άλλες πτυχές της ζωής της, ωστόσο μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι στη διαθήκη της θα είχε προβλέψει την τέλεση κάποιων ειδικών λειτουρ-

γιών, καθώς και τη διανομή χρημάτων σε φτωχούς. Οι μοναχές του Μοναστηριού που είχε ιδρύσει θα τελέσουν τις απαιτούμενες λειτουργίες την τρίτη, την ένατη και την τεσσαρακοστή ημέρα μετά τον θάνατό της. Όταν η σορός της τοποθετείται στον τάφο από μάρμαρο Βιθυνίας για να αναπαυτεί, η Ευφροσύνη συναντά τους γονείς της και την αδελφή της που έχουν κιόλας ταφεί εκεί.¹¹⁰ Οι στερνοί εκπρόσωποι της τέταρτης και της πέμπτης γενιάς της Συριακής δυναστείας θα ενωθούν ξανά στον θάνατο. Με τη δημιουργία αυτού του ιερού για τους γονείς και την αδελφή της, η Ευφροσύνη ιδρύει ένα μόνιμο κέντρο για τη μνημόνευση της οικογένειάς της στους αιώνες.

Η Θεοδώρα σίγουρα θα φέρει τα παιδιά της για να απευθύνουν τον ύστατο χαιρετισμό στη θετή γιαγιά τους που τα είχε διδάξει πολύ περισσότερα από τη λατρεία των εικόνων. Με το παράδειγμά της, η Ευφροσύνη απέδειξε πώς μπορεί κάποιος να διατηρήσει την αυτοκρατορική του ταυτότητα κάτω από μεγάλες αντιξοότητες. Έχοντας γεννηθεί με αυτή την ταυτότητα, ανέδειξε τη Θεοδώρα στην ίδια υψηλή κοινωνική θέση με την προσδοκία να σταθεί αντάξια των πιο απαιτητικών παραδόσεων της βυζαντινής εξουσίας. Είναι όντως παράδοξο ότι η Ευφροσύνη, τελευταία επιζώσα της Συριακής δυναστείας, κληροδότησε στη Θεοδώρα μια εικονολατρική αντίληψη για τη σπουδαιότητα των θρησκευτικών εικόνων. Το γεγονός οφείλεται φυσικά στο ότι η Ευφροσύνη συνδέει την κυβερνώσα οικογένεια του Η' αιώνα με τη δυναστεία του Αμορίου, μέλη της οποίας είχαν παντρευτεί και οι δυο τους. Λόγω της δημόσιας θέσης τους στην ιεραρχία της Αυλής, η Ευφροσύνη και με τη σειρά της η Θεοδώρα εί-

ναι υποχρεωμένες να τηρούν τις αυτοκρατορικές παραδόσεις που εγγυώνται την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Όμως στην ιδιωτική τους ζωή και οι δύο πιθανότατα λάτρευαν τις ιερές εικόνες, όπως ταιριάζει στην προσωπική λατρεία που τόσο εκτιμούν οι γυναίκες. Έπρεπε να συνδυάζουν δύο πολύ διαφορετικές πρακτικές: την αυτοκρατορική άσκηση εξουσίας (που σε αυτή την περίοδο καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την εικονομαχική μεταρρύθμιση) και την προσωπική τους αφοσίωση στην προσκύνηση των εικόνων. Το υπέρτατο δώρο της Ευφροσύνης στη διάδοχό της ίσως έγκειται στην ικανότητά της να χειρίζεται τις συνακόλουθες εντάσεις. Σε ποιο βαθμό η Θεοδώρα διδάχτηκε αυτό το μάθημα και κατά πόσο αποδείχτηκε άξια να συνεχίσει το παράδειγμα της Ευφροσύνης, θα το εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Θεοδώρα: Η νύφη
από την Παφλαγονία

ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΕΜΦΑΝΙΖΕΤΑΙ ΣΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ η τρίτη μας αυτοκράτειρα – κόρη ενός ζευγαριού από την αγροτική Παφλαγονία, η οικογένεια της οποίας απέκτησε φήμη και περιουσία χάρη στη δική της ομορφιά. Όπως είδαμε, ο νεαρός Θεόφιλος την επέλεξε για γυναίκα του ύστερα από έναν διαγωνισμό ομορφιάς ανάμεσα στις υποψήφιες νύφες του. Επειδή κάποιες πλευρές της ιστορίας των αρχών του Θ' αιώνα φωτίζουν ως έναν βαθμό την καταγωγή της Θεοδώρας, ας εξετάσουμε πρώτα ό,τι μας είναι γνωστό για τον τόπο της γέννησής της και την οικογένειά της.

☞ Η Παφλαγονία στις αρχές του Θ' αιώνα ☞

Η Παφλαγονία είναι μια ορεινή περιοχή της βόρειας Μικράς Ασίας που συνορεύει με τη Μαύρη Θάλασσα. Τότε, όπως και σήμερα, ήταν πηγή ξυλείας για τη ναυπήγηση πλοίων και στη μεγάλη τους πλειονότητα οι κάτοικοι αυτής της παράκτιας επαρχίας ήταν ναυτικοί. Προμήθευε επίσης την πρωτεύουσα με σιτηρά, χοιρινό κρέας και άλλα «χρειώδη». Σύμφωνα με τον *Βίο της Θεοδώρας*, η Πα-

φλαγονία διέθετε τη δική της αφθονία αγαθών από τα οποία επωφελούνταν όλα τα μέρη του κόσμου.¹ Βρισκόταν ανάμεσα στο Θέμα των Βουκελλαρίων στα δυτικά και στο τεράστιο Θέμα των Αρμενιακών στα ανατολικά που εκτεινόταν ως τα ανατολικά σύνορα της Αυτοκρατορίας. Δεν είναι βέβαιο αν η περιοχή αποτελούσε στο παρελθόν τμήμα ενός από αυτά τα δύο μεγαλύτερα Θέματα ή αν ήταν μοιρασμένη μεταξύ τους.²

Η Παφλαγονία ιδρύθηκε ως ξεχωριστή επαρχία με δικό της στρατηγό το 819/820. Αιτία γι' αυτή την υποδιαίρεση υπήρξαν οι πολυάριθμες εξεγέρσεις στρατιωτών που ήταν εγγεγραμμένοι στους στρατιωτικούς καταλόγους του Θέματος των Αρμενιακών. Στα τέλη του Η' αιώνα είχαν στασιάσει περισσότερες από μία φορές κατά του Κωνσταντίνου ΣΤ' και είχαν φερθεί εχθρικά κατά των στρατευμάτων του Θέματος των Ανατολικών. Το 819, ο Λέων Ε', πρώην στρατηγός των Ανατολικών, αποφάσισε να χαλιναγωγήσει τη δύναμη που είχαν αποκτήσει τα στρατεύματα του Θέματος των Αρμενιακών στην ανακήρυξη των βασιλέων. Για να το επιτύχει δημιούργησε δύο νέες επαρχιακές μονάδες στην περιοχή του Θέματος των Αρμενιακών: το δουκάτο της Χαλδίας στο ανατολικό άκρο και την Παφλαγονία στα δυτικά (βλ. χάρτη 3). Έτσι μείωσε την έκταση του Θέματος των Αρμενιακών στο ένα τρίτο περίπου της αρχικής.

Ο στρατηγός του νέου Θέματος των Αρμενιακών διατήρησε τη θέση του στην ιεραρχία του στρατεύματος και ο μισθός του ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των επικεφαλής των νέων επαρχιών· στο εξής είχε την ευθύνη ενός ιδιαιτέρως ευαίσθητου τομέα των συνόρων με τους Άραβες, με κέντρο την Κάμαχο, και παράλληλα ενός

πολύ μικρότερου τμήματος της ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Η Χαλδία, με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα, περιλάμβανε μια μακριά λωρίδα της ακτογραμμής και η Παφλαγονία, με την εκτεταμένη ενδοχώρα νότια της πρωτεύουσάς της, της Γάγγρας, δέσποζε σε ένα κεντρικό τμήμα της Μικράς Ασίας. Και τα δύο καινούργια Θέματα διέθεταν ναυτικές δυνάμεις, οι οποίες περιπολούσαν στις θαλάσσιες οδούς που ήταν τόσο ζωτικές για το εμπόριο.³ Οι τελευταίες απειλούνταν από εχθρικές δυνάμεις που εξορμούσαν από τα βόρεια παράλια όπου οι «Ρως» – Βίκινγκς από τη Σκανδιναβία οι οποίοι είχαν διεισδύσει μέσω του ποτάμιου δικτύου της Ρωσίας – είχαν αρχίσει να αποτολμούν επιθέσεις κατά των νοτίων παραλίων της Μαύρης Θάλασσας. Αφηγήσεις επιθέσεων των Ρως σε παραλιακές πόλεις της Παφλαγονίας, όπως η Άμαστρις, υπογραμμίζουν τον απροσδόκητα τρομοκρατικό χαρακτήρα τους, ωστόσο οι επιδρομές φαίνεται να σταματούν γύρω στο 839. Η εμφάνιση θαλασσινών επιδρομών από τον βορρά καθιστά ακόμη πιο εμφανή τη σημασία των νέων Θεμάτων κατά μήκος της νότιας ακτής της Μαύρης Θάλασσας.⁴

☞ Ιδιαιτερότητες της Παφλαγονίας ☜

Στα μέσα του Ι΄ αιώνα, η περιοχή της Παφλαγονίας ήταν φημισμένη για την παραγωγή χοιρινού (το χοιρινό ήταν το πιο συνηθισμένο κρέας στη διατροφή των Βυζαντινών) και ειδικότερα για το μπέικον. Ήταν επίσης γνωστή ως πηγή ευνούχων (όχι ξένων αλλά αυτοχθόνων Βυζαντι-

νών). Αυτός ο συνδυασμός στάθηκε η αφορμή για άσχημα αστεία σε βάρος των Παφλαγόνων (οι Βυζαντινοί τους αποκαλούσαν «οπίσθια χοίρων»), καθώς και για δυσμενή σχόλια σχετικά με την παράνομη εφαρμογή του ευνουχισμού. Γύρω στο 900, οι ευνούχοι από την Παφλαγονία κατείχαν πολύ σημαντικά αξιώματα στην Αυλή. Φαίνεται ωστόσο ότι ο ακρωτηριασμός που προετοίμαζε τους νεότερους γιους για καριέρα στην Αυλή ή την Εκκλησία είχε καθιερωθεί στην περιοχή αρκετά νωρίτερα.⁵ Ο Νικήτας, ο οποίος επρόκειτο να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα τέλη του Η' και στις αρχές του Θ' αιώνα, είχε σταλεί από τους γονείς του από την Παφλαγονία στην Αυλή της Ειρήνης τη δεκαετία του 770.⁶ Τον είχαν προηγουμένως ευνουχίσει. Από αυτή ακριβώς τη στιγμή της ιστορίας του Η' αιώνα η Παφλαγονία αναφέρεται ως πηγή προμήθειας ντόπιων ευνούχων για τη βυζαντινή Αυλή.⁷

Ο Νικήτας είχε γεννηθεί το 761/762 και έφτασε στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 778, σε ηλικία δεκαεπτά ετών. Εισήλθε στα διαμερίσματα της Ειρήνης ως νεαρός ευνούχος υπηρέτης (οικείος) και παρευρέθηκε στη Σύνοδο του 787. Αργότερα κατέλαβε υψηλές θέσεις στον στρατό στη διάρκεια της βασιλείας της. Η Ειρήνη του χάρισε ένα σημαντικό μέρος των λειψάνων της αγίας Ευφημίας, όταν αυτά μεταφέρθηκαν στην ομώνυμη εκκλησία κοντά στον Ιππόδρομο. Το 797 ο Νικήτας αναφέρεται ως στρατηγός της Σικελίας, γεγονός που μας βάζει στον πειρασμό να τον συνδέσουμε με την οικοδόμηση ενός ναού της Αγίας Ευφημίας στο νησί. Όμως η συγκεκριμένη εκκλησία αποδίδεται σ' έναν Νικήτα που φέρει το οικογενειακό όνομα Μονομάχος.⁸ Ενώ ο Νικήτας υπηρετούσε στη Δύ-

ση, επισκέφτηκε τη Ρώμη όπου απέκτησε μια εικόνα του Χριστού. Στη σχετικά προχωρημένη ηλικία των πενήντα εκάρη και εντάχτηκε σε μια μοναστική κοινότητα στην πρωτεύουσα, προφανώς με τη θέλησή του. Μολονότι πολλές πλευρές της σταδιοδρομίας του παραμένουν ασαφείς, δεν αμφισβητείται η προσήλωσή του στην υπόθεση της εικονολατρίας. Ο Νικήτας εδιώχθη από τον Λέοντα Ε΄ και τον Θεόφιλο εξαιτίας της εικονολατρικής στάσης του και πιθανότατα πέθανε εξόριστος το 836.

Παρόμοια καριέρα εξασφάλισε και ένας άλλος ευνούχος από την Παφλαγονία, ο Λέων, που είναι γνωστός τόσο με το όνομα του αξιώματος που κατείχε για πολλά χρόνια ως «Λέων ο σακελλάριος» (θησαυροφύλακας) όσο και ως Λέων από τη Σινώπη.⁹ Αν και η Σινώπη, που βρίσκεται στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας, προσαρτήθηκε στο Θέμα των Αρμενιικών κατά τη διάρκεια της ανακατανομής του Θ΄ αιώνα, η απόστασή της από τα σύνορα της νέας επαρχίας της Παφλαγονίας είναι τόσο μικρή, που δύσκολα την ξεχωρίζει κανείς. Όπως και ο Νικήτας, έτσι και ο Λέων υποστηρίχτηκε από την Ειρήνη και έφτασε στην κορυφή του υπουργείου των Οικονομικών το 802, οπότε και υποστήριξε το πραξικόπημα του Νικηφόρου Α΄. Οι εικονολατρικές συμπάθειές του γίνονται φανερές από τη φιλία του με τον Θεόδωρο Στουδίτη και από την προσπάθειά του να συμφιλιώσει τον εξόριστο πατριάρχη με τον Μιχαήλ Β΄ το 824. Ο Θεόφιλος τον διατήρησε στο ίδιο αξίωμα. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Λέων παρακάλεσε τον άγιο Ιωαννίκιο να προσευχηθεί υπέρ αυτού όταν, περί το 838, επισκέφτηκε τον άγιο στη Βιθυνία. Όπως και οι μεταγενέστεροι Παφλαγόνες που συνήθιζαν να ευνοχίζουν τους γιους τους, οι γονείς του Λέοντα και του Νι-

κήτα τους είχαν κιόλας προετοιμάσει μια σταδιοδρομία, γεγονός που συνέβαλε στη δημιουργία μιας εδραιωμένης παράδοσης. Ωστόσο η οικογένεια της Θεοδώρας δεν ακολούθησε αυτό το πρότυπο.

✦ Η οικογενειακή προέλευση της Θεοδώρας ✦

Οι γονείς της Θεοδώρας κατάγονταν από το χωριό Εβίσα και ο πατέρας της, Μαρίνος, ήταν εγγεγραμμένος στον στρατιωτικό κατάλογο. Ένα διάστημα υπήρξε τουρμαρχης ή δρουγγάριος, τίτλος του επικεφαλής τμήματος της επαρχίας (είτε του Θέματος των Αρμενιακών πριν από το 819 είτε της ίδιας της Παφλαγονίας). Ωστόσο το 830 ο Μαρίνος έχει ήδη πεθάνει, εξ ου και η ασάφεια που επικρατεί σχετικά με τον ακριβή του ρόλο στον στρατό. Η μητέρα της Θεοδώρας, η Φλωρίνα, είχε έξι παιδιά, και η Θεοδώρα ήταν πιθανόν το τέταρτο. Μια και οι πηγές δεν καταγράφουν καμιά χρονολογία γέννησης, η ηλικία της Θεοδώρας όσο και των αδελφών της πρέπει να υπολογιστεί με βάση άλλα στοιχεία που τους αφορούν· οι χρονολογίες των γάμων είναι μια σημαντική ένδειξη. Η χήρα Φλωρίνα πιθανότατα είχε αφοσιωθεί στον μοναστικό βίο, υιοθετώντας το όνομα Θεοκτίστη αντί του μάλλον μη χριστιανικού βαπτιστικού της ονόματος.¹⁰

Στοιχεία για την κοινωνική θέση της οικογένειας της Θεοδώρας υπάρχουν σε διάσπαρτες αναφορές: οι συγγενείς της πιθανότατα ασχολούνταν με το ναυτικό εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα, ίσως μάλιστα είχαν ιδιόκτητα πλοία. Συναναστρέφονταν ορισμένες αρμενικές οικογένειες στην

πρωτεύουσα και αποτελούσαν τμήμα της «μαφίας» των Ανατολιτών που βρήκαν ευνοϊκό περιβάλλον στον στρατό του Μιχαήλ Β΄ και στην εικονομαχική Αυλή. Ένας απ' αυτούς ήταν θείος της Θεοδώρας, ο Μανουήλ ο Αρμένιος, ο οποίος είχε διοριστεί ως στρατηγός-διοικητής και των πέντε ασιατικών επαρχιών, πράγμα ασυνήθιστο, για ένα σύντομο διάστημα το 819/820. Ο Μιχαήλ Β΄ τον διατήρησε στην υπηρεσία του, όμως όταν ο Θεόφιλος αναρρήθηκε στον θρόνο το 829, ο Μανουήλ κατηγορήθηκε για προδοσία από τον Μύρωνα, τον λογοθέτη του δρόμου, και αυτομόλησε στους Άραβες. Κατόρθωσε τελικά να επιστρέψει στην Αυτοκρατορία και αποκαταστάθηκε στο αξίωμα του πρώτου στρατιωτικού συμβούλου του νεαρού αυτοκράτορα.

Φαίνεται ότι οι συγγενείς της Θεοδώρας ήταν γνωστοί ως «άνθρωποι των επιχειρήσεων» και έτσι η φήμη της οικογένειάς της δεν αμαυρώθηκε από τον συσχετισμό με τη χοιροτροφία.¹¹ Εκτός από τον Μανουήλ, δεν είναι σαφές αν η οικογένεια ήταν σημαντική και αν διέθετε ισχυρές διασυνδέσεις πριν από το 830: ο τίτλος του δρουγγάρου δεν είναι ιδιαίτερος υψηλός στην ιεραρχία ενός Θέματος, άλλωστε ο Μαρίνος είχε ήδη πεθάνει. Όμως το γεγονός και μόνο της καταχώρισης στους στρατιωτικούς καταλόγους με οποιονδήποτε τίτλο αποτελούσε ένδειξη πλούτου και δυνατοτήτων.¹² Πιθανόν οι δύο αδελφοί της Θεοδώρας να προορίζονταν να ακολουθήσουν τα βήματα του πατέρα τους στον στρατό: ο Πετρωνάς αναδείχθηκε αργότερα ικανός αξιωματικός και ο άλλος, ο Βάρδας, αναρριχήθηκε συν τω χρόνω σε πολύ υψηλά αξιώματα. Οι αδελφές της έκαναν εξαιρετικούς γάμους, όμως απ' ό,τι φαίνεται αυτοί οι δεσμοί με βλαστούς της υψηλής κοινω-

νίας της Κωνσταντινούπολης δεν θα πρέπει να θεωρηθούν επιτυχίες της οικογένειας αλλά να αποδοθούν στα σχέδια της Ευφροσύνης. Ωστόσο δεν διαθέτουμε μαρτυρίες για τους λόγους που επιλέχτηκε να τιμηθεί με την ύψιστη τιμή του αυτοκρατορικού γάμου η οικογένεια της Θεοδώρας και όχι κάποια άλλη.

✦ Η ανατροφή της Θεοδώρας ✦

Από τη στιγμή που δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για τα παιδικά χρόνια της Θεοδώρας, το μόνο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι μεγάλωσε με τις παραδόσεις του «αδραχτιού και της ρόκας», κλώθοντας το νήμα και υφαίνοντας ρούχα, ό,τι πιο ταιριαστό για ένα κορίτσι. Τι άλλο να μάθαινε στην Εβίσσα; Το πολύ να μάθαινε τα σχετικά με τις εποχιακές εργασίες των αγροτών, μια και το Βυζάντιο ήταν μια κατ' εξοχήν αγροτική κοινωνία, και επιπλέον, στην περίπτωση της παραθαλάσσιας Παφλαγονίας, να αποκτούσε κάποιες γνώσεις σχετικά με το ψάρεμα και τη ναυσιπλοΐα. Η χριστιανική λειτουργία προφανώς κυριαρχούσε στη ζωή των περισσότερων κατοίκων της επαρχίας, αφού καθόριζε τις αργίες (Κυριακές και μεγάλες εορτές της Εκκλησίας) και τους δίδασκε τις ιστορίες της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, καθώς και τους βίους των αγίων μέσω της τακτικής ανάγνωσης στους ναούς. Παρά την επικράτηση της εικονομαχίας στη διάρκεια των παιδικών χρόνων της Θεοδώρας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και εκείνη διδάχτηκε όλα τα βασικά στοιχεία της χριστιανικής εκπαίδευσης και γνώριζε τα

θεολογικά ζητήματα όπως και κάθε άλλο κορίτσι που μεγάλωνε σε αγροτικό περιβάλλον.

Ο Βίος της καταγράφει επιμελώς ότι οι γονείς της παρέμειναν αφοσιωμένοι στις εικόνες σε όλη την περίοδο της επίσημης εικονομαχίας και βοηθούσαν πάντα όσους υπέφεραν από τους διωγμούς των εικονομάχων.¹³ Ωστόσο η Φλωρίνα επέτρεψε σε δύο από τις κόρες της να παντρευτούν άνδρες που ήταν φανατικοί υποστηρικτές της εικονομαχικής πολιτικής της Συνόδου της Αγίας Σοφίας (815). Μία από τις αδελφές της Θεοδώρας, η Καλομαρία, που ήταν μάλλον μεγαλύτερή της, παντρεύτηκε τον Αρσαβήρ, αδελφό του Ιωάννη Γραμματικού, του παιδαγωγού που είχε αναλάβει την αμιγώς εικονομαχική παιδεία του Θεόφιλου. Ο συγκεκριμένος γάμος υποδηλώνει ότι η οικογένεια ήταν γνωστή για τη σταθερή της προσήλωση στην επίσημη κρατική πολιτική κατά των εικόνων που εφαρμοζόταν μετά το 815.

Όταν η Ευφροσύνη καλεί τα όμορφα νεαρά κορίτσια να τη συναντήσουν στο Μέγα Παλάτιο, οι πηγές δεν μας πληροφορούν για κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που να καθιστούσε τη Θεοδώρα κατάλληλη για τον πλέον περιβλεπτό γάμο. Ενδέχεται ωστόσο η γονιμότητα της οικογένειάς της και η καλή της υγεία να τη βοήθησαν ώστε να αναλάβει τον αυτοκρατορικό ρόλο που έμελλε να εκπληρώσει με μεγάλη επιτυχία: την τεκνοποίηση. Πράγματι η Θεοδώρα γεννάει παιδιά με θαυμαστή κανονικότητα, επτά εγκυμοσύνες σε λιγότερο από δέκα χρόνια, μέχρι τον Ιανουάριο του 840, οπότε και γεννιέται ο γιος της Μιχαήλ. Γι' αυτό το καθήκον δεν χρειάζεται καμία εκπαίδευση, τη βοηθούν τα γονιδιά της· το προηγούμενο της Φλωρίνας πιθανότατα είχε εκτιμηθεί ιδιαιτέρως από

την Ευφροσύνη. Είναι επίσης ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, όπως η Ειρήνη η Αθηναία και η Μαρία από την Άμνια, ένα ορφανό κορίτσι έχει τις ίδιες πιθανότητες με τις άλλες υποψήφιος. Μήπως εδώ υποβόσκει η αντίληψη ότι ένας ακμαίος και ισχυρός πατέρας ήταν δυνατόν να δημιουργήσει προσκόμματα στην καινούργια αυτοκρατορική νύφη; Ίσως τελικά ο Κωνσταντίνος Ε΄ το 769, η Ειρήνη το 788 και η Ευφροσύνη το 830 να προτίμησαν ένα κορίτσι που ο βασιικός άρρην συγγενής του δεν ζούσε πια κι έτσι δεν μπορούσε να απαιτήσει την ανταμοιβή του ως επιτυχημένος πατέρας της νύφης.

« Τα γαμήλια «καλλιστεία» »

Από τη στιγμή που η Θεοδώρα και η οικογένειά της φτάνουν στην πρωτεύουσα μαζί με τις άλλες νεαρές καλλονές, η Ευφροσύνη τις παρουσιάζει στον θετό της γιο και τον καλεί να επιλέξει τη μελλοντική του σύζυγο. Αντίθετα από τον Κωνσταντίνο ΣΤ΄ που δεν είχε περιθώρια επιλογής, ο Θεόφιλος καλείται τουλάχιστον να παίξει τον ρόλο του Πάρι. Σώζονται δύο διαφορετικές παραλλαγές του γεγονότος. Στον *Βίο της Θεοδώρας* ο Θεόφιλος επιθεωρεί όλες τις υποψήφιος και τους μοιράζει από ένα μήλο. Την άλλη μέρα τους ζητάει να του επιστρέψουν τα μήλα και ενώ όλες οι κοπέλες σαστίζουν, η Θεοδώρα είναι η μόνη που δεν έχει φάει το δικό της. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην επίσκεψή της στον Ησαΐα, έναν άγιο άνθρωπο που ζούσε τη ζωή του στυλίτη στην κορυφή ενός πύργου κοντά στη Νικομήδεια. Η Θεοδώρα λέει στον Θε-

όφιλο πώς και εκείνος της είχε προσφέρει ένα μήλο και είχε προφητεύσει την επιτυχία της. Έτσι παρουσιάζει δύο μήλα στον αυτοκράτορα, που όπως λέει αντιπροσωπεύουν την παρθενία της και τη γονιμότητά της (την υπόσχεση πως θα του γεννήσει έναν γιο), δύο βασικές προϋποθέσεις για μια αυτοκρατορική νύφη.¹⁴

Στη δεύτερη παραλλαγή, η συζήτηση του Θεόφιλου με μία άλλη υποψήφια, την Κασσία, είναι το κυρίαρχο στοιχείο της διαδικασίας επιλογής. Όταν ο αυτοκράτορας ανοίγει τη συνομιλία δηλώνοντας πως η γυναίκα είναι η πηγή όλων των κακών –ένας αξιοθρήνητος τρόπος για να κερδίσει κάποιος τη συμπάθεια της μελλοντικής του συζύγου–, η Κασσία του υπενθυμίζει ότι η γυναίκα είναι η πηγή του μεγαλύτερου αγαθού. Ο διάλογος αποτελεί μέρος ενός γνωστού αποσπάσματος όπου αντιπαρατίθενται οι ρόλοι της Εύας και της Παρθένου Μαρίας.¹⁵ Εξαιτίας του πρώτου αμαρτήματος της ανυπακοής της Εύας, οι γυναίκες καταδικάζονται να είναι κατώτερες από τον άνδρα. Όμως μέσω του εκπληκτικού ρόλου της αιεπαρθένου Θεοτόκου, τους παρέχεται μια δεύτερη ευκαιρία να λυτρωθούν ακολουθώντας το παράδειγμα της αγνότητας και της αφοσίωσης στον Χριστό. Ο Θεόφιλος, που δεν του αρέσει να του υπενθυμίζουν με τέτοια σπουδή τη λυτρωτική δύναμη των Χριστιανών γυναικών, προχωράει στη δεύτερη υποψήφια, τη Θεοδώρα, στην οποία προσφέρει το χρυσό μήλο. Δεν αναφέρεται καμία συζήτηση μεταξύ τους, αντίθετα τονίζεται η ομορφιά και των δύο κοριτσιών.

Και στις δύο παραλλαγές των γαμήλιων καλλιστείων, με τις απίθανες συζητήσεις ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στις υποψήφιες συζύγους του, ο στόχος του διαγωνι-

σμού είναι σημαντικότερος από τον τρόπο διεξαγωγής του. Τα γαμήλια καλλιστεία αποκτούν βαρύτητα με τις λεπτομέρειες και τις προδιαγραφές τους προκειμένου να εμπεδώσουν την πίστη του λαού σε αυτή τη μέθοδο επιλογής. Πρέπει να ενθαρρύνεται η προσδοκία κάθε οικογένειας, σε πείσμα των πιθανοτήτων, ότι μπορεί να κερδίσει το ποθητό έπαθλο. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνονται προηγούμενες περιπτώσεις όπου κάποιος νεαρός πρίγκιπας είχε παντρευτεί με τη συγκεκριμένη διαδικασία· επιπλέον αυτές οι αφηγήσεις θα εξακολουθήσουν να τρέφουν τους πρόκριτους της επαρχίας με μεγάλες προσδοκίες τους επόμενους αιώνες. Πιθανόν και οι δύο υποτιθέμενες συζητήσεις να αποτελούν αφηγηματικές εξεργασίες πάνω στη διαδικασία της επιλογής, οι οποίες επινοήθηκαν εν μέρει για να συμπληρώσουν ένα γεγονός που δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί αλλιώς αφού δεν συνέβη ποτέ. Ή, ίσως, για να δανειστώ μια σύγχρονη στερεότυπη έκφραση, μπορούμε να πούμε ότι τα γαμήλια καλλιστεία δεν συνιστούν γεγονός αλλά διαδικασία. Είναι αδύνατο να πούμε τι ρόλο έπαιξαν στην τελική επιλογή τα προσόντα της οικογενείας ή ο χαρακτήρας της νύφης. Μένουμε ωστόσο με την έκδηλη εντύπωση πως ο γάμος είχε κανονιστεί εκ των προτέρων, αλλά η Ευφροσύνη επέτρεψε στον Θεόφιλο να έχει την αίσθηση ότι επιλέγει εκείνος. Η Θεοδώρα στέφθηκε αυτοκράτειρα στις 5 Ιουνίου του 830 σύμφωνα με τα ειωθότα και ακολούθησαν οι γαμήλιοι εορτασμοί.

☞ Η Θεοδώρα αυτοκράτειρα (830-842) ☜

Στο πρώτο διάστημα της βασιλείας του Θεόφιλου, η Θεοδώρα είναι ολοκληρωτικά αφοσιωμένη στην τεκνοποιία. Μένει έγκυος και γεννάει σχεδόν κάθε χρόνο, αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για τις χρονολογίες γέννησης των τριών πρώτων θυγατέρων της και του πρώτου της γιου. Όμως κρίνοντας και από τα λιγοστά γεγονότα που μπορούν να χρονολογηθούν στη δεκαετία του 830-840, τη Θεοδώρα την απασχολούσαν αρκετά τα παιδιά της. Η πρωτότοκη, η Θέκλα, βαπτίστηκε με το όνομα της γιαγιάς της απ' τη μεριά του πατέρα της, η οποία είχε πεθάνει πολλά χρόνια πριν και είχε ταφεί με τον σύζυγό της, τον Μιχαήλ Β', στους Αγίους Αποστόλους. Προς τιμήν της μικρούλας Θέκλας κόβονται νομίσματα για να αναγγείλουν τη γέννησή της και τη στέψη της. Αργότερα ο πατέρας της θα την προτείνει ως υποψήφια νύφη του Λουδοβίκου Β', του γιου τού Λοθάριου και εγγονού του Λουδοβίκου του Ευσεβούς. Παρότι αυτή η διπλωματική πρόταση δεν ευτύχησε, μας υπενθυμίζει τη σημασία που είχε για τους αυτοκράτορες η ύπαρξη πολλών παιδιών, θυγατέρων όσο και γιων. Και πράγματι, αντίθετα με τον Κωνσταντίνο ΣΤ', ο Θεόφιλος παρουσιάζεται περήφανος για τις κόρες του. Το 833 διατάζει την απεικόνιση των επόμενων δύο, της Άννας και της Αναστασίας, στην πίσω όψη των χρυσών νομισμάτων του, ενώ στην μπροστινή τον περιστοιχίζουν η Θεοδώρα και η Θέκλα.¹⁶ Εμφανίζεται λοιπόν περιβαλλόμενος από τέσσερις γυναίκες, ένα πολύ σπάνιο είδος αυτοκρατορικών νομισμάτων.

Η χαρά του για την έλευση του πρώτου του γιου, το 834, αποτυπώνεται επίσης σε νομίσματα. Παρ' όλο που το αρσενικό παιδί έπρεπε να ονομαστεί Μιχαήλ, όπως και ο παππούς του από τη μεριά του πατέρα του, ο Θεόφιλος παραβιάζει τον κανόνα και του δίνει το όνομα Κωνσταντίνος, πιθανόν για να τιμήσει τόσο τον ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης όσο και τον μεγάλο εικονομάχο αυτοκράτορα, τον πέμπτο με αυτό το όνομα. Ο αυτοκράτορας στέφει τον γιο του συναυτοκράτορα με την προσδοκία ότι θα κληρονομήσει τον θρόνο του. Όμως δυστυχώς ο Κωνσταντίνος δεν έμελλε να επιβιώσει: γύρω στο 835 ξεφεύγει από την επιτήρηση της τροφού του, πέφτει μέσα σε μια στέρνα στους κήπους του Μεγάλου Παλατίου και πνίγεται. Αυτό το τραγικό συμβάν σημαδεύεται από μια τελετουργική ταφή στο μαυσωλείο του Ιουστινιανού, στον ναό των Αγίων Αποστόλων, όπου η μικρή σαρκοφάγος του Κωνσταντίνου τοποθετείται πλάι σε αυτές των παππούδων του, του Μιχαήλ Β' και της πρώτης του συζύγου, της Θέκλας. Οι θλιμμένοι γονείς ελπίζουν ωστόσο στην απόκτηση ακόμη ενός γιου, αν και τα επόμενα παιδιά τους είναι και τα δύο κορίτσια: η Μαρία και η Πουλχερία. Η υπομονή τους τελικά ανταμείβεται, όταν η Θεοδώρα γεννάει στις 9 Ιανουαρίου του 840 ένα αρσενικό παιδί που βαπτίζεται Μιχαήλ και στέφεται από τον πατέρα του, πιθανότατα τα επόμενα Χριστούγεννα.

Στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας η Θεοδώρα θα θάψει την τέταρτη κόρη της Μαρία, που πεθαίνει το 839 και πηγαίνει να συναντήσει τον αδελφό της Κωνσταντίνο στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο. Η μητέρα της Φλωρίνα-Θεοκτίστη πεθαίνει χωρίς να αναφέρεται το έτος του

θανάτου της και θάβεται στο μοναστήρι που είχε κάνει σπίτι της, τα *Γαστρίου*. Η αυτοκράτειρα ίσως κιόλας να σκέφτεται να μετατρέψει αυτή τη Μονή σε οικογενειακό ιερό ακολουθώντας το παράδειγμα της Ευφροσύνης. Παρότι ο πατέρας της Μαρίνος προφανώς είχε ταφεί στην Παφλαγονία και οι αδελφές της πιθανότατα θα αναπαυθούν στους τάφους των συζύγων τους, είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί συγγενείς της Θεοδώρας θα ταφούν τελικά στη Μονή τα *Γαστρίου*.

Ιδιωτικά, η Θεοδώρα φαίνεται ότι συνέχιζε ορισμένες δραστηριότητες τις οποίες δεν ενέκρινε ο άνδρας της. Η πιο παράξενη αφορά το υποτιθέμενο ενδιαφέρον της για το εμπόριο, δραστηριότητα που συνδέεται με την ιστορία που θέλει τον Θεόφιλο να διατάζει το κάψιμο ενός εμπορικού πλοίου μαζί με το φορτίο του όταν πληροφορείται ότι ανήκει στη γυναίκα του.¹⁷ Αν πρόκειται να δώσουμε την παραμικρή πίστη στο συγκεκριμένο επεισόδιο, αυτό σημαίνει ότι η Θεοδώρα διατήρησε τα εμπορικά ενδιαφέροντα της οικογένειάς της στην έγγαμη ζωή της και ότι κέρδισε πολλά χρήματα από το εμπόριο. Ο αυτοκράτορας καταδίκασε αυτή τη δραστηριότητα ως ασυμβίβαστη με την αυτοκρατορική ιδιότητα. Είναι όμως πιο πιθανό η ιστορία να επινοήθηκε για να αποδείξει την έλλειψη κρίσης του Θεόφιλου. Πάντως δεν παύει να είναι ένα παράξενο γεγονός, αφού αφήνεται να εννοηθεί ότι η εμπορική ναυτιλία δεν είχε ακόμη εδραιωθεί σε σημείο ώστε ο αυτοκράτορας να κάνει τα στραβά μάτια για τα βαρυφορτωμένα φορτηγά πλοία που διέπλεαν τον Βόσπορο. Αν ωστόσο το συγκεκριμένο επεισόδιο αφορούσε το εμπόριο ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο, το γεγονός θα έπρεπε να

σταθεί αφορμή για πανηγυρισμούς, αφού η αναγέννηση του εμπορίου σηματοδοτούσε μια θετική εξέλιξη για την αυτοκρατορία του Θεόφιλου. Τα νομίσματα της βασιλείας του κυκλοφορούσαν πολύ πιο εκτεταμένα από τα νομίσματα προηγούμενων αυτοκρατόρων, γεγονός που υποδηλώνει διευρυμένες επαφές ανάμεσα στις επαρχίες και στην πρωτεύουσα.¹⁸

Μια λιγότερο ενοχλητική δραστηριότητα της αυτοκράτειρας ήταν η αφοσίωσή της στο ιερό της Θεοτόκου των Βλαχερνών, το οποίο επισκεπτόταν συχνά τόσο για να προσευχηθεί όσο και για να λουστεί στα περίφημα λουτρά του.¹⁹ Το γεγονός καταγράφεται στις χρονογραφίες αλλά και στα Πάτρια, σαν να παραλληλίζεται με τις εβδομαδιαίες επισκέψεις του αυτοκράτορα στην ίδια εκκλησία. Στον δρόμο προς τις Βλαχέρνες, ο Θεόφιλος επέτρεπε σε όσους το επιθυμούσαν να τον πλησιάσουν και να υποβάλουν τα αιτήματά τους για τυχόν αδικίες. Ο λαός φαίνεται ότι εκτιμούσε τη στάση του και συχνά οι άνθρωποι ζητούσαν την παρέμβασή του, με αποτέλεσμα αρκετοί ανώτεροι αξιωματούχοι να τιμωρούνται για κατάχρηση εξουσίας είτε επειδή δεν εφάρμοζαν σωστά τον νόμο. Οι επισκέψεις της Θεοδώρας στο ιερό των Βλαχερνών δεν είχαν παρόμοιο δημόσιο χαρακτήρα και ήταν περισσότερο θέμα προσωπικής πίστης. Όπως και πολλές άλλες γυναίκες, ίσως να ένιωθε μια ιδιαίτερη έλξη για τη λατρεία της Παρθένου. Επιπλέον, οι δύο επισκέψεις που υποτίθεται πως συνδέονταν με εγκυμοσύνες της Θεοδώρας είναι πιθανόν να έγιναν με αφορμή ένα σημαντικό ιερό κειμήλιο, τη ζώνη της Παρθένου, η οποία ήταν φημισμένη για τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Ειδικότερα θεωρείτο ότι παραστεκόταν στις εγκύους και συνεπώς είναι

πιθανόν να βοήθησε τη Θεοδώρα στους πολυάριθμους τοκετούς της.²⁰

Ωστόσο η πιο σημαντική πλευρά της προσωπικής ζωής της Θεοδώρας είναι η εικαζόμενη αφοσίωσή της στις ιερές εικόνες· η οποία, αν όντως αληθεύει, θα είχε προκαλέσει έριδες ανάμεσα στην αυτοκράτειρα και στον αυτοκράτορα. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι η Θεοκτίστη, η μητέρα της Θεοδώρας, λάτρευε κρυφά τις εικόνες στα διαμερίσματά της στη Μονή τα Γαστρίου (βλ. κεφάλαιο 3). Η Θεοκτίστη πιστώνεται επίσης με τον εξέχοντα ρόλο της προστάτιδας των υπερμάχων της εικονολατρίας, όπως ο Μεθόδιος, ο οποίος αντιστάθηκε στις διώξεις του Θεόφιλου. Όμως αυτή η ταύτιση γίνεται από μεταγενέστερες εικονολατρικές πηγές, που επιδιώκουν διακαώς τη διαίωνηση των φυλετικών στερεοτύπων στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως. Για τη Θεοδώρα αναφέρεται πως πήγαινε τις κόρες της επίσκεψη στη γιαγιά τους, η οποία τις δίδασκε την εικονολατρία, και πως έκανε ό,τι μπορούσε για να ανακουφίσει από τα βάσανά τους τα θύματα των ποινών που επέβαλλαν οι εικονομάχοι. Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, κατόρθωσε να πείσει τον σύζυγό της να επιτρέψει στον Λάζαρο, έναν εικονολάτρη αγιογράφο, να αναρρώσει από τις κακουχίες της φυλακής σ' ένα μοναστήρι όπου κρατούνταν αρκετοί ήρωες της αντίστασης κατά της εικονομαχίας (βλ. παρακάτω). Από τη στιγμή που οι πηγές δίνουν έμφαση στην έκταση της εικονομαχικής καταστολής και στον αντίστοιχο ρόλο των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας που εναντιώνονται σε αυτή με διάφορους τρόπους, οφείλουμε στο σημείο αυτό να κάνουμε μια σύντομη παρέκβαση.

☛ Ο Θεόφιλος και η εικονομαχία ☚

Παρότι ο νεαρός αυτοκράτορας επικύρωσε την πολιτική του πατέρα του κατά των εικόνων με την προαγωγή του Ιωάννη Γραμματικού, δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι στην αρχή τουλάχιστον της βασιλείας του πίστευε πως θα ήταν απαραίτητοι και άλλοι διωγμοί κατά των εικονολατρών. Πολλοί ηγέτες της μοναστικής κοινότητας είχαν συλληφθεί και είχαν φυλακιστεί σε διάφορα μέρη – σε απομονωμένα αγροτικά φρούρια, σε μοναστήρια υπό τον έλεγχο εικονομάχων μοναχών, ακόμη και σε κελιά στα υπόγεια του Μεγάλου Παλατίου. Μετά τον θάνατο του Θεόδωρου Στουδίτη το 826, δεν πρόβαλε άλλη ηγετική προσωπικότητα ικανή να τον αντικαταστήσει. Οι αυτοκρατορικές Αρχές ίσως είχαν πιστέψει ότι η πολιτική τους θριάμβευσε.

Στα τέλη του 831, ωστόσο, άρχισαν να κυκλοφορούν υβριστικές φυλλάδες σχετικά με τον δήθεν επικείμενο θάνατο του Θεόφιλου. Παρόμοιες «προφητείες» είχαν προηγηθεί του θανάτου τόσο του Λέοντα Ε΄, όσο και του Μιχαήλ Β΄, γεγονός που αποκαλύπτει μια ιδιαίτερη εικονολατρική τάση. Οι επίσημοι κύκλοι θεωρούσαν ότι προέρχονταν από τον Μεθόδιο που καταγόταν από τις Συρακούσες της Σικελίας και είχε επιλεγεί από τον πάπα Πασχάλη Α΄ ως απεσταλμένος του στην προσπάθεια της Ρώμης να ασκήσει την επιρροή της στον Μιχαήλ Β΄ για το ζήτημα των εικόνων. Ο Μεθόδιος είχε φυλακιστεί επειδή πρότεινε την επιστροφή στις εικονολατρικές παραδόσεις και την αποκατάσταση του πρώην πατριάρχη

Νικηφόρου, όμως αφέθηκε ελεύθερος το 829, όταν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Β΄ συνειδητοποίησε πως πλησίαζε ο θάνατός του. Αλλά ο Θεόφιλος διέταξε και πάλι τη σύλληψή του και μαζί τη σύλληψη του Ευθύμιου, τέως (εικονολάτρη) επισκόπου των Σάρδεων. Στη διάρκεια της ανάκρισής τους, ο Ευθύμιος ισχυρίστηκε ότι η πεθερά του αυτοκράτορα, η Θεοκτίστη, τους είχε επισκεφτεί στη φυλακή. Αυτός ο ισχυρισμός υπήρξε μία από τις αφορμές για τον άγριο ξυλοδαρμό του εβδομηνταεπτάχρονου επισκόπου με αποτέλεσμα τον θάνατό του,²¹ γεγονός που απ' ό,τι φημολογείται αναστάτωσε την αυτοκράτειρα. Ο Μεθόδιος επέζησε από τα βασανιστήρια και εξορίστηκε ξανά στο νησί της Αφουσίας, όπου και πέρασε τα επόμενα επτά χρόνια.

Με τη λήψη ανάλογων μέτρων κατά συγκεκριμένων ατόμων, φαίνεται πως η αντίσταση είχε καμφθεί. Ο Θεόφιλος προσπάθησε να αποτρέψει τη διδασκαλία της εικονολατρίας αποσύροντας τις εικόνες από την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της και απαγορεύοντας την δημιουργία εικόνων. Τον Ιούνιο του 833, διέταξε τον πατριάρχη Αντώνιο Κασσιματά να συγκαλέσει σύνοδο και να επαναβεβαιώσει το εικονομαχικό Ορθόδοξο δόγμα του 815.²² Αρκετοί σημαίνοντες εικονολάτρες, όπως ο Ιωσήφ της Θεσσαλονίκης και ο πατρίκιος Νικήτας (ο ευνούχος από την Παφλαγονία που είχε σταλεί στην Αυλή της Ειρήνης), εξορίστηκαν εκείνη την εποχή μαζί με ηγέτες της μοναστηριακής αντιπολίτευσης, όπως ο Ιωάννης από τα Κάθαρα, ο Μακάριος από την Πελεκητή και ο Πέτρος από την Ατρώα.²³ Ωστόσο όλοι τους θα πεθάνουν μέχρι το 837 από φυσικά αίτια και όχι εξαιτίας των διωγμών. Οι περισσότεροι εικονολάτρες επίσκοποι ήταν επίσης νεκροί.

Όμως επί Ιωάννη Γραμματικού, ο οποίος ανακηρύχθηκε πατριάρχης στις 21 Απριλίου του 838, την Κυριακή μετά το Πάσχα, οι διωγμοί κατά των αμετανόητων εικονολατρών εντάθηκαν.²⁴ Η καταγραμμένη τιμωρία δύο μοναχών που είχαν φτάσει στην Κωνσταντινούπολη ως απεσταλμένοι των Ανατολικών Πατριαρχείων, των αδελφών Θεοφάνη και Θεόδωρου, και του Λάζαρου, ενός Χαζάρου αγιογράφου και μοναχού, φανερώνει την αποφασιστικότητα των Αρχών της εικονομαχίας να εμποδίσουν τη φιλοτέχνηση νέων εικόνων. Οι δύο ανυποχώρητοι αδελφοί από την Ιερουσαλήμ δάρθηκαν ανηλεώς και στιγματίστηκαν στο μέτωπό τους με ιάμβους προτού εξοριστούν στην Απάμεια, στην επαρχία του Οψικίου.²⁵ Με τη σειρά του σημαδεύτηκε και ο Λάζαρος, έτσι ώστε να μην μπορεί να χρησιμοποιεί τα χέρια του για να ζωγραφίσει. Σε αυτό το στάδιο υποτίθεται πως επενέβη η Θεοδώρα για να εξασφαλίσει ότι τουλάχιστον θα τον φυλάκιζαν σε ένα κάπως πιο συμπαθητικό περιβάλλον – η αυτοκράτειρα κατάφερε να σταλεί στο Μοναστήρι του Φοβερού στον Βόσπορο, γνωστό μέρος κράτησης των εικονολατρών.

Παράλληλα ο Θεόφιλος διέταξε την απελευθέρωση του Μεθοδίου από τη φυλακή του στην Αφουσία και τη μεταφορά του στη συνέχεια στην πρωτεύουσα, όπου τον είχε σύμβουλο για αστρολογικά θέματα. Ένας λόγος πιθανόν να ήταν και οι γνώσεις λατινικών του μοναχού από τη Σικελία. Αλλά είναι βέβαιο ότι και οι δυο τους ενδιαφέρονταν για τον αποκρυφισμό. Έτσι, και παρά τις θεολογικές τους διαφορές, ο Μεθόδιος εγκαταστάθηκε στο νεόδμητο Ανάκτορο του Σίγμα όπου και συζητούσε επανειλημμένα με τον αυτοκράτορα. Άραγε να συναντήθηκε και με την αυτοκράτειρα και να συζήτησε μαζί της εντε-

λώς διαφορετικά θέματα; Είναι πολύ πιθανό αφού, μετά το 842, η Θεοδώρα είχε ξεκάθαρη άποψη για το πρόσωπο που επιθυμούσε να τοποθετήσει στον πατριαρχικό θρόνο του Ιωάννη Γραμματικού. Η πεποίθησή της ότι ο Μεθόδιος ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος ενδεχομένως να είχε τις ρίζες της στην περίοδο του εγκλεισμού του τελευταίου στο Ανάκτορο του Σίγμα.

☛ Λαϊκή υποστήριξη της εικονομαχίας ☛

Από αυτή τη σύντομη επισκόπηση καθίσταται σαφές ότι δεν γνωρίζουμε αν ο Θεόφιλος ενδιαφερόταν σοβαρά για τις εικόνες και τον τρόπο με τον οποίο επηρέαζαν τους υπηκόους του ή αν η Θεοδώρα ήταν όντως αφοσιωμένη στις πρακτικές της εικονολατρίας. Δύσκολα λοιπόν μπορεί να εκτιμηθεί η σοβαρότητα της διαφωνίας τους γύρω απ' αυτό το ζήτημα. Μεταγενέστερες πηγές των μέσων του Ι' αιώνα δίνουν έμφαση στον υποτιθέμενο ανταγωνισμό τους, αντιπαρατάσσοντας τον σκληρό αιρετικό στην αγία αυτοκράτειρα για λόγους που έχουν ήδη εξηγηθεί. Όμως στην εποχή τους τα πάθη υπέρ –όσο και κατά– της εικονομαχίας πιθανόν να μην ήταν τόσο έντονα. Η συμμόρφωση με τη θέληση του αυτοκράτορα ήταν ένα πράγμα· η φλογερή αφοσίωση στην εικονολατρία κάτι το εντελώς διαφορετικό. Αυτή η μέση οδός μπορεί να παρατηρηθεί στη συμπεριφορά ενός από τους πλέον έμπιστους αξιωματούχους του Θεόφιλου, του λογοθέτη Θεόκτιστου, ο οποίος σαν έμπειρος και ικανός αυλικός φρόντιζε να μην

προσβάλλει τον αυτοκράτορα. Ανεξάρτητα από τις προσωπικές του απόψεις, ο Θεόκτιστος καθώς και άλλοι αξιωματούχοι, όπως ο Λέων ο σακελλάριος, ασκούσε έναν σημαντικό ρόλο αδιαφορώντας για το αν ο ηγεμόνας ήταν εικονομάχος ή εικονολάτρης. Τον Δ΄ αιώνα, ο ειδωλολάτρης φιλόσοφος Θεμίστιος είχε επιδείξει παρόμοιες ικανότητες για να ευχαριστεί τους Χριστιανούς ηγεμόνες, ενώ πολύ αργότερα ο Ταλεϋράνδος θα μεταμορφώσει αυτή τη δεξιότητα σε αληθινή τέχνη.

Έχοντας υπόψη ότι αυτό το πολύ υπολογίσιμο τμήμα του πληθυσμού συντασσόταν με την επίσημη πολιτική, είναι άραγε δυνατόν να αποτιμήσουμε τον βαθμό της αφοσίωσης των γυναικών στην εικονολατρία; Παραμερίζοντας την παραδοσιακή μομφή ότι οι γυναίκες είναι ανίκανες να κατανοήσουν τη θεολογία και συνεπώς έχουν ανάγκη από οπτικά βοηθήματα για να εμπνέονται στη χριστιανική τους πίστη, ήταν άραγε πιθανό να επιμένουν σε μια πολιτική που καταδικαζόταν τόσο από την Εκκλησία όσο και από το κράτος ως ειδωλολατρία; Ασφαλώς όχι. Εκείνες για τις οποίες οι εικόνες είχαν γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της πίστης τους πιθανόν να τις έκρυβαν, προκειμένου να διατηρήσουν τους οικείους τρόπους προσευχής μπροστά στα εικονίσματα. Στα ιδιωτικά διαμερίσματα μιας κλειστής κοινότητας, όπως η Μονή τα Γαστρίου, η Θεοκτίστη και η Ευφροσύνη μπορούσαν άνετα να κρύβουν τις προσωπικές τους εικόνες (βλ. κεφάλαιο 3). Η προνομιακή τους θέση, η οικονομική τους ευχέρεια και η σεβάσμια ηλικία τους σίγουρα θα τις βοηθούσαν στη μυστική τους λατρεία. Όμως για τον υπόλοιπο πληθυσμό, που είχε ακούσει είτε είχε δει τι συνέβη στους αδελφούς Θεοφάνη και Θεόδωρο, τους επονομαζόμενους γρα-

πτούς εξαιτίας των τατουάζ που τους χάραξαν στο δέρμα, ο κίνδυνος ήταν πολύ μεγάλος.

☛ Η Θεοδώρα ως πάτρωνας ☛

Οι πληροφορίες για τη δεκαετία του 830 είναι ελάχιστες κι έτσι είναι πολύ λίγα τα όσα γνωρίζουμε για τα επιτεύγματα της Θεοδώρας ως αυτοκράτειρας. Όμως ένα συγκεκριμένο ίδρυμα φαίνεται να συνδέεται ξεκάθαρα με αυτή την περίοδο επειδή σχετίζεται με τις επανειλημμένες εγκυμοσύνες της αυτοκράτειρας. Ανεξάρτητα από την αξιοπιστία του κειμένου των *Πατρίων*, η ιστορία αναφέρει ότι περισσότερο από μία φορά το άλογο της αυτοκράτειρας, στον δρόμο της για το ιερό των Βλαχερνών, σκόνταψε τη στιγμή που διάβαινε το προστώο (έμβολος) μπροστά από τον νάρθηκα της εκκλησίας στη Διεγέστα. Έτσι κι αλλιώς η αναπήδηση την έκανε να συνειδητοποιήσει πως ήταν έγκυος. Ύστερα από την απρόσκοπτη γέννηση της Άννας, η Θεοδώρα οικοδόμησε μια εκκλησία σε αυτό το μέρος και την αφιέρωσε στην ομώνυμη αγία.²⁶ Η ιστορία αυτή συνοψίζει μια ολόκληρη μεθοδολογία που τη χρησιμοποίησαν γενιές συγγραφέων: όποτε ανακάλυπταν ένα μνημείο του οποίου ο ιδρυτής δεν ήταν γνωστός, έψαχναν να βρουν μια ιστορία που θα μπορούσε να συνδεθεί με την περιοχή και να επινοήσουν ένα κίνητρο ή μια ετυμολογία. Μια και άλλες εκκλησίες αφιερωμένες στην αγία Άννα αποδίδονται επίσης στον Ιουστινιανό Β' και στη γυναίκα του Θεοδώρα, κόρη του Τέρβελ του Βουλγάρου (*Πάτρια* III, 79), ή στην Άννα, τη θεωρούμενη ως

σύζυγο (και στην πραγματικότητα κόρη) του Λέοντα Γ' (Πάτρια III, 107), εύλογα αμφιβάλλουμε για τον ρόλο της Θεοδώρας εν προκειμένω. Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει το γεγονός ότι, μέσα σε αυτό το κουβάρι από αναξιόπιστες αφηγήσεις, οι συγγραφείς γνώριζαν πως η αυτοκρατορία του Θ' αιώνα επισκεπτόταν τακτικά τις Βλαχέρνες, πέρα από τις επίσημες επισκέψεις που πραγματοποιούσε για την εκπλήρωση των τελετουργικών της καθόντων.

Για το δεύτερο κτίσμα που αποδίδεται ειδικά στην αυτοκρατορία η σύγχυση είναι μικρότερη. Τα Πάτρια αναφέρουν ότι η Θεοδώρα ανοικοδόμησε το Μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονος, το οποίο ονομαζόταν Αρμαμεντάρης επειδή είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη όπλων κατά τη βασιλεία του Μαυρίκιου: «Ύστερα από 247 έτη, η Θεοδώρα το μετέτρεψε σε μοναστήρι και το προίκισε με πολλά κτήματα». ²⁷ Και αφού ο Μαυρίκιος βασίλευσε από το 582 ως το 602, η ημερομηνία αντιστοιχεί στην περίοδο ανάμεσα στο 829 και το 849, η οποία ταιριάζει στην εντέλεια χωρίς ωστόσο να αποσαφηνίζεται αν η Θεοδώρα ανέλαβε το έργο πριν ή μετά τον θάνατο του συζύγου της. Δεν καταγράφεται άλλη οικοδομική δραστηριότητα, πράγμα που υποδηλώνει ότι η αυτοκρατορία δεν ήταν ιδιαιτέρως δραστήρια πάτρωνας όπως οι δύο προηγούμενες προκάτοχοί της.

☛ Ο Θεόφιλος ως πάτρωνας ☛

Το παραπάνω πιθανότατα οφείλεται στο ότι ο Θεόφιλος υπήρξε ακαταπόνητος κτίτωρ: τα νέα κτίσματα και οι ε-

πισκευές παλαιότερων κτηρίων έκαναν το έργο των προηγούμενων αυτοκρατόρων να χωριά μπροστά στο δικό του. Ο αυτοκράτορας σπατάλησε υπερβολικά ποσά για έργα μέσα στον περίβολο του Μεγάλου Παλατίου, όπου κατασκευάστηκαν καινούργιες αίθουσες δεξιώσεων, ολοκαίνουργα συγκροτήματα δωματίων, μια νέα αίθουσα θρόνου με το παρεκκλήσι της, υπαίθριες βεράντες για τους αυτοκρατορικούς χορούς και υπέροχα σιντριβάνια για τη διακόσμηση των κήπων που διαρρυθμίστηκαν εξαρχής. Ξεκίνησε επίσης εξαρχής ολόκληρη τη διακόσμηση του Ανακτόρου της Μαγναύρας, η οποία περιλάμβανε μια αίθουσα θρόνου γεμάτη χρυσάφι – δύο χρυσά όργανα, χρυσούς λέοντες που βρυχώνταν και πουλιά που κελαηδούσαν πάνω σ' ένα χρυσό δέντρο–, καθώς και καινούργια χρυσά αυτοκρατορικά ενδύματα για τον αυτοκράτορα και την αυτοκράτειρα που τα φορούσαν όποτε βρισκονταν εκεί. Μεταξύ 834 και 836 προστέθηκε το *Πενταπύργιον*, ένα κτήριο εκθέσεων με πέντε πύργους, το οποίο περιείχε πολύτιμα αντικείμενα, όπως αυτοκρατορικά γαμήλια στέμματα και ενδυμασίες.

Κτίστηκε επίσης ένα καινούργιο ανακτορικό συγκρότημα, που ονομάστηκε *Καριανός* χάρη στις σκάλες από μάρμαρο *Καρίας*, επειδή ο Θεόφιλος ήθελε να ευχαριστήσει τις ανύπαντρες κόρες του. Ίδρυσε επίσης ένα ολοκαίνουργο ανακτορικό συγκρότημα στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου, σε μια τοποθεσία που ονομαζόταν *Βρυάς*, όπου πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν τα θεμέλια μιας εκκλησίας με τρεις αψιδωτούς σηκούς οι οποίοι αντιστοιχούν στις γραπτές περιγραφές του ανακτόρου. Λέγεται μάλιστα ότι τα ισλαμικά ανάκτορα της Βαγδάτης αποτέλεσαν το πρότυπο γι' αυτό το οικοδομικό συγκρό-

τημα.²⁸ Μετά την πρώτη πρεσβεία του Θεόφιλου προς το Χαλιφάτο, ο Ιωάννης Γραμματικός επέστρεψε εντυπωσιασμένος από τη μεγαλοπρέπεια των ισλαμικών κτηρίων της νέας μουσουλμανικής πρωτεύουσας. Ο αυτοκράτορας επιθυμούσε διακαώς να τα ανταγωνιστεί με τα δικά του ένδοξα κτήρια. Επιπλέον ο Θεόφιλος επισκεύασε και ενίσχυσε τα θαλάσσια τείχη κατά μήκος της ακτής του Μαρμαρά· σχετικές επιγραφές καταγράφουν τον ρόλο του. Κατασκεύασε επίσης έναν καινούργιο ξενώνα για τους επισκέπτες της πόλης, που είναι γνωστός ως ξενών του Θεόφιλου.²⁹

Σε μερικές από αυτές τις δραστηριότητες αναφέρεται ιδιαιτέρως το όνομα της αυτοκράτειρας. Για παράδειγμα, όταν ο Θεόφιλος παράγγειλε νέες χάλκινες θύρες για τον νοτιοδυτικό προθάλαμο της Αγίας Σοφίας το 838, το μονόγραμμά της συνόδευε αυτά του αυτοκράτορα και του πατριάρχη. Ωστόσο δύο χρόνια αργότερα, επ' ευκαιρία της στέψεως του γιου του Μιχαήλ τα Χριστούγεννα του 840, ο αυτοκράτορας διέταξε να αντικατασταθεί το μονόγραμμα του πατριάρχη με αυτό του Μιχαήλ. Οι επιγραφές ανέφεραν τώρα:

Κύριε, βοήθησε τον Θεόφιλο τον ηγεμόνα· Θεοτόκε, βοήθησε την αυγούστα Θεοδώρα· Χριστέ, βοήθησε τον Μιχαήλ τον ηγεμόνα, έτος από κτίσεως κόσμου 6349, τετάρτη ινδικτιών.³⁰

Η χρονολογία αντιστοιχεί με το 840/841 μ.Χ. Περισσότερο από μια χιλιετία μετά, το 1975, οι συγκεκριμένες θύρες επισκευάστηκαν και ξανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση. Ο Ernest Hawkins, που υπήρξε υπεύθυ-

νος της αναστήλωσης πολλών βυζαντινών ψηφιδωτών και τοιχογραφιών στην Κωνσταντινούπολη, με κάλεσε να παραστώ ως μάρτυρας σ' αυτή τη δύσκολη επιχείρηση, όπου ένας τεράστιος γερανός ανύψωσε τις βαριές θύρες και τις κρέμασε στους αρχικούς μεντεσέδες τους. Το εγχείρημα ήταν ακόμη πιο δύσκολο, επειδή το λιθόστρωτο της Αγίας Σοφίας είχε ανυψωθεί περί το ενάμισι μέτρο από τον Θ' αιώνα. Έπρεπε να σκαφτούν βαθιά χαντάκια και από τις δύο πλευρές της σκεπαστής εισόδου και οι θύρες έπρεπε να κατεβούν μέσα σε αυτά και συγχρόνως να στερεωθούν στους μεντεσέδες τους. Ευτυχώς οι θύρες μένουν μόνιμως ανοιχτές ώστε να φαίνονται τα μονογράμματα, παρότι το χαμηλότερο τέταρτο είναι σχεδόν θαμμένο στα χαντάκια παράλληλα με τους πλευρικούς τοίχους του προθαλάμου.

Οι κύριες δραστηριότητες που ενώνουν το αυτοκρατορικό ζεύγος είναι φυσικά ο ετήσιος κύκλος τελετών που καθορίζεται από το ημερολόγιο της Αυλής και της Εκκλησίας. Αν και η Θεοδώρα δεν τις είχε παρακολουθήσει προτού κληθεί να τις διεκπεραιώσει, φαίνεται πως κατάφερε να αφομοιώσει τις απαιτούμενες ενέργειες με τη βοήθεια πιθανόν της Ευφροσύνης. Συμμετέχει επίσης στα στρατιωτικά κατορθώματα του άνδρα της, τα οποία εορτάζονται με θριάμβους το 831 και το 837.³¹ Ο δημόσιος ρόλος της περιλαμβάνει μια ειδική υποδοχή του Θεόφιλου και των στρατηγών του στο Ανάκτορο της Ιέρειας στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου μετά την πρώτη του νίκη. Πρόκειται για μια ιδιωτική τελετή καλωσορίσματος όπου συμμετέχουν μόνο οι ανώτατοι αξιωματούχοι της Αυλής και οι σύζυγοί τους, καθώς και η αυτοκρατορική οικογένεια. Όταν φτάνουν οι Άραβες αιχμάλωτοι για να

πάρουν μέρος στη νικητήρια παρέλαση, τότε ακολουθεί ο δημόσιος εορτασμός.

Τα νικηφόρα βυζαντινά στρατεύματα με τα πολεμικά λάφυρα προηγούνται της πομπής με όλους τους αιχμαλώτους, ενώ ο αυτοκράτορας ακολουθεί επικεφαλής μιας ξεχωριστής συνοδείας. Κάνουν τον κύκλο της πόλης για να εισέλθουν από την παλιά αψίδα των θριάμβων της Χρυσής Πύλης. Η νίκη εορτάζεται κατά μήκος της Μέσης Οδού με το συνηθισμένο τυπικό, τις επευφημίες και τις υποδοχές σε διάφορα μέρη, ενώ η πομπή κατευθύνεται στην Αγία Σοφία όπου αναπέμπονται ευχαριστήριες προσευχές. Ο Θεόφιλος απευθύνεται στους συγκεντρωμένους πολίτες, τους ενημερώνει για την επιτυχημένη εκστρατεία και υπόσχεται στρατιωτικές προαγωγές και αρματοδρομίες στον Ιππόδρομο τις επόμενες μέρες. Ένα καινούργιο χάλκινο νόμισμα κόβεται, πιθανόν με την επιγραφή: «Ω εσύ κατακτητή, Αύγουστε Θεόφιλε», όπου ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται να φοράει ένα αρχαίο θριαμβευτικό κάλυμμα της κεφαλής το οποίο ονομάζεται τούφα. Όμως αυτό που ικανοποιούσε περισσότερο τους κατοίκους της πρωτεύουσας ήταν οι ιπποδρομίες, οι αγώνες και τα δημόσια θεάματα στον Ιππόδρομο. Για πρώτη φορά στην καταγραμμένη βυζαντινή ιστορία υπάρχει ένας αγώνας που θυμίζει κονταρομαχία, όταν ο ευνούχος Κρατερός προκαλεί έναν Άραβα αιχμάλωτο και φυσικά κατορθώνει να τον ρίξει από το άλογό του.

Σε ποιο βαθμό συμμετέχει η Θεοδώρα σε όλα αυτά δεν είναι σαφές, ωστόσο σημειώνεται η παρουσία της στη γιορτή για το καλωσόρισμα του νικηφόρου αυτοκράτορα στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Το καλοκαίρι του 831, αν όντως ήταν αυτή η χρονολογία του θριάμβου, η Θεο-

δώρα είτε είναι έγκυος στο πρώτο τους παιδί είτε έχει κιόλας γεννήσει, οπότε είναι πιθανό να μην παρευρίσκειται στη στρατιωτική παρέλαση και στους αγώνες στον Ιππόδρομο. Όμως στον δεύτερο θριάμβο συμμετέχει κατά πάσα βεβαιότητα στην υποδοχή στο Ανάκτορο της Βρυάδος, το καινούργιο κτίσμα του Θεόφιλου στην ασιατική ακτή, μετά την οποία ακολουθεί μια ακόμη θριαμβευτική είσοδος στην Κωνσταντινούπολη, όπου παιδιά περιμένουν με λουλούδια στα χέρια να ράνουν τους στρατιώτες. Σε αυτή την περίπτωση, πιθανότατα το 837, ο Θεόφιλος δεν αρκείται στη διοργάνωση μεγάλων αγώνων στον Ιππόδρομο, αλλά συμμετέχει στην πρώτη αρματοδρομία με τα χρώματα των Βένετων. Οδηγεί ένα άρμα που το σέρνουν λευκά άλογα και οι υπόλοιποι αρματοηλάτες τον αφήνουν να νικήσει, ενώ οι δύο φράξιες ζητωκραυγάζουν: «Καλωσόρισες, απαράμιλλε αρχηγέτη!»³² Δεν καταγράφεται ποιος στεφάνωσε τον νικητή, αλλά θα ήταν απολύτως ταιριαστό αν η αυτοκράτειρα είχε επιτελέσει αυτό το αυτοκρατορικό καθήκον από το κάθισμα. Και πράγματι η συμμετοχή της Θεοδώρας στις διασκεδάσεις του Ιπποδρόμου προκαλεί τον ιδιαίτερο σχολιασμό ενός Άραβα απεσταλμένου, ο οποίος εκπλήσσεται με τη δημόσια εμφάνιση της συζύγου του ηγεμόνα σε αυτόν τον χώρο. Σε ανύποπτο χρόνο, μια αμερόληπτη πηγή επιβεβαιώνει ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα παρακολουθούσε τους αγώνες που γίνονταν επ' ευκαιρία των θριάμβων και έτσι κάλλιστα θα μπορούσε να είχε στεφανώσει τον σύζυγό της ως νικητή το 837.³³

Οφείλουμε σε Άραβες απεσταλμένους αρκετές από τις συναρπαστικές περιγραφές της βυζαντινής Αυλής την εποχή της βασιλείας του Θεόφιλου και της Θεοδώρας. Έ-

νας απ' αυτούς ήταν από την Κόρδοβα, την πρωτεύουσα της μουσουλμανικής Ισπανίας, και ονομαζόταν Γιαχία αλ-Γκαζάλ· ήταν ποιητής και είχε σταλεί στην Αυλή του Θεόφιλου το 839-840. Στη γοητευτική αφήγησή του βλέπουμε το αυτοκρατορικό ζεύγος σε λιγότερο τελετουργικές συνθήκες. Ο ποιητής παρουσιάζεται βαθιά εντυπωσιασμένος από την ομορφιά της Θεοδώρας. Δεν μπορούσε να πάρει τα μάτια του από πάνω της όταν βρίσκονταν στον ίδιο χώρο και προχωρά σε μια λεπτομερή περιγραφή των χαρακτηριστικών της λέγοντας «πως τον είχε σαγηνεύσει με τα μαύρα της μάτια». ³⁴ Σύγχρονοι σχολιαστές επισημαίνουν ότι πιθανότατα δεν ήταν συνηθισμένος να βλέπει γυναίκες με ακάλυπτο πρόσωπο και ίσως να κοίταζε κάπως άκομψα την αυτοκράτειρα. Αλλά αφού οι γυναίκες των Αράβων στο ισπανικό Χαλιφάτο δεν κάλυπταν ποτέ το πρόσωπό τους στο σπίτι, κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί. Αντίθετα μας φαίνεται λογικό να εκλάβουμε τη μαρτυρία του πρέσβη κατά λέξη, έστω και αν σκοπός του ήταν να κολακέψει τον σύζυγο της Θεοδώρας. Γιατί η Θεοδώρα ήταν όντως όμορφη, παρότι δεν ήταν αυτός ο κύριος λόγος που είχε επιλεγεί για αυτοκράτειρα. ³⁵

Είναι πολύ πιο ενδιαφέρον ωστόσο να υπογραμμίσουμε ότι ο Γιαχία καταγράφει χωρίς επικριτικά σχόλια την παρουσία της αυτοκράτειρας σε συναντήσεις του συζύγου της με ξένους πρέσβεις. Η Θεοδώρα παρίστατο σε ανάλογες επίσημες διπλωματικές συναντήσεις μαζί με τους διερμηνείς και άλλους αυλικούς. Ο Γιαχία σημειώνει ότι εμφανιζόταν φορώντας όλα τα χρυσαφικά της, «όμορφη σαν ήλιος που ανατέλλει»· ίσως φορούσε τα καινούργια επίσημα χρυσαφένια της ρούχα που είχαν σχεδιαστεί από τον αυτοκράτορα για να τα φοράει το αυτοκρα-

τορικό ζεύγος στο πρόσφατα ανακαινισμένο με χρυσό Ανάκτορο της Μαγναύρας. Αλλά ακόμη και αν φορούσε λιγότερο τελετουργικά ενδύματα, είναι πιθανόν ο απεσταλμένος από την Ισπανία να μην είχε ξαναδεί τα αυτοκρατορικά μεταξωτά, τα χρυσοκέντητα και γεμάτα κοσμήματα ρούχα. Όπως και να έχει, ο θαυμασμός του ήταν απεριόριστος και έτσι ο Γιαχία διέσωσε μια γοητευτική εικόνα του αυτοκράτορα που καμαρώνει την πανέμορφη γυναίκα του.

✠ Τα τελευταία χρόνια του Θεόφιλου ✠

Ο λόγος της επίσκεψης του Γιαχία στην Κωνσταντινούπολη ήταν ότι το προηγούμενο έτος, το 838, ο Θεόφιλος είχε απολέσει το Αμόριο κάτω από συνθήκες που απειλούσαν τη βασιλεία του (βλ. κεφάλαιο 3). Ύστερα από την καταστροφή της πόλης και την αιχμαλωσία τόσων επιφανών στρατιωτικών ηγετών, ο Θεόφιλος άρχισε διαπραγματεύσεις με το Χαλιφάτο των Ομεϋαδών της Ισπανίας και τον Δυτικό αυτοκράτορα Λουδοβίκο τον Ευσεβή, ελπίζοντας να τους πείσει να ενώσουν τις δυνάμεις τους με την Αυτοκρατορία. Αλλά καμία πρεσβεία δεν αποδείχτηκε επιτυχής βραχυπρόθεσμα. Αργότερα, δυνάμεις με επικεφαλής τον Δυτικό αυτοκράτορα συμμετείχαν σε εκστρατείες στη Νότια Ιταλία με στόχο τη συγκράτηση της επέκτασης του αραβικού ελέγχου. Και παρ' όλο που η αποστολή στην Κόρδοβα δεν οδήγησε σε παρόμοια συνδυασμένη στρατιωτική δράση, η διπλωματική πρωτοβουλία των Βυζαντινών είχε ως αποτέλεσμα την πρεσβεία

του Γιαχία και την αποκατάσταση των καλών σχέσεων της Κωνσταντινούπολης με την Ισπανία.

Τον Ιανουάριο του 842, ο Άραβας νικητής της εκστρατείας κατά του Αμόριου πέθανε και έτσι τερματίστηκε μια περίοδος εχθρότητας ανάμεσα στο Χαλιφάτο της Βαγδάτης και στην Αυτοκρατορία. Το αν ο Θεόφιλος πρόλαβε να ευχαριστηθεί με τα καλά νέα δεν το γνωρίζουμε, γιατί και ο ίδιος πέθανε τον ίδιο μήνα. Όταν συνειδητοποίησε ότι επρόκειτο να πεθάνει, παρ' όλο που ήταν ακόμη τόσο νέος, ο Θεόφιλος κάλεσε τους αυλικούς του, τη Σύγκλητο και τους ανώτερους αξιωματικούς του στρατού και τους μίλησε στη Μαγναύρα. Υπογράμμισε σε όλους τους παρευρισκόμενους ότι όφειλαν να προστατεύσουν τα δικαιώματα του γιου του στον θρόνο και διόρισε άρρενες επιτρόπους να κυβερνήσουν με τη Θεοδώρα έως την ενηλικίωση του Μιχαήλ. Εκτός από τον αυλικό ευνούχο Θεόκτιστο, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του επί του κανικλείου (κατόχου του μελανοδοχείου), διορίστηκαν και δύο από τους άρρενες συγγενείς της αυτοκράτειρας: ο θείος της Μανουήλ (αν και κάποιες πηγές καταγράφουν τον θάνατό του ήδη από το 838) και ο αδελφός της Βάρδας.³⁶

☛ Η Θεοδώρα ως αντιβασίλισσα (842-856) ☚

Στις 20 Ιανουαρίου του 842, ο Θεόφιλος πεθαίνει από δυσεντερία· είτε πλησιάζει να συμπληρώσει το εικοστό ένατο έτος της ηλικίας του, είτε μόλις έχει γιορτάσει τα γενέθλιά του. Η Θεοδώρα είναι γύρω στα είκοσι επτά ή είκοσι οκτώ, και από τα πέντε παιδιά της το μεγαλύτερο

είναι έντεκα, η πρωτότοκη Θέκλα, και δύο μόλις χρόνων ο μικρός Μιχαήλ. Ο γιος της θα χρειαστεί προστασία για τουλάχιστον δεκατέσσερα χρόνια, ώσπου να συμπληρώσει τα δεκαέξι του και να ενηλικιωθεί. Και πράγματι, το 856 ο Μιχαήλ θα αναλάβει μόνος του την εξουσία. Όμως τον Ιανουάριο του 842 η Θεοδώρα πρέπει να εξασφαλίσει ότι κανείς δεν θα σφετεριστεί τα αυτοκρατορικά δικαιώματα του γιου της. Ο Θεόφιλος θάβεται στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο κοντά στον γιο του που είχε πεθάνει βρέφος και στην κόρη του, και η Αυλή τηρεί το επίσημο πένθος που σηματοδοτείται από τα μνημόσυνα την τρίτη, την ένατη και την τεσσαρακοστή μέρα μετά τον θάνατό του. Το πρώτο καθήκον της Θεοδώρας είναι η αναγγελία ότι η διαδοχή περνάει στον Μιχαήλ Γ' μέσω της κοπής χρυσών νομισμάτων που σχεδιάζονται για να δημοσιοποιηθεί το γεγονός. Τα πρώτα νομίσματα παρουσιάζουν τον μικρό Μιχαήλ δεξιά από τον σταυρό, με την αδελφή του Θέκλα στα αριστερά να δείχνει πολύ μεγαλύτερη και ψηλότερη από εκείνον, και την αυτοκράτειρα Θεοδώρα στην πίσω όψη. Με αυτό το αληθινά δυναστικό νόμισμα, η Θεοδώρα επιβεβαιώνει τις διευθετήσεις για τον Μιχαήλ Γ', τον νέο αυτοκράτορα. Η ίδια και η Θέκλα συνδέονται με την αυτοκρατορική εξουσία και η Θεοδώρα κυβερνά εξ ονόματός του (βλ. εικόνα 1δ).

Όπως έχουμε δει, έτσι συνήθως πληροφορούνται την αλλαγή του ηγεμόνα οι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας, οι σύμμαχοι και οι γείτονες. Όπως και η Ειρήνη στο παρελθόν, η Θεοδώρα ξεκαθαρίζει ότι η οικογένεια του συζύγου της εξακολουθεί να διατηρεί τον έλεγχο παρότι ο Μιχαήλ είναι πολύ μικρός και συνεπώς η αντιβασιλεία θα διαρκέσει ακόμη περισσότερο από την αντίστοιχη του

Κωνσταντίνου ΣΤ'. Πάντως η διαδοχή ακολουθεί το ίδιο πρότυπο. Ο Μιχαήλ στέφθηκε από τον πατέρα του Θεόφιλο δώδεκα μήνες νωρίτερα, η μεγαλύτερη αδελφή του Θέκλα είχε επίσης στεφθεί και η μητέρα τους Θεοδώρα, αυγούστα από το 830, είναι επικεφαλής της κυβέρνησης. Μολονότι δεν υπάρχουν νόμιμοι διεκδικητές, ο Μιχαήλ έχει ισχυρούς θείους και η Θεοδώρα πρέπει να διαισθάνεται τις φιλοδοξίες τους. Όμως στο πρόσωπο του αφοσιωμένου στη δυναστεία Ιωάννη Γραμματικού βρίσκει ένα πανίσχυρο στήριγμα· ο Ιωάννης θα υποστηρίξει τα δικαιώματα του Μιχαήλ και θα τον εκπαιδεύσει ως εικονομάχο. Επίσης στο πρόσωπο του Θεόκτιστου, ο οποίος έχει οριστεί αντιβασιλιάς, η Θεοδώρα διαθέτει έναν έμπιστο ευνούχο αξιωματούχο που υπηρέτησε πιστά τον σύζυγό της. Το 842 φαίνεται πως είναι ο πιο ισχυρός άρρην αντιβασιλιάς στον οποίο η Θεοδώρα μπορεί να βασίζεται.

✠ Η ανατροπή της εικονομαχίας ✠

Μόλις δεκατέσσερις μήνες μετά τον θάνατο του Θεόφιλου, τον Μάρτιο του 843, οι εικόνες αναστηλώνονται, γεγονός που αποδεικνύει ότι πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει μέγιστη σημασία για τη Θεοδώρα, ένα ζήτημα που κατεπείγει και στο οποίο αφιερώνει όλη της την ενεργητικότητα. Αν θέλει να ανατρέψει την εικονομαχική πολιτική του συζύγου της, πρέπει να εξασφαλίσει την υποστήριξη της πλειοψηφίας – στον στρατό, στην Αυλή, γενικότερα στον λαουτζίκιο και πάνω απ' όλα στην Εκκλησία. Η ιεραρχία των επισκόπων υπό τον πατριάρχη Ιωάν-

νη είναι αναφανδόν υπέρ της εικονομαχίας, πιστή στη Διακήρυξη της Πίστεως της Συνόδου του 815 (η οποία επαναβεβαιώθηκε το 833 και το 838). Εικονομάχοι μοναχοί ελέγχουν τα σημαντικότερα μοναστήρια, ωστόσο στα βουνά της Βιθυνίας επιβιώνουν μοναστικές κοινότητες που αντιτίθενται στην επίσημη πολιτική.

Λίγα είναι γνωστά για τις θρησκευτικές προτιμήσεις των βασιικών στρατιωτικών μονάδων. Ωστόσο η αποτυχία τους στο Αμόριο το 838 σε συνδυασμό με την απώλεια τόσο πολλών αξιωματικών και στρατιωτών που αιχμαλωτίστηκαν από τους Άραβες, όσο και η μακροχρόνια αιχμαλωσία τους, είχαν προκαλέσει ρήγμα στις τάξεις των πιο ενθουσιωδών οπαδών της εικονομαχίας. Παρά τις μεταρρυθμίσεις που επιχείρησε ο Θεόφιλος για να επανακτήσει την εμπιστοσύνη των στρατιωτικών, ο κρίκος που συνέδεε στενά την εικονομαχία και τις στρατιωτικές νίκες είχε σπάσει. Η κράτηση τόσο πολλών αιχμαλώτων πολέμου στο Χαλιφάτο και οι πιέσεις που τους ασκούσαν για να προσηλυτιστούν στο Ισλάμ υπενθύμιζαν μόλιμα την καταστροφή. Παρά τις προσπάθειες για την απελευθέρωσή τους, πολλοί ανώτεροι αξιωματικοί έμειναν φυλακισμένοι ώσπου βρήκαν μαρτυρικό θάνατο το 845. Φαίνεται πιθανόν ότι εκείνοι που πολέμησαν στο Αμόριο ένοιωθαν αποκαρδιωμένοι εξαιτίας της παρατεινόμενης απουσίας των εν όπλοις συντρόφων τους, ενώ παράλληλα αυτοί που είχαν πρόσφατα προαχθεί σε ανώτερες θέσεις δεν εμφορούνταν από την πατροπαράδοτη πίστη στη δύναμη της εικονομαχίας. Το 843, η πολιτική του Κωνσταντίνου Ε΄ δεν αποτελεί πλέον εγγύηση στρατιωτικών θριάμβων κατά του Ισλάμ.

Αντίθετα, όσοι υποστηρίζουν την εικονολατρική πρα-

κτική βρίσκουν στις αμαρτίες των Χριστιανών έναν σοβαρότερο λόγο για την αποτυχία. Ο Θεός τιμωρεί εκείνους που αρνούνται τη λατρεία των ιερών εικόνων. Ανάμεσα στις πειστικές φωνές όσων υποστηρίζουν την υπόθεση της εικονολατρίας, η Θεοδώρα σίγουρα ακούει τον Μεθόδιο καθώς και τους εικονολάτρες μοναχούς που θεωρούν τον θάνατο του Θεόφιλου καταλύτη αλλαγών. Εκείνοι που είχαν φυλακιστεί από τον σύζυγό της απελευθερώνονται: είναι μοναχοί, όπως οι αδελφοί Θεοφάνης και Θεόδωρος, ο αγιογράφος Λάζαρος, τον οποίο η Θεοδώρα είχε βοηθήσει, καθώς και ο Ιωαννίκιος, ο Αρσάκιος και ο Ησαΐας, που κατονομάζονται στον *Βίο* της ως εξέχοντες υποστηρικτές της. Ο Ησαΐας είναι ο στυλίτης άγιος που υποτίθεται πως προφήτευσε τον θρίαμβό της στα αυτοκρατορικά γαμήλια καλλιστεία.³⁷ Αναφορές στους «πάμπολλους άγιους Πατέρες» που ωστόσο παραμένουν ανώνυμοι δημιουργούν σκιές αμφιβολίας για την ύπαρξή τους. Δεν υπάρχουν τόσο πολλοί φανατικοί εικονολάτρες στους οποίους να μπορεί να στραφεί, ενώ η αντίσταση του πατριάρχη Ιωάννη είναι αταλάντευτη, τεκμηριωμένη με επιχειρήματα και δύσκολα αντιμετωπίζεται.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η Θεοδώρα προχωρά με μεγάλη σύνεση. Επειδή οι πηγές που τεκμηριώνουν την αναστήλωση των εικόνων είναι τοις πάσι γνωστό ότι μεροληπτούν και βρίθουν από μεταγενέστερες παρεμβολές, ενώ ταυτόχρονα βασίζονται περισσότερο στον θρύλο παρά στην πραγματικότητα, είναι δύσκολο να διακρίνουμε τα βήματα της πορείας προς την επιτυχημένη αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής. Για να αναφερθούμε σε ένα μόνο παράδειγμα: πολλοί συγγραφείς καταλογίζουν με ενθουσιασμό στην αυτοκρατορία εκείνες μόνο τις πρωτο-

βουλίες τις οποίες θεωρούν ότι ταιριάζουν σε μια γυναίκα αντιβασίλισσα. Ακολουθώντας το φυλετικό πρότυπο περί αδυνάτων γυναικών που λατρεύουν τις εικόνες και σκληρών ανδρών που τις μισούν, οι πηγές του Ι΄ κατά κύριο λόγο αιώνα αποδίδουν στη Θεοδώρα μεγάλο μερίδιο για τη διευθέτηση της κατάστασης. Επιθυμούν να βλέπουν στο πρόσωπο της νεαρής χήρας αυτοκράτειρας μια αφοσιωμένη εικονολάτρη που περίμενε υπομονετικά να έρθει η ώρα της, όσο ο άνδρας της καταδίωκε τους εικονολάτρες. Της αναγνωρίζουν έτσι πολύ μεγαλύτερη ευθύνη για τη χάραξη της νέας πολιτικής απ' ό,τι θα ήταν φυσιολογικό. Η μαρτυρία τους είναι συνεπώς διαβλητή και πρέπει να ελεγχθεί με την παραβολή της με άλλες αφηγήσεις σχεδόν σύγχρονες με τα γεγονότα του 843 ή τουλάχιστον λιγότερο προκατειλημμένες.

Έχοντας υπόψη μας αυτή την τάση, νομίζω ότι μπορούμε να διαπιστώσουμε πως η Θεοδώρα κάνει κάτι αρκετά πρωτότυπο. Προβλέπει όχι μόνο τα προβλήματα που θα προκύψουν από μια θεμελιώδη μεταβολή της θρησκευτικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας, αλλά επίσης και τις συνέπειες αυτής της αλλαγής για τον γιο της. Αν η εικονομαχία καταδικαστεί ως αίρεση, ως μη Ορθόδοξη διδασκαλία, εσφαλμένο δόγμα, ο νεκρός σύζυγός της θα θεωρηθεί εν μέρει υπεύθυνος. Όμως, λαμβάνοντας υπόψη το προηγούμενο που εφαρμόστηκε το 787 και το 815, είναι δυνατόν να αποφευχθεί η ονομαστική καταγγελία του ως υπευθύνου των διώξεων και η καταδίκη του ως αμαρτωλού αιρετικού. Στις προηγηθείσες αλλαγές πολιτικής, οι εκκλησιαστικές Αρχές θεώρησαν πιο αποτελεσματικό να απαγγείλουν κατηγορίες περί εσφαλμένης πίστης στους συγγραφείς κειμένων που άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή.

προτίμησαν επίσης να κατονομάσουν τους πατριάρχες (καλούς και κακούς) παρά τους ηγέτες του κράτους. Έτσι η Θεοδώρα γνωρίζει ότι ο πραγματικός κίνδυνος στην προτεινόμενη αλλαγή πολιτικής είναι η απλή παράλειψη του ονόματος του συζύγου της. Το όνομά του δεν θα περιλαμβάνεται στους αιρετικούς, ούτε θα συγκαταλέγεται ανάμεσα σε εκείνους που θα μνημονεύονται ως υπερασπιστές της Ορθοδοξίας. Δεν θα μνημονεύεται στα επίσημα δίπτυχα στα οποία καταγράφονται προσευχές για όλους τους Ορθόδοξους. Όμως έτσι δημιουργείται ένα επικίνδυνο ρήγμα που πιθανόν να επηρεάσει δυσμενώς τον γιο της Μιχαήλ και τις πιθανότητές του να διεκδικήσει την κληρονομιά του.

Για να απομακρύνει ένα παρόμοιο ενδεχόμενο, η Θεοδώρα αποφασίζει να βρει έναν τρόπο για να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του Θεόφιλου. Ενδεχομένως όμως να τη συνέχουν και άλλοι φόβοι: η υποστήριξη της αίρεσης εκ μέρους του συζύγου της ίσως να έκανε μεγάλο κακό στην αθάνατη ψυχή του, μπορεί να πήγαινε στην Κόλαση και να υπέφερε φοβερά βασανιστήρια εξαιτίας της στάσης του κατά των εικόνων. Τι σημαίνει αυτό για την πίστη των Βυζαντινών στη μετά θάνατο ζωή, την απειλή της φωτιάς της Κόλασης και την αιώνια καταδίκη, δεν είναι εύκολο να το πούμε. Αν λάβουμε υπόψη μας την αφοσίωση της Θεοδώρας στη Θεοτόκο, η οποία παίζει έναν τόσο σημαντικό ρόλο στον απολογισμό της Τελικής Κρίσεως, είναι πιθανόν να υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στην εικονολατρία και τη μεταθανάτια μοίρα.³⁸ Είναι άραγε πιθανό αυτή η άποψη να οδήγησε την αυτοκράτειρα να θεωρήσει ότι η συγγνώμη ήταν πολύ σημαντική για το χριστιανικό πεπρωμένο του Θεόφιλου; Το 842,

στρατηγική της Θεοδώρας είναι να επινοήσει έναν τρόπο για να συγχωρηθεί ο μακαρίτης άνδρας της για την υποστήριξη που παρείχε στην εικονομαχία.

☪ Η μετάνοια του Θεόφιλου ☪

Ο θρύλος για τη μετάνοια του Θεόφιλου στο νεκροκρέβατό του είναι η απάντηση. Παρουσιάζεται ως η πρωταρχική προϋπόθεση πριν από οποιαδήποτε συζήτηση περί αποκατάστασης της λατρείας των εικόνων. Καθώς αναζητά τρόπους να πετύχει μια συμφωνία με τον Ιωάννη Γραμματικό, η Θεοδώρα θέτει σε κυκλοφορία τις ευσεβείς φήμες για την υποτιθέμενη μεταστροφή του Θεόφιλου προς τις εικόνες λίγο πριν από τον θάνατό του. Έτσι ελπίζει ότι θα εξασφαλίσει τη μεταθανάτιο συγγνώμη, ώστε να μην υποφέρει και να μην αμαυρωθεί η μνήμη του. Προφανώς κάτι τέτοιο απαιτεί την αποκατάσταση του Θεόφιλου που θεωρείτο από τους συγχρόνους του ένθερμος εικονομάχος διώκτης.³⁹ Η διαδικασία αρχίζει με αφηγήσεις για την αγωνία και τις αμφιβολίες του αυτοκράτορα στο νεκροκρέβατό του, τους εφιάλτες που τον βασανίζουν καθώς βλέπει να τον μαστιγώνουν εξαιτίας των διωγμών του κατά των εικονολατρών, την αλλοφροσύνη των στερνών του ημερών, τον θρήνο, τα ουρλιαχτά: ο Θεόφιλος αδυνατεί να γαληνέψει. Η ίδια η Θεοδώρα ήταν παρούσα σε αυτό το τρομακτικό μαρτύριο και ικέτευε τη Θεοτόκο να βοηθήσει τον άνδρα της. Όταν ο Θεόκτιστος μπήκε στο δωμάτιο φορώντας το εγκόλπιο του, ένα περιδέραιο όπου ήταν κρεμασμένη μια μικροσκοπική εικό-

να, ο αυτοκράτορας βάλθηκε να χειρονομεί φρενιασμένα και να ψελλίζει ακατάληπτα. Η Θεοδώρα δεν μπορούσε να καταλάβει τι έλεγε. Αλλά καθώς ο ευνούχος πλησίασε στην κλίνη του, ο Θεόφιλος άδραξε την εικόνα από την αλυσίδα, την έφερε στα χείλη του και την ασπάστηκε. Αμέσως έπαψαν τα βάσανά του και γλίστρησε σ' έναν ειρηνικό ύπνο, πεισμένος πλέον για την αξία της προσκύνησης των ιερών εικόνων!⁴⁰ Μέχρι να πεθάνει λίγες μέρες αργότερα, η Θεοδώρα ισχυρίζεται ότι είχε απαρητηθεί εντελώς την υποστήριξή του στην εικονομαχία, είχε μετανιώσει αληθινά και είχε αλλάξει αντιλήψεις.

Καθώς η ιστορία διαδίδεται από στόμα σε στόμα, τα όνειρα και τα οράματα παίζουν σημαντικό ρόλο· για παράδειγμα, όταν η Θεοδώρα πέφτει να κοιμηθεί στο πλευρό του άνδρα της, βλέπει την επουράνια Αυλή και τις τιμωρίες που είχαν επιβληθεί στον αυτοκράτορα. Εικονολάτρες που δεν είχαν πειστεί από τον θρύλο δέχτηκαν αργότερα θεϊκά σημάδια που τους προέτρεπαν να τον αποδεχθούν. Σε μια περαιτέρω επεξεργασία της ιστορίας της συγγνώμης, η Θεοδώρα κάνει έκκληση στον Μεθόδιο και στους συγκεντρωμένους επισκόπους να λυπηθούν τον άνδρα της. Εκείνοι καταρτίζουν έναν κατάλογο με τα ονόματα των εικονομάχων αιρετικών, όπου περιλαμβάνεται και ο αυτοκράτορας, τον αποθέτουν στην Τράπεζα της Αγίας Σοφίας τη νύχτα και ως εκ θαύματος το επόμενο πρωί το όνομα του Θεόφιλου έχει εξαφανιστεί. Αυτή η εξάρτηση από αναπόδεικτα γεγονότα, τα οποία μαρτυρούνται μονάχα από τα ενδιαφερόμενα μέρη, αποκαλύπτει την αδυναμία τους να βασιστούν σε πραγματικά στοιχεία. Όμως η πίστη σε χρησμούς, προφητείες και άλλα θεϊκά σημεία, τα οποία απαιτούν ερμηνεία από γνώ-

στες, είναι διαδεδομένη όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και στις περισσότερες μεσαιωνικές κοινωνίες. Παρόμοιες φανταστικές αφηγήσεις βρίθουν στις ιστορίες και στους βίους των αγίων της εποχής.

Το γεγονός ότι τα κείμενα που αναφέρονται στη μετάνοια του Θεόφιλου γράφτηκαν πολύ αργότερα δεν μας βοηθάει να εκτιμήσουμε με ακρίβεια τη συμμετοχή της Θεοδώρας στην όλη ιστορία. Όμως μονάχα εκείνη είχε συμφέρον να αποκατασταθεί η μνήμη του συζύγου της.⁴¹ Είναι λοιπόν το βασικό πρόσωπο που θα επωφεληθεί από την επινόηση αυτού του ευλαβούς μυθεύματος. Η αγωνία της είναι αυθεντική, αφού ο σύζυγός της κινδυνεύει με αιώνια καταδίκη ως αιρετικός και διώκτης των πιστών. Μόνη αυτή επιθυμεί να τον απαλλάξει από μια τέτοια τύχη και το κείμενο πιθανότατα αντανακλά την αποφασιστικότητα της. Η στάση της αυτή γίνεται φανερή και στις *Πράξεις των αγίων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου*, στο απόσπασμα όπου εκθειάζεται ο σημαντικός ρόλος του Συμεών στην αναστήλωση των εικόνων.⁴² Σε αυτή την εκδοχή ο Συμεών θυμωμένος εκφράζει την περιφρόνησή του για τα χρήματα που η Θεοδώρα ισχυρίζεται πως είχε αφήσει ο άνδρας της στο νεκροκρέβατό του ως αποζημίωση για εκείνους που υπέφεραν από τους διωγμούς του. Το γεγονός πλημμυρίζει θλίψη και εχθρότητα την αυτοκράτειρα. Ο αδελφός τού Συμεών, ο Γεώργιος, και ο Μεθόδιος, ο μελλοντικός πατριάρχης, προσπαθούν να τον πείσουν να αλλάξει γνώμη (όπως και γίνεται, εν μέρει εξαιτίας ενός ονείρου όπου του εμφανίστηκε ο Θεόφιλος ικετεύοντάς τον: «Ω μοναχέ, βοήθα με!»). Τελικά ο Συμεών αποδέχεται το αίτημα της Θεοδώρας να δοθεί άφεση στον άνδρα της.

Και ενώ παρόμοιοι θεοσεβείς θρύλοι επινοούνται για να εξουδετερώσουν το βάρος της καταδίκης που επικρέμαται πάνω από τον αυτοκράτορα, όλοι οι εικονολάτρες που υπέφεραν για χάρη της πίστης τους, οι εξόριστοι μοναχοί και οι επίσκοποι που είχαν ταπεινωθεί από τον αυτοκράτορα επιθυμούν πάση θυσία την αποκήρυξη του αιρετικού. Παρότι ο πατριάρχης Ιωάννης και οι ανένδοτοι εικονομάχοι αντιτίθενται σε μια παρόμοια εξέλιξη, βρίσκονται ωστόσο σε δύσκολη θέση γιατί αντιλαμβάνονται πλέον ότι η παράταξή τους τελικά θα ηττηθεί. Τον πρώτο χρόνο της βασιλείας της, η θέληση της αυτοκρατορίας να αποκατασταθεί ο Θεόφιλος τους προϊδεάζει για μια επικείμενη θεμελιακή αλλαγή στο ζήτημα των ιερών εικόνων. Στην επιμονή της για τη μεταστροφή του άνδρα της την τελευταία στιγμή βλέπουμε ξεκάθαρα μια γυναίκα εν δράσει, και μάλιστα τη σύζυγο ενός αυτοκράτορα. Στη βάση του μυθεύματος βρίσκεται η έγνοια της για τη μνήμη του άνδρα της. Πρέπει ωστόσο να πείσει και τους υπόλοιπους ότι πράγματι έτσι συνέβη.

✠ Η δεύτερη αναστίλωση των εικόνων (843) ✠

Επιτηρώντας τη διαδικασία της αλλαγής, η Θεοδώρα βρίσκει έναν πρόθυμο σύμμαχο στο πρόσωπο του Θεόκτιστου, το εγχόλπιο του οποίου –σημάδι της μυστικής του αφοσίωσης στις εικόνες– θεωρείται υπεύθυνο για τη μεταστροφή του Θεόφιλου. Θα χρειαστεί ωστόσο παραπάνω από ένας χρόνος για να τεθεί σε εφαρμογή ο μηχανισμός αποκατάστασης των εικόνων. Η τελική επιτυχία

δεν θα έρθει πριν από τις 11 Μαρτίου του 843, καθυστέρηση που αντανακλά τις περίπλοκες διαπραγματεύσεις οι οποίες ήταν απαραίτητο να προηγηθούν. Όπως συμβαίνει συχνά, όταν τελικά καταγράφεται η έκβαση αυτών των ευαίσθητων καταστάσεων οι εκδοχές για τα γεγονότα είναι πολλές και αρκετά διαφορετικές. Γίνονται υπαινιγμοί για συζητήσεις που προηγήθηκαν της τελικής διαβούλια όπου η απαραίτητη προϋπόθεση της απομάκρυνσης από τον πατριαρχικό θρόνο του Ιωάννη Γραμματικού αποτελεί αντικείμενο σφοδρής αντιπαράθεσης. Τελικά ο πατριάρχης θα αντικατασταθεί από τον Μεθόδιο, που εκτός του ότι είναι από τους επικρατέστερους υποψήφιους είναι και ο εκλεκτός της Θεοδώρας. Στον Μεθόδιο θα ανατεθεί η αποστολή να αντιμετωπίσει τους εικονομάχους κληρικούς. Επιπλέον, ο νέος πατριάρχης θα συνθέσει μια καινούργια λειτουργία, με την οποία τίθεται οριστικά τέλος στην εικονομαχία και αποκαθίστανται οι ιερές εικόνες στη σεβαστή θέση που τους αρμόζει στο πλαίσιο της χριστιανικής λατρείας και του τυπικού της Εκκλησίας.

Παρά τη σύγχυση που δημιουργούν οι άφθονες παραλλαγές αυτής της ιστορίας, φαίνεται ότι η αναστήλωση επιτεύχθηκε χάρη κυρίως στο Μέγα Παλάτιο και με την ενεργό συμμετοχή της αυτοκράτειρας. Μια αρκετά αμερόληπτη αφήγηση περιγράφει πώς οι αυτοκράτορες (ο Μιχαήλ Γ' και η Θεοδώρα) ανακάλεσαν τους εικονολάτρες από την εξορία και τις φυλακές και συγκάλεσαν μια σύνοδο στην οικία του Θεόκτιστου. Σε αυτή την «ιερή τοπική σύνοδο», ο Ιωάννης Γραμματικός απαλλάσσεται των καθηκόντων του και διορίζεται νέος πατριάρχης ο Μεθόδιος. Επικυρώνονται οι επτά οικουμενικές σύνοδοι και

αποκαθίστανται οι ιερές εικόνες.⁴³ Η σύντομη περιγραφή φαίνεται να συμπυκνώνει αρκετά γεγονότα, για παράδειγμα το ότι ο Μεθόδιος εξελέγη πατριάρχης στις 4 Μαρτίου και η τελετή ενθρόνισης έλαβε χώρα μια εβδομάδα αργότερα στην Αγία Σοφία. Δεν μνημονεύεται ένα αυτοκρατορικό συμπόσιο που παρέθεσε η Θεοδώρα εκείνη την εβδομάδα. Δεν περιγράφεται η αγρυπνία στην εκκλησία των Βλαχερνών, προτού ο κλήρος πορευτεί στον μητροπολιτικό ναό, όπου συνάντησε τους αυτοκράτορες και όλους τους αυλικούς με εικόνες, κεριά και σταυρούς στα χέρια. Δεν αναφέρεται επίσης λέξη για την πολύωρη λειτουργία εκείνης της Κυριακής, της πρώτης της Σαρακοστής, οπότε και εορτάστηκε επίσημα η αναστήλωση των εικόνων. Σε αυτή την εκδοχή, ο Θεόκτιστος, ο παλατιανός ευνούχος, παίζει ρόλο-κλειδί ως ο αξιωματούχος που ανέλαβε να συγκαλέσει την κρίσιμη συνεδρίαση στο σπίτι του. Μια παρόμοια αφήγηση περιλαμβάνεται στον *Βίο της Θεοδώρας*, αν και δεν μνημονεύεται η ίδια η σύνοδος.⁴⁴

Μια εντελώς διαφορετική εκδοχή των γεγονότων αναγνωρίζει στους Στουδίτες μοναχούς έναν σημαντικό ρόλο και παράλληλα αποδίδει στον θείο της αυτοκράτειρας, τον Μανουήλ, μεγαλύτερη εξουσία. Ο Μανουήλ πιέζει τη Θεοδώρα να αποκαταστήσει τις εικόνες, όμως εκείνη είναι απρόθυμη θέλοντας να μείνει πιστή στην πολιτική του άνδρα της. Σε αυτή τη μεταγενέστερη παραλλαγή, οι εικονολάτρες μοναχοί που ήταν συνδεδεμένοι στο παρελθόν με τη Μονή Στουδίου εξωθούν την κατάσταση. Μόλις αποπέμπεται ο Ιωάννης και αναλαμβάνει πατριαρχικά καθήκοντα ο Μεθόδιος, μοναχοί από όλες τις σημαντικές μοναστικές κοινότητες, περιλαμβανομένων εκεί-

ων που βρίσκονταν στα όρη Όλυμπος, Άθως, Ίδη και Κύμινας, προσέρχονται στην πόλη την πρώτη Κυριακή της Ορθοδοξίας σε μια συνέλευση όπου ανακηρύσσουν την ορθή πίστη.⁴⁵ Είναι ολοφάνερη η προσπάθεια που καταβάλλεται σε αυτή την εκδοχή για την εξύψωση του ηρωικού ρόλου των εικονολατρών προσφύγων μοναχών, που είχαν διασκορπιστεί και εξασθενήσει σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των επανειλημμένων εξοριών και ποινών.

Ανάμεσα σε αυτούς τους αντικρουόμενους ισχυρισμούς, κάθε αγιογραφικό κείμενο για κάθε άγιο αυτής της περιόδου διασώζει τη δική του άποψη για το τι ακριβώς συνέβη και αυτές οι αναξιόπιστες αφηγήσεις επηρεάζουν με τη σειρά τους τους μεταγενέστερους χρονογράφους. Ο *Βίος της Θεοδώρας*, που προορίζεται να μεγεθύνει τον κεντρικό της ρόλο, αποτελεί ολοκάθαρο παράδειγμα. Παρότι η χρονολόγησή του είναι αβέβαιη, ωστόσο τονίζεται ότι τα βασικά βήματα στη διαδικασία της αναστήλωσης των εικόνων έγιναν με επίσημα διατάγματα. Η εικονομαχία καταδικάζεται με αυτοκρατορικό διάταγμα: με τον ίδιο τρόπο επιτυγχάνεται η ανάκληση «όλων των Πατέρων που είχαν εξοριστεί είτε είχαν καταδικαστεί σε βαριές ποινές ... μαζί με μεγάλο πλήθος μοναχών και κάποιους νομικούς τους οποίους ο ασεβής Θεόφιλος εξόρισε, αφού πρώτα είχε κατάσχει με αυταρχικό τρόπο τις περιουσίες τους και τους είχε ακρωτηριάσει». Τελικά με ένα διάταγμα των Ορθοδόξων αυτοκρατόρων και των αγίων Πατέρων ανακηρύσσεται η αναστήλωση των εικόνων. Όλες αυτές οι επίσημες διαταγές υποδηλώνουν την ενεργό ανάμιξη της Θεοδώρας.⁴⁶

Πιθανόν να μην μπορέσουμε ποτέ να συγκροτήσουμε μιαν αδιαμφισβήτητη εξιστόρηση της δεύτερης αναστή-

λωσης των εικόνων, όμως όλα τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν συγκλίνουν στην εξύμνηση των θεόπνευστων ηγεμόνων (δηλαδή μόνον της Θεοδώρας, αφού ο Μιχαήλ είναι μόλις τριών ετών το 843) και στην αφοσίωση εκείνων που υπέφεραν για την πίστη τους, δηλαδή των καταδιωχθέντων μοναχών.⁴⁷ Η Θεοδώρα, που αρχικά δεν νιώθει σίγουρη για την επικράτηση των σχεδίων της, αναθέτει στον Θεόκτιστο να συγκαλέσει μια συνέλευση στο σπίτι του, να βολιδοσκοπήσει τους εικονολάτρες που μόλις έχουν επιστρέψει από την εξορία και να βρει έναν τρόπο να απομακρύνει τον Ιωάννη Γραμματικό. Και από τη στιγμή που συμφωνείται ότι ο Μεθόδιος θα πάρει τη θέση του ως κεφαλή της Εκκλησίας, ανοίγει ο δρόμος για την επόμενη σημαντική συνεδρίαση. Η επίκληση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου ως απόδειξης των αρχαίων παραδόσεων της εικονολατρίας δεν θα επιτρέψει στο εξής καμία αμφισβήτηση σχετικά με τον ρόλο των εικόνων. Κατόπιν μια νέα λειτουργία θα αναθεματίσει την εικονομαχία και θα αποκαταστήσει τις ιερές εικόνες.

✠ Ο θρίαμβος της Ορθοδοξίας ✠

Στις 10 Μαρτίου του 843, το Σάββατο πριν από την πρώτη Κυριακή της Σαρακοστής, ο πατριάρχης Μεθόδιος πραγματοποιεί μια αγρυπνία στις Βλαχέρνες μαζί με όλο του τον κλήρο και το επόμενο πρωί πορεύεται στην Αγία Σοφία, αφού περάσει από τον ναό των Αγίων Αποστόλων. Νωρίς την Κυριακή, ο Μιχαήλ Γ', η Θεοδώρα και σύσσωμη η Αυλή ξεκινούν από το ανάκτορο για να τους συνα-

ντήσουν στη Μεγάλη Εκκλησία· όλοι κρατούν σταυρούς, εικόνες και κεριά. Η καινούργια λειτουργία τελέστηκε για πρώτη φορά στις 11 Μαρτίου του 843. Με αυτόν τον τρόπο ανατράπηκε η εικονομαχία. Η συγκεκριμένη λειτουργία τελείται ακόμη και σήμερα την πρώτη Κυριακή της Σαρακοστής στην Ορθόδοξη Εκκλησία.⁴⁸

Αρχίζει με έναν πρόλογο που συνοψίζει την απόρριψη της ασέβειας και την αποδοχή του ορθού δόγματος με τη χάρη του Θεού. Ύστερα από σχεδόν τριάντα χρόνια, τερματίζονται οι διώξεις και ο διχασμός στους κόλπους της Εκκλησίας αντικαθίσταται από μian αρμονική συμφωνία. Κατόπιν ακολουθούν δύο κατάλογοι. Ο πρώτος είναι μια θετική αποτίμηση των καλών εικονολατρών που θα μνημονεύονται εσαεί· ο δεύτερος μια αρνητική καταδίκη των κακών εικονομάχων που αναθεματίζονται. Ο κάθε κατάλογος περιλαμβάνει απρόσωπες θεολογικές αναφορές, λόγου χάρη για όλους εκείνους που αρνούνται την Ενσάρκωση του Λόγου του Θεού, τις εικόνες ή τη διάκριση μεταξύ εικόνων και ειδώλων, και ακολουθεί ένα μικρό τμήμα με συγκεκριμένα ονόματα, όπου δίδεται έμφαση στους εικονομάχους πατριάρχες και επισκόπους οι οποίοι υπήρξαν υπεύθυνοι για την εισαγωγή και την υποστήριξη της αίρεσης. Το *Συνοδικόν της Ορθοδοξίας* δεν κάνει ονομαστική μνεία του Λέοντος Γ', παρ' όλο που ο πατριάρχης του Αναστάσιος καταδικάζεται χωρίς περιστροφές για την εισαγωγή του δόγματος· ομοίως η Ειρήνη και ο Κωνσταντίνος ΣΤ' εξυμνούνται λιγότερο από τον πατριάρχη Ταράσιο για την καταδίκη της εικονομαχίας το 787. Επαναλαμβάνονται επίσης τα αναθέματα της Συνόδου του 787.⁴⁹

Η συνέχεια της Ορθοδοξίας επικυρώνεται με αναφω-

νήσεις που καλούνται ευφήμια και πολυχρόνια και αποδίδονται στους ηγεμόνες, ξεκινώντας από τον Μιχαήλ και τη μητέρα του, τη Θεοδώρα, τους πατριάρχες και τον υπόλοιπο κλήρο. Μια τελική δοξολογία, που βασίζεται στην αντίστοιχη του 787, περιλαμβάνει μια προσευχή όχι μόνο για τη Σύγκλητο και τους κρατικούς αξιωματούχους, αλλά επίσης για τον πιστό στρατό και όλους τους πολίτες (παντί πολιτεύματι), καθώς και για εκείνους που ήδη έχουν αναφερθεί.

Ξεκινώντας την καινούργια λειτουργία του με τη λειτουργική ανακεφαλαίωση της Ορθοδοξίας και συνεχίζοντας με την καταδίκη όλων των γνωστών αιρέσεων, με τελευταία την εικονομαχία, ο πατριάρχης καθιερώνει μια μέθοδο αποκήρυξης της προηγούμενης πολιτικής και επιστροφής στην παραδοσιακή λατρεία των εικόνων. Επειδή η αναστήλωση των εικόνων δεν συνιστά σε καμιά περίπτωση νέα πολιτική, δεν υπάρχει νεωτερισμός (μια λέξη-κλειδί που εκφράζει την αποδοκιμασία στη βυζαντινή Εκκλησία). Έτσι αυτή η εκκλησιαστική τελετή μπορεί να υποκαταστήσει την εκκλησιαστική σύνοδο και να ακυρώσει τις αποφάσεις της αντίστοιχης του 815. Αντί να διαιωνίζει τη διαμάχη σχετικά με τον ρόλο των θρησκευτικών εικόνων, επιβεβαιώνει τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου του 787, οι οποίες αποτελούν παραδόσεις της Εκκλησίας. Σε μεταγενέστερους χρόνους, ο πατριάρχης προσκαλεί τον αυτοκράτορα να δειπνήσει μαζί του μετά την ολοκλήρωση της λειτουργίας.

Όσοι αρνούνται να δεχτούν αυτόν τον λειτουργικό ορισμό της αιρετικής φύσης της εικονομαχίας, ομολογούν την αμαρτία τους και καταδικάζονται. Παρότι είναι αδύνατο να υπολογίσουμε τον αριθμό των εικονομάχων επι-

σκόπων που παρέμειναν πιστοί στο αιρετικό δόγμα, ο αριθμός των 20.000 και πλέον, που υποτίθεται ότι αποπέμφθηκαν στη διάρκεια μιας εκτεταμένης εκκαθάρισης, δεν πρέπει να λαμβάνεται κατά γράμμα. Στο πλαίσιο του *Βίου του Μεθόδιου*, πρόκειται σίγουρα για λογοτεχνική υπερβολή στη θέση της λέξης «πλήθος». Ομοίως, η αναφορά στις «δύο ή τρεις χιλιάδες» δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια υπόθεση.⁵⁰ Το βασικό πρόβλημα συνίσταται στο ότι ο Μεθόδιος δυσκολεύτηκε να συμπληρώσει όλες τις κενωθείσες θέσεις και αναγκάστηκε να επαναδιορίσει πρώην εικονομάχους οι οποίοι είχαν προηγουμένως δημοσίως αποκηρύξει την πίστη τους στην αίρεση. Αυτό το θέμα προκάλεσε ένα ακόμη σχίσμα ανάμεσα στον πατριάρχη και στους μοναχούς της Μονής Στουδίου. Όπως και στη διένεξή τους με τον πατριάρχη Νικηφόρο στις αρχές του Θ' αιώνα, αρνούνται την επικοινωνία με τον Μεθόδιο σπέρνοντας έτσι τα ζιζάνια μιας ακόμη σημαντικής διαίρεσης στους κόλπους της Εκκλησίας.

Παρ' όλη τη σημασία της για το Βυζάντιο, για το μέλλον της εκκλησιαστικής τέχνης και την ανάπτυξη του μοναχισμού, η ανατροπή της εικονομαχικής πολιτικής δεν φαίνεται να αντιμετωπίστηκε ως μείζον γεγονός στην εποχή της. Καμία ξένη, μη-βυζαντινή δύναμη δεν παρευρίσκεται ως μάρτυρας στην αλλαγή, η οποία άλλωστε δεν ανακοινώνεται στην υπόλοιπη χριστιανοσύνη με ιδιαίτερη σπουδή.⁵¹ Οι σύγχρονοι δεν σχολιάζουν διεξοδικά το ζήτημα, παρά μόνο για να προβάλουν την προσωπική τους ανάμιξη. Και αυτός είναι ένας ακόμη λόγος να αμφιβάλλουμε για την υποτιθέμενη αντίδραση ενός μεγάλου αριθμού εικονομάχων επισκόπων. Στο τέλος της βασιλείας του Θεόφιλου, οι δυνάμεις των εικονομάχων

φαίνεται ότι έχουν εξαντληθεί. Είναι αλήθεια ότι ο Μεθόδιος δυσκολεύτηκε να βρει αρκετούς εικονολάτρες για να καταλάβουν όλες τις διαθέσιμες θέσεις, αλλά αυτό δεν εκπλήσσει αφού η προηγούμενη γενιά δοκιμάστηκε από σκληρούς διωγμούς. Ο διάδοχός του Ιγνάτιος δεν δείχνει να επηρεάζεται στο ελάχιστο από τη διαμάχη. Μόνο ο αντικαταστάτης του Φώτιος εκφράζει υπερβολική ανησυχία για μια ενδεχόμενη αναζωπύρωση της αίρεσης των εικονομάχων. Όμως αυτό είναι κάτι που πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι ο ίδιος προσωπικά είχε βιώσει την πιο σκληρή περίοδο της εχθρότητας, όταν ο πατέρας του Σέργιος και όλη του η οικογένεια είχαν εξοριστεί. Και αφού μάλιστα ήταν συγγενής με την οικογένεια της Θεοδώρας, ίσως είχε πρόσθετους λόγους να επικαλείται την Ορθοδοξία της σε αντίθεση με την αιρετική στάση του Θεόφιλου.

☛ Η αναγέννηση της αναπαραστατικής τέχνης ☚

Αν και είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η Θεοδώρα αποκατέστησε αμέσως τις εικόνες στις εκκλησίες του Μεγάλου Παλατίου και οι εικονολάτρες μοναχοί έπραξαν το ίδιο στα μοναστήρια τους, είναι λιγότερες οι μαρτυρίες που πιστοποιούν τη δημόσια πατρωνία της θρησκευτικής παραστατικής τέχνης στα επόμενα χρόνια. Μέχρι τα τέλη της πρώτης πατριαρχικής περιόδου του Φωτίου (858-867) δεν έγινε καμία σημαντική αλλαγή στη διακόσμηση της Μεγάλης Εκκλησίας. Φυσικά ο σταυρός ήταν εξίσου ιερός για τους εικονολάτρες όσο και για τους εικονομάχους

και το 843 δεν υπήρχε άμεσος λόγος για την απομάκρυνσή του. Ωστόσο η αργοπορία στη διακόσμηση του μητροπολιτικού ναού της Κωνσταντινούπολης είναι αρκούντως εντυπωσιακή.

Στο κήρυγμά του το Πάσχα του 867, παρουσία του Μιχαήλ Γ' και του συναυτοκράτορά του Βασιλείου, ο Φώτιος περιγράφει το καινούργιο ψηφιδωτό του σηκού της Αγίας Σοφίας, το οποίο είχε αντικαταστήσει έναν ογκώδη χρυσοποίκιλτο σταυρό.⁵² Απεικονίζει τη Θεοτόκο ενθρονισμένη με τον Χριστό-βρέφος στα γόνατά της και σώζεται μέχρι σήμερα. Ο Φώτιος μιλάει γι' αυτό το σημαντικό μνημείο της εικονολατρικής τέχνης, όπου η μητρική φροντίδα της Παρθένου για τον Υιό της περιγράφεται με την έκφραση του βλέμματός της που τον κοιτάζει με ιδιαίτερη τρυφερότητα. Λέγεται ότι η Παναγία είναι τόσο ζωντανή, ώστε ο θεατής περιμένει τα χείλη της να σαλέψουν ανά πάσα στιγμή. Οι σημερινοί επισκέπτες της Αγίας Σοφίας πιθανόν να μπερδεύονται από αυτή την περιγραφή, καθώς και οι δύο μορφές ατενίζουν προς τα κάτω την εκκλησία από μεγάλο ύψος, χωρίς να φανερώνουν κανένα ανθρώπινο συναίσθημα. Αλλά αν ο Φώτιος περιγράφει στην πραγματικότητα τα εσωτερικά συναισθήματα της Μητέρας και του Παιδιού, η περιγραφή του αντιστοιχεί πιο πολύ σε αυτό που θα περίμενε κανείς από την έκφραση, την ανάλυση ενός έργου τέχνης σύμφωνα με τις προθέσεις του καλλιτέχνη, παρά στο ορατό αποτέλεσμα. Όπως και άλλα λογοτεχνικά είδη, η έκφρασις επιβάλλει ένα μάλλον τυποποιημένο ύφος περιγραφής.⁵³ Η καταδίκη των αμαρτωλών αιρετικών, που είχαν στερήσει την Εκκλησία από την ομορφιά της και την είχαν εκθέσει στον χλευασμό και στις προσβολές τους, δεν ακολουθεί τους

ίδιους περιορισμούς και ο Φώτιος μιλάει έξω απ' τα δόντια. Έτσι ο σταυρός των εικονομάχων αντικαταστάθηκε από την Παρθένο και το Θείο Βρέφος, το πρώτο παραστατικό ψηφιδωτό της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας.

Το πιθανότερο είναι ότι παρόμοια αντικατάσταση δεν άργησε να γίνει και στις εκκλησίες της Νίκαιας και της Θεσσαλονίκης, όπου οι βραχίονες των προηγούμενων σταυρών διακρίνονται πιο καθαρά. Δεν γνωρίζουμε αν και άλλες δημόσιες εκκλησίες διακοσμήθηκαν με παραστατική τεχνοτροπία σε σύντομο χρόνο. Ούτε υπάρχουν μαρτυρίες ότι η Θεοδώρα και ο Μιχαήλ Γ' γιόρτασαν τα γεγονότα του 843 με παραγγελίες εικόνων σε καλλιτέχνες. Όμως ο ιστορικός τους ρόλος αποτυπώνεται σε ένα νέο είδος εικόνας που προσδιορίζεται ως ο εορτασμός του Θριάμβου της Ορθοδοξίας και πιθανότατα ανάγεται στον 9^ο αιώνα. Σήμερα το πιο διάσημο δείγμα του είδους βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και είναι δημιουργία του 10^{ου} αιώνα, από τα ελάχιστα που σώζονται. Απεικονίζει τους ήρωες της εικονολατρίας να προσκυνούν μια εικόνα της Μητέρας και του Θείου Βρέφους, του τύπου της «Οδηγήτριας».⁵⁴ Στέκουν παραταγμένοι σε δύο επίπεδα, αυτοκρατορικές και πατριαρχικές μορφές στο επάνω επίπεδο και άγιοι στο κάτω.

Φορώντας τα επίσημα αυτοκρατορικά τους ενδύματα, η Θεοδώρα και ο νεαρός γιος της ξεχωρίζουν στα αριστερά της προσκυνούμενης εικόνας με τον Μεθόδιο και τους άλλους εικονολάτρες ομολογητές, των οποίων τα ονόματα είναι γραμμένα με κόκκινο κάτω από τις μορφές τους, στα δεξιά. Στο κάτω επίπεδο ύστερα από προσεκτική ανάλυση αναγνωρίστηκαν οι μορφές τα ονόματα των οποίων είναι πολύ φθαρμένα: κάτω αριστερά στέκει μία

αγία που βαστάει μια μικρή εικόνα· πρόκειται για τη μυθική Θεοδοσία, μια φανταστική ηρωίδα της πρώτης περιόδου της εικονομαχίας, το 730. Πιο οικείοι και γνωστοί άγιοι συμπληρώνουν το κατώτερο επίπεδο (βλ. εικόνα 9).⁵⁵ Μολονότι το συγκεκριμένο είδος εικόνας δεν μπορεί να αναχθεί στο 843, η σκηνή έχει τις ρίζες της στην αποκατάσταση της Ορθοδοξίας υπό τη Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Γ'. Είναι δελεαστικό να δούμε σε αυτήν την εικόνα την τυχαία επιβίωση ενός πολύ μεγαλύτερου αριθμού παρόμοιων εικόνων αφιερωμένων στο ίδιο γεγονός. Ωστόσο οι πέντε ή και περισσότεροι αιώνες που χωρίζουν αυτό το δείγμα από τον Θρίαμβο της Ορθοδοξίας υποδηλώνουν ότι πιθανότατα υπήρξαν πολλές ενδιαμέσες εικόνες.

Στην εικονογράφηση των χειρογράφων, η χρήση παραστατικής διακόσμησης φαίνεται ότι ανανεώθηκε πιο σύντομα μετά το 843. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, τα μοναστηριακά σκριπτόρια, όπως εκείνο της Μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη ή των μοναστικών κοινοτήτων της Βιθυνίας που βρίσκονταν κοντά στην πρωτεύουσα, είχαν αποκτήσει αυξημένη σπουδαιότητα την περίοδο μεταξύ 787 και 815· ένα νέο είδος μικρογραφίας είχε αναπτυχθεί και χειρόγραφα διαφορετικής μορφής εξακολούθησαν να παράγονται στη διάρκεια της δεύτερης φάσης της εικονομαχίας. Σε αυτούς τους κύκλους, όπου οι γραφείς αντέγραφαν κείμενα και τα εικονογραφούσαν με σχέδια ζώων και φυτών, μυθικά σύμβολα και άλλες έγχρωμες παραστάσεις, ήταν ευκολότερη η επιστροφή στην απεικόνιση ανθρώπινων μορφών. Αυτή η τάση ανιχνεύεται στα εικονογραφημένα Ψαλτήρια, όπου το κείμενο των Ψαλμών εικονογραφείται με σκηνές ιστορικών προσώπων και των πρόσφατων διωγμών των εικονολατρών. Ο

πατριάρχης Νικηφόρος σύρεται έξω από την εκκλησία από τους εικονομάχους, που στη συνέχεια σοβατίζουν τις εικόνες. Ένα άλλο στοιχείο στην εικονογράφηση των Ψαλμών αφορά έναν κύκλο εικόνων που συνδέονται με την ιστορία του Δαβίδ· χρησιμοποιούνται επίσης προσωποποιημένες Αρετές που απεικονίζονται ως Μούσες με τα κλασικά τους ενδύματα, ενώ ο Μωυσής και οι Προφήτες έχουν τη δική τους θέση ως πρόδρομοι του Χριστού. Ψαλτήρια που κατασκευάστηκαν μετά το 843 και σώζονται ως σήμερα υποδηλώνουν ότι τα κείμενα με αναπαραστατική διακόσμηση ήταν από τα πρώτα προϊόντα της εικονολατρικής τέχνης μετά το 843.⁵⁶

Ανάμεσά τους τα μνηολόγια, τα οποία καταγράφουν το ημερολόγιο των αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας κάθε μήνα, διασώζουν μια εικόνα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας ως αγίας. Το περίφημο *Μνηολόγιον του Βασιλείου*, περί το έτος 1000, περιλαμβάνει ένα πορτραίτο της όπου η Θεοδώρα απεικονίζεται με μια άλω και μια μικρή στρογγυλή εικόνα στα χέρια της, την ημέρα που την τιμά η Εκκλησία. Είτε ανάγεται είτε όχι σε κάποιο προγενέστερο πρωτότυπο, είναι από τις ελάχιστες εικόνες της αυτοκράτειρας που διασώθηκαν και την παρουσιάζει άκαμπτη όπως αρμόζει σε μία αγία. Κανένα προσωπικό χαρακτηριστικό της δεν διατηρείται μετά τη μεταμόρφωσή της από αυτοκράτειρα σε αγία. Πιθανόν πάντως το πορτραίτο να έχει αντιγραφεί από κάποιο προγενέστερο χειρόγραφο φιλοτεχνημένο μετά τον θάνατό της προκειμένου να επικυρωθεί η ημέρα εορτασμού της μνήμης της.⁵⁷ Η θέσπιση ονομαστικής εορτής της Θεοδώρας από την Εκκλησία σημαίνει ότι πιθανότατα θα είχαν ζωγραφιστεί και άλλες εικόνες της. Στην πραγματικότητα αυτό που κα-

θορίζει την αγιότητά της είναι ο ρόλος της στην αναστήλωση των εικόνων. Η λατρεία της Θεοδώρας είναι του επίσημου είδους και καθιερώθηκε χωρίς την ύπαρξη κάποιου σημείου αγιότητας, όπως οι θαυματουργές θεραπευτικές ιδιότητες των λειψάνων της.

✠ Η τιμωρία του Κωνσταντίνου Ε΄
και η εξύψωση της Ειρήνης ✠

Για να σηματοδοτήσουν την αναστήλωση των εικόνων, η Θεοδώρα και ο Μιχαήλ Γ΄ προχώρησαν σε μια συμβολική αλλαγή. Τα λείψανα του Κωνσταντίνου Ε΄, του αρχαιρετικού και υπέρμαχου της εικονομαχικής θεολογίας, απομακρύνθηκαν από τον τάφο του στο μαυσωλείο του Ιουστινιανού, στους Αγίους Αποστόλους. Τα οστά του κάηκαν και η στάχτη διασκορπίστηκε, ώστε να μην υπάρχει στο μέλλον καμιά τοποθεσία συνδεδεμένη με την ταφή του. Η σαρκοφάγος του από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο θρυμματίστηκε και κομμάτια της χρησιμοποιήθηκαν αργότερα για την επαναδιακόσμηση της εκκλησίας της Παρθένου στον Φάρο (που ήταν επίσης δημιουργημα του Κωνσταντίνου Ε΄).⁵⁸ Έτσι όμως έμεινε ένα κενό στον αυτοκρατορικό ταφικό θάλαμο που είχε κιόλας γεμίσει ασφυκτικά ως τα μέσα του Θ΄ αιώνα. Ένας μεταγενέστερος κατάλογος όλων των τάφων που υπήρχαν εκεί αναφέρει και τον τάφο της αυτοκράτειρας Ειρήνης, μολονότι, όπως είδαμε, η Ειρήνη είχε ταφεί στο μοναστήρι που είχε ιδρύσει η ίδια στην Πρίγκιπο, λίγο μετά τον θάνατό της το 803.⁵⁹

Αυτή η ανωμαλία μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν δεχτούμε την υπόθεση ότι κάποιος μετέφερε τη μαρμαρίνη σαρκοφάγο της Ειρήνης από την Πρίγκιπο στην Κωνσταντινούπολη. Στο πλαίσιο της εξαφάνισης του Κωνσταντίνου Ε', με την οποία επισφραγίστηκε το τέλος της εικονομαχίας, φαίνεται εξαιρετικά πιθανό ότι η Θεοδώρα ανέλαβε αυτό το καθήκον. Με μια πράξη μετακομιδής (*translatio*) πιθανόν να κανόνισε να ταφούν τα θνητά απομεινάρια της Ειρήνης στην άδεια θέση του αυτοκρατορικού μαυσωλείου. Όταν πραγματοποιούνταν ανάλογες μετακομιδές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της αγίας Ευφημίας το 797, ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και ο κλήρος του παρίσταντο πάντοτε για να ευλογήσουν την καινούργια λειψανοθήκη. Σε αυτή την περίπτωση, η σαρκοφάγος δεν περιείχε τα οστά κάποιας αγίας, αν και αρκετοί ήταν εκείνοι που θεωρούσαν αγία την Ειρήνη. Ωστόσο με μια παρόμοια τελετή η σαρκοφάγος της μεταφέρθηκε επίσημα από τη μοναστηριακή εκκλησία της Παρθένου της Πριγκίπου, στη θάλασσα του Μαρμαρά, στην πρωτεύουσα και εγκαταστάθηκε στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο.

Έτσι η Ειρήνη επιτέλους ενώθηκε με τον σύζυγό της, τον Λέοντα Δ' τον Χάζαρο, και πήρε τη θέση που της άρμοζε ανάμεσα στους ηγεμόνες της Αυτοκρατορίας.⁶⁰ Η αυτοκράτειρα, που ήταν υπεύθυνη για την πρώτη αναστήλωση των εικόνων το 787, και συνεπώς αποτέλεσε πρότυπο της Θεοδώρας, επέστρεψε τελετουργικά στην πιο τιμητική ταφική θέση του Βυζαντίου. Η τελετουργική ταπείνωση του εικονομάχου αιρετικού αντισταθμίστηκε με την εξύψωση μιας ηρωίδας της εικονολατρίας. Παρότι η Θεοδώρα δεν κατονομάζεται ως υπεύθυνη γι' αυτή την

ανταλλαγή, ταιριάζει τόσο καλά με το επίτευγμά της το 843, ώστε μας φαίνεται περιττό να ψάξουμε αλλού. Πιστεύω ότι μπορούμε να συμπεράνουμε πως, με αυτή την έντονα φορτισμένη πράξη της μετακομιδής των λειψάνων της Ειρήνης, η Θεοδώρα από τη μια τίμησε την προκάτοχό της και από την άλλη την υπόθεση των ιερών εικόνων τις οποίες είχε πρόσφατα αποκαταστήσει.

Μετά τα γεγονότα του 843, πολλοί υπέρμαχοι της εικονολατρίας που είχαν εξοριστεί και δεν είχαν ταφεί με τις οφειλόμενες τιμές επιστρέφουν σε καταλληλότερους τάφους. Τα λείψανα του πατριάρχη Νικηφόρου, ο οποίος στο μεταξύ είχε ανακηρυχθεί άγιος, μεταφέρθηκαν με κρατική μέριμνα από τον τόπο όπου πέθανε εξόριστος και επέστρεψαν στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας.⁶¹ Ο Θεόδωρος Στουδίτης και ο αδελφός του Ιωσήφ επέστρεψαν, νεκροί πλέον, στη μοναστική τους κοινότητα. Ίσως και άλλοι υπερασπιστές των εικόνων να τιμήθηκαν με αυτόν τον τρόπο.⁶² Αντίθετα, πιθανότατα εκδιώχθηκαν από τους τάφους τους τα λείψανα των εικονομάχων. Οι πατριάρχες που θεωρούνται υπεύθυνοι για την αίρεση κατονομάζονται στο *Συνοδικόν της Ορθοδοξίας*: ο Αναστάσιος, ο Κωνσταντίνος και ο Νικήτας τον Η' αιώνα (αφήνοντάς έξω τον Παύλο που απαρνήθηκε την εικονομαχία), και ο Θεόδοτος, ο Αντώνιος και ο Ιωάννης τον Θ'.⁶³ Πολλοί πατριάρχες δεν είχαν ταφεί στη μητροπολιτική εκκλησία αλλά στα μοναστήρια που ίδρυσαν οι ίδιοι· για παράδειγμα ο τάφος του Ταράσιου βρισκόταν στο μοναστήρι του στον Βόσπορο· ο Ιγνάτιος αναπαύτηκε αργότερα εν ειρήνη στο μοναστήρι του στο Σάτυρο. Είναι λοιπόν πιθανό να μη χρειάστηκε να τιμωρηθούν οι εικονομάχοι θρησκευτικοί ηγέτες με την αποβολή των λειψάνων τους από

τους επιφανείς τάφους της πρωτεύουσας. Ωστόσο στη διαδικασία της ανακομιδής των λειψάνων πίσω στην Κωνσταντινούπολη όσων βασανίστηκαν για χάρη των εικόνων διακρίνουμε μια εμφανή διάθεση για την τελετουργική τακτοποίηση των λογαριασμών. Η Θεοδώρα έπαιξε τον δικό της ρόλο σε όλα αυτά, παρά το γεγονός ότι ο Μεθόδιος και αργότερα ο Ιγνάτιος ήταν επισήμως υπεύθυνοι γι' αυτές τις δημόσιες τελετές.

☛ Η διακυβέρνηση της Θεοδώρας έως την ενηλικίωση του Μιχαήλ Γ' (842-856) ☛

Στα δεκατέσσερα χρόνια που κυβερνά την Αυτοκρατορία, όσο ο Μιχαήλ είναι πολύ μικρός για να αναλάβει τις όποιες αυτοκρατορικές αρμοδιότητες, υπήρξαν άραγε πολιτικές αποφάσεις που μπορούν να αποδοθούν στη Θεοδώρα και όχι στους συμβούλους της; Σε αυτό το σημείο οι περισσότερες πηγές προσφεύγουν σε στερεότυπες γενικολογίες: ο Βίος της καταγράφει απλώς ότι «διαχειριζόταν τις υποθέσεις των υπηκόων της με ικανοποιητικό και αρμόζοντα τρόπο».

Σε ό,τι αφορά τις διπλωματικές επαφές με τη Δυτική Αυτοκρατορία, είδαμε ότι η Θεοδώρα δεν θεώρησε αναγκαίο να πληροφορήσει τις θρησκευτικές ή τις πολιτικές Αρχές για την αναστήλωση των εικόνων το 843. Περίμενε μέχρι το 847, οπότε η εκλογή του Ιγνατίου ως διαδόχου του Μεθόδιου στον πατριαρχικό θρόνο ανακοινώθηκε στον πάπα Ευγένιο στη Ρώμη.⁶⁴ Παρότι ο Ιγνάτιος χειροτονήθηκε με τον συνήθη τρόπο, αργότερα αποκα-

λύφτηκε ότι η εκλογή του ήταν αντικανονική, γεγονός που θα εκμεταλλευθεί ο πάπας Νικόλαος Α΄ προκειμένου να επέμβει στις υποθέσεις του Βυζαντίου τη δεκαετία του 860. Η αυτοκράτειρα δεν έδωσε συνέχεια στην πρόταση συμμαχίας του Θεόφιλου προς τον Λουδοβίκο τον Ευσεβή, το 841/842, μέσω του γάμου μιας εκ των θυγατέρων τους. Η βυζαντινή πρεσβεία έφτασε πολύ αργά, αφού ο Λουδοβίκος πέθανε το 841. Η Θεοδώρα πιθανόν να πληροφορήθηκε από τους πρέσβεις που επέστρεψαν άπρακτοι ότι ο θάνατος του αυτοκράτορα προκάλεσε βαθιά διχόνοια ανάμεσα στους τρεις γιους του, οι οποίοι διευθέτησαν τις διαφορές τους στο Βερντέν, το 843, αλλά μόνο προσωρινά. Η ανακατανομή της Δυτικής Αυτοκρατορίας και η ύπαρξη αρκετών διεκδικητών του αυτοκρατορικού τίτλου μείωσε σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργικότητα της κληρονομιάς του Καρλομάγνου. Σε σύγκριση με τις διαμάχες που μαίνονται στη Δύση ωσότου ο Κάρολος ο Φαλακρός επιβάλει την εξουσία του, το 869, το βυζαντινό κυβερνητικό σύστημα εμφανίζεται απείρως πιο σταθερό, παρά την παρουσία μιας γυναίκας αντιβασίλισσας που κυβερνά εξ ονόματος του ανήλικου γιου της.⁶⁵

Δεδομένου ότι η αντιβασιλεία ισορροπούσε ανάμεσα σε πρόσωπα της οικογένειας αλλά και μη συγγενικά άτομα, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τον τρόπο που η Θεοδώρα χειρίζεται τους άρρενες συναδέλφους της. Από την αρχή εμφανίζεται να στηρίζεται περισσότερο στον Θεόκτιστο παρά στους αδελφούς της, τον Πετρωνά και τον Βάρδα. Ενδεχομένως διαισθανόταν τις φιλοδοξίες του Βάρδα, και γι' αυτό τον λόγο δεν έφερε αντίρρηση όταν ο Θεόκτιστος, το 844, προφασίστηκε μιαν αφορμή για να τον εξορίσει. Σαν αποτέλεσμα, ο Βάρδας έτρεφε μια δυ-

σαρέσκεια απέναντι στον αυλικό ευνούχο, η οποία εξελίχτηκε σε έντονη δυσφορία ακόμη και μετά την επιστροφή του από την εξορία. Η Θεοδώρα δεν δίνει ωστόσο σημασία και εμπιστεύεται τις κύριες κυβερνητικές ευθύνες στον ευνοούμενό της, τον Θεόκτιστο. Μέχρι το 856 ο Θεόκτιστος προσκομίζει κρατικά έγγραφα στο Ανάκτορο του Λαυσιακού, όπου εδρεύει η κεντρική διοίκηση, για να τα εγκρίνει η Θεοδώρα. Ωστόσο, παρότι βασίζεται στην εμπειρία του, η αυτοκράτειρα δεν μεταθέτει το βάρος όλων των αποφάσεων σε εκείνον ούτε παραμελεί τα καθήκοντά της στην κυβέρνηση. Η αντιβασιλεία της αποκτά έναν δικό της χαρακτήρα, ανεξάρτητο από τους αυλικούς που υλοποιούν την κυβερνητική πολιτική.⁶⁶

Απ' αυτή την άποψη, η διακυβέρνησή της αποτελεί συνέχεια της αντίστοιχης του συζύγου της, παρά τη μείζονα θρησκευτική μεταβολή υπέρ της εικονολατρίας. Ο Θεόκτιστος, ο οποίος κατείχε υψηλά αξιώματα επί σειρά ετών στη διάρκεια των διωγμών της εικονομαχίας, εξακολούθησε να τα κατέχει και μετά την αναστήλωση των εικόνων. Άλλοι υποστηρικτές της εικονομαχίας υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους, ιδίως οι επίσκοποι και οι μοναχοί που κατείχαν τις πιο σημαντικές θέσεις. Όμως, σε γενικές γραμμές, η κυβερνητική γραφειοκρατία εξακολουθεί να διατηρεί τον έλεγχο, ενώ παράλληλα πολλοί στρατιωτικοί απλώς προσαρμόζονται στην αλλαγή. Η Θεοδώρα διορίζει υπουργούς και χειρίζεται τις κρατικές υποθέσεις, συμπεριλαμβανομένων των διπλωματικών διαπραγματεύσεων με τις ξένες δυνάμεις· στέλνει πρεσβείες στη Βουλγαρία, τη Σαμάρρα και τη Ρώμη, το 844, το 845 και το 847 αντιστοίχως. Όταν ο Μεθόδιος πεθαίνει το 847, η αυτοκράτειρα διορίζει πατριάρχη τον

Ιγνάτιο, έναν από τους γιους του Μιχαήλ Α', ο οποίος είχε καρέι και ευνουχιστεί όταν βασίλευε ο Λέων Ε'. Αντίθετα με τον Σικελό Μεθόδιο, ο νέος πατριάρχης είναι ένας ιδιόμορφος άνθρωπος που ζούσε σε αυστηρή ασκητική απομόνωση από το 813. Οι πολιτιστικές εξελίξεις που συνδέονται με τη δεύτερη περίοδο της εικονομαχίας, η επέκταση της σπουδής, της αντιγραφής και της επιμέλειας χειρογράφων της κλασικής εποχής δεν τον έχουν αγγίξει· απεχθάνεται βαθιά αυτή την «εξωτερική σοφία». Παρά τα άψογα διαπιστευτήριά του, ο εκλεκτός της αυτοκράτειρας δεν είναι ωστόσο ο ισχυρός ηγέτης που θα επιβάλει την ενότητα της Εκκλησίας.

Η αδυναμία της διοίκησης της Θεοδώρας έχει τις ρίζες της στην αποφασιστικότητά της να αποκλείσει τους αδελφούς της που είχαν διοριστεί στο Συμβούλιο της Αντιβασιλείας και προσδοκούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Αντί γι' αυτό παραμερίζονται και τελικά απομακρύνονται από τους κυβερνητικούς κύκλους και εξορίζονται. Πρόκειται για μια επικίνδυνη εξέλιξη, αφού ο Πετρωνάς έχει ήδη αποδείξει τις στρατιωτικές του ικανότητες, τις οποίες θα επιβεβαιώσει εκ νέου αργότερα στο πεδίο της μάχης. Αντίθετα, οι προσπάθειες του αρχιευνούχου στον στρατιωτικό τομέα οδηγούν τις περισσότερες φορές σε αποτυχία. Ο παραμερισμός των αδελφών της από την αντιβασιλεία πιθανόν να ήταν μια φυσική αντίδραση εκ μέρους της Θεοδώρας, όμως έμελλε να αποδειχτεί λαθεμένη ενέργεια σε μεγάλο βαθμό.⁶⁷ Η Θεοδώρα δεν φαίνεται ικανή να προβλέψει τον κίνδυνο που ελλοχεύει: την αποσταθεροποίηση της διακυβέρνησής της.

☞ Η εξωτερική πολιτική της αντιβασιλείας ☜

Απέναντι στο Χαλιφάτο η Θεοδώρα τηρεί την ανακωχή που είχε επιτευχθεί το 841, και η οποία διατηρείται με τις τακτικές ανταλλαγές αιχμαλώτων πολέμου.⁶⁸ Το πλήθος που είχε συλληφθεί στο Αμόριο το 838 παραμένει σε αιχμαλωσία για πολλά χρόνια – έτσι αποστέλλονται σε τακτά διαστήματα πρεσβείες για να επιτύχουν την απελευθέρωσή τους. Στο μεταξύ, τον Μάρτιο του 843, ο Θεόκτιστος ηγείται μιας εκστρατείας κατά των Αράβων που κατέχουν την Κρήτη και αποτυγχάνει· η αποτυχία του αποδίδεται στις φήμες που κυκλοφορούν ότι δήθεν η Θεοδώρα σκοπεύει να διορίσει έναν αντίπαλό του για να συγυβερνά με εκείνη και τον γιο της, γεγονός που τον αναγκάζει να επισπεύσει την επιστροφή του στην πρωτεύουσα με άδεια χέρια.⁶⁹ Παρ' όλα αυτά, η Θεοδώρα αναθέτει στον Θεόκτιστο και άλλες εκστρατείες που αποτυγχάνουν εξίσου.⁷⁰ Η Κρήτη θα παραμείνει υπό μουσουλμανικό έλεγχο για έναν ακόμη αιώνα, ένα μόνιμο αγκάθι στη σάρκα του Βυζαντίου παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες ανακατάληψής της.

Στη Δύση, τη δεκαετία του 840 οι Άραβες της Αφρικής επέκτειναν την κυριαρχία τους στη Σικελία από τον Πάνορμο, που είχε υποκύψει το 831, ως τη Μεσσήνη, με αποτέλεσμα να προκληθεί η αντίδραση των Βυζαντινών. Το 845-846 η Θεοδώρα στέλνει μια δύναμη που ηττάται και υφίσταται μεγάλες απώλειες, ενώ παράλληλα ο Έλληνας στρατηγός του Θέματος αποτυγχάνει να λύσει την πολιορκία των Λεοντίνων. Αυτή η διαδικασία της αργής

αλλά αμείλικτης κατάκτησης της νήσου, που έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, εξακολούθησε και τη δεκαετία του 860.⁷¹ Ταυτόχρονα, οι Άραβες προέλαυναν στις ανατολικές και τις δυτικές ακτές της Ιταλίας, κυριεύοντας το Μπάρι το 841 και λεηλατώντας την Όστια το 846. Με την ευκαιρία μάλιστα λαφυραγώγησαν τις εκκλησίες των Αγίων Πέτρου και Παύλου έξω από τα τείχη της Ρώμης. Το γεγονός ανάγκασε τον βασιλιά Λουδοβίκο τον «Γερμανό» να εκστρατεύσει στη Νότιο Ιταλία (847-849). Τελικά συμάχησε με το Βυζάντιο και κατάφερε να νικήσει τους Άραβες, ύστερα πάντως από την αντιβασιλεία της Θεοδώρας η οποία σημαδεύτηκε από την υποχώρηση της βυζαντινής παρουσίας τόσο στη Σικελία όσο και στη Νότιο Ιταλία.

Αν η «Κυριακή της Ορθοδοξίας», όπως πολύ σύντομα επονομάστηκε η αναστήλωση των εικόνων του 843, ενέπνευσε μια πιο σκληρή αντιμετώπιση των αιρετικών εντός της Αυτοκρατορίας, το βέβαιο ήταν ότι αργά ή γρήγορα θα προκαλούσε εκτεταμένες εχθροπραξίες κατά των Αράβων. Η απώλεια της Κρήτης συνιστούσε σημαντική οπισθοχώρηση του βυζαντινού ελέγχου στην Ανατολική Μεσόγειο και αραβικές πηγές καταγράφουν αρκετές ναυτικές επιθέσεις των αυτοκρατορικών δυνάμεων στη δεκαετία του 850. Η πιο εντυπωσιακή ήταν μια τολμηρή επίθεση κατά της Δαμιέττης τον Μάιο του 853, υπό έναν ναύαρχο ονόματι «Ιμπν Κατούννα». Πιθανόν να πρόκειται για τον μυστηριώδη Σέργιο Νικητιάτη. Η επίθεση ήταν ιδιαίτερος επιτυχημένη: η Δαμιέττη λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε, άφθονα στρατιωτικά εφόδια και όπλα που προορίζονταν για την Κρήτη και το Ιράκ έπεσαν στα χέρια των Βυζαντινών και συνελήφθησαν εξακόσιοι Μου-

σουλμάνοι και Κόπτες αιχμάλωτοι. Ύστερα από δύο μέρες, ο βυζαντινός στόλος απέπλευσε για το Ουστούμ, όπου οι Βυζαντινοί κατέστρεψαν ακόμη περισσότερες βαλλιστικές μηχανές προτού επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη σώοι και αβλαβείς.⁷² Προφανώς θα επακολούθησαν επινίκιοι εορτασμοί γι' αυτόν τον μεγάλο θρίαμβο, όμως δεν σώζεται καμιά περιγραφή τους στις ελληνικές πηγές.

Μέχρι να ενηλικιωθεί ο Μιχαήλ, αυτός και η Θεοδώρα δεν φαίνεται να πέτυχαν άλλες νίκες εκτός από τη ναυτική επιτυχία στη Δαμιέττη. Αντίθετα, όταν επιτέλους επιτρέπη στους αδελφούς της, τον Πετρωνά και τον Βάρδα, να ηγηθούν των στρατευμάτων, οι εκστρατείες τους απέβησαν νικηφόρες και ενθάρρυναν τον Μιχαήλ να πολεμήσει και ο ίδιος προσωπικά. Το θέρος του 835, ο Πετρωνάς, ως στρατηγός του Θέματος των Θρακησίων, ηγήθηκε μιας επιτυχημένης επίθεσης κατά των Παυλικιανών στην περιοχή της Μελιτηνής. Και επτά χρόνια αργότερα, το 863, είδε με τα μάτια του τον εμίρη της Μελιτηνής Ομάρ να πεθαίνει στο πεδίο της μάχης στον Πόσοντα, μια σημαντική βυζαντινή νίκη που γιορτάστηκε με μεγάλο θρίαμβο στην πρωτεύουσα. Αξίζει να επισημάσουμε την προθυμία με την οποία ο νεαρός αυτοκράτορας ακολούθησε το παράδειγμα των θείων του, όταν απομακρύνθηκε από την εξουσία η μητέρα του.

✠ Ιεραποστολική δραστηριότητα ✠

Αντίθετα, η αντιβασιλεία της Θεοδώρας έχει να επιδείξει σημαντικές επιτυχίες σ' έναν άλλο τομέα στρατιωτι-

κής δραστηριότητας: την καθυπόταξη των Σλάβων της Πελοποννήσου υπό τον στρατηγό Θεόκτιστο Βρυέννιο, περί το 847-850.⁷³ Ο Βρυέννιος ήταν προηγουμένως κυβερνήτης της Δαλματίας και πιθανότατα είχε υπηρετήσει ως πρέσβης της Θεοδώρας στη Βουλγαρία. Η αυτοκράτειρα έθεσε στη διάθεσή του μεγάλα στρατιωτικά αποσπάσματα από τα θέματα της Θράκης και της Μακεδονίας και ο Βρυέννιος κατατρόπωσε τους Σλάβους και επέβαλε τους όρους του στους ανεξάρτητους Εζερίτες και Μηλιγγούς. Αυτή η διαδικασία κατάκτησης, προσηλυτισμού και αφομοίωσης πιθανόν να ενέπνευσε τον μακροχρόνιο «αρραβώνα» μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας που απέδωσε καρπούς μετά τη Θεοδώρα. Ωστόσο οι ρίζες του ανιχνεύονται σε μια πρεσβεία του 844 με επικεφαλής τον Θεόκτιστο Βρυέννιο, ο οποίος μετέφερε επιστολές στον χαν Μπόρις. Πιθανόν να συμμετείχε και ένας μοναχός ονόματι Θεόδωρος Κουφαράς, ο οποίος ενδέχεται να είχε αιχμαλωτιστεί στη διάρκεια κάποιας βουλγαρικής επιδρομής. Σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές του Ι΄ αιώνα, ο μοναχός παρέμενε στην Αυλή του Βογόριδος και προσπάθησε να πείσει με κάθε τρόπο τον καινούργιο του αφέντη για την ανωτερότητα της χριστιανικής διδασκαλίας. Σε μια άλλη ακόμη πιο μυθική ιστορία, υποτίθεται ότι η αδελφή του Βούλγαρου βασιλιά είχε συλληφθεί αιχμάλωτη και είχε μεταφερθεί στο Μέγα Παλάτιο όπου η Θεοδώρα την προσηλύτισε στην Ορθοδοξία. Τελικά οι δύο αιχμάλωτοι ανταλλάχθηκαν· ο Βόγορις ξαναβρέθηκε με την αδελφή του η οποία αναθέρμανε την περιέργειά του για τη χριστιανική πίστη, ενώ ο ιεραπόστολος Θεόδωρος Κουφαράς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.⁷⁴

Η δυνατότητα της εξάπλωσης του χριστιανισμού ανά-

μεσα στους σλαβικούς πληθυσμούς απέκτησε μεγαλύτερη δυναμική αργότερα, υπό τον πατριάρχη Φώτιο, όταν δύο αδελφοί με εξαιρετες γλωσσολογικές ικανότητες ανέλαβαν να επινοήσουν ένα σλαβικό αλφάβητο για την καταγραφή της ομιλούμενης βουλγαρικής. Από τη στιγμή που οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος ανέπτυξαν τη νέα γλώσσα, βάλθηκαν να μεταφράσουν τις Γραφές, θεολογικά και λειτουργικά κείμενα στην παλαιά εκκλησιαστική σλαβονική, ώστε να διευκολυνθεί η διαδικασία του προσηλυτισμού και της χριστιανικής εκπαίδευσης. Η κρίσιμη στιγμή είναι πιθανόν το 866 και η επιτυχία θα εγγραφεί στο ενεργητικό του πατριάρχη Φωτίου, που είχε διοριστεί επικεφαλής της Εκκλησίας το 858.⁷⁵ Όμως η ιεραποστολική προσπάθεια είχε ξεκινήσει επί Θεοδώρας, χάρη στις επαφές της με τον Βούλγαρο ηγεμόνα, τον Βόγορι, τη δεκαετία του 840.

Μια ακόμη περιοχή ιεραποστολικής δράσης βρίσκεται στα απομακρυσμένα ανατολικά εδάφη της Αυτοκρατορίας, αν και δεν αφορά κάποιο ειδωλολατρικό λαό αλλά μία σέκτα αιρετικών που αυτοπροσδιορίζονται ως οπαδοί του Παύλου από τα Σαμόσατα. Η όλη ιστορία, περισσότερο από μια προσπάθεια να πειστούν οι αιρετικοί για την υπεροχή της χριστιανικής πίστης, έλαβε τη μορφή εκστρατείας, ώστε οι διωκόμενοι Παυλικιανοί να αναγκαστούν να επανακάμψουν εκόντες-άκοντες στο Ορθόδοξο ποίμνιο και να απαρνηθούν τα σφάλματα της δυαδικής τους αίρεσης. Ο Θεόφιλος είχε στραφεί κατά των Παυλικιανών και πριν από το 842, όμως οι προσπάθειές του επαναλαμβάνονταν τώρα από άλλους με Ορθόδοξο ζήλο. Το 843/844 κάποιος ονόματι Καρβέας, ο οποίος είχε υπηρετήσει σε υψηλές θέσεις του βυζαντινού στρατού, αυτο-

μόλησε στους Άραβες μαζί με πέντε χιλιάδες οπαδούς του για να αποφύγει τις προσπάθειες προσηλυτισμού της Θεοδώρας. Το γεγονός στάθηκε αφορμή για μια σειρά αντιποίνων, που τελικά κατέληξαν σε μια οργανωμένη εκστρατεία. Επί πολλά έτη, πολυπληθή βυζαντινά στρατεύματα πολεμούσαν κατά των φανατικών Παυλικιανών, που προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να υποταχτούν στην Ορθοδοξία. Η διαμάχη τερματίστηκε όταν ο Βασίλειος Α' τους τιμώρησε κατακτώντας τα εδάφη των Παυλικιανών στη δεκαετία του 870.⁷⁶

Πάντως απέναντι στις ατυχείς στρατιωτικές επιδόσεις της αντιβασιλείας της, οφείλουμε να αντιπαραθέσουμε τη γενικότερη εντύπωση για τη συνετή και επιτυχή διακυβέρνηση της Θεοδώρας. Σε μια σχετική με τη χρηστή της διοίκηση αφήγηση, που μάλλον βασίζεται σε θρύλους, αναφέρεται ότι η Θεοδώρα συγκάλεσε τη Σύγκλητο το 856 και επέδειξε στους συγκλητικούς τους οικονομικούς πόρους που είχαν συσσωρευτεί στη διάρκεια της αντιβασιλείας της. Καταμετρώντας τον χρυσό και το ασήμι που είχε συγκεντρωθεί στο θησαυροφυλάκιο, η Θεοδώρα τους πληροφόρησε ότι ένα μέρος το κληρονόμησε από τον άνδρα της, τον Θεόφιλο, ενώ τα υπόλοιπα τα πρόσθεσε η ίδια στη διάρκεια της εξουσίας της (εμὴν ἀρχήν).⁷⁷ Θα ήταν λογικό να συνδυαστεί αυτή η αξίωση με τα εμπορικά ενδιαφέροντα της οικογένειας της Θεοδώρας. Αλλά ενώ ο Θεόφιλος είχε πιθανόν καταδικάσει τις εμπορικές ασχολίες της ως εντελώς ανάρμοστες για όποιον κατέχει αυτοκρατορική εξουσία, δεν αποκλείεται η αυτοκράτειρα να είχε επενδύσει το επιχειρηματικό της ταλέντο στη φροντίδα των δημόσιων οικονομικών.

Η επινόηση αυτής της ιστορίας ίσως να οφείλεται στο

ότι ο γιος της Μιχαήλ παρουσιάζεται από τις μεταγενέστερες εχθρικές πηγές σαν σπάταλος που διασπάθιζε το κρατικό χρήμα σε ασήμαντα και ανάρμοστα πράγματα, όπως τα δώρα που έκανε για τα βαφτίσια των παιδιών των φίλων του αρματηλατών. Η διακυβέρνηση της μητέρας αντιπαρατίθεται στην αντίστοιχη του γιου της και η σύγκριση αποβαίνει σε βάρος του τελευταίου. Ωστόσο πίσω από παρόμοιες ιστορίες κρύβεται πάντα μια δόση αλήθειας: δεν βρέθηκε κανείς να κατηγορήσει τη Θεοδώρα για κακοδιαχείριση των οικονομικών πόρων της Αυτοκρατορίας· αντίθετα η αντιβασιλεία της χαρακτηρίζεται από την επιδέξια διαχείρισή της.⁷⁸ Αλλά και ο αδελφός της, Βάρδας, επωφελήθηκε από την οικονομική άνθηση, αφού το αυτοκρατορικό χρήμα τον βοήθησε να χρηματοδοτήσει την ανώτερη εκπαίδευση καθώς και σημαντικές ιεραποστολικές πρωτοβουλίες. Στη διάρκεια της δεκαετίας της επιτυχημένης διακυβέρνησής του (βλ. παρακάτω), ο Βάρδας επένδυσε στην εκπαίδευση καθηγητών, έκτισε βιβλιοθήκες, οικοδόμησε σημαντικά κτήρια και άσκησε αποτελεσματικά την αυτοκρατορική διοίκηση χωρίς να τον απασχολούν οικονομικά προβλήματα. Ακόμα κι αν δεν το παραδέχτηκε ποτέ, ένα μέρος της επιτυχίας του το όφειλε στην αδελφή του Θεοδώρα.

☞ Η μητρική ευθύνη
απέναντι στον ανήλικο Μιχαήλ Γ' ☜

Ο Βίος του Συμεών, ενός από τους αδελφούς μοναχούς από τη Μυτιλήνη, διασώζει μian αφήγηση κατά την

οποία ο άγιος επισκέπτεται την Αυλή για να συζητήσει με τον Ιωάννη Γραμματικό. Σε μια θαυμάσια σκηνή, η Θεοδώρα προεδρεύει σε αυτή τη θεολογική συνάντηση περιστοιχισμένη από όλα της τα παιδιά. Οι θυγατέρες της στέκονται πίσω από τον θρόνο της, ενώ ο τρίχρονος Μιχαήλ παίζει στα πόδια της. Το κείμενο αναφέρει ότι ο μικρός ξεχωρίζει τον άγιο από τον πατριάρχη· σπρώχνει τον Ιωάννη αποκαλώντας τον «κακό παππού» με τα μωρουδίστικά του λόγια, όταν ωστόσο απευθύνεται στον Συμεών τον αποκαλεί «καλό» και αγκαλιάζει τα γόνατά του. Ο Μιχαήλ εμφανίζεται «να αγκαλιάζει και να μιλάει ευχαρίστως σ' έναν άγνωστο και παράξενο άνθρωπο, με δυσάρεστο για ένα παιδί παρουσιαστικό που οφειλόταν στον ασκητισμό και στην ενδυμασία του». ⁷⁹ Όμως η ικανότητά του ως παιδιού να ξεχωρίζει τους ανθρώπους φαίνεται πως δεν βοήθησε τον Μιχαήλ ως ενήλικο. Ωστόσο αυτή η θεοσεβής ιστορία αποκαλύπτει ότι οι Βυζαντινοί εκείνης της εποχής θεωρούσαν φυσιολογικό η αυτοκράτειρα να δέχεται σε ακρόαση περιστοιχισμένη από ολόκληρη την οικογένειά της. Ακόμη και τον νεαρό πρίγκιπα δεν τον στέλνουν να παίζει με την τροφή του. Πράγματι η συμμετοχή όλων των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας σε δημόσιες εκδηλώσεις επιβεβαιώνεται από πολλές τελετές, οι οποίες δίνουν έμφαση στην παρουσία μωρών στην αγκαλιά ενηλίκων.

Ο Μιχαήλ είναι το μικρότερο από τα πέντε επιζώντα παιδιά της και το μοναδικό αγόρι· έχει άρρενες παιδαγωγούς και εκπαιδεύεται με τον τρόπο που αρμόζει σ' έναν μελλοντικό αυτοκράτορα. Η Θεοδώρα θα παίζει σημαντικό ρόλο στη μόρφωσή του ασκώντας τον έλεγχο στην Αυλή και δίνοντας το παράδειγμα της αυτοκρατο-

ρικής συμπεριφοράς, ενώ ευνούχοι αξιωματούχοι τον εκπαιδεύουν στο τυπικό των επίσημων τελετών. Αναφέρεται κάποιος παιδαγωγός, όμως δεν φαίνεται να αναπτύσσεται μια στενή και πιο μόνιμη σχέση με τον Μιχαήλ. Αν η ευκολία με την οποία αργότερα ο Βασίλειος ο Μακεδών κέρδισε ύπουλα τη συμπάθεια του νεαρού αυτοκράτορα υποδηλώνει την απομόνωση του τελευταίου, πιθανόν ο Μιχαήλ να στερήθηκε στενοί φίλους ήδη από την παιδική του ηλικία.⁸⁰ Διαθέτουμε ωστόσο μια χαριτωμένη αφήγηση όπου η αυτοκρατορική οικογένεια συμμετέχει στον τρυγητό σ' ένα αυτοκρατορικό κτήμα στον Βόσπορο. Με το πολυτελές τους πλοιάριο τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας πηγαίνουν εκδρομή για να παρακολουθήσουν τον τρύγο και το πάτημα των σταφυλιών. Το γεγονός θυμίζει έντονα τις αρχαίες γιορτές όπου γίνεται ακόμη επίκληση στο όνομα του Βάχχου (βλ. την εν Τρούλλω Σύνοδο), μια εντελώς παγανιστική διασκέδαση που δεν εννοεί να εξαφανιστεί παρά τις επανειλημμένες επεμβάσεις της Εκκλησίας.

Αντίθετα με τον Μιχαήλ, δεν γίνεται καμία μνεία για τη μόρφωση των αδελφών του, αν και ήταν όλες εστεμμένες. Υποθέτουμε πως θα διδάχτηκαν ό,τι ήταν απαραίτητο για μια αυτοκρατορική πριγκίπισσα. Ο Θεόφιλος καμάρωνε τις κόρες του και είχε κτίσει για χάρη τους ένα πολυτελέστατο ανάκτορο, τον Καριανό, που βρισκόταν στη συνοικία των Βλαχερνών. Οι τέσσερις αδελφές του Μιχαήλ ζούσαν μια άνετη ζωή σε μια εκλεκτή ιδιωτική κατοικία, σε σχετική απόσταση από την Αυλή, προφανώς με τους υπηρέτες τους και το λοιπό αυτοκρατορικό προσωπικό. Όμως η γέννηση του Μιχαήλ απομάκρυνε τη δυνατότητα να διεκδικήσουν τη διαδοχή. Η Θέκλα, η

πρωτότοκη, είχε συνδεθεί με την αυτοκρατορική εξουσία σχεδόν από τη γέννησή της και πιθανόν να είχε μεγαλώσει τρέφοντας ανάλογες φιλοδοξίες. Ωστόσο και παρά τις διαπραγματεύσεις με διάφορους δυνητικούς συμμάχους, ούτε αυτή ούτε οι νεότερες αδελφές της παντρεύτηκαν ποτέ.⁸¹ Η Θεοδώρα ήταν πολύ απασχολημένη με τις κρατικές υποθέσεις και πιθανότατα τις παραμέλησε. Γεγονός παραμένει ότι απέτυχε να τους εξασφαλίσει κατάλληλους συζύγους.

Όμως δεν αποκλείεται η Θεοδώρα να μην επιθυμούσε να παντρέψει τις κόρες της για να αποφύγει τον ενδεχόμενο κίνδυνο που θα συνιστούσαν οι γαμπροί για τον Μιχαήλ. Αν η Θέκλα, η Άννα, η Αναστασία και η Πουλχερία παντρεύονταν ικανούς συζύγους, πιθανόν οι τελευταίοι να αμφισβητούσαν τα κληρονομικά του δικαιώματα. Έτσι ενδέχεται η αυτοκράτειρα να θεώρησε πιο ασφαλές να μην τους επιτρέψει να παντρευτούν, θεωρώντας ότι οποιοσδήποτε ενήλικας και επαρκής συγγενής του νεαρού πρίγκιπα ήταν πιθανό να αποδειχτεί διεκδικητής του θρόνου. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που οι αδελφές του Μιχαήλ έμειναν ανύπαντρες. Η ομοιότητα με την αυτοκράτειρα Πουλχερία του Ε΄ αιώνα είναι εντυπωσιακή: εκείνη είχε φτάσει σε σημείο να υποχρεώσει τις αδελφές της να αποδεχθούν την αγαμία, ώστε να μην αμφισβητηθεί η κληρονομιά του αδελφού τους. Δεν γνωρίζουμε αν τον Θ΄ αιώνα υπήρξε κάποιος που να σκέφτηκε αυτό το προηγούμενο. Ωστόσο η επανάληψη αυτού του αρχαίου ονόματος στην αυτοκρατορική οικογένεια αποτελεί παράξενη σύμπτωση.⁸² Συνήθως ερμηνεύεται με βάση την αφοσίωση του Θεόφιλου και της Θεοδώρας στον ναό των Βλαχερνών, ο οποίος ιδρύθηκε από την Πουλχερία τον Ε΄ αιώ-

να. Φαίνεται πάντως ότι η ίδια η Πουλχερία, η τέταρτη κόρη του αυτοκρατορικού ζεύγους, είχε πληροφορηθεί τα σχετικά με τη συνονόματή της. Να είχε άραγε σκεφτεί ότι όφειλε να πάρει έναν παρόμοιο όρκο αγαμίας και να μην παντρευτεί για χάρη του μικρού αδελφού της; Κάτι τέτοιο φαντάζει απίθανο. Όμως αν η μητέρα της, η Θεοδώρα, επέβαλε μίαν ανάλογη πολιτική, η μόνη της επιλογή θα ήταν να συμμορφωθεί.

☞ Ο γάμος του Μιχαήλ Γ' ☜

Όταν ο Μιχαήλ φτάνει στην κατάλληλη ηλικία, η Θεοδώρα πράττει αυτό που τώρα πια ξέρουμε ότι αποτελεί ευθύνη κάθε καλής μητέρας: φροντίζει να τον νυμφεύσει. Σε ηλικία δεκαέξι ετών, ο Μιχαήλ είναι σχεδόν έτοιμος να αναλάβει τις αυτοκρατορικές του ευθύνες και έχει ήδη μια ερωμένη, την Ευδοκία Ιγγερινή, κόρη του Ίγγερος, ενός Βίκινγκ στην αυτοκρατορική υπηρεσία. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, η Θεοδώρα και ο Θεόκτιστος δεν τη συμπαθούσαν και εκείνη τους ανταπέδιδε την αντιπάθεια. Έτσι ο γάμος κανονίστηκε ως έναν βαθμό για να ικανοποιηθεί η επιθυμία της Θεοδώρας να δει τον γιο της παντρεμένο με μια κατάλληλη σύζυγο.

Όπως θα περίμενε κανείς, τα ιστορικά χρονικά καταγράφουν μόνο τα βασικά: το 855 η Θεοδώρα πάντρεψε τον γιο της με μια άλλη Ευδοκία, κόρη ενός αυλικού που ονομαζόταν Δεκαπολίτης επειδή καταγόταν από τη Δεκάπολη, μια επαρχιακή πόλη. Η Ευδοκία Δεκαπολίτισσα στέφθηκε αυτοκράτειρα και παντρεύτηκε με κάθε επι-

σημότητα, σύμφωνα με τις καθιερωμένες τελετές τις οποίες έχουμε περιγράψει σε προηγούμενους ανάλογους γάμους. Αντίθετα δύο μεταγενέστερες πηγές παραδίδουν μια εντελώς διαφορετική εκδοχή, όπου περιλαμβάνεται το λογοτεχνικό στοιχείο των γαμήλιων καλλιστείων. Η πιο εκτεταμένη αφήγηση περιέχεται στον *Βίο* μιας άλλης αγίας, της Ειρήνης της Χρυσοβαλάντου, η οποία ήταν ηγουμένη της ομώνυμης Μονής. Αυτό το αγιογραφικό κείμενο γράφτηκε περί τα τέλη του Ι' αιώνα και έχει ως πρότυπό του τον *Βίο της Θεοδώρας*.⁸³ Περιλαμβάνει, προβλέψιμα, λεπτομέρειες του μηχανισμού οργάνωσης ενός διαγωνισμού ομορφιάς ανάμεσα στις υποψήφιες νέες του Μιχαήλ: επιστολές στέλνονται σε όλη την επικράτεια για να βρεθεί η κατάλληλη νέφη (τα προσόντα απαριθμούνται ένα προς ένα). Και όλοι όσοι έχουν τις κατάλληλες κόρες ετοιμάζονται να τις στείλουν στην Κωνσταντινούπολη για να λάβουν μέρος στα αυτοκρατορικά καλλιστεία.⁸⁴

Σε αυτό το σημείο του *Βίου της αγίας Ειρήνης* είναι σαφές ότι η αφήγηση περί γαμήλιων καλλιστείων έχει υστερόβουλα κίνητρα: δίνει τη δικαιολογία στην Ειρήνη να φύγει από την Καππαδοκία, όπου είχε γεννηθεί, και να πάει στην Κωνσταντινούπολη όπου θα γίνει μοναχή. Οι γονείς της χρησιμοποιούν τον διαγωνισμό ομορφιάς ως πρόσχημα για να τη στείλουν στην πρωτεύουσα μαζί με την αδελφή της και μία συνοδό. Αλλά αντίθετα από την Κασσία η Ειρήνη δεν θα συμμετάσχει στον διαγωνισμό γιατί φτάνει πολύ αργά για να πάρει μέρος. Η αργοπορία της οφείλεται στην επιμονή της να διακόψει το ταξίδι για να επισκεφτεί τον άγιο Ιωαννίκιο (παράγραφος 6). Όμως, όχι μόνο ξέρουμε ότι ο άγιος έχει πεθάνει εδώ και καιρό,

αλλά είναι προφανές ότι αυτή η επίσκεψη παραπέμπει στη συνάντηση της Θεοδώρας με έναν άλλον ευσεβή άνδρα, τον Ησαΐα. Και στις δύο περιπτώσεις, ένας άγιος θα προβλέψει το μέλλον των νεαρών κοριτσιών, όμως στην περίπτωση της Ειρήνης το μέλλον της δεν περιλαμβάνει αυτοκρατορικό γάμο. Όταν φτάνει στην πρωτεύουσα και ανακαλύπτει ότι τα γαμήλια καλλιστεία είναι ήδη παρελθόν, η Ειρήνη πλημμυρίζει από χαρά. Ο συγγραφέας καταλήγει: η Ειρήνη προοριζόταν για έναν καλύτερο νυμφίο, τον Χριστό (παράγραφοι 8-9). Η μόνη αντίφαση σε αυτόν τον ευλαβικό μύθο είναι ο κατοπινός γάμος της αδελφής τής Ειρήνης, που αλλού κατονομάζεται ως Θεοδοσία, με τον Βάρδα, τον αδελφό της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (παράγραφος 6). Δεν αποκλείεται λοιπόν ένας αξιόπιστος ιστορικός πυρήνας να κρύβεται σε αυτόν τον *Βίο*.

Η δεύτερη αφήγηση του γάμου του Μιχαήλ είναι εξίσου αναξιόπιστη, αυτή τη φορά επειδή περιλαμβάνεται στον *Επικήδειο* που είχε συνθέσει ο Λέων ΣΤ΄ για τον πατέρα του Βασίλειο, ο οποίος διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄.⁸⁵ Ο λόγος αναγνώστηκε στην κηδεία του Βασιλείου το 888 και ο στόχος του ήταν ξεκάθαρος. Η περιγραφή των γαμήλιων καλλιστείων που είχε οργανώσει η Θεοδώρα προκειμένου να επιλέξει ο Μιχαήλ τη μέλλουσα γυναίκα του επικεντρώνεται σε μια άλλη υποψήφια που δεν έμελλε να κερδίσει το έπαθλο. Σκοπός του Λέοντα είναι να περιγράψει πώς ο αυτοκράτορας δεν διάλεξε την Ευδοκία Ιγγερινή επειδή –και αυτή επίσης– προοριζόταν να παντρευτεί έναν καλύτερο άνδρα. Εδώ υπαινίσσεται ότι η συγκεκριμένη Ευδοκία θα παντρευόταν αργότερα τον Βασίλειο. Με αυτόν τον τρόπο τεκμηριώνει τον γάμο των γονιών του, αφού η Ευδο-

κία Ιγгерινή ήταν μητέρα του και ο Βασίλειος Α' πατέρας του.

Έτσι τουλάχιστον ισχυρίζεται ο Λέων ΣΤ' στη δική του αφήγηση των γαμήλιων καλλιστείων, περισσότερο από τριάντα χρόνια μετά. Όμως γνωρίζουμε από άλλες πηγές πως ούτε αυτή δεν είναι η πραγματική ιστορία. Η αφοσίωση του Μιχαήλ στην ερωμένη του έμελλε να αποδειχτεί η πιο μόνιμη δέσμευση της ζωής του. Η Ευδοκία Ιγгерινή δεν ήταν απλώς πανέμορφη γυναίκα: ήταν απ' ό,τι φαίνεται η βασιική γυναίκα της ζωής του. Έτσι, όταν ο Μιχαήλ «επιλέγει» την άλλη Ευδοκία, η τελευταία γίνεται αυτοκράτειρα, όχι όμως και σύζυγος. Γιατί ο Μιχαήλ δεν έχει καμιά πρόθεση να εγκαταλείψει την ερωμένη του.

✦ Βασίλειος ο Μακεδών ✦

Το κλειδί για να κατανοήσουμε το περίπλοκο αποτέλεσμα των γαμήλιων καλλιστείων βρίσκεται στον ρόλο που έπαιξε ο Βασίλειος, γνωστός ως Μακεδών, ο οποίος γίνεται φίλος του Μιχαήλ Γ' εκείνη περίπου την εποχή. Τα μπερδέματα και οι αντιφάσεις αφθονούν στις ιστορίες που περιβάλλουν το άτομό του. Αν απαλείψουμε τις μεταγενέστερες προσθήκες που προορίζονταν να αποδείξουν ότι ήταν συγγενής της κυβερνώσας Αρμενικής δυναστείας, ότι το πεπρωμένο του ήταν ανέκαθεν αυτοκρατορικό, ότι έσωσε το Βυζάντιο από έναν τρυφηλό και αδύναμο ηγεμόνα, η καταγωγή του παραμένει σκοτεινή. Οι γονείς του είχαν μετοικήσει από την Αρμενία στην περιοχή της Μα-

κεδονίας που είχε γίνει ανεξάρτητο Θέμα υπό την αυτοκράτειρα Ειρήνη· ο Νικηφόρος Α΄ την είχε χρησιμοποιήσει σαν ασπίδα των δυτικών συνόρων με τη Βουλγαρία. Νιώθοντας ότι δεν είχε προοπτικές στην επαρχία, ο Βασίλειος, όπως πολλοί άλλοι φιλόδοξοι νέοι πριν και μετά απ' αυτόν, αναζήτησε την τύχη του στην πρωτεύουσα. Οι ικανότητές του να δαμάζει άλογα και η δύναμή του στην πάλη και άλλα αθλήματα προσέλκυσαν την προσοχή κάποιων συγκλητικών. Έτσι ταπεινά πρωτομπήκε στην Αυλή προκειμένου να δαμάσει ένα εξαιρετικό αλλά πολύ δύστροπο άλογο. Τα κατάφερε, με αποτέλεσμα να διοριστεί στους αυτοκρατορικούς στάβλους· εκεί δεν άργησε να τραβήξει την προσοχή του Μιχαήλ Γ΄.

Δεν ξέρουμε με ποιον τρόπο κατάφερε να κερδίσει και να διατηρήσει τη συμπάθεια του Μιχαήλ. Λέγονται πολλά για την υποτιθέμενη ομοφυλοφιλία τους.⁸⁶ Όμως είναι σαφές ότι όταν ο νεαρός αυτοκράτορας ξεκινάει την ενήλικη ζωή του και υποχρεώνεται από τη μητέρα του να διαλέξει μια σύζυγο, ο Μιχαήλ στρέφεται στον φίλο του Βασίλειο. Του ζητάει μάλιστα να τον βοηθήσει να διατηρήσει τη συντροφιά της ερωμένης του παίρνοντας διαζύγιο από τη δική του σύζυγο, τη Μαρία, για να νυμφευθεί κατόπιν την Ευδοκία Ιγγερινή. Με αυτόν τον τρόπο ο γάμος του αυτοκράτορα με την Ευδοκία Δεκαπολίτισσα είχε μόνον τυπική αξία. Παράλληλα και ο γάμος του Βασιλείου με την άλλη Ευδοκία θα ήταν φυσικά συμβατικός, αφού η πρόθεση του Μιχαήλ είναι να συνεχίσει να χαίρεται τον έρωτά του με την Ιγγερινή. Πίσω από αυτούς τους τυπικούς γάμους κρύβονται περίπλοκες συμφωνίες, ώστε ο Μιχαήλ και η Ευδοκία Ιγγερινή να διατηρήσουν τη σχέση τους που δεν ενέκρινε η Θεοδώρα.

Όμως τα προσχήματα πρέπει να τηρηθούν· η επιλογή στα γαμήλια καλλιστεία θα ισχύσει και ο Μιχαήλ θα παντρευτεί μια πανέμορφη γυναίκα που την είχε διαλέξει η μητέρα του, ενώ παράλληλα θα απολαμβάνει τη συντροφιά της ερωμένης του που τώρα πλέον είναι βολικά παντρεμένη με τον καλύτερό του φίλο.

Ο Λέων φυσικά δεν αναφέρει τίποτα απ' όλα αυτά στο εγκώμιο που πλέκει στον πατέρα του Βασίλειο. Είναι ωστόσο σαφές ότι οι σύγχρονοί του αντιλαμβάνονταν τη σύγχυση, αφού δεν ήταν ξεκάθαρες οι εξελίξεις.⁸⁷ Το πρώτο βήμα είναι το διαζύγιο του Βασιλείου από τη σύζυγό του Μαρία, την οποία στέλνει πίσω στην οικογένειά της στη Μακεδονία φορτωμένη με τα κατάλληλα δώρα για αποζημίωση. Προφανώς θα βρέθηκαν κάποιες εύλογες αιτίες για να ξεφορτωθεί την πρώτη του σύζυγο, η οποία, αν και δεν αναφέρεται καθόλου μέχρι τότε, τον είχε συνοδεύσει στην Κωνσταντινούπολη. Κατόπιν ο Βασίλειος παντρεύεται τη γυναίκα που οι πάντες στην Αυλή γνωρίζουν ότι είναι ερωμένη του Μιχαήλ, την κόρη του Ιγγέρου, την αυτοκρατορική μοιχαλίδα. Αποδέχεται λοιπόν με τη θέλησή του τον ταπεινωτικό ρόλο τού κατ' όνομα συζύγου της Ευδοκίας Ιγγερινής, ώστε ο αυτοκράτορας να μπορεί να έχει ταυτόχρονα σύζυγο και ερωμένη. Το πόσο λεπτές είναι οι ισορροπίες γίνεται ολοφάνερο όταν ο Μιχαήλ, επιμένοντας να βρει στον φίλο του Βασίλειο μια ερωμένη, του «προσφέρει» τη μεγαλύτερη αδελφή του, τη Θέκλα την πορφυρογέννητη.

Ο Βασίλειος συμφωνώντας σε όλα αυτά αντιλαμβανόταν πως ο Μιχαήλ θα του ήταν ευγνώμων όσο καιρό κρατούσε ο έρωτάς του για την Ευδοκία Ιγγερινή. Και έτσι φαίνεται ότι έγινε. Όταν το 859 η Ευδοκία γέννησε έναν

γιο, τον Κωνσταντίνο, ο Βασίλειος όφειλε να τον αναγνωρίσει σαν δικό του παρ' όλη την αμφιλεγόμενη πατρότητα. Μερικά χρόνια μετά, το 866, η Ευδοκία απέκτησε και δεύτερο γιο, τον Λέοντα, και σε αυτή την περίπτωση ορισμένες πηγές καταγράφουν αυτό που προφανώς ήταν κοινό μυστικό: «Ο Λέων ο αυτοκράτορας γεννήθηκε από τον Μιχαήλ και την Ευδοκία Ιγγερινή».⁸⁸ Φυσικά ο Μιχαήλ δεν μπορούσε να αναγνωρίσει τον Κωνσταντίνο και τον Λέοντα ως γιους του, αφού κάτι τέτοιο θα αποκάλυπτε τον συμβιβασμό. Έτσι θεωρήθηκαν παιδιά του Βασιλείου, αν και ορισμένοι το αμφισβητούσαν. Δεν ξέρουμε πόσοι αυλικοί ήταν εν γνώσει της συμφωνίας των δύο ανδρών. Ωστόσο φαίνεται απίθανο να περνούσαν απαρατήρητες οι συχνές συναντήσεις του αυτοκράτορα με την Ευδοκία, τη γυναίκα του Βασιλείου.

Σε αυτό το διάσημο «ménage à trois», των δύο φίλων και της όμορφης Ευδοκίας Ιγγερινής, ο Μιχαήλ είναι ο μόνος που επωφελείται και μάλιστα παράνομα. Η γυναίκα του, η Ευδοκία Δεκαπολίτισσα, είναι αυτοκράτειρα αλλά δεν έχει παιδιά επειδή ο Μιχαήλ είναι πολύ απασχολημένος με την άλλη Ευδοκία. Ο φίλος του Βασίλειος είναι υποχρεωμένος να προσποιείται ότι τα δύο αγόρια που είχε γεννήσει η γυναίκα του Ευδοκία Ιγγερινή, ο Κωνσταντίνος και ο Λέων, είναι δικά του. Αλλά βέβαια είναι οι παράνομοι απόγονοι του Μιχαήλ. Στο μεταξύ το αυτοκρατορικό ζεύγος παραμένει άτεκνο και η συνέχεια της δυναστείας απειλείται σοβαρά. Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ η Ευδοκία θα γεννήσει δύο ακόμη αγόρια, τον Στέφανο και τον Αλέξανδρο, τα οποία είναι προφανώς γνήσια παιδιά του Βασιλείου. Στον *Επικήδειο* που συνθέτει αργότερα για τον πατέρα του ο Λέων, η έμφαση που δίνει

στην πατρότητά του στοχεύει στη δημιουργία της ίδιας εντύπωσης και για τον εαυτό του. Όμως οι αμφιβολίες παραμένουν, τότε και τώρα. Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο Μιχαήλ, αν και εξωτερικά συμμορφώθηκε στον γάμο που κανόνισε η Θεοδώρα για λογαριασμό του, στην πράξη ακύρωσε την επιλογή της νύφης. Πιθανόν ο απόηχος από το μάθημα των γαμήλιων καλλιστείων του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ και του άτυχου πρώτου του γάμου να συζητιόταν ακόμη στην Αυλή.

Έτσι, αν η Θεοδώρα πίστευε ότι με τον διαγωνισμό ομορφιάς του 855 θα απομάκρυνε τον γιο της από έναν δεσμό που θεωρούσε ανάρμοστο, απέτυχε παταγωδώς. Η «επιλογή» της Ευδοκίας Δεκαπολίτισσας προοριζόταν να προμηθεύσει στον Μιχαήλ μια κατάλληλη και νόμιμη σύζυγο. Όμως με τη συνενοχή του φίλου του, του Βασιλείου, ο Μιχαήλ ακυρώνει την ουσία και διατηρεί μονάχα την τυπική μορφή αυτού του γάμου, ενώ εξακολουθεί να κοιμάται με την ερωμένη του. Το αποτέλεσμα είναι ότι μένει χωρίς νόμιμους διαδόχους, αφού τα παιδιά της Ευδοκίας Ιγγερινής θεωρούνται παιδιά του Βασιλείου. Μια ακόμη συνέπεια είναι ότι ο Βασίλειος κερδίζει μια κρίσιμη θέση στο πλευρό του Μιχαήλ ως ο καλύτερός του φίλος και η Θεοδώρα παρακολουθεί ανήμπορη την αυξανόμενη επιρροή του στον γιο της. Ενώ κατορθώνει να διοική μια Αυτοκρατορία, δεν είναι σε θέση να ελέγξει τον γιο της και τις ερωτοδουλειές του. Τόσο αυτή όσο και εκείνος θα ήταν πολύ καλύτερα αν η Θεοδώρα του είχε επιτρέψει να παντρευτεί την αγαπημένη του Βίκινγκ, την οποία η Θεοδώρα αντιμετώπιζε ως απειλή.

☛ Η πτώση της Θεοδώρας από την εξουσία (856)
και η δολοφονία του Θεόκτιστου ☛

Μολονότι οι χρονογραφίες, που γράφτηκαν κατά κύριο λόγο έναν αιώνα μετά τα συγκεκριμένα γεγονότα, διαφωνούν στις λεπτομέρειες, στην πλειονότητά τους επιβεβαιώνουν ότι αυτός που συνωμότησε για την ανατροπή του Θεόκτιστου ήταν ο Βάρδας, ο θείος τού Μιχαήλ. Όπως είδαμε προηγουμένως, ο Βάρδας δυσφορούσε βλέποντας τον Θεόκτιστο να κατέχει την εξουσία και αισθανόταν παραμερισμένος από τον έμπειρο, ηλικιωμένο κυβερνήτη. Έτσι κάποια στιγμή μετά το 855, πιθανόν μετά τον αυτοκρατορικό γάμο που σηματοδότησε την ενηλικίωση του Μιχαήλ, προειδοποίησε τον ανιψιό του ότι η Θεοδώρα σχεδίαζε να τοποθετήσει κάποιον άλλο στον θρόνο, είτε μέσω ενός νέου γάμου είτε παντρεύοντας μία από τις αδελφές της με τον κατάλληλο γαμπρό. Αν συνέβαινε κάτι παρόμοιο, ο Μιχαήλ θα τυφλωνόταν και δεν θα γινόταν ποτέ αυτοκράτορας. Στο σημείο αυτό ο Βάρδας ποντάρει στο γνωστό προηγούμενο της Ειρήνης και του γιου της Κωνσταντίνου ΣΤ'. Παράλληλα λοιδορεί τον νεαρό πρίγκιπα επειδή, παρότι έχει πια ενηλικιωθεί και θα μπορούσε να κυβερνά για λογαριασμό του, δεν ασκεί καμιά εξουσία. Έτσι ο Μιχαήλ πείθεται να συνωμοτήσει μαζί του για την ανατροπή του Θεόκτιστου.⁸⁹ Αν και το αρχικό σχέδιο προέβλεπε την εξορία του Θεόκτιστου, οι συνωμότες καταλήφθηκαν από πανικό και ο ευνούχος δολοφονήθηκε τη στιγμή που προσπαθούσε να κρυφτεί κάτω από μια κλίνη μες στο ανάκτορο.⁹⁰

Η δολοφονία του προξένησε μεγάλη λύπη στη Θεοδώρα. Σε μιαν από τις πιο εμπειριστατωμένες μεταγενέστερες χρονογραφίες εμφανίζεται να επιπλήττει τον γιο της για τον φόνο εκείνου που «του είχε σταθεί σαν δεύτερος πατέρας».⁹¹ Αν και η συγκεκριμένη παρατήρηση μας κάνει να υποπτευόμαστε τον πραγματικό στόχο των Συνεχιστών του Θεοφάνη, αποτελεί παράλληλα ένα ενδιαφέρον σχόλιο για την υποτιθέμενη συμπεριφορά του Θεόκτιστου απέναντι στον νεαρό πρίγκιπα, όσο και για τις απόψεις της Θεοδώρας για τον ευνοούμενό της. Η θλίψη και ο θυμός της αποδίδονται στο γεγονός ότι η θέση της στην Αυλή αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό με τον θάνατό του. Πράγματι, ο Μιχαήλ θα διεκδικήσει στο εξής την κληρονομιά του ως ενήλικος και κατόπιν θα την εμπιστευτεί στον θείο του, τον αδελφό της Θεοδώρας, Βάρδα. Οι ανησυχίες της αυτοκράτειρας είναι δικαιολογημένες. Ο Βάρδας, αφού πρώτα εκδικήθηκε τον αξιωματούχο που τον εξόρισε το 844 και δεν του επέτρεψε να συμμετάσχει στην αντιβασιλεία, βάζει τώρα τον Μιχαήλ και τη Σύγκλητο να ανακοινώσουν ότι ο αυτοκράτορας ενηλικιώθηκε και στο εξής θα κυβερνά για λογαριασμό του.⁹² Στην πραγματικότητα όμως ο Μιχαήλ αναθέτει την καθημερινή διαχείριση της διακυβέρνησης στον Βάρδα, που έτσι αντικαθιστά τόσο τον Θεόκτιστο όσο και τη Θεοδώρα.

Μολονότι παραμερίζεται μετά τη δολοφονία του πρωθυπουργού της, η Θεοδώρα αρπάζεται από τα απομεινάρια της εξουσίας που είχε ασκήσει ως αντιβασιλίσσα. Τα επόμενα δύο χρόνια διατηρεί τον έλεγχο των διαμερισμάτων της στο Μέγα Παλάτιο. Είναι ένα παράδειγμα του συνήθους προβλήματος της διαδοχής – η παλιά μητέρα-αυτοκράτειρα δεν επιτρέπει στην καινούργια να καταλά-

βει τα διαμερίσματα που της ανήκουν δικαιωματικά στον αυτοκρατορικό γυναικωνίτη. Με το πείσμα της η Θεοδώρα καταστρέφει κάθε συναισθηματικό δεσμό ανάμεσα σε γιο και μητέρα. Αντίθετα με την Ευφροσύνη που αποφάσισε να αποχωρήσει στα γρήγορα το 830, η Θεοδώρα αρνείται να εγκαταλείψει το ανάκτορο. Ακόμη χειρότερα, όταν ο αυτοκράτορας απαιτεί από τον πατριάρχη Ιγνάτιο να την κείρει μοναχή, ο πατριάρχης αρνείται τηρώντας τους κανόνες της Εκκλησίας, σύμφωνα με τους οποίους καμιά γυναίκα δεν μπορεί να υποχρεωθεί να περιβληθεί το μοναστικό σχήμα· η υιοθέτηση του μοναστικού βίου πρέπει να είναι εθελούσια. Ο Ιγνάτιος αναμφίβολα έχει υπόψη του το σχίσμα που επακολούθησε μετά την υποχρεωτική κουρά της Μαρίας της Άμνιαν και τον δεύτερο γάμο του συζύγου της. Αρνείται λοιπόν να χρίσει τη Θεοδώρα και τις κόρες της μοναχές ενάντια στη θέλησή τους.⁹³ Η Εκκλησία έρχεται σε ρήξη με το Μέγα Παλάτιο, πράγμα που σημαίνει ότι η εκθρόνιση του Ιγνατίου από το πατριαρχικό αξίωμα, τον Νοέμβριο του 858, συνδέεται κατά πάσα βεβαιότητα με την εκδίωξη της Θεοδώρας από τα ανάκτορα, γεγονός που πιθανότατα συνέβη το προηγούμενο καλοκαίρι, τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 858.

Στη αρχή ο Μιχαήλ επιδιώκει να εξευμενίσει τη μητέρα του. Ύστερα προσπαθεί να την απομακρύνει· εξοβελίζει τρεις από τις αδελφές του σε ένα μοναστήρι, κατά πάσα πιθανότητα τον Καριανό, ενώ τη μικρότερη, την Πουλχερία, που ήταν η αγαπημένη της Θεοδώρας, τη στέλνει στη Μονή τα Γαστρίου.⁹⁴ Παράλληλα προβιβάζει τον Βάρδα σε διοικητή της ανακτορικής φρουράς (δομέστικο των σχολών), ανοίγοντάς του έτσι τον δρόμο που θα τον οδηγήσει στην κορυφή της βυζαντινής γραφειο-

κρατίας. Τελικά αναγκάζει τη Θεοδώρα να εγκαταλείψει το ανάκτορο, το οποίο εξουσίαζε για είκοσι έξι συναπτά χρόνια, και τη στέλνει να συναντήσει την αγαπημένη της κόρη στο Μοναστήρι. Σύμφωνα με τον *Βίο της Θεοδώρας*, ο φόνος του Θεόκτιστου υπήρξε η αιτία των βασάνων της. Ο *Βίος* δεν καταγράφει τίποτα το συγκεκριμένο για τον θάνατο του ευνούχου, απλώς αναφέρει: «Ο Βάρδας τον μισούσε και τον σκότωσε άδικα», και ταυτόχρονα δίνει έμφαση στη λύπη της Θεοδώρας για τη δολοφονία του ευνοουμένου της.⁹⁵ Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν ότι η αυτοκράτειρα υποχρεώθηκε να φύγει από το ανάκτορο παρά τη θέλησή της, αντίθετα με την απόφαση της Ευφροσύνης να αποχωρήσει με δική της πρωτοβουλία.⁹⁶

☞ Η απομάκρυνση της Θεοδώρας από την Αυλή (858) ☜

Όσο θυμό κι αν ένιωθε εξαιτίας της αναγκαστικής εξορίας της από την Αυλή, η Θεοδώρα δεν μπορούσε να κάνει τίποτα όσο ο Βάρδας κρατούσε τα ηνία της εξουσίας. Ορισμένοι ιστορικοί πιστεύουν πως η Θεοδώρα σχεδίαζε τη δολοφονία του – τόσο σφοδρά ήταν τα αισθήματά της. Ο *Βίος* της αφήνει να εννοηθεί ότι αρκετοί συγκλητικοί επιθυμούσαν να την επαναφέρουν στην εξουσία αλλά εκείνη αρνιόταν.⁹⁷ Ο αδελφός της είχε σφετεριστεί τη θέση της ως επικεφαλής της κυβέρνησης και ήταν φυσικό να νιώθει κακεντρέχεια απέναντί του. Το Συμβούλιο Αντι-

βασιλείας στην ουσία παραμερίστηκε όταν ο Μιχαήλ ανέλαβε την πρώτη του εκστρατεία μαζί με τον άλλο του θείο, τον Πετρωνά· η Θεοδώρα, προς μεγάλη της λύπη, είδε τον γιο της και τον αδελφό της να θριαμβεύουν. Για προφανείς λόγους διαθέτουμε ελάχιστες μαρτυρίες γι' αυτή την περίοδο της ζωής της. Ο Βίος της αναφέρει σχετικά: «Μετά την απομάκρυνσή της από την εξουσία, η ευλαβής και θεοσεβής αυτοκράτειρα Θεοδώρα φρόντισε αρκετούς ανθρώπους που αποτάθηκαν σε εκείνη για προστασία και τους βοήθησε με την καλή της την καρδιά, τον ενάρετο χαρακτήρα της και την πονετική της φύση, γιατί ήταν μια σπουδαία από πολλές απόψεις γυναίκα».⁹⁸

Η Θεοδώρα πιθανόν να ωφελήθηκε έμμεσα από τη μεγάλη νίκη που εορτάστηκε με θρίαμβο το 863, όταν ο Πετρωνάς περιούκλωσε τις δυνάμεις του Εμιράτου της Μελιτηνής και φόνευσε τον αρχηγό τους. Φαίνεται ότι μετά απ' αυτό οι περιορισμοί που είχαν επιβληθεί στα θηλυκά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας χαλάρωσαν και η Θεοδώρα και οι κόρες της μπόρεσαν να επανέλθουν στην κοσμική ζωή. Η Θεοδώρα ανέκτησε πιθανότατα τον τίτλο της αυγούστας, εφόσον το όνομά της περιλαμβάνεται στα θριαμβευτικά *acta* τα οποία τεκμηριώνουν την ύπαρξη μιας πλειάδας αυτοκρατορισσών.⁹⁹ Το γεγονός επιβεβαιώνεται από μια επιστολή του πάπα Νικολάου Α' προς τη Θεοδώρα, τον Νοέμβριο του 866. Σε αυτή ο πάπας αντιμετωπίζει θετικά το αίτημα του πατριάρχη Ιγνατίου, ο οποίος υποστηρίζει ότι εκθρονίστηκε μόνο και μόνο επειδή αρνήθηκε να κείρει την αυτοκράτειρα και τις θυγατέρες της ενάντια στη θέλησή τους.¹⁰⁰ Η ανάμιξη του Επισκόπου της Ρώμης στα εσωτερικά της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης έμελλε να οδηγήσει σε τεράστιες

δυσκολίες και διενέξεις· είναι λοιπόν ενδιαφέρον να σημειώσουμε τη μεγάλη σημασία που απέδιδε ο νόμιμος πατριάρχης στις σχέσεις του με τη Θεοδώρα.

Άραγε να επανέκτησε τουλάχιστον ένα μέρος του επίσημου ρόλου της ως αυτοκράτειρας-μητέρα; Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται πιθανό. Στην πραγματικότητα η βασική απόδειξη για την αποκατάσταση των αυτοκρατορικών γυναικών είναι ότι η Θέκλα, η μεγαλύτερη αδελφή, μεταφέρθηκε από το Μοναστήρι του Καριανού για να γίνει ερωμένη του Βασιλείου.¹⁰¹ Ο Βασίλειος την εγκατέλειψε το 867 και εκείνη βρήκε άλλον εραστή στο πρόσωπο του Ιωάννη Νητοκομήτη. Όταν όμως το πληροφορήθηκε ο Βασίλειος, διέταξε να τους δείρουν και τους δύο και ανάγκασε τον Ιωάννη να γίνει μοναχός. Τελικά η Θέκλα ίδρυσε ένα παρεκκλήσι που το αφιέρωσε στην πρωτομάρτυρα Θέκλα, στο σπίτι της στις Βλαχέρνες. Λεγόταν πως ήταν εξαιρετικά όμορφο και διακοσμημένο με περίσσια τέχνη. Η Θέκλα πέθανε κατάκοιτη. Από το γεγονός αυτό νομίζω πως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Θέκλα υπέφερε πολύ όντας εστεμμένη αυγούστα χωρίς καμιά εξουσία, μια πορφυρογέννητη που φιλοδοξούσε να διαδραματίσει αυτοκρατορικό ρόλο και που τελικά στερήθηκε κάθε δυνατότητα πολιτικής επιρροής.¹⁰²

Ο Βάρδας είχε πλέον σταθεροποιήσει την εξουσία του και τη δεκαετία μετά την πτώση της Θεοδώρας (856) είναι ο υπέρτατος ηγεμόνας του Βυζαντίου.¹⁰³ Ο Μιχαήλ προάγει πειθήνια τον θείο του στα υψηλότερα αξιώματα· το 862 τον διορίζει καίσαρα, πράγμα που σημαίνει ότι ο Βάρδας θα τον διαδεχθεί στον αυτοκρατορικό θρόνο αν συμβεί το απευκταίο στον Μιχαήλ. Ο Γενέσιος αναφέρει ότι η Θεοδώρα εκδήλωσε τον θυμό της προς τον αδελφό

της στέλνοντάς του έναν χιτώνα που του έπεφτε πολύ κοντός· πάνω στο ρούχο υπήρχε μια χρυσή πέρδικα, σύμβολο εξαπάτησης.¹⁰⁴ Το περιστατικό πρέπει να συνέβη περί το 866, γιατί θεωρήθηκε προφητικό και δεν έγινε ευχαρίστως αποδεκτό.

Στο μεταξύ ο Βασίλειος ανερχόταν παράλληλα με τον Βάρδα. Ο Μιχαήλ εκμεταλλεύθηκε την παραίτηση κάποιων αξιωματικών για να προβιβάσει τον φίλο του σε υψηλότερες θέσεις, όπως αυτή του στρατόρος (του αυτοκρατορικού ιπποκόμου) και αργότερα σε ένα αξίωμα που κανονικά κατεχόταν από ευνούχο (του παρακοιμώμενου). Όταν ο Βασίλειος ανέλαβε αυτή τη θέση του αρχιθαλαμηπόλου που έχει την ευθύνη να προστατεύει το υπνοδωμάτιο του αυτοκράτορα, απέκτησε πρόσβαση στον στενό κύκλο των προσωπικών υπηρετών του ηγεμόνα. Οι γαμήλιες συμφωνίες που όφειλε να τηρεί, του απέφεραν υψηλά αξιώματα και ακόμη μεγαλύτερη γειτνίαση με τον αυτοκράτορα. Παραμένοντας πιστός του φίλος και εκπληρώνοντας όλες του τις επιθυμίες, ο Μακεδόνας κατόρθωσε να αποκτήσει μια πολύ ισχυρή θέση ανάμεσα σε εκείνους που είχαν άμεση επαφή με τον Μιχαήλ.

Έχοντας τώρα εξασφαλίσει μια γερή βάση, ο Βασίλειος άρχισε να διαβάλλει τον Βάρδα στον φίλο του λέγοντας ότι ο θεός του συνωμοτούσε εναντίον του και πως εκείνος (ο Βασίλειος δηλαδή) θα μπορούσε να αποτρέψει αυτές τις απειλές. Ο Βάρδας είχε υπό τον έλεγχό του όλους τους διοικητικούς τομείς· είχε αναδειχθεί έξοχος οργανωτικός νους και διορατικός πάτρωνας του πολιτισμού και της παιδείας. Η ανώτερη εκπαίδευση είχε μεταμορφωθεί εκ βάθρων με τον διορισμό ανθρώπων όπως ο Λέων ο Μαθηματικός, ο οποίος δημιούργησε καινούργιες σχολές

για την εκπαίδευση της νέας γενιάς στις επτά κλασικές ελεύθερες τέχνες. Αλλά εκτός από την κυβερνητική του δραστηριότητα, ο Βάρδας ενθάρρυνε την άνθηση της ιεραποστολικής δράσης σε νέες περιοχές. Χάρη στη δική του επιμονή εκθρονίστηκε ο Ιγνάτιος και διορίστηκε πατριάρχης ένας συγγενής της αυτοκρατορικής οικογένειας, ο Φώτιος. Παρότι η διαδικασία της αντικατάστασης προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, και ιδίως του πάπα Νικολάου Α' στον οποίο προσέφυγε ο Ιγνάτιος, ο Φώτιος κατάφερε αμέσως να ασκήσει μεγάλη επιρροή μέσα από τον καινούργιο του ρόλο. Το 866, η συμπαράστασή του στους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο απέφερε καρπούς με τον προσηλυτισμό των Βουλγάρων και την υιοθέτηση του χριστιανισμού στην Ορθόδοξη μορφή του στη Μοραβία και άλλες περιοχές του σλαβικού κόσμου.

☛ Η δολοφονία του Βάρδα (866) ☚

Ίσως να ήταν αυτή ακριβώς η επιτυχία που εξόργισε τον Βασίλειο. Η αντιπαλότητά του προς τον θείο του Μιχαήλ οξύνθηκε σε σημείο να προειδοποιήσει τον φίλο του για μια υποτιθέμενη συνωμοσία: ο Βάρδας έτρεφε αυτοκρατορικές φιλοδοξίες και σύντομα θα αναλάμβανε δράση για να ξεφορτωθεί τον Μιχαήλ, τον νόμιμο αυτοκράτορα. Αληθινές ή όχι, οι φήμες έπεισαν όχι μόνο τον Μιχαήλ αλλά και άλλους που πιθανόν να είχαν υποφέρει στα χέρια του αυταρχικού κυβερνήτη του κράτους. Οι συνωμότες οργανώθηκαν και κατέστρωσαν την ανατροπή του καίσαρα, όπως αποκαλείτο ο Βάρδας. Η ευκαιρία δόθηκε χά-

ρη σε μια εκστρατεία κατά της Κρήτης, όπου θα συμμετείχαν ο Βάρδας και ο Μιχαήλ.

Το σχέδιο υλοποιείται όταν το εκστρατευτικό σώμα φτάνει στους Κήπους, στις ακτές του Θέματος των Θρακησιών, απ' όπου επρόκειτο να αποπλεύσουν τα πλοία για την Κρήτη. Εκεί ο Συμβάτιος, ο γαμπρός του Βάρδα, δίνει το σύνθημα για τη δολοφονική επίθεση στις 21 Απριλίου του 866.¹⁰⁵ Μόλις ο Βάρδας πέφτει νεκρός, οι συνωμότες κομματιάζουν το σώμα του και καρφώνουν τα γεννητικά του όργανα σε ένα κοντάρι, έτσι ώστε να υποφέρει και μετά θάνατον, και τα περιφέρουν σε όλο το στρατόπεδο με τον πιο εξευτελιστικό τρόπο.¹⁰⁶ Η δολοφονία και η άθλια μεταχείριση του νεκρού προξενούν διχόνοια στο στράτευμα. Ο Βάρδας έχαιρε εκτίμησης σε ορισμένους κύκλους. Μετά τον θάνατό του, η εκστρατεία κατά της Κρήτης ακυρώνεται αμέσως και ο Μιχαήλ με τον Βασίλειο επιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι δίνεται η εντύπωση ότι η εκστρατεία είχε σχεδιαστεί μόνο και μόνο για τη διευκόλυνση της δολοφονίας.

Μολονότι δεν γνωρίζουμε τίποτα σχετικά, κάποιος θα βρέθηκε να μαζέψει τα απομεινάρια και να θάψει το ακρωτηριασμένο πτώμα του Βάρδα. Πιθανόν η Θεοδώρα να φρόντισε για την ταφή του στη Μονή τα Γαστρίου, όπου αργότερα αναφέρεται ότι βρισκόταν ο τάφος του. Αν όντως έγινε έτσι, το κύρος του οικογενειακού ιερού προφανώς αποδείχτηκε ισχυρότερο από το μίσος που έτρεφε η Θεοδώρα για τον αδελφό της. Ίσως πάλι να την είχαν εντυπωσιάσει τα επιτεύγματα της δεκάχρονης ηγεμονίας του. Μετά τον θάνατό του, η Θεοδώρα δεν θέλησε να λησμονηθεί η μνήμη του και τον έθαψε ανάμεσα στους συγγενείς της στο ιερό, όπου ήδη αναπαυόταν η μητέρα τους

Θεοκτίστη. Με αυτόν τον τρόπο η Θεοδώρα προχώρησε στη συστηματική δημιουργία ενός τόπου όπου θα μνημονευόταν η οικογένειά της και όπου τελικά θα θαβόταν και η ίδια.

Μετά το 866, ωστόσο, και αφού έχει πια εξουδετερωθεί ο Βάρδας, ο Βασίλειος βλέπει να του ανοίγεται ο δρόμος για την εξουσία. Πείθει τον Μιχαήλ Γ' να τον κάνει εταίρο του στέφοντάς τον συναυτοκράτορα, με το επιχείρημα ότι αυτός, ο Βασίλειος, είχε σώσει τον Μιχαήλ από τον θάνατο στην επίθεση που σχεδίαζε εναντίον του ο Βάρδας. Ο Μιχαήλ υποχωρεί και τον χρίζει συναυτοκράτορα φορώντας του το στέμμα, αφού πρώτα το ευλογεί ο πατριάρχης Φώτιος στο ιερό της Αγίας Σοφίας. Λεπτομερής περιγραφή σώζεται στη χρονογραφία που αποδίδεται στον Λέοντα Γραμματικό και φαίνεται απολύτως αξιόπιστη: το Σάββατο της Πεντηκοστής του 866, στήθηκαν δύο θρόνοι αν και υπήρχε ένας αυτοκράτορας και την επόμενη μέρα, Κυριακή, οι δύο αυτοκράτορες κάθονταν πλάι πλάι στους θρόνους τους.¹⁰⁷

Ο πατριάρχης Φώτιος τους προσφώνησε με αυτή τους την ιδιότητα σε δύο κηρύγματά του: το πρώτο επ' ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του ψηφιδωτού της Παρθένου και του Θείου Βρέφους στην Αγία Σοφία στις 29 Μαρτίου του 867, το δεύτερο με το οποίο συνόψισε τη σύνοδο που συνεκλήθη το καλοκαίρι του ιδίου έτους. «Αξιαγάπητο ζεύγος ευσεβών αυτοκρατόρων, που ακτινοβολείτε μες στην πορφύρα, συνδεδεμένοι με τα πλέον αγαπητά ονόματα του πατρός και του υιού ... νοιάζεστε περισσότερο για την Ορθοδοξία παρά για την αλαζονεία του αυτοκρατορικού διαδήματος ...». Και αργότερα: «Ο Κύριος φρόντισε τον λαό Του και την κληρονομία Του και τον ελέη-

σε, διορίζοντας και ανυψώνοντας το αληθινό αυτοκρατορικό μεγαλείο του κράτους – τον αγαπητό Του υιό Βασίλειο. Γιατί είναι φανερό ότι τα κατορθώματα του πατρός, που τα λόγια σκιρτούν από αγαλλίαση όταν τα διηγούνται, εκείνος τα κληρονόμησε προίκα του και υπερηφάνεια του ...»¹⁰⁸ Καθισμένος σ' έναν αυτοκρατορικό θρόνο στο υπερώο της εκκλησίας και ακούγοντας τα λόγια του Φωτίου για την ήττα των εικονομάχων (ο Θεόφιλος, ο πατέρας τού Μιχαήλ, δεν κατονομάζεται αλλά υπονοείται) και των άλλων αιρετικών, ο Βασίλειος αντιλαμβάνεται ότι όλη αυτή η δύναμη μπορεί να γίνει δική του αν φερθεί με τον δέοντα τρόπο.

Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε την αντίδραση της Θεοδώρας σε αυτή την εξέλιξη. Πράγματι, μερικοί μεταγενέστεροι ιστορικοί αναφέρουν την πρόβλεψή της ότι αυτός ο Βασίλειος θα έβαζε τέλος στη δυναστεία της οικογένειάς της.¹⁰⁹ Η Θεοδώρα μισούσε τον φιλόδοξο και ύπουλο ιπποδαμαστή. Έβλεπε με πόση ευκολία είχε πείσει τον Μιχαήλ να ακολουθήσει τη συμβουλή του. Αλλά δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η Θεοδώρα ήξερε για τη συμφωνία που τους έδενε από το 855, όταν ο Βασίλειος είχε δεχτεί να παντρευτεί την Ευδοκία Ιγγερινή για να εξυπηρετήσει τον Μιχαήλ. Πιθανόν να μη φανταζόταν τους δεσμούς που ένωναν τον γιο της και τον πιστό του φίλο. Προφανώς θα στενοχωριόταν για την αποτυχία της Ευδοκίας Δεκαπολίτισσας να γεννήσει παιδιά, αφού έτσι αποδυναμωνόταν σοβαρά η δυναστεία.

Μετά την απελευθέρωσή της το 863 από τα Γαστρίου, δεν διαθέτουμε πληροφορίες για την καθημερινή ζωή της Θεοδώρας. Ως πρώην αυτοκράτειρα και μητέρα του αυτοκράτορα είχε ορισμένα προνόμια και προφανώς θα πα-

ρευρισκόταν σε κάποιες τελετές στο Μέγα Παλάτιο. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για το αν ο Μιχαήλ απένειμε στη μητέρα του τον τίτλο της πατρικίας ζωστής, τίτλο που είχε δώσει ο Θεόφιλος στην πεθερά του. Ωστόσο η Θεοδώρα ζούσε άνετα όπως άρμοζε σε μια αρχόντισσα της σειράς της και αφιέρωνε τον χρόνο της σε χριστιανικές ασχολίες. Τον Σεπτέμβριο του 867 κατοικούσε σε ένα ανάκτορο γνωστό ως Οίκος του Ανθεμίου· το είχε οικοδομήσει ο γαμπρός της Αλέξιος, ο οποίος είχε μνηστευθεί τη Μαρία, την αυτοκρατορική πριγκίπισσα που πέθανε γύρω στο 839, και στη συνέχεια αποτραβήχτηκε στο δικό του μοναστήρι στο προάστιο του Ανθεμίου. Όποια και αν ήταν τα συναισθήματά της για την προαγωγή του Βασιλείου σε συναυτοκράτορα, η Θεοδώρα είχε τώρα καλύτερες σχέσεις με τον γιο της. Πράγματι, τον προσκάλεσε σε γεύμα στις 25 Σεπτεμβρίου του 867 και εκείνος δέχτηκε τη πρόσκληση και είχε μάλιστα φροντίσει ώστε να περάσουν ευχάριστα. Έτσι μητέρα και γιος είχαν συμφιλιωθεί ως ένα σημείο. Όμως το γεύμα που σχεδίασαν δεν θα γινόταν ποτέ.

☛ Ο θάνατος του Μιχαήλ Γ' (867) ☛

Την προηγούμενη, 24 Σεπτεμβρίου του 867, ο Μιχαήλ Γ' είχε προσκαλέσει τον συναυτοκράτορά του Βασίλειο και την αυτοκρατορική ερωμένη Ευδοκία Ιγγερινή να δειπνήσουν στον Άγιο Μάμα, το Ανάκτορο στο προάστιο όπου του άρεσε να περνάει τον καιρό του συμμετέχοντας σε αρματοδρομίες και απολαμβάνοντας τη θαλασσινή αύ-

ρα του Βοσπόρου. Την επομένη σκόπευε να γευματίσει με τη μητέρα του, γι' αυτό είχε στείλει τον αρχιθαλαμηπόλο του, τον Ρεντάκιο τον πρωτοβεστιάριο, για κυνήγι. Ήθελε να πάει κάτι ιδιαίτερο στο τραπέζι της μητέρας του. Έτσι ο αξιωματούχος που ήταν υπεύθυνος για την αυτοκρατορική ματιοθήκη απουσίαζε από το ανάκτορο στις 24 Σεπτεμβρίου. Όλες αυτές οι λεπτομέρειες καταγράφονται στις χρονογραφίες· δεν αναφέρονται όμως στον *Βίο της Θεοδώρας*, όπου τα στερνά χρόνια της αυτοκρατορίας παρουσιάζονται με μια εντελώς διαφορετική εκδοχή.

Ωστόσο, πάντα σύμφωνα με τις χρονογραφίες του Ι' αιώνα, στο γεύμα της 24ης Σεπτεμβρίου ο Βασίλειος πότισε τον αυτοκράτορα με κρασί και όταν ο τελευταίος άρχισε να ζαλίζεται, ο Βασίλειος γλίστρησε κρυφά στο υπνοδωμάτιο και τράβηξε την αμπάρα ώστε να μην κλειδώνει η πόρτα. Συνέχισαν την οينوποσία, η Ευδοκία άφησε μόνους τους άνδρες και όταν ο Μιχαήλ μέθυσε εντελώς, ο Βασίλειος τον παρότρυνε τρυφερά να πέσει για ύπνο. Ο αυτοκράτορας αποσύρθηκε διατάζοντας έναν άλλο αξιωματούχο να κοιμηθεί στη θέση του αρχιθαλαμηπόλου που δεν είχε γυρίσει ακόμη από το κυνήγι. Όμως ο αντικαταστάτης δεν τα κατάφερε καλά στον ρόλο του προστάτη του αυτοκράτορα.¹¹⁰ Ο Μιχαήλ, πιωμένος και ανύποπτος, κοιμήθηκε βαθιά. Για τον Βασίλειο και τους άλλους συνωμότες ήταν εύκολο πια να παραβιάσουν την πόρτα του υπνοδωματίου· ο πιστός, πάνω από δέκα χρόνια, φίλος ήταν ο πρώτος που επιτέθηκε στον κοιμισμένο αυτοκράτορα. Για τη δολοφονία του Μιχαήλ, ο Βασίλειος χρησιμοποίησε τους συνενόχους του στη δολοφονία του Βάρδα· όλοι τους εξαφανίστηκαν αργότερα κάτω από μυστηριώδεις συνθή-

κες. Αν δεχτούμε κατά λέξη αυτές τις λεπτομερείς αφηγήσεις, ο Βασίλειος σχεδίασε τον φόνο, κατόρθωσε να δολοφονήσει τον Μιχαήλ και ύστερα ανακηρύχθηκε μοναδικός αυτοκράτορας. Αφού ήταν ήδη εστεμμένος, δεν χρειαζόταν καμιά ιδιαίτερη τελετή. Έπρεπε απλώς να τον επευφημήσουν ο στρατός, η Σύγκλητος και ο λαός, πράγμα που κατάφερε χωρίς δυσκολία.¹¹¹

Στην παράδοση των χρονογραφιών, αυτό το στυγερό έγκλημα επιβεβαιώνεται από τη Θεοδώρα, η οποία περίμενε τον γιο της για να δειπνήσουν μαζί την επόμενη μέρα. Μόλις πληροφορείται ότι ο Βασίλειος ανακηρύχθηκε μοναδικός αυτοκράτορας, σπεύδει στο Ανάκτορο τα Αγίου Μάμα όπου ανακαλύπτει το πτώμα του Μιχαήλ τυλιγμένο σ' ένα χαλί. Σύμφωνα με τον Λέοντα Γραμματικό και τον Συνεχιστή του Γεωργίου του Μοναχού, η Θεοδώρα και οι κόρες της, που ειδοποιούνται αμέσως για τον φόνο, πενθούν μαζί τον θάνατο του Μιχαήλ. Μεταφέρουν το πτώμα σ' ένα μοναστήρι στη Χρυσούπολη, στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου απέναντι από το Ανάκτορο τα Αγίου Μάμα, όπου θάβεται χωρίς τιμές ο αυτοκράτορας. Εκεί, μητέρα και κόρες τελούν τα μνημόσυνα του αυτοκράτορα σε έναν διόλου αυτοκρατορικό τάφο. Αν όντως αληθεύει η περιγραφή, οι στιγμές θα πρέπει να υπήρξαν ιδιαίτερος οδυνηρές για την ηλικιωμένη χήρα.¹¹²

☛ Ο θάνατος και η ταφή της Θεοδώρας ☛

Ο Βίος της Θεοδώρας διασώζει μια εντελώς διαφορετική εκδοχή των χρόνων μετά το 856, όπου ο Μιχαήλ Γ' εμφα-

νίζεται να ζει και μετά τον θάνατο της μητέρας του. Περιλαμβάνει μια μακροσκελή περιγραφή των τελευταίων στιγμών της Θεοδώρας, μια υπέροχη ομιλία της με την οποία ευλογεί την οικογένειά της και αναφέρει μια επίσκεψη του Μιχαήλ και της συζύγου του Ευδοκίας Δεκαπολίτισσας. Ακόμη και αν είναι εντελώς επινοημένη, η παραπάνω περιγραφή δημιουργεί το επιθυμητό αποτέλεσμα: μια άγια γυναίκα, που απευθύνει τα στερνά της λόγια στους συγκεντρωμένους απογόνους της σε μιαν αρμονική και ειρηνική ατμόσφαιρα. Ωστόσο αν η Θεοδώρα είχε πεθάνει πριν από τον γιο της, ο Μιχαήλ ως αυτοκράτορας θα την είχε θάψει πλάι στον σύζυγό της, τον πατέρα του Θεόφιλο, στο αυτοκρατορικό μαυσωλείο. Όμως αυτό δεν συνέβη, αφού η Θεοδώρα τάφηκε στη Μονή τα Γαστρίου, το ίδρυμα όπου η μητέρα της και πιθανόν ο αδελφός της αναπαύονταν ήδη. Αντίθετα, όπως είδαμε, μοιάζει πιο πιθανό ότι η Θεοδώρα έθαψε τον γιο της σ' ένα άσημο μοναστήρι την ώρα που ο Βασίλειος επευφημούνταν ως αδιαφιλονίκητος αυτοκράτορας.

Όπως και τόσες άλλες χήρες αυτοκρατόρων, η Θεοδώρα έζησε πολλά χρόνια αγνοημένη και περιφρονημένη από τον Βασίλειο. Μετά το πένθος της πάνω από το νεκρό σώμα του γιου της, οι χρονογραφίες δεν κάνουν άλλη μνεία στη Θεοδώρα ώσπου να πεθάνει· η χρονολογία του θανάτου της δεν έχει επιβεβαιωθεί. Οι χρονογραφίες ισχυρίζονται ότι ο Βασίλειος Α' την έθαψε στο Μοναστήρι της τα Γαστρίου. Καμιά από τις δύο αντικρουόμενες παραλλαγές του θανάτου της Θεοδώρας δεν είναι κατατοπιστική. Η αγιογραφική αφήγηση τη θέλει να θάβεται στο μέρος όπου επιθυμούσε, το δικό της μοναστήρι. Οι χρονογραφίες υποθέτουν ότι πέθανε κάπου αλλού και η σο-

ρός της μεταφέρθηκε στα *Γαστρίου* από τον αυτοκράτορα. Ωστόσο ύστερα από τη δολοφονία του γιου της η Θεοδώρα προφανώς γνώριζε ότι δεν θα επιτρεπόταν η ταφή της δίπλα στον άνδρα της, τον Θεόφιλο, και πιθανότατα εξέφρασε την επιθυμία της να ταφεί πλάι στη μητέρα της, στη *Μονή τα Γαστρίου*. Οι κόρες της, που πιθανότατα της παραστέκονταν στο νεκροκρέβατό της, σεβάστηκαν την επιθυμία της και φρόντισαν για την ορθή τέλεση των μνημοσύνων στον τάφο της στο *Μοναστήρι*.¹¹³ Και οι ίδιες άλλωστε θα ταφούν τελικά στο ίδιο *Μοναστήρι*, εκτός από την Άννα που είχε επιλέξει να ταφεί με την Ευφροσύνη στο δικό της *μοναστήρι*. Δεν υπάρχει λοιπόν λόγος να ανακατεύουμε τον Βασίλειο Α΄ σε αυτή την υπόθεση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Βασίλειος ένωθε τύψεις απέναντι στην αυτοκρατορία ύστερα από τις συμφορές που προκάλεσε στην οικογένειά της, ωστόσο οι αυλικοί του φροντίζουν για την εδραίωση της εξουσίας του και παρουσιάζουν την αγαθοεργή ηγεμονία του ως ένα θαύμα που απάλλαξε την Αυτοκρατορία από τον μέθυσο Μιχαήλ Γ΄.

Τον Ι΄ αιώνα, η διάταξη των μελών της οικογένειας που είναι θαμμένα στο *Μοναστήρι τα Γαστρίου* καταγράφεται ως εξής:

Στα δεξιά, κοιτώντας προς ανατολάς, η ευλογημένη Θεοδώρα, σύζυγος Θεοφίλου, και οι τρεις κόρες της. Απέναντι, σε μια πέτρινη λάρνακα, ο Πετρωνάς, που ήταν δομέστικος των σχολών και αδελφός της ευλογημένης αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Και στον νάρθηκα της αυτής εκκλησίας, η Θεοκτίστη (η μητέρα της) και δίπλα η Ειρήνη, η θυγατέρα του καίσαρα Βάρδα, και πιο πέρα στο κατωμάγουλον ο ίδιος ο Βάρδας.¹¹⁴

Η διαρρύθμιση φαίνεται ότι σχεδιάστηκε από την ίδια τη Θεοδώρα, όταν συνειδητοποίησε πως η οικογένεια για την οποία έκανε ό,τι μπορούσε για να τη στηρίξει είχε τελικά αντικατασταθεί από τον Βασίλειο τον Μακεδόνα.

Όπως είδαμε, η μεγαλύτερη κόρη της Θεοδώρας, η Θέκλα, λέγεται ότι πέθανε στην οικία της στις Βλαχέρνες, την οποία είχε μετατρέψει σε μοναστήρι αφιερωμένο στη Θέκλα, την ομώνυμη Χριστιανή πρωτομάρτυρα. Στη δική της περίπτωση, η σορός της προφανώς θα μεταφέρθηκε στα *Γαστρίου* για να ταφεί στο οικογενειακό ιερό. Οι άλλες δύο, η Αναστασία και η Πουλχερία, τη συνάντησαν όταν πέθαναν, σύμφωνα με ό,τι είχε προσχεδιάσει η Θεοδώρα. Ανεξάρτητα με τις προθέσεις της Θεοδώρας, οι δύο της αδελφοί τελικά αναπαύτηκαν στο οικογενειακό ιερό. Ακόμη και η κόρη του Βάρδα –που αλλιώς μας είναι παντελώς άγνωστη και η οποία πιθανόν να είχε πάρει το όνομα της θείας της Ειρήνης της Χρυσοβαλάντου– συνάντησε τον πατέρα της εκεί. Έτσι τουλάχιστον στη *Μονή τα Γαστρίου* η οικογένεια από την Παφλαγονία επανενώθηκε σ' ένα ιερό αφιερωμένο στη μνήμη της. Και ως αγία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο τάφος της Θεοδώρας έμελλε να γίνει κέντρο λατρείας, γεγονός που ανύψωνε το κύρος όλων ανεξαιρέτως των συγγενών της.

✠ Συμπέρασμα: Η εικόνα της Θεοδώρας ✠

Εκτός από τον ρόλο της ως αγίας που τόσο επίμονα καλλιεργείται από τον εγκωμιαστικό *Βίο* της, σε ορισμένες

χρονογραφίες η Θεοδώρα παρουσιάζεται ως η ατρόμητη ηγεμόνας που στάθηκε αντιμετώπη, ίση προς ίσον, απέναντι στους Άραβες και τους Βουλγάρους. Ωστόσο η ιδέα ότι έστειλε πρεσβεία στον βασιλιά των Βουλγάρων Βόγορι απειλώντας τον πως θα οδηγούσε η ίδια τις βυζαντινές δυνάμεις εναντίον του αν εκείνος τολμούσε να εισβάλλει στην Αυτοκρατορία, μας φαίνεται πολύ ευφάνταστη. Μια δόση αλήθειας ίσως εντοπίζεται στα λόγια που της αποδίδονται, ότι η νίκη εναντίον ενός στρατού με επικεφαλής γυναίκα δεν θα ήταν και μεγάλο κατόρθωμα. Δεν νομίζουμε πάντως ότι αυτό ήταν κάτι που φόβισε τον Βόγορι και τον έπεισε να ανανεώσει τη συνθήκη ειρήνης, γιατί ταυτόχρονα η Θεοδώρα πρότεινε την επαναχάραξη των συνόρων προς όφελος των Βουλγάρων. Με τέτοιους όρους γιατί να μη συμφωνούσε ο Βόγορι;¹¹⁵ Ωστόσο πίσω απ' όλα αυτά αισθανόμαστε την παρουσία της Θεοδώρας, την εμπειρία της στη διαχείριση της αυτοκρατορικής εξουσίας και την αποφασιστικότητά της να διευθύνει το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας με τον αρμόζοντα τρόπο, αρετές που της προσέδιδαν ξεχωριστό κύρος.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Bar Hebraeus, ο οποίος αναφέρει ότι οι Άραβες πίστεψαν πως θα μπορούσαν να επωφεληθούν από την παρουσία μιας χήρας αυτοκράτειρας και του ανήλικου γιου της, η Θεοδώρα όρθωσε το ανάστημά της και εναντίον των χαλίφηδων. «Βλέποντας μια γυναίκα να κυβερνά τη χώρα, οι Άραβες ένιωσαν περιφρόνηση για τους Ρωμαίους και καταστρατήγησαν τις συνθήκες της ειρήνης. Αλλά η βασίλισσα Θεοδώρα έστειλε στρατό στη Σικελία το 861 μ.Χ. και υποδούλωσε όλη την περιοχή της Αναζάρβου». Ακολουθεί η αφήγηση των διαπραγματεύσεών της με τον Άραβα πρέσβη, έναν ευνούχο

ονόματι Νασίφ, στον οποίο η βασίλισσα πρότεινε ειρήνη απαιτώντας την ανταλλαγή 20.000 Χριστιανών αιχμαλώτων πολέμου με 20.000 Άραβες αιχμάλωτους. Όταν όμως ο Νασίφ προσπάθησε να τους αποσπάσει με δόλιο τρόπο, «η Θεοδώρα τους σκότωσε. Άλλοι ωστόσο λένε ότι ο Νικόλαος, ο ευνούχος της, τους σκότωσε χωρίς τη διαταγή της βασίλισσας».¹¹⁶ Αυτή η «εικόνα» της αυτοκράτειρας-μητέρας ως ηγεμόνος που διαπραγματεύεται προκειμένου να επιτύχει το μέγιστο όφελος μετά από μία επιτυχημένη εκστρατεία δύσκολα συμβιβάζεται με το προφίλ μιας αδύναμης γυναίκας. Ο πρέσβης σίγουρα είχε εντυπωσιαστεί.

Μια παρόμοια προσωπογραφία της σώζεται στις *Πράξεις του Δαβίδ, του Συμεών και του Γεωργίου*, όταν ο Συμεών αρνείται να δεχτεί την «αποζημίωση» που είχε προσφέρει ο Θεόφιλος για τους εικονολάτρες-θύματά του. Σε αυτή την αφήγηση, όπου δεν είναι ανάγκη να εξαρθεί η εξουσία της αυτοκράτειρας, η αντίδραση της Θεοδώρας απέναντι στον άγιο είναι αταλάντευτη. Θυμώνει όταν εκρήγνυται ο Συμεών και τον διώχνει λέγοντας: «Σκοπεύω να κυβερνήσω με πυγμή, όπως διδάχτηκα από τον άνδρα και σύζυγό μου. Θα το διαπιστώσεις».¹¹⁷ Έστω κι αν τα λόγια αυτά δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια απειλή, απευθύνονται ωστόσο σε έναν από τους πλέον ευσεβείς συμβούλους της, έναν εικονολάτρη που πρέπει να αλλάξει γνώμη και να δεχτεί την αξίωσή της να δοθεί άφεση στον Θεόφιλο. Συνεπώς το επεισόδιο συνιστά ταπείνωση του Συμεών: ο τελευταίος θα αποσύρει το ανάθεμα κατά του Θεόφιλου και θα υποκλιθεί στη θέληση της αυτοκράτειρας. Αν λάβουμε υπόψη μας την έντονα απολογητική φύση του κειμένου, που πάνω απ' όλα στοχεύει να απο-

δείξει τη διορατική σοφία των αγίων, την ένθερμη αντίστασή τους στην εικονομαχία και τον ρόλο τους στην επαναφορά της εικονολατρίας, η στάση της Θεοδώρας σε αυτό το σημείο ίσως αντανακλά μια βραχύβια σύγκρουση. Τελικά θα νικήσει η αυτοκράτειρα.

Ένα άλλο κείμενο της εποχής αντλεί από μια παλαιότερη παράδοση προκειμένου να εξυμνήσει την αυτοκράτειρα, εγκωμιάζοντας την «ανδροπρεπή αρχοντιά της κάτω από τα γυναικεία της ρούχα». ¹¹⁸ Όσο τυπικά σεξιστική και αν είναι η παραπάνω διατύπωση, που χρησιμοποιείται συχνά για γυναίκες οι οποίες εμφανίζονται να δρουν ως άνδρες, το κείμενο υπογραμμίζει την αποφασιστικότητα της αυτοκράτειρας να βάλει τέλος στο σχίσμα που είχαν προκαλέσει οι εικονομαχικοί διωγμοί και «να αποκαταστήσει τη σταθερή και αδιαμφισβήτητη ορθότητα της πίστεως». Αυτό το επιτυγχάνει με την αποκατάσταση της εικονολατρίας και έτσι η αντίληψή της περί «ορθής διακυβέρνησης» εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναστήλωση των εικόνων. Παρά την προπαγανδιστική φύση παρόμοιων κειμένων, η Θεοδώρα προβάλλει ως δεινή ηγεμόνας και αργότερα χαρακτηρίζεται ως «η μεγάλη Ορθόδοξη αυτοκράτειρα». ¹¹⁹

Σε συνδυασμό με τις ευνοϊκές περιγραφές του ενδιαφέροντος που επέδειξε η Θεοδώρα για τα δημόσια οικονομικά της Αυτοκρατορίας και την αναντίρρητη φιλοτιμία που επιδεικνύει στη χρηστή της διοίκηση, τα παραπάνω παραδείγματα φανερώνουν μια ιδιαιτέρως θεληματική γυναίκα – καμία σχέση με τον τύπο που άγεται και φέρεται από τους ευνούχους συμβούλους της. Επιπλέον, ο κεντρικός ρόλος της στην αναστήλωση των εικόνων και οι επιτυχείς προσπάθειές της που ώθησαν την Εκκλησία να

συγχωρήσει τον εκλιπόντα σύζυγό της μπορούν να τεκμηριωθούν σε μια πρωτότυπη εικόνα της Ορθοδοξίας που χρονολογείται από τον Θ' αιώνα. Αυτή η εικόνα ταιριάζει με τις περισσότερες πηγές οι οποίες είναι αποφασισμένες να αγιοποιήσουν τη Θεοδώρα. Όμως από τη στιγμή που προτού παντρευτεί τον αυτοκράτορα δεν ήταν παρά μια απλή επαρχιώτισσα, οι προσπάθειες των συγγραφέων προς αυτή την κατεύθυνση απαιτούν πολλά τεχνάσματα, με αποτέλεσμα τη διαστρέβλωση των κειμένων τα οποία αφορούν τις πράξεις της.

Το πιο χτυπητό παράδειγμα αυτής της πρακτικής απαντά στην παρηγορητική σκηνή του θανάτου της στον Βίο της, όπου η Θεοδώρα, περιστοιχισμένη από τα επιζώντα παιδιά της, τα αποχαιρετά σαν αγία. Αντιθέτως, το πιθανότερο είναι ότι πέθανε πικρά απογοητευμένη, μια πρώην αυτοκράτειρα εντελώς περιθωριοποιημένη στην Αυλή του Βασιλείου Α', όπου κυριαρχούσε πλέον η Ευδοκία Ιγγερινή. Πόσο ταπεινωτικό θα ήταν αλήθεια για τη Θεοδώρα να παρακολουθεί την πρώην ερωμένη του γιου της, την οποία είχε προσπαθήσει να παραμερίσει με τη διοργάνωση των γαμήλιων καλλιστείων το 855, να αναρριχάται στην κορυφή της εξουσίας. Ακόμη χειρότερα, ο γιος της, για χατίρι του οποίου μόχθησε ώστε να διατηρήσει τα δικαιώματά του στον θρόνο, είχε δολοφονηθεί. Και αφού ο Μιχαήλ δεν είχε νόμιμους απογόνους από τη νόμιμη σύζυγό του Ευδοκία Δεκαπολίτισσα, ο θάνατός του σήμανε το τέλος της δυναστείας του Αμορίου. Άλλωστε καμία από τις τέσσερις θυγατέρες της Θεοδώρας δεν είχε απογόνους που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τη συνέχεια της δυναστείας που ίδρυσε ο Μιχαήλ Β'. Η κυβερνώσα οικογένεια, στην οποία αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή

της, τέθηκε στο περιθώριο από έναν δολοφόνο και σφετεριστή. Ο Βασίλειος Α΄ ακύρωσε όλες της τις ελπίδες για το μέλλον. Δεν είναι περίεργο λοιπόν όταν αποδίδονται στη Θεοδώρα και συνδέονται μέσω αυτής με τον Θεόφιλο οι προβλέψεις για τον κακοήθη ρόλο του Βασιλείου. Σύμφωνα με αυτές τις αφηγήσεις, ακόμη και πριν πεθάνει το 842, ο Θεόφιλος είχε προφητεύσει ότι ο Βασίλειος θα έβαζε τέλος στη δυναστεία.¹²⁰

Όμως, ο Μακεδόννας σφετεριστής δεν κατάφερε να καταστρέψει τη δυναστεία του Αμορίου. Είναι ένα απ' αυτά τα προκλητικά παράδοξα της Ιστορίας. Γιατί, αν ο Λέων ήταν πράγματι γιος του Μιχαήλ και όχι του Βασιλείου, το αίμα της Θεοδώρας κυλούσε μες στις φλέβες του. Ο αυτοκράτορας που κυβέρνησε ως Λέων ΣΤ΄ (886-912) και επονομάστηκε «ο Σοφός» ήταν στην πραγματικότητα εγγονός του Θεόφιλου και της Θεοδώρας. Ύστερα από πολλές δυσκολίες, ο δικός του γιος, Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, θα κατάφερνε με τη σειρά του να δώσει συνέχεια στην ίδια γενεαλογική γραμμή. Έτσι η οικογένεια από το Αμόριο, στην οποία η Θεοδώρα είχε αφιερώσει όλη της την αγάπη και τις πολιτικές της δεξιότητες, εξακολούθησε να βασιλεύει μέχρι τα μέσα του ΙΑ΄ αιώνα. Η δυναστεία θα κλείσει τον κύκλο της μόνο όταν πεθάνει η συνονόματή της αυτοκράτειρα Θεοδώρα, μια ακόμη πορφυρογέννητη, το 1056.

Η Θεοδώρα βέβαια δεν γνώριζε ότι τα είχε καταφέρει σε πείσμα όλων των αντιξοοτήτων. Ωστόσο η αμφίθυμη στάση του Βασιλείου απέναντι στον γιο του Λέοντα πιθανότατα αντικατοπτρίζει την αλήθεια. Ευνοούσε πάντα τον πρωτότοκο, τον Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε στεφθεί συναυτοκράτορας αλλά πέθανε πρόωρα στα είκοσί του

αφήνοντας τον Λέοντα επόμενο στη σειρά διαδοχής. Παρότι κάποιο διάστημα βρέθηκε φυλακισμένος, όταν ο Βασίλειος αρνήθηκε να αναγνωρίσει τα δικαιώματά του, ο Λέων έγινε τελικά αυτοκράτορας και έμεινε στην Ιστορία ως συγγραφέας όχι μόνον θρησκευτικών έργων (κηρυγμάτων, ύμνων) αλλά και μιας στρατιωτικής πραγματείας, καθώς και μιας σημαντικής συλλογής νόμων. Αν όντως ήταν γιος του Μιχαήλ Γ', απόγονος των εικονομάχων από το Αμόριο, αυτό ήταν κάτι που πιστώνεται σε μεγάλο βαθμό στη γιαγιά του Θεοδώρα.

Ακόμη κι αν το παραπάνω δεν πρόκειται να αποδειχτεί ποτέ, τα επιτεύγματα της Θεοδώρας παραμένουν σημαντικά. Ανέτρεψε τη θρησκευτική πολιτική της οικογένειας του άνδρα που είχε παντρευτεί και συνέβαλε ώστε η εικονομαχία να μην ξαναγίνει ποτέ πια επίσημη κρατική πολιτική. Κράτησε το «πηδάλιο του κράτους», όπως αρέσκονταν να λένε για τους ηγεμόνες τους οι Βυζαντινοί, και οδήγησε σταθερά την Αυτοκρατορία σαν πλοίο σε ένα ασφαλές και κατάλληλο λιμάνι. Στα δεκατέσσερα χρόνια δεν επέτρεψε σε κανέναν να αμφισβητήσει τα δικαιώματα του γιου της στον θρόνο και εκείνος της το ανταπέδωσε αποτυγχάνοντας να πάρει στα σοβαρά τις αυτοκρατορικές του ευθύνες. Επίσης επέμεινε ο γιος της να διαλέξει νύφη της αρεσκείας της, γεγονός που οδήγησε στο περίπλοκο οικογενειακό έπος γύρω από την παρουσία της Ευδοκίας Ιγγερινής στην Αυλή. Όμως χάρη σε αυτό το σφάλμα της η δυναστεία του Αμορίου πιθανότατα επιβίωσε για αιώνες κάτω από άλλο όνομα.

Ο μεταθανάτιος θρίαμβός της ως αγίας της βυζαντινής Εκκλησίας, η μνήμη της οποίας εορτάζεται κάθε χρόνο στις 11 Φεβρουαρίου, εγγυάται την εξέχουσα θέση της

στην ιστορία της Αυτοκρατορίας. Τη συγκεκριμένη ημέρα, ο *Βίος της Θεοδώρας* αναγιγνώσκεται σε όλες τις Ορθόδοξες εκκλησίες και οι πιστοί προσκυνούν τις εικόνες της. Αν και τα γραπτά μνημεία περιλαμβάνουν ορισμένες διαστρεβλώσεις των πραγματικών επιτευγμάτων της, ο ρόλος της στον Θρίαμβο της Ορθοδοξίας το 843 της εξασφάλισε μια ιδιαίτερη εξύμνηση την πρώτη Κυριακή της Σαρακοστής κάθε χρόνο. Όπως και η Ειρήνη πριν αυτήν, η Θεοδώρα ακύρωσε τις πουριτανικές μεταρρυθμίσεις της εικονομαχίας και επανεπιβεβαίωσε τη θέση ότι η δύναμη των θρησκευτικών εικόνων είναι κεντρικό δόγμα της Εκκλησίας.

Για να επιτύχει αυτή τη δραματική αλλαγή στην εκκλησιαστική πολιτική, η Θεοδώρα διεκδίκησε το δικαίωμά της να κυβερνήσει ως γυναίκα, χρησιμοποιώντας όλη την ισχύ ενός αυτοκράτορα για να ανυψώσει ορισμένα άτομα σε θέσεις εξουσίας, να καταδικάσει άλλους σε εξορία, να κατάσχει περιουσίες και να προκαλέσει ακόμη και τον θάνατο ορισμένων. Μολονότι απέτυχε να εδραιώσει την ηγεμονία της και δεν κατόρθωσε να προβλέψει τη συνωμοσία του αδελφού της για την απομάκρυνσή της, διατήρησε ωστόσο με επιτυχία την αυτοκρατορική κληρονομιά και τη μεταβίβασε στον γιο της, τον Μιχαήλ. Η ανεπάρκεια του τελευταίου δεν είναι ολοκληρωτικά δική της ευθύνη. Είναι ωστόσο αλήθεια ότι δεν τον προετοίμασε να κυβερνήσει: πρώτα ο Βάρδας και κατόπιν ο Βασίλειος πέτυχαν να τον πείσουν πως εκείνοι θα τα κατάφερναν καλύτερα. Όμως ο Μιχαήλ ήταν ο μοναδικός αυτοκράτορας μέχρι το 866. Η Θεοδώρα πάντως στάθηκε ανήμπορη να απομακρύνει τον Μιχαήλ από την ερωμένη του και ο τελευταίος βρήκε τον τρόπο, τη στιγμή που πα-

ντρεύοταν την ευνοούμενη της μητέρας του, να πετύχει μια περίπλοκη συμφωνία η οποία εδραίωσε τη φιλία του με τον Βασίλειο και τελικά οδήγησε στην πτώση του.

Τι ακριβώς και σε ποιο βαθμό άντλησε η Θεοδώρα από την κληρονομημένη γνώση που της άφησε η Ειρήνη με τα επιτεύγματά της από το 787 και μετά, δεν αποσαφηνίζεται στις πηγές της εποχής της. Ωστόσο η προηγούμενη αυτοκράτειρα καθιέρωσε ένα πρότυπο ζωής και η Σύνοδος του 787, που είχε επιτύχει τον σκοπό της με τη δεύτερη προσπάθεια, πρόσφερε μια μέθοδο με την οποία η εικονομαχία έμελλε να ανατραπεί μια και καλή. Η Θεοδώρα είχε άλλωστε στη νεαρή της ηλικία την καθοδήγηση της εγγονής της Ειρήνης, της Ευφροσύνης, η οποία έζησε την εποχή της επιτυχημένης εικονολατρικής αναγέννησης που επακολούθησε τη Σύνοδο του 787. Η Ευφροσύνη υποστήριξε την αντίθεση της Θεοδώρας στους εντεινόμενους εικονομαχικούς διωγμούς, τους οποίους αποδοκίμαζαν και οι δυο τους, και της πρόσφερε το πρότυπο του οικογενειακού μεταθανάτιου ιερού που οικοδομείται μέσα σε προσωπικά μοναστικά ιδρύματα. Μια και η ίδια η Θεοδώρα δεν διέθετε προφανώς αυτοκρατορικά διαπιστευτήρια και ήταν ελάχιστα προετοιμασμένη για τον ρόλο της αυτοκράτειρας, τα παραπάνω ασφαλώς θα τη βοήθησαν τα μέγιστα. Κτίζοντας πάνω στη δύναμη που είχαν αναπτύξει τέσσερις γενιές γυναικών, η Θεοδώρα κατόρθωσε να εδραιώσει τα εικονολατρικά αισθήματα τα οποία ήταν βαθιά ριζωμένα στη βυζαντινή κοινωνία. Πρόκειται για ένα αξιοσημείωτο κατόρθωμα.

Συμπέρασμα

ΠΩΣ ΚΑΤΑΦΕΡΑΝ ΑΥΤΕΣ ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΦΟΡΕ-
σαν την πορφύρα να αφήσουν την ιδιαίτερη σφραγί-
δα τους στο Βυζάντιο; Το επίτευγμά τους θέτει ερωτή-
ματα για τον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι αυτοκράτειρες
στην κυβέρνηση. Χρειαζόμαστε μια συστηματικότερη κα-
τανόηση της αυτοκρατορικής ισχύος των γυναικών, του
τρόπου που χειρίζονταν το υψηλό τους αξίωμα και της εν-
δεχόμενης κατάχρησης εξουσίας όταν οι γυναίκες βρί-
σκονταν «πίσω» από τον θρόνο. Όταν τους δίνεται η ευ-
καιρία να ασκήσουν εξουσία για λογαριασμό τους, όπως
ελπίζω ότι απέδειξα, οι γυναίκες είναι εξίσου αποτελε-
σματικές με τους άνδρες. Το ζήτημα είναι, ωστόσο, κά-
τω από ποιες συνθήκες κατορθώνουν να οικειοποιηθούν
την αυτοκρατορική εξουσία για λογαριασμό τους. Και για
να το θέσουμε με τη βυζαντινή ορολογία, πώς οι γυναίκες
που θεωρούνταν προσωποποιήσεις της Εύας μετατρέπο-
νταν σε Αδάμ;

Όπως υπογράμμισα πολλές φορές στις προηγούμενες
σελίδες, όλες οι κοινωνίες κατασκευάζουν γενετικές ταυ-
τότητες τις οποίες αποδίδουν σε άνδρες και σε γυναίκες.
Για τις Βυζαντινές γυναίκες, οι ρόλοι της θυγατέρας, της
συζύγου, της μητέρας και της χήρας αναπροσαρμόζονταν
από κάθε γενιά σύμφωνα με τα εκάστοτε κοινωνικά πρό-
τυπα και τις κυρίαρχες προσδοκίες. Βέβαια, τα «πρότυπα»

και οι «προσδοκίες» ορίζονται από την αρσενική εξουσία που υπαγορεύει την κατάλληλη συμπεριφορά των γυναικών σε όλα τα στάδια της ζωής τους. Επί αιώνες οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι θεολόγοι, οι μοναστικοί ηγέτες και οι νομοθέτες –όλοι άνδρες– εφάρμοζαν αυτή τη διαδικασία που οριοθετεί την επιτρεπτή συμπεριφορά των γυναικών. Παρόμοιες διαδικασίες παρατηρούνται στις μεσαιωνικές δυτικές κοινωνίες και στον πρώιμο ισλαμικό κόσμο. Ο αποφασιστικός έλεγχος των γυναικών έχει τις ρίζες του στη γονιμότητά τους, αφού μόνον αυτή μπορεί να εξασφαλίσει την επιβίωση της κοινωνικής ομάδας, της φυλής, της πατριάς, του κράτους και του έθνους. Ωστόσο από τα πρώτα χιόλας χριστιανικά χρόνια, οι άνδρες αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να ρυθμίσουν τη ζωή των γυναικών που αφιερώνονταν στον Χριστό και απαρνούσαν τον φυσιολογικό αναπαραγωγικό τους ρόλο. Έτσι είτε επέλεξαν να μην παντρευτούν και να μην κάνουν παιδιά είτε ακολουθούσαν τον φυσιολογικό δρόμο, οι Βυζαντινές εκπαιδεύονταν σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα που επέβαλλαν οι άρρενες συγγενείς τους. Αυτά τα πρότυπα ενισχύονταν με νομικές ρυθμίσεις και εδραιώνονταν με θεσμούς, όπως τα γυναικεία μοναστήρια.

Έχοντας υπόψη το βάρος και την έκταση των φυλετικών ρόλων, η επιρροή που άσκησαν η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα είναι ασυνήθιστη. Στο Βυζάντιο του Η' και του Θ' αιώνα όλες οι γυναίκες, ακόμη και εκείνες που βρίσκονταν στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, δεσμεύονταν από τους ίδιους περιορισμούς περί αποδεκτής, καλής ή αξιέπαινης συμπεριφοράς. Η τύφλωση ενός γιου, ακραίο οπωσδήποτε παράδειγμα, είναι απαράδεκτη. Ωστόσο ο Κάρολος ο Φαλακρός διέπραξε την ίδια φρικα-

λεότητα όπως και η Ειρήνη και όμως ξεπέρασε τη θεολογική και πιθανότατα την κοινωνική κατακραυγή. Υπάρχουν λοιπόν καταστάσεις όπου ακόμη και οι πιο «αφύσικες» πράξεις γίνονται αποδεκτές. Εδώ βρίσκεται το κλειδί γι' αυτό τον ανώμαλο συνδυασμό κοινωνικών προτύπων και εκτάκτων εξαιρέσεων, που ίσως μας βοηθήσει να εξηγήσουμε πώς οι τρεις αυτοκράτειρές μας πέτυχαν τους στόχους τους και κατόρθωσαν να διαρρήξουν τα όρια εντός των οποίων όφειλαν, ως αυτοκράτειρες, να ενεργούν.

Προκειμένου να αποκτήσουν τις δεξιότητες, την αποφασιστικότητα και τα μέσα για να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες του ρόλου τους, προφανώς βρήκαν διεξόδους στα χάσματα της βυζαντινής κοινωνίας απ' όπου μπόρεσαν να αντλήσουν: διέξοδοι που συνέτειναν στη νομιμοποίηση της ασυνήθιστης συμπεριφοράς τους, ενώ παράλληλα ενέπνευσαν και ενθάρρυναν τις φιλοδοξίες τους. Αυτές οι διέξοδοι – που θα τις ονομάσω «η θηλυκή αυτοκρατορική εκδοχή» – πράγματι βρίσκονται σε μια πλούσια φλέβα από παραδόσεις, μύθους, σύμβολα, εικόνες και έθιμα. Εκεί εκδηλώνεται μια σχέση ανάμεσα στις γυναίκες με την εξουσία και τη δύναμη, όπου ο ρόλος τους είναι φυσικά υποδεέστερος και υποστηρικτικός αλλά αναμφίβολα αυτοκρατορικός.¹

Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρία δυναμικά ρεύματα αυτής της θηλυκής αυτοκρατορικής εκδοχής. Το πρώτο βρίσκεται στη μετάβαση, την εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας, από τη ρωμαϊκή στη χριστιανική κοινωνία, με την εισαγωγή της Παρθένου ως νεωτερικού συμβόλου της αξίας της μητρότητας στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος όπου οπτικά κυριαρχούν τα ειδωλολατρικά μνημεία. Ανα-

πτύσσεται συμβιωτικά με τις αυτοκρατορικές και τις αστικές τελετές σε μια πανίσχυρη καινούργια λατρεία. Το δεύτερο ανιχνεύεται στη διαδικασία προσαρμογής των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών δομών, προκειμένου να διευκολυνθούν οι ανάγκες της δυναστείας και οι αξιώσεις της κληρονομικής ηγεμονίας που μεταβιβάζεται υποχρεωτικά μέσω των γυναικών. Το τρίτο, και ίσως πιο κρίσιμο στοιχείο, έγκειται στην ανάπτυξη της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης, όπου ο αυτοκρατορικός και ο δημόσιος χώρος, οι δομές και τα τελετουργικά της Αυλής –χωρίς να λησμονούμε, όπως είδαμε, την ύπαρξη ενός τρίτου φύλου, των ευνούχων, τους οποίους οι γυναίκες μπορούσαν να διοικούν– επέτρεψαν στις γυναίκες της κυβερνώσας οικογένειας να οικειοποιηθούν νέους ρόλους.

Μέσω της διασταύρωσης διαφόρων στοιχείων αυτών των τριών ρευμάτων, το θηλυκό στοιχείο συνδέεται συχνά με την αυτοκρατορική εξουσία. Πρόκειται περισσότερο για ένα ασυνεχές φαινόμενο παρά για κάποια συστηματική διεργασία. Φαίνεται ωστόσο ότι νομιμοποίησε την πρόσβαση των γυναικών σε μια αυταρχική χρήση της εξουσίας, ενώ παράλληλα αποκάλυψε και διατήρησε χώρους (πολιτικούς, γεωγραφικούς και φαντασιακούς) τους οποίους μπορούσαν να χρησιμοποιούν οι γυναίκες. Δεν ενθάρρυνε αλλά ούτε εμπόδισε αυτή την πρόσβαση. Αυτό που μάλλον συνέβη είναι ότι, κάτω από έκτακτες περιστάσεις, ανάλογα ιστορικά προηγούμενα επέτρεψαν στις γυναίκες αυτοκράτειρες να εκμεταλλευθούν τις δυνάμεις τους υιοθετώντας «αρσενικούς» τρόπους μέσα στην αυτοκρατορική Αυλή, αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας.

Επιπλέον, υπήρχαν οι ιστορίες των προηγούμενων αυ-

τοκρατορισμών των οποίων η επιρροή είχε μεταβάλει το Βυζάντιο. Οι αφηγήσεις για τα κατορθώματά τους πιθανότατα ενέπνευσαν μια μέθοδο ερμηνείας του υψηλού κύρους μιας αυτοκράτειρας. Πράγματι τα βιώματα μιας αυτοκράτειρας του πρώιμου Μεσαίωνα δεν είναι δυνατόν να διαχωριστούν από τις προγόνους της της Ύστερης Αρχαιότητας. Η όλη αυλική διαδικασία, από την τελετή της ενθρόνισης μέχρι τα τελετουργικά της κηδείας, οικοδομήθηκε πάνω σε μια μακραίωνη κληρονομιά που διατηρούνταν ζωντανή και ανανεωνόταν από κάθε γενιά αξιωματούχων αφοσιωμένων στη διατήρηση της παράδοσης. Τα ιστορικά προηγούμενα επέτρεπαν την άσκηση νόμιμης ηγεμονίας όσο και έμμεσης εξουσίας.²

✠ Η θηλυκή αυτοκρατορική εκδοχή ✠

Η Παρθένοσ ανάμεσα στους ειδωλολάτρες

Ανάμεσα στις ποικίλες κληρονομίες του Βυζαντίου, μια ιδιαίτερη όψη της θηλυκής αυτοκρατορικής εκδοχής θα είχε εντυπωσιάσει τη νεαρή Ειρήνη όταν έφτασε στην Κωνσταντινούπολη για πρώτη φορά: η ύπαρξη πολλών αγαλμάτων που παρίσταναν θεούς και θεές πλάι σε άφθονα αυτοκρατορικά αγάλματα. Η Αφροδίτη και οι Μούσες, ο Ηρακλής και η Αθηνά ανακαλούσαν τις παραδόσεις της ελληνικής αρχαιότητας, ενώ τρισδιάστατα αγάλματα σε φυσική κλίμακα αυτοκρατορισμών του παρελθόντος –της Πουλχερίας, της Ευδοξίας, της Αριάδνης, της Βερίνας και της Θεοδώρας– έφερναν στο επίκεντρο της

προσοχής τις γυναίκες ηγεμόνες από το παρελθόν. Κάποιες εμφανίζονταν πλάι στους συζύγους τους, συχνά ωστόσο έστεκαν μόνες τους πάνω σε πέτρινες στήλες σε δημόσιους χώρους, με επιγραφές που τις ονομάτιζαν και υπενθύμιζαν στους περαστικούς τα επιτεύγματά τους. Η αποδοχή τόσο των προχριστιανικών θεοτήτων και των δύο φύλων, όσο και η τιμή που αποδιδόταν στις Χριστιανές αυτοκράτειρες προσέδιδαν έναν ξεχωριστό χαρακτήρα στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Αντίθετα με τις άλλες πόλεις που ακόμη διατηρούσαν τα αρχαία τους αγάλματα, οι αυτοκρατορικές γυναίκες πρόσθεταν μια εντυπωσιακή οπτική διάσταση στην Κωνσταντινούπολη.

Τα αγάλματα αυτών των ξεχωριστών γυναικών τεκμηριώναν τη δράση τους ως πατρώνων της Εκκλησίας και προστάτιδων των φτωχών, αλλά και τον ρόλο που είχαν διαδραματίσει ως αδελφές, θυγατέρες, σύζυγοι και μητέρες των αυτοκρατόρων. Η πόλη ήταν διακοσμημένη με αρκετές μεγάλες εικόνες του Κωνσταντίνου Α΄ και της μητέρας του, της Ελένης, εκατέρωθεν του Τιμίου Σταυρού, τον οποίο η τελευταία είχε ανακαλύψει, όπως πιστευόταν, στην Ιερουσαλήμ. Γι' αυτό άλλωστε, όσο και για τον ρόλο της στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, είχε ανακηρυχθεί αγία. Την περίοδο αυτή, ανάμεσα στον Ζ΄ και τον Θ΄ αιώνα, ο γιος της ανυψώθηκε στο ίδιο ιερό επίπεδο. Με αυτόν τον τρόπο διάσημες γυναίκες του παρελθόντος δοξάζονταν δημοσίως, πρακτική που αντλούσε από τις κλασικές παραδόσεις οι οποίες είχαν ενισχυθεί με τη μετακόμιση της πρωτεύουσας στη Βασιλεύουσα.

Πλάι σε αυτές τις κοσμικές μορφές, η Κωνσταντινούπολη ήταν γεμάτη με αναπαραστάσεις της Παρθένου Μαρίας, της θεϊκής προστάτιδας της πόλης. Ο ρόλος της

είχε μεγαλώσει σταδιακά από τα μέσα του Ε΄ αιώνα και εξής, γεγονός που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην πατρωνία γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως της Πουλχερίας και της Βερίνας, οι οποίες είχαν ιδρύσει εκκλησίες αφιερωμένες στη λατρεία της και τιμούσαν τις γιορτές της με δημόσιες λιτανείες και ολονυχτίες. Η σωτήρια δύναμή της δοκιμάστηκε και αποδείχτηκε αποτελεσματική στις πολιορκίες του 626 και του 717-718, όταν οι εικόνες της Παρθένου και ιερά της κειμήλια είχαν δραματίσει σπουδαίο ρόλο στην επιβίωση της πόλης. Στα προηγούμενα κεφάλαια, υποστήριξα ότι οι γυναίκες ένιωθαν μεγάλη οικειότητα με τις μητρικές και προστατευτικές ιδιότητες της Αειπαρθένου Θεοτόκου. Συμμετείχαν στις δημόσιες τελετές της λατρείας της, τις αγρυπνίες τα βράδια των Παρασκευών στις Βλαχέρνες για παράδειγμα, ενώ παράλληλα προσεύχονταν ιδιωτικά στις εικόνες της. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη ολοφάνερα συμμεριζόταν τη λαϊκή πίστη στο ιερό της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής, ενώ και η Θεοδώρα φαίνεται ότι είχε κάνει τις προσωπικές της προσφορές στον ναό των Βλαχερνών. Και οι δύο εκκλησίες διακοσμήθηκαν με παλιές εικόνες της Παρθένου και του Θείου Βρέφους, στις οποίες οι απλές γυναίκες απηύθυναν τακτικά τις προσευχές τους ζητώντας τη μεσολάβησή της.

Γυναίκες Δυνάστες

Αυτή η εντυπωσιακή οπτική παρουσία της ιερής μητέρας του αυτοκράτορα υπογράμμιζε επίσης τον θεμελιώδη ρόλο των αυτοκρατορισσών στη δημιουργία των αυτοκρα-

τορικών δυναστειών, την κρίσιμη σημασία της γονιμότητάς τους. Ως σύζυγοι και μητέρες εξασφάλιζαν τη συνέχεια της κυβερνώσας οικογένειας και συντελούσαν στη νομιμοποίηση των νεοφερμένων που είχαν σφετεριστεί διά της βίας τον θρόνο. Για την Ευφροσύνη, ιδιαιτέρως, αυτό αποτέλεσε ένα σημαντικό μέρος των καθηκόντων της στη σύνδεση της Συριακής δυναστείας του Η' αιώνα με τον τυχάρπαστο Μιχαήλ Β' από το Αμόριο που δεν διέθετε αυτοκρατορικά διαπιστευτήρια. Παρομοίως η Ειρήνη και η Θεοδώρα διατήρησαν τις αξιώσεις των οικογενειών των συζύγων τους και διασφάλισαν ότι οι γιοι τους θα κληρονομούσαν την πατρική αυτοκρατορική εξουσία. Εμπνέονταν από τη λατρεία της μητρότητας της Παρθένου, με τον τρόπο της η καθεμία, καθώς και από τη γονιμότητα προηγούμενων αυτοκρατορισμών, η αφοσίωση των οποίων στις δυναστικές υποχρεώσεις τους είχε συνεισφέρει στην επιβίωση της Αυτοκρατορίας.

Στην κλασική Ρώμη η δυναστεία δεν είχε την ίδια σημασία και η εξουσία ήταν ανοιχτή στους διεκδικητές της. Σε άλλες αυτοκρατορίες είτε η επιλογή συζύγου ήταν προνόμιο του κοσμικού ηγεμόνα, είτε επιτρεπόταν η πολυγαμία όπως στο Ισλάμ. Στη μεσαιωνική δυτική χριστιανοσύνη δεν υφίστατο αξιόλογη μόνιμη αυλική δομή. Όμως στο Βυζάντιο μια πανίσχυρη συγκεντρωτική Αυλή, με την ιεραρχία της και τις τάξεις των αξιωματούχων της, περιστρεφόταν γύρω από μια δυναστική αυτοκρατορική εξουσία. Επρόκειτο επίσης για ένα πειθαρχημένο χριστιανικό καθεστώς που περιόριζε αυστηρά τη δυνατότητα διαζυγίου. Συνεπώς οι αυτοκράτειρες ήταν εξαιρετικά σημαντικές. Αφού ο κάθε καινούργιος αυτοκράτορας ανυπομονούσε να εδραιώσει την εξουσία του και να εξα-

σφαλίσει τη διαδοχή του μέσω του πρωτότοκου γιου του, η συμβία του όφειλε να διεκπεραιώσει με επιτυχία τον σπουδαίο ρόλο της συζύγου, της μητέρας και ενδεχομένως της αντιβασίλισσας. Σφετεριστές όπως ο Νικηφόρος Α', ο Λέων Ε' και ο Μιχαήλ Β' κατέβαλαν ανάλογες προσπάθειες· μάλιστα το γεγονός ότι μόνο ο Μιχαήλ τα κατάφερε πιθανότατα οφείλεται στη στρατηγική που ακολούθησε στον δεύτερο γάμο του, όταν επανέφερε την Ευφροσύνη στο αυτοκρατορικό προσκήνιο.

Όποτε το Βυζάντιο απειλούνταν από τις κατακτήσεις των Σαρακηνών στην Ανατολή και των Βουλγάρων στη Δύση, πρόβαλλε η αδήριτη αναγκαιότητα μιας σταθερής δυναστείας που θα μπορούσε να εγγυηθεί την απρόσκοπτη διαδοχή του νόμιμου κληρονόμου στον θρόνο, όπως στην περίπτωση του Λέοντα Δ', ο οποίος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας μετά τον θανάσιμο τραυματισμό του πατέρα του στη διάρκεια της εκστρατείας του 775. Βέβαια η ύπαρξη νόμιμα διορισμένων συναυτοκρατόρων δεν αρκούσε για να εμποδίσει τις απόπειρες των φιλόδοξων στρατηγών. Ωστόσο κάθε φορά που ένας συνωμότης κατόρθωνε να κερδίσει τον θρόνο με στρατιωτικό πραξικόπημα, προσπαθούσε με τη σειρά του να εξασφαλίσει τη συνέχεια της οικογένειάς του. Έτσι, ο κάθε αυτοκράτορας εξαρτιόταν από τη γονιμότητα της συζύγου του και την ικανότητά της να υποστηρίξει τον διάδοχο σε περίπτωση που ο γιος ήταν πολύ μικρός για να κυβερνήσει όταν πέθαινε ο πατέρας του. Με αυτόν τον τρόπο οι αυτοκρατορικές χήρες ανακάλυπταν νέους ρόλους, ιδιαιτέρως κρίσιμους για το μέλλον της δυναστείας.

Η Βασιλεύουσα

Εκτός από τις τελετές που με το πέρασμα των αιώνων είχαν καθιερώσει έναν δημόσιο ρόλο για τις αυτοκρατορικές συζύγους, οι γυναίκες στην πορφύρα είχαν πρόσβαση σε μια ευρύτατη περιοχή της πόλης όπου μπορούσαν να επιδεικνύουν την εξουσία τους. Μολονότι οι αυλικές δραστηριότητες δεν επεκτείνονταν συχνά έξω από τα τείχη του Μεγάλου Παλατίου, σε αρκετές περιπτώσεις η αυτοκράτειρα όφειλε να βγει στην πόλη για να επισκεφτεί εκκλησίες, τάφους και ιερά. Άλλοτε πάλι άφηνε το ανάκτορο για προσωπικούς λόγους, για να προσευχηθεί και να κάνει τις προσφορές της όπως οποιοσδήποτε Χριστιανός, αν και συνοδευόμενη από φρουρούς, αυλικούς και ίσως άλλα μέλη της οικογένειάς της. Η Ειρήνη εκμεταλλεύθηκε αυτό το μερίδιο από την κληρονομιά της Ύστερης Αρχαιότητας με ιδιαίτερος εντυπωσιακό τρόπο: η θέλησή της να επιδείξει την αυτοκρατορική της μεγαλοπρέπεια και τη γενναιοδωρία της, ακόμη και στη μακρινή δυτική Θράκη, υποδηλώνει την ολοφάνερη επιρροή που ασκούσαν παρόμοιες δημόσιες δραστηριότητες. Ακολουθώντας την παράδοση που είχε εγκαινιάσει η Ελένη και είχε εδραιώσει η Πουλχερία, οι αυτοκράτειρες δεν έπαψαν να ιδρύουν καινούργιες εκκλησίες και μοναστήρια.

Η δημιουργία τέτοιων καινούργιων ιερών μέσα στην Κωνσταντινούπολη, που τα χρησιμοποιούσαν για να μνημονεύουν τις οικογένειές τους, ήταν ένας αποτελεσματικός τρόπος για την εδραίωση της μνήμης των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Και οι τρεις αυτοκράτειρες του παρόντος βιβλίου αφιέρωσαν την ενεργητικότητά τους στην ίδρυση μοναστηριών, παρότι το μοναστήρι

της Ειρήνης δεν εξυπηρετούσε τους ίδιους σκοπούς με τα μοναστήρια των άλλων δύο. Όμως η επιβίωση θρησκευτικών οίκων συνδεδεμένων με κάθε αυτοκράτειρα, όπου αναπαύονταν η ίδια και οι άμεσοι συγγενείς της, καθιέρωσε νέες παραδόσεις στην πρωτεύουσα που δεν περνούσαν απαρατήρητες από τους μεταγενέστερους προσκυνητές και επισκέπτες. Ήταν επίσης ένας τρόπος να κατοχυρωθεί η ιστορία γυναικών οι οποίες είχαν παντρευτεί μέλη της κυβερνώσας δυναστείας χωρίς να έχουν γεννηθεί στους κόλπους της, η ιστορία όλων εκείνων που ήταν παρείσακτες στους αυτοκρατορικούς κύκλους. Ακόμη και η Ευφροσύνη, που ήταν πορφυρογέννητη, επέστρεψε στον αυτοκρατορικό της ρόλο αφού πρώτα είχε αποκλειστεί από την εξουσία, έχοντας υποβιβαστεί στην ίδια κατάσταση με τη νεαρή Ειρήνη και τη Θεοδώρα. Μνημονεύοντας την οικογένειά της στο μοναστήρι που έφερε το όνομά της πετύχαιναν έναν πιο σημαντικό, πρόσθετο στόχο: υπενθύμιζαν τον νόμιμο γάμο των γονέων της, της δύστυχης Μαρίας και του Κωνσταντίνου ΣΤ'. Έτσι οι παραδόσεις της Βασιλεύουσας ασκούσαν πολύ μεγαλύτερη επιρροή ακόμη και από τους χώρους του Μεγάλου Παλατίου, όπου οι αυτοκράτειρες είχαν τα προσωπικά τους διαμερίσματα, την περιουσία και τους υπηρέτες τους. Μέσα στον αστικό χώρο, είχαν τη δυνατότητα να ιδρύσουν ιδρύματα, ναούς και μοναστήρια με ιδιαίτερα θηλυκά χαρακτηριστικά. Αυτά με τη σειρά τους συντηρούσαν και αναπαρήγαγαν την παράδοση της γυναικείας επιρροής και εξουσίας.

Η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα εκμεταλλεύθηκαν και ενίσχυσαν αυτές τις τρεις πηγές της «θηλυκής αυτοκρατορικής εκδοχής». Φυσικά οι δραστηριότητές

τους συχνά καταδικάζονται· εκκλησιαστικοί, αυλικοί και άρρενες συγγενείς ενώνουν τις αποδοκιμασίες τους απέναντι στις γυναίκες που δρουν ως ανεξάρτητοι παράγοντες. Το θεωρούν παράνομο. Η άσκηση άμεσης εξουσίας από γυναίκες είναι ανάρμοστη. Είναι ασύμβατη με τις πράξεις που αναμένονται από κάποιον που κατέχει ένα τόσο δοξασμένο αξίωμα. Δέχονται ωστόσο ότι καμιά φορά οι γυναίκες μπορούν να κατέχουν υψηλά αξιώματα και να συμπεριφέρονται ως άνδρες ηγεμόνες χάριν της επιβίωσης της Αυτοκρατορίας. Μολονότι αρνούνταν θεωρητικά παρόμοιες δυνατότητες στις γυναίκες, οι άνδρες σχολιαστές ήταν αναγκασμένοι να επιδεικνύουν μεγαλύτερη ευελιξία και προσαρμοστικότητα στην πράξη.

☞ Γυναίκες και εξουσία ☞

Στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, εξουσία σημαίνει σαφώς «την ικανότητα ανάπτυξης και πραγμάτωσης μιας στρατηγικής ακόμη και αν αυτή δεν ευοδώνεται». Ένας πιο κοινός ορισμός θέλει την εξουσία ως «ικανότητα πραγμάτωσης». ³ Το Βυζάντιο πάντα είχε ανάγκη από στρατηγική. Ήταν μια Αυτοκρατορία που την απασχολούσε μόνιμως η άμυνά της, η ανανέωση και η επέκταση της εμβέλειάς της, ο ορισμός της Ορθοδοξίας και η διατήρηση των προσχημάτων. Σε αυτή την κατάσταση, οι αυτοκράτειρες ολοφάνερα ασκούσαν εξουσία του πρώτου είδους με μεγάλη αποτελεσματικότητα. Και η εξουσία τους αυτή δεν ήταν περιορισμένη στη σφαίρα του νοικοκυριού και της οικογένειας. Εκτεινόταν σε πολύ ευρύτερα εκκλησιαστι-

κά, θεολογικά και διπλωματικά πεδία. Όσο ζούσαν οι σύζυγοί τους, η εκ μέρους τους άσκηση εξουσίας δεν τεκμηριώνεται – ελάχιστες είναι οι αναφορές, παρά τους υπαινιγμούς ότι οι γυναίκες ασκούσαν την επιρροή τους στο αυτοκρατορικό υπνοδωμάτιο. Πράγματι, τέτοιοι παρόμοιοι δίαυλοι επιρροής θεωρούνται αναγνωρισμένοι – όσο επιθυμούν να υποβάλουν κάποιο αίτημα στον αυτοκράτορα συνήθως απευθύνονται πρώτα στη συμβία του. Όμως από τη στιγμή που αυτές οι γυναίκες μένουν μόνες τους, τίποτα το ιδιωτικό δεν μπορεί να παραμείνει για πολύ έξω από τον δημόσιο τομέα της Αυλής. Ανάμεσα στις ιδιωτικές και τις δημόσιες όψεις της εξουσίας τους οι διαφορές είναι μικρές.

Προκειμένου να αναγνωρίσουμε πιο συγκεκριμένα τις εμφανείς περιπτώσεις άσκησης ισχύος από μια αυτοκράτειρα, από τη στιγμή που αναλαμβάνει την υπέρτατη εξουσία, ίσως είναι χρήσιμο να συγκρίνουμε την κατάσταση στο Βυζάντιο με τις πρακτικές που επικρατούσαν στη μεσαιωνική Δύση. Η ενθρόνιση μιας αυτοκράτειρας αποτελεί το πρώτο στάδιο στην καθιέρωση ενός συγκεκριμένου ρόλου στην κυβέρνηση. Η τελετή πραγματοποιείται σύμφωνα με κάποιους κανόνες που ανάγονται στην περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Περιλαμβάνει το ντύσιμο με ειδικά ρούχα, τη στέψη με ένα στέμμα και τις επευφημίες με τη χρήση του επίσημου τίτλου από τη Σύγκλητο, τον στρατό και τον λαό. Παρότι είναι ελάχιστες οι αναφορές στο σκήπτρο και την υδρόγειο σφαίρα, τα βασιλικά εμβλήματα, οι αυτοκράτειρες απεικονίζονται κρατώντας στα χέρια τους αυτά τα σύμβολα του αυτοκρατορικού αξιώματος σε νομίσματα και σφραγίδες, καθώς και σε επίσημα πορτραίτα.⁴ Στο Βυζάντιο, η έμφαση στην

παράδοση και ο φόβος μπροστά σε κάθε νεωτερισμό σήμαιναν ότι κάθε καινούργια αυτοκράτειρα περνούσε από μια παρόμοια τελετή ανάρρησης σε μια θέση στην κεφαλή της Αυτοκρατορίας, δίπλα στον αυτοκράτορα-σύζυγό της. Με αυτόν τον τρόπο γινόταν αρχηγός του θηλυκού τμήματος της Αυλής.

Αντίθετα, οι παραδόσεις της στέψης, της καθιέρωσης και της ευλογίας των βασιλισσών στη μεσαιωνική Δύση τον Η' και τον Θ' αιώνα δεν ήταν εξίσου συγκροτημένες, με αποτέλεσμα κάθε φορά που έπρεπε να τιμηθεί η σύζυγος ενός βασιλιά να γράφονται καινούργιες λειτουργικές τελετές (*ordines*). Σταδιακά, εκκλησιαστικές και τελετουργικές μέθοδοι αναπτύχτηκαν για να εξασφαλιστεί ο ρόλος της βασίλισσας ως συνεταίρου στην κυβέρνηση, ως προστάτιδας της Εκκλησίας και των φτωχών. Όμως χρειάστηκε να περάσουν αιώνες για να αποκτήσει αυτά τα προνόμια, ενώ οι βασιλείς, οι θεολόγοι και οι επίσκοποι οι οποίοι συμμετείχαν στην τελετή μπορούσαν να μεταβάλουν και να υποβιβάσουν τη θέση που κατείχε ως ισχυρή γυναίκα ηγεμών. Μπορούσαν να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο στην αναγνώριση της εξουσίας της βασίλισσας. Οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας έπαιζαν πάντα έναν πολύ σημαντικό ρόλο, για παράδειγμα στην περίπτωση της ιδιαίτερας συμβολικής και εντυπωσιακής τελετής στέψης της Ιουδήθ το 856 από τον Hincmar.⁵

Περαιτέρω διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες που κυβερνούν στην Ανατολή και στη Δύση σχετίζονται με την ύπαρξη μιας μόνιμης Αυλής στην Κωνσταντινούπολη, με το ημερολόγιο των τελετών και των εποχιακών συνηθειών. Στη Δύση, ο Επίσκοπος της Ρώμης ήταν πιθανότατα ο μοναδικός αξιωματούχος που διέθετε καθορισμέ-

νο τόπο διαμονής και οργανωμένους διοικητικούς μηχανισμούς. Οικοδομώντας το Άαχεν ως Δεύτερη Ρώμη στη Βόρειο Ευρώπη, ο Καρλομάγνος ενδεχομένως να ήθελε να δώσει λύση σε αυτή την κατάσταση, γεγονός που σημαίνει ότι ζούσε ανάμεσα σ' ένα ανάκτορο και μια άλλη αγαπημένη του έπαυλη, ανάλογα με την εποχή του χρόνου. Ακόμη κι αν είχε την πρόθεση να μετατρέψει το Πάντερμπορν σε Κάρλσμπουργκ (*urbs Caroli*) της Δύσης, εξακολουθούσε να αρέσκεται στη χρησιμοποίηση διαφόρων κατοικιών που η καθεμιά τους διέθετε τα ξεχωριστά της θέλγητρα – καλύτερο κυνήγι εδώ, θερμά λουτρά εκεί.⁶ Η διοίκηση της Αυλής, οι σύμβουλοί του, οι σύζυγοί του και τα παιδιά του ήταν υποχρεωμένοι να τον ακολουθούν στα ταξίδια του. Αυτή η κινητικότητα δεν τους επέτρεψε να καθιερώσουν ειδικές ασχολίες για το αξίωμα της αυτοκράτειρας και τον ρόλο της στις τελετές της Αυλής.

Το 754, ο πάπας Στέφανος Β' στέφοντας τον Πιπίνο και τη σύζυγό του Μπερτράντα και ευλογώντας την οικογένειά του κατέστησε σαφείς τους στενούς δεσμούς ανάμεσα στην ιερότητα της εξουσίας και στον Επίσκοπο της Ρώμης. Επιπλέον, η ιδέα μιας αυτοκρατορικής στέψης στη Δύση ήταν μια καινοτομία του πάπα Λέοντα Γ', ο οποίος ήλπιζε έτσι να διατηρήσει τον έλεγχο του διορισμού του Δυτικού αυτοκράτορα. Η συγκεκριμένη τελετή παρέμεινε για πάντα υπόθεση ανδρική· πρόσθεταν το θηλυκό στοιχείο καμιά φορά, αλλά δεν το θεωρούσαν ποτέ ουσιαστικό για τη θέση της βασίλισσας. Αντίθετα, οι αρχαίες, κοσμικές ρωμαϊκές μέθοδοι ανακήρυξης των αυτοκρατόρων επικράτησαν στο Βυζάντιο και επεκτάθηκαν συστηματικά στις συζύγους τους, οι οποίες έφεραν την

ευθύνη της δυναστικής συνέχειας. Όπως είδαμε, ο ουσιαστικός πυρήνας της ενθρόνισης παρέμεινε μια παραδοσιακή μη-θρησκευτική τελετή.

Το μέγεθος των οφειλών της Δύσης στις ανατολικές τελετές ενθρόνισης έχει αποτελέσει αντικείμενο μακροχρόνιας διαμάχης. Σε ό,τι αφορά τα βασιλικά εμβλήματα, φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες κληρονόμησαν από την αρχαία Ρώμη τη χρήση της υδρογείου σφαίρας, του σκήπτρου, του στέμματος και της στολισμένης με βαριά κοσμήματα ενδυμασίας που φορούσαν στη στέψη τους. Σε ό,τι αφορά τον καθαγιασμό, η Δύση εισήγαγε το χρίσμα με άγιο μύρο, ένα ιερό στοιχείο που το άντλησε από την πρακτική της Παλαιάς Διαθήκης, κάτι που δεν υιοθετήθηκε ποτέ στις τελετές ενθρόνισης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁷ Εκεί η πιο ισχυρή προχριστιανική κληρονομιά περιόριζε τον ρόλο του πατριάρχη, παρ' όλο που αργότερα θα γινόταν εξίσου απαραίτητος με τον ρόλο του Δυτικού ομολόγου του. Ωστόσο η Ανατολή εξακολούθησε να αγνοεί το αποκλειστικό δικαίωμα της Εκκλησίας να προσδίδει έναν ιερό χαρακτήρα στους Δυτικούς αυτοκράτορες με τη χρήση του χρίσματος.

☛ Η προσαρμοστικότητα του βυζαντινού συστήματος ☛

Μολονότι εντελώς προσηλωμένο στα έθιμά του, το βυζαντινό σύστημα ήταν ωστόσο ευπροσάρμοστο. Οι ηγεμόνες του, άνδρες και γυναίκες, όφειλαν να εκτελούν τον

δημόσιο ρόλο τους άψογα και να μην προκαλούν σκάνδαλα με την ανάρμοστη προσωπική τους συμπεριφορά. Ωστόσο πέρα από το προκαθορισμένο τελετουργικό στοιχείο στη ζωή μιας αυτοκράτειρας, οι εκάστοτε συνθήκες πιθανόν να υπαγορεύουν κάποιες αλλαγές και τα προσωπικά της ενδιαφέροντα ενδεχομένως να καταστρατηγούν αυτό τον δημόσιο ρόλο. Ακόμη και όταν εφαρμόζει τις πιο συντηρητικές απαγορεύσεις της, η βυζαντινή παράδοση δεν μπορεί να προβλέψει κάθε πιθανή εξέλιξη. Εξ ου και η επεξεργασία νεωτερικών τελετών που ενδεχομένως επινοούνται κάτω από πίεση, χωρίς να λαμβάνεται ιδιαιτέρως υπόψη η μακροχρόνια επιρροή τους, ή όταν τα πράγματα δεν πάνε σύμφωνα με τους υπολογισμούς, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της βάπτισης του Κωνσταντίνου Ε' που περιγράφει ο χρονογράφος Θεοφάνης.⁸

Το *Περί της Βασιλείου τάξεως* περιλαμβάνει οδηγίες σχετικά με τον ορθό τρόπο βάπτισης, όμως το 718 ο Λέων Γ' και η σύζυγός του Μαρία δεν τις τήρησαν σχολαστικά. Αντίθετα, ο αυτοκράτορας έφτασε στην Αγία Σοφία μόνος του, αφήνοντας τη σύζυγό του (και το μωρό) να προσέλθουν από το Μέγα Παλάτιο σύμφωνα με τα ειωθότα. Μετά την τελετή, οι γονείς έπρεπε να επιστρέψουν μαζί, ωστόσο ο αυτοκράτορας δεν συνόδευσε τη Μαρία. Αντίθετα η αυτοκράτειρα περπάτησε μέχρι το ανάκτορο μοιράζοντας νομίσματα στα πλήθη που είχαν συρρεύσει για να δουν τον νεαρό πρίγκιπα στα βαφτίσια του. Και αφού ο Λέων είχε στέψει, την ίδια μέρα, τη γυναίκα του αυγούστα, προκειμένου να την ανταμείψει για τη γέννηση του γιου τους, τα πλήθη πιθανόν να ζητωκραύγαζαν εξίσου και εκείνη μαζί με το μωρό. Ανεξάρτητα με το ποιος σχεδίασε αυτή την προσαρμογή, η αυτοκράτειρα αποδεί-

χτηκε αντάξια της τελετής. Και ενδεχομένως να έγινε στο εξής μέρος της βάπτισης, γιατί πολύ αργότερα μαθαίνουμε ότι ο Βασίλειος Α' πρόσθεσε τη διανομή χρημάτων στον πληθυσμό μετά τη βάπτιση ενός από τους γιους του.

Οι φυλετικοί ρόλοι του αυτοκράτορα και της αυτοκράτειρας, οι οποίοι αναπτύχθηκαν σύμφωνα με προκατειλημμένες αντιλήψεις, συνέθεταν από κοινού έναν συνεταιρισμό και συμπλήρωναν ο ένας τον άλλον στη διαχείριση της Αυλής. Δεδομένου ότι πολλές τελετές απαιτούσαν τον διαχωρισμό ανδρών και γυναικών, οι αυτοκράτειρες επέβλεπαν τον θηλυκό τομέα, ενώ ο αυτοκράτορας φρόντιζε για τους άρρενες συμμετέχοντες. Φυσικά το πρώτο δεν αποτελεί παρά αντανάκλαση του δεύτερου, αφού οι γυναίκες κατέχουν τίτλους μόνον χάρη στους άνδρες τους. Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία απόκτησης ενός αξιώματος, είτε πρόκειται για τον τίτλο της πατρικίας ζωστής (που δημιουργήθηκε περί το 830, βλ. κεφάλαιο 4) είτε για κάποιον κατώτερο τίτλο όπως αυτός της κεντάρχισσας (συζύγου ενός στρατιωτικού επικεφαλής εκατό ανδρών), καθορίζει μια συγκεκριμένη θέση για κάθε γυναίκα στην αυλική ιεραρχία, μια θέση στα συμπόσια, στις δεξιώσεις και τις πιο κοσμικές εκδηλώσεις της Αυλής. Για τις περισσότερες γυναίκες οι σύζυγοι των οποίων υπηρετούν στις επαρχίες, η εισδοχή τους σε αυτόν τον κύκλο τελετουργικών γεγονότων τους παρέχει έναν πρόσθετο μηχανισμό ενσωμάτωσης της περιφέρειας στο κέντρο. Παρατηρούν τον τρόπο που η αυτοκράτειρα διοικεί τα διαμερίσματά της, χειρίζεται τα παιδιά της, τους ευνούχους της και τους άλλους υπηρέτες της, αν έχει αλλάξει ο τρόπος που χτενίζεται, τα ρούχα της, τα κοσμήματά της. Και όλα αυτά

συμμετέχουν στη διάδοση των αυτοκρατορικών ιδεών στο κοινωνικό πεδίο.

Μέσα στα συνταγματικά πλαίσια της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης, ο άνδρας όφειλε να οδηγεί τα στρατεύματα, να διευθύνει την κυβέρνηση, να υπερασπίζεται την Ορθοδοξία και να ασκεί την αυτοκρατορική φιλανθρωπία (που ήταν από τα βασικότερα καθήκοντα του αυτοκράτορα). Από την άλλη πλευρά, η σύζυγός του έπρεπε να γεννάει νόμιμους απογόνους, κατά προτίμηση γιους, να επιτελεί όλα τα άλλα καθήκοντα της αυτοκρατορικής συζύγου, και παράλληλα να επιδεικνύει την ευσέβειά της και τη χριστιανική της φιλευσπλαχνία. Στην αναπαράσταση της Αυλής ως αντικατοπτρισμού του επουράνιου δικαστηρίου, η αυτοκράτειρα όφειλε να είναι ισχυρή συνήγορος για την επίδειξη επιείκειας. Με αυτή την ιδιότητα, η Θεοδοσία, η σύζυγος του Λέοντα Ε', κατόρθωσε να αποτρέψει την εκτέλεση του Μιχαήλ από το Αμόριο την ημέρα των Χριστουγέννων. Και φυσικά ο άνδρας της, συναινώντας στην παράκλησή της να μη ρίξει τον αντίπαλό του στον κλίβανο του Μεγάλου Παλατίου στις 25 Δεκεμβρίου του 820, υπέγραψε τη θανατική του καταδίκη. Γιατί πριν περάσουν είκοσι τέσσερις ώρες, δολοφονήθηκε από τους συνενόχους του Μιχαήλ που δεν τους συνείχαν παρόμοιοι ενδοιασμοί. Ωστόσο κανείς δεν αμφισβητούσε το δικαίωμα και τη δύναμη μιας αυτοκράτειρας να παρεμβαίνει στον σύζυγό της για θέματα που αφορούσαν την Αυλή και την αυτοκρατορική διακυβέρνηση.

Έχοντας στη διάθεσή της αυτόν τον ξεχωριστό δίαυλο επιρροής, η αυτοκράτειρα μπορούσε κάλλιστα να επιβληθεί στον σύζυγό της. Αυτό άλλωστε λεγόταν για την Προκοπία, η οποία κυβερνούσε την Αυτοκρατορία στη

διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Μιχαήλ Α' (811-813), ενώ εκείνος ήταν αφοσιωμένος στη χριστιανική φιλανθρωπία. Αυτή η αντίληψη «της εξουσίας πίσω από τον θρόνο» είναι αρκετά διαδεδομένη. Η φράση χρησιμοποιείται για να δηλώσει πολλούς διαφορετικούς τύπους επιρροής που δεν είναι μονάχα γυναικείοι. Αποκτά ωστόσο ιδιαίτερη σημασία σε περιπτώσεις ηγεμόνων οι οποίοι δεν έχουν τα απαιτούμενα προσόντα για να κυβερνήσουν. Αν τώρα είναι αυτό που επιτρέπει στις συζύγους τους να αναλάβουν έναν πιο ενεργό ρόλο, ή αν το γεγονός ότι άνδρες με ανάλογο χαρακτήρα έχουν την τάση να παντρεύονται δυναμικές γυναίκες που είναι σε θέση να εκμεταλλεύονται την κατάσταση κι έτσι να αντισταθμίζουν την αδυναμία του συζύγου τους, δεν έχει καμιά σημασία. Έχοντας υπόψη το δομικό στοιχείο του συνεταιρισμού στις αυτοκρατορικές τελετές και στην εθιμοτυπία της Αυλής, οι ιδιαιτερότητες του κάθε αυτοκρατορικού γάμου επέφεραν μια συνεχή αλλαγή στην ισορροπία ανάμεσα στους ρόλους του αρσενικού και του θηλυκού. Τόσο αντικειμενικά, λόγω των συνθηκών της ζωής της Αυλής, όσο και σε ατομικό επίπεδο, όσο εξαρτιόταν από τον χαρακτήρα του κάθε ζεύγους, ο αυτοκράτορας δεχόταν την επιρροή της συζύγου του. Οι χρονογράφοι και οι μεταγενέστεροι ιστορικοί που κατακρίνουν αυτή τη στάση αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν μια θεμελιώδη πλευρά της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Το ίδιο ισχύει και για τις διάφορες ιστορίες σχετικά με την ανεπίσημη εξουσία των ευνούχων συμβούλων.

☛ Από νύφη στην εφηβεία της,
μοναδική αυτοκράτειρα ☛

Όταν μια μέλλουσα νύφη πρωτόφτανε ως έφηβος στο Μέγα Παλάτιο, οι αρμόδιοι να τη διδάξουν τα σχετικά με τον δημόσιο ρόλο της φρόντιζαν πρώτα απ' όλα να εξασφαλίσουν ότι θα συμμορφωνόταν με τις ανάγκες της Αυλής. Οι συμβουλές των κυριών επί των τιμών, των ευνούχων υπηρετών της και των αξιωματούχων που ήταν αποσπασμένοι στα διαμερίσματά της αποσκοπούσαν στην εκμέρους της κατανόηση του κύκλου των τελετών στις οποίες θα εμφανιζόταν. Και μια κι αυτός ο ρόλος ήταν σε μεγάλο βαθμό συμβολικός, ήταν όμως βουβός και διαρκούσε πολλές ώρες, η δημόσια σφαίρα της ζωής μιας αυτοκράτειρας προφανώς θα ήταν πολύ ανιαρή. Όμως μέσα απ' αυτό τον ρόλο, η αυτοκράτειρα ένιωθε τη συνεχή πίεση των διαφόρων ομάδων συμφερόντων που επιζητούσαν να εγκριθούν συγκεκριμένες πολιτικές ή να ευνοηθούν ορισμένα άτομα. Και αφού συχνά αντιμετώπιζαν την αυτοκράτειρα ως μέσο πρόσβασης στον αυτοκράτορα, είναι βέβαιο ότι θα δεχόταν οχλήσεις για να χρησιμοποιήσει την «επιρροή» της στον σύζυγό της. Ελέγχοντας με μαεστρία τα επίσημα καθήκοντά τους, οι γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας ήταν σε θέση να αποτιμούν τη δύναμη των διαφόρων ομάδων συμφερόντων, καθώς και τις κοινωνικές διαιρέσεις στην Αυτοκρατορία· επίσης να ανακαλύπτουν τρόπους εκμετάλλευσης των πόρων που είχαν στη διάθεσή τους και να μαθαίνουν πώς να εξασφαλίζουν την υποστήριξη συγκεκριμένων μοναστικών κοινοτήτων, αγίων ανθρώπων ή συγκλητικών ομάδων.

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσε για να πετύχει τον σκοπό της συντελούσαν στη διατήρηση της ισχύος της όταν έμενε χήρα. Ως αντιβασιλίτσα, έστω και αν είναι μόνη της ανάμεσα σε άλλους άρρενες αξιωματούχους που έχουν διοριστεί να διοικήσουν την Αυτοκρατορία έως την ενηλικίωση του γιου της, η εξουσία της ως μητέρα του μελλοντικού αυτοκράτορα είναι ιδιαιτέρως σημαντική. Αυτή η επίσημη θέση επιτρέπει στις χήρες αυτοκράτειρες να ασκήσουν μεγαλύτερη επιρροή απ' όση θα διέθεταν αλλιώς. Η αντιβασιλεία είναι εξάλλου αποδεκτή στη διαδικασία της διαδοχής και βασίζεται στο Συμβούλιο που ασκεί τη διακυβέρνηση ώσπου να ενηλικιωθεί ο νεαρός αυτοκράτορας. Όπως είδαμε (κεφάλαιο 1), το 642 η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης προτίμησε αυτόν τον σχετικά ασταθή μηχανισμό από την κυβέρνηση της αυτοκράτειρας Μαρτίνας και του γιου της, που τελικά καταδικάστηκαν ως σφετεριστές της εξουσίας της πρώτης οικογένειας του Ηράκλειου. Ούτε η Ειρήνη ούτε η Θεοδώρα αμφισβητήθηκαν ως αντιβασιλίτσες όταν πέθαναν ο Λέων Δ' και ο Θεόφιλος. Το έθιμο ήταν βαθιά ριζωμένο στο Βυζάντιο. Όπως απέδειξε ο Roulet, το παραπάνω έθιμο έγινε δεκτό και στη Δύση, αλλά πολύ αργότερα και με αξιοσημείωτη διστακτικότητα.⁹

☛ Η μεταβατική περίοδος
κατά τον Η' και Θ' αιώνα ☛

Στις συνθήκες που επικρατούσαν στον ύστερο Η' και τον Θ' αιώνα, όταν η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα

αναρρήθηκαν στα αξιώματά τους, η επιρροή τους συνδεόταν με την ευρύτερη κατάσταση στο Βυζάντιο. Απαντώντας στην πρόκληση του Ισλάμ, το οποίο ισχυριζόταν ότι αποτελούσε την τελική αποκάλυψη του Αλλάχ στον εκλεκτό λαό του, τους Άραβες, οι αυτοκράτορες της Συριακής δυναστείας αναμόρφωσαν την Αυτοκρατορία. Έδωσαν μεγάλη προσοχή στη στρατιωτική άμυνα και την οργάνωση ενός αποτελεσματικού στρατεύματος, οργάνωσαν περιφερειακές στρατιές από ημιαπασχολούμενους στρατιώτες (Θέματα) και επαγγελματικά τάγματα. Στο πλαίσιο του σχετικά καινούργιου διοικητικού συστήματος της επαρχιακής διοίκησης, εστίασαν την προσοχή τους στις οχυρώσεις, στους δρόμους και στις γέφυρες προκειμένου να διευκολύνεται η γρήγορη μετακίνηση των στρατευμάτων που στάθμευαν σε φρούρια, καθώς και στη δημιουργία σταθμών ανεφοδιασμού και αλλαγής αλόγων για την έγκαιρη διαβίβαση των αυτοκρατορικών διαταγών. Κυκλοφόρησαν αξιόπιστο νόμισμα, αναθεώρησαν τον νομικό κώδικα και εδραίωσαν την αίσθηση της δυναστικής ηγεμονίας, γεγονός που ενίσχυσε τη σταθερότητα του καθεστώτος. Στο πλαίσιο αυτής της συνολικής μεταρρύθμισης της διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας, που τώρα πια είχε μειωθεί στο ένα τρίτο της παλιάς της έκτασης, επέμειναν επίσης στην υιοθέτηση της Μωσαϊκής απαγόρευσης της λατρείας των θρησκευτικών εικόνων και επιδίωξαν την εξάλειψη της χρήσης τους στα εναπομείναντα αυτοκρατορικά εδάφη, σε ένα κίνημα που έμεινε γνωστό ως εικονομαχία.

Η εικονομαχία στο Βυζάντιο ήταν μια αντίδραση στη ραγδαία και άκρως επιτυχημένη εξάπλωση των Σαρακηνών στην Ανατολική Μεσόγειο. Γιατί το Ισλάμ εφάρμο-

ζε αυστηρά την απαγόρευση των ειδώλων που περιέχεται στην Παλαιά Διαθήκη, προκειμένου να αποδείξει ότι αυτό αποτελούσε την αληθινή πίστη. Υιοθετώντας μια θρησκευτική πολιτική που στηριζόταν εξίσου στην κατάργηση των εικόνων και κατόπιν απωθώντας με επιτυχία τις επιθέσεις του Ισλάμ, οι ηγεμόνες της Συριακής δυναστείας ενστάλαξαν στις συνειδήσεις τη βαθιά σχέση ανάμεσα στις στρατιωτικές νίκες και στη χριστιανική λατρεία που δεν χρησιμοποιούσε εικόνες. Ανεξάρτητα από την εμπειρία αυτής της σχέσης εξασφάλισαν την επιβίωση της Κωνσταντινούπολης. Και ενώ αυτοί που παρέμεναν προσκολλημένοι στις εικόνες διώκονταν ως αιρετικοί, οι βυζαντινές δυνάμεις υπό τον ηγέτη τους και ήρωά τους, τον Κωνσταντίνο Ε΄, νικούσαν τους Άραβες στα πεδία των μαχών. Ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας υπήρξε παράλληλα και θεολόγος της εικονομαχίας: επέμενε εμφατικά ότι η μόνη αληθινή εικόνα του Χριστού βρίσκεται στη Θεία Κοινωνία. Με τις νικηφόρες εκστρατείες του κατάφερε να συγκεράσει επιτυχώς σε μια μακρόβια σχέση τη θρησκεία με την πολιτική.

Ωστόσο η υποβόσκουσα ανησυχία που οφειλόταν στους θριάμβους της νέας μονοθεϊστικής αποκάλυψης προς τους Άραβες δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε μειωθεί γεωγραφικά σε ένα μικρό τμήμα της έκτασης που κατείχε στο ρωμαϊκό της παρελθόν: στα τέλη του Η΄ αιώνα οι Άραβες είχαν κυριεύσει την Αίγυπτο, τη Βόρειο Αφρική, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Στην Κύπρο υπήρχε καθεστώς συγκυριαρχίας, ενώ η επέλαση των Σαρακηνών σάρωσε την Κρήτη και τη Σικελία τον Θ΄ αιώνα, δύο σημαντικά νησιά που υπήρξαν επί αιώνες φρουροί του Αιγαίου και της δυτικής

λεκάνης της Μεσογείου αντιστοίχως. Η απώλειά τους σήμαινε την ουσιαστική αύξηση του κινδύνου και για τα υπόλοιπα νησιά και τις ακτές που ανήκαν ακόμη στο Βυζάντιο. Από τις καινούργιες ναυτικές τους βάσεις στη Δύση, όπως το Φραξινέτουμ στην Προβηγκία, οι Άραβες διενεργούσαν τακτικές επιδρομές στους παράλιους και τους παραποτάμιους οικισμούς, ακόμη και κατά της Ρώμης. Οι χρονογράφοι και οι θεολόγοι θρηνούσαν γι' αυτή τη νέα μάστιγα που ταλαιπωρούσε τους Χριστιανούς και είχε μετατραπεί σε μόνιμο χαρακτηριστικό του μεσογειακού κόσμου στο σύνολό του. Όπως και στην Ανατολή, οι Δυτικοί αναρωτιούνταν πώς ήταν δυνατόν ο Θεός να χαρίζει την ευμένειά του σε αιρετικούς πειρατές.

Κάτω από τόσο ευμετάβλητες συνθήκες, η εξουσία σε όλα τα τμήματα του παλαιού ρωμαϊκού κόσμου όφειλε να προσαρμοστεί για να αντιμετωπίσει μια καινούργια δύναμη. Η αντίδραση της απομονωμένης πλέον Δύσης πήρε τη μορφή μιας ισχυρότερης ενοποιημένης εξουσίας που συνέδεε τη Βόρεια Ευρώπη με την Ιταλία μέσω των κατακτήσεων του Καρόλου, του βασιλέα των Φράγκων. Με την ενθάρρυνση διαδοχικών Επισκόπων της Ρώμης, αυτή η εκτεταμένη φραγκική κυριαρχία αντλούσε από τις παραδόσεις που ήταν συνδεδεμένες με την αρχαία πρωτεύουσα των καισάρων. Χωρίς τον Μωάμεθ ο Κάρολος είναι αδιανόητος, όπως έλεγε ο Henri Pirenne. Η μετατόπιση του κέντρου ενδιαφέροντος στη Δυτική Ευρώπη από τη Μεσόγειο προς τον Βορρά επέτρεψε την ανάπτυξη νέων αγορών, νέων εμπορικών δεσμών και μιας νεωτερικής οικονομικής προόδου. Αυτός είναι ο πυρήνας της «θεωρίας του Pirenne».

Στη μελέτη μου για τη διαμόρφωση της χριστιανοσύ-

νης, όπου επιχειρείται μια ανασκόπηση του μεσογειακού κόσμου από τον ΣΤ΄ μέχρι τον Θ΄ αιώνα, προσπάθησα μεταξύ άλλων να αποδείξω ότι η θέση του Pirenne είναι απλουστευτική.¹⁰ Διότι αν το Ισλάμ είχε κατακτήσει το Βυζάντιο, θα είχε γίνει ο διάδοχος της Ρώμης. Ενισχυμένο με τα αμύθητα πλούτη και τη στρατηγική δύναμη της Κωνσταντινούπολης και τροφοδοτούμενο με τον φανατισμό της λαϊκής αφοσίωσης στη νέα θρησκεία που θα επακολουθούσε (όπως συνέβη αλλού), οι Άραβες θα είχαν εξαπλώσει ραγδαία την κυριαρχία τους στα Βαλκάνια, στην Ιταλία και πέραν των Άλπεων. Έτσι, ενώ ο Pirenne είχε δίκιο όταν διαπίστωνε ότι η άνοδος του Καρλομάγνου στη Δυτική Ευρώπη ήταν αδιανόητη χωρίς τον Μωάμεθ, εντούτοις δεν μπόρεσε να δει επίσης ότι η επιτυχημένη αντίσταση του Βυζαντίου κατά του Ισλάμ στην Ανατολή ήταν αυτή που επέτρεψε την ανάπτυξη της δυτικής χριστιανοσύνης. Ο κρίσιμος παράγοντας των Χριστιανών ηγεμόνων της Κωνσταντινούπολης που έφραξαν τον δρόμο της μουσουλμανικής εξάπλωσης προς τη Δύση αγνοήθηκε από γενιές μελετητών του Μεσαίωνα. Χωρίς τον διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ των ανατολικών αυτοκρατοριών, η κατακερματισμένη εξουσία, χαρακτηριστική της λατινικής Δύσης, δεν θα είχε αναπτυχθεί ώστε να προμηθεύσει το πλαίσιο για την πρώτη φεουδαρχία και κατόπιν για την Αναγέννηση. Χωρίς το Βυζάντιο, οι εικονομάχοι του Ισλάμ θα είχαν κυριαρχήσει σε ολόκληρη την έκταση της αρχαίας Αυτοκρατορίας της Ρώμης και θα είχαν αναδειχθεί σε αληθινό της διάδοχο.

Και στα δύο τμήματα του χριστιανικού κόσμου η ανάδυση του Ισλάμ προκάλεσε φυσικά ανησυχία για το μέλλον και αμφιβολίες, καθώς και οικονομική αναδίπλωση.

Στην Ανατολική Μεσόγειο αυτή η κατάσταση εκδηλώθηκε με την ένταση που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε εκείνους τους Χριστιανούς που τιμούσαν τις ιερές εικόνες και σε όσους ταύτιζαν τις εικόνες με την ειδωλολατρία η οποία έπρεπε να αποτραπεί. Είναι αδύνατο να υπολογίσουμε πόσοι ήταν αυτοί που δυσαρεστήθηκαν με τη διαταγή της καταστροφής των εικόνων ή τουλάχιστον της απομάκρυνσής τους από τα ιερά και τις εκκλησίες. Όπως υπογράμμισαν πολλοί ιστορικοί, ενδεχομένως αυτοί που συντάχτηκαν με την καινούργια πολιτική να ήταν περισσότεροι από όσους ήταν αποφασισμένοι να υπερασπιστούν τις εικόνες. Έτσι είχαν τα πράγματα τον Ζ' αιώνα, όταν οι αυτοκράτορες εξέδιδαν θεολογικούς ορισμούς. Όμως ανάμεσα στην ανώνυμη μάζα αυτών που δεν συμφωνούσαν με τις επίσημες θέσεις, φαίνεται ότι οι γυναίκες δυσανασχετούσαν ιδιαίτερος κατά της εικονομαχίας. Γι' αυτές, η προσκύνηση των εικόνων παρείχε τη δυνατότητα μιας προσωπικής λατρείας που δεν μπορούσαν να τη βρουν αλλού. Ανάμεσα στους άνδρες, βασική εστία αντίστασης κατά της εικονομαχίας φαίνεται ότι υπήρξαν οι μοναστικές κοινότητες, όπου οι μοναχοί ήταν συχνά αγιογράφοι και καλλιγράφοι (διακοσμητές χειρογράφων).

Αρχικά, η αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής στο Βυζάντιο έγινε αποδεκτή – η επιβίωση της Αυτοκρατορίας ήταν στην κόψη του ξυραφιού και οι μεταρρυθμίσεις των ηγεμόνων της Συριακής δυναστείας ήταν αναγκαίες. Η επιτυχία αυτών των μέτρων, που έκαμψαν τη μουσουλμανική επιθετικότητα και τελικά εξασφάλισαν μεγαλύτερη ασφάλεια στα νέα πιο περιορισμένα σύνορα της Αυτοκρατορίας, αναγνωρίστηκε από όλους. Ο ίδιος στρα-

τιωτικός μηχανισμός αποδείχτηκε εξίσου αποτελεσματικός και κατά της ανανεωμένης βουλγαρικής απειλής, έτσι ώστε προς το τέλος της βασιλείας του Λέοντα Δ' τόσο οι Άραβες όσο και οι Βούλγαροι βρίσκονταν υπό έλεγχο. Και όταν οι Βούλγαροι ηγεμόνες απείλησαν την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του Θ' αιώνα, η εικονομαχία ενίσχυσε και πάλι το φρόνημα του στρατού που πέτυχε σημαντικές νίκες. Αυτός ο στενός δεσμός ανάμεσα στα κατορθώματα των εικονομάχων στα πεδία των μαχών και στην Εκκλησία δεν αμφισβητήθηκε ωστόσο οι Άραβες κυριεύσαν και λεηλάτησαν το Αμόριο, τη γενέτειρα του πατέρα του Θεόφιλου, του Μιχαήλ (βλ. κεφάλαιο 4).

Τόσο η εικονομαχική όσο και η εικονολατρική θεολογία αναπτύχτηκαν με ορίζοντα αυτές τις σοβαρές για την επιβίωση του Βυζαντίου απειλές. Σε καιρούς που ο κίνδυνος ήταν άμεσος, οι στρατιωτικοί ηγεμόνες επικαλούνταν την ανάγκη να καταπολεμηθεί η ειδωλολατρία ώστε οι Βυζαντινοί να κερδίσουν ξανά τη χάρη του Θεού· όταν οι δύσκολες στιγμές απομακρύνονταν, οι εικόνες ξανάβρισκαν την τιμητική τους θέση. Ωστόσο ήταν οι γυναίκες ηγεμόνες του Βυζαντίου που σήκωσαν τη σημαία της εικονολατρίας. Είτε πίστευαν στη δύναμη των ιερών εικόνων, εκ γενετής, είτε είχαν περιορισμένες γνώσεις για τη λατρεία των εικόνων, αντλούσαν από τις βαθιές πηγές της εικονολατρικής παράδοσης για να δικαιολογήσουν την αλλαγή πολιτικής που στόχευε στη συμφιλίωση των αντίπαλων φατριών της Εκκλησίας. Η επιμονή τους στην καταδίκη της εικονομαχίας είχε διάφορες όψεις: δομικές, κοινωνικές και φυλετικές. Για να τα καταφέρουν, χρησιμοποιούσαν κάθε μορφή πολιτικής εξουσίας και ισχύος που τους παρείχε η προσωπική τους θέση ως

χήρες-αυτοκράτειρες, οι οποίες εκτελούσαν καθήκοντα επιτρόπου για τους ανήλικους γιους τους.

Δεν γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας αν επανεισήγαγαν τη λατρεία των εικόνων επειδή ήταν γυναίκες ή αν η αποκατάσταση της παραδοσιακής –και πατριαρχικής– λατρείας των εικόνων είχε ανάγκη από τις γυναίκες για να επιβλέψουν και να επισημοποιήσουν την επιστροφή της· σε τέτοιο βαθμό είχε φτάσει η αποσύνθεση της εξουσίας των ανδρών εξαιτίας της κατάρρευσης της ευρύτερης Αυτοκρατορίας. Δεν διαθέτουμε ενδεχομένως αρκετές μαρτυρίες για να απαντήσουμε στο συγκεκριμένο ερώτημα. Ωστόσο οι ενδείξεις που μας επιβάλλουν να το θέσουμε είναι παραπάνω από αρκετές. Και από μόνο του αυτό καθιστά ιδιαίτερες τις περιπτώσεις της Ειρήνης, της Ευφροσύνης και της Θεοδώρας.

Δεν βασίστηκαν στην «έμμεση εξουσία» ή την «επιρροή» που συχνά ασκούσε η χήρα ή η μητέρα του αυτοκράτορα. Προκειμένου να επιβιώσουν και να επιτύχουν τους σκοπούς τους, εκμεταλλεύθηκαν τις διχόνοιες στους κόλπους της Εκκλησίας, του στρατού, της κρατικής διοίκησης και της μοναστικής κοινότητας. Μεταξύ 785 και 787, η Ειρήνη φανέρωσε την ικανότητά της να χειρίζεται τις διάφορες φατρίες της Αυλής, καθώς και δυνάμεις πέραν της Αυτοκρατορίας για να εξασφαλίσει τους στόχους της. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στις διαβουλεύσεις πρώτα με τον πατριάρχη Παύλο, κατόπιν με τη Σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης, τον στρατό και αργότερα τον πάπα Αδριανό. Το παράδειγμά της έμελλε να εμπνεύσει μεταγενέστερες προσπάθειες, ακόμη και την ανεπιτυχή απόπειρα της Θεοφανώς, συζύγου του αυτοκράτορα Σταυράκιου, να διατη-

ρήσει την αυτοκρατορική εξουσία μετά τον θάνατο του τελευταίου.

Στη διάρκεια της μακροχρόνιας διαδικασίας προσαρμογής στη ισλαμική κατάκτηση της Βόρειας Αφρικής, της Παλαιστίνης και της Περσίας, οι τρεις αυτοκράτειρές μας ασκούσαν την εξουσία τους. Στο τέλος αυτής της περιόδου, το Βυζάντιο είχε αναγκαστικά μετατραπεί σε ένα μεσαιωνικό κράτος ανάμεσα σε πολλά άλλα. Από την αρχαία του κληρονομιά, την καλλιέργεια της βαθιάς ελληνιστικής παράδοσης ενισχυμένης από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική πρακτική, το αυτοκρατορικό κέντρο είχε κατορθώσει να διατηρήσει ένα βασίλειο που περιοριζόταν στη Μικρά Ασία, τμήμα των Βαλκανίων, τη Νότια Ιταλία και τα νησιά του Αιγαίου. Ήταν μια οδυνηρή μεταβατική περίοδος. Χάρη στις αυτοκράτειρες, μετά το 843 άρχισε η εποχή κατά τη οποία εδραιώθηκε η σταθερή προσήλωση στην εικονολατρία. Το μεσαιωνικό Βυζάντιο βάλθηκε τότε να μεταβιβάσει τη δική του εκδοχή τόσο της Εκκλησίας όσο και του κράτους στα γειτονικά έθνη. Ο προσηλυτισμός των Βουλγάρων οφείλει αρκετά στις επαφές που ανανεώθηκαν επί Θεοδώρας και οι οποίες καρποφόρησαν μέσω της ιδιοφυΐας του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και του Μεθοδίου, αποστόλων των Σλάβων, και της καθοδήγησης του πατριάρχη Φωτίου. Με τη ενσωμάτωση μεγάλων περιοχών βόρεια και ανατολικά του Βυζαντίου, άνοιξε ο δρόμος για τον προσηλυτισμό των Ρως στα τέλη του Ι΄ αιώνα.

Το μέτρο αυτού του επιτεύγματος μπορεί να εκτιμηθεί αν θέσουμε το ρητορικό ερώτημα: «Τι θα γινόταν αν...;» Αν οι τρεις γυναίκες στην πορφύρα δεν είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους τον αυτοκρατορικό μηχανισμό,

ανακόπτοντας έτσι μια αδιάσπαστη διαδοχή αρρένων ηγεμόνων που όλοι τους ήταν φανατικοί εικονομάχοι; Πρώτον, θα είχε επέλθει μια σημαντική αλλαγή πορείας στις πολιτικές και διπλωματικές σχέσεις σε ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο. Οι διαπραγματεύσεις για συμμαχίες με την ειδωλολατρική ακόμη Δύση θα είχαν δυσκολέψει, αν δεν διακόπτονταν εντελώς, οι ηγεμόνες του Βυζαντίου θα είχαν επαναπροσανατολίσει την Αυτοκρατορία προς ανατολές διαρρηγνύοντας τους δεσμούς με το εικονολατρικό κέντρο της Ρώμης. Όμως μια παρόμοια απομάκρυνση θα μείωνε τις δυνατότητες μιας γόνιμης αλληλεπίδρασης ιδεών, βασισμένης στην κοινή χριστιανική ταυτότητα. Και φυσικά δεν θα επέτρεπε τον γάμο της Θεοφανώς με τον Όθωνα Β' και την επανανακάλυψη του ελληνικού και του αραβικού πολιτισμού στη Δύση στη διάρκεια της βασιλείας του γιου τους Όθωνα Γ' και της θητείας του πάπα Σίλβεστρου Β'. Και πιθανότατα θα εμπόδιζε τη χριστιανική συνεργασία για τις σταυροφορίες και την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων από τους Άραβες.

Όσον αφορά την τέχνη, οι εικονομαχικές τάσεις της Βόρειας Ευρώπης, όπως τα *Libri Carolini* και η συμβολική τέχνη του Germigny, θα είχαν ενισχυθεί. Η μη αναπαραστατική τέχνη και ένα περιορισμένο ανεικονικό ρεπερτόριο χριστιανικής τέχνης θα ασκούσαν διαβρωτική επιρροή. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες που ζούσαν υπό ισλαμικό ζυγό –όπου δεν πρόλαβε να φτάσει η εικονομαχία– θα είχαν καταβαραθρωθεί και οι εικόνες τους θα καταστρέφονταν. Οι βυζαντινές εικαστικές παραδόσεις θα παραχωρούσαν τη θέση τους σε διακοσμητικά μη αναπαραστατικά σχήματα, περιορίζοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό την έμπνευση και την ποικιλία της αναπαραστατικής τέ-

χνης στη Δύση. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, θα μπορούσε άραγε η Αναγέννηση να είχε αναπτυχθεί στην Ιταλία, που ήταν τόσο βαθιά επηρεασμένη από το Βυζάντιο; Αν επί πεντακόσια χρόνια η Ανατολή και οι βυζαντινές επαρχίες στη Νότια Ιταλία εφάρμοζαν τις εικονομαχικές αρχές, άραγε θα ήταν η Ρώμη ικανή να υπερασπιστεί το αναπαραστατικό της στοιχείο;

Και πάλι, για να θέσουμε το ερώτημα οφείλουμε να υπογραμμίσουμε τον πέρα από τα συνηθισμένα ρόλο και την επιρροή που άσκησαν η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα. Ωστόσο δεν έπαιξαν αυτόν τον ρόλο επειδή ήταν γυναίκες, αλλά επειδή κατείχαν και εκμεταλλεύονταν κατάλληλα την αυτοκρατορική ισχύ. Απ' αυτή τη σκοπιά, η σταδιοδρομία τους υπήρξε μια σπουδή άσκησης εξουσίας. Ήταν λιγότερο πιστές στο φύλο τους και περισσότερο στην πορφύρα.

Μετά τον σφετερισμό του θρόνου από τον Βασίλειο Α' το 867, οι αυτοκράτειρες δεν εξάσκησαν ποτέ πια στον ίδιο βαθμό την αυτοκρατορική εξουσία. Το Βυζάντιο επέστρεψε στον κανόνα της διακυβέρνησης από τους άνδρες, στην αποφασιστική και ισχυρή πατριαρχική τάξη. Ακόμη και η Ζωή, ωστόσο ενηλικιωθεί ο γιος της Κωνσταντίνος Ζ', δεν κατόρθωσε να αναβιώσει την επίδραση αυτών των γυναικών που είχαν ενδυθεί την πορφύρα, παρότι αυτές οι ίδιες είχαν ισχυροποιήσει τη θηλυκή εκδοχή της αυτοκρατορικής εξουσίας. Βρέθηκε αντιμέτωπη με τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό, έναν αυστηρό επικριτή της θέσης της Ζωής ως τέταρτης συζύγου ενός αυτοκράτορα και ισχυρό συνήγορο της αρσενικής κυριαρχίας. Από τη στιγμή που ο σύζυγός της Λέων ΣΤ' είχε καταργήσει τη δυνατότητα τέταρτου γάμου για οποιονδήποτε

Χριστιανό, η Ζωή είχε απέναντί της μια ολόκληρη παράταξη αξιωματούχων που αντιστέκονταν σε εκείνη και τον γιο της. Η έλλειψη ισχυρών αυτοκρατορισσών μέχρι τη βασιλεία των πορφυρογέννητων Ζωής και Θεοδώρας του ΙΑ΄ αιώνα υποδηλώνει ότι η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα όφειλαν εν μέρει την ικανότητά τους να εκμεταλλεύονται τις δυνατότητες που προσφέρονταν σε μια γυναίκα ηγεμόνα στην κρίσιμη κατάσταση που επικρατούσε στην Αυτοκρατορία όσο διαρκούσε η μεταβατική περίοδος, όταν ο στόχος ήταν η επιβίωση από τις σφοδρές επιθέσεις του Ισλάμ. Χάρη στη κρίση που σοβούσε στην πατριαρχική τάξη πραγμάτων, κατάφεραν να εκμεταλλευθούν τη θέση της χήρας αντιβασιλίσσας ή της μητριάς ενός νεαρού πρίγκιπα. Μετά τον Βασίλειο Α΄, παράλληλα με την προσκύνηση των εικόνων αποκαταστάθηκε εκ νέου η πατριαρχική τάξη.

Όμως τότε πια, η επιβίωση της Αυτοκρατορίας είχε εξασφαλίσει την εξάπλωση της βυζαντινής τέχνης και αρχιτεκτονικής, της μοναστικής οργάνωσης, της λειτουργικής πρακτικής, των προσευχητάρων και των υμνολογίων, καθώς και της μη θρησκευτικής λογοτεχνίας. Το Κίεβο και άλλα μέρη, πιο βόρεια και πιο δυτικά, παρέλαβαν την πνευματική κληρονομιά της Αυτοκρατορίας, καθώς και πολλά από τα διοικητικά χαρακτηριστικά της. Οι λαϊκές βυζαντινές παραδόσεις υιοθετήθηκαν από τους ηγεμόνες της μεσαιωνικής Βουλγαρίας, της Σερβίας και της Ουγγαρίας. Επηρέασαν την ανάπτυξη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση με το σύμβολο του δικέφαλου αετού, και έφτασαν στην πλήρη άνθησή τους στα εδάφη της Αγίας Ρωσίας. Ωστόσο η βυζαντινή επιρροή είναι περισσότερο εμφανής στις τεχνοτροπίες, στη χρήση

του ψηφιδωτού, της νωπογραφίας και της αγιογραφίας. Η Δύση δεν είχε απολέσει ποτέ την ικανότητά της να αναπαράγει την ανθρώπινη μορφή, ικανότητα που την είχε εύστοχα υπερασπιστεί ο πάπας Γρηγόριος. Ωστόσο πολλές διαφορετικές σχολές μεσαιωνικής τέχνης αναπτύχθηκαν υπό την επιρροή της βυζαντινής δεξιότητας και μαστοριάς, όχι μόνο στη Ρωσία αλλά και στη Βενετία, τη Νότιο Ιταλία, τη Σικελία, την Κρήτη και την Κύπρο, πολύ αργότερα από τότε που οι παραπάνω περιοχές είχαν απολεστεί οριστικά για την Αυτοκρατορία. Τελικά, στο έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, του διάσημου Ελ Γκρέκο, οι αγιογραφικές παραδόσεις του ΙΣΤ΄ αιώνα πέρασαν από την Κρήτη και τη Βενετία στην αναγεννησιακή τέχνη της Ισπανίας.

Αυτές οι μακροπρόθεσμες επιρροές μπορούν να ανιχνευθούν ως ένα σημείο στη δεύτερη αναστήλωση των εικόνων το 843 από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα. Χάρη στην επιμονή της, το Βυζάντιο στα τέλη του Θ΄ αιώνα ανανέωσε και ανέπτυξε αγιογραφικές τεχνοτροπίες που έμελλε να αποτελέσουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της τέχνης του, χαρακτηριστικό ενός ολόκληρου αυτοκρατορικού πολιτισμού που επέζησε για ακόμη μισή χιλιετία και πλέον. Αυτήν ακριβώς την έκφανση του βυζαντινού πολιτισμού ενστερνίσθηκαν με τόση θέρμη οι Σλάβοι και είναι ολοφάνερη ακόμη και σήμερα σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων, της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ρωσίας. Οι εικόνες παίζουν αναμφισβήτητα ζωτικό ρόλο στην αναβίωση της Ορθοδοξίας στην εποχή μας, όπου μπορεί κανείς να δει ανθρώπους να σταματούν για να προσκυνήσουν και να ασπαστούν ιερές εικόνες που εκτίθενται σε εικονοστάσια στην άκρη του δρόμου, έξω από εκκλη-

σίες και σε δημόσιους χώρους. Είτε θεωρείται κατάλοιπο αρχαίας δεισιδαιμονίας, είτε αναγνωρίζεται ως προσφιλές εργαλείο διδασκαλίας, οι εικόνες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της βυζαντινής κληρονομιάς. Η αγιογραφική παράδοση διασώζει κάτι από τη βαθύτερη ουσία του πολιτισμού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Και αυτές που πάνω απ' όλους φέρουν την ευθύνη γι' αυτόν τον θρίαμβο, είναι οι τρεις γυναίκες της αυτοκρατορικής πορφύρας, η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα.

Σχετικά με τις πηγές
που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτή τη μελέτη

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΠΟΥ ΑΣΧΟΛΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ δυσκολεύονται να αναπλάσουν τη ζωή των μεσαιωνικών γυναικών. Το γεγονός οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι οι άνδρες του Μεσαίωνα που κατέγραφαν το παρόν της εποχής τους δεν συμμερίζονταν το ενδιαφέρον του 21ου αιώνα για το θηλυκό μισό της ανθρωπότητας. Παρότι μερικές γυναίκες άφησαν δικά τους γραπτά, όπως η Dhuoda που έγραψε ένα *Εγχειρίδιο* για τον γιο της, δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστα για την καθημερινή τους ύπαρξη, τη διατροφή, την υγεία τους, αυτά που τους πρόσφεραν ευχαρίστηση ή πόνο. Γνωρίζουμε και άλλες γυναίκες από τα νομικά έγγραφα με τα οποία ίδρυσαν μοναστήρια και φιλανθρωπικά ιδρύματα κάνοντας δωρεές γης και χρήματος· ορισμένες συνέταξαν διαθήκες με τις οποίες μοίρασαν την περιουσία τους και κληροδότησαν τα ακίνητά τους. Όμως παρόμοια κείμενα αποκαλύπτουν ελάχιστα από τα προσωπικά συναισθήματα της δωρήτριας· είναι γραμμένα σύμφωνα με νομικά τυπικά που ενισχύουν τον χριστιανικό χαρακτήρα των δωρεών οι οποίες γίνονται για τη σωτηρία της ψυχής.

Από τη στιγμή που δεν σώζεται καμιά προσωπική καταγραφή, είμαστε υποχρεωμένοι να αναπλάσουμε τη ζωή των γυναικών στον Μεσαίωνα με βάση όσα αναφέρουν οι άνδρες συγγραφείς γι' αυτές. Πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τις υπέρπουσες αντιλήψεις τους για τη γυναικεία φύση, την εγγενή

αδυναμία της και τη ροπή της προς την αιωνιότητα. Σπάνια μια γυναίκα προσελκύει την προσοχή ενός χρονογράφου και όταν γίνεται κάτι τέτοιο η αιτία είναι συχνά κάποιο υποτιθέμενο σκάνδαλο. Μερικές φορές κατηγορίες για σεξουαλικές, οικονομικές ή θρησκευτικές ατασθαλίες εκτοξεύονται μόνο και μόνο επειδή μια γυναίκα κατορθώνει, ως μη όφειλε, να τραβήξει την προσοχή στο άτομό της. Απαιτείται αρκετή εξάσκηση για να μάθει κανείς να αποκρυπτογραφεί τα σημεία και να σταθμίζει την αξία του ενδιαφέροντος προς τη λαγνεία που χαρακτηρίζει τα μεσαιωνικά κείμενα. Ακόμη και εκείνοι οι άνδρες συγγραφείς που διάκεινται με μεγαλύτερη συμπάθεια απέναντι στις γυναίκες νιώθουν υποχρεωμένοι να τονίσουν πόσο άγιες, αφοσιωμένες και φιλεύσπλαχνες είναι οι γυναίκες με τις οποίες ασχολούνται – θαρρείς και οι γυναίκες δεν είναι δυνατόν να περιγραφούν με λιγότερο φορτισμένους όρους.

Οι ηγεμόνες και των δύο φύλων, φυσικά, όφειλαν να δρουν σύμφωνα με ορισμένα ιδανικά. Όποτε ωστόσο ένας ιστορικός επιθυμεί να καταδικάσει έναν αυτοκράτορα ή βασιλιά, χρησιμοποιεί τη μέθοδο της εξύβρισης: ένας τυπικός τρόπος υποβιβασμού της θέσης ενός άνδρα, που περιλαμβάνει επιθέσεις στην ηθική του με υπαινιγμούς περί μοιχείας, αιμομιξίας ή σεξουαλικών διαστροφών. Το ενδιαφέρον στον αποκρυφισμό, στις προφητείες ή στη μαγεία σημαίνει αίρεση, πράγμα απαράδεκτο για κάποιον που έχει επιλεγεί από το χέρι του Θεού να κυβερνήσει έναν εκλεκτό λαό. Όμως στην περίπτωση των επιφανών γυναικών είναι πολύ πιο απλό για τους συγγραφείς να καταφεύγουν στο αμάρτημα της Εύας, της πρώτης γυναίκας, το οποίο καταδίκασε όλο το γυναικείο φύλο σε θέση κατώτερότητας. Μονάχα οι «άγιες» δικαιούνται να εξαρθούν πάνω απ' αυτή τη μοίρα, κι αυτές είναι ελάχιστες.

Όσον αφορά τις τρεις Βυζαντινές αυτοκράτειρες που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσης μελέτης, διαθέτουμε ακόμη λιγότερες μαρτυρίες. Δεν έχουν σωθεί δικά τους λόγια εκτός από τις επίσημες ανακοινώσεις, τους νόμους ή τις δη-

λώσεις που βάζουν στο στόμα τους άνδρες συγγραφείς. Υποθέτουμε ότι επέβλεπαν τα αρχεία τους και έγραφαν επιστολές· όμως παρόμοια έγγραφα δεν έχουν διασωθεί. Έτσι, αντίθετα με τους περισσότερους βιογράφους οι οποίοι στηρίζονται σε κείμενα των ατόμων που βιογραφούν, οφείλουμε να βρούμε άλλους τρόπους ανασύνθεσης της ζωής των τριών αυτοκρατορισσών. Οι χαρακτήρες τους πρέπει να συγκροτηθούν με βάση όσα έγραφαν άλλοι σχετικά με αυτές· όμως όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι φιλτραρισμένες μέσα από τα μάτια ανδρών που διακατέχονται από ένα σωρό προκαταλήψεις για τις γυναίκες.

Έτσι, παρ' όλο που υπάρχουν αρκετές βυζαντινές εκτιμήσεις για την Ειρήνη, την Ευφροσύνη και τη Θεοδώρα, απουσιάζει παντελώς κάθε καταγραφή των δικών τους αντιλήψεων και των προσωπικών τους προτιμήσεων. Τα ιστορικά μυθιστορήματα, και υπάρχουν πολλά, ασχολούνται με αυτά που οι συγγραφείς τους υποθέτουν ότι οι αυτοκράτειρες θα κατέθεταν στα προσωπικά τους ημερολόγια. Ωστόσο κάθε ιστορία του Βυζαντίου παρουσιάζει αυτές τις τρεις γυναίκες αποδεχόμενη σε γενικές γραμμές τις μεροληπτικές απόψεις των βασικών χρονογράφων της εποχής τους. Κάποιοι είναι πιο ανοιχτά μισογύνηδες, όλοι ωστόσο αναπαράγουν τις μεσαιωνικές αντιλήψεις: ότι οι γυναίκες οφείλουν να περιορίζονται στο νοικοκυριό τους και στις οικιακές ασχολίες τους, καθώς και στα χριστιανικά τους καθήκοντα. Ωστόσο οι αυτοκράτειρες, ως σύζυγοι, μητέρες και αργότερα χήρες, ήταν συχνά σε θέση να παίξουν πιο ενεργό ρόλο στην κυβέρνηση. Είναι μια εξέλιξη που σημειώνεται από τους σύγχρονους τους άνδρες ιστορικούς, οι οποίοι εκδηλώνουν την αμηχανία και τη δυσφορία τους γι' αυτές τις ασυνήθιστες δραστηριότητες. Βλέπουν σε αυτές τις ατομικές περιπτώσεις μια γενικότερη αμφισβήτηση. Σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι εύκολο να διακριβώσουμε τι κατόρθωσαν στην πραγματικότητα οι γυναίκες ηγεμόνες. Οι σύγχρονοί τους συχνά αποδίδουν όλα τα εύσημα για τις ορθές τους

αποφάσεις στους άρρενες συμβούλους τους, στρατιωτικούς και θρησκευτικούς, ενώ παράλληλα κατηγορούν τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας όποτε χρειάζονται έναν αποδιοπομπαίο τράγο.

Ένα πρόσθετο πρόβλημα αναφέρεται εξαιτίας της εσκεμμένης καταστροφής πολλών πηγών της εποχής. Οι σωζόμενες πηγές για την ιστορία του Βυζαντίου τον Η΄ και τον Θ΄ αιώνα περιέχουν τις απόψεις μόνο της θρησκευτικής παράταξης που θριάμβευσε στην εικονομαχία: των εικονολατρών. Η συστηματική εκμηδένιση της αντιπολιτευόμενης εικονομαχικής θεολογίας σημαίνει ότι η ερμηνεία τους είναι σε μεγάλο βαθμό μεροληπτική. Τίποτα το καλό ή το θετικό δεν αναγνωρίζεται στους εικονομάχους, οι οποίοι καταδίωκαν τους ευσεβείς εικονολάτρες στη διάρκεια των δύο περιόδων της επίσημης εικονομαχίας. Όλοι οι έπαινοι επιφυλάσσονται για εκείνους που τάσσονταν υπέρ των ιερών εικόνων και τις αποκατέστησαν στη λατρευτική θέση που τους άρμοζε στο πλαίσιο της Εκκλησίας.

Αυτή η ανισορροπία στις σωζόμενες πηγές σημαδεύεται επίσης από μια τάση να δίνεται έμφαση στη σφαίρα της θρησκευτικής πρακτικής σε βάρος όλων των άλλων. Η σύγκρουση στο ζήτημα των εικόνων κυριαρχεί σε όλα τα κείμενα και αναδεικνύει την εικονομαχία ως το κεντρικό θέμα της ιστορίας του Η΄ και του Θ΄ αιώνα. Ωστόσο υπάρχουν βάσιμοι λόγοι που μας κάνουν να θεωρούμε τη συγκεκριμένη περίοδο ως εξαιρετικά σημαντική για την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Χωρίς σημαντικές μεταρρυθμίσεις στη στρατιωτική και τη δημοσιονομική διοίκηση, το Βυζάντιο πιθανότατα θα είχε υποκύψει στους Άραβες και τους Βουλγάρους. Η Ειρήνη, η Ευφροσύνη και η Θεοδώρα όφειλαν να ασχοληθούν με παρόμοια ζητήματα. Όμως στις σωζόμενες πηγές αντιμετωπίζονται κυρίως ως πρόμαχοι της εικονολατρίας, με αποτέλεσμα την απολογητική παραποίηση μεγάλου μέρους των σχετικών αναφορών στο πρόσωπό τους.

Ευτυχώς, υπάρχουν αρκετοί έμμεσοι τρόποι παράκαμψης αυτών των προκαταλήψεων, οι οποίες αφήνουν εξάλλου ατεκμηρίωτες πολλές πλευρές του βίου των αυτοκρατορισμών. Πρώτα απ' όλα, οι αυτοκράτειρες μοιράζονταν τον ίδιο τρόπο ζωής με τις υπόλοιπες γυναίκες της ελίτ της εποχής τους όπου κυριαρχούσαν καθιερωμένα πρότυπα. Η μητρότητα ήταν ο πρωταρχικός τους ρόλος και αυτό που όφειλαν ήταν να κάνουν παιδιά, ιδίως γιους. Η γέννηση μιας κόρης συνήθως αποσιωπάται στις πηγές της εποχής. Οι πλούσιες γυναίκες όφειλαν επίσης να επιβλέπουν τα νοικοκυριά τους, να φροντίζουν τους πιο φτωχούς συγγενείς τους, να προβαίνουν σε φιλανθρωπικές πράξεις σε μια ευρύτερη κλίμακα και να συμπεριφέρονται ως πρότυπα χριστιανικής μητρότητας. Ακόμη η εκπαίδευση των παιδιών τους, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των επτά ετών περίπου, ήταν δική τους ευθύνη. Βέβαια είχαν υπηρέτες οι οποίοι τις βοηθούσαν και εγγυούνταν την κατάλληλη μόρφωση για τα παιδιά τους. Εκπαιδεύονταν τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια, αν και οι παραδόσεις «της ρόκας και του αδραχτιού» θεωρούνταν απαραίτητες μόνο για τα κορίτσια.

Αυτή η έμφαση στην εκπαίδευση υποδηλώνει ότι οι γυναίκες που προέρχονταν από τις οικογένειες της βυζαντινής ελίτ ήταν και οι ίδιες μορφωμένες και πιθανόν εγγράμματες. Ενδεχομένως να βασιζόνταν σε γραφείς που έγραφαν για λογαριασμό τους αλλά φαίνεται απίθανο να μη γνώριζαν ανάγνωση, αφού το επίπεδο μόρφωσης και καλλιέργειας που απαιτούνταν από τα μέλη της κυβερνώσας ελίτ ήταν αρκετά υψηλό. Άλλωστε η ικανότητά τους να αλληλογραφούν τεκμαίρεται από το γεγονός ότι πολλές επιστολές απευθύνονταν προσωπικά στις ίδιες. Εφόσον οι γυναίκες που ήταν εξόριστες σε μοναστήρια, τα οποία έπαιζαν ρόλο φυλακής, δέχονταν γράμματα εκεί, φαίνεται λογικό να υποθέσουμε πως απαντούσαν στους επιστολογράφους τους. Πάντως οι απαντήσεις τους δεν σώζονται. Οι άνδρες συγγραφείς κρατούσαν αντίγραφα

των κειμένων τους, συμπεριλαμβανομένων των επιστολών τους, όμως οι γυναίκες με τις οποίες αλληλογραφούσαν δεν διατηρούν αρχεία των επιστολών τους παρά σε πολύ μεταγενέστερες εποχές.

Όταν ξεμπερδεύαν με το καθήκον της τεκνοποίησης, οι γυναίκες της βυζαντινής ελίτ είχαν διάφορες επιλογές. Πολλές έβρισκαν ελεύθερο πεδίο για να επιδοθούν σε φιλανθρωπικές κοινωνικές δραστηριότητες, που τους επέτρεπαν να βγαίνουν από το σπίτι τους και τις έφερναν σε επαφή με ανθρώπους πιο φτωχούς και λιγότερο ευνοημένους από ό,τι οι ίδιες. Οι γυναίκες έμεναν συχνά χήρες σε σχετικά νεαρή ηλικία, με αποτέλεσμα να μπορούν να ελέγχουν πιο ικανοποιητικά την προσωπική τους ζωή. Είτε ξαναπαντρεύονταν, είτε προτιμούσαν να μείνουν μόνες, είτε ακόμη αποφάσιζαν να αποσυρθούν από τον κόσμο και να κλειστούν σε μοναστήρια, σε αυτό το στάδιο της ζωής τους είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν τρόπο ζωής μακριά από τον έλεγχο του πατέρα, του συζύγου ή των άλλων αρρένων συγγενών. Όμως είναι σαφές ότι οι επιλογές τους ήταν κατά κανόνα περιορισμένες και ακόμη και οι πλουσιότερες και πλέον ανεξάρτητες γυναίκες υποχρεώνονταν συνήθως να συμβιβαστούν με ένα μέλλον που το καθόριζαν άλλοι για λογαριασμό τους.

Στους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες, οι αυτοκράτορες έδιναν ιδιαίτερη σημασία στις θηλυκές κληρονόμους τους. Τις περισσότερες φορές τις υποχρέωναν να παντρευτούν αντί να μοιράζουν αφειδώς τις περιουσίες που είχαν κληρονομήσει στην Εκκλησία ή σε άλλα αγαθοεργά ιδρύματα. Η ίδια πίεση εξακολουθούσε να ασκείται στο Βυζάντιο, όπως θα ανακαλύψει η αγία Αθανασία τον 9^ο αιώνα, με την ευκαιρία της έκδοσης ενός αυτοκρατορικού διατάγματος που όριζε ότι οι ανύπαντρες και οι χήρες όφειλαν να παντρευτούν αλλοδαπούς (εθνικούς), δηλαδή άνδρες πέρα από τα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Η αγία κατέφυγε στους κόλπους της Εκκλησίας, πράγμα που έγινε σεβαστό αλλά επίσης φανερώνει πόσο περιορισμένες ήταν

στην πραγματικότητα οι επιλογές της. Τέλος, προτού πεθάνουν, πολλές γυναίκες της βυζαντινής ελίτ διάλεξαν τον τόπο όπου επιθυμούσαν να ταφούν και ανήγειραν οικογενειακά ιερά για τον εαυτό τους και για τους άμεσους συγγενείς τους. Ανάλογες πληροφορίες συχνά παρεισφρέουν έμμεσα στις πηγές, οπότε μελετώντας τα κείμενα που αναφέρονται στον θάνατο κάποιων μπορούμε να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους τάφηκε σε έναν συγκεκριμένο τάφο.

Από τη στιγμή που γινόταν σύζυγος του αυτοκράτορα, η καθημερινή ρουτίνα μιας αυτοκράτειρας καθοριζόταν από έναν πολύπλοκο κύκλο αυλικών καθηκόντων: πρόκειται για το ημερολόγιο των εορτών, των δημοσίων εμφανίσεων, των λειτουργιών και των κοσμικών τελετών που έπρεπε να τηρείται. Αυτές οι τελετές προφανώς μονοπωλούσαν πολλές ώρες τους σε καθημερινή βάση, ώρες που τις περνούσαν τόσο με τις άλλες γυναίκες της Αυλής όσο και με τους συζύγους τους, από τον αυτοκράτορα έως τον πιο ταπεινό αξιωματούχο. Οι αυλικές δραστηριότητες καταγράφονται στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*, το οποίο σώζεται σε ένα μοναδικό αλλά όχι πλήρες αντίτυπο μιας έκδοσης του Ι΄ αιώνα. Πιθανότατα συντάχτηκε ύστερα από διαταγή του Κωνσταντίνου Ζ΄ (αυτοκράτορα μεταξύ 945-958) και περιέχει αρκετά κείμενα του ΣΤ΄ αιώνα καθώς και μεταγενέστερο υλικό. Τα περισσότερα έχουν τη μορφή γενικών προδιαγραφών, ένα είδος εγχειριδίου για την ορθή τέλεση ορισμένων τελετών: τον γάμο του αυτοκράτορα, τον εορτασμό της Πεντηκοστής, της Πρωτοχρονιάς και πάει λέγοντας. Επειδή πολλές απ' αυτές τις τελετές απαιτούν τη συμμετοχή και της αυτοκράτειρας, η συγκεκριμένη πηγή προσδιορίζει κάποιες όψεις της ζωής της αυτοκράτειρας με έναν ιδιαίτερο τρόπο.

Η έρευνα των πραγματικών συνθηκών κάτω από τις οποίες ζούσαν σε διάφορες περιόδους οι αυτοκράτειρες μπορεί επίσης να διαφωτίσει ικανοποιητικά τη ζωή τους. Γιατί μολονότι είχαν τη δυνατότητα πολύ γρήγορα να ανέλθουν στα υψη-

λότερα αξιώματα, θα είχαν σίγουρα αντιληφθεί πόσο εύκολα οι προνομιακές συνθήκες μπορούσαν να μεταβληθούν εν μια νυκτί, συνήθως εξαιτίας αποφάσεων που έπαιρναν οι άρρενες συγγενείς τους. Κατά σειρά, βλέπουμε την Ειρήνη να εξορίζεται από την πρωτεύουσα, την Ευφροσύνη και τη μητέρα της να στέλνονται εξορία σε μοναστήρι και τη Θεοδώρα να υποχρεώνεται να αποσυρθεί από την Αυλή. Αυτά τα γεγονότα, καθώς και οι αλλαγές που πραγματοποιούνταν πιο αργά με το πέρασμα του χρόνου, είναι δυνατόν να ερευνηθούν πιο εξοικονομικά μέσα από πηγές που δεν συνδέονται άμεσα με τις αυτοκράτειρες. Οι *Βίοι* των αγίων καλογραιών και ηγουμενισσών, οι εκκλησιαστικοί κανόνες και άλλα κείμενα που τεκμηριώνουν την οργάνωση των γυναικείων μονών είναι ιδιαίτε- ρως διαφωτιστικά.

Όσον αφορά τις μη γραπτές πηγές, μας βοηθούν τελικά να απαντήσουμε στο ερώτημα: Τι έκαναν οι αυτοκράτειρες; Έπαιρναν πράγματι κάποιες πρωτοβουλίες; Για παράδειγμα, η Ειρήνη και ο γιος της μνημονεύονται στη βασιλική μετά τρούλου της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, όπου τα μονογράμματά τους είναι χαραγμένα στην ψηφιδωτή διακόσμηση της αψίδας του σηκού. Κανένας χρονογράφος της εποχής τους δεν τους συνδέει με τον συγκεκριμένο ναό. Ωστόσο η αρχαιολογική καταγραφή είναι αρκετά εύγλωττη: μπορούμε να τους θεωρούμε πάτρωνες της εξαιρετικής ψηφιδωτής διακόσμησης που προφανώς πραγματοποιήθηκε την περίοδο της συμβασιλείας τους, μεταξύ 780 και 797. Περαιτέρω μαρτυρίες για την οικοδομική δραστηριότητα των αυτοκρατορισμών σώζονται σε κείμενα αφιερωμένα σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης (τα *Πάτρια*), τα οποία δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι ασκούσαν αυτοκρατορική φιλανθρωπία σε αρκετά μεγάλη κλίμακα. Οι πρωτοβουλίες τους μνημονεύονται σε πλάκες, πίνακες και ψηφιδωτά που δεν ομιλούν (τα περισσότερα ωστόσο δεν επιβιώνουν στη σημερινή Ιστανμπούλ).

Όμως το υλικό είναι τόσο πενιχρό και μάλιστα μεγάλο μέ-

ρος του θέτει τόσα προβλήματα, ώστε γράφοντας αυτές τις βιογραφίες ήμουν υποχρεωμένη να καταφεύγω σε εικασίες και υποθέσεις. Σε κάθε περίπτωση ερμήνευσα τις καταγραφές για την Ειρήνη, την Ευφροσύνη και τη Θεοδώρα εντάσσοντάς τες στο πλαίσιο του κύκλου ζωής των γυναικών στον Μεσαίωνα. Έδωσα ειδικό βάρος σε παράγοντες που συχνά αγνοούνται, όπως η ηλικία στην οποία θα μπορούσαν να τελέσουν συγκεκριμένα καθήκοντα, στα πρότυπα συμπεριφοράς των άλλων γυναικών της ελίτ, στο προσωπικό που είχαν στη διάθεσή τους, υπηρέτες, ευνούχους, γραφιάδες και συνοδούς, και στα μέσα που τους παρέχονταν για προσωπική τους χρήση. Η ζωή των γυναικών της εποχής των τριών αυτοκρατορισμών μας δεν μας είναι παρά εν μέρει γνωστή, ωστόσο από αυτές τις διαφορετικές όψεις μπορούμε να αναπλάσουμε μια πιο σύνθετη εικόνα. Και από τις δραστηριότητες που αφορούν την ικανοποίηση προσωπικών αναγκών τους (επισκέψεις ορισμένων ιερών, προσευχή μπροστά στις εικόνες, επισκευή ή οικοδόμηση εκκλησιών προκειμένου να στεγάσουν οικογενειακούς τάφους κτλ.) μπορούμε να φανταστούμε πώς περνούσαν τον καιρό τους οι αυτοκράτειρες.

Σε αυτή τη βάση μερικές φορές παρουσίασα τις καταστάσεις με μεγαλύτερη βεβαιότητα απ' όση επιτρέπουν οι πηγές. Εκεί που θα έπρεπε να χρησιμοποιείται επανειλημμένα ο υποθετικός λόγος, συχνά χρησιμοποίησα τον ενεστῶτα. Παραθέτοντας τις πηγές και την ερμηνεία μου πάνω σ' αυτές, απέφυγα να τονίσω το στοιχείο της εικασίας που εμπλέκεται στην ιστορική ανακατασκευή. Χρησιμοποίησα και το παραμικρό ψήγμα πληροφορίας που μου φαινόταν ικανό να γεφυρώσει τα κενά. Αντιλαμβάνομαι πολύ καλά ότι οι βιογραφίες μου είναι άνισες και αποσπασματικές, δεδομένου ότι τόσο πολλά παραμένουν άγνωστα. Αν αυτός είναι λόγος να εγκαταλείψει κανείς την προσπάθεια να γράψει για την Ειρήνη, την Ευφροσύνη και τη Θεοδώρα, τότε είμαι ένοχη του μεγάλου μου ενδιαφέροντος γι' αυτές.

Είμαι πεισμένη ότι μία παρόμοια ευφάνταστη ανακατασκευή μπορεί να παράσχει πολύτιμες γνώσεις για τη ζωή όλων των γυναικών του Μεσαίωνα. Παρά τη διαφορετική κοινωνική τους θέση ως αυτοκράτειρες, η οποία τους έδινε δυνατότητες που αφορούσαν μόνον έναν μικρό κύκλο προνομιούχων γυναικών, η Ειρήνη και η Θεοδώρα, ιδιαιτέρως αυτές, προέρχονταν από ένα επαρχιακό περιβάλλον κοινό σε πολλές οικογένειες. Μέχρι να εγκαταλείψουν τη γενέθλια γη τους, η ανατροφή τους θα είχε πολλά κοινά με όλα τα κορίτσια όχι μόνο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αλλά και σε όλη τη μεσαιωνική Δύση. Με έναν διαφορετικό τρόπο, η παιδική ηλικία της Ευφροσύνης προσωποποιεί επίσης μια συνήθη εμπειρία: τις δραματικές αλλαγές της οικογενειακής μοίρας που έπλητταν εκείνους που έρχονταν σε σύγκρουση με την αυτοκρατορική και τη βασιλική εξουσία στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Τη ζωή της ως εξόριστης στην απομόνωση του μοναστηριού τη μοιράστηκαν και άλλες πολλές. Και οι τρεις γυναίκες κατάγονταν από οικογένειες που βρίσκονταν στη σχιά πιο πλούσιων, κοινωνικά ανώτερων ατόμων, τα οποία κατείχαν το κέντρο της εξουσίας και συμμετείχαν στην εκάστοτε κυβέρνηση.

Ανατράφηκαν με την ίδια χριστιανική παιδεία, πιστεύοντας ακράδαντα στην τελική κρίση που θα καθόριζε το πεπρωμένο τους μετά θάνατο. Οι πράξεις τους αποσκοπούσαν στην εδραίωση της φήμης τους ως καλών Χριστιανών. Φυσικά φιλοδοξούσαν το ίδιο και για τις οικογένειές τους και κατέβαλλαν προσπάθειες να εκμεταλλευθούν τις περιστάσεις προς όφελος των συγγενών τους. Στο Βυζάντιο δινόταν συχνά η δυνατότητα σε άτομα που προέρχονταν από ένα ασήμαντο οικογενειακό περιβάλλον να μεταπηδήσουν από τους οίκους τους στην επαρχία, για τους οποίους γνωρίζουμε ελάχιστα, σε μια σταδιοδρομία στη μεγάλη μητρόπολη, την Κωνσταντινούπολη. Αυτή η μετάβαση ταίριαζε περισσότερο στους άνδρες, μια και η Αυτοκρατορία παρείχε άφθονες ευκαιρίες στους προικισμένους στρατιωτικούς, τεχνίτες, διανοούμενους και ιερω-

μένους ασκητές. Όμως κάτω από ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες, οι γυναίκες μπορούσαν να συμμετέχουν σε αυτή τη ριζοσπαστική διαδικασία. Και μέσα από την ικανότητά τους να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της νέας τους καριέρας ως αυτοκράτειρες, είμαστε σε θέση να ανιχνεύσουμε τις θηλυκές τους δεξιότητες με τρόπο ανάλογο με τους άνδρες.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βασικές πηγές

- AASS *Acta Sanctorum*, 3η έκδοση (Παρίσι-Ρώμη, 1863-1870).
- Acts of David...* J. van den Gheyn, «Acta graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo», *Analecta Bollandiana* 18 (1899), σελ. 209-259· μτφ. D. Domingo-Foresté, στο Talbot (επιμ.), *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 149-241.
- Annales Mosellani* in *MGH, Scriptores in usum scholarum*, τόμ. XVI, σελ. 494-499.
- Bar Hebraeus *Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, 2 τόμοι, επιμ. και μτφ. E. A. Wallis Budge (Λονδίνο, 1932).
- Βίος της Θεοδώρας* A. Μαρκόπουλος, «Βίος της αυτοκρατειρας Θεοδώρας», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 249-285· μτφ. M. Vinson, στο *Byzantine Defenders of Images*.
- Byzantine Defenders of Images* Alice-Mary Talbot (επιμ.), *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation* (Ουάσινγκτον, DC, 1998).
- Γενέσιος *Iosephi Genesis regum libri quattor*, επιμ. A. Lesmüller-Werner και I. Thurn (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1978)· *Genesisios, On the reigns of the Emperors*, μτφ. A. Kaldellis (Καμπέρα, 1998).
- Γεώργιος ο Μοναχός George the Monk, *Χρονογραφία*, 2 τόμοι, επιμ. C. de Boor (Λειψία, 1904), αναθεώρ. P. Wirth (Στουτγάρδη, 1978).
- Council in Trullo* *The Council in Trullo Revisited*, επιμ. G.

- Nedungatt και Michael Featherstone (Ρώμη, 1995) = *Kanonika*, τόμοι 6.
- DAI I και II Constantine VII Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 2 τόμοι, επιμ. και μτφ. G. Moravcsik και R. Jenkins (Βουδαπέστη, 1949 και Λονδίνο, 1962).
- DC I και II Constantine VII Porphyrogenitus, *De cerimoniis aulae byzantinae*, βιβλία I και II σε έναν τόμο, επιμ. I. I. Reiske (Βόνη, 1829).
- DOC P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection* (Ουάσινγκτον, DC, 1966-1999).
- Holy Women of Byzantium* *Holy Women of Byzantium*, επιμ. Alice-Mary Talbot (Ουάσινγκτον, DC, 1996).
- Κεδρηνός Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις ιστοριών*, επιμ. I. Bekker, 2 τόμοι (Βόνη, 1838-1839).
- Λέων Γραμματικός Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία*, επιμ. I. Bekker (Βόνη, 1842).
- Mansi J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 53 τόμοι (Παρίσι-Λειψία, 1901-1925), επανέκδοση Γκρατς, 1960.
- MGH *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Epistulae, Concilia*.
- Michael the Syrian Michel le Syrien, *Χρονογραφία*, 3 τόμοι, επιμ. και μτφ. J.-B. Chabot (Παρίσι, 1924).
- Νικηφόρος *Νικηφόρος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορία Σύντομος*, κείμενο, μετάφραση και σχόλια C. Mango (Ουάσινγκτον, DC, 1990).
- Παραστάσεις σύντομαι χρονικαί* (στο *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*), επανέκδοση με αγγλική μτφ. Averil Cameron και Judith Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis syntomoi chronikai* (Μπριλ, 1984).
- Πάτρια II, III *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, μέρη II και III, επιμ. T. Preger, 2 τόμοι (Λειψία, 1901-1907), επανέκδοση Νέα Υόρκη, 1975· γερμανική μτφ. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos* (Βόνη, 1988).

- Φώτιος Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ομιλίες*, μτφ. C. Mango (Καίμπριτζ, Μασ., 1958).
- PmbZ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, επιμ. F. Winkelmann, R.-J. Lilie και άλλοι, μέρος I (641-867), 4 τόμοι (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1998-2001).
- RFA *Royal Frankish Annales (Annales Laurissenses*, επιμ. F. Kurze) σε MGH, *Scriptores VI*, σελ. 134-218.
- Scriptor incertus *Συγγραφή Χρονογραφίου τα κατά Λέοντα υιόν Βάρδα του Αρμενίου περιέχουσα*, *Historia de Leone Bardae Armenii filio*, επιμ. I. Bekker (Βόνη, 1842), μαζί με Λέοντα Γραμματικό.
- Sym mag *Συμεών μάγιστρος και λογοθέτης, Χρονογραφία*, επιμ. I. Bekker (Βόνη, 1842), μαζί με Λέοντα Γραμματικό.
- Θεόδωρος *Theodori Studitae Epistulae*, επιμ. G. Fatouros, 2 τόμοι (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1991).
- Θεοφάνης *Χρονογραφία Θεοφάνους*, επιμ. C. de Boor, 2 τόμοι (Λειψία, 1883), επανέκδοση Χίλντεσχαϊμ-Νέα Υόρκη, 1980· *The Chronicle of Theophanes Confessor*, μτφ. C. Mango και R. Scott (Οξφόρδη, 1997).
- Th Syn *Theophanes Continuatus*, επιμ. I. Bekker (Βόνη, 1838).

Συμπληρωματικό υλικό

- Bury, ERE J. B. Bury, *A History of the East Roman Empire from the Death of Irene to the Accession of Basil I* (Λονδίνο, 1912).
- Speck, *Konstantin VI* Paul Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft*, 2 τόμοι (Μόναχο, 1978).

Treadgold, *Byzantine Revival* Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842* (Στάνφορντ, 1988).

Περιοδικά

<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>SCH</i>	<i>Studies in Church History</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantoloskoĝ Instituta</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΗΓΕΣ

- Council of Nicaea: *Sacrorum conciliorum collectio nova et amplissima*, επιμ. J. D. Mansi (Παρίσι, 1902, επανέκδοση Γκρατς, 1960), τόμ. XIII, σελ. 415D-E.
- The Life of Saint Theodora the Empress*, παράγραφος 3, μτφ. Martha P. Vinson, *Byzantine Defenders of Images*, επιμ. Alice-Mary Talbot (Ουάσινγκτον, DC, 1998), σελ. 363-366.
- The Life of Sts. David, Symeon and George of Lesbos*, παράγραφος 27, μτφ. Douglas Domingo-Forasté, στο *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 215.
- Procopius of Caesarea: *History of the Wars*, βιβλίο I, κεφ. xxiv, σελ. 36-37, επιμ. και μτφ. H. B. Dewing (Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1914), σελ. 230-232.
- The Life of Patriarch Nikephoros I of Constantinople*, σελ. 48, μτφ. Elizabeth A. Fisher, στο *Byzantine Defenders of Images*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΙΡΗΝΗ

ΠΗΓΕΣ

Η ΜΟΝΗ ΣΩΖΟΜΕΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΚΑΠΟΙΑ αφήγηση για τη ζωή της Ειρήνης, της πρώτης από τις τρεις γυναίκες μας στην πορφύρα, είναι μια Χρονογραφία που αποδίδεται στον Θεοφάνη τον Ομολογητή, ηγούμενο της Μονής του Μεγάλου Αγρού. Αποτελεί μέρος μιας παγκόσμιας ιστορίας, η οποία καλύπτει την περίοδο από το 284 έως το 813 μ.Χ. Μετά τον Θρίαμβο της Ορθοδοξίας το 843, συντάχτηκε ένας *Βίος της Ειρήνης* για να εξυμνήσει την αγιότητα της Ειρήνης ως εικονολάτρη. Βασίζεται στις πληροφορίες του Θεοφάνη και δεν προσθέτει τίποτα το ενδιαφέρον. Άλλα ντοκουμέντα της βασιλείας της περιλαμβάνουν τους δύο νόμους της και ποικίλες επίσημες επιστολές με την υπογραφή της. Δεν είναι γνωστό αν όντως τις έγραψε η ίδια ή απλώς υπέγραψε κείμενα που είχαν συντάξει οι υπουργοί της. Αναφορές στη βασιλεία της απαντούν σε πολλά θεολογικά κείμενα της εποχής, όμως ο Θεοφάνης παραμένει η πιο σημαντική πηγή για ολόκληρη τη ζωή της.

Μεγάλο μέρος της Χρονογραφίας συντάχτηκε από τον Γεώργιο ο οποίος ήταν σύγκελλος, βοηθός του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως στα τέλη του Η' και στις αρχές του Θ' αιώνα. Ο Γεώργιος είχε συντάξει μια ιστορία που ανέτρεχε έως τη δημιουργία του κόσμου, την εποχή που ήταν μοναχός σε ένα παλιό μοναστήρι κοντά στην Ιερουσαλήμ, πριν αφιχθεί στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Τόσο αυτός όσο και ο Θεοφάνης γνώριζαν προσωπικά την αυτοκράτειρα, τον γιο της και τους αυλικούς της. Από τα γραπτά του Γεωργίου καθίσταται φανε-

ρό ότι διέθετε πρόσβαση σε αρκετά ανατολικά κείμενα γραμμένα στα συριακά, τα οποία είχαν διατηρήσει την παράδοση της συγγραφής μιας Παγκόσμιας Ιστορίας, και σε ένα κείμενο που πιθανότατα προερχόταν από τη Ρώμη· έτσι παρουσιάζεται πληροφορημένος για πολλά συμβάντα εκείνης της περιόδου εκτός Κωνσταντινουπόλεως.

Μεταγενέστεροι Βυζαντινοί συγγραφείς διατήρησαν αυτό το ενδιαφέρον για ολόκληρη την Ιστορία από τη Δημιουργία και εφεξής, αντανακλώνοντας τη σοβαρή τους πρόθεση να καλύψουν όλο το εύρος του ανθρώπινου χρόνου. Στην παράδοση της χριστιανικής παγκόσμιας ιστορίας τα γεγονότα καταγράφονται σε σχέση με τον πρώτο χρόνο της Δημιουργίας, *Anno Mundi*, με την πρόσθετη χρήση της ινδικτιώνος, ενός συστήματος χρονολόγησης των ύστερων χριστιανικών χρόνων που σχετιζόταν με την απόδοση των φόρων. Το Έτος του Κυρίου, *Anno Domini*, χρησιμοποιείται επίσης μερικές φορές, αλλά οι Βυζαντινοί προτιμούν τις άλλες μεθόδους χρονολόγησης. Σε συνδυασμό με την ακλόνητη πίστη τους στην παροδική σημασία αυτού του κόσμου σε σύγκριση με τον επόμενο, ο οποίος υποσχόταν την αιώνια ζωή, αυτοί οι συγγραφείς τοποθετούν τα γεγονότα της εποχής τους σε μια ευρύτερη προοπτική.

Φαίνεται πιθανό ότι ο Θεοφάνης κληρονόμησε τις αφηγήσεις του Γεωργίου του συγκέλλου, τις οποίες επιμελήθηκε και τις επέκτεινε μέχρι το έτος 813. Το έτος 800 μ.Χ. ο κόσμος είχε φτάσει, σύμφωνα με το *Anno Mundi*, την έβδομη χιλιετία (έτος 6293). Εκείνη την εποχή η Ειρήνη ασκούσε μόνη της την αυτοκρατορική εξουσία, όπως γράφει ο Θεοφάνης. Και ενώ ο Θεοφάνης καταγράφει με τρόπο σαφή τα του βίου της, από την άλλη είναι προφανής η δυσκολία που προκύπτει από την ύπαρξη ελάχιστων άλλων κειμένων σχετικών με την αυτοκράτειρα. Υπάρχουν περιπτώσεις, ανάμεσα στο 780 και στο 802, που τις καλύπτει σιωπή, χωρίς να διαθέτουμε άλλες γραπτές ή μη μαρτυρίες που θα μας βοηθούσαν να συμπλη-

ρώσουμε την εικόνα· παράλληλα δεν διασώζεται καμία ιστορική ανάλυση.

Ευτυχώς, η Χρονογραφία έτυχε της προσεκτικής επιμέλειας του C. De Boor και σήμερα πλέον είναι έξοχα μεταφρασμένη στα αγγλικά από τον Cyril Mango και τον Roger Scott. Η εκδοχή τους, με τις χρήσιμες σημειώσεις τους, παρατίθεται συχνά στην παρούσα μελέτη. Οι *Βίοι* του Ταρασίου και του Νικηφόρου, εικονολατρών πατριαρχών, καθώς και άλλων υπερασπιστών των εικόνων έχουν επίσης μεταφραστεί πρόσφατα στα αγγλικά. Άλλα κείμενα εκείνης της εποχής, όπως οι Πράξεις της Β' Συνόδου της Νικαίας, ο *Codex Carolinus* που περιλαμβάνει την αλληλογραφία με τους Φράγκους και τον πάπα και τα *Libri Carolini*, δεν υπάρχουν σε αξιόπιστες αγγλικές μεταφράσεις. Μετέφρασα μόνη μου αποσπάσματα των παραπάνω καθώς και μεταγενέστερων βυζαντινών πηγών, όπως του συχνά αναφερόμενου *Περί της Βασιλείου τάξεως*.

Μολονότι είναι αρκετές οι πηγές για την ιστορία του Θ' αιώνα που σώζονται ως τις μέρες μας, τα περισσότερα απ' αυτά τα κείμενα γράφτηκαν πολύ αργότερα από τα γεγονότα που περιγράφουν και συχνά με την ολοφάνερη πρόθεση να παρουσιάσουν το παρελθόν κάτω από ένα συγκεκριμένο πρίσμα. Παρόμοιος σκοπός βρίσκεται πίσω από τις παγκόσμιες ιστορίες που συντέθηκαν τον ΙΑ' και τον ΙΒ' αιώνα, όταν οι πράξεις της Ειρήνης επανερμηνεύτηκαν προκειμένου να υπογραμμιστεί η σημασία της ως υπερμάχου της λατρείας των εικόνων. Αν και ο πειρασμός να αποδεχθούμε την επαινετική εικόνα που παρουσιάζουν είναι μεγάλος, είναι προφανές ότι συγγραφείς όπως ο Σκυλίτζης και ο Κεδρηνός αναγκάζονται να παραχαράξουν άλλα στοιχεία της Ιστορίας προκειμένου να φιλοτεχνήσουν ένα πορτραίτο της Ειρήνης, όπου εμφανίζεται αφοσιωμένη στην εικονολατρία από τη γέννησή της. Οι αναφορές στην Ειρήνη σε σύγχρονά της δυτικά κείμενα που σώζονται στη λατινική αποτελούν πολύ πιο αξιόπιστες πηγές,

όσο και αν οι γνώσεις τους για τη βυζαντινή εποχή είναι διαστρεβλωμένες. Ορισμένες πολύ μεταγενέστερες συλλογές κειμένων στα συριακά, που αποδίδονται στον Μιχαήλ τον Σύρο και τον Bar Hebraeus, διασώζουν επίσης μερικές, ως έναν βαθμό μυθικές, παραδόσεις για την αυτοκρατορία.

Έτσι όταν οι ιστορικοί μετά τον Θ΄ αιώνα αναφέρονται στην Ειρήνη, προσπαθούν να συμπληρώσουν τα κενά στις σύγχρονές της ιστορικές καταγραφές παραγαιμίζοντας τις στεγνές αφηγήσεις των πράξεών της με υποθέσεις. Αναπόφευκτα την παρουσιάζουν να δρα με βάση έναν προκαθορισμένο στόχο. Ο Μιχαήλ ο Σύρος, για παράδειγμα, διασώζει μια εξήγηση για την αντιπαλότητα μεταξύ της Ειρήνης και του γιου της που είναι άγνωστη στον Θεοφάνη. Όμως επρόκειτο για μια εκδοχή που χρησιμοποιούνταν συχνά από τους άρρενες συγγραφείς, γιατί στηρίζεται στον ισχυρισμό ότι η αυτοκρατορία διατηρούσε παράνομες σεξουαλικές σχέσεις με τους αυλικούς της. Η ανήθικη και ανάρμοστη συμπεριφορά είναι μια κατηγορία που απευθύνεται τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες, ωστόσο παρουσιάζεται περισσότερο φορτισμένη όταν το πρόσωπο που κατηγορείται είναι μια γυναίκα που έχει σφετεριστεί την αυτοκρατορική εξουσία.

Εκτός από τους χρονογράφους, τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* διασώζουν πολλές αναφορές στην Ειρήνη, συχνά μυθικού χαρακτήρα. Αυτή η συλλογή σύντομων αφηγήσεων σχετικά με τα μνημεία της πρωτεύουσας είναι συμπίλημα του ΙΑ΄ αιώνα με βάση πολλές προγενέστερες πηγές. Αν και η διαδικασία ταύτισης του ιδρυτή ενός κτηρίου από επιγραφές, αγάλματα, εικόνες και μύθους που συνδέονται με αυτό είναι μια ελάχιστα αξιόπιστη ιστορική μέθοδος, η συγκεκριμένη πηγή περιέχει πολλές πολύτιμες νύξεις και εύλογες συσχετίσεις. Η απόρριψη ενός παρόμοιου κειμένου με το αιτιολογικό ότι συχνά παρουσιάζει μαρτυρίες οι οποίες αποδεικνύονται λανθασμένες, θα ισοδυναμούσε με τον παραμερισμό μιας από τις ελάχιστες συλλογές κειμένων που τηρούν μια σχετικά ου-

δέτερη στάση απέναντι στους ηγεμόνες της περιόδου της οικονομολογίας. Παραθέτω λοιπόν τα *Πάτρια* όπου οι σύντομες σημειώσεις τους τεκμηριώνουν μια αξιόπιστη αφήγηση.

Πριν από έναν αιώνα σχεδόν, ο Charles Diehl αφιέρωσε ένα βιβλίο του στις Βυζαντινές γυναίκες, περιλαμβάνοντας την Ειρήνη και τη Θεοδώρα στις *Figures byzantines* (Παρίσι, 1906). Μολονότι αυτά τα δοκίμια υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη σημασία των αυτοκρατορισσών και των γυναικών της αριστοκρατίας, δεν μας εκπλήσσει το ότι σήμερα μας φαίνονται πολύ ξεπερασμένα. Οι ιστορίες τους κυριαρχούνται αναπόφευκτα από τα ασυνήθιστα χαρακτηριστικά της ζωής τους, αν και ο Diehl συνέταξε επίσης μια πολυσύνθετη εικόνα μιας τυπικής πλούσιας κατοίκου της πρωτεύουσας, που αντιπροσώπευε τις πιο συνηθισμένες Βυζαντινές γυναίκες. Πολλοί ιστορικοί βάδισαν στον δρόμο που άνοιξε ο Diehl, όπως ο Steven Runciman με την έξοχη συνεισφορά του στο *The Byzantine Aristocracy* (Οξφόρδη, 1984), όπου καταλήγει διερωτώμενος αν οι ικανότητες των Βυζαντινών γυναικών συνέβαλαν στην επιβίωση της Αυτοκρατορίας επί τόσους αιώνες, αλλά και ο Donald Nicol με το *The Byzantine Lady. Ten Portraits 1250-1500* (Καίμπριτζ, 1994), όπου τα δοκίμια του Diehl του χρησιμεύουν σαφώς ως μοντέλο.

Αντίθετα με την πρώτη Θεοδώρα, τη σύζυγο του Ιουστινιανού Α', για την οποία έχουν γραφτεί πολυάριθμες βιογραφίες, οι τρεις γυναίκες στην πορφύρα που μελετώνται στο παρόν βιβλίο δεν έχουν επισύρει ιδιαίτερη προσοχή πέρα από την ιδιότητά τους ως εικονολάτρες. Η Dominique Barbe στο *Irène de Byzance. La femme empereur* (Παρίσι, 1990) διείσδυσε βαθύτερα στον χαρακτήρα αυτής της αυτοκράτειρας, αλλά θεώρησε προτιμότερο να γράψει ένα ιστορικό μυθιστόρημα γι' αυτήν. Πρόσφατα, η Lynda Garland περιέλαβε την Ειρήνη και τη Θεοδώρα στη μελέτη της *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527-1204* (Λονδίνο, 1999), αλλά ενώ καλύπτει μια τόσο μεγάλη περίοδο, τα κεφάλαια

που αφιερώνει στην καθεμία είναι μάλλον σύντομα σκαριφήματα. Η Barbara Hill υιοθέτησε μια περισσότερο θεωρητική προσέγγιση για τις γυναίκες ηγεμόνες του ΙΑ΄ και του ΙΒ΄ αιώνα (*Imperial Women in Byzantium, 1025-1204*, Λονδίνο, 1998), που είναι χρήσιμη και για τις προγενέστερες αυτοκρατορίες. Το πρόσφατο γενικού ενδιαφέροντος βιβλίο του Michael Angold, *Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages* (Λονδίνο, 2001), αποδίδει ορισμένες πρωτοβουλίες στην Ειρήνη και τη Θεοδώρα, αντανακλώντας ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις γυναίκες του Βυζαντίου. Φαίνεται λοιπόν ότι η σοβαρή μελέτη για τις γυναίκες ηγεμόνες του Βυζαντίου θα συνεχιστεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νικηφόρος, επιμ. de Boor, παράγρ. 88· μτφ. Mango, σελ. 163.
2. Θεοφάνης, AM 6261, de Boor I, σελ. 444· Mango-Scott, σελ. 613.
3. Ήδη το 787, οι καινούργιες επισκοπές της Αίγινας, της Μονεμβασίας και των δυτικών νησιών της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλλονιάς φανερώνουν την ίδια αποφασιστικότητα όσον αφορά την επαναφορά απομακρυσμένων περιοχών στην τροχιά της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης· βλ. J. Darrouzès, «Les listes épiscopales du Concile de Nicée (787)», *REB* 33 (1975), σελ. 5-76.
4. Τα χαράγματα του Παρθενώνος, επιμ. Α. Κ. Ορλάνδος και Λ. Βρανούσης (Αθήνα, 1973), τεύχη 80, 83, 67, 82. Βλ. πιο γλαφυρές επιγραφές σε μαρμάρινα τεμάχια που κάποτε ανήκαν σε άλλες εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη και άλλων εκκλησιών.

5. Θεοφάνης, AM 6258, de Boor I, σελ. 440· Mango-Scott, σελ. 608.

6. O P. Magdalino, *Constantinople médiévale* (Παρίσι, 1996), σελ. 18-19, 58, υποστηρίζει ότι η επιδημία πανούκλας των μέσων του Η' αιώνας συνιστά το πιο χαμηλό σημείο σε δημογραφικούς όρους και ότι ύστερα απ' αυτό η Κωνσταντινούπολη αρχίζει να επεκτείνεται πληθυσμιακά.

7. Οι περιοχές της Ασίας, του Πόντου και της Θράκης, που βρίσκονταν υπό Θεματική διοίκηση πολύ περισσότερα χρόνια, ήταν σε θέση να προμηθεύουν οικοδόμους, πλινθοποιούς, σοβατζήδες και 5.000 εργάτες για τις βαριές δουλειές.

8. F. Winkelmann, *Quellen zur Herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Βερολίνο, 1987), σελ. 215-218· E. Patlagean, «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système de noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles», στο M. Angold, *The Byzantine Aristocracy: IX-XIII Centuries* (Οξφόρδη, 1984), σελ. 23-43, ιδίως 29.

9. P. Schreiner, «Reflexions sur la famille impériale à Byzance (VIIIe-Xe siècles)», *Byzantion* 61 (1991), σελ. 181-193, ιδίως 191· R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI (780-802)* (Φρανκφούρτη, 1996), σελ. 36.

10. Winkelmann, *Quellenstudien*, σελ. 157, 193· Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 36-38, και βλ. σημ. 121 παρακάτω.

11. Ή πιθανόν και νωρίτερα από κάποιον άλλο σύνδεσμο, όπως προτείνει ο Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 40-41.

12. J. Ebersolt, *Le grand palais de Constantinople* (Παρίσι, 1910), σελ. 104-108.

13. Τιμητικός τίτλος από το αρσενικό *αύγουστος* που χρησιμοποιείτο για τους αυτοκράτορες. Είχε δοθεί επιπροσθέτως στην Ευδοκία, μια και ήταν ήδη αυτοκράτειρα (*βασίλισσα*). Για τους επίσημους τίτλους των αυτοκρατορισσών, βλ. S. Mashev, «Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen», *Byzantinoslavica* 27 (1966), σελ. 308-343· G. Rösch, *ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ* (Βιέννη, 1978), σελ. 110-111· D. Missiou,

«Über die institutionelle Rolle der byzantinischen Kaiserinnen», *JÖB* 30/2 (1982), σελ. 489-498· R. Hiestand, «Eirene Basileus – die Frau als Herrscherin im Mittelalter», στο H. Hecker (επιμ.), *Der Herrscher. Leitbild und Abbild in Mittelalter und Renaissance* (Ντίσελντορφ, 1990), σελ. 253-283.

14. DC I, κεφ. 41, σελ. 208-216. Ενώ το κείμενο γράφτηκε αργότερα, αντλεί ολοφάνερα από προηγούμενα περιστατικά και μπορεί να χρησιμεύσει σαν οδηγός για τις πρώτες επίσημες πράξεις της Ειρήνης. Για τη στέψη και τον γάμο μιας αυτοκράτειρας υπάρχουν τέσσερα ξεχωριστά, άνισα σε διάρκεια μέρη: το πρώτο αφορά τη στέψη της νέας αυτοκράτειρας που τελείται στο Αυγουστείον, μια μεγάλη αίθουσα δεξιώσεων στη Δάφνη, το παλαιότερο ανάκτορο του κτηριακού συγκροτήματος του Μεγάλου Παλατίου. Ακολουθεί η παρουσίαση της νέας αυτοκράτειρας σε διάφορες ομάδες της Αυλής και η επίσημη ανακήρυξή της από τις φατρίες. Αυτό είναι το πιο μακροσκελές κείμενο και οι λεπτομέρειές του φανερώνουν ότι η τελετή συμπεριλάμβανε και προσδιόριζε κάθε ομάδα μέσα στην Αυλή. Το τρίτο μέρος αφορά τη σύντομη γαμήλια τελετή που τελείται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στο παρεκκλήσι του Ανακτόρου του Αγίου Στεφάνου. Τελευταίο είναι το γαμήλιο συμπόσιο που παρατίθεται στην αίθουσα συνεστιάσεων των Δεκαεννέα Ακουβίτων (κλινών). Για τα αυτοκρατορικά κοστούμια και εμβλήματα, βλ. K. Wessel, *Reallexikon der byzantinischen Kunst*, τόμ. III, σελ. 369-498.

15. Η τάξη δίνεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, DC I, κεφ. 40, σελ. 203.17-18, όπου οι πατρίκιαι ζωσταί, τίτλος που δημιουργήθηκε τον Θ' αιώνα, κατέχουν την πρώτη θέση· βλ. κεφάλαιο 3.

16. DC I, κεφ. 40, σελ. 205-206. Η τελετή βασιίζεται στο τελετουργικό της στέψης του αυτοκράτορα.

17. G. Vikan, «Art and Marriage in Early Byzantium», *DOP* 44 (1990), σελ. 145-166· βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, 6 τόμοι (Αθήνα, 1948-1955), τόμ. 4, σελ. 134-

141· ευχαριστώ τον καθηγητή Bariša Krekić για την παρατήρησή του ότι τα στέμματα μοιάζουν πιθανόν με τα αρχαία διχτυωτά που τα έδεναν γύρω από το κεφάλι.

18. Η τελετή συμπληρώνεται από μερικά τμήματα του προηγούμενου κεφαλαίου του *De Cerimoniis*, που αφορούν τον γάμο του αυτοκρατορικού πρίγκιπα, DC I, κεφ. 39 (περί του γάμου ενός αυτοκράτορα, σελ. 196-202), όπου περιλαμβάνονται περιγραφές του νυμφώνα, σελ. 198-202.

19. DC I, κεφ. 41, σελ. 214-216.

20. Ο συμβολισμός αυτών των αντικειμένων δεν είναι εντελώς ξεκάθαρος: αν προορίζονται να παριστάνουν ρόδια, ο υπαινιγμός στις ιδιότητες αυτού του φρούτου σε σχέση με τη γυναικεία γονιμότητα θα ήταν απολύτως πρόσφορος. Ο Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 4, σελ. 145-146, πιστεύει ότι οι ροδιώνες είναι χρυσά μήλα, σύμβολα της αγάπης.

21. Θεοφάνης, AM 6262, de Boor I, σελ. 445, για τη χρονολογία· AM 6289, de Boor I, σελ. 472, για τον κοιτώνα. Βλ. επίσης Judith Herrin, «The Imperial Feminine in Byzantium», *Past and Present* 169 (2000), σελ. 3-35, ιδίως 25-27.

22. G. Dagron, «Nés dans la pourpre», *TM* 10 (1994), σελ. 105-142.

23. DC II, κεφ. 21, σελ. 615-619.

24. Το υπόδειγμα για τη βάπτισή του γιου του αυτοκράτορα περιλαμβάνεται στο DC II, κεφ. 22, σελ. 619-620.

25. Θεοφάνης, AM 6262, de Boor I, σελ. 445· Mango-Scott, σελ. 614.

26. Στη διάρκεια αυτών των τεσσάρων χρόνων δεν καταγράφεται τίποτα για την Ειρήνη και τον νεαρό γιο της. Πιθανότατα διέμεναν στο Μέγα Παλάτιο και παρευρίσκονταν σε όλες τις επίσημες τελετές.

27. Για παράδειγμα, όταν η Σοφία, χήρα του Ιουστίνου Β', αρνήθηκε να μετακομίσει και να επιτρέψει στον Τιβέριο και στη γυναίκα του να εγκατασταθούν εκεί· βλ. Averil Cameron, «The Empress Sophia», *Byzantion* 45 (1975), σελ. 5-21.

28. Θεοφάνης, AM 6268, de Boor I, σελ. 450· Mango-Scott, σελ. 621.

29. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin* (Παρίσι, 1996), σελ. 98-99.

30. Θεοφάνης, AM 6291, de Boor I, σελ. 473-474· ο μεγαλύτερος, ο Νικηφόρος, είχε κιόλας τυφλωθεί το 792 (στο ίδιο, AM 6284, de Boor I, σελ. 468) όταν οι υπόλοιποι τέσσερις έχασαν τις γλώσσες τους. Πώς οι στασιαστές φαντάζονταν ότι αυτοί οι ακρωτηριασμένοι άνδρες θα ηγούντο ενός επιτυχημένου πραξικοπήματος δεν διευκρινίζεται. Ωστόσο ως γιοι του Κωνσταντίνου Ε' διέθεταν ιδιαίτερα αυτοκρατορικά διαπιστευτήρια. Ακόμη και υπό τον Μιχαήλ Α', το 812, αυτό ήταν κάτι που για ορισμένους είχε σημασία (βλ. παρακάτω).

31. Θεοφάνης, AM 6272, de Boor I, σελ. 453· βλ. I. Rochow, στο Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 12 και 332-333.

32. Πράγματι η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη δεν αναφέρει τίποτα σχετικό με την Ειρήνη ή την οικογένειά της την περίοδο 776-780.

33. Κεδρηνός, τόμ. II, σελ. 19-20· βλ. W. Treadgold, «An Indirectly Preserved Source for the reign of Leo IV», *JÖB* 34 (1984), σελ. 69-76.

34. Ο αποκαλούμενος *Βίος της Ειρήνης*, που βασίζεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, υπογραμμίζει τις βαθιές εικονολατρικές πεποιθήσεις της με τον ίδιο τρόπο· βλ. W. Treadgold, «An Unpublished Saint's Life of the Empress Irene (BHG 2205)», *BF* 8 (1982), σελ. 236-251.

35. Νόμος κατά της βρεφοκτονίας/έκτρωσης: Η εν Τρούλλω Σύνοδος, κανόνας 91, Γ. Ράλλης και Μ. Ποτλής (επιμ.), *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων...*, 6 τόμοι (Αθήνα, 1852-1859), τόμ. II, σελ. 518-519.

36. Θαύματα της Παρθένου της Ζωοδόχου Πηγής, AASS, Νοέμβριος III, σελ. 880· C. Mango, *Art of the Byzantine Empire 312-1453* (Ινγκλγουντ Κλιφς, Νιου Τζέρσι, 1972), σελ. 156-157.

37. Θεοφάνης, AM 6273, de Boor I, σελ. 454· Mango-Scott, σελ. 626.

38. Cécile Morrisson, «L'impératrice Irène (780-802)», *Bulletin* (Club français de la Médaille) 84 (1984), σελ. 118-120· DOC III, σελ. 337, πίνακας XIII, τύπος 1· Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 1-144, ιδίως 20-29.

39. Θεοφάνης, AM 6273, de Boor I, σελ. 455.

40. Θεοφάνης, AM 6274, de Boor I, σελ. 455· *Royal Frankish Annals*, anno 781· *Annales Mosellani*, anno 781.

41. Michael McCormick, «Textes, Images et Iconoclasme dans le cadre des relations entre Byzance et l'Occident Carolingien», σε *Testo e Immagine nell'Alto Medioevo*, Settimane di Studio di Spoleto 41 (1994), σελ. 95-158, ιδίως 127-133.

42. Θεοφάνης, AM 6274, de Boor I, σελ. 456· Mango-Scott, σελ. 629.

43. N. Oikonomides, «A Note on the Campaign of Staurakios in the Peloponnesos (783/784)», *ZRV* 38 (1999/2000), σελ. 61-66.

44. Θεοφάνης, AM 6276, de Boor I, σελ. 457· Mango-Scott, σελ. 631.

45. J. Darrouzès, «Les listes épiscopales...»· η υπόδειξη ότι ο Κωνσταντίνος Ε' είχε δημιουργήσει περί τις οκτώ καινούργιες επισκοπές σε αυτή την περιοχή δεν επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερες μαρτυρίες, όμως βλ. Ε. Kountoura-Galake, «New Fortresses, Bishops in eighth-century Thrace», *REB* 55 (1997), σελ. 279-289.

46. Θεοφάνης, AM 6276, de Boor I, σελ. 457-458· Mango-Scott, σελ. 631.

47. Ό.π., αυτό επιβεβαιώνεται στο *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon*, επιμ. και μτφ. Σ. Ευθυμιάδης (Άλντερσοτ, 1998), παράγρ. 10, όπου ο Ταράσιος υποδεικνύεται από τον Παύλο ως διάδοχός του.

48. Θεοφάνης, AM 6277, de Boor I, σελ. 458-460· Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 14.

49. *Sakra divalis*, Mansi, XII, σελ. 984E-986D (λατινική μτφ.)· στο *ίδιο*, σελ. 1.002D-1.007C (ελληνικά).
50. Mansi, XII, σελ. 986D-990B.
51. Στο *ίδιο*, XII, σελ. 1.077C-1.086B· βλ. την επιστολή του πάπα Αδριανού προς τους αυτοκράτορες, στο *ίδιο*, σελ. 1.055A-1.072· E. Lamberz, «Studien zur Überlieferung der Akten des VII. Ökumenischen Konzils. Der Brief Hadrians I an Konstantin VI und Irene (JE 2448)», *Deutsches Archiv* 53 (1997), σελ. 1-43.
52. Θεοφάνης, AM 6278, de Boor I, σελ. 461-462· Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 26.
53. «Νίκα!» ήταν το σύνθημα των εξεγερμένων στη διάρκεια της στάσης κατά του Ιουστινιανού το 532, οπότε καταστράφηκε μεγάλο μέρος του κέντρου της Κωνσταντινούπολης· βλ. «Εισαγωγή».
54. Θεοφάνης, AM 6279, de Boor I, σελ. 462.
55. Ο τίτλος *εκ προσώπου* υπονοεί ότι ήταν προσωπικός της αντιπρόσωπος στη Σύνοδο της Νικαίας, όμως η παρουσία του δεν καταγράφεται στα αρχεία των συνεδριάσεων και σώζεται μόνο σε μεταγενέστερες πηγές, βλ. Lillie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 37.
56. Mansi, XII, σελ. 991-1.154 και XIII, σελ. 1-486, για τα πλήρη αρχεία· η Έκτη Συνεδρίαση (Mansi, XIII, σελ. 204-364) μεταφράστηκε από τον D. J. Sahas, *Logos and Icon. Sources in Eighth-Century Iconoclasm* (Τορόντο, 1986)· βλ. Judith Herrin, *The Formation of Christendom* (Λονδίνο, 1989), σελ. 417-423· *Nicée II, 787-1987. Douze siècles d'images religieuses*, επιμ. F. Boespflug και N. Lossky (Παρίσι, 1987).
57. M.-F. Auzépy, «La place des moines à Nicée II (787)», *Byzantion* 58 (1988), σελ. 5-21.
58. Θεοφάνης, AM 6280, de Boor I, σελ. 463· Mansi, XIII, σελ. 416E.
59. Auzépy, «La Place des moines».
60. A. Kartsonis, «Protection against All Evil: Function, Use

and Operation of Byzantine Historiated Phylacteries», *BF* 20 (1994), σελ. 73-102, σχετικά με τα εγκόλπια με τη Σταύρωση· βλ. K. Corrigan, «Text and Image on an Icon of the Crucifixion at Mount Sinai», σε R. Ousterhout και L. Brubaker (επιμ.), *The Sacred Image East and West* (Σικάγο, 1995), σελ. 445-462 (λεπτομερειακή ανάλυση μιας πιο σύνθετης εικόνας με ένα επίγραμμα).

61. P. Speck, *Theodoros Studites. Jamben auf verschiedene Gegenstände* (Βερολίνο, 1968).

62. Θεοφάνης περί γάμου, AM 6281, de Boor I, σελ. 463· βλ. Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 199-202· Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 203-208.

63. Θεοφάνης, AM 6281, de Boor I, σελ. 464.

64. Θεοφάνης, AM 6282, de Boor I, σελ. 464.

65. Θεοφάνης, AM 6282, de Boor I, σελ. 464-465.

66. Θεοφάνης, AM 6282, de Boor I, σελ. 464.

67. Θεοφάνης, AM 6283, de Boor I, σελ. 465-466.

68. Θεοφάνης, AM 6283, de Boor I, σελ. 466· W. E. Kaegi, Jr., *Byzantine Military Unrest, 471-843. An Interpretation* (Άμστερνταμ, 1981), σελ. 246, 250-251, 260-262, 266-267.

69. Θεοφάνης, AM 6283, de Boor I, σελ. 466.

70. Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 224-225, 226-228, 230-231.

71. Θεοφάνης, AM 6283, de Boor I, σελ. 466-467· σε μεταγενέστερες συριακές πηγές αναφέρεται η κατηγορία ότι ο Κωνσταντίνος σκανδαλίστηκε εξαιτίας της ερωτικής σχέσης της Ειρήνης με τον Ελπίδιο και τη χρησιμοποίησε ως πρόσχημα για να διατάξει να μην αποκαλείται στο εξής η μητέρα του αυτοκράτειρα: Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρονογραφία*, βιβλίο XII, iii (τόμ. 3, i, σελ. 9), και Bar Hebraeus, βιβλίο X, σελ. 119. Η εν λόγω αφήγηση είναι απελπιστικά μπερδεμένη με την κατά πολύ προγενέστερη εξέγερση του Ελπίδιου, στρατηγού της Σικελίας, που αυτομόλησε στους Άραβες, ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί τη συνηθισμένη μέθοδο να προσάπτονται

κατηγορίες σε μια γυναίκα που κατέχει εξουσία τόσο για αδυναμία όσο και για μοιχεία (π.χ. η Ειρήνη συνήψε συμφωνία ειρήνευσης με τους Άραβες, «σύμφωνα με τα γυναικεία ήθη»).

72. Η χρονολογία της γέννησής της δεν καταγράφεται και πιθανόν να ήταν προγενέστερη, αφού ο Κωνσταντίνος και η Μαρία είχαν παντρευτεί τον Νοέμβριο του 788. Αλλά ακόμη και αν γεννήθηκε στην Αίθουσα της Πορφύρας, δεν της αναγνωρίστηκε ποτέ το προσωνύμιο *πορφυρογέννητη*, το οποίο είναι σίγουρο πως θα είχε αποδοθεί σ' έναν γιο. Βλ. Dagron, «Nés dans la pourpre», σελ. 129-130, σχετικά με την ένταξη των θυγατέρων στην αυτοκρατορική οικογένεια. Μονάχα στις *πορφυρογέννητες* Ζωή και Θεοδώρα, τον ΙΑ' αιώνα, δόθηκε αυτό το επίθετο, Βλ. στο ίδιο, σελ. 118.

73. Θεοφάνης, AM 6284, de Boor I, σελ. 467.

74. Θεοφάνης, AM 6284-6285, de Boor I, σελ. 467, 468-469.

75. Θεοφάνης, AM 6284, de Boor I, σελ. 467-468· βλ. Θεόδωρος Κορρές, «Η βυζαντινοβουλγαρική αντιπαράθεση στις αρχές του Θ' αιώνα και η σφαγή των στρατευμάτων του Νικηφόρου Α' στη Βουλγαρία (Ιούλιος 811)», *Βυζαντινά* 18 (1995/1996), σελ. 167-193.

76. Θεοφάνης, AM 6284, de Boor I, σελ. 468.

77. Θεοφάνης, AM 6285, de Boor I, σελ. 469.

78. Θεοφάνης, AM 6287, de Boor I, σελ. 469· Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 39-44.

79. Θεοφάνης, AM 6287, de Boor I, σελ. 469 (σχετικά με την κουρά της Μαρίας), δεξ παρακάτω για το Μοναστήρι της Παρθένου στην Πρίγκιπο.

80. Θεοφάνης, AM 6287, de Boor I, σελ. 470· Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 45-46, όπου ο Ιγνάτιος παρομοιάζει τον πατριάρχη με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή ο οποίος συγκρούστηκε με τον Ηρώδη εξαιτίας της αντίθεσής του για τον δεύτερο γάμο του.

81. Θεοφάνης, AM 6287, de Boor I, σελ. 469.

82. Θεοφάνης, AM 6288, de Boor I, σελ. 470-471.

83. Θεοφάνης, AM 6289, de Boor I, σελ. 471. Ο τάφος του δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των αυτοκρατορικών μνημάτων στο *Περί της Βασιλείου τάξεως*.

84. Το γεγονός καταγράφεται από τον Κωνσταντίνο, Επίσκοπο της Τίου, βλ. παρακάτω.

85. Θεοφάνης, AM 6289, de Boor I, σελ. 472· Judith Herrin, «Blinding in Byzantium», στο *Polypleuros Nous. Festschrift Peter Schreiner*, επιμ. Georgios Makris και Cordula Scholz (Μόναχο-Λειψία, 2000), σελ. 56-58.

86. Θεοφάνης, AM 6198, de Boor I, σελ. 375· βλ. την επακολουθήσασα τύφλωση του αρχιεπισκόπου της Ραβέννας, ο οποίος ήταν εξόριστος στον Πόντο αλλά επέστρεψε στη Ραβένα μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού· βλ. *Le Liber pontificalis*, επιμ. L. Duchesne, 2 τόμοι (Ρώμη, 1886-1892), τόμ. I, σελ. 389· μτφ. R. Davis, *The Book of the Pontiffs* (Λίβερπουλ, 1989), σελ. 90, 91.

87. Σχετικά με τη Θεοδότη, βλ. Lillie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 274-277.

88. Για τα νομίσματα, βλ. Morrisson, «L'impératrice Irène»· DOC III, μέρος 1, σελ. 337-339, πίνακας XIV. Για μια πλήρη συζήτηση αυτής της χρήσης του τίτλου βασιλεύς, βλ. Lillie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 277-279· L. Burgmann, «Die Novellen der Kaiserin Eirene», *Fontes minores* 4 (1981), σελ. 1-36.

89. Burgmann, «Die Novellen...», σελ. 16, 26.

90. Βλ. την πρόσφατη μελέτη που επιμελήθηκε ο A. Davids, *The Empress Theophano* (Καίμπριτζ, 1994), με σημαντικές συνεισφορές των Karl Leyser, Odilo Engels και Kriniye Ciggaar. Παρόμοια τάση είναι προφανής στην Αγγλία του ΙΑ' αιώνα, όπου η χήρα βασίλισσα Έμμα κυβέρνησε μαζί με τους δύο της γιους και μάλιστα πολύ καλύτερα απ' όσο θα μπορούσαν μόνοι τους. Η εξουσία της εδραιώθηκε με το πέρασμα του χρόνου και ο λαός συνήθισε τη βασιλική συμπεριφορά της· βλ. P. Stafford, «Queen Emma, women and power in eleventh-century England», στο Anne J. Duggan (επιμ.), *Queens and*

Queenship in Medieval Europe (Γούντμπριτζ, 1997), σελ. 3-29, και το βιβλίο της, *Queen Emma and Queen Edith* (Καίμπριτζ, 1997)· βλ. R. Hiestand, «Eirene-Basileus, die Frau als Herrscherin im Mittelalter», σε Hecker (επιμ.), *Der Herrscher*, σελ. 253-283.

91. Ο εν λόγω Νικηφόρος θα ηγηθεί του πραξικοπήματος εναντίον της το 802, βλ. Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 119-122, 127-128.

92. Patria III, κεφ. 173· DC I, κεφ. 32, σελ. 173 για τον ξενώνα· Magdalino, *Constantinople médiévale*, σελ. 23-25· ο A. Berger δεν πιστεύει στην ύπαρξη ενός Ιπποδρόμου της Ύστερης Αρχαιότητας στην περιοχή, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos* (Βόνη, 1988), σελ. 588-590. Σχετικά με τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, βλ. σημείωση για τις «Πηγές» περί Ειρήνης.

93. Θεοφάνης, AM 6285, de Boor I, σελ. 469. Τα εργοδόσια στο Ανάκτορο του Ελευθερίου ίσως αποτελούσαν τμήμα της αρχικής κατασκευής, όμως σίγουρα επεκτάθηκαν μετά την πυρκαγιά, ακόμη και αν δεν αντικατέστησαν ολοκληρωτικά το Χρυσίον.

94. Για έναν πληρέστερο κατάλογο βυζαντινών μεταξωτών, βλ. A. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200* (Βιέννη, 1997).

95. Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 37, σελ. 187· περί το 815-817, ο Θεοφάνης ο Ομολογητής φυλακίστηκε σε ένα κελί στο Ανάκτορο του Ελευθερίου, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι το Ανάκτορο εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται από το κράτος.

96. Θεοφάνης, AM 6283, de Boor I, σελ. 467.

97. Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 476.

98. Η συγκεκριμένη αφιέρωση αφήνει να εννοηθεί ότι το Μοναστήρι βρισκόταν επίσης υπό την προστασία της Θεοτόκου, βλ. Treadgold, «Unpublished Life of Irene», σελ. 245.

99. Βλ. κεφάλαιο 3 παρακάτω.

100. Patria III, κεφ. 85· Berger, *Untersuchungen*, σελ. 341, 634· Magdalino, *Constantinople médiévale*, σελ. 30.

101. Θεοφάνης, AM 6293, de Boor I, σελ. 475. Επιπλέον, η Ειρήνη ακύρωσε τα κοιμμέρκια, τελωνειακά τέλη που επιβάλλονταν στην Άβυδο και στον Ιέρωνα σε όλα τα εμπορεύματα που διακινούνταν μέσω Βοσπόρου. Τα επανέφερε αργότερα ο Νικηφόρος Α'.

102. DC I, κεφ. 32, σελ. 173. Το κτηριακό συγκρότημα του ανακτόρου, ο *Οίκος του Ελευθερίου*, διατήρησε την ταυτότητά του και τελικά προσαρτήθηκε σε ένα γειτονικό κτήριο, βλ. Magdalino, *Constantinople médiévale*, σελ. 25 σημ. 49.

103. Patria III, κεφ. 77.

104. Patria III, κεφ. 17 και 154.

105. Patria III, κεφ. 9· ο Berger, *Untersuchungen*, υπογραμμίζει ότι η κατηγορία εναντίον του Κωνσταντίνου Ε' είναι εντελώς ψευδής. Για την αφήγηση του Επισκόπου της Τίου, βλ. F. Halkin, *Euphémie de Chalcedoine* (Βριζέλες, 1965), σελ. 81-106.

106. Patria III, κεφ. 142· AASS, Νοέμβριος III, 880B-C.

107. M.-F. Auzépy, «La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III· propagande ou réalité?», *Byzantion* 60 (1990), σελ. 445-492, για μια αξιολόγηση των μύθων γύρω από αυτή την υποτιθέμενη καταστροφή. Αφού η προϊστορία της εικόνας του Χριστού αμφισβητείται σε μεγάλο βαθμό από τους σύγχρονους ειδικούς, δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστεί ο ιδιαίτερος ρόλος της Ειρήνης.

108. Για τον Μιχαήλ Α' (811-813) αναφέρεται ότι υπήρξε πολύ γενναιόδωρος απέναντι στα εκκλησιαστικά ιδρύματα, όμως στη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του δεν πιστώνεται με την κατασκευή κανενός σημαντικού κτίσματος.

109. Σύμφωνα με τα *Patria*, είχε υπηρετήσει επίσης ως κοιτωνίτης (ευνούχος αξιωματούχος) της Ειρήνης· Patria III, κεφ. 156· Θεοφάνης, AM 6282-6283, de Boor I, σελ. 465, 466· βλ. Winkelmann, *Quellenstudien*, σελ. 156.

110. Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 21-23, σελ. 180-181.

111. E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Studi Medievali*, τρίτη σειρά, 17 (1976), σελ. 597-623, αναφέρεται ξανά στο βιβλίο της *Structure Sociale, Famille, Chrétienté à Byzance* (Λονδίνο, 1981)· N. Delierneux, «Virilité physique et sainteté féminine dans l'hagiographie orientale du IVe au VIIe siècle», *Byzantion* 67 (1997), σελ. 179-243· Herrin, «The imperial feminine», σελ. 29-31.

112. Anna Wilson, «Female Sanctity in the Greek calendar: the *Synaxarion* of Constantinople», στο Richard Hawley και Barbara Lewick (επιμ.), *Women in Antiquity. New Assessments* (Λονδίνο, 1995), σελ. 233-247.

113. Ευθυμιάδης (επιμ.), *Life of Tarasios*, παράγρ. 66 (161.16), σελ. 203-204.

114. Θεοφάνης, AM 6282, de Boor I, σελ. 464.19-21· Mango-Scott, σελ. 639.

115. Στο ίδιο, de Boor I, σελ. 464.16-17· Mango-Scott, σελ. 638-639.

116. Στο ίδιο, de Boor I, σελ. 464-465· Mango-Scott, σελ. 656.

117. Στο ίδιο, de Boor I, σελ. 464.25· Mango-Scott, σελ. 639.

118. Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 478.2· Mango-Scott, σελ. 656.

119. Θεοφάνης, AM 6290-1, de Boor I, σελ. 473-475· Winkelmann, *Quellenstudien*, σελ. 157, 193. Η ακριβής σχέση ανάμεσα στην αυτοκράτειρα και στον Κωνσταντίνο είναι ασαφής, αλλά πρέπει να ήταν είτε αδελφός της, είτε κουνιάδος της είτε εξάδελφός της.

120. Θεοφάνης, AM 6304, de Boor I, σελ. 496.

121. Ωστόσο τους επόμενους αιώνες η οικογένεια Σαραντάπηχου εκπροσωπείται με αρκετά μέλη της στη διοίκηση

της Κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου, κάτι που σημαίνει ότι οι απόγονοι της Ειρήνης συνέχισαν να κατέχουν υψηλά δημόσια αξιώματα στην περιοχή της καταγωγής της· βλ. Judith Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *DOP* 29 (1975), σελ. 253-284, ιδίως 270-271, 276.

122. *Royal Frankish Annals*, a. 798· Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 205 (υπογραμμίζει ότι η θέση της Ειρήνης ως αυτοκράτειρας ήταν πολύ ασθενέστερη από την αντίστοιχη του γιου της)· βλ. Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 323-326, μια εμπεριστατωμένη ανάλυση της φροντίδας του Νικηφόρου να προβάλλει αυτή την εικόνα η οποία δικαίωνε το πραξικόπημά του.

123. Θεοφάνης, AM 6291, de Boor I, σελ. 474· βλ. την πλήρη περιγραφή σε DC I, κεφ. 10 (σελ. 71-86) και κεφ. 5 (σελ. 47-52) για τις επευφημίες της ημέρας και τις εννέα δεξιώσεις που λάμβαναν χώρα σε διαφορετικά μέρη στην επιστροφή από τους Αγίους Αποστόλους, όπου οι Βένετοι και οι Πράσινοι επιδίδονταν σε νέες αναφωνήσεις.

124. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantins des IXe et Xe siècles* (Παρίσι, 1972), σελ. 349 (Μακεδονία), σελ. 352 (Κεφαλλονιά).

125. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* (Παρίσι, 1981), αρ. 2 (χρονολογημένο στην περίοδο του Νικηφόρου Α', 802-811).

126. Θεοφάνης, AM 6290, de Boor I, σελ. 473· Mango-Scott, σελ. 651.

127. Ο υπαινιγμός περιέχεται σε τέσσερις λέξεις («aut tradent ei imperium»)· βλ. Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 326-328, 739, σημείωση 29· Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 206.

128. Αυτή είναι η θεωρία του Paul Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 328-333, σελ. 359-366, για την οποία βλ. παρακάτω.

129. Οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν την τάση να θεωρούν τα

χρόνια που η Ειρήνη άσκησε μόνη της την εξουσία ως περίοδο εξασθένισης της βυζαντινής ισχύος απέναντι στη Δύση: το κύρος του Καρόλου αυξάνει όσο ελαττώνεται το κύρος της Ειρήνης, βλ. Lillie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 205· W. Ohnsorge, «Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen», *Saeculum* 14 (1964), σελ. 221-247 [το επαναλαμβάνει στο βιβλίο του *Konstantinopel und der Okzident* (Ντάρμστατ, 1966)] και στο H. Hunger (επιμ.), *Das byzantinische Herrscherbild* (Ντάρμστατ, 1975)· Janet L. Nelson, «Women at the court of Charlemagne: A Case of Monstrous Regiment?», στο John Carmi Parsons (επιμ.), *Medieval Queenship* (Στροντ, 1994), σελ. 43-62. Αντίθετα, η πρόταση γάμου της Ειρήνης στον Καρλομάγνο αντιμετωπίζεται ως πολιτική συμμαχία που εμπνέεται από το παράδειγμα της Πουλχερίας τον 6^ο αιώνα· βλ. Christine Angelidi, *Pulcheria. La Castità al Potere (c.399-c.455)* (Μιλάνο, 1996), σελ. 137-138. Η συγγραφέας παρατηρεί ότι στο *Συναξάριον* της Κωνσταντινουπόλεως η μνήμη των δύο αυτοκρατορισσών εορτάζεται την ίδια ημέρα, στις 7 Αυγούστου.

130. *Opus Caroli Regis Contra Synodum (Libri Carolini)*, επιμ. Ann Freeman, MGH, Concilia, II, συμπλ. I (Ανόβερο, 1998)· Ann Freeman, «Scripture and Image in the *Libri Carolini*», σε *Testo e Image nell'Alto Medioevo*, Settimane... 41 (1994), σελ. 163-188· M.-F. Auzépy, «Francfort et Nicée II», στο *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt Karolingischer Kultur*, επιμ. R. Berndt, 2 τόμοι (Μάιντς, 1997), τόμ. I, σελ. 279-300· Herrin, *The Formation of Christendom*, σελ. 434-444.

131. Η *Vita Hadrianis*, παράγρ. 97, καταγράφει την ταφή του πάπα Αδριανού στις 26 Δεκεμβρίου της 4ης ινδικτιώνος (795) και η *Vita Leonis*, παράγρ. 1, την εκλογή του Λέοντα Γ' την επόμενη μέρα· βλ. *Liber pontificalis*, τόμ. I, σελ. 514, τόμ. II, σελ. 1· *The Lives of the Eighth-Century Popes*, μτφ. R. Davis (Λίβερπουλ, 1992), σελ. 172, 179.

132. *Das Constitutum Constantini*, επιμ. H. Fuhrmann, MGH, *Fontes iuris Germaniae* (Ανόβερο, 1968). Για τις αποκαλυπτικές διαστάσεις της στέψης, βλ. W. Brandes, «“Tempora periculosa sunt”. Eschatologisches im Vorfeld der Kaiserkrönung Karls des Grossen», σε *Das Frankfurter Konzil*, τόμ. I, σελ. 49-79.

133. D. Bullough, «Europae Pater», *English Historical Review* 85 (1970), σελ. 59-105· Herrin, *The Formation of Christendom*, σελ. 295, 446-453. Για το αν ο Κάρολος είχε την πρόθεση να οικοδομήσει τη δική του πόλη στο Πάντερμπορν με πρότυπο την πόλη του Κωνσταντίνου, με το όνομα Karlsburg, βλ. R. Collins, *Charlemagne* (Λονδίνο, 1998), σελ. 140.

134. 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*, 3 τόμοι, επιμ. C. Stiegemann και M. Wemhoff (Μάιντς, 1999), ιδίως τα άρθρα του M. Becker, τόμ. I, σελ. 22-36, και D. Bullough, τόμ. III, σελ. 36-46· και *Liber pontificalis, Vita Leonis*, παράγρ. 11-15, τόμ. II, σελ. 4-5, σχετικά με την πλεκτάνη και την απόφαση του Λέοντα να επισκεφτεί τον Κάρολο, μτφ. σελ. 184-187· και *RFA*, a. 799.

135. *RFA*, a. 800, 801, για λεπτομέρειες οι οποίες παραβλέπονται εντελώς στη *Vita Leonis* (όπου όλες οι τελετουργικές υποδοχές εστιάζονται στον Λέοντα μετά την επιστροφή του από τον Κάρολο το 799, παράγρ. 19-20, τόμ. II, σελ. 5, μτφ. σελ. 188-189)· βλ. επίσης Collins, *Charlemagne*, σελ. 144-147.

136. P. Classen, «Karl der Grosse, das Papstum und Byzanz» στο *Karl der Grosse: Lebenswerk und Nachleben*, επιμ. W. Braunsfels, 5 τόμοι (Ντίσελντορφ, 1965-1968), τόμ. I, σελ. 537-608· και «Italien zwischen Byzanz und den Franken», *Settimane di Studio...* 27 (1981), σελ. 919-971. Για την πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 206-210.

137. Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 333-350, 359-366· βλ. την κριτική του Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 213-215.

138. Herrin, *The Formation of Christendom*, σελ. 459-462.

139. Αφού η κόμμωση φανέρωνε επίσης νομιμοφροσύνη

προς την Ανατολική πρωτεύουσα, μια τελετουργική χτένα και ψαλίδια πιθανόν να συνόδευαν τα αυτοκρατορικά ρούχα· βλ. HERRIN, *The Formation of Christendom*, σελ. 425. Σχετικά με τα βασιλικά εμβλήματα και τα επίσημα ενδύματα, βλ. K. Wessel, «Insignien», *Real-lexicon der Byzantinischen Kunst*, τόμ. III, σελ. 369-498.

140. Για το χρίσμα, βλ. Janet L. Nelson, «National Synods, Kingship as Office, and Royal Anointing: an Early Medieval Syndrome», *SCH* 7 (1971), σελ. 41-59· «Symbols in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Byzantium and the West in the Early Middle Ages», *SCH* 13 (1976), σελ. 97-119 [αμφότερα επαναλαμβάνονται στο βιβλίο της *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (Λονδίνο, 1986)].

141. Θεοφάνης, AM 6294, de Boor I, σελ. 475· *RFA*, a. 802, Lillie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 210-212.

142. Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 476-479.

143. Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 480· Treadgold, «Unpublished Life of Irene», σελ. 245· βλ. Mango-Scott, σελ. 659 σημ. 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ

ΠΗΓΕΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΡΕΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΑΣΧΟΛΕΙΤΑΙ Η παρούσα μελέτη, η Ευφροσύνη επισύρει τη μικρότερη προσοχή και αναφέρεται σε λιγότερες πηγές και πιο σπάνια. Πράγματι, το παρόν κεφάλαιο συνιστά μια απόπειρα ανασύνθεσης της βιογραφίας της, η οποία απουσιάζει παντελώς από τις αφηγήσεις των ιστορικών της εποχής της. Οι λόγοι γι' αυτή την παραμέληση είναι προφανείς: η Ευφροσύνη απέκτησε μια προσωρινή φήμη όταν έγινε η δεύτερη σύζυγος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Β'. Παρότι οι χρονογράφοι σημειώνουν ότι για τον γάμο της χρειάστηκε να τη βγάλουν από το μοναστήρι και ότι μετά τον θάνατο του συζύγου της επέστρεψε στον μοναστικό βίο, ελάχιστα ενδιαφέρονται για την πραγματική της ημασία.

Μια πηγή που μπορεί να διαφωτίσει τη ζωή της είναι ο μοναστικός περίγυρος όπου έζησε πολλά χρόνια. Αν και δεν διαθέτουμε αρκετές μαρτυρίες για το μοναστήρι που είχε ιδρύσει η αυτοκράτειρα Ειρήνη στη νήσο Πρίγκιπο, ωστόσο είναι βέβαιο ότι λειτουργούσε όπως και τόσες άλλες γυναικείες μοναστικές κοινότητες της εποχής του· έτσι, μπορούμε να ανασυστήσουμε την καθημερινή ζωή του συγκρίνοντας τις μαρτυρίες που διαθέτουμε για άλλα μοναστήρια. Πηγές για τον μοναστικό βίο των γυναικών απαντούν στους *Βίους* των αγίων γυναικών της συγκεκριμένης περιόδου, πολλές από τις οποίες είχαν ιδρύσει είτε διηύθυναν παρόμοιες κοινότητες. Πρόσφατα η Alice-Mary Talbot εξέδωσε μια συλλογή με τέτοιους *Βίους*, καθιστώντας έτσι προσιτά στο αγγλόφωνο κοινό μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα. Από αυτό το γενικότερο υπόβα-

θρο, μπορούμε να προσεγγίσουμε περισσότερο συγκεκριμένες λεπτομέρειες της ζωής της Ευφροσύνης μέσα από τις λίγες επιστολές που απηύθυνε στη μητέρα της, τη Μαρία, ο άγιος Θεόδωρος Στουδίτης. Αυτός ο εικονολάτρης ηγέτης, που πέθανε εξόριστος το 826, υπήρξε χειμαρρώδης επιστολογράφος· μέσα από την αλληλογραφία του με άλλες μοναχές και λαϊκές γυναίκες προβάλλει ανάγλυφα μια σύνθετη εικόνα του ρόλου των γυναικών που υποστήριζαν τις εικονολατρικές πρακτικές.

Από τη στιγμή που στέφεται αυτοκράτειρα, υπάρχουν και πάλι τεκμήρια για τον περίγυρο της Ειρήνης, αν και ελάχιστες δραστηριότητες συνδέονται άμεσα μαζί της. Τουλάχιστον μπορούμε να μαντέψουμε τα βασικά καθήκοντα που είναι υποχρεωμένα να αναλάβει ως σύζυγος του Μιχαήλ Β'. Ο ρόλος της ως θετής μητέρας του νεαρού πρίγκιπα Θεόφιλου είναι πλήρως ατεκμηρίωτος μέχρι την ανάμιξή της στον γάμο του (ο ρόλος της μνημονεύεται σε δύο διαφορετικές εκδοχές: στον *Βίο της Θεοδώρας* και στα συμπιλήματα των συγγραφέων του Ι' αιώνα που συνέχισαν τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη). Κατόπιν, μια περιστασιακή αφήγηση της μάχης του Αμορίου, το 838, που σώζεται σε πολύ μεταγενέστερες συριακές πηγές οι οποίες βασίζονται σε αραβικές περιγραφές της εκστρατείας, επισημαίνει μια πρωτοβουλία που είχε πάρει η Ευφροσύνη. Το γεγονός καταγράφεται στην *Παγκόσμια Ιστορία* που αποδίδεται στον Bar Hebraeus και στη *Χρονογραφία* του Μιχαήλ του Σύρου, κείμενα που γράφτηκαν πολύ αργότερα από τον Θ' αιώνα, τα οποία ωστόσο εμφανίζονται να αντλούν τις πληροφορίες τους από προγενέστερες πηγές. Αυτές οι περιγραφές της αραβικής εκστρατείας για την κατάληψη του Αμορίου – η οποία αποδείχτηκε νικηφόρος, με αποτέλεσμα οι αραβικές πηγές να περιέχουν πολύ περισσότερες λεπτομέρειες απ' ό,τι οι ελληνικές – παρουσιάζουν μια εικόνα της χήρας αυτοκράτειρας που μας ξαφνιάζει. Η Ευφροσύνη διαισθάνεται τον άμεσο κίνδυνο που διατρέχει η εξουσία του προγονού της και τον προειδοποιεί για το ενδεχόμενο εμφυλίου πολέμου.

Στην προσπάθειά μας να ανασυστήσουμε τις συνθήκες ζωής της Ευφροσύνης στη διάρκεια της βασιλείας του Θεόφιλου, συναντάμε πολλές δυσκολίες με τις πηγές, οι οποίες είναι σχεδόν όλες εικονολατρικές και έχουν συνταχτεί στο μεγαλύτερο μέρος τους κατά τον Ι΄ αιώνα. Αν και είναι βέβαιο ότι τα κατορθώματα του αυτοκράτορα καταγράφηκαν από εικονομάχους συγγραφείς που διέκειντο φιλικά προς τα ιδανικά του, οι αφηγήσεις τους καταστράφηκαν συστηματικά μετά τον θάνατό του. Στη θέση τους, τα συμπλήματα του Λέοντα Γραμματικού, του Θεοδόσιου Μελισσηνού, του Συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού και του ψευδο-Συμεών (Συμεών ο μάγιστρος), όλα αντλούν από τη Χρονογραφία του Συμεών λογοθέτου, της οποίας δεν υφίσταται κριτική έκδοση ούτε μετάφραση. Μια άλλη ομάδα ανώνυμων συγγραφέων, οι οποίοι αποκαλούνται συλλογικά Συνεχιστές του Θεοφάνη, είχαν επιφορτιστεί από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ (945-959) να καταγράψουν την ιστορία του Βυζαντίου από το 813 και εξής, από το σημείο δηλαδή που ο ηγούμενος του Μεγάλου Αγρού είχε τελειώσει τη Χρονογραφία του. Γράφοντας, έναν αιώνα και πλέον μετά τη βασιλεία του Θεόφιλου, οι Συνεχιστές είχαν έναν ξεκάθαρο στόχο: να δοξάσουν τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας, η οποία διαδέχθηκε τη δυναστεία του Μιχαήλ Β΄ από το Αμόριο το 867, και να κατασπιλώσουν τους αιρετικούς εικονομάχους. Όλες οι πληροφορίες τους για το πρώτο ήμισυ του Θ΄ αιώνα φιλτράρονται μέσα από το πρίσμα της βαθιάς προκατάληψης.

Ελάχιστες από τις δραστηριότητες του αυτοκράτορα Θεόφιλου παρουσιάζονται ως συνέπειες της πολιτικής του· οι περισσότερες υποβάλλονται σε επικριτική ανάλυση από θρησκευτική σκοπιά. Όπου δεν διακρίβώνεται θεολογική συσχέτιση, οι καταγραφές είναι αρκετά ήπιες. Αλλά από τη στιγμή που εμπλέκεται η θρησκευτική πολιτική, η καταδίκη γίνεται άμεσα αντιληπτή. Οι διώξεις κατά των εικονολατρών, που είχαν ατονήσει υπό τον Μιχαήλ Β΄ και απέκτησαν νέα ορμή υπό τον Θεόφιλο, φυσικά αποτελούν στοιχείο-κλειδί. Μάρτυ-

ρες όπως ο Ευθύμιος, που πέθανε ύστερα από βίαιο μαστίγωμα, και αφοσιωμένοι εικονολάτρες, όπως ο Μεθόδιος, ο παπικός λεγάτος, ο Λάζαρος ο αγιογράφος και οι αδελφοί Θεοφάνης και Θεόδωρος, που οι εικονομάχοι τους στιγματίσαν σε όλο τους το σώμα, είναι ήρωες· ο Θεόφιλος είναι ο αρχικακούργος. Όλα αυτά είναι εντελώς προβλέψιμα. Από την άλλη, και ενώ ο διώκτης και αιρετικός αυτοκράτορας σκιαγραφείται με τον χειρότερο δυνατό τρόπο –να χάνει τον αυτοέλεγχό του και να μαινεται κατά των εικονολατρών που αντιστέκονταν στην πολιτική του–, η γυναίκα του, η θετή μητέρα του και η πεθερά του παρουσιάζονται ως ευσεβείς γυναίκες, πράγμα που σημαίνει εικονολάτρες. Το συμπέρασμα αυτών των αφηγήσεων είναι σχεδόν φυλετικής μορφής: οι γυναίκες είναι οι φρουροί της Ορθόδοξης εικονολατρικής πρακτικής, ενώ οι άρρενες αυτοκράτορες, που είχαν ως πρότυπο τους ηγεμόνες της Συριακής δυναστείας του Η' αιώνα, είναι πάντοτε αμαρτωλοί καταστροφείς των εικόνων.

Σε καμία από αυτές τις σποραδικές αναφορές η Ευφροσύνη δεν σκιαγραφείται ως άτομο ή ως αντιπρόσωπος της εξουσίας της δυναστείας. Και όμως, ήταν ολοφάνερα μια γυναίκα με δυνατό χαρακτήρα που είχε συνείδηση και των δύο αυτών όψεων της ζωής της. Η ικανότητά της να διατηρήσει μια αίσθηση αυτοκρατορικής κληρονομιάς στη διάρκεια των πολλών χρόνων όπου η ίδια και η μητέρα της είχαν εξοστρακιστεί από την Αυλή, μαρτυρά του λόγου το αληθές. Ωστόσο η σύνταξη μιας σοβαρής βιογραφίας της συνιστά για την ώρα παράτολμο εγχείρημα, γι' αυτό άλλωστε το παρόν κεφάλαιο περιέχει περισσότερους υποθετικούς λόγους από τα υπόλοιπα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοφάνης, AM 6274, de Boor I, σελ. 455.
2. Σε περίπτωση που θα στεφόταν αυτοκράτειρα, τη στέψη

της Μαρίας θα την είχε αναλάβει ο σύζυγός της και μοναδικός άρρην αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος. Ήταν βέβαια μόλις δεκαέξι ετών, αλλά πολύ νεότεροι του διάδοχοι είχαν ορισμένες φορές υποχρεωθεί να στέψουν ενήλικους ως συναυτοκράτορες. Το γεγονός ότι η Ειρήνη δεν ήθελε να επιτρέψει στον γιο της να ασκήσει τα αυτοκρατορικά του δικαιώματα, ακόμη λιγότερο να μοιραστεί το αυτοκρατορικό κύρος με τη Μαρία, αντανακλά την επιθυμία της να ελέγχει το νεαρό ζεύγος.

3. Θεοφάνης, AM 6281, de Boor I, σελ. 463.

4. M.-H. Fourmy και M. Leroy, «La Vie de S. Philarète», *Byzantion* 9 (1934), σελ. 85-170. Νέα έκδοση, με καινούργια μετάφραση στα αγγλικά ετοιμάζεται από τον καθηγητή Lennart Rydén.

5. Marie-France Auzépy, «De Philarète, de sa famille, et de certains monastères de Constantinople», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan και J.-P. Sodini (επιμ.), *Les Saints et leur sanctuaire à Byzance* (Παρίσι, 1993), σελ. 117-355· Claudia Ludwig, *Sonderformen byzantinischer Hagiographie und ihr literarisches Vorbild* (Φρανκφούρτη, 1997).

6. Τι σημαίνει αυτό για τη σχέση του με την Ευφροσύνη και τις πιθανές γνώσεις του για το μέλλον της δεν είναι σαφές. Ορισμένοι θεώρησαν τη συγγραφή σαν προσπάθεια του Νικήτα να χρησιμοποιήσει τις διασυνδέσεις της ισχυρής του οικογένειας για να επιστρέψει ο ίδιος από την εξορία.

7. Ludwig, *ό.π.*, σελ. 76-77.

8. Martha Vinson, «The Life of Theodora and the Rhetoric of the Byzantine Bride Show», *JÖB* 49 (1999), σελ. 31-60, ιδίως 47-52.

9. M. Vinson, «Rhetoric of the Bride Show», σελ. 42-46, σχετικά με τις μεθόδους σπίλωσης.

10. Θεοφάνης, AM 6300, de Boor I, σελ. 483· M. Vinson, «Rhetoric of the Bride Show», σελ. 41-46· Paul Speck, «Ein Brautschau für Staurakios?», *JÖB* 49 (1999), σελ. 25-30.

11. Άλλες πηγές αναφέρουν ότι ο Νικηφόρος ήταν ασυνή-

θιστα ασκητικός και θεωρούν εξαιρετικά απίθανο να είχε συμπεριφερθεί με τον τρόπο που τον κατηγορεί ο Θεοφάνης.

12. *Χρονογραφία Ιωάννη Μαλάλα*, μτφ. El. Jeffreys, M. Jeffreys και R. Scott (Μελβούρνη, 1986), βιβλίο 14, σελ. 3-4, 191-193.

13. *Παραστάσεις σύντομαι χρονικαί*, κεφ. 141.

14. Ο P. Magdalino, «Paphlagonians in Byzantine high society», στο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία* (Αθήνα, 1998), σελ. 141-150, ισχυρίζεται πως «η Ειρήνη φαίνεται ότι επηρεάστηκε στην επιλογή της από τον πρωθυπουργό της και σύμβουλό της, τον πανίσχυρο ευνούχο Σταυράκιο, ο οποίος σύμφωνα με την εκδοχή που παρουσιάζεται στον *Βίο του Φιλάρету* «επέβλεπε την όλη διαδικασία» (σελ. 149). Ενώ αυτό είναι κάτι που επισύρει την προσοχή μας στον όχι και τόσο σημαντικό ρόλο του νεαρού Κωνσταντίνου ΣΤ΄ στην επιλογή της συζύγου του, δεν διαθέτουμε μαρτυρίες ότι ο Σταυράκιος ενόησε ένα κορίτσι από την Παφλαγονία επειδή ήταν ο τόπος καταγωγής του· φαίνεται ότι μάλλον καταγόταν από την Καππαδοκία. Δεν είναι άλλωστε αναγκαίο να αποδώσουμε την επιλογή της Μαρίας στην επιρροή του· η Ειρήνη είχε σίγουρα τις δικές της απόψεις για το είδος της νύφης που ήθελε.

15. Auzéry, «De Philarète», σελ. 121.

16. Για τη σύγχρονη χρήση του ονόματος Υπατία με ανάλογους συνειρμούς, βλ. J. van den Gheyn, «Acta graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo», *Analecta Bollandiana* 18 (1899), παράγρ. 19 (*Acts of David...*, στο *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 193-196): ο άγιος Συμεών θεραπεύει μια νεαρή γυναίκα ονόματι Υπατία, μετονομάζοντάς τη Φεβρωνία και επιτρέποντάς της να αφιερωθεί στον μοναστικό βίο.

17. R.-J. Lillie, *PmbZ* 1.705, σελ. 540-541.

18. *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon*, επιμ. και μτφ. Σ. Ευθυμιάδης (Άλντερσποτ, 1998), πα-

ράγρ. 39, σελ. 41, 44, σχετικά με την επονείδιστη και ψευδή κατηγορία περί δηλητηριάσεως.

19. Θεοφάνης, AM 6287, de Boor I, σελ. 469.

20. Θεοφάνης, AM 6288, de Boor I, σελ. 470.

21. *Σύνοψις Χρονική*, επιμ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* (Βενετία, 1894), τόμ. 7, σελ. 128· Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 271, 310, για τα Γαστρίου (αλλά δεν είναι σαφές αν η Μονή λειτουργούσε ήδη)· Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 478, για την Πρίγκιπο.

22. W. Treadgold, «An Unpublished Saint's Life of the Empress Irene», *BF* 8 (1982), σελ. 237-251.

23. Ιωάννης της Εφέσου, *Ecclesiastical History II*, σελ. 12, παρατίθεται στο Judith Herrin, «In search of Byzantine women: three avenues of approach», στο *Images of Women in Antiquity*, επιμ. Averil Cameron και Amélie Kuhrt (Λονδίνο, 1983), σελ. 167-189· *Life of Saint Anthousa, daughter of Constantine V*, αγγλ. μτφ. *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 24.

24. *Life of St. Athanasia of Aegina*, παράγρ. 4-5, για την έλλειψη φρούτων και τον ύπνο πάνω σε πέτρες, επιμ. L. Carras, στο *Maistor. Essays for Robert Browning*, επιμ. Ann Moffatt (Καμπέρα, 1984), αγγλ. μτφ. *Holy Women of Byzantium*, σελ. 145-146· *Life of St Irene of Chrysobalanton*, παράγρ. 14 και 38, επιμ. και μτφ. J.-O. Rosenqvist (Ουψάλα, 1986), για το μοναδικό ρούχο. Αν και πρόκειται για πολύ μεταγενέστερο κείμενο και πιθανόν η αφήγηση να είναι φανταστική, οι λεπτομέρειες του μοναστικού βίου που διασώζει είναι αρκετά κοντά σε όσα είναι γνωστά για τις μοναχές στα τέλη του Η' αιώνα. Βλ. επίσης Alice-Mary Talbot, «Women's Space in Byzantine Monasteries», *DOP* 52 (1998), σελ. 113-128.

25. *Life of St Theodora of Thessaloniki*, παράγρ. 22, 37, στο *Holy Women of Byzantium*, σελ. 183, 195-196.

26. Αυτή η μορφή κράτησης ήταν αρκετά διαφορετική από τα πειθαρχικά μέτρα που λαμβάνονταν κατά των μοναχών που διέπρατταν σοβαρά παραπτώματα τα οποία απαιτούσαν σω-

φρονισμό· βλ. *Rule of the Monastery of St John Stoudios*, το οποίο ιδρύθηκε από τον άγιο Θεόδωρο, παράγρ. 25, «μέρη εγκλεισμού», στο *Byzantine Monastic Foundation Documents*, επιμ. J. Thomas και G. Constable (Ουάσινγκτον, DC, 2001), σελ. 107-108.

27. *St Athanasia of Aegina*, παράγρ. 15, αγγλ. μτφ. σελ. 148· *Life of St Irene of Chrysobalanton*, κεφ. 13, σελ. 52-64, σχετικά με τον δαιμονισμό.

28. Σ. Ευθυμιάδης, «Le Panégyrique de S. Théophane le Confesseur par S. Théodore Studite (BHG 1792b)», *Analecta Bollandiana* 111 (1993), σελ. 259-290. Για μια περίληψη της ζωής της Μεγαλώ, βλ. Mango-Scott, εισαγωγή στη *Χρονογραφία του Θεοφάνη*, σελ. xlv, xlvii-xlviii. Αναφέρεται ότι είχε αφιερωθεί σε μια εντελώς ασκητική ζωή, η οποία επέσυρε μη κολακευτικά σχόλια, όμως δεν υπάρχουν αξιόπιστες μαρτυρίες για τη μοναστική της ζωή. Για την τελετουργική λειτουργία της αφοσίωσης στον μοναστικό βίο, βλ. J. Goar (επιμ.), *Euchologion sive Rituale Graecorum* (Βενετία, 1730, επανέκδοση Γκρατς, 1960), σελ. 382-388.

29. *Theodori Studitae Epistulae*, αρ. 323, επιμ. G. Fatouros, 2 τόμοι (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1992), τόμ. II, σελ. 465-466.

30. Η εν Τρούλλω Σύνοδος, κανόνας 45· G. Nedungatt και M. Featherstone (επιμ.), *The Council in Trullo Revisited = Kanonika 6* (Ρώμη, 1995), σελ. 126-128· Judith Herrin, «“Femina byzantina”: The Council in Trullo on woman», *DOP* 46 (1992), σελ. 95-105.

31. Ένα σύντομο σημείωμα για τη ζωή της (περ. 756/757-808/809) διασώζεται στο *Συναξάριον της Κωνσταντινουπόλεως*, βλ. *Byzantine Defenders of Icons*, σελ. 23-24. Ο ισχυρισμός ότι η Ειρήνη επιθυμούσε να μοιραστεί την αυτοκρατορική εξουσία μαζί της μοιάζει υπερβολικός.

32. *Theodori Studitae Epistulae*, επιμ. Fatouros, αρ. 62 (τόμ. I, σελ. 173-174), βλ. τις επιστολές στη μητέρα τους Μαρία, σελ. 227, 309, 514 (τόμ. II, σελ. 360-361, 452-453, 765-766).

33. J. Gouillard, «La femme de qualité dans l'oeuvre de S. Théodore le Studite», *JÖB* 30 (1982), μέρος III, σελ. 445-452.
34. Treadgold, «Unpublished Saint's Life», σελ. 244-245.
35. E. Malamut, «La moniale à Byzance aux 8e-12e siècles», στο Κ. Νικολάου (επιμ.), *Τάξεις του Ορθόδοξου μοναχισμού, 9ου-13ου αιώνα* (Αθήνα, 1996), σελ. 63-76· Alice-Mary Talbot, «A Comparison of Male and Female Monasticism», *Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985), σελ. 4-20.
36. *Synaxarion*, σημείωση για την αγία Ανθούσα του Μαντιναίου, *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 16-19, ιδίως 18.
37. Ο Θεοφάνης, AM 6295-6296, de Boor I, σελ. 479-481, καταγράφει την εξέγερση αλλά δεν τη συνδέει με την εκθρονισμένη αυτοκράτειρα· πρόκειται περί μεταγενέστερης προσθήκης (όχι στον Γενέσιο ή στους Th Syn).
38. Θεοφάνης, AM 6301, 6304, de Boor I, σελ. 484, 497.
39. Θεοφάνης, AM 6303, de Boor I, σελ. 490-491· John Haldon, *The Byzantine Wars* (Στράουντ, 2001), σελ. 71-75.
40. Θεοφάνης, AM 6298, de Boor I, σελ. 481· η παιδεία του Νικηφόρου περιγράφεται από τον Ιγνάτιο στο σύγγραμμά του *Βίος του Πατριάρχη Νικηφόρου Α'*, βλ. αγγλ. μτφ. *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 52-56. Σχετικά με τη συζήτηση για τη μέθοδο επιλογής του, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin* (Παρίσι, 1996), σελ. 231-232.
41. Θεοφάνης, AM 6301, de Boor I, σελ. 484.
42. Θεοφάνης, AM 6303, de Boor I, σελ. 492-493· Mango-Scott, σελ. 674-675.
43. Scriptor incertus, σελ. 335-340· Θεοφάνης, AM 6305, de Boor I, σελ. 500-502· A. P. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (A.D. 650-850)* (Αθήνα, 1999), σελ. 208-211· David Turner, «The Origins and Accession of Leo V (813-820)», *JÖB* 40 (1990), σελ. 713-801.
44. Th Syn, σελ. 8-10· παρότι ο Γενέσιος καταγράφει την ιστορία, 1: 6-8, δεν υπογραμμίζει τη σημασία της.

45. Βλ. H.-G. Beck, «Byzantinische Gefolgschaftswesen», *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Kl. Sitzungsberichte* (1996), σελ. 1-32, επανέκδοση στο *Ideen und Realitäten in Byzanz* (Λονδίνο, 1972), ιδίως σελ. 18-22.

46. Η Ειρήνη πέθανε στις 9 Αυγούστου του ίδιου έτους, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούσε να γίνει καμιά εξέγερση εν ονόματί της· Θεοφάνης AM 6295, de Boor I, σελ. 408.

47. Ο Θεοφάνης δεν γνωρίζει τίποτα για ένα γλέντι που έγινε προς τιμήν των δύο στρατιωτών που είχαν προσκληθεί να παντρευτούν τις κόρες του αμφιτρώνά τους· ο Γενέσιος, σελ. 22-23, αφηγείται μια θαυμάσια εκδοχή που αποσυνδέεται από τον Βαρδάνη, ενώ η λεπτομερέστερη επεξεργασία του θέματος απαντά στους Συνεχιστές του Θεοφάνη στα μέσα του Ι' αιώνα (Th Syn, σελ. 44-45), μολονότι ούτε εδώ κατονομάζεται η Θέκλα.

48. Θεοφάνης, AM 6295, 6296, de Boor I, σελ. 479-480.

49. Th Syn, σελ. 10, 16.

50. Ο Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 226, υποθέτει ότι συνέβη περί το 813, λίγο μετά την ανάρρηση του Λέοντα Ε' στον θρόνο.

51. Θεοφάνης, AM 6305, de Boor I, σελ. 502· Scriptor incertus, σελ. 340, για τον Μιχαήλ από το Αμόριο.

52. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians* (Βόνη, 1984), *Poikila Vyzantina*, σελ. 3, 233, 239-240, 293-295, 298. Η Ειρήνη είχε διαλύσει τις επίλεκτες ανακτορικές φρουρές της πρωτεύουσας μετά το 786, όταν η νομιμοφροσύνη τους στην εικονομαχία τις έκανε εχθρικές προς τα σχέδιά της να αποκαταστήσει την εικονολατρία.

53. Scriptor incertus, σελ. 346.

54. Θεοφάνης, AM 6305, de Boor I, σελ. 501.

55. Scriptor incertus, σελ. 346, 349.

56. Scriptor incertus, σελ. 350-362· Paul Alexander, «The Iconoclastic Council of Saint Sophia and its Definition», *DOP* 7 (1953), σελ. 58-66.

57. Λέων Γραμματικός, σελ. 210-211, Γενέσιος, σελ. 17-18.

58. Paul Lemerle, «Thomas le Slav», *TM* 1 (1965), σελ. 255-297.

59. Th Syn, σελ. 78-79· Dagron, *Empereur et prêtre*, σελ. 42, 49.

60. Όμως δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή αφού καμιά από αυτές τις πράξεις του δεν επιβίωσε. Οι νικηφόροι εικονολάτρες κατέστρεψαν πολύ αποτελεσματικά τις περισσότερες μαρτυρίες των εικονομάχων αντιπάλων τους.

61. *Theodori Studitae Epistulae*, αρ. 514, επιμ. Fatouros, τόμ. II, σελ. 765-766.

62. Λέων Γραμματικός, σελ. 211· *Life of Patriarch Nikephoros*, στο *Byzantine Defenders of Icons*, σελ. 130-131, ο αυτοκράτορας διατάζει «βαθιά σιωπή σε ό,τι σχετίζεται με οποιαδήποτε αναφορά στις εικόνες». Dagron, *Empereur et prêtre*, σελ. 306-307.

63. Th Syn, σελ. 78-79· ο Γενέσιος, II, 14 (35), βλέπει αυτόν τον ανάρμοστο γάμο ως απόδειξη έλλειψης λογικής εκ μέρους του αυτοκράτορα· βλ. Ψευδο-Συμεών = Sym mag, σελ. 620. Οι δύο μεταγενέστερες συριακές πηγές, ο Μιχαήλ ο Σύρος, σελ. 72, και ο Bar Hebraeus, σελ. 129, δίνουν χονδρικά τη σωστή χρονολογία, όμως οι εξιστορήσεις τους βρίθουν από «παράλογες φήμες» για το πώς πράγματι η Ευφροσύνη γέννησε έναν γιο αλλά τον σκότωσε επειδή συνειδητοποίησε ότι θα ήταν Εβραίος (εξαιτίας των συμπαθειών του Μιχαήλ Β' προς τους Εβραίους και τους Αθίγανους). Ένας τέτοιος γιος θα διέφθειρε τη Συριακή δυναστεία και θα ντρόπιαζε τον αυτοκρατορικό οίκο, άρα όφειλε να θανατωθεί! Ορισμένες εικονολατρικές πηγές δεν αναφέρουν τίποτα για τον γάμο, βλ. Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 426 σημ. 339.

64. Λέων Γραμματικός, σελ. 210, Γεώργιος ο Μοναχός, σελ. 789-790· Sym mag, σελ. 620-621. Για την ακυρότητα του γάμου, βλ. Th Syn, σελ. 79-86.

65. Patria III, σελ. 77.

66. Sym mag, σελ. 328.

67. D. Papachryssanthou, «La Vie du patrice Nicéas: un confesseur du second iconoclasme», *TM* 3 (1986), σελ. 309-351· βλ. επίσης κεφάλαιο 2.

68. DC II, κεφ. 42, σελ. 647.11· βλ. P. Grierson, «The tombs and obits of the Byzantine Emperors», *DOP* 16 (1962), σελ. 3-60.

69. Auzéry, «De Philarète», σελ. 122· ο Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 385, το ονομάζει πράξη ευσεβείας.

70. Η Θεοδότη ίσως να είχε θάψει τον Κωνσταντίνο ΣΤ' στο μοναστήρι τους, αλλά είναι εξίσου πιθανό τα λείψανά του να επιστράφηκαν στη Μαρία, την πρώτη του σύζυγο, για να ταφούν στην Πρίγκιπο· βλ. Grierson, «Tombs and obits», σελ. 54· βλ. Lilie, *Eirene und Konstantin VI*, σελ. 274-277.

71. *Vita Philareti*, σελ. 155, βλ. οικογενειακό δέντρο σε Auzéry, σελ. 118-119, 122. Αλλά αν δεν είχαν πεθάνει και ενταφιαστεί όλοι μέχρι το 820, η συγκεκριμένη πληροφορία είναι άσχετη. Ο Φιλάρετος και η Θεοσεβώ κανονικά θα είχαν ταφεί εκεί, αλλά όχι αναγκαστικά και οι υπόλοιποι. Τα δύο μοναστήρια, όπου είχαν ταφεί οι θείοι και οι θείες της, δεν αναφέρονται σε άλλες πηγές· βλ. R. Janin, *Les monastères de l'empire byzantin*, 2η έκδοση (Παρίσι, 1969), σελ. 76, 218.

72. P. Geary, *Phantoms of Remembrance* (Πρίνστον, 1994), και E. Van Houts, *Memory and Gender in Medieval Europe 900-1200* (Λονδίνο, 1999), σελ. 65-92, ιδίως 69-77, όπου υπογραμμίζεται η σημασία της προφορικής μαρτυρίας και το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι πιο επιρρεπείς σε αυτή.

73. Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 247, και σημ. 63 παραπάνω.

74. Γεγονός που προφανώς απομάκρυνε τον νεαρό πρίγκιπα από τη θετή μητέρα του, η οποία μοιάζει να έμεινε πιστή στην εικονολατρία. Όμως στη διάρκεια της βασιλείας τόσο του άνδρα της όσο και του προγονού της, η Ευφροσύνη έκρυ-

βε διακριτικά τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις. Η ανατροφή της την είχε διδάξει πόσο απερίσκεπτο ήταν να αντιμάχεται ανοιχτά την επίσημη πολιτική για τις εικόνες.

75. Βλ. για παράδειγμα τις σφραγίδες δύο ευνούχων αξιωματούχων, του Νικήτα, που ήταν υπεύθυνος για την τραπεζαρία της αυτοκρατορίας, και του Νικολάου, του συμβολαιογράφου της: W. Seibt, *Die Byzantinische Bleisiegel in Österreich*, τόμ. 1: *Kaiserhof* (Βιέννη, 1978), αρ. 48 και 80.

76. Στο τακτικόν του Ουσπένσκι, γύρω στο 842-843, στα τέλη της βασιλείας του Θεόφιλου· βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Παρίσι, 1972), σελ. 47-63.

77. Εκτός από την περίφημη επιστολή, μέρος της οποίας μετέφρασε ο C. Mango στο *The Art of the Byzantine Empire 312-1453* (Ίνγκλουντ Κλιφς, Νιου Τζέρσι, 1972), σελ. 157-158, βλ. τον κατάλογο των μεταξωτών που απεστάλησαν στη Φραγκία το 824, J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* (Παρίσι, 1923), σελ. 57.

78. *RFA* a. 824, αναφέρεται απλώς «επιστολές και δώρα».

79. Τα μεταξωτά συχνά παράγονταν πολλά χρόνια προτού τα ανασύρουν από τα ράφια για να τα στείλουν ως διπλωματικά δώρα· A. Muthesius, «Silken Diplomacy», στο J. Shepard και S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy* (Καίμπριτζ, 1992), σελ. 237-248.

80. Παρατίθενται από τον πάπα Αδριανό στην επιστολή του προς τη Σύνοδο του 787, η οποία δεν μεταφράστηκε εξ ολοκλήρου στα ελληνικά.

81. Η επιστολή του Μιχαήλ Β' προς τον Λουδοβίκο τον Ευσεβή, MGH, *Concilia*, II, 2 (Ανόβερο, 1908), σελ. 475-480, μέρος της οποίας είναι μεταφρασμένο στο Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σελ. 157-158.

82. Turner, «The Origins of Leo V», σελ. 173-201, ιδίως 185-186 για την τιμωρία του Θεόδωρου· ο Θεόδωρος απευθύνει πολλές επιστολές του στην εν λόγω Ειρήνη. Βλ. επίσης A. P.

Kazhdan και Α.-Μ. Talbot, «Women and Iconoclasm», *BZ* 84/85 (1991/1992), σελ. 392-408· P. Hatlie, «Women of discipline during the Second Iconoclasm», *BZ* 89 (1996), σελ. 37-44.

83. Judith Herrin, «The domestic and private context for icon veneration in Byzantium», στο Α. Mulder-Bakker και J. Wogan-Browne (επιμ.), *Household, Family and Christian Tradition* (Τουρνχάουτ, 2002).

84. I. Ševčenko, «Hagiography of the Iconoclast Period», στο *Iconoclasm*, επιμ. Anthony Bryer και Judith Herrin (Μπέρμιγχαμ, 1977), σελ. 113-131.

85. Λέων Γραμματικός, σελ. 213, Γενέσιος, III, 1 (36)· Γεώργιος ο Μοναχός, τόμ. II, σελ. 797· πράγματι, αν και δεν είναι παραπάνω από δεκαέξι ετών, δεν υπάρχει κανένας άλλος προφανής υποψήφιος.

86. Λέων Γραμματικός, σελ. 213.

87. Γενέσιος, III, 1· Th Syn, σελ. 84· W. Treadgold, «The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilos», *GRBS* 16 (1975), σελ. 325-340· όμως βλ. Lilie, *PmbZ* 8.167 (ο οποίος προτείνει ως ημερομηνία γέννησης το διάστημα μεταξύ 800 και 805). Αυτό εξαρτάται από το αν ο Μιχαήλ και η Θέκλα παντρεύτηκαν περίπου την ίδια εποχή, γεγονός το οποίο δεν είναι απολύτως ξεκαθαρισμένο. Επιπλέον, η ενωρίτερη ημερομηνία γέννησης δεν ταιριάζει με τη δήλωση του Θεόφιλου το 842, όταν συνειδητοποίησε πως θα πέθαινε, ότι ήταν ακόμη πολύ νέος: βλ. κεφάλαιο 4.

88. Dagron, *Empereur et prêtre*, σελ. 57-58.

89. Sym mag, σελ. 624.

90. Α. Μαρκόπουλος, «Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 249-285· *Life of Theodora*, μτφ. Martha P. Vinson, στο *Byzantine Defenders of Images*, με τα σημαντικά της σχόλια στο *JÖB* 49 (1999), βλ. κεφάλ. 4.

91. Ο Θεόφιλος στέλνει αγγελιαφόρους να φέρουν τη Θεοδώρα στην Κωνσταντινούπολη μαζί με πολλές άλλες καλλονές, *Life of Theodora*, παράγρ. 3.

92. Κ. Νικολάου, «Οι γυναίκες στον βίο και στα έργα του Θεόφιλου», *Σύμμεικτα* 9 (1994), σελ. 137-151.

93. Henry Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (Ουάσινγκτον, DC, 1997), ιδίως τη δική του συνεισφορά, «The Heavenly Court», καθώς και τη μελέτη των Α. Ρ. Kazhdan και Μ. McCormick, «The Social World of the Byzantine Court»· Oikonomidès, *Listes de préséance byzantines*, σελ. 21-29.

94. Επιμ. Oikonomidès, *Listes de préséance byzantines*, σελ. 47-63.

95. Όπως ανακάλυψε προς μεγάλη του απογοήτευση ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας στα μέσα του Ι΄ αιώνα. Οι διαμαρτυρίες του για την παραχώρηση προτεραιότητας στους Βουλγάρους πρέσβεις απέναντι στους πρέσβεις του Όθωνα Α΄ φανερώνουν άγνοια του βυζαντινού πρωτοκόλλου πρωτοκαθεδρίας, καθώς και την ενόχλησή του επειδή ο Νικηφόρος Β΄ του είχε φερθεί με λιγότερη ευγένεια απ΄ όσο ο Κωνσταντίνος Ζ΄· βλ. F. A. Wright, *Liudprand of Cremona. The Embassy to Constantinople and Other Writings* (Λονδίνο, 1930, επανέκδοση 1993).

96. *Life of Theodora*, παράγρ. 4· ο Λέων Γραμματικός το επιβεβαιώνει, σελ. 214· όμως βλ. Th Syn, σελ. 86.

97. Είναι έντονη η αντίθεση με την αθέλητη, αναγκαστική αναχώρηση της Θεοδώρας το 856, βλ. κεφάλαιο 4.

98. Th Syn, σελ. 90.

99. E. Van Houts, *Memory and Gender*, σελ. 84-90.

100. Μιχαήλ ο Σύρος, τόμ. ΙΙΙ, βιβλίο 12, τμήμα κκ, σελ. 95· και Bar Hebraeus, τόμ. Ι, σελ. 136, ο οποίος διασώζει την αφήγηση ενός άνδρα που τον είχε στείλει η μητέρα του Θεόφιλου και η οποία φαίνεται εξαιρετικά εμπεριστατωμένη ώστε να εγείρει αμφιβολίες· βλ. Α. Α. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Βριζέλες, 1935), τόμ. Ι, σελ. 158.

101. Ό.π. Για προφανείς λόγους, οι βυζαντινές αφηγήσεις της ήττας είναι πολύ λιγότερο λεπτομερείς και δεν αναφέρουν το συγκεκριμένο συμβάν. Όμως από τη στιγμή που δι-

νουν μια κρίσιμη εξήγηση για τον λόγο που ο Θεόφιλος εγκατέλειψε την άμυνα του Αμορίου, οι αραβικές πηγές εμφανίζονται απολύτως αξιόπιστες.

102. Η δεινή ανάλυση του Bury, *ERE*, σελ. 263-271, μνημονεύει τις συριακές πηγές αλλά δεν τις χρησιμοποιεί· βλ. Haldon, *Byzantine Wars*, σελ. 78-82.

103. Σχετικά με τους Σαράντα δύο Μάρτυρες του Αμορίου, βλ. A. P. Kazhdan, «Hagiographical Notes», *Byzantion* 56 (1986), ιδίως τμήμα 14, σελ. 151-160.

104. *Sym mag*, σελ. 628-629 (με την Ευφροσύνη, αυτή είναι η πρωτότυπη παραλλαγή)· βλ. *Th Syn*, σελ. 90-91 (με τη Θεοκτίστη η οποία πιθανότατα είχε πεθάνει από καιρό).

105. Ο Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 310, υπολογίζει ότι είναι δύο ετών όταν συμβαίνει το γεγονός.

106. Έτσι εξιστορεί την προγενέστερη παραλλαγή της ιστορίας ο Ψευδο-Συμεών· βλ. *Sym mag*, σελ. 628-629.

107. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Synopsis historiarum*, επιμ. I. Thurn (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1973), σελ. 52-53.

108. *Sym mag*, σελ. 629-630· *Th Syn*, σελ. 91-92.

109. Βλ. κεφάλαιο 2.

110. DC II, κεφ. 42, σελ. 647.14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΘΕΟΔΩΡΑ

ΠΗΓΕΣ

Η ΘΕΟΔΩΡΑ ΕΙΝΑΙ Η ΜΟΝΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΡΕΣ ΜΑΣ για την οποία υπάρχει μια αληθινή βιογραφία. Επιτέλους, ίσως σκεφτείτε, μια βυζαντινή πηγή αφιερωμένη σε μια από τις «γυναίκες μας στην πορφύρα», έστω και αν γράφτηκε κάμποσο καιρό μετά τον θάνατό της από κάποιον άγνωστο συγγραφέα. Οι περισσότερες μεσαιωνικές ιστορίες παραμένουν ανώνυμες και συχνά γράφονταν πολύ μετά τον θάνατο των προσωπικοτήτων που αφορούσαν. Αυτό το κείμενο θα έπρεπε λοιπόν να μας προμηθεύει με μια πιο αξιόπιστη βάση για την έρευνά μας από ό,τι διαθέτουμε για την Ειρήνηη όσο και για την Ευφροσύνη. Δυστυχώς, τα πράγματα δεν είναι έτσι. Ο συγγραφέας του *Βίου* έχει έναν συγκεκριμένο σκοπό και αυτός δεν είναι η σοβαρή ιστορική καταγραφή του ρόλου της Θεοδώρας στο Βυζάντιο του 9^{ου} αιώνα. Τον ενδιαφέρει να δείξει πώς η Θεοδώρα έγινε αγία όταν αναστήλωσε τις εικόνες στην τιμητική τους θέση στη βυζαντινή Εκκλησία. Συνεπώς ασχολείται μόνο με εκείνο το τμήμα της ζωής της που συντελεί στην τεκμηρίωση του εικονολατρικού ρόλου της.

Επιπλέον, ο ανώνυμος συγγραφέας ακολουθεί τους κανόνες ενός αυτοκρατορικού βασιλικού λόγου, προσαρμόζοντας ένα ρητορικό είδος που χρησιμοποιείτο για την εξύμνηση των αυτοκρατόρων σε μια εξαιρετική γυναίκα. Σύμφωνα με αυτό το λογοτεχνικό πρότυπο, που είχε καθιερωθεί τον 4^ο μ.Χ. αιώνα από τον Μένανδρο, τον εύστοχα επονομασθέντα Ρήτορα, υπάρχουν συγκεκριμένες πτυχές της ζωής του εξυμνούμενου που πρέπει να καλυφτούν: περιοχή καταγωγής, οικογένεια,

γέννηση και ανατροφή, χαρακτήρας, επιτεύγματα, δράση (συνήθως πόλεμος και ειρήνη), περιουσία, σύγκριση με άλλους, θάνατος και επίλογος. Νωρίτερα τον Θ' αιώνα ο Νικήτας επέδειξε παρόμοια γνώση του είδους συγγράφοντας τον *Βίο* του παππού του Φιλάρету (βλ. κεφάλαιο 3). Παρά τους μορφολογικούς περιορισμούς, αυτή η αφήγηση έπρεπε να παρέχει πληροφορίες για τη Θεοδώρα.

Ωστόσο δεν είναι αυτή η περίπτωση, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο ότι η Θεοδώρα χρησιμεύει ως συμβολικός κρίκος ανάμεσα στην κακή δυναστεία του Αμορίου (που είχε ιδρυθεί από τον Μιχαήλ Β', εδραιώθηκε από τον αμαρτωλό αιρετικό και εικονομάχο Θεόφιλο και διακόπηκε δίκαια με τον θάνατο του Μιχαήλ Γ') και την καινούργια δυναστεία που ιδρύθηκε από τον Βασίλειο Α' το 867. Ο συγγραφέας, που συνέταξε τον *Βίο* της Θεοδώρας υπό τη βασιλεία του ή αργότερα υπό τον υιό του Λέοντα ΣΤ', είναι υποχρεωμένος να συγκαλύψει το παρελθόν του Βασιλείου, να εξυμνήσει τα κατορθώματα της δυναστείας του και να καταδείξει τα θρησκευτικά σφάλματα και την κακοδιοίκηση της προηγούμενης δυναστείας.

Ο συγγραφέας, που δεν γνώριζε παρά ελάχιστα για την καταγωγή της Θεοδώρας, δίνει πολύ λιγότερη σημασία στη γέννηση και την ανατροφή της απ' όσο στα επιτεύγματά της. Σε αυτό το πλαίσιο προβάλλει τον ηθικό χαρακτήρα της Θεοδώρας, την πεμπτουσία των αυτοκρατορικών της χαρισμάτων και τις εξαιρετικές αρετές της που κατέστησαν αδιαφιλονίκητη την επιλογή της για τον ρόλο της αυτοκράτειρας. Αφού πρώτα αποδεικνύει ότι έγινε οσία, τόσο αφοσιωμένη και αταλάντευτη Χριστιανή, ο συγγραφέας προχωράει σε μια περιγραφή του γάμου της με τον αυτοκράτορα Θεόφιλο. Η ηθική υπεροχή της εξασφαλίζεται χάρη στην αφοσίωσή της στις εικόνας, ενώ εκείνος παραμένει αιρετικός, ανήμπορος να απορρίψει τις εικονομαχικές αρχές του πατέρα του και του δασκάλου του, του Ιωάννη Γραμματικού. Η Θεοδώρα επιδίδεται

στην άγια δραστηριότητά της, προκειμένου να ανατρέψει την εικονομαχία του συζύγου της και να αποκαταστήσει τις εικόνες στη λατρευτική τους θέση στην Εκκλησία. Εκεί που ένας άνδρας θα έπρεπε να επαινεθεί για τις στρατιωτικές του νίκες και τη φιλανθρωπική του δράση, η Θεοδώρα επιτυγχάνει όλα αυτά και ακόμη περισσότερο χάρη στις ανυπέβλητες αρετές της που καθρεφτίζονται στην απόφασή της να καταδικάσει και να ξεριζώσει την αίρεση της εικονομαχίας. Έτσι η συγκεκριμένη βιογραφική πηγή καταλήγει σε μια σύνθετη αφήγηση που έχει ως στόχο να αναδείξει μια ορισμένη πλευρά της αυτοκράτειρας.

Και άλλες αφηγήσεις για την οικογένεια και τη ζωή της Θεοδώρας, οι οποίες διασώζονται σε ιστορίες που συντέθηκαν αργότερα από τον προαναφερθέντα *Βίο*, πάσχουν από τις ίδιες διαστρεβλώσεις. Αρκετές εστιάζουν λιγότερο στη Θεοδώρα και περισσότερο στον Θεόφιλο που τον παρουσιάζουν με τα μελανότερα χρώματα. Έτσι λοιπόν, ενώ συγγραφείς που είναι γνωστοί ως ο Συνεχιστής του Γεωργίου του Μοναχού, ο Λέων ο Γραμματικός και ο Συμεών ο μάγιστρος χρησιμοποιούν το υλικό που εμπεριέχεται στον *Βίο*, ωστόσο έχουν έναν καινούργιο στόχο: τη δημιουργία ενός αρνητικού πορτραίτου του εικονομάχου αυτοκράτορα. Το ύφος τους είναι υβριστικό, ενώ αντίθετα ο *Βίος* είναι απροκάλυπτα εγκωμιαστικός. Αποκαλύπτοντας αυτές τις βασικές λειτουργίες, οι οποίες συχνά είναι καλά μεταμφιεσμένες κάτω από τη μορφή του λογοτεχνικού είδους που ακολουθούν, μπορούμε ενδεχομένως να σταθμίσουμε τι είναι κρίσιμο και τι όχι και να εντοπίσουμε τις ενσωματωμένες προκαταλήψεις. Όμως είναι δύσκολο να μάθουμε οτιδήποτε αξιόπιστο για τη Θεοδώρα από πηγές που έχουν γραφτεί για να υπηρετήσουν ειδικούς σκοπούς.

Από τις μη-ελληνικές, αναδύεται η διαφορετική εικόνα μιας αυτοκράτειρας που είναι αφοσιωμένη σύζυγος και αργότερα μια θεληματική αυτοκρατορική χήρα. Μια αραβική αφήγηση σχετικά με την Αυλή του Θεόφιλου, γραμμένη από έναν δι-

πλωμάτη της μουσουλμανικής Ισπανίας, σώθηκε εντελώς τυχαία σε μια μετάφραση – το πρωτότυπο έχει χαθεί. Στις αραβικές πηγές (συχνά αρκετά μεταγενέστερες) σώζονται επίσης λεπτομερέστερες περιγραφές των μουσουλμανικών νικών στους τακτικούς βυζαντινο-αραβικούς πολέμους των μέσων του 9^{ου} αιώνα απ' ό,τι στις ελληνικές. Οι Βυζαντινοί είναι προφανές ότι δεν ήταν ιδιαίτερος πρόθυμοι να καταγράφουν τις ήττες τους με λεπτομέρειες. Η διπλωματική αλληλογραφία ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρώμη και στα κέντρα της Καρολίνειας εξουσίας στη Δύση περιέχει αρκετές πληροφορίες στα λατινικά, όπως η επιστολή του πάπα Νικολάου Α' προς τη Θεοδώρα. Όμως αυτή η ελάχιστη τεκμηρίωση δεν μπορεί να θεμελιώσει επαρκώς μια βιογραφία.

Ευτυχώς, ο κεντρικός ρόλος της αυτοκράτειρας στην αναστήλωση των εικόνων τονίζεται σε αρκετά κείμενα της εποχής της που τα συνέταξαν εικονολάτρες άγιοι και ήρωες, όπως ο πατριάρχης Μεθόδιος και ο Θεοφάνης γραπτός. Παρότι το *Συνοδικόν της Ορθοδοξίας* δεν σώζεται στην αρχική του μορφή του 843, η αναμνηστική λειτουργία για την ανατροπή της εικονομαχίας και την επαναφορά των ιερών εικόνων περιέχει αρκετές πληροφορίες για το γεγονός. Όπως και στον *Βίο της Θεοδώρας*, έτσι και εδώ υπογραμμίζονται οι εικονολατρικές αρχές της. Παρ' όλα αυτά, για τη Θεοδώρα διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία απ' ό,τι για τις άλλες δύο γυναίκες ηγεμόνες.

Ωστόσο σύγχρονοι ιστορικοί έχουν ερμηνεύσει τα διαθέσιμα στοιχεία από μια ιδιαίτερος φορτισμένη φυλετικά σκοπιά. Χτυπητό παράδειγμα αποτελεί η τάση να αγνοείται η συνεισφορά της Θεοδώρας στην αναστήλωση των εικόνων, τάση που απαντά στο *Oxford Dictionary of Byzantium* του 1995, (λήμμα: *Θράμβος της Ορθοδοξίας*, τόμ. III, σελ. 2.122-2.123), όπου αναφέρεται ότι ο ευνούχος Θεόκτιστος «έκαμψε την απροθυμία της αυτοκράτειρας» να αποκαταστήσει τις εικόνες συγχωρώντας τον Θεόφιλο, ρύθμισε τα της εκθρόνισης του

πατριάρχη και την αντικατάστασή του από τον Μεθόδιο και συγκάλεσε όλες τις προκαταρκτικές συνελεύσεις για να ληφθούν αποφάσεις επί της ακολουθητέας διαδικασίας, μερικές μάλιστα στο σπίτι του (πράγμα σωστό), και σε γενικές γραμμές ήταν εκείνος που διηύθυνε την όλη υπόθεση. Χωρίς να αμφισβητούμε ότι ο Θεόκτιστος έπαιξε ρόλο-κλειδί στον Θρίαμβο της Ορθοδοξίας, μας φαίνεται υπερβολικό να αποδίδεται στη δική του πρωτοβουλία ολόκληρο το σχέδιο. Οι ίδιες πηγές επιδέχονται και μιαν άλλη ανάγνωση – ότι δηλαδή η Θεοδώρα ενδιαφερόταν και από τη δική της μεριά για την αποκατάσταση των ιερών εικόνων.

Συνεπώς το παρόν κεφάλαιο θέτει συγκεκριμένα προβλήματα ερμηνείας. Ανάμεσα στη Σκύλλα των αφηγήσεων του Γ΄ αιώνα που μεταμορφώνουν τη Θεοδώρα σε αγία και τη Χάρυβδη των σύγχρονων (ανδρών) ιστορικών που δεν αποδέχονται τους παραπάνω ισχυρισμούς και αντίθετα προβάλλουν τον ρόλο των ανδρών συγγενών και συμβούλων της, ανοίγεται ένα επικίνδυνο χάσμα. Διαπλέοντας τα ισχυρά ρεύματα και τα ύπουλα αντιμάμαλα, προσπάθησα να τεκμηριώσω μια άποψη η οποία αφήνει περιθώρια για τον δικό της ρόλο χωρίς να την καθιστά υπόδειγμα αρετής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Μαρκόπουλος, «Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 249-285, παράγρ. 2, σελ. 257· *Life of Theodora*, μτφ. Martha P. Vinson, στο *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 362.

2. *Costantino Porfirogenito, De Thematibus*, επιμ. Α. Pertusi (Βατικανό, 1952), σελ. 72, 136-137, όπου αναφέρεται ότι α-

ποτελούσε τμήμα του Θέματος των Βουκελλαρίων αλλά η περιοχή γύρω από τη Γάγγρα, απ' όπου καταγόταν ο Φιλάρετος και η οικογένειά του, ανήκε προηγουμένως στο Θέμα των Αρμενιακών. Κ. Belke, *Paphlagonien und Honorias. Tabula Imperii Byzantini*, τόμ. 9 (Βιέννη, 1996), σελ. 73-74· Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 222-223.

3. Ο κατεπάνω της Παφλαγονίας αργότερα βοήθησε έναν επίσημο απεσταλμένο της Κωνσταντινούπολης να περάσει από την Κριμαία και να ανέβει βόρεια στον ποταμό Δον, σε μια τοποθεσία όπου οικοδομήθηκε το κάστρο του Σαρκέλ· βλ. Th Syn, σελ. 123.

4. Ο Βίος του Γεωργίου από την Άμαστρι αφήνει να εννοηθεί ότι οι Ρως παρουσιάστηκαν σαν ένας νέος και υπερβολικά επίφοβος εχθρός πριν από το 842· βλ. S. Franklin και J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* (Λονδίνο, 1996), σελ. 27-31.

5. Ο Paul Magdalino, «Paphlagonians in Byzantine high society», στο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία* (Αθήνα, 1998), σελ. 141-150, ανιχνεύει αυτό το χαρακτηριστικό των κατοίκων της Παφλαγονίας στις αρχές του Ι' αιώνα, όταν μια σειρά ευνούχων από την περιοχή αρχίζουν να διακρίνονται σε υψηλά αξιώματα στην πρωτεύουσα.

6. D. Papachryssanthou, «La Vie du patrice Nicétas, un confesseur du deuxième iconoclasme», *TM* 3 (1986), σελ. 309-351. Περιλαμβάνεται το σύντομο *Συναξάριον* το οποίο αναγιγνώσκεται την ημέρα της ονομαστικής του εορτής, πράγμα που πιθανόν να σημαίνει ότι η οικογένειά του συνδεόταν με την αυτοκράτειρα Ειρήνη. Γι' αυτή την προβληματική σχέση που στρέφεται γύρω από τη φράση «ο συγγενής», βλ. F. Winkelmann, *Quellenstudien zur Herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Βερολίνο, 1987), σελ. 184.

7. Φυσικά, ευνούχοι υπήρχαν και σε πολλά άλλα μέρη, πολλές φορές για ιατρικούς λόγους. Ένα ελαφρώς μεταγενέστερο παράδειγμα σώζεται στις *Πράξεις του Δαβίδ...* (που πι-

θανόν γράφτηκαν μετά το 863): ένας ντόπιος από το νησί της Αφουσίας, όπου είχε εξοριστεί ο νεότερος αδελφός του Δαβίδ, ο Συμεών, το 838 περίπου, παρουσίασε τον μικρότερο γιο του στον άγιο και τον ικέτευε να τον ευνουχίσει. Το αγόρι υπέφερε εξαιτίας μιας μεγάλης κήλης που κρεμόταν μέχρι τα γόνατά του και ο πατέρας ήθελε ο άγιος να ευλογήσει την επέμβαση. Χάρη στις εκκλήσεις του Συμεών στον Κύριο, «τον ιατρό των πάντων», ο όγκος συρρικνώθηκε και η πρησμένη μάζα αποκαταστάθηκε στη φυσική της κατάσταση, παράγρ. 24, σελ. 205-206. Βλ. K. Ringrose, *Transcendent Lives, Eunuchs and the Construction of Gender in Byzantium* (Σικάγο, υπό έκδοση).

8. Ο Winkelmann, *Quellenstudien*, σελ. 116, επισημαίνει τη δυσκολία να ξεχωρίσουμε τους αρκετούς αξιωματούχους πατρικίους που φέρουν το όνομα Νικήτας και οι οποίοι έδρασαν την εποχή της Ειρήνης. Στο ίδιο, σελ. 155, σχετικά με τον στρατηγό της Σικελίας που έκτισε τον ναό της Αγίας Ευφημίας: «επίκλεν Μονομάχου»· βλ. επίσης F. Halkin, *Euphémie de Chalcedoine* (Βριξέλες, 1965), σελ. 104. Δεν είναι σαφές αν πρόκειται για τον ίδιο Νικήτα, τον στρατηγό της Σικελίας μεταξύ 797-799, ο οποίος είχε τιμηθεί με ένα μέρος από τα λείψανα της αγίας το 797.

9. Ο Θεοφάνης, AM 6295, de Boor I, σελ. 477, δίνει τη γεωγραφική προέλευση χωρίς ωστόσο να αναφέρει την κοινωνική του θέση ως ευνούχου· ο Κεδρηνός, τόμ. II, σελ. 29, ισχυρίζεται πως το επίθετό του ήταν Κλόκας, αλλά βλ. Winkelmann, *Quellenstudien*, σελ. 157. Στη διάρκεια της επίσκεψής του στον άγιο Ιωαννίκιο, κατά την οποία συνοδεύεται από έναν άλλο αξιωματούχο ευνούχο του Θεόφιλου, γίνονται δεκτοί ως εξαιρετικά διακεκριμένοι επισκέπτες και αμέσως προβαίνουν σε παράκληση προς την αυτοκράτειρα Θεοδώρα· βλ. *Life of Ioannikios*, στο *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 328-329.

10. Η *Vita* είναι η μόνη που αναφέρει το όνομα που υιοθέ-

τησε, Θεοκτίστη, ενώ το όνομα Φλωρίνα καταγράφεται στις χρονογραφίες.

11. Magdalino, «Paphlagonians», σελ. 142.

12. Σχετικά με την κοινωνική θέση της οικογένειας, ο Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 268-269, ισχυρίζεται ότι διέθετε πολύ καλές διασυνδέσεις, ενώ η Vinson δίνει έμφαση στη γονιμότητα της οικογένειας, βλ. «The Life of Theodora and the Rhetoric of the Byzantine Bride Show», *JÖB* 49 (1999), σελ. 50-51, όπου επιχειρείται μια χρήσιμη σύγκριση με τα παρόμοια προσόντα της Μαρίας της Άμνιαις: «Μια γόνιμη κοπέλα που καταγόταν από μια γεροδεμένη και βολικά ταπεινή επαρχιακή ράτσα». Βλ. *PmbZ*, τόμ. 4, αρ. 4.707 (σχετικά με τον θείο της Μανουήλ) και αρ. 7.286.

13. Οι καλές τους πράξεις αναγνωρίζονται ως «οι πρώτες από τις διάσημες ιστορίες σχετικά με την οικογένειά τους», *Βίος*, σελ. 258· *Life of Theodora*, σελ. 363.

14. Η Vinson έχει ταυτίσει τους υπαινιγμούς της με παραβολές της Καινής Διαθήκης που παρεμβάλλονται για να τονιστεί η γνώση της των Γραφών· «Rhetoric of the Bride Show», σελ. 36.

15. Βλ. D. Afinogenov, «The Bride-show of Theophilus: Some Notes on the Sources», *Eranos* 95 (1997), σελ. 10-18, ιδίως 11. Το απόσπασμα αποδίδεται σε διάφορους συγγραφείς του Δ΄ ή του πρώιμου Ε΄ αιώνα, τον Πρόκλο, τον Ψευδο-Χρυσόστομο και τον Γρηγόριο της Νεοκαισάρειας, όπου τα παραπάνω διαμείβονται σε ένα κήρυγμα για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Περιλαμβανόταν στο Αυτοκρατορικό Μηηνολόγιο Β, πράγμα που σημαίνει ότι θα μπορούσε να ήταν γνωστό στους ιστορικούς του Ι΄ αιώνα. Είμαι ευγνώμων στον δρ. Afinogenov για τη συζήτηση που είχαμε επ' αυτού.

16. Είναι δύσκολο να καθορίσουμε τη σειρά γέννησης των θυγατέρων του ζεύγους, όμως η Αναστασία και η Άννα πρέπει να είναι οι δύο πρώτες σε αυτό το συγκεκριμένο νόμισμα, βλ. P. Grierson, *DOC III*, σελ. 428, πίν. 1· σελ. 4, πίν. XXII.

17. Sym mag, σελ. 328. Είναι κάτι που δεν καταγράφεται σε καμία από τις προγενέστερες και πλέον αξιόπιστες πηγές για τη Θεοδώρα.

18. Μία ακόμη ένδειξη για το θαλάσσιο εμπόριο της εποχής καταγράφεται στις *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 24, όπου κρυφοί εικονολάτρες από την πρωτεύουσα (φιλόχριστοι) στέλνουν ένα φορτηγό πλοίο γεμάτο με προμήθειες σε μοναχούς εξόριστους στη νήσο Αφουσία (σελ. 206-207). Παρότι η ιστορία συνδέεται με ένα θαύμα και πιθανότατα δεν έχει πραγματική βάση, η υπόθεση ότι παρόμοια φορτία στέλνονταν στους εξόριστους εικονολάτρες φαίνεται απολύτως αληθοφανής. Σε πολλές τοποθεσίες ανασκαφών, όπως στην Αθήνα και την Κόρινθο στην Ελλάδα, ή στις Σάρδεις και στην Έφεσο στη Μικρά Ασία, η αξιοσημείωτη απουσία νομισμάτων του Ζ' και του Η' αιώνα τερματίζεται με την εύρεση νομισμάτων που είχαν κοπεί στη διάρκεια της βασιλείας του Θεόφιλου.

19. Πάτρια III, σελ. 41· Th Syn, σελ. 174, βλ. παρακάτω.

20. Judith Herrin, «The Imperial Feminine in Byzantium», *Past and Present* 169 (2000), σελ. 3-35, ιδίως 26 σχετικά με τη ζώνη ως είδος μεσαιωνικής επισκληριδίου αναισθησίας.

21. Στις 26 Δεκεμβρίου του 831, *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 22, αγγλ. μτφ. σελ. 202, όπου ο θάνατός του χαρακτηρίζεται ως εξαιρετικά τιμητικό δώρο γενεθλίων προς τον Χριστό. Για τα υβριστικά φυλλάδια, βλ. N. C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)* (Αθήνα, 1994), σελ. 132-133.

22. Καμία πατριαρχική πράξη αυτής της περιόδου δεν διασώθηκε· οι νικητές εικονολάτρες φρόντισαν να εξαφανίσουν τα αρχεία των εχθρών τους.

23. C. Van de Vorst, «La translation de S. Théodore Studite et de S. Joseph de Thessalonique», *Analecta Bollandiana* 32 (1913), σελ. 27-62, ιδίως 46 και 58· Papachryssanthou, «La vie du patrice Nicétas», σελ. 325, παράγρ. 2.

24. Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 297· πρόκειται για

μια υπόθεση που βασίζεται στις συνέπειες του διορισμού του Ιωάννη, υπόθεση ωστόσο αξιόπιστη.

25. Οι στίχοι επαναλαμβάνονται στις *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 23, αγγλ. μτφ. σελ. 204· Γεώργιος ο Μοναχός, σελ. 807 (*vitae imperatorum recentiorum*)· βλ. Margaret Mullett, «Writing in early medieaval Byzantium», στο *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, επιμ. Rosamund McKitterick (Καίμπριτζ, 1990), σελ. 156-185.

26. Πάτρια ΙΙΙ, σελ. 41· A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos* (Βόνη, 1988), σελ. 441: πρόκειται για τα λουτρά του Δαγισθείου, και ο έμβολος, ένα προστώο.

27. Πάτρια ΙΙΙ, σελ. 155· σε ένα άλλο λήμμα ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος αποδίδεται στη «Θεοδώρα, σύζυγο Ιουστινιανού, όταν ήρθε από την Παφλαγονία» (στο ίδιο, σελ. 93). Ο εν λόγω γεωγραφικός συσχετισμός επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για τη δική μας Θεοδώρα και όχι την αυτοκράτειρα του ΣΤ΄ αιώνα, παρά την άποψη του P. Magdalino, *Constantinople médiévale* (Παρίσι, 1996), σελ. 21 σημ. 26· βλ. Berger, *Untersuchungen*, σελ. 689.

28. A. Ricci, «The road from Baghdad to Byzantium and the case of the Bryas palace in Istanbul», στο *Byzantium in the Ninth Century. Dead or Alive?*, επιμ. L. Brubaker (Άλντερσοτ, 1998), σελ. 131-149· P. Magdalino, «The road to Baghdad in the thought-world of ninth-century Byzantium», στο ίδιο, σελ. 195-213.

29. Πάτρια ΙΙΙ, σελ. 65· Magdalino, *Constantinople médiévale*, σελ. 46-47· C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VII siècles)* (Παρίσι, 1990), σελ. 17-18.

30. Treadgold, *Byzantine Revival*, σελ. 322-323.

31. DC I, σελ. 507· Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Τρεις Πραγματεΐαι περί αυτοκρατορικών στρατιωτικών εκστρατειών*, επιμ. και μτφ. John F. Haldon (Βιέννη, 1990), κείμενο C, στίχοι 808-884, σελ. 146-151 και σημειώσεις, 285-293, με την προτεινόμενη χρονολογία του 837. Βλ. Michael Mc-

Cormick, *Eternal Victory* (Καίμπριτζ, 1986), σελ. 146-150· Marie-France Auzépy, «Les déplacements de l'empereur dans la ville et ses environs (VIIIe-Xe siècles)», στο *Constantinople and its Hinterland*, επιμ. C. Mango και G. Dagron (Άλντερσοτ, 1995), σελ. 359-366.

32. *Asyngkrite faktonarie*, βλ. Alan Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Byzantium* (Οξφόρδη, 1976), σελ. 11-13.

33. Ο V. Minorsky, «Marvazi on the Byzantines», στο βιβλίο του *Medieval Iran and its Neighbours* (Λονδίνο, 1982), σελ. 455-469, διασώζει μια αφήγηση για το αυτοκρατορικό ζεύγος που επισκέπτεται μαζί τον Ιππόδρομο. Μολονότι αναφέρεται σε μεταγενέστερη περίοδο, η συμμετοχή της αυτοκράτειρας σε παρόμοιες δημόσιες εκδηλώσεις είναι καλά τεκμηριωμένη.

34. Al-Maqqari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1964), βιβλίο 4, σελ. 4· E. Manzano Moreno, «Byzantium and al-Andalus in the ninth century», στο Brubaker (επιμ.), *Byzantium in the Ninth Century*, σελ. 215-227. Τη δεκαετία του 1930, το χειρόγραφο που περιείχε την αναφορά του Γιαχία εκδόθηκε εν μέρει από τον E. Lévi-Provençal· στη συνέχεια χάθηκε, γεγονός που αντικατοπτρίζει την αποσπασματική επιβίωση των μεσαιωνικών γραπτών ντοκουμέντων.

35. Και παρά τους ισχυρισμούς του Peter Schreiner, «Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIIe-Xe siècles)», *Byzantion* 61 (1991), σελ. 181-193, ιδίως 189, 191. Είμαι ευγνώμων στην καθηγήτρια M. Marín για τη βοήθειά της στο ζήτημα του καλύμματος του προσώπου από τις μεσαιωνικές Μουσουλμάνες.

36. Τα ονόματά τους ποικίλλουν ανάλογα με τις πηγές. Τα περισσότερα καταγράφονται πολύ αργότερα. Οι *Πράξεις των Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου*, μαρτύρων της νήσου Λέσβου, γράφτηκαν πιο κοντά στα γεγονότα, περί τα είκοσι χρόνια με-

τά, και περιέχουν έναν σαφή αλλά ασυνήθιστο κατάλογο όπου περιλαμβάνεται ο Σέργιος Νικητιάτης, συγγενής της αυτοκράτειρας και προφανώς εικονολάτρης, ο οποίος είχε παραλειφθεί από τον κατάλογο των αντιβασιλέων που είχε ορίσει ο Θεόφιλος. Πρόκειται για μία από τις πρώτες μνείες των ανδρών που παραστάθηκαν στη χήρα Θεοδώρα και ο Σέργιος αναφέρεται πριν από τους άλλους, ενώ παράλληλα παραλείπεται ο Μανουήλ. Οι *Th Syn*, σελ. 146, και ο Γενέσιος καταγράφουν το όνομα του Μανουήλ, αλλά το πιθανότερο είναι πως είχε πεθάνει στο πεδίο της μάχης το 838. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), ιδίως σελ. 29-43.

37. Η ύπαρξή του επιβεβαιώνεται σε ένα επεισόδιο από μια «πνευματικά ωφέλιμη ιστορία», βλ. D. Sternon, «La vision d' Isaïe de Nicomédie», *REB* 35 (1977), σελ. 5-42· έχει προταθεί ότι πιθανόν να διατηρούσε επαφές με τη Θεοδώρα, ένα είδος πνευματικού πατέρα εξ αποστάσεως.

38. Jane Baun, *The Apocalypse of Anastasia*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή (Πρίνστον, 1997).

39. Βλ., για παράδειγμα, τη *Χρονογραφία* του Γεωργίου του Μοναχού, που αποτελεί σφοδρή αποκήρυξη του αυτοκράτορα, σε σύγκριση με την οποία οι *Βίοι* των αγίων που αναφέρονται σε πραγματικά βασανιστήρια φαντάζουν εντελώς ήπιοι.

40. Η *Άφηση* του Θεόφιλου είναι το ένα από τα δύο κείμενα που καταγράφουν αυτά τα γεγονότα, επιμ. W. Regel, *Analecta Byzantino-Russica* (Αγία Πετρούπολη, 1891), σελ. 25-26· βλ. τη συζήτηση σε A. Kartsonis, «Protection against All Evil: Function, Use and Operation of Byzantine Historiated Phylacteries», *BF* 20 (1994), σελ. 73-102· ο D. Afinogenov σχεδιάζει την επανέκδοση αυτών των κειμένων. Υπάρχουν δύο ξεχωριστές αφηγήσεις, η *Μετάνοια* και η *Άφηση* του Θεόφιλου, και πολλά MSS, τα οποία συμπληρώνονται από τον *Βίο* της Θεοδώρας, κεφ. 8, και μεταγενέστερες παραλλαγές, για πα-

ράδειγμα ο *Βίος της Ειρήνης της Χρυσοβαλάντου*. Η μετάνοια στο νεκροκρέβατο αναπτύσσεται με λεπτομέρειες κατ' αρχάς στις *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 26-28 (σελ. 210-218), περίπου είκοσι χρόνια μετά το γεγονός· βλ. τη Συνοδική Επιστολή προς τον Θεόφιλο που πιθανότατα συντάχτηκε λίγο μετά το 843, *The Letter of the Three Patriarchs...*, επιμ. J. A. Munitiz, J. Chrysostomides, E. Harvalia-Crook και Ch. Dendrinou (Κάμπερλι, 1997).

41. Βλ. ιδίως, A. Markopoulos, «The rehabilitation of the Emperor Theophilos», στο Brubaker (επιμ.), *Byzantium in the Ninth Century*, σελ. 37-50, ιδίως 41-45, 48-49.

42. *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 27-28· *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 212-218.

43. Σώζεται στο *Synodikon vetus*, βλ. C. Mango, «The liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios», στο *Iconoclasm*, επιμ. Anthony Bryer και Judith Herrin (Μπέρμιγχαμ, 1977), σελ. 133-140.

44. Η Vinson, «Life of Theodora», σελ. 372 σημ. 68, θεωρεί τη συνάθροιση στο σπίτι του σαν προκαταρκτική της συνέλευσης στην Αγία Σοφία το 843· ο Mango πιστεύει ότι ο Θεόκτιστος είναι πρόσωπο-κλειδί, βλ. «The Liquidation of Iconoclasm».

45. Mango, «The Liquidation of Iconoclasm»· αυτή η μεταγενέστερη παραλλαγή σώζεται επίσης στην *Ιστορία του Γενέσιου*, 4.2-3.

46. *Βίος της Θεοδώρας*, κεφ. 10 (αγγλ. μτφ. σελ. 375, 376).

47. Βλ. επίσης τη σύντομη αφήγηση του Θεοφάνη, ενός ιερέα υπεύθυνου για την καταγραφή της επιστροφής των λειψάνων του πατριάρχη Νικηφόρου, επιμ. T. Ιωάννου, *Μνημεία αγιολογικά* (Βενετία, 1884, επανέκδοση Λειψία, 1973), σελ. 115-128, ιδίως 122-124, με λατινική μτφ. σε PG 100, σελ. 164A-B.

48. Μια επίσημη περιγραφή του εορτασμού της Εορτής της Ορθοδοξίας όπως εορταζόταν την πρώτη Κυριακή της Σαρα-

κοστής σώζεται σε DC I, κεφ. 28, σελ. 156-160, όπου γίνεται μνεία για τον πατριάρχη Θεοφύλακτο (933-956), γιο του Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού.

49. J. Gouillard, «Le *Synodikon de l'Orthodoxie*», *TM* 2 (1967), σελ. 1-316· υπάρχει μια αναφορά στους «Ισαύρους αιρετικούς», δηλαδή τον Λέοντα Γ΄ και τον Κωνσταντίνο Ε΄, και μια σημείωση στο περιθώριο που προσθέτει ένα ειδικό ανάθεμα στον Κωνσταντίνο Κοπρώνυμο, τον Ίσαυρο, βλ. στ. 171-172, σελ. 56-57. Οι αυτοκράτορες δεν καταδικάζονται ποτέ από την Εκκλησία σε επίσημα έγγραφα γιατί, ακόμη και αν είναι αιρετικοί, έχουν εκλεγεί από το χέρι του Θεού.

50. Dmitry Afinogenov, «The Great Purge of 843: A Re-Examination» σε *Leimon. Studies presented to Lennart Rydén on his sixty-fifth birthday*, επιμ. Jan Olaf Rosenqvist (Ουψάλα, 1996), σελ. 79-91· για την εκτίμηση των «δύο έως τριών χιλιάδων», βλ. Gouillard, *Synodikon*, σελ. 127-128.

51. Τα *The Annales of St-Bertin*, μτφ. Janet L. Nelson (Μάντσεστερ, 1991), και της *Fulda*, μτφ. Timothy Reuter (Μάντσεστερ, 1992), δεν διασώζουν καμία αναφορά για οποιαδήποτε επαφή με το Βυζάντιο στη δεκαετία του 840. Το 843, οι τρεις γιοι του Λουδοβίκου του Ευσεβούς καταλήγουν σε μία εδαφική διανομή (Συνθήκη του Βερντέν), με την οποία επιτυγχάνεται προσωρινή ανάπαυλα στον αδελφοκτόνο πόλεμο. Στη Δύση, η συγκεκριμένη δεκαετία σηματοδεύτηκε από διάφορες φυσικές καταστροφές –τρομερή παγωνιά, σεισμοί, λιμός– και από την επίθεση των Νορμανδών στον Βορρά και στη Δύση και των Σαρακηνών κατά μήκος των ακτών της Ιταλίας και της Προβηγκίας.

52. Οι ομιλίες του Φωτίου, Πατριάρχου της Κωνσταντινουπόλεως, επιμ. και μτφ. C. Mango (Καίμπριτζ, Μασ., 1958), σελ. 286-296· βλ. R. Cormack, *Writing in Gold* (Λονδίνο, 1985), σελ. 141-178· βλ. το πιο πρόσφατο βιβλίο του, *Painting the Soul. Icons, Death Masks and Shrouds* (Λονδίνο, 1997), σελ. 46-47.

53. L. James και R. Webb, «To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places: Ekphrasis and Art in Byzantium», *Art History* 14 (1991), σελ. 1-17.

54. Η εικόνα σχολιάζεται στον κατάλογο του Βρετανικού Μουσείου *Byzantium*, επιμ. D. Buckton (London, 1994), αρ. 140· και στον κατάλογο *The Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, επιμ. M. Vassilaki (Αθήνα, 2000), σελ. 340-341, αρ. 32. Σχετικά με την Οδηγήτρια, βλ. C. Angelidi, «Un texte patriographique et édifiant: le “discours narratif” sur les Hodègoi», *REB* 52 (1994), σελ. 113-149· μια αγγλική εκδοχή αυτής της θεμελιώδους έρευνας βρίσκεται στον κατάλογο των Αθηνών, σελ. 373-421· Cormack, *Painting the Soul*, σελ. 41-46.

55. R. Cormack, «Women and Icons and Women in Icons», στο Liz James (επιμ.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium* (Λονδίνο, 1997), σελ. 24-51· του ίδιου, *Painting the Soul*, σελ. 41-46, 62-63, 89-94, και εικόνες 11-13· για την αγία Θεοδοσία, βλ. τη σύντομη σημείωση στο *Synaxarion*, στο *Byzantine Defenders of Images*, σελ. 5-7.

56. I. Hutter, «Scriptoria in Bithynia», σε *Constantinople and its Hinterland*, σελ. 379-396· K. Corrigan, *Visual Polemics in Ninth-century Psalters* (Καίμπριτζ, 1992).

57. Η ημερομηνία του θανάτου της Θεοδώρας (11 Φεβρουαρίου) και η πρώτη Κυριακή της Σαρακοστής παρέχουν την ευκαιρία ανάγνωσης του *Βίου* της.

58. DC II, κεφ. 42, σελ. 645.5-9, όπου θεωρούνται υπεύθυνοι ο Μιχαήλ και η Θεοδώρα· βλ. P. Grierson, «The tombs and obits of Byzantine emperors», *DOP* 16 (1962), σελ. 34. Ο Λέων Γραμματικός καταγράφει την καταστροφή του τάφου του Κωνσταντίνου αργότερα, υπό τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ', αλλά δοθέντος ότι η χρονολόγησή του δεν είναι αξιόπιστη αυτό δεν συνιστά σοβαρό λόγο ώστε να μη συνδέσουμε το γεγονός με τον Θρίαμβο του 843.

59. DC II, κεφ. 42, σελ. 645.16-17, βλ. κεφάλαιο 2.

60. DC II, κεφ. 42, σελ. 645.14-16, προηγείται της αναφοράς στη σαρκοφάγο της Ειρήνης.

61. Ιωάννου, *Μνημεία αγιολογικά*, σελ. 122-124.

62. Van de Vorst, «La translation de S. Théodore».

63. Gouillard, «Synodikon», σελ. 57.

64. Βλ. την επιστολή του πάπα Νικολάου Α' προς τον Μιχαήλ Γ', MGH, *Epistulae merovingici et karolingi aevi*, τόμ. VI, επιμ. E. Perels, σελ. 433-439, αρ. 82.

65. Ο Κάρολος απέκτησε σταθερό έλεγχο μόνο στα εδάφη που διεκδίκησε το 869 και διατήρησε την υπέρτατη εξουσία για οκτώ χρόνια, βλ. Janet L. Nelson, *Charles the Bald* (Λονδίνο, 1992).

66. Στους συμβούλους της Θεοδώρας, εκτός από τον Θεόκτιστο, περιλαμβάνεται ο Νικόλαος, ο ευνούχος που αναφέρεται σε μεταγενέστερες συριακές πηγές, και πιθανόν και άλλοι που είναι γνωστοί μόνο από σφραγίδες, όπως ο Ιωάννης ή Βαάνης, *PmbZ*, αρ. 3.253, 3.303, 3.336, 722. Ο Φώτιος πιθανότατα ανέλαβε το πρώτο του δημόσιο αξίωμα υπό τον Θεόκτιστο και διορίστηκε πρέσβης το 855.

67. Η εξέχουσα θέση του Θεόκτιστου, που είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη της αυτοκράτειρας και δεν σκόπευε να ανερχτεί ανταγωνιστές, αποκαλύπτεται μέσα από μια πολύ μπερδεμένη αφήγηση, όπου ο ευνούχος υποχρεώνει τον θείο της Θεοδώρας Μανουήλ να εγκαταλείψει το ανάκτορο, Γενέσιος, 4.8· Bury, *ERE*, σελ. 155· η Patricia Karlin-Hayter, «Etudes sur les deux histoires du règne de Michael III», *Byzantion* 41 (1971), σελ. 452-496, αναλύει αυτόν τον θρύλο.

68. Δηλαδή το 845, Bury, *ERE*, σελ. 275-276.

69. Sym in George Interpolated, σελ. 814· Β. Χρηστίδης, *Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες (π. 824)* (Αθήνα, 1984), σελ. 85-88.

70. Οι Συνεχιστές του Θεοφάνη υπογραμμίζουν ότι ήταν σε μεγάλο βαθμό ανεκπαίδευτος στα στρατιωτικά ζητήματα.

71. Έως το 867 μόνο οι Συρακούσες παρέμεναν σε ελληνι-

κά χέρια, όμως και αυτές θα έπεφταν σύντομα στην κατοχή των Αράβων.

72. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. 1 (Βριζέλες, 1935), σελ. 214-218. Σχετικά με την ταυτότητα του αρχηγού, πιθανότατα ήταν ο Σέργιος Νικητιάτης, βλ. *PmbZ*, τόμ. 4, αρ. 6.664, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είχε σκοτωθεί στην επίθεση κατά της Κρήτης το 843. Οι χερσαίες συγκρούσεις ήταν ελάχιστες έως το 851, όταν επαναλήφθηκαν οι ετήσιες επιδρομές κατά μήκος των συνόρων. Οι Βυζαντινοί απάντησαν δυναμικά στις αραβικές επιδρομές και κατήγαγαν κάποιες νίκες, αν και δεν διαθέτουμε εμπειριστατωμένες αναφορές, βλ. Χρηστίδης, *Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες*, σελ. 164-165.

73. *DAI* I, σελ. 232-233· II, σελ. 186.

74. *Th Syn*, σελ. 162-163· S. Runciman, *The History of the First Bulgarian Empire* (Λονδίνο, 1930), σελ. 102. Όπως υπογραμμίζει ο Bury, *ERE*, σελ. 385 σημ. 5, φαίνεται απίθανο ότι μια Βουλγάρα πριγκίπισσα είχε αιχμαλωτιστεί και ύστερα επιστράφηκε από τους Βυζαντινούς, όμως αυτή η μυθική ιστορία συνδέεται με τη Θεοδώρα.

75. *Th Syn*, σελ. 164· στα *Annales of St-Bertin*, σελ. 136-137, ο Hinemar σημειώνει τη διαδικασία του προσηλυτισμού και δίνει μια ασφαλή χρονολογία (866) αλλά αγνοεί τον ρόλο των Βυζαντινών ιεραποστόλων.

76. Bury, *ERE*, σελ. 276-279· P. Lemerle, «L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques», *TM* 5 (1973), σελ. 1-144· C. Ludwig, «The Paulicians and Ninth Century Byzantine Thought», στο Brubaker (επιμ.), *Byzantium in the Ninth Century*, σελ. 23-35.

77. *Th Syn*, σελ. 172.

78. Πράγμα που ασφαλώς δεν προσιδιάζει σε άγιο, από τη στιγμή που πολλοί άγιοι της Εκκλησίας επιθυμούν να απαλλαγούν από τα υλικά τους πλούτη· η φιλανθρωπία τους φτάνει σε σημείο να στερήσουν τις οικογένειές τους από τα βασιικά αγαθά, όπως στην περίπτωση του Φιλάρτου.

79. *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 29, σελ. 219-220.

80. Patricia Karlin-Hayter, «L'enjeu d'une rumeur», *JÖB* 41 (1991), σελ. 85-111, ιδίως 88.

81. Μετά τον θάνατο της Μαρίας, ο μοναδικός γαμπρός της Θεοδώρας Αλέξιος Μωσηλέ αποσύρθηκε από την Αυλή και παραιτήθηκε από τον τίτλο του καίσαρα.

82. Βλ. C. Angelidi, *Pulcheria. La castità nel potere* (c. 399-c. 455) (Μιλάνο, 1996), σελ. 138.

83. Vinson, «Rhetoric of the Bride Show», σελ. 55-57· J.-O. Rosenqvist, *The Life of Irene of Chrysobalanton* (Ουψάλα, 1986), σελ. xxiv-xxix, για τις πηγές που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας της Ειρήνης.

84. Η ιδέα ότι όλες οι υποψήφίες νύφες είχαν σταλεί στην πρωτεύουσα για να συμμετάσχουν στην επιλογή επιβεβαιώνει την άποψή μου ότι τα γαμήλια καλλιστεία αποτελούν στην ουσία έναν μηχανισμό που συνδέει πιο στενά την επαρχιακή ελίτ με την κεντρική κυβέρνηση (βλ. κεφ. 3). Όμως δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι εκατοντάδες φερέλπιδες υποψήφίες μετέβησαν στο Μέγα Παλάτιο απαιτώντας να τους επιτραπεί να συμμετάσχουν. Όποια κι αν είναι η αλήθεια, οι αξιωματούχοι που ήταν επιφορτισμένοι με αυτή τη διαδικασία προφανώς φρόντισαν να επιλεγούν λίγες εκλεκτές και κατάλληλες υποψήφίες.

85. *Oraison Funèbre de Basile I par son fils Léon VI Le Sage*, επιμ. I. Hausherr και A. Vogt, *Orientalia Christiana* 26, αρ. 77 (Ρώμη, 1932), σελ. 42-44, 52-54.

86. Shaun Tougher, «Michael III and Basil the Macedonian: just good friends?» σε Liz James (επιμ.), *Desire and Denial in Byzantium* (Άλντερσοτ, 1999), σελ. 149-158.

87. Η Patricia Karlin-Hayter ξεδιάλυνε αυτή την εκπληκτική εξέλιξη σ' ένα περίφημο άρθρο της με τον ταιριαστό τίτλο: «L'enjeu d'une rumeur».

88. Λέων Γραμματικός, σελ. 249.3, βλ. C. Mango, «Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty», *ZRVI* 14/15 (1973), σελ. 17-27.

89. Patricia Karlin-Hayter, «Etudes sur les deux histoires du règne de Michael III», *Byzantion* 41 (1971), σελ. 452-496· ο Γενέσιος και οι Συνεχιστές του Θεοφάνη αναφέρουν την ανάμιξη ορισμένων μεσαιών αξιωματικών που είχαν απομακρυνθεί από τις θέσεις τους και συνεπώς ήταν δυσαρεστημένοι. Σε μια αρκετά φανταστική αφήγηση, αναφέρεται ότι η αδελφή της Θεοδώρας, Καλομαρία, που είχε παντρευτεί τον Αρσαβήρ, χρησιμοποιήθηκε ως σκοπός. Σώζονται αρκετές παραλλαγές.

90. Ο Bury, *ERE*, σελ. 469, υπολογίζει την ακριβή ημερομηνία: 15 Μαρτίου του 856, προσμετρώντας τη δεκατετράχρονη συμβασιλεία του Μιχαήλ και της Θεοδώρας στην ημερομηνία του Συνεχιστή του Γεωργίου του Μοναχού, σελ. 823, και προσθέτοντας στη χρονολογία του Νικηφόρου.

91. Ο Γενέσιος, 4.9, καταγράφει την ανησυχία της· οι Th Syn, σελ. 171.9, τον θυμό της.

92. Συνεδρίαση στις 15 Μαρτίου του 856, Συνεχ. Γεωργίου του Μοναχού, σελ. 823: *μόνος αυτοκρατορεί*.

93. Το γεγονός είναι γνωστό από μια σημαντική πηγή: τον *Λίβελο* του Ιγνατίου που απευθύνεται στον πάπα Νικόλαο Α΄ και γράφτηκε από τον Θεογνώστη, Mansi, XVI, σελ. 293-301, ιδίως 296C-D.

94. Δεν είναι σαφές αν ο Καριανός είναι ένα άλλο μοναστήρι κάπου στην Κωνσταντινούπολη ή το ανάκτορο που οικοδόμησε ο Θεόφιλος – κάποιες από τις αδελφές έμειναν στο *τα Καριανού*, πιθανόν την κατοικία τους που τώρα χρησιμοποιείται σαν ασφαλές μέρος εγκλεισμού τους. Η Πουλχερία, η μικρότερη, και η Θεοδώρα φαίνεται ότι κατέληξαν στη *Μονή τα Γαστρίου*.

95. *Βίος της Θεοδώρας*, παράγρ. 11, αγγλ. μτφ. σελ. 377.

96. Βλ. κεφ. 3, σημ. 96 και 97, και τη λέξη-κλειδί *εκούσιος*.

97. *Βίος της Θεοδώρας*, παράγρ. 12, αγγλ. μτφ. σελ. 378.

98. Στο ίδιο, παράγρ. 10.

99. Bury, *ERE*, σελ. 177 σημ. 3· βλ. DC I, κεφ. 69, σελ. 332· J. B. Bury, «The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetos», *English Historical Review* 22 (1907), σελ. 209-227, 417-439, ιδίως 434.

100. Επιστολή του πάπα Νικολάου Α', MGH, *Epistulae*, τόμ. VI, αρ. 95, σελ. 547-548, με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου του 866. Είναι μία από τις εννέα που στάλθηκαν από τη Ρώμη στην Ανατολή στην προσπάθεια του πάπα να εκθρονίσει τον Φώτιο και να επαναφέρει τον Ιγνάτιο στον πατριαρχικό θρόνο.

101. Η χρονολόγηση της σχέσης του Βασιλείου με τη Θέκλα δεν είναι σαφής. Αν ο Μιχαήλ Γ' πρόσφερε στον φίλο του την αδελφή του σαν ένα είδος αποζημίωσης για τον εικονικό «γάμο» του 855, μεσολαβεί μια αρκετά μακριά και ανεξήγητη καθυστέρηση ανάμεσα στην εξορία της από το ανάκτορο περί το 858 και την επιστροφή της από τα Καριανού, το 863 περίπου.

102. Th Syn, σελ. 147-148. Και πάλι η πληροφορία αναφέρεται μόνο στους Συνεχιστές, είναι όμως παράξενο ότι καταγράφουν τον θάνατο της Θέκλας σε αυτό το σημείο, και ο όρος «κατάκοιτη» πιθανόν να έχει κάποια βάση στην πραγματικότητα. Αν η Θέκλα έτρεφε τις όποιες αυτοκρατορικές φιλοδοξίες, η γέννηση του μικρού της αδελφού Μιχαήλ σίγουρα τις κατέπνιξε, όπως σημειώνει η Patricia Karlin-Hayter στο «L'enjeu d'une rumeur», σελ. 107-109. Απ' αυτή την άποψη η Θέκλα είναι πρόδρομος της διάσημης Άννας Κομνηνής. Ο A. P. Kazhdan, «Constantin imaginaire. Byzantine legends of the Ninth Century about Constantine the Great», *Byzantion* 57 (1987), σελ. 196-250, ιδίως 248, προτείνει ότι εδώ η Θέκλα αντικαθιστά πιθανόν τη μητέρα της Θεοδώρα με τον ίδιο τρόπο που η αγία Ελένη εκλαμβανόταν ως πρόδρομος της Ειρήνης, όποτε οι άνδρες συγγραφείς ήθελαν να επιτεθούν εμμέσως στις αυτοκράτειρες του Μεσαίωνα. Οι υπόλοιπες αδελφές φαίνεται ότι επέζησαν της εξορίας τους με τη μητέρα τους και

το 867 τη συνόδευσαν στην τελευταία καταγεγραμμένη εμφάνισή της (βλ. παρακάτω).

103. Όπως υπογράμμιζαν ο Bury, *ERE*, σελ. 161-162, 434-437, και σε ένα αξιομνημόνευτο απόσπασμα ο Romilly Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries, AD 610-1071* (Λονδίνο, 1969), σελ. 160-161, η περίοδος 856-867 υπήρξε από τις πλέον ένδοξες στην ιστορία του Βυζαντίου. Ο Βάρδας συνέβαλε τα μάλα στην ανάπτυξη της ανώτερης παιδείας και στην πατρωνία του πολιτισμού, ενώ παράλληλα διαχειριζόταν όλα τα στρατιωτικά και διοικητικά ζητήματα.

104. Th Syn, σελ. 207: ένα πολύ όμορφο ρούχο κεντημένο με χρυσές πέρδικες, βλ. Γενέσιος, 4.22, όπου ο κοντός χιτώνας ερμηνεύεται ως πρόβλεψη του θανάτου του Βάρδα.

105. Th Syn, σελ. 204-206.

106. Σύμφωνα με τον Γενέσιο, 4.24.

107. Λέων Γραμματικός, σελ. 245-246.

108. Φώτιος, *Ομιλίες XVII και XVIII*, μτφ. Mango, σελ. 290-291, 311.

109. Η πρόβλεψη περιλαμβάνεται στο Th Syn, σελ. 233, όπου η Θεοδώρα την αποδίδει στον Θεόφιλο· βλ. Συν. Γεωργίου του Μοναχού, σελ. 821.

110. Th Syn, σελ. 209-210, όπου αναφέρεται η κρίσιμη ιστορία για την αμπάρα.

111. Γενέσιος, 4.28· Bury, *ERE*, σελ. 447.

112. Λέων Γραμματικός, σελ. 251-252· βλ. μια διαφορετική εκδοχή στο Th Syn, σελ. 210, όπου το πτώμα θάβεται υπό προκείμενων ανδρών του αυτοκράτορα στο Ανάκτορο τα Αγία Μάμα (δηλ. ανθρώπους του Μιχαήλ Γ' που τώρα δούλευαν για τον Βασίλειο) και δίνεται η ακριβής ημερομηνία και ώρα. Πολύ αργότερα, όταν ο Λέων ΣΤ' αναρρήθηκε στον θρόνο το 886, η σορός του Μιχαήλ μεταφέρθηκε στο μαυσωλείο του Κωνσταντίνου στους Αγίους Αποστόλους. Ο Λέων δεν συμμετείχε προσωπικά στην τελετουργική μετακομιδή των λειψάνων, όμως η πράξη του ερμηνεύεται σαν πράξη ευσπλαχνίας του

γιου προς τον πατέρα. Με αυτόν τον τρόπο ο Μιχαήλ Γ' συνάντησε τον Βασίλειο Α' στον θάνατο, όπως καταγράφει και το *Περί Βασιλείου τάξεως*, DC II, κεφ. 42, σελ. 642.17-18.

113. DC II, κεφ. 42, σελ. 647.19-20.

114. DC II, κεφ. 42, σελ. 647.16-648.8.

115. Th Syn, σελ. 162. Χαρακτηριστικό των ιστοριών που διασώζουν οι Συνεχιστές και οι οποίες είναι άγνωστες στους προγενέστερους συγγραφείς.

116. Bar Hebraeus, σελ. 140-142.

117. *Πράξεις του Δαβίδ...*, παράγρ. 27, σελ. 245.

118. *Βίος του Μιχαήλ του Συγκέλλου*, επιμ. και μτφ. Mary Cunningham (Μπέλφαστ, 1991), παράγρ. 25, σελ. 100-101.

119. Στο ίδιο, παράγρ. 36, σελ. 122-123.

120. Γενέσιος, 4.26 (αν και ενωρίτερα το αναφέρει ο Ιωάννης, 3.15). Αυτή είναι η Θεοδώρα του θρύλου που σημειώνει η Karlin-Hayter, «Deux histoires», σελ. 495-496.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. «The imperial feminine in Byzantium», *Past and Present* 169 (2000), σελ. 3-35.

2. Η Christine Angelidi, *Pulcheria. La Castità al Potere (c.399-c.455)* (Μιλάνο, 1996), σελ. 137-138, υποστηρίζει ότι η Πουλχερία αποτέλεσε ένα ιδιαιτέρως σημαντικό πρότυπο για την Ειρήνη και τη Θεοδώρα.

3. Βλ. τη χρήσιμη ανάλυση της Pauline Stafford, «Emma: the Powers of the Queen in the Eleventh Century», στο Anne J. Duggan (επιμ.), *Queens and Queenship in Medieval Europe* (Γούντμπριτζ, 1997), σελ. 3-29, ιδίως 10-12.

4. Klaus Wessel, «Insignien», *Reallexikon der byzantinischen Kunst*, τόμ. III, σελ. 369-498.

5. Janet L. Nelson, «Early Medieval Rites of Queen-Making and the Shaping of Medieval Queenship», στο Duggan, *Queens and Queenship*, ιδίως σελ. 306-310.

6. Η συζήτηση που ανοίγω στο *The Formation of Christendom* (Λονδίνο, 1989), σελ. 446-448, προϋποθέτει το πλεονέκτημα ενός σταθερού διοικητικού κέντρου, όμως βλ. Roger Collins, *Charlemagne* (Λονδίνο, 1998), σελ. 136-140.

7. Janet L. Nelson, «Inauguration rituals», στη συλλογή δοκιμίων της *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (Λονδίνο, 1986), σελ. 282-307.

8. Θεοφάνης, AM 6211, de Boor I, σελ. 400.

9. Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 1-144, ιδίως 15-20· André Poulet, «Capetian Women and the Regency: the Genesis of a

Vocation», στο John Carmi Parsons (επιμ.), *Medieval Queenship* (Στράουντ, 1993), σελ. 93-116, ιδίως 104-116.

10. *The Formation of Christendom* (αναθεωρημένη χαρτόδετη έκδοση, Λονδίνο, 2001).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

— — — — —

☞ Ευρετήριο κυρίων ονομάτων ☞

- Αγαλλιανός 81
 Αγία Αθανασία 290
 Αγία Ανθούσα 298
 Αγία Άννα 395
 Αγία Ειρήνη η Χρυσοβαλάντου
 130, 290, 445-446, 468
 Αγία Ευγενία 228
 Αγία Ευφημία 190, 206, 219-
 220, 299, 376, 428
 Αγία Ευφροσύνη 228
 Αγία Θεοδοσία 425
 Αγία Πελαγία 228
 Αγία Πολύευκτος 60
 Άγιος Ανδρέας 40
 Άγιος Αρτέμιος 83
 Άγιος Βασίλειος 96
 Άγιος Δημήτριος 75, 174
 Άγιος Διονύσιος 333
 Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης
 190, 192, 202, 212, 285, 287,
 293, 295-297, 300, 304, 313,
 318-319, 321, 325, 334-335,
 337-338, 340, 377, 390, 429
 Άγιος Ιωάννης 89, 189
 Άγιος Ιωαννίκιος 377, 408, 445
 Άγιος Κύριλλος 436, 459, 506
 Άγιος Λουκάς 40, 217-218
 Άγιος Νείλος της Αγκύρας 188
 Άγιος Νείλος του Ροσάνο 229
 Άγιος Νικόλαος 217, 289
 Άγιος Πέτρος 42, 83, 87, 250,
 435
 Άγιος Σάββας 89
 Άγιος Στέφανος ο νεότερος 108,
 338
 Άγιος Συμεών 23
 Αγριππίνα 25
 Άδαλγισ 151, 192, 255
 Αδαμάντιος, επίσκοπος 121
 Αδριανός Α', πάπας 168, 179,
 181-182, 246-247, 336-337, 505
 Αέτιος 197, 236, 242-243, 259-
 260, 262-263
 Αθηνά 38, 481
 Αθηναΐς· βλ. Ευδοκία, αυτο-
 κράτειρα
 Ακαμίρ 236
 Αλάριχος 75
 Αλέξανδρος (γιος του Βασιλείου
 Α') 450
 Αλέξιος 463
 Αλκουίνος 248, 256

- Αλλάχ 71, 499
 Αμπντ αλ-Μαλίχ 112, 237
 Αναστασία (κόρη της Θεοδώ-
 ρας και του Θεόφιλου) 385,
 443, 468
 Αναστάσιος, αυτοκράτορας 63
 Αναστάσιος Γ', αυτοκράτορας
 93, 100
 Αναστάσιος, πατριάρχης 99-
 100, 419, 429
 Ανθέμιος από τις Τράλλεις 42
 Ανθούσα (κόρη του Κωνσταντί-
 νου Ε') 285, 289, 295
 Άννα (ηγουμένη) 290
 Άννα (κόρη της Θεοδώρας και
 του Θεόφιλου) 326, 361, 385,
 395, 443, 467
 Απόλλων 39
 Αριάδνη, αυτοκράτειρα 62-63,
 481
 Αρκάδιος, αυτοκράτορας 59
 Αρσαβήρ 308, 381
 Αρσάκιος 408
 Άρτεμις 39
 Αφροδίτη 39, 481
- Bar Hebraeus 469
 Βάκχος 58, 442
 Βαρδάνης Τούρκος 239, 292,
 302, 307-308
 Βάρδας 379, 404, 431, 436, 440,
 446, 452-455, 457-461, 464, 467-
 468, 475
 Βάρδας (στρατηγός) 163
 Βασίλειος (γιος του Λέοντα Ε')
 314
- Βασίλειος Α', αυτοκράτορας
 439, 442, 446-451, 457-468, 472-
 476, 494, 508-509
 Βασίλειος, επίσκοπος Γόρτυνος
 85-86, 90
 Βελισάριος 29, 67
 Βερίνα, αυτοκράτειρα 481, 483
 Βοΐλας Κωνσταντίνος 239
 Βουδίκκα 25
 Βώνος, στρατηγός 70
- Γενέσιος 307, 342, 457
 Γερμανός, πατριάρχης 99-100,
 226
 Γεώργιος ο σύγκελλος 413, 465,
 470
 Γεώργιος της Πισιδίας 84
 Γιαχία αλ-Γκαζάλ 402-404
 Γιεζίντ, χαλίφης 112
 Γκριμάλδος 151
 Γρηγορία, αυτοκράτειρα 65
 Γρηγόριος (γιος του Λέοντα Ε')
 314
 Γρηγόριος Α' (Γρηγόριος ο Μέ-
 γας), πάπας 87, 100, 336, 510
 Γρηγόριος Β', πάπας 100-102
 Γρηγόριος Γ', πάπας 100-102
 Γρηγόριος, επίσκοπος 121
 Γρηγόριος, κόμης του Οψικίου
 260
 Γρηγόριος, λογοθέτης του δρό-
 μου 163
- Δαμασκηνός 124
 Δένδρις 367

- Δεσιδέριους, βασιλιάς 151
 Δίας 39
 Διοκλητιανός, αυτοκράτορας 36,
 47, 85, 122
 Δομνίκη 308-309
- Einhard 256
 Εζεκιήλ 106
 Ειρήνη (αδελφή της Ευφροσύ-
 νης) 284-285, 288, 295-296,
 300-301, 325-326
 Ειρήνη (κόρη του Βάρδα) 467
 Ειρήνη, αυτοκράτειρα 11, 22-
 24, 28, 32, 116-270, 275, 279-
 280, 282-284, 287-289, 293,
 295-297, 299-302, 305-306,
 323, 329, 332, 341, 345, 347-
 348, 367, 376-377, 382, 391,
 405, 419, 427-429, 448, 452,
 475-476, 478-479, 481, 483-
 484, 486-487, 498, 505, 508-
 509, 511
 Ελένη, αυτοκράτειρα 22, 25,
 39, 59, 187, 482, 486
 Ελισάβετ Α', βασίλισσα 25
 Ελισαίος, ευνούχος 167
 Ελπίδιος 165-166, 169
 Εσθήρ 276
 Ευανθία 270
 Ευγένιος, πάπας 430
 Ευδοκία, αυτοκράτειρα 126,
 131, 141, 146, 149
 Ευδοκία (Αθηναίς), αυτοκρά-
 τειρα 274, 276-278, 283
 Ευδοκία Δεκαπολίτισσα 444,
 448, 450-451, 462, 466, 472
- Ευδοκία Ιγγερινή 444, 446-
 451, 462-464, 472, 474
 Ευδόκιμος 147
 Ευθύμιος, επίσκοπος 391
 Ευσέβιος, επίσκοπος 47
 Ευφροσύνη, αυτοκράτειρα 23-
 24, 28, 32, 201, 219, 268-372,
 380-382, 384, 387, 394, 399,
 454-455, 467, 478, 484-485,
 487, 498, 505, 508-509, 511
- Ζήνων, αυτοκράτορας 62
 Ζωή, αυτοκράτειρα (κόρη του
 Κωνσταντίνου Η') 25
 Ζωή, αυτοκράτειρα (μητέρα του
 Κωνσταντίνου Ζ') 508-509
- Ήρα 39
 Ηράκλειος-Κωνσταντίνος 64
 Ηρακλής 38, 112, 481
 Ηρακλωνάς 64
 Ησαΐας 382, 408, 446
- Θέκλα (κόρη της Θεοδώρας και
 του Θεόφιλου) 385, 405-406,
 442-443, 449, 457, 468
 Θέκλα, αυτοκράτειρα (σύζυγος
 Μιχαήλ Β') 308-309, 316,
 322, 342, 386
 Θεμιστιος 394
 Θεόδοφος της Ορλεάνης 246
 Θεοδοσία (αδελφή της αγίας
 Ειρήνης της Χρυσοβαλάντου)
 425, 446

- Θεοδοσία, αυτοκράτειρα (σύζυγος του Λέοντα Ε΄) 226, 308, 313, 495
 Θεοδόσιος (γιος Λέοντα Ε΄) 314
 Θεοδόσιος Α΄, αυτοκράτορας 62, 214
 Θεοδόσιος Β΄, αυτοκράτορας 41, 274, 276-278
 Θεοδόσιος Γ΄, αυτοκράτορας 93
 Θεοδότη 202-205, 207-208, 212, 216, 268, 287, 300, 303-304, 325-326
 Θεόδοτος, πατριάρχης 314, 429
 Θεοδώρα (σύζυγος Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού) 329
 Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης 290
 Θεοδώρα, αυτοκράτειρα 23-24, 28, 32, 267, 347-350, 353-354, 359-362, 364-369, 371-476, 478, 481, 483-484, 487, 498, 505-506, 508-511
 Θεοδώρα, αυτοκράτειρα (ΙΑ΄ αιώνας) 323, 509
 Θεοδώρα, αυτοκράτειρα (σύζυγος Ιουστινιανού Α΄) 25-27, 60-61, 67
 Θεοδώρα, αυτοκράτειρα (σύζυγος Ιουστινιανού Β΄) 481
 Θεόδωρος, ευνούχος 165, 192
 Θεοκτίστη· βλ. Φλωρίνα-Θεοκτίστη
 Θεοκτίστη (μητέρα του αγίου Θεόδωρου) 296-297
 Θεόκτιστος (κοιαιστωρ) 260
 Θεόκτιστος (λογοθέτης) 393-394, 404, 406, 411, 414-416, 418, 431-432, 434, 444, 452-453, 455
 Θεόκτιστος Βρυένιος 437
 Θεοσεβώ 284, 326
 Θεοτοκόπουλος Δομήνικος (Ελ Γκρέκο) 510
 Θεοφάνης και Θεόδωρος (οι γραπτοί) 392, 394, 408
 Θεοφάνης ο Ομολογητής 96, 117, 124, 144, 156, 158, 161, 165, 169, 173-174, 177, 194, 201, 204, 208, 231-235, 242, 251-252, 255, 262, 271, 275-276, 286, 289, 292-293, 301, 307, 311, 367, 493
 Θεοφανώ (σύζυγος Όθωνα Β΄) 211
 Θεοφανώ, αυτοκράτειρα 123, 275, 305, 347, 505, 507
 Θεόφιλος (ευνούχος) 169
 Θεόφιλος, αυτοκράτορας 23-24, 52, 79, 222, 309, 317, 320-323, 330-331, 342-350, 352-354, 356-359, 361-363, 366, 368-370, 373, 377, 379, 381-393, 396-408, 410-414, 417, 421-422, 431, 438-439, 442-443, 462-463, 466-467, 470, 473, 498, 504
 Θεοφύλακτος 163
 Θωμάς ο Σλάβος 307-310, 313, 315, 333, 336
 Θωμάς της Κλαυδιούπολης, επίσκοπος 99

- Ιάκωβος (παπίας) 153
 Ίγγερ 444
 Ιγνάτιος, διάκονος 32, 216, 286
 Ιγνάτιος, πατριάρχης 227, 422, 429-430, 454, 456, 459
 Ιμπν Κατούνα 435
 Ιουδήθ, αυτοκράτειρα 333, 490
 Ιουλιανή Ανικία 60
 Ιουλιανός, αυτοκράτορας 36
 Ιουστινιανός Α΄, αυτοκράτορας 25-29, 42, 48, 60-61, 67-68, 75, 78, 89, 116, 122, 220, 275, 316, 328-329, 342
 Ιουστινιανός Β΄, αυτοκράτορας 43, 45, 77-79, 85, 112, 174, 207, 222, 395
 Ισίδωρος της Μιλήτου 42
 Ιωάννης (θείος της Μαρίας από την Άμνια) 270
 Ιωάννης, πατριάρχης 121, 406-408, 414, 416, 429
 Ιωάννης από τα Κάθαρα 391
 Ιωάννης Γραμματικός 331, 335, 340, 343, 368, 381, 390, 392-393, 398, 406, 411, 415, 418, 441
 Ιωάννης Δαμασκηνός 188
 Ιωάννης Νητοκομήτης 457
 Ιωάννης ο σακελλάριος 165, 169, 186, 192
 Ιωσήφ (αδελφός του Θεόδωρου Στουδίτη) 212, 325, 429
 Ιωσήφ από τα Κάθαρα 303, 304
 καίσαρες (γιοι του Κωνσταντίνου Ε΄ και της Ευδοκίας) 132, 141, 147, 149-151, 163, 165-166, 199, 207, 231, 236
 Καλλίνικος, πατριάρχης 207
 Καλομαρία 381
 Καλώνυμος 293
 Καμίλα 25
 Καρβέας 438
 Κάρδαμος, χαν 199
 Κάρολος ο Μέγας (αυτοκράτορας Καρλομάγνος) 109, 114, 167-168, 192-193, 237, 244-245, 248-254, 256-259, 261, 263-264, 269, 282, 335-336, 501
 Κάρολος ο Φαλακρός, αυτοκράτορας 431, 478
 Κασσία 347-348, 383, 445
 Κασσιματάς Αντώνιος, πατριάρχης 317, 391
 Κεδρηνός Γεώργιος 154, 156-158
 Κλεοπάτρα 25
 Κόριππος 275
 Κουτζοδάκτυλος 124
 Κουφαράς Θεόδωρος 437
 Κρατερός 400
 Κρίθινος Θεόδωρος 333
 Κρόμγουελ Όλιβερ 105
 Κρούμος, χαν 303, 306, 309-310
 Κωνσταντίνος (γιος της Ευδοκίας Ιγγερινής) 450
 Κωνσταντίνος (γιος της Θεοδώρας και του Θεόφιλου) 386
 Κωνσταντίνος Α΄ (Μέγας Κων-

- στανίνος) 22, 35-37, 39-41, 43-44, 47-48, 59, 67, 116, 122, 185, 187, 219, 247, 253-254, 329, 482
- Κωνσταντίνος Δ', αυτοκράτορας 74, 226, 290
- Κωνσταντίνος Ε', αυτοκράτορας 43, 52, 103-105, 107-109, 113-114, 117-118, 122-123, 125-126, 128, 130-132, 142, 144-146, 150, 154-156, 162, 164, 168, 172-173, 181-184, 190, 197, 213, 215, 219-220, 222, 236, 295, 301, 311, 382, 407, 427-428, 493, 500
- Κωνσταντίνος ΣΤ', αυτοκράτορας 22, 113, 142, 144-145, 147-150, 152, 156-157, 161-163, 167-168, 172-174, 179, 182, 185, 187, 191-209, 211-212, 214, 216, 222, 232-235, 237-238, 240, 251, 266, 268-271, 276, 280, 283-284, 286-287, 299-301, 303-305, 311, 324-325, 327-328, 341, 345, 374, 382, 385, 406, 419, 451-452, 487
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, αυτοκράτορας 329, 473, 508
- Κωνσταντίνος της Νακωλείας, επίσκοπος 99
- Κωνσταντίνος της Τίου, επίσκοπος 219
- Κωνσταντίνος, δομέστικος των εξκουβιτόρων 163
- Κωνσταντίνος, πατριάρχης 429
- Κώνστας, αυτοκράτορας 64-66, 72-73
- Λάζαρος (αγιογράφος) 389, 392, 408
- Λαχανοδράκων Μιχαήλ 145, 166, 169, 175, 189, 197, 199, 231
- Λεόντιος, αυτοκράτορας 78, 80
- Λέων (αδελφός του Αέτιου) 241-243, 263
- Λέων (βρέφος, γιος του Κωνσταντίνου ΣΤ') 300
- Λέων Α', αυτοκράτορας 62
- Λέων Γ', αυτοκράτορας 90-91, 93-97, 99-103, 113-114, 125, 142, 162, 196-197, 221-222, 231, 301, 316, 328, 396, 419, 491, 493
- Λέων Γ', πάπας 208, 247-252, 254-258, 264-265
- Λέων Δ', αυτοκράτορας 24, 113-114, 117-118, 125-127, 129-132, 136-137, 140-142, 146-154, 156-162, 166, 180, 197, 205, 209, 242, 267-268, 301, 367, 428, 485, 498, 504
- Λέων Ε' ο Αρμένιος, αυτοκράτορας 205, 226, 268, 307-314, 316, 320, 331, 334, 341, 343, 374, 377, 390, 433, 485, 495
- Λέων ΣΤ', αυτοκράτορας 446-447, 449-450, 473-474, 508
- Λέων ο Γραμματικός 342, 461, 465

- Λέων ο Μαθηματικός 458
 Λέων, σακελλάριος 260, 377, 394
 Λουδοβίκος Β', αυτοκράτορας 385
 Λουδοβίκος ο Γερμανός, βασιλιάς 435
 Λουδοβίκος ο Ευσεβής, αυτοκράτορας 264, 333, 335-337, 385, 403, 431
 Λοθάριος, αυτοκράτορας 385
 Λύσιππος 39
- Μακάριος της Πελεκητής 391
 Μαλάλας Ιωάννης 276, 278
 Μανουήλ ο Αρμένιος 379, 404, 416
 Μαρία (κόρη της Θεοδώρας και του Θεόφιλου) 386
 Μαρία (σύζυγος Βασιλείου Α') 448-449
 Μαρία της Άμνιας 192, 197, 201-203, 206, 216, 268-274, 276, 279-280, 283-289, 291, 293-296, 299-300, 304-305, 312-313, 318-321, 324-326, 340, 345, 347-348, 362, 369, 382, 454, 487
 Μαρία, αυτοκράτειρα (δεύτερη σύζυγος του Κωνσταντίνου Ε') 126
 Μαρία, αυτοκράτειρα (σύζυγος του Λέοντα Γ') 493
 Μαρίνος (πατέρας της Θεοδώρας) 378-379, 387
 Μαρίνος, επίσκοπος 121
- Μαρτίνα, αυτοκράτειρα 64, 498
 Μαυρίκιος, αυτοκράτορας 164, 396
 Μαχντί 169
 Μεγαλώ 289, 292-293
 Μεθόδιος, πατριάρχης 293, 389-393, 408, 412-413, 415-416, 418, 421-422, 424, 430, 432-433, 438, 459, 506
 Μελχισεδέκ 102
 Μιχαήλ Άγγελος 42
 Μιχαήλ Α', αυτοκράτορας 226, 236, 305-307, 309, 433, 496
 Μιχαήλ Β', αυτοκράτορας 24, 307-309, 313-322, 324, 330-331, 333-337, 339-344, 348, 356, 370, 377, 379, 385-386, 390-391, 472, 484-485, 495, 504
 Μιχαήλ Γ', αυτοκράτορας 349, 362, 381, 386, 398, 404-406, 410, 415, 418, 420, 423-425, 427, 430, 436, 440-454, 456-467, 472-475
 Μονομάχος Νικήτας 186, 376
 Μουσουλέμ Αλέξιος 196, 198-200, 207
 Μουτασίμ, χαλίφης 356, 358
 Μπερτράντα, βασίλισσα 491
 Μπόρις, χαν 437, 469
 Μπραμάντε 42
 Μυρανθία 270, 285
 Μύρων, λογοθέτης του δρόμου 379
 Μωάμεθ 71, 99, 501-502
 Μωυσής 426

- Ναρσής 29, 67
 Νασίφ 470
 Νικήτας (δομέστικος των σχολών) 239, 242
 Νικήτας (συγγραφέας του *Βίου του Φιλάρτου*) 271-272, 274, 276, 279-280, 282, 378
 Νικήτας ο ευνούχος και πατριάρχικος 186, 206, 225, 323, 376-377, 391
 Νικήτας, πατριάρχης 129, 153, 226, 429
 Νικηφόρος Α', αυτοκράτορας 150, 163, 166, 199-200, 207, 230, 235, 240, 260-263, 275-276, 301-306, 308-310, 325, 345, 377, 448, 485
 Νικηφόρος, πατριάρχης 96, 117, 303-304, 306, 309, 311, 320, 341, 391, 421, 426, 429
 Νικόλαος Α', πάπας 431, 456, 459
 Νικόλαος Μυστικός, πατριάρχης 508
 Νικόλαος ο ευνούχος 470

 Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλιστος 228

 Όθων Α', αυτοκράτορας 265
 Όθων Β', αυτοκράτορας 211, 265, 507
 Όθων Γ', αυτοκράτορας 265, 507

 Ουάλης, αυτοκράτορας 41, 122

 Pirenne Henri 501-502
 Παρθένος Μαρία (Παναγία) 47, 59-60, 69-70, 75, 94, 98, 121, 129, 158, 189, 191, 217, 220, 278, 291, 293, 326, 339, 383, 388, 398, 410-411, 423-424, 427-428, 461, 479, 482-484
 Πασχάλης Α', πάπας 390
 Παύλος από τα Σαμόσατα 438
 Παύλος, πατριάρχης 153, 162, 176-178, 180, 429, 505
 Περικλής 121
 Πέτρος 87
 Πέτρος της Ατρώας 391
 Πετρωνάς (αδελφός της Θεοδώρας) 379, 431, 433, 436, 456, 467
 Πετρωνάς (αδελφός της Μαρίας από την Άμνια) 270
 Πετρωνάς (στρατηγός) 186
 Πικρίδιος Ιωάννης 222
 Πιπίνος, βασιλιάς 109, 250, 491
 Πλάτων του Σακκουδίου, ηγούμενος 190, 202, 204, 212, 287, 296, 304, 325
 Πορφύριος 44
 Πουλχερία (κόρη της Θεοδώρας και του Θεόφιλου) 361-362, 386, 443-444, 454, 468, 481, 483, 486
 Πουλχερία (κόρη του αυτοκράτορα Αρχαδίου) 59-60, 274, 277-278

- Προκοπία (σύζυγος Μιχαήλ Α΄)
 305-306, 495
 Προκόπιος 275
- Ρέα 39
 Ρεντάκιος ο πρωτοβεστιάριος
 464
 Ροτρούδη 167, 192, 269, 271,
 282
 Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός, αυτο-
 κράτορας 329
 Ρωμανός, ο υμνωδός 69, 189
- Σαραντάπηχος Θεοφύλακτος
 236
 Σαραντάπηχος Κωνσταντίνος
 236
 Σαραντάπηχος Λέων 260
 Σεπτίμιος Σεβήρος 38
 Σέργιος (πατέρας του Φωτίου)
 422
 Σέργιος Α΄, πάπας 85, 90, 101
 Σέργιος Νικητιάτης 435
 Σέργιος, πατριάρχης 69
 Σίλβεστρος, πάπας 247
 Σίλβεστρος Β΄, πάπας 507
 Σιναΐτης 124
 Σισίνιος (αδελφός του Ταρά-
 σιου) 237, 239
 Σκυλίτζης 362
 Σολομών 42
 Σταυράκιος 165, 170-172, 183,
 194, 197-198, 200, 232-234,
 242-243, 262, 280
- Σταυράκιος, αυτοκράτορας 125,
 275-276, 305, 341, 345, 505
 Στέφανος (γιος της Ευδοκίας
 Ιγγερινής) 450
 Στέφανος Β΄, πάπας 249, 491
 Συμβάτιος (Σμπατ, Κωνστα-
 ντίνος) (γιος του Λέοντα Ε΄)
 311, 460
 Συμεών ο μάγος 23, 413, 441,
 470
- Ταλεϋράνδος 394
 Ταρασικοδίσσας 62
 Ταράσιος, πατριάρχης 178-179,
 181-183, 186-187, 202, 204,
 223, 228, 237, 261, 286, 295,
 300, 303, 429
 Τατζάτιος 169-170
 Τελέριχος 124, 151-152, 176
 Τριφύλλιος Νικήτας 242, 260
 Τσιτσέκ 125
- Υπατία (μητέρα της Μαρίας
 από την Άμνια) 270, 273,
 284
 Υπατία (φιλόσοφος και μαθη-
 ματικός) 284
- Φαβία-Ευδοκία 64
 Φιλάρετος 269, 271-274, 276,
 279-280, 283-285, 326
 Φιλιππικός 291
 Φλωρίνα-Θεοκτίστη 350, 355,
 378, 381, 386

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Φωκάς, οικογένεια	329	Χριστός	27, 69, 89, 103, 106,
Φώτιος, πατριάρχης	366, 422-424, 438, 459, 461-462, 506		139, 148-149, 163-164, 181, 189, 191, 210, 221, 294-295, 311, 319, 321, 377, 383, 398, 423, 426, 446, 478, 500
Hawkins Ernest	398	Χρυσάφιος (ευνούχος)	55
Hincmar	490		
Χαρούν αλ-Ρασίντ	169, 237, 239, 262, 266, 302	Ψευδο-Διονύσιος	333

☞ Ευρετήριο τόπων ☞

- Άαχεν 248, 491
 Άβυδος 239
 Άγκυρα 357
 Αγκιάλος 172-174
 Αδριανούπολις 172
 Αθήνα 12, 38, 49, 75, 79, 117,
 121, 125, 127-128, 236, 241,
 277, 305
 Αίγυπτος 37, 39, 70-71, 89, 500
 Ακροηρό 94
 Αλεξάνδρεια 21, 71, 85, 179,
 344
 Άμαστρις 375
 Άμνια 192, 268-271, 273-274,
 276, 279, 283-284, 345, 348,
 369, 382, 454
 Αμόριο 307-309, 313, 316, 341,
 356-359, 365, 371, 403-404,
 407, 434, 472-474, 484, 495,
 504
 Ανάζαρβος 469
 Αντιόχεια 21, 36, 71, 85, 179
 Απάμεια 392
 Άργος 75
 Αρκαδιούπολις 172
 Αρμενία 447
 Ατρώα 196, 391
 Αφουσία 391-392
 Βαγδάτη 397, 404
 Βαλκάνια 68-69, 75-78, 91, 113,
 175, 231, 240, 502, 506, 510
 Βενετία 167, 510
 Βερζινίκια 306
 Βερντέν 431
 Βέροια 172, 174
 Βηθλεέμ 89
 Βιθυνία 196, 296, 371, 377, 407,
 425
 Βλαχέρνες 388, 396, 418, 457,
 468, 483, 442
 Βονίτα 338
 Βόσπορος 21, 35, 37-38, 57, 69-
 70, 73, 116, 118, 152, 169, 194,
 216, 229, 239, 247-248, 266,
 387, 392, 397, 399-400, 429,
 442, 464-465
 Βουκελλάριοι 169, 357, 374
 Βουλγαρία 146, 432, 437, 448,
 509
 Βρυάς 397, 401

- Γάγγρα 375
 Γαλατάς 36
 Γαλατία 237
 Γάστρια 287, 323, 350, 355-356, 360-362, 387, 389, 394, 454, 460, 462, 466-468
 Γερμανίχεια 152
 Γόρτυνα 85, 344
- Δαλματία 437
 Δαλμάτιο 292
 Δαμασκός 71-72, 93-94, 111
 Δαμιέττη 435-436
 Δαρδανέλια 118, 239
 Δάφνη 23, 43, 118, 136-137
 Διεγέστα 395
 Δούναβης 68, 75
 Δούρα Ευρωπός 66
 Δυρράχιο 76, 240
- Εβίσινα 378, 380
 Ειρηνούπολις 172
 Ελενούπολις 172
 Ελλάδα 76-82, 85, 90, 110, 117-118, 121-123, 125-126, 170, 175, 216, 236, 240, 266, 283
 Έρωλοι 75
- Ζάκυνθος 240
 Ζάπετρα 357
- Θεραπειά 216
 Θερμοπύλες 75
- Θεσσαλονίκη 12, 75-77, 82, 106, 112, 174-175, 290, 391, 424
 Θήβες 121
 Θήρα 97
 Θηρασία 97
- Ίερεία 116-118, 216, 399
 Ιερουσαλήμ 21, 59, 71, 85, 89, 104, 111, 179, 392, 482
 Ιζνίκ 21
 Ίλλυρικό 85-86, 90-91
 Ιράκ 435
 Ισπανία 67, 344, 402-404, 510
 Ιστανμπούλ 42, 116
 Ιταλία 27, 67, 77, 85-86, 90-91, 108-109, 151, 167-168, 192-193, 245, 247-248, 250, 403, 435, 501-502, 506, 508, 510
- Καλαβρία 192
 Κάμαχος 374
 Καππαδοκία 237, 329, 445
 Καρία 397
 Καρχηδόνα 67
 Κίεβο 509
 Κίνα 37, 224
 Κόρδοβα 402-403
 Κόρινθος 82
 Κρήτη 72, 85, 90, 344, 434-435, 460, 500, 510
 Κύπρος 72, 510
 Κωνσταντινούπολη (Πόλη, Βασιλεύουσα, Νέα Ρώμη) 21, 26-27, 35-38, 40-41, 46, 49, 51, 57, 59, 61, 66, 69-70, 72-

- 73, 76-77, 80-81, 83-88, 90-91,
93, 96, 100-101, 104, 106, 108-
110, 113-114, 116-118, 120-
125, 127, 142, 149, 151-152,
159, 167, 173, 175-177, 179-
181, 184-185, 187, 190-191,
196, 200, 206-207, 210, 213-
214, 217-218, 220, 223-224,
228, 238-240, 243, 245, 247,
251-253, 264-265, 269, 273,
277, 279, 281-282, 286-289,
291, 296, 299, 306, 308-309,
311, 313, 315, 318, 323, 329,
331, 334, 338, 355, 357-359,
376, 380, 386, 391-392, 399,
401, 403-404, 423, 425, 428,
430, 436-437, 445, 449, 456,
460, 480-482, 486-487, 490,
498, 502, 504-505
- Κως 72
- Λαυσιακό 432
Λεοντίνοι 434
Λέσβος 261, 289, 296
Λιβύη 71
Λούξορ 66
- Μαγναύρα 21, 137-138, 187,
342, 397, 403-404
Μάιντζ 250
Μαλάγινα 184, 237
Μαντίναιο 298
Μαρκέλλες 199, 302, 304-305
Μέγαρα 36
Μελιτηνή 436, 456
- Μεντάνα 250
Μεσσήνη 434
Μονεμβασιά 75
Μοραβία 459
Μοψουεστία 145
Μπάρι 77, 435
Μπενεβέντο 255
Μπούρσα 205
Μυτιλήνη 440
- Νίκαια 22, 86, 112, 184-188,
246, 348, 424
Νικομήδεια 36, 382
Νινευή 71
- Ορόβη 75
Όστια 435
Ουγγαρία 248, 509
Ουστούμ 436
- Παβία 151, 168
Παλαιστίνη 70-71, 89, 500, 506
Πάνορμος 236, 434
Πάντερμπορν 249-250, 491
Παρίσι 12-13, 333, 337
Πάτρα 76
Παφλαγονία 225, 369, 373-378,
380, 387, 391, 468
Πέρα 36
Πόσων 436
Πρίγκιπος 202, 206, 217, 261,
288-289, 292-293, 295-296, 299-
300, 305, 312, 317, 326-327,
348, 370, 427-428

- Προύσα 205-206
 Πρώτη 308

 Ραβένα 27, 67, 108, 250, 254
 Ρώμη 12, 35, 42-44, 46, 66-67, 72, 76-77, 83-87, 90-91, 99-102, 104, 108-109, 114, 127, 167-168, 179, 181, 184, 186, 207, 210, 246-252, 254-257, 265, 335-337, 377, 390, 430, 432, 435, 456, 484, 490-492, 501-502, 507-508
 Ρωσία 375, 509-510

 Σακκούδιον 190, 287, 296
 Σαμάρρα 358, 432
 Σάρδεις 391
 Σερβία 509
 Σηλυβρία 146
 Σίγμα 142, 392-393
 Σικελία 73, 76, 85, 90, 165, 168-169, 184, 193, 200, 212, 232, 244-245, 252-253, 258, 376, 390, 392, 434-435, 469, 500
 Σινώπη 260, 377
 Σοφιανές 152
 Στενόν 229
 Συκή 145
 Συρακούσες 73, 390
 Συρία 69-71, 89, 93-94, 152, 500

 Τραπεζούντα 375

 Υόρκη 248

 Φιλιππούπολη 172-174
 Φιλομήλιο 307
 Φραξινέτουμ 501

 Χαλδία 374-375
 Χερσώνα 150
 Χίος 38
 Χρυσούπολις 169, 465

ΕΙΚΟΝΕΣ

— — — — —

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

1. Νομίσματα της Ειρήνης και της Θεοδώρας
2. Ψηφιδωτό της Θεοδώρας, συζύγου Ιουστινιανού, και της Αυλής της
3. Ψηφιδωτό με μονόγραμμα της Ειρήνης
4. Η λειψανοθήκη Fieschi-Morgan
5. Μεταξωτό ένδυμα αρματηλάτη
6. Εικόνα της Παρθένου και του Θείου Βρέφους
7. Οι θυγατέρες του Θεόφιλου και της Θεοδώρας, από τη *Χρονογραφία* του Σκυλίτζη
8. Μεταξωτό με φιγούρα αετού από τον καθεδρικό ναό του Brixen
9. Η εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας

Η συγγραφέας και οι εκδότες επιθυμούν να ευχαριστήσουν τους κάτωθι για την άδεια αναπαραγωγής των εικόνων: The Barber Institute of Fine Arts, University of Birmingham, 1· The ArtArchive/Dagli Orti, 2· Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη, 3· The Metropolitan Museum of Art, Δωρεά J. Pierpont Morgan, 1917, φωτογραφία © 1996 The Metropolitan Museum of Art, 4· Musée de Cluny, Παρίσι © Réunion des musées nationaux, 5· The Museum of Western and Oriental Arts, Κίεβο, 6· The Biblioteca Nacional, Μαδρίτη, 7· Brixen Cathedral Treasury, 8· The Trustees of the British Museum, 9.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

1. Νομίσματα: (α) χρυσό νόμισμα (σόλιδος) του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της Ειρήνης (780-797), με τον Λέοντα Γ', τον Κωνσταντίνο Ε' και τον Λέοντα Δ' στην οπίσθια πλευρά· (β) μπροσίντινη φολλίς του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της Ειρήνης (792-797)· (γ) χρυσό νόμισμα της Ειρήνης μόνον (797-802)· (δ) χρυσό νόμισμα του Μιχαήλ Γ' με τη μεγαλύτερη αδελφή του Θέκλα και τη Θεοδώρα στην οπίσθια πλευρά (843-855)

2. Ψηφιδωτό της Θεοδώρας και της Αυλής της, από τον σηκό του ναού του Αγίου Βασίλιου, Ραβένα, 5^τ αιώνας, αφιερωμένο το 547

3. Ψηφιδωτό από την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης (υπέρος Η' αιώνας), όπου διακρίνεται το μονόγραμμα της Ειρήνης στο κέντρο, από τη νότια πλευρά του ημικυκλικού θόλου μπροστά από τον σηκό. Οι επιγραφές που αρχίζουν στη βόρεια πλευρά (η οποία δεν διακρίνεται στη φωτογραφία) αναφέρουν: «Κύριε, βοήθησον τον δεσπότην Κωνσταντῖνο»· «Κύριε, βοήθησον την δέσποινα Ειρήνην»· «Χριστέ, βοήθησον Θεόφιλον, ταπ(ε)μόν ἐπίσκοπον»

4. Η εμπρόσθια όψη της διακοσμημένης με σμάλτο Λειψανοθήκης Fieschi-Morgan, αρχές του Θ' αιώνα, Metropolitan Museum, Νέα Υόρκη (10,2 x 7,35 εκ.), απεικονίζει τη Σταύρωση με 14 αγίους οι οποίοι αναγνωρίζονται με τα ονόματά τους. Οι επίχρυσες επιγραφές επάνω από τη Μαρία, αποκαλούμενη Θεοτόκο, και τον Ιωάννη αναφέρουν: «Ιδού, ο υιός σου, Ιδού, η μήτηρ σου» (Ιωάννης, 19: 26-27)

5. Μεταξωτή ενδυμασία αρματιλάτη, τέλη Η' αιώνα, από το Musée de l'Hôtel de Cluny, Παρίσι, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως σάβανο όταν πέθανε ο Καρλομάγνος, το 814

6. Εγκανστική εικόνα της Παρθένου με το Θείο Βρέφος,
ΣΤ' αιώνας, από το Museum of Western and Oriental Arts, Κίεβο

7. Εικονογράφηση από τη «Χρονογραφία» του Σκυλίτζη, MS. Vitr. 26-2, Εθνική Βιβλιοθήκη, Μαδρίτη, φύλ. 44v (τέλη 1Β' αιώνας - αρχές 11' αιώνα): οι πέντε θυγατέρες του Θεόφιλου και της Θεοδώρας, που αναφέρονται με τα ονόματά τους (από αριστερά προς τα δεξιά), Θέκλα, Αναστασία, Άννα, Πολυχέρια και Μαρία, διδάσκονται τη λατρεία των εικόνων από τη γιαγιά τους Θεοκτίστη

8. Μεταξωτό με ψιγούρα αετού από το Μητροπολιτικό Θησαυροφυλάκιο στο
Brixen/Bressanone, Η/Θ' αιώνας

9. Η εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας, Βρετανικό Μουσείο, με τη Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Γ' (πάνω επίπεδο, αριστερά) και τον πατριάρχη Μεθόδιο (δεξιά) να περιβάλλουν την εικόνα της Οδηγήτριας με την Παρθένο και το Θείο Βρέφος. Στο κάτω επίπεδο εικονολάτρες άγιοι και μάρτυρες, στους οποίους περιλαμβάνεται η μυθική αγία Θεοδοσία (στην άκρη αριστερά) να κρατάει ένα μικρό εικόνισμα του Χριστού

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΙΝ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΡΦΥΡΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ CF-ΑΠΛΑ, BASKERVILLE, DIDOT, ARTEMISIA & PORSON ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΩΚΕΑΝΙΔΑ». ΤΑ ΦΙΛΜ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΑΝ ΑΠΟ ΤΟ «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ». ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2002 ΣΕ 3.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ ΣΑΤΙΝΕ MUNKEDALS 100 ΓΡ. ΑΠΟ ΤΗΝ «Κ. ΠΛΕΤΣΑΣ - Ζ. ΚΑΡΔΑΡΗ Ο.Ε.» ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΑΡΗ ΠΑΤΟΥΝΑ. ΤΗΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΧΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΑΝΑΣ